НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО
УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УСНОЇ ІСТОРІЇ ЗАПОРІЗЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ЗАПОРІЗЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім. Я. П. НОВИЦЬКОГО
СХІДНИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. КОВАЛЬСЬКИХ — ЗАПОРІЗЬКА ФІЛІЯ

УСНА ІСТОРІЯ
СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ

10
ТОМ

Запоріжжя
АА Тандем
2012

УСНА ІСТОРІЯ
СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ
10
ТОМ
Запоріжжя
АА Тандем
2012

ББК 63.3(4 Укр) + 63.5(4 Укр), 019
УДК 94(477.64) + 39
У 75

Усна історія Степової України. – Запоріжжя:
У 75 АА Тандем, 2012. – Т. 10. – 536 с.

Десятий том Усної історії Степової України репрезентує продовження матеріалів експедиції до села Привільне Баштанського району Миколаївської області здійснену Запорізьким науковим товариством ім. Я. Новицького, Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України та Інститутом усної історії Запорізького національного університету в серпні 2008 року.

Усна історія є вагомим чинником історичного буття, значущим елементом відносин – побутових, економічних, суспільних і, що головне, – визначальним механізмом передачі історичної пам'яті і, як наслідок, – елементом ідентичності тієї чи іншої суспільної, соціальної, етнічної групи.

Важливість і унікальність видання полягає в тому, що старовинне село уособлює в собі декілька культур від запорозької до російської старообрядницької.

Для істориків, філологів, фольклористів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться історичною традицією, віруваннями, уявленнями.

ISBN 978–966–488–005–0
ISBN 978–966–488–114–9

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Десятий том Усної історії Степової України є з одного боку продовженням загальною серії видання, проте також є певною віхою, адже підготовлений у співробітництві із Українським Інститутом національної пам'яті.

Історична пам'ять є доволі складним феноменом. Досить часто в ній поєднується та мирно уживаються абсолютно суперечливі уявлення та міфи про минуле. Історична пам'ять, на відміну від історичної науки, є спрощеними колективними сприйняттями фактів свого минулого членами національної спільноти. Крім цього, змістом пам'яті є не стільки факти минулого, скільки образи цих фактів, вірніше їх оцінкові уявлення. Складність ситуації в демократичному суспільстві полягає в тому, що загальнонаціональна історична пам'ять – це угода (культурна, ідеологічна) між різними варіантами локальних моделей пам'яті, що належать різним соціальним групам та політичним силам, що їх представляють. Але бувають настільки взаємовиключні моделі пам'яті, що ніякої їх солідаризації відбутись не може. Та крім цього є ще одна, часто незрозуміла, особливо для захоплених ідеалами космополітизму, особливість функціонування історичної пам'яті, яка однозначно тлумачиться ними як несправедливість, але незважаючи на таке неприйняття, ця несправедливість є первинною й такою, що дієво показує свою вищість. Мова йде про національний принцип поділу людського світу. У кожної із таких часткових одиничностей як нації є свої загальнообов'язкові "правила гри", що розповсюджуються звичайно лише на членів тільки цієї нації. І метою національної складової об'єктів соціалізації є якраз виховання стану підкорення цим спільним правилам національної гри.

Минуле в національній пам'яті індивіда завжди існує в межах його власного досвіду. Зрозуміло, що носій національної ідентичності безпосередньо не брав участі у подіях такого свого минулого, але він уявляє причетність до нього. Тому він вважає сприйняте минуле нації своїм минулим, своє власне життя, свою біографію черговою ланкою, що продовжує історичний ланцюг нації із минулого через сьогодення в майбутнє. Отже, феномен "моєї історії" розуміється через об'єктивну відокремленість від чужих національних історій та через індивідуальну злитість з нею.

Формуватись почуття “моєї історії” починає в дитячі роки (сімейне виховання, система освіти, засоби масової комунікації, художня і спеціальна література й т. п.). Особливо хочеться зупинитись на шкільному курсі національної історії (який, між іншим, продовжується й у вищій школі). Що таке цей курс як не ретельно підібрана комбінація фактів разом із однозначним набором смислів. Це й є та несуперечлива модель історії, що вже у роки сформованості особистості стане матрицею його особистої історичної пам’яті. Така матриця розміщується у свідомості носія національної ідентичності на дорефлективному рівні само-собоюзрозумілих істин, а значить і не може бути піддана ним критиці, а вже у зрілому віці, метафорично висловлюючись, такий стає умовою перевірки на істинність тих історичних фактів, що наново засвоюються цією людиною. Вона є спрямовуючою силою активності індивіда у певній ситуації, але крім того, вона є і жорстким каркасом, який обмежує гіпотетично безмежну активність індивіда напрямком саме цього (наприклад, українського), а не іншого національного фактору.

Матриця історичної пам’яті індивіда виступає наслідком цілеспрямованої роботи зацікавлених структур суспільства по вихованню лояльного до нації й її політичного режиму громадянина, але крім того, вона стає й умовою подальших активних дій цього громадянина у напрямку укріплення позицій цієї ж нації. Тут вона виступає схемою виробництва національних практик. Можна сказати, що матриця історичної пам’яті обумовлює виробництво зовнішніх національних практик під виглядом внутрішніх структур особистості.

В основі реалізації акту пам’яті, на якому грунтуються усно-історичні дослідження, є процес синхронізації індивідом автобіографічної пам’яті з колективною, адже саме спогади та інший історичний матеріал що транслюється респондентом є джерелом інформації. Перші дослідження соціальної пам’яті зароджуються в надрах соціології, оскільки через активне використання інтерв’ю як методу вивчення суспільства науковці зіткнулися з питаннями механізму мнемонічного апарату людини, як окремо узятої, так і социуму загалом. Зважаючи на широкі міждисциплінарні можливості усної історії та нагальну потребу з’ясування ступеня взаємопроникнення та взаємовпливу індивідуальної та колективної пам’яті, а звідси й встановлення інформативних можливостей усних наративів.

Усна історія, гуманістична сутність якої реалізується не лише через об’єкт дослідження, але й набір методичного інструментарю, в основі своїй спирається на мову, як феномен людського суспільства, розуміючи її не тільки як набір знаків, а перш за все, як комунікативний акт, через який саме і транслюється та акумулюється історико-культурний досвід.

Отримавши від соціології у спадок методи інтерв’ювання, усні історики намагалися прилаштувати їх адекватно до потреб власних антропоцентричних пошуків, в яких індивідуальний досвід людини був поставлений на передній план як призма, що проецирує найприхованіші елементи структури социуму.

Практичною реалізацією такого прагнення, стала розробка проблем повсякденного буття людей та локалізації дослідницьких проблематик, що нерозривно пов’язано із включенням ментальних структур до предмету дослідження та переорієнтацією пізнавального фокусу з макрорівня, де домінуюче положення займають держава та геополітичні процеси, на мікрорівень, в якому прерогатива належить людині, як творцеві та безпосередньому учасникові тієї самої історії.

Однією з фундаментальних складових усноісторичного дослідження є процес безпосереднього створення усного джерела через комунікативний зв’язок двох суб’єктів – інтерв’ю. Інтерв’ювання являє собою доволі складний процес фіксації інформації насичений не лише вербальними знаками, але й певним емоційним та соціальнопсихологічним навантаженням. Тому звернення до досвіду соціологічного інтерв’ю буде не лише виправдане, а й необхідне. Міждисциплінарність усної історії як методу робить можливим обмін наробками та методиками із іншими Перехід від доджерельної до джерельної стадії побутування усних повідомлень відбувається в результаті інтерв’ю. У процесі інтерв’ювання кожна із сторін впливає одна на одну. Історик обирає респондентів, обирає тему та запитання для розмови. Навіть якщо інтерв’юер тільки слухає і не ставить запитань, його присутність впливає на атмосферу, в якій людина згадує минуле та розповідає про нього. У ході розмови уявлення історика про минуле можуть передаватися респонденту та впливати на його відповіді. Таким чином, у створенні нового джерела беруть активну участь обидві сторони. Тому принципи вибірки респондентів, підготовки інтерв’ю та формулювання запитань є суттєвими факторами, що впливають на зміст усного повідомлення.

Редколегія та упорядники висловлюють щиру подяку усім учасникам експедиції, респондентам, усім тим, хто допомагав у підготовці текстів до видання. Окремі слова вдячності Рябоклячу Віктору Степановичу, Білівненку Миколі Миколайовичу, директору та працівнику Привільнянської спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату Баштанського району Миколаївської обласної ради, які забезпечили роботу науковців на території села. Видання було б неможливим без моральної та фінансової пітримки ректора Запорізького національного університету Миколи Олександровича Фролова.

Звірку транскриптів та підготовку текстів науково-популярним методом здійснили Н. Бєлік (Рогожкіна), Т. Молдавська. Тематичний покажчик впорядкований К. Петровою; іменний та географічний – В. Ликовою. Програмне забезпечення І. Кулика. Упорядкування дисків з аудіо файлами та транскриптом П. Бойка.

к.і.н. В.К.Козирєв, провідний науковий співробітник
Українського Інституту національної пам'яті

КОРОТКА ІСТОРІЯ СЕЛА ПРИВІЛЬНОГО БАШТАНСЬКОГО РАЙОНУ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Історична довідка складена на основі матеріалів, зібраних Бондаренком Миколою Васильовичем (див. в кінці довідки) та Білівненко Ніною Семенівною (вчитель історії Привільнянської ЗОШ в 1973 – 2005 рр.).

Історична довідка

Привільне – село, центр сільської Ради. Знаходиться на правому березі річки Інгул, в 15 км на північний захід від районного центру і 18 км від залізничної станції Новополтавка на лінії Миколаїв – Долинська.

Населення – 2746 за переписом 2001 р. (3065 чоловік за даними 1992 року).

Село простяглося з півночі на південь на 7 км. Сільраді підпорядковане село Новобирзулівка. З 1923 по 1927, і з 1935 по 1959 роки, за винятком періоду окупації, Привільне було райцентром.

Місцевість, де розташоване село, заселялась різними народами ще з глибокої давнини. Про це свідчать знахідки археологів, виявлені під час розкопок на півночі Привільного, біля с. Старогорожено, які велись в Поінгуллі з 1965 року співробітниками Інституту археології Академії наук України.

Біля Привільного і Старогорожено знайдено два поселення, скарб бронзових знарядь праці; розкопані кургани епохи бронзи (ІІІ – ІІ тисячоліття до н.е.) з похованням в кам'яних розписних ящиках. Біля Привільного і Новобирзулівки знайдені античні поселення (ІІІ – ІІ ст. до н.е.) і перших століть нашої ери, а також розкопані захоронення кочівників ІХ – ХІІІ століть.

Що стосується дати заснування Привільного, то в переважній більшості архівних документів значиться: друга половина XVII – початок XVIII ст. В 1987 р. в Миколаївському облдержархіві було знайдено документ сільради села Привільного за 1923 р. Привільне тоді поділялося на дві частини і було дві сільради. Перша частина – так званий "руський край"; майже до центру і друга частина – від центру на північ; в документі сільради другої частини села сказано, що Привільне засноване в 1673 році. Фотокопія документу знаходиться в експозиції Привільнянського краєзнавчого музею.

В письмових джерелах Привільне впарте згадується. в середині XVIII століття.

З утворенням Запорізької Січі в першій половині XVI ст. “запорожці своїми зимівниками (хуторами) зайняли увесь простір північної частини Херсонської губернії між річками Буг і Дніпро. Таких зимівників на початку 1770 р. було:

по Інгулу – 17, Громоклеї – 11, по Бугу – 7. По Інгулу зимівники були розташовані до містечка Балацького (нині Христофорівка), Нижче Балацького їх не було. Тоді тут проходив кордон Туреччиною і Росією.

В 1756 році місцевість понад річкою Буг і по Інгулу входила в Буго-Гардівську паланку, начальником якої був полковник Йосип Ковалевський. В ній нараховувалось 375 козаків.

На питання, що таке Буго-Гардівська паланка, кошовий Олексій Беліцький 4 серпня 1760 року писав:

“В урочище Гард (место рыбной ловли) Запорожские козаки прежде сего й ныне ежегодно в летнее время, для ловли рыбы, отправляются из Сечи и из зимовников, ж тамо через все лето даже до самой осени находятся. А как то граничное место, то для сохраяения онаго ж поимки воров, также для порядочности между риболовами й козаками, от коша полковник с особенною пристройною командою козаков запорожских туды отправляются. На зимнеє же время в ближнии к Сечи места, а именно в Великий й Малий Ингул (Ингул и Ингулец) проходят”.

Привільне ймовірно було засновано запорізькими козаками і входило до складу Буго-Гардівської паланки. Це підтверджується стат-економічним описом Херсонського повіту за 1890 р., де в главі “Походження населення” говориться, що із 342 населених пунктів херсонського повіту 32 – запорізьких, в тому числі Нова Одеса, Бервінцевка (сучасне Леніно), Улянівка, Привільне, Балацьке, Новий Буг та інші.

Крім козаків, що несли сторожову службу в селі поселялися збіглі селяни-кріпаки, які тікали від кріпацького гніту. Після ліквідації Запорізької Січі (1775 р.) частина козацького населення, уникаючи закріпачення, залишила Привільне.

В цей період припадає поява в селі російських старообрядців-розкольників. Вони переселялися із Московської, Калузької і Чернігівської губерній. Не випадково Привільне наприкінці XVIII ст. називали розкольницьким. У офіційних джерелах так і повідомлялось: “У 1787 році у розкольницькому селі Привільному була одна каплиця для богослужіння, 103 поселенських двори, 1216 душ населення, з них 414 чоловічого населення складали розкольники.

В селі був старшина; староста, виборний, зборщики, соцький і десять десяцьких.

В зв’язку з формуванням Бузького козацтва війська, в 1788 році, не дивлячись на протест старообрядців, всі розкольницькі села, в т.ч. і Привільне, було перетворено в козацькі, а їх населення – у військовий козацький стан. Після ліквідації в 1797 році Бузького війська ці поселення знову було переведено на становище державних селян.

З метою духовного перевиховання розкольників царський уряд у примусовому порядку переселяв в їх середовище однодворців, українських козаків та казенних селян православного віросповідання.

Це були переважно українці, здебільшого вихідці із Полтавської, Київської та Подільської губернії , що і складали головну масу народонаселення Херсонської губернії. В Привільному на місці колишньої розкольницької каплиці в 1793 році була побудована єдиновірницька церква. Залишки її збереглися донині на садибі Парафило М.І. (вул. Лугова). Але ворожнеча між двома релігійними общинами примусила будувати православну церкву, яка була відкрита в 1817 році. Це відбилося ж на забудові села, яке розділилось на дві частини. В першій – російське населення, з числа колишніх розкольників, в другій – українське.

Широта простору, чудове місце для розташування дало, очевидно, привід поселенцям назвати село Привільним, від слова “Привольє”. Недарма існує легенда про те, як три стомлені мандрівники зупинилися на схилі горожанської гори і були зачаровані краєвидом долини Інгулу, який відкривався перед ними. Один з них , вигукнув: “Какое приволье!” Можливо це були одні з перших російських поселенців – солдат Кулик і селянин Орловської губернії Романов, про яких писав, як засновників села, Сергій Маркович Бабаев у 1953 році, готуючи історико-географічну довідку про наше село.

Селились тут Шафоростi із Курської губернії, Гурови – з Орловської, Загоруйки – з Бесарабії, втікачі з Білорусії. Засновник династії Ярмаків – Никифор Шляхов на початку XIX ст. був привезений з Сибіру на поселення в Привільне. Тут він і залишився. Мітькін Михайло Михайлович приїхав з Орловської губернії на будівництво Покровської церкви, яка будувалася з 1884 по 1889 рік. Згодом він перевіз сюди ж свою сім’ю. Харламов Макар – прадід Покотило Ольги Іванівни (по матері) приїхав з Курської губернії на сліпій конячині, поселився поблизу Привільного. Можливо Макарушина балка і є пам’ять про нього. Там жив і його син Федір. А вже онуки Макара – Григорій, Василь і Купріян переселились в село.

Так ішло заселення села.

В 1820 році із 746 душ чоловічого населення Привільного 220 душ складали однодворці, 70 козаки, 456 військових поселян і інших. В сільському господарстві переважало тваринництво. У володінні поселян було 1350 десятин орної землі, 10474 десятини складали нерозорані землі і сінокісні угіддя.

150 десятин належало церкві. Населення крім тваринництва і землеробства займалось допоміжними промислами – рибальством, бджільництвом, добуванням каменю. Жінки пряли вовну, прядиво конопель, ткали полотно.

У цей період тут були розташовані уланські (легка кавалерія) полки. Привільне оточували земельні володіння поміщиків: Дмитренка, Забеліна, Бирзулова, Івана Соколова та Інших. Вони часто захоплювали землі місцевого населення.

Так, в 1820 р. поміщик Забелін захопив у привільнян 4005 десятий казенно-оброчних земель. Селяни самовільно засіяли землі і відрядили до губернії повіреного із скаргою. Однак Херсонська казенна палата стала на бік поміщика.

В період будівництва судноверфі і міста Миколаєва, Привільне двічі намагалися перевести в адміралтейство, а його жителів – в адміралтейських поселян. Перший раз це прагнув зробити князь Потьомкін. Але його наміри не здійснились. 25 травня 1819 р. вдруге було поставлено питання про перевід села в адміралтейство. Херсонський цивільний губернатор граф С... повідомив віце-адміралу Грейгу, що граф Аракчеєв згідно з вказівкою імператора вимагав зібрати відомості про Станіслав і Привільне і відповісти на питання: "чи може вся земля, яка закріплена за селянами цих сіл бути обробленою, якщо їх переведуть в адміралтейство?" В адміралтействі селяни повинні були три місяці на рік працювати на судноверфі.

Чорноморська виконавча експедиція провела обстеження і всі матеріали направила Аракчеєву. Незабаром з Петербурга надійшла вказівка: "Поскольку Станислав и Привольное имеют особое назначение, предполагается по высочайшему соизволению вместо оных назначить адмиралтейству в Херсонском уезде селение Березнеговатое й Висунское".

З 1819 року на Україні були запроваджені військові поселення. Царський уряд прагнув здешевити утримання армії. Адже військові поселенці не тільки несли військову службу, а й самі себе утримували. До них відносили перш за все поселення з державними селянами.

На початку 30-х років XIX ст. Привільне теж було віднесене до розряду військових поселень і увійшло до Бузького, а пізніше Одеського уланських полків.

При визначенні придатності Привільного для розташування того чи іншого роду військ зазначалося: Привільне придатне для розташування кінноти. Потрібно три дерев'яних будинки для квартирування офіцерів, дві взводні стайні і хлібний магазин. В число господарів військових формувань – призначалися гідні до стройової служби корінні жителі поселень віком від 18 до 45 років бездоганної поведінки. Військові поселяни працювали для казни по три дні на тиждень, останні 3 робочих дні використовували для своїх потреб. Вони також були зобов'язані загальним нарядом обробляти суспільні поля, збирати сіно і хліб для утримання кінноти.

Привільнянам часто доводилось працювати в селі Федорівна (Нова Одеса), де знаходились склади з зерном.

Всі військові поселяни поділялись на господарів першого і другого розрядів і негосподарів. Господарями першого розряду вважалися ті, хто мав не менше двох пар робочих волів; господарі другого розряду мали одну пару волів. До негосподарів відносилися ті, хто не мав робочих тварин. Становище їх змінювалося в зв'язку з появою або втратою робочої худоби. При реєстрації шлюбу чи народженні дитини вказувався розряд господаря. Часто бувало так, що господар першого розряду ставав господарем другого розряду або і зовсім негосподарем і навпаки.

Військові поселення себе не виправдали, тому були розформовані в 1857 році. Привільнянців знову було переведено до розряду державних селян. Вони одержали наділи по 7 десятин на ревізьку душу, за які сплачували подушний та поземельний податки. Борги, що накопичувалися за селянами, стягувалися з них немилосердно. Це викликало обурення з боку поселян.

Так сталося і 24 серпня 1858 року. На цей день військовий начальник Полтавкинської (Баштанської) волості № 7 ротмістр Макухія наказав зібрати сходку. На ній він зачитав нові розпорядження вищих інстанцій влади, а потім став суворо вимагати сплати боргів за податки. Поселянин Захарій Миронович Бутенко заявив протест, за що він був вигнаний зі сходки, а потім і заарештований. Тільки в жовтні за рішенням Херсонського повітового суду Захарія звільнили з-під арешту на поруки двох громадян Привільного (один з них рідний брат Касян Миронович). Без дозволу волосного начальства Бутенко не мав права покидати село. Дізнання тягнеться до 1864 ро-ку, і тільки 27 жовтня 1864 року було винесене рішення, яка припинило справу за "смертю офіцера Макухія". А "жалоби поселянина Бутенка 1) на содержание его под арестом 2) наказание его розгами оставить без последствий."

Напередодні реформи 1861 р. в Привільному нараховувалось 334 двори, 2896 душ населення в т.ч. 1444 чоловіків, В селі жило 12 євреїв, 8 міщан. Працювало 10 торгових закладів, 37 промислових. В користуванні привільнян було 2346 коней, 627 робочих волів, 1320 свиней, 5720 овець, 15 кіз і верблюдів.

Після реформи 1861 року поселяни Привільного землю, яка була їм наділена, мали викупити у держави. Щорічно вони вносили по 80 коп. викупних платежів за кожну десятину, виконували підводну, шляхову та інші повинності.

Частина селян, гнана злиднями, покидала рідне село. Протягом 1876 – 1884 рр. на Північний Кавказ і в Ставропольський край з Привільного переселилося 76 сімей (1876 – 38; 1883 – 8 ; 1884 р. – 30 сімей). Часті неврожаї погір-

шували становище селян. Особливо неврожайними роками в Херсонському повіті були : 1868 , 1869, 1871, 1880, 1883, 1885, 1889, 1891, 1899, 1900 роки, не рахуючи тих років, коли від посухи страждала менша частина повіту.

Після великого неврожаю 1834 року в Росії був виданий закон “Про народне продовольство”. Ним передбачалася позика населенню з поверненням хлібом або грішми. Причому сільська громада відповідала за повернення позики круговою порукою. В неурожайному 1873 р. Херсонська губернія видала населенню Привільнянської волості кошти грошима і допомогу зерном.

Орендна плата за користування землею була надзвичайно висока. Особливо під городину. Так, у 1886 р. за оренду десятини землі під городину привільняни платили 35 карбованців на рік. Крім грошей додавали ще 100 качанів капусти, 100 огірків, 30 буряків, 2 відра помідорів, 15 кулів картоплі.

У І906 році 309 господарств села орендували 3249 десятин землі у приватних осіб. Більшість селян оренду сплачували грішми.

Після 1861 року відбулись зміни в землеробстві: дерев’яний плуг було замінено залізним; замість ціпа з’явились кінні і парові молотарки. За період з 1879 по 1884 рік багаті поселяни Привільного придбали 4 парових молотарки. Косу замінила сінокосарка і жатка (лобо-грійка). Витісняються також і вітряки, яких в 1865 р. по горі біля Привільного стояло 43. Поливальні машини використовували артілям із 3 – 4 господарів по одній машині на кожні 2 десятини. В цей період широко використовувалась наймана робоча сила. В 1888 р. найманим робітникам за день платили:

Плугар восени івесною	60 – 40 коп.
Погонич	30 – 20 коп.
Сівач	70 – 50 коп.
Косар в жнива	300 – 100 коп.
В’язальник снопів	150 – 60 коп.
Повному робітнику	60 – 40 коп.

Спеціалістам видавалась річна плата. Вона поділялась на 3 ступені: вищу, середню і нижчу.

	Вища	*Середня*	*Нижча*
Машиніст	700 крб.	450 крб.	250 крб.
Мірошник	240	120	40
Плотник-столяр	250	135	90
Коваль	250	160	120
Чабан	120	86	60
Пастух	100	75	50
Табунщик конюх	120	80	60

В 1873 році Привільне стає волосним центром. В 1900 році в Привільному нараховувалось 1141 двір з населенням 7064 душі. В селі було дві православні церкви, єврейський молитовний будинок, 8 школи, земська поштова станція, винний склад, 18 магазинів. 2 корчми; на рік збиралось 3 ярмарки, було 50 базарних днів.

В 1900 році було засіяно 9970 десятин надільної землі і 3340 десятин орендованої. Загальна середня врожайність становила 12,4 пудів з десятини. На душу населення посіяно було 1,88 десятин. На кожного припадало хліба, за винятком насіння 12,6 пуда. Загальна урожайність зернових з однієї десятини складала:

в 1897 році	36,3 пуда
році	13,6
році	13,0
році	12,4 пуда

Під кінець XIX ст. в Привільному було дві земських школи, міністерська і церковно-приходська. Земська однокласна школа, що розташовувалась в центрі, існує з 1873 року. Побудована була громадськістю. Станом на 1 січня 1900 р. нараховувала 6 кімнат і коридор. Дві кімнаті були зайняті під класи і чотири для вчителів. Класи були комбіновані. Ставовський Кузьма Якович був завшколою; вів 1 – 4 класи, а його дружина Любов Іванівна – другі-треті класи. В школі викладали російську мову, географію, історію, математику, Закон Божий (його вів дяк Поляков). В одному дворі зі школою була розташована Успенська церква.

В школі навчалось 192 учні, Із них 183 хлопчики і 9 дівчаток. Земська народна школа “на руському краю” відкрита в 1875 р. Учителем в ній було призначено Казачинського Данила Силовича. В школі навчалося 114 хлопчиків і 14 дівчаток.

Міністерська школа (територія сучасного кутка “Сталіно”) збудована Міністерством і громадськістю в 1893 році. Школа мала 3 кімнати, із них 2 – класних і бібліотека. В школі навчалось 70 хлопчиків і 13 дівчаток.

З 1889 року в центрі села при Успенській церкві працювала церковно-приходська школа. Вона була розташована в пристосованому приміщенні при церковній сторожці. В 1900 р. було збудовано нове приміщення для цієї школи, стіни якого зберігаються донині на садибі школи-інтернату. В 1900 р. в ній навчалось 42 дівчинки. Через брак приміщень, відсутність вчителів не всі бажаючі діти Привільного могли навчатись. Після закінчення однокласного земського училища або церковно-приходської школи навчання можна було продовжувати в двокласному училищі (V – VI класи). У нас воно було відкрите в 1914 році. Після його закінчення можна було поступати в середній спеціальний навчальний заклад.

Майже до кінця XIX ст. в Привільному не було медичних установ. Станом на 1887 р. від 1 % до 3 % привільнян користувалися допомогою медиків Херсонського повітового земства. Створений у 80-х роках Привільненський фельдшерський пункт не набагато поліпшив становище людей. Лікарня знаходилась за 40 верств – в Новій Одесі. Тільки в 1897 році в нашому селі було відкрито лікарську дільницю, яка,обслуговувала 31530 чоловік, а у 1900 році земство побудувало в Привільному лікарню на 15 ліжок.

Незважаючи на важкі умови, тут працювали віддані своїй справі лікарі. Серед них С.К. Дембський. З його ініціативи будувалась лікарня і була створена хірургічна служба.

До 1926 року лікарню очолював лікар Іван Васильович Кондратьєв, який віддавав усі сили і знання в роботі і, особливо; для боротьби з епідеміями холери у 1910, 1918 р. Про його авторитет свідчить факт: коли у 1918 р. він збирався залишити село, то 135 селян підписали прийнятого на сході листа і вмовили лікаря залишитись. У 1926 році кого перевели в Миколаїв.

На початку XX ст. Привільне було досить великим селом – центром волості. Протягом року тут відбувалось три, а з 1901р. – чотири ярмарки, і раз на тиждень – базар. В селі торгували 13 крамниць. Розвинуті були ковальське, бондарне, теслярське і чинбарне ремесла. 1905 року в селі працювало 13 ковалів, 3 бондарі, 5 теслярів, 3 чинбарів.

У 1906 році організовано кредитне, а в 1910 – споживче товариства. В 1910 р. був побудований земський склад для сільгоспінвентаря (зараз – майстерні школи-інтернату).

У 1906 р. у Привільному 186 дворів були безземельними, 138 – мали від 1 до 7 десятин землі, 68 – не мали тягла, 250 родин не мали худоби. В той же час – 22 сім'ї багатих людей мали по 50 і більше десятин землі; 8 заможних господарів тримали по 8 – 10 голів робочої худоби, по 10 – 15 коней.

Відлунням російсько-японської війни 1904 – 1905 рр. для Привільного була загибель на її фронтах двох односельчан.

Під час революції 1905 – 1907 рр. у Привільному стався стихійний виступ селян проти багатіїв. Повсталі роззброїли і вигнали з села стражників, розгромили декілька єврейських крамниць. Як розповідав учасник цього руху М.Т. Федоров, їх ватажок Тарас Карпович Бутенко довго радився з багатим купцем Шалигою В.Н. Тому вони, напевне, і вчинили єврейський погром. Бутенко Т.К. був засуджений на 1,5 роки тюремного ув'язнення. Інші учасники теж були притягнені до відповідальності.

З проведенням Столипінської аграрної реформи ще більше посилилось класове розшарування селянства. Уже в 1909 році частина селян Привільного відділилась на хутори. Всього у волості в 1912 році налічувалось 29 хуторів, в яких було 12000 десятин землі. Бідніша частина селянства, втративши землю виїжджала до Сибіру та Казахстану в пошуках кращої долі.

Протягом 1914 року 195 чоловік з Привільнянської волості переселилася в Тургайський край. Серед них Шевченко Кузьма Єгорович, Верба Семен Іванович, Гуров І.Б., Савенко Іван Аксьонович, які переселились в Тургайський край і повернулись в Привільне.

У 1913 р. в Привільному було засноване сільськогосподарське товариство (згідно Статуту російського уряду від 1898 р. для дрібних с/г товариств). Його метою було запровадження серед членів товариства передових методів ведення господарства.

Херсонське земство виділяло кошти на придбання машин, знарядь праці і обладнання при товариствах прокатних станцій. Товариствам видавали племінних тварин, виписували сільськогосподарські журнали. Жиров Юхим Васильович з Привільного одержав племінного жеребця по кличці Каток, а трьом господарям у січні 1918 р. було дано дозвіл сільським сходам на придбання племінних свиней (кнурів).

Перший свій магазин купець Шалигін В.Д. збудував на початку XX ст. Другий магазин він збудував у центрі у 1907 – 1908 рр. В цей же час була збудувала "потребілка" (приміщення сучасного кафе "Інгул").

Дерев'яний міст через Інгул існував із середини XIX ст. Залізобетонний був збудований в 1910 році. Участь в його возведенні брали росіяни. У 1914 р. було відкрито двохкласну школу (V – VI класи). Склад, міст через Інгул, двокласне училище, лікарня, перша і друга школи збудовані земством.

Перша світова війна покликала привільнян на фронт. Уже в 1916 р. чоловіче населення Привільного порівняно з 1913 р. зменшилось на 820 осіб. Залишившись без робочих рук, господарства бідняків занепадають. Скорочувались посівні площі, зростала дорожнеча. На червень 1915 р. ціни на хліб зросли на 50 %, цукор подорожчав на 42 %, сіль – 100 %, гас – на 66 %, мило – на 57 %.

Тягар війни насамперед лягав на плечі трудящих, різко знизився їх життєвий рівень. Та найболючишими були людські втрати. Не повернулись з війни:

Бондаренко Семен Сергійович
Домашов Тарас Костянтинович
Загорійко Ілля Антонович
Кулик Іван Олексійович
Карпутенко Дмитро Никонович
Науменко Дмитро Михайлович
Науменко Захар Михайлович

Савченко Василь Іванович, був розвідником, нагороджений трьома орденами: Георгіївського Хреста і Медалями;

Сліпоконь Іван Романович
Хрупало Кирило Михайлович
Харламов Омелян Іванович

Соколік Петро Антонович втратив ногу і став інвалідом; Парафіло Никифор Пилипович внаслідок поранення руки став непрацездатним. Кирило Кирилович Соколік був нагороджений чотирма, орденами Георгіївського Хреста і трьома медалями. (Він був розстріляний фашистами в період окупації Привільного – 1943 році). Дістав поранення і Каратєєв Федір Степанович. Це тільки частина загиблих і поранених, імена яких вдалося встановити.

Після Лютневої демократичної революції в Привільному було створено сільський і волосний комітети. Але ввійшли в них багаті люди села, які захищали інтереси заможної верхівки. Комітетники виступали на захист приватної власності, між іншим допомагали реквізувати у селян для потреб фронту хліб і худобу.

Члени сільського комітету, на сходці в серпні 1917 р. керуючись телеграмою Тимчасового уряду, попередили привільнян, що кожен, хто посягне на власність поміщика, підлягає суворому кримінальному покаранню. Звістку про Жовтневий переворот у Петрограді у Привільне принесли солдатифронтовики у листопаді 1917 р. Безпосередніми учасниками Жовтневих подій були: Кучер Михайло Пантелейович та Парафило Андрій Пилипович.

В лютому 1918 р. жителі першої частини села обрали Раду селянських депутатів, яку очолив Іван Прокопович Воронков, волосну Раду селянських депутатів, головою якої став місцевий бідняк Яків Олександрович Гуров. Земельні комісії Ради приступили до розподілу землі. На кожного їдця наділялося 3,1 десятини.

Але в кінці березня 1918 р. в Привільне ввійшли німецько-австрійські окупанти, які-нібито захищали владу Центральної Ради, яка скоро була повалена і встановлено гетьманську владу Скоропадського. 5 квітня 1918 р. земська управа отримала телеграму коменданта австрійських військ, які знаходилися в Остапівці. В ній говорилось:

“Я требую Привольнянскую волостную земскую управу немедленно разоружить все население в пределах вашей волости (винтовки, револьвери, охотничьи ружья). Оружие доставить у волостное правление. Кроме того, члени волостной управы обязаны явиться в село Остаповку 5 апреля к 4-м часам дня для важных переговоров. Я приеду с членами волостной управы в Привольное и мне должно быть вручено оружие”.

Через тиждень надійшло розпорядження військового комісара українських військ, розташованих в Миколаєві. В ньому говорилось: “Предлагаю волостной управе незамедлительно доставить в мой штаб резолюцию общества волости о признании ими власти правительства Украинской Народной Республики. В противном случае не могу поручиться за то, что германское командование не явится в волость для разоружения населення й установления власти на местах”.

Селяни першої частини Привільного заслухали на своєму сході це повідомлення і ухвалили: “Прохати волосну земську управу призначити делегата із гласних волосного земства і на правити в штаб українських військ з означеним протоколом для одержання відповіді на питання: “Вышеозначенное общество просит Увраинскую Центральную Раду через уполномоченного делегата, от волости оповестить наше население о мирном договоре с Австро-Германией, Турцией й Болгарией. По чьей инициативе были призваны австро-германские войска, для какой цели и на какой срок? и мы должны считать Великороссию нейтральной или враждебной?”

І відповідь на цей запит з Миколаєва прибув каральний загін німців і гайдамаків, які поставили в селі свого помічника. З селян стягували заборгованість навіть за 1917 рік. Поміщик Бутович вимагав від привільнян сплатити збитки в розмірі 30000 карбованців.

Влітку 1918 року в селі створилася партизанська група в складі:

Кузьми Дорофійовича Кришталя,
Гаврила Ілліча Калачева,
Григорія Яковича Каратєєва,
Петра Ілліча Каратєєва,
Трохима Тадейовича С…….ка.

Переховуючись у плавнях, партизани нападали на обозі, забирали зброю. На початку червня вони напали на маєток поміщика Дудника, який був попереджений і нападаючих спіткала невдача. В бою був поранений К.Д. Кришталь. Щоб він не втік із лікарні, біля неї вартували Домашов Стефан Григорович, Рязанцевв Андрій Федорович.

Але з допомогою лікаря Кондратьева Івана Васильовича, який дав пораненому жіночий одяг, Кришталь К.Д. втік з лікарні. Вартових посадили в Миколаївську в’язницю. Дружини Домашова і Рязанцева – Євдокія і Тетяна подали заяву сільській громаді. Першого липня 1918 року громада ухвалила:

“Просить надлежащие по сему делу власти об освобождении из-под стражи Андрея Рязанцева й Стефана Домашова на поруки под личную ответственность общества и части до суда, как людей порядочного поведения”.

Після нападу на Дудника були викликані австро-німецькі війська, які обстріляли Привільне з гармат. Із розповіді очевидців:

“Влітку 1918 р. австрійська батарея стояла біля лікарні. У неділю вони випустили 2 снаряди по Привільному. Один упав за річкою на “руському краю” в районі Покровської церкви, другий в кінці вул. Набережної. Цей снаряд пробив покрівлю сараю Польшина Івана Панасовича і упав на сіно. Він не розірвався і господар (артилерист) виніс його на вулицю. До нього підійшов Андреєв Василь Семенович, теж артилерист. Він і почав розбирати

цей снаряд. В результаті вибуху 7 чоловік, які стояли поруч, загинули зразу. Багато було поранених. Старик Харламов Сергій в цей час ішов на кінець села. Осколком снаряда він був поранений у груди і помер. Був поранений у ногу і став інвалідом Ястребов Іван Пилипович. Всього загинуло і померло від ран до 26 чоловік".

Виправдовуючись по питанню обстрілу Привільного із гармат, начальник німецьких військ надіслав повідомлення Привільнянській волосній земській управі, в якому говорилось:

Пущены слухи, в Привольном о том, что землевладелец Дудник какбудто требовал обстрела Привольного из полевых орудий и что эти слухи являются ложными и что об обстреле Привольного ни начальник германских войск ни Дудник не знали, а только лиш прибили для допроса раненого Криштадя К.Д."

Все, що було взято у поміщиків, селяни повинні були повернути назад. В червні 1918 р. херсонський повітовий староста в своєму циркулярі попереджав, що урядом буде вислана комісія для розслідування самочинного засіву земель в економіях поміщиків і великих землевласників весною 1918 р.

Голови рад на місцях були замінені старостами, а секретарі – писарями. Ішов процес відновлення старих порядків.

Восени 1918 р. дії партизан Привільного активізувались. На початку листопада вони розгромили гетьманську варту в Привільному.

В грудні в село ввійшли петлюрівці.

Радянську владу було встановлено в березні 1919 р., коли частини Червоної Армії вигнали петлюрівців із села. Обрану того ж місяця Раду першої частини знову очолив І. Воронков. Головою волревкому, а згодом волвиконкому став Я.О. Гуров. Утверджувалася радянська влада в гострій боротьбі. В травні 1919 р. Привільне захопили григорівці, які розмістили тут свій штаб. Вони розстрілювали радянських активістів. 16 червня бійці 3-го Інтернаціонального полку, що прибув з Одеси, вигнали григорівців з села.

В червні 1919 року було утворено Привільненсько-Антонівський райревком, а згодом – райвиконком. Головою його був більшовик І.І. Казарцев, військовим комісаром – Іван Матвійович Таран.

До складу Привільненсько-Антонівського району входило 9 волостей. Район був ліквідований в липні 1920 року. Для боротьби з бандитизмом у червні 1919 р. з колишніх червоних партизанів сформовано Привільненсько-Антонівський загін під командуванням наймита комуніста Я.М. Бурбели (пізніше був убитий повстанцями). В липні загін увійшов до складу Першого Антонівського комуністичного полку, командиром якого був Макар Єфремович Губа. Полк був направлений у розпоряждання народного комісаріату військових справ України для боротьби з повстанцями Зеленого під Києвом.

В зв'язку з нестачею продовольства сількомітет 1-ї частини Привільного 3 січня 1919 р. на своєму засіданні вирішив звернутися до пана барона Рано. В рішенні писали: "Слушали о выдаче приговора (постановлений) барону Рено на предмет получения помощи до осени этого года в кредит под поручительство общества и части. Постановили:

– Ходатайствовать перед бароном Рено об отпуске пшеницы для нужд военнопленных й беднейшего населения общества в количестве 300 пудов в кредит до осени 1919 г. За исправность возврата пшеницы мы все ручаемся и обязываемся в полности к первому октября этого года возвратить, на указанное место бароном Рено или же деньгами по есуществующим ценам. Председатель комитета И. Кончин.

В зв'язку з відсутністю коштів для утримання пошти 29 квітня 1919 р. волвиконком на своєму засіданні вирішив повідомити населення Привільного, що 4 травня цього року відбудуться при волвиконкомі торги волосної пошти, вартість річного утримання якої дорівнюватиме 12000 крб. Оскільки в цей період не було чітко визначено кому були підпорядковані економії та території Привільнянської волості, волвиконком 1 травня 1919 р. вирішив командирувати в Херсонський і Миколаївський повіти Каратєєва Федора Федоровича для з'ясуваяня цього питання. 9 травня Каратєєв доповів, що згідно з рішенням повітового земвідділу від 7 травня поточного року Привільнянський волвиконком є господарем у своїй волості.

Волвиконком зразу ж направив у поміщицькі економії своїх комісарів. В економію Бутовича був призначений І.А. Архіпов, в економію Нодарьової – Н.І. Безчастний, в економію Рено – І.Г. Шляхов. Садівник Герц і агроном Михайлов мали ознайомитися із станом справ у цих економіях.

2 травня 1919 р. всі службовці земства були оголошені радянськими службовцями. Загальним надзвичайним зборами Рад селянських депутатів Привільненської волості запропоновано затвердити тов. Бланка на посаді військового керівника, як спеціаліста, який був затверджений центром. А 9 травня тов. Бланк на засіданні волвиконкому запропонував прискорити вивіз бібліотеки із економії Бутовича. Її розмістили в приміщенні старої крамниці Шалигіна. На посаду завідуючого бібліотекою було запрошено Жотенка Омеляна Семеновича.

В зв'язку з недостачею продуктів харчування волвиконком вирішив розподілити наявні запаси між гостро потребуючими. Але через деякий час з'ясувалося, що дехто з них продає хліб по спекулятивних цінах або продав скупникам і спекулянтам. Тому волвиконком зобов'язав сільські Ради навести суворий облік. На випадок подібного не лише особи, які продають хліб, але і цілі товариства, до яких ці особи належать, будуть позбавлятися права на одержання допомоги.

В зв'язку з тим, що рідного роду банди і грабіжники турбували населення волості, Ф.Каратєєв, як представник Херсонського повіту, 20 травня 1919 р. на засіданні волвиконкому закликав керівництво волості підготувати населення до будь-яких випадковостей.

Було ухвалено послати начальника міліції, двох міліціонерів і двох червоноармійців для обшуку населення і вилучення зброї для того, щоб озброїти надійних людей для захисту всієї волості.

На цьому ж засіданні замість вибулих у повітовий виконком Шляхова і Каратєєва тимчасово були кооптовані у члени Привільнянського волвиконкому Антон Федорович Сліпоконь і в член профвідділу А.Д. Соловйов.

20-ті роки для привільнян були роками участі в комуністичних експериментах. Так, в липні 1920 р. в селі було утворено два комітети незалежних селян, які очолили син бідняка О.Р. Коломійцев і комуніст Х.Н. Кришталь. Комнезами контролювали виконання продрозкладки, виконання гужової і інших повинностей. В селі велася активна робота по агітації за колективні форми господарювання. Як наслідок – у лютому 1921 р. була створена на церковних землях комуна "Висхідна зірка". Спочатку в ній було 7 бідняцьких сімей. Комуна мала 9 коней, 5 корів, 4 плуги, 3 борони. З часом купили сіялку, жатку, дві віялки. З січня 1922 р. комуна прийняла статут артілі. В Привільному було створено декілька товариств по спільному обробітку землі: в 1920 – "Нове Життя", в 1921 – "Відрадне", "Своя праця".

В серпні 1922 р. 16 бідняцьких, 28 середняцьких господарств об'єдналися в кооперативну спілку "Нива", а в вересні того ж року виникли ще дві трудові артілі – ім. Т.Г. Шевчеяка і ім. Г.І. Петровського. В березні 1923 р. члени товариства "Нива" прийняли статут трудової сільськогосподарської артілі, головою якої тривалий час був Х.Н.Кришталь.

Восени 1922 р. 17 бідняцьких сімей об'єдналися в артіль "Труд незаможних селян". На кінець 1928 р. в селі було 15 сільськогосподарських артілей, які в процесі колективізації на початку лютого 1960 р. були об'єднані в три колгоспи: ім. Карла Маркса, "Червона Україна" і ім. Сталіна. Розвивалось і соціально-культурне життя села. Центром культурно-виховної роботи була хата-читальня і сільський клуб. Діяла бібліотека, три початкові і одна семирічна школи, три школи лікнепу, дитячий притулок, в якому виховувались діти-сироти. В місцевій лікарні на 20 ліжок працювало три лікарні і 4 медсестри. В 1920 році в Привільному було відкрито професійну школу по підготовці агрономів.

В 1923 році село було центром Привільнянського району.

Утворення колгоспів супроводжувалось посиленням класової боротьби, яку проводила правляча верхівка Сталіна. В селі було розкуркулено

34 господарства, декілька сімей вигнано з села. Торкнулося села і чорне крило голодомору, хоч в меншій мірі ніж в інших регіонах України. Рятувала річка.

Як райцентр Привільне стало місцем утворення ІТС (1932 р.), привільнянської автоколони (1938 р). До війни в Привільному діяв маслозавод, дві олійниці, пункт по переробці помідорів, три вітряки.

Люди самовіддано трудились на різних ділянках роботи і добивались хороших результатів. Так учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки стали агротехнік колгоспу імені Сталіна Ф. Піддубний, бригада тваринників колгоспу ім. Карла Маркса,а тракторист Привільнянської МТС І.Г. Савенко і старший чабан артілі ім. Карла Маркса Г.І. Петренко в 1939 – 1940 рр. були нагороджені малими срібними медалями Виставки.

Змінювався і побут обслуговування селян. В 1935 р. семирічку було реорганізовано в середню школу, дві початкові – в семирічну, діяла і початкова школа. Працював будинок піонерів, 7 бібліотек, районний і 3 колгоспні клуби, лікарня на 50 ліжок, дитяча молочна кухня, ветеринарна лікарня. В 1932 р. було відкрито агротехнікум з робфаком. З 1935 р. видавалась районна газета "Привільнянська правда".

З початком Великої Вітчизняної війни змінилось життя привільнян. В селі було створено загін народного ополчення, селяни рили траншеї, протитанкові рови, будували інші оборонні споруди. Збирався урожай, евакуйовували техніку, матеріальні цінності, худобу.

12 серпня 1941 р. Привільне окупували німецько-фашистські війська. Почались масові арешти. Гітлерівці стратили в районі 918 громадян, 1768 було вивезено в Німеччину на каторжні роботи.

12 березня 1944 р. частини 3-го Українського фронту звільнили село. Першими були бійці 138-го гвардійського полку 48-гвардійської стрілецької дивізії 46 армії. При звільненні Привільного загинуло 59 солдат і офіцерів Червоної Армії, які були поховані в братській могилі. У 1975 році в ознаменування 30-річчя Перемоги відкрито Меморіал Слави, де було перепоховано останки всіх загиблих на території сільської Ради і де знайшли своє пристанище росіяни, українці, туркмени, вірмени, і воїни інших національностей.

На Фронтах Великої Вітчизняної війни воювало 1302 жителів сала, з них – 217 осіб не повернулися додому. 310 жителів нагороджено орденами і медалями, серед них П.Д. Бойко і Рубан – орденом Червоного Прапора, а Г.І. Пегов удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Григорій Іванович народився 1919 р., після закінчення школи працював комбайнером у рідному селі. В 1939 р. в Червоній Армії. З 1941 р. – учасник Великої Вітчизняної війни. В І943 р. закінчив прискорений курс Сталінградського танкового училища. Воював на Південному, Брянсько-

му, 2-му Українському, Центральному, 1-му Прибалтійському і 2-му Білоруському фронтах. Нагороджений орденом Леніна, орденами Червоного Прапора і Червоної Зірки. А Указом Президії Верховної Ради СРСР від 24 березня 1945 р. командиру танкового взводу молодшому лейтенанту Пегову присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Цієї високої відзнаки він удостоєний за бої восени 1944 р. на підступах до м. Тверяй, де ведучи танкову розвідку, використовуючи хитрість, маневр, молодший лейтенант розгромив дві німецькі танкові колони, захопив с.Рагувікай, взявши в полон гітлерівського генерала, декілька десятків офіцерів і близько 700 солдат.

В ході наступальних боїв взвод Пегова Г.І. першим вийшов на берег Балтійського моря і молодший лейтенант відправив командуванню флягу з балтійською водою.

Після звільнення села привільняни почали відбудову власних і громадських будівель: уже в 1944 р. були відбудовані МТС і маслозавод. Відновили роботу лікарня, три школи – середня, семирічна і початкова, бібліотеки, кінотеатр.

До 1950 р. були відновлені довоєнні посівні площі, поголів'я великої рогатої худоби.

В 1959 р. Привільне позбавили статусу районного центру і воно ввійшло до складу Баштанського району. В березні цього ж року відбулось і злиття трьох колгоспів в один – велике багатогалузеве господарство – колгосп "Родина". Це господарство було кращим в районі до реорганізації в сільському господарстві 28 грудня 1989 р. на базі колгоспу "Родина" було утворено три господарства: колгоспи "Родина", "Привольє", "Русь".

В період формування ринкових відносин, пошуків нових форм господарювання на землі, ці колгоспи були спочатку реорганізовані в колективні сільськогосподарські підприємства з відповідними назвами (90-і роки), а пізніше – в СГ ЗАТ "Родина", СТОВ "Привільненське", і "Русь").

В господарствах в 1995 р. відбулось розпаювання землі, пай становив: "Родина" – 7,6 га, "Привільненськ" – 5,71 га, "Русь" – 6,64 га. Одержали трацівники і майнові паї. Окремі власники земельних паїв зажадали працювати індивідуально на своїй землі, інші – вийшовши з товариств, віддавали свої землі в оренду фермерам і підприємцям.

В умовах конкурентної боротьби, виявилися нежиттєздатними збанкрутували СТОВ "Привільненське" (2002 р.) і "Русь" (2004 р.)

Земельні наділи їх власниками були передані до СГ ЗІТ "Родина", підприємцям, фермерам Савенку В.О., Калініченку А.М., Сухорукову В.В., Діордіца О.С., Калініну В.О.

Досить успішно працювали до 2009 року трудівники СГ ЗІТ "Родина" під керівництвом депутата обласної Ради двох скликань Базалія Ю.В.

На території села розташоване акціонерне Привільненське ремонтно-транспортне підприємство.

В 70-80 роки село прикрасилось численними новими будівлями: приміщення сільської Ради і відділу зв'язку, будинок культури, магазин, аптека, 5 двоповерхових багатоквартирних житлових будинків, дитячий ясла-сад, збудовано водопровід, заасфальтовано центральні вулиці села. .

В 1987 р. була введена в дію нова школа, де в 16 класах навчалися близько 400 учнів і працювало 24 вчителі (1997 – 1998 навчальний рік),

В Привільному працює допоміжна школа-інтернат, де навчається близько 100 дітей.

На засіданнях виконкому і сільської Ради обговорюються питання господарського, соціального і культурного розвитку. В складі сільської Ради – 20 депутатів.

Роки економічної кризи в Україні наклали свій відбиток і на Привільне. Скоротилося виробництво, об'єкти соціальної сфери, появилися безробітні, частина з яких отримує допомогу в соціальній службі зайнятості. Зруйнована система торгівлі, перестав працювати кінотеатр, в занедбаному стані знаходиться БК, бібліотека, дитячий садок. Зменшились доходи значної частини громадян. Разом з тим почав формуватись середній клас за рахунок підприємців, фермерів, набирає розвитку сфера обслуговування приватним сектором.

Кількість населення за переписом 2001 р. становить 2746 чоловік.

Значно скоротилась народжуваність: в 2002 році народилось 20 немовлят. Депопуляція в ці роки становила відповідно 2000 – 2002 рр.: 26, 28, 45.

Проходить відтік населення за рахунок переїзду в інші населені пункти, зокрема до м. Миколаєва. В пошуках роботи окремі привільненці виїжджають за кордон (Італія).

В роки існування Радянського Союзу жителі села були учасниками різних епохальних подій. Так, в складі обмеженого контингенту радянських військ проходили службу в Афганістані Соколік А.В., Покотило В.О., Озеров М.М., Чубко А.В., Шляхов С.Р., Мочарний І.П., Остапенко В.О.

Ліквідаторами техногенної Чорнобильської катастрофи були Киця В.І., Рижик В.А., Атонюк В.П. (помер 2000 р.)

Вихідцями з Привільного є доктор медичних наук І.М. Дубогрій, кандидати історичних наук І.Т. Кулик, М.С. Каратєєва, кандидат біологічних наук А.М. Федоров, кандидат філологічних наук О.С. Філатова (Абрамова), кандидат ветеринарних наук І.О. Тарасенко (Шляхова), заслужений артист України В.І. Каряко, генерал-майор О. Ткаленко.

БОНДАРЕНКО МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ

Народився 24.03.1919 р. У 1927 році пішов до школи. Навчання переривалось через роки голодомору, а 10 жовтня 1939 року був призваний в армію. Учасник Великої Вітчизняної війни, нагороджений орденами і медалями.

З серпня 1946 р. – працівник райкому комсомолу. У 1958 році закінчив Чернівецький державний університет, історичний факультет. З 1959 року починається його вчительська біографія: учитель історії, директор школи-інтернату.

Закоханий в історію і рідне село, створив музей с. Привільне, який було відкрито 1996 року, Микола Васильович – його перший директор.

УСНА ІСТОРІЯ СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ

БІЛАН АНАТОЛІЙ МИКОЛАЙОВИЧ, 1925 РОКУ НАРОДЖЕННЯ, С. ПРИВІЛЬНЕ БАШТАНСЬКОГО РАЙОНУ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Мене зразу при компартії сказав – прямо таки зразу сказав, без всякого – приймаєш семирічку, школу. Я не хотів. Потому шо братися зразу після [нерозбірливо] – це не дуже весела справа. Ну, райком є райком, знаєте ж як. Так от я хочу сказати, що уже в цьому році ми готовили ранок, до нас прийшли лобуряки, озброєні. До моєї [Надії] кажуть: "Він тепер тут". Коли я переїхав сюди, в сімдесят пятому році, в Гаражино працював директором школи – ну, я розмовляю на українській мові. Так. Відчуваю сам це, відносно, відносно, як кажуть, без суржика. Хотя суржик у нас в усіх є. У нас в усіх є. Да. Ето ті бендери. Я кажу: "Дорогесенька, скажи мені, я добре знаю. Шо то таке. І знаю. Знаю всю підопльоку цієї справи. Знаю, шо в певній мірі я... Потому шо я общався з людьми, з місцевими. Знаю, скіки вже тоді були незадоволені, скіки були ні за цапову душу виїхані на Куріли і так дальше." Ну, прості люди, як кажуть, в тридцять дев'ятому році, коли Західна Україна і Білорусія стали радянськими. То шо ти, ті часи підтримуєш, то було справедливо? То не було справедливо. Це породило, як то кажуть, обернено пропорціональну справу, і били, як кажуть, як вони – ну таке, як за УПА говорять, шо... Як до мене тут ось підійшов один, і каже: "От ти ветеран війни." Я інвалід війни першої групи. Да. "Ти підтримуєш, шоб УПА зрівняли із у правах, із нами?" Я подививсь, кажу: "Підпиши, шо ти проти!" Я кажу: "Я не підпишу. Тому шо всіх, всіх знаків питання ми даже... Я старий чоловік, розібратись у них, як кажуть, не в силах", даже й ви, молоді люди, навряд чи розберетесь. А от ви вважаєте як, справедливо, шо їх зрівняли, чи ні? Чи не справедливо? То б я заікнувся при цій владі, мене б, чоловіче, зразу б запхали туди, зразу б туди запхали. Я нахожу справедливим те, шо всі люди боролись уже тоді за Україну незалежну. От. За Україну... Чому?

Я завжди вважав, як вчитель історії і проста людина, шо чому це якась Сан-Маріно, чи Сен-Андора, чи Лібхенхен, якісь букашки, можуть бути незалежними державами, отака велика по території, по кількості нації так ніколи практично не була незалежною? А то від литовців, то від поляків, то від русинів. Від кого вона, як кажуть, тільки під чиїм чоботом вона тільки не була! Так чому б їй не бути незалежною державою? І не доказати, шо вона може буть-таки державою! Ти згодний зі мною, чи... Чому? От. Ну раніше цього казати не можна було! Попробуй я скажи в ті часи – ого! [Сміється]. Чоловіче! То таке, то таке діло.

Я був завжди, головне шо я був завжди патріотом. Я, я тут поступив, шо... [Сміється]. Коли я пішов на пенсію, взяв свій партбілєт, приніс в рай-

[1] Опитування провели Білівненко С., Пашненко О. (3 серпня 2008 р.). Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт Молдавська Т.

ком партії, і положив другому секретарю на стіл. А він зробив великі: "Шо таке?" Я – кажу – відмовляюсь." – "Як так відмовляєтесь?" Кажу: "Дуже просто! Відмовляюсь і все! Я вам не збираюсь пояснювати. Я вже не можу буть у цій партії." Понімаєш? Я багато бачив, багато надивився, потому шо я був... Нехай я був директором школи, викладачем [сільського] учіліща, ну я був пєшкою рядовою! Ти понімаєш? Рядовою пєшкою був!

І в мене отут був випадок, такий до анєктода сміхотворний, в Гаражино. Звонить з райкома партії інструктор і каже: "Вас ще викликають завтра на партбюро." – "А шо таке там, яке питання слухають?" – "Та на фермі вашій падіння надоїв молока." – "Ну я-то, – кажу – при чім!? Я в школі один, в мене ні зама нема, ні завгоспа. Мені треба бути, тут бути, як кажуть!" – "Ні – каже. – Ви як це так, шо Ви ні при чьом? Ви там зав агітколективом, зав лєкторською групою. Чи то мені вам..." І я іду. Я іду, дорогесенький. Отак. А я шо, це не розумів? Я добре розумів. Шо тоді для них були спецмагазіни. Для них були спєцсанаторії. Для них були, для них був тут рай. Построєний вже, комуністичний, на землі. Вони вже мали його. А ми його не мали. Так от я коли положив партбілєт, а він каже: "Анатолій Миколайович, ми, – каже – ми Вас не будем нікуди вже тягати, тільки кладіть.." "От – кажу – я і прийшов. Віддав партбілєт, і віддайте мені, я підрахував, ви три тисячі карбованців, я віддав!.." [Сміється]. Він зробив велике: "Ви, каже, з ума зійшли?" [Сміється]. Ми посміялися, я зрозумів, шо вони... Так я й розтався з... І в газеті було надруковано.

Так шо я завжди притримувався своєї точки зору. Про ту систему, притримуюся і про цю систему, яка тільки в нас початкується, от. Хотів би одно: я так і говорю, шо я вірю у нашу молодь. Я вірю, шо вона в кінці-кінців перестане бути апатичною, перестане займатися, в крайньому разі, зменшить, оце п'янство, тобто це. Вона обернеться лицем до своєї нації, до свого народу. І вона шось зробить своєму народу. Як ви дивитесь на мою думку? О, отак йдіть і скажіть, шо ви говорили із стариком, ветераном педагогічної праці, він ще старий, як кажуть, із вчитилем історії. І він такої думки, шо він вірить, у нас, молодих. Вірить. Вірить. Пора вже...

Чи не згоден зі мною, шо при владі у нас оказалось так, шо фактично влада, особливо економічна, попала в руки партноменклатури старої? І коли, коли мені говорить: "Анатолій Миколайович! Хто, кажу, оці ферми розікрав? Та це ж, каже, ті паршиві дємократи?" А я засміявся й кажу: "Ну назви мені? Може, кажу, Базалій демократ?" [Сміється]. А він тоді тик-мик, тик-мик, ну нема. "Отож-то – кажу. – Це ж стара партноменклатура. Вона всьо розікрали! Це її роботи!" Ці кравчуки, як кажуть, ці кучми. Це все, це все їхня робота! Це все їхня робота. Як ви считаєте, я правильно мислю, чи ні? Правильно мислю. А так, якби таких... Так, тут, в Привільному, тут небагато, шоб так мислили, як я мислю. Не багато. Тут чомусь, чомусь вихваляють цю стару систему. Я навожу тільки один приклад: кажу, останній час ішов на вибори, і

йде бабушка. Питаю її: "Бабусю! За кого Ви будете голосувати?" – "Та, синок, за комуністів." – А чим же вони вам так сподобались?" – "Та – каже – вони – каже – самі крали, і нам давали красти!" [Сміється]. [Нерозбірливо] це була система вже. Система красти, система розкрадання. А хтось терпів від цього розкрадання! Терпіла основна маса людей. Основна... "Ну, мол, всім хватало, і так дальші..." Я кажу: "Ні, ни всім хватало." Мої батьки працювали простими людьми, і пєнсії даже не заробили. Так і померли без пєнсії. Шо вони, вони ж жили при такій, як кажуть, державі, яка перестрояла на Землі. І пєнсії не заробив. Як це так? Отак, дорогесенькі.

Ну а так шо ще я можу добавить? Попав неповнолітнім, був в концтаборі. Які [подробиці] я тобі можу сказати? Я точно не хочу сказати, шо він по, по [площині] війшов в число концтаборів, цей табір, де я був... Де був [я год]. Це була територія Польської народної республіки. Ось чому я, чому мені вдалося утекти, коли, на початку сорок пятого року, чи тринадцятого січня наступ наших військ на Сандомирському плацдармі, ми втєкли і до наших військ, і я читирі місяці пройшов з ручним кулеметом. В танковій частині. І шіснадцятого березні поранений, контужений. О, так шо... А там це був табір, огороджений двома рядами колючої проволоки, вівчарка, охоронявся жандармами. Все було, ну як... Їсти давали нам два рази на день, тільки кусок хліба, такий маленький. Ми ходили як скелети. Да... Найменшу непокору, як кажуть, могли кийками походити по нас, а шо ти зробиш?

Все пройшов. Так же і війну пройшов, і два учбові заклади закінчив. А тепер сім'я розпалася! Розпалась сім'я. Тож війна. Перва війна. Там, видно, в тому таборі, де нас... А тепер, дорогесенький, я закінчую, я воюю тоже. У червні і липні я лежав в онкодіспансері. В Ніколаєві. І воював... Отак... рак шкіри. Я, мені пятнадцать опромінень зробили, ренгенотерапію. І всі відмітили, шо та хвостата тварюка присіла добре. Добре її припекло! Я вже радий, шо... [Сміється]. Це на підісят читвертому році, розумієш, так просто?! Одне слово, якшо кажеш, про рак, так в людей жахає просто, да? Оце я завтра знову маю буть в онкодіспансері. Я думаю, шо вони зроблять вже, доб'ють, доб'ють ту болотяну тваринку до кінця! [Сміється]. До кінця! Шоб я вже помер від інших хвороб, від того, шо... Ше я старий, так шо діло підходить до кінця. Да.

І останнє. Ти думаєш, до нас, ветеранів війни, відносяться так як треба? Далеко не так. Ось тобі приклад. Палата номер шиснадцять там. Я лікаря свого попередив, шо в вас є унікальна можливість, це тепер на дорозі не валяються, інваліди війни першої групи. Їх залишилось жменька! Одиниці! Шо ми хочем? Поставте нам букєтик, самих паршивеньких квітів, і ми будем раді. Ніхто цього не зробив... Ніхто не подарував. Думав, приїду сюди, тут мене поздоровить комітет ветеранов, місцева влада, района влада, знає ж, що я інвалід війни, це все. На веранді, куди мої все положать, вони не розмовляють зо мною, да – жодної відкриточки. І жодного зов'ялого буке-

тика нема. Питаю Анатолія Володимировича: “Анатолій Володимирович! Як же так? Я тридцять два роки! Тридцять два роки мене поздоровляють. Чому, – кажу – в цьому році мене не поздоровили з днем народження? Хіба це так багато грошей коштує?” Він почервонів, йому неприємно стало. “Ну я, розберуся” – каже. Шо тут розбиратись? В чому тут розбиратись? Ну це тобі такий просто приклад. Зверху!.. І говорити нічого.

Закони не хароші прийняті. Ну, закони залишається крученими. Не так, як потрібно. Ніхто їх не виконує, ті закони. Це отаке тобі становище теперішнього ветерана. Ми вже практично реліквія історії. Коли я сідав тут, коли купив хатину, нарахував за столиками двісті п’ятдесят ветеранів війни, фронтовиків. Цього року питаю голову: “А скіки ж, – кажу – нас залишилося?” А він подивився, каже: “Вісім”. Вісім! Із тих восьми половина таких шо вже зовсім, зовсім. Я вихожу, тому шо можу вийти, я сам. Я сам! Якшо я не піду, я кажу, то я з голоду здохну. Мене біда заставляє йти, я йду. І все. От така, така в нас доля, ветеранів. Доля ветеранов. Це я тобі розказав, молодому, шоб ти знав реалії нашого життя! Хотя, я думаю, шо ти і так їх знаєш, непогано, тому шо мама тебе правильно інформує. Так як треба. Так як треба інформую. Вона знає, знає добре чим то все! [Сміється]. Чим то все пахло і пахне. І пахне! Ну, це я тобі багато розказав, хвате, правда.

Ну, батьки мої прості люди. Батько, батько вахтьором працював, мати уборщіцей. Хмельницька область. [Народився в] Кам’янець-Хмельницький... Кам’янець-Хмельницька область... В селі біля містечка. В селі. Ну, наша, наша східна, тому шо мені іноді закидають і тут, і в Привільному, шо ти західняк. Я кажу – ні. Хмельницька область ніколи західною не була. Східна, східна область. І бандеризма в нас не було того, нічого, нічого подібного. Ну, шо ти людям [докажеш]? Раз він розмовляє на українській мові, значит він бендер! [Сміється]. Шо ти будеш говорить? Переконаєтесь самі! Шо говорити з людиною, яка на чомусь, на чомусь переконана, якось спорити, особливо з жінками, жінками. На тему...

Я люблю по політиці поговорити. Ну... я ж... Вони... Оце коли йшли вибори – “ми голосуєм за Януковича!” А я кажу :“Ні. Я за Януковича голосувати не можу”. По якій причині не можу? Ну от я пояснюю. “По-перше, – кажу – він представник партії олігархів. Міліанєрів, міліардєрів. По-перше. По-друге, він не просто зек, а він зек-рецедевіст. Я, – кажу – прочитав автобіографію його, виступав Григорій Омельченко, наш лідер, офіцерів, України, голова спілки. І він, – кажу – то точно сказав про нього. А це коли на президента. Я – кажу, – я не можу за його”. І тоді проголосував за Ющенка! Ні, правда, я надіявся, шо Ющенко поведе більш тверду політику. Він... Може він і вимушений в своїх умовах балансірувати. Він весь час балансує. Весь час балансує. А толку з того? Самі бачите. Скільки багато... За Тимошенчиху, да. Ця жінка розумна. І принципова. Я сказав би, шо в неї і трохи є того самого національного духу, ції жінки. Може, іншої думки, може, в вас своя думка про Юлю. От. Ну, я переконаний, шо вона висуне свою кандидатуру на президента. Якшо я доживу, то я буду голосувать за Юлю. Я буду голосовать за Юлю. Нехай збудеться те, що сказав астролог Глоба, в дві тищі читвертому році. А він сказав так, коли запитали його: “Павло, якою ти бачиш Україну, після того, як прийде новий призидент?” Воно ще Ющенко мав в той період. А він каже: “Я бачу Україну такою, як і раніше. Та сама безперервна драчка, наверху. [Сміється]. Те саме становище бідного народа! [Сміється]. Внизу, внизу”. “Коли ж ця анархія закінчиться?” – це кореспондент його питає. А він каже, він каже: “Все це закінчиться, все це закінчиться тоді, як президентом стане жінка”.

Ну, кажуть що Глоба шарлатан. Такий він астролог, що в нього дуже багато... Мда. Промахів в його було астрологічних. А ви як думаєте? Його прєдсказання повинні здійснитися, і ви згадаєте тоді старика. Він говорить, шо так воно... Так буде, так? Буде так. Тому шо рєйтінг, рєйтінг того самого Януковича уже упав дуже низько. Рєйтінг Ющенка впустився тоже низько. А Юлька – вона молодець, вона лавірує пока, вона уже в хитрих навчилася трошки хитрості! [Сміється]. Так шо, із моїх, предсказувань? Я ж, бачте, тоже, астролог трохи. [Сміється]. Трохи астролог! Да. І все це має бути. І я шось думаю, шо все-ж таки Україна підніметься, на ноги, і займе гідне місце європейських держав. Пока вона буфер. А буфер б’ють. І ззаду, і зпереду. От і їй через це і дуже важко. Ви згодні зі мною? Як вчитєль історії? Вона якраз находиться на тій лінії, на лінії розкола, між Сходом і Заходом. Кожна сила хоче її сцапати і тримати в своїх руках. В своїх руках. Шоб використовувати. Захід хоче цього? Дуже Захід хоче. Дуже. А Росія зхоче цього? Дуже хоче. Ви може. Ви може, ви можете мати тут, у Привільному більшість на цю тему, я даже не можу з ними говорити. Тут більшість за те, щоб Україна мала самі міцні зв’язки із Росією. Я кажу: я тоже не против. Ну шоб вона мала зв’язки взаємовигідні. Зв’язки дружби. Правильно! Для Росії це просто...

Отож я на пару хвилин зміню пластинку. Оці самі Головачки, і прочії, і прочії, і прочії, вони багатіють за наш рахунок. Вони ні з чим не рахуються! І ще коли в мене питають: чому так? Це ж у нас нова система, капіталістична. Та, кажу, яка там капіталістична система! Капіталізм – да, [нерозбірливо], капіталізм. В Німечинні капіталізм, в Англії капіталізм, в Франції капіталізм... Ну він століттями капіталізм! Він окультурений капіталізм! Там закон є в основі! Руху суспільства... А у нас шо? У нас, кажу, дикий капіталізм. Я прийшов, помідори. Я глухий, як пень. Він з людьми працює. Я його запитав, кажу: “Ви дозволите мені вибрати кілограм помідорів?” Ну, набрать кілограм самому. Мені показалось, шо він сказав “да”. Я набрав кілограм помідорів. А він отако: “У! Прямо вибрали найкращі!” А при моїй системі мене б’ю зразу, як блискавка, сюди! Я висипаю ті помідори назад.

“Станьте й займіть чергу!” Коли він це сказав, мене буквально... “Ти шо, – кажу – ідіот? Чи шо, – кажу – не розумієш? Шо даже якби я не був інвалідом війни, першої групи, нєзавісімо, твій обо’язок молодої людини був би мені вибрати, подати самому, в першу чергу. Ну, – кажу – єслі в законі записано, шо я прохожу поза чергою, шо мені потрібно...” І він цього нічо не розуміє. А хто їх навчить? Хто їх навчить, а? От скажи мені, хто їх навчить? Ця нова влада? Ця влада нічого їх не навчить! Да, і так я воюю сам. Мене не люблють через це. Я лізу до начальства, я кажу в очі, кажу, шо ви [нерозбірливо], і те, і друге, і третє. “Чому?” – кажу. “От же є закон, дивіться. Так виконуйте цей закон!” На ділі. Да.

І так я, бачте, перескакую, з місця на місце, но по кусочку я вам наговорив сім мішків вовни, і всі, і всі неповні, да? [Сміється]. Шо вам ше треба? Шо ше треба? Ну я душу свою вам виложив! Молодому чоловіку... Чому? Тільки тому шо я вірю в молодь, я вірю, шо тіки цім оте все стар’йо, яке позахоплювало отам наверху і сидить, гребе, як кажуть, міліони, шо воно в кінці-кінців зійде з арени! Зійде з арени. І візмуть... Візмуть в руки люди, які схочуть навести справжній порядок. Отож, не тягніть лямку довго. Довго лямку не тягніть! Поняли? Це моє, моє, як то кажуть, моя настанова старика! Шо беріть руки, в руки свої бразди правлєнія, і наводьте порядок! У нашій багатостраждальній державі. Наводьте порядок, да. Ну, все. Я вам розказав... Дещо розказав, ну шо, з чого ви можете зробити деякі висновки... Деякі висновки. Все. Спасибі... Шо ви мали терпіння вислухати.

***

Вас можуть цікавити, можуть цікавити погляди старика... [Сміється]. Може бути [нерозбірливо]. Я [нерозбірливо] вісімдесят три, в Ніколаєві в онкодіспансері. Куди я поїхав, шоб присадити хвоста отій штуці. Ето рак. Ота хвороба, яку люди дуже бояться. Яка в народі... Слава Богу, [пітнадцять] процедур [нерозбірливо] регенотерапію, ця тваринка, якщо не вбита зовсім, то в крайньому разі вона свого хвостика трохи [сміється] присадила! [Нерозбірливо] то йде заруюцьовування, то відчувається шо це... Ну, як пухлина! Як пухлина злоякісна. А це завтра я вже повинен бути знову там. В онкодіспансєрі, шоб цей процес довести, як то кажуть, до логічного кінця. Я думаю, шо справимось. Так шо, як бачиш, приходиться воювати, воювати... Е... До самого... Кінця... До тії ями. До тії ями. То таке. Так нас доля угораздила. Так нас угораздила доля.

В основном, в сорок другому мені ішов сімнадцятий, схопили й [витаскали]. [Волинська] область. Це тепер територія Польщі. Ну, шоб то був, шо то був концтабор – концтабір, табір. Ну вони всі були похожі на концтабори. І огорожені колючою проволокою. Двома рядами колючої проволоки, і охоронялися жандармами, і собака бігав. Два роки я вийшов з того пекла. Один ходячий скелет був. Один ходячий скелет. І цей ходячий скелет на початку сорок п’ятого, коли почався наступ на Сандомирському плацдармі – це вже я знаю як вчитель історії – ми, втрьох хлопців, втекли. І там, дві річки були, шо з одного боку не було обгорожено, і перебралися. І втекли. Добралися там до [своїх] частин, і я читирі місяці пройшов із ручним кулеметом. В танковій частині. Так шо... Поранений шіснадцятого березня, контужений... А тепер інвалід війни першої групи. І думаєш, така, так дуже добре відносяться до нас? Законів є-то багато. Ну ті закони, як в народі говорять, шо дишло. Як на місті повернули, так і вийшло. Отак і виходить. Отак і виходить.

Табір [називався] “Андреашуте”. “Ан-дре-а-шу-те”. Це посьолок. Ну, по ньом, по ньому, як кажуть, і табір. Там завод був металургійний. Я попав – я рослий був, пацан – попав в цех. Який називався гамерверк. Єслі ти німецьку трошки знаєш. То це “гамер” – молот, а “верк” – молот... Цьо... Цех такий, де були молот і преси, гарячий цех. І мене зразу. Як кажуть, до молота поставили. Дуже важка робота була. Страшно важка. А як кормили?.. Ранком їсти зовсім не давали, до обіда. А в обід – брукву. Кожен день, одна й та ж сама, і... Ти чув таку, таку овощ, як бруква? Тут її ж не, не розводять! Шо, західна, в Німечинні, в Польщі вона... Це ж шо ж... Жовтий колір має. От, на тій брюкві ми, на тій брюкві ми й жили... Ну, був ходячий скелет. Коли я добрався до своїх. А вони подивилися та й кажуть: “Откуда ти? Де ти такой, де ти такой взялса?” [Сміється]. Підібрали шинельку стару, то все, і кажуть... На третій день прийняв присягу, а через тиждень я вже брав участь у першому бою. Отак.

[Людей в тому таборі було] багато... Мій барак був тридцять один, а всіх бараків було більше ста. Більше пяти тисяч чоловік. Там були воєнноплєні, наши, через [потік], окремо. Нас – я не хочу брехати – вже не такі суворі були, якшо воєнноплєнних, їх водили на роботу під конвоєм, а нас випускали, тому шо тут табір, через завод, і там, і там, і там стоїть поліцейській, спостерігає, шоб нікуди ти не ліз, тіки ішов на завод, іначе тебе повернуть, от і все. А в їх іще гірше. Були [всі]. Я працював, наприклад, з французом, Гішером, чудовий парєнь. Чудовий парєнь. Правда, він плотний, впитаний. Даже не знаю, як ми з тим спілкувались, ну факт той, шо ми розуміли однє, один одного. Питаю. Кажу: “Гішель, як так, шо в тебе така морда, а я, як кажуть...” А він сміється, каже: “Мені – каже – кожен місяць присилають посилки Червоний Хрест!” А наш тоді Червоний Хрест був тоді, дорогесенький? Шо в нас під час війни... під час війни наш Червоний Хрест? Та не було його, чоловіче! Вся держава не визнавала нас! Ми були як зрадники, як зрадники народа. Як зрадники народа. Це я, який утік, який пройшов частину війни, який, як кажуть, як говорили тоді “омив свою вину кров’ю своєю”. Я поранений. Чи кантужений. То мене кегебе, як кажуть, отак... Не прощупувало. А всі останні проходили...

І то я після війни ще одслужив до кінця п'ятидесятого року в армію, у Криму я, якийсь метєрологічний [пункт], і я мєтєролог, по воєнной спеціальності... Я вже знаю, що в верху появилась нова повітряна маса, і що завтра буде міняться погода. Я можу дати прогноз погоди, іноді, як кажуть, своїм сусідам, вони сміються... Ну я не за це хочу сказати. Хочу сказати, шо осьо... Як... До чого я... Уже тоже... Ой... Ага, да. Хочу сказати, шо, до цю категорію, я демобілізувався, а мені пропонували старшиною, в роту. Мені пропонували офіцерські курси. Залишитися на мєтєослужбі. А я собирався додому.

Приїхав додому – я нігде не можу влаштуватися. Куди не піду – мене нігде не приймають. Самі комсомолець, вже перезрілий комсомолець. Потім мені одна, в обласному центрі, в Хмельницьку, в Самборійську, – тоді була Самборійська область – сказала: "Та ви ж, – каже – були там!" Ви розумієте? А я поняв, шо даже те, шо я пройшов, шо я пройшов частину війни, шо я поранений – считай, шо я ворог народу. Отака була держава, дорогесенький. Отака була держава. Да...

Я... Я тобі ше раз говорю: я не можу сказати точно, шо це був концтабір, як, як офіційно він був такий... Ну це був табір. Він був такий вже, як у тому... Все було... Всі були в огорожі. Всі під контролєм. Нікуди тебе не випускали. То шо ти [захочеш]. Кормили тебе як не знаю шо. Одинадцять годин заставляли робить. От... А що саме [робили]? Вони поставили до печі. Саме, сама важка робота. Я кочергою, вручную, накидав заготовки в піч... Газову. І потім, коли заготовки до червоного розкалювалися, і їх слідуючий рабочий на відбойному молотку обробляв вже далі – там те, шо потрібно було, по завданню. От – я їх витягував. От обпалив, обпалив, ожог, до цього часу. Мене положили в лазарет. В лазареті, може, тоді і дали якісь чи уколи, як то кажуть, шоб... Е, це ні [не доказане], тому шо якби я міг доказати, я б втричі більшу компенсація одержав. Шо я жертва експеремента. А фактично це був експеремент. Нас зробили... Я через нього тепер страдаю, цей експеремент. Мене зробили бездітнім.

Я одружився. Десять років – дітей нема. Жінка завагітніла. Народився син. Да. Оце тут я переїхав директором школи, тут робив. То це він тут пішов у перший клас, всьо... А потім... Їй не вигідно було чось, не знаю, чому, а мої речі вона випнула... А йому сказала, шо я нерідний батько... І він мені сказав "[Вон]. Ти не мій рідний батько". Я йому говорю: "Синочок! Нехай даже так. – Кажу – нехай даже так". Хоть я знав практично, шо воно так, так! Ну нехай, кажу, даже так. "Ну я тебе – кажу – виростив... Як рідний... Найди другого..." Доля є доля. Так я тягну лямку. Тягну лямку. Оце ж, скіки вже залишилося, до тії смерті...

А [чи багато людей, на яких експерементували] – хто його знає!.. Це все... Все це, всі старались скрить. А в першу чергу старалась скрити, в Києві була така організація – е, "Примірєніє і взаімопоніманіє". Оце ж вони тепер, е-е-е, від, е-е-е, балатірувались, ше мені присилали, тричі листи, шоб

я голосував за їх, за "Примирєніє і [голосуваніє]". Вони ті кошти, шо Німечинна видала на компенсацію, от, постарались, шоб їх, добра половина залишилась де – в їхніх руках. І воно так і, і воно так і сталось. Воно так і сталось. То вони не були зацікавлені в цьому, все це скривали. Все це скривали. Да... Все це...

Шо я можу сказати?.. Відношення було в різні часи різне. Коли під Сталінградом шарахнули по їх... Вони всі – на завод, в посьолку – чорні прапора. Повивішували. Всі чорні пов'язки. Вони всі ходили з заплаканими очима. А вже до того вони всі були переконані, як говориться, простою мовою, шо "Сталін капут." Кінець! Радянському Союзу... А тепер вони поняли, шо а... А хто його знає, кому капут. Кому капут? А коли почався відступ їхніх військ, в сорок читвертому звільнилася територія – вони вже хвоста свого підтіснули. Уже ж менше стало, а то і побої були, як то кажуть, ну [нерозбірливо]. Стали, як то кажуть, краще відноситись. Стали відноситись краще. Ну а таке саме, їжа, як то кажуть, все це залишалось до, до останніх днів, як кажуть. От...

Табір – з трьох сторін колюча проволка, а тут дві річки. Мій барак, тридцять один, стояв біля оцього того [нерозбірливо]. А так там ше річка. А там ше річка. І ми в холодну пору року вже, в холодну пору року, перебрались, через стічний канал – він менше охоронявся – і через річку, і лісом добрались до своїх. Ми не виходили, потому шо в мене була вже попитка перша втікти, я в Польщі попався, і знов мене повернули в лагірь, то я знав шо, шо треба дуже боятися. Іти лісом, лісом, як кажуть. І не вдалось нам, як кажуть, вирватися. Я там... Просто боялися, шо нас можуть вивести дальше там, вбити... Шо хоч могло бути. Шо хоч могло бути. Шо хоч могло...

А перший раз я тікав ше в сорок читвертому році. І я дойшов досить вже... Ну, майже всю Польшу пройшов. Тоже лісами йшли, ховалися, це все. А це, дурні. Вийшли – їсти захотілось дуже – вийшли в село. Поляки не дуже наших високо шанували, не думайте. Ото поляки видали, жандармам. І появились жандарми, появились жандарми. [Сцапали], як кажуть, [нас утрьох]. Та, в цей той самий, концлагерь... Зразу сюди повернули. Ну як, ви знаєте?.. Мене гарненько відлупцювали. Кийками. Ти це розумієш, шо воно... І всьо пішло по-старому. І всьо пішло по-старому. Тікав з напарником, з хлопцем. Його [як звали] вже не пригадую, чи Андрій, чи... По-мойому, Андрій.

Як війна почалася – пам'ятаю, дуже добре пам'ятаю. Наш район – [Борисівський] тепер, Хмельницькой області – він був близько до Збруча. Збруч колись був кордом, до тридцять дев'ятого року. Там ліса напічкані буквально дзотами. Дотами, дзотами. Ну все те чомусь було демонтіровано. Зброя знята. І уже в першу ніч чотирі бомби німці гахнули. А наша траса зі Львова на Київ, воєнна траса, по якій, як кажуть, потім і відступали, і... Вобщєм, ну така, центральна дорога, шо асфальтована дорога, хароша дорога. Хароша

дорога. От. Так шо... Уже зразу, зразу, а потім уже безперервний відступ. Ну то ж усе швидко ставилось, тому шо... Наші відступали тоді. Відступали, як кажуть, і... А скіки зброї залишилось в лісах. Скіки зброї залишилось, скіки всього позалишали, да...

А був у кожному районі начальник від німців... Німець. Був начальник поліції. З наших! А поліцейській з наших ж. Це куркулі, і прочі поверталися додому... Мало таких запроданців?! Хватає, хватає їх... Я переховувся. Мені вдавалося тікати, а потім в льохові сидів, а це вийшов погрітися, і [мене забрали]. Наші, наші. Не німці. Зразу пришли, і сцапали. І зі сльозами на очах попросила матір, шоб тіки тут нашвидкоруч дати одяг якийсь, і все, без підготовки, без... Без якоїсь, там... Посадили в тилятники. Ну, воно битком набито було. На ніч закривали нас. Вобщєм... Радості було небагато. Ну... якби тобі сказати... Тому шо часто і мені кидають в обличчя: о! Ти міг би утикти! Утікти було не так просто. Ну даже якби утік, потім все одно ці ж поліцейські, вони ж контролювали. Зразу б схопили, і тобі було б гірше. Тоді б могли в [нерозбірливо] табір одправити, і все це... А нас закривали... Їсти майже не давали, а так, чуть-чуть...

І жінки, й чоловіки [були], в одному ж цьому таборі, де я був, там було барак білорусок. Білоруски були розбещенні дуже. [Сміється]. До них ходили наші хлопці. Та вони й розбили оцю [нерозбірливо], шоб поменше було, дітей, ви розумієте як! Життя є життя, воно не дивиться ні на концтабір, ні на війну, ні на що, а воно рухається вперед, дорогенький, рухається вперед. Так шо це там... Всьо було! Всьо було.

Хто в таборі остався? Ну, от мій, з мого села, був односельчанин. Практично, він спас мені життя. Він старший чоловік, йому було вже під підісят. То він мені був як батько. Він... Тому шо в бараці різні люди були, і порізному, там і поножовщіна також була. А він не дав, як то кажуть, мене. Як то кажуть, ділився, ділився, якшо [нерозбірливо] чоловік, чи дістали, картопельки, останньою карпоплиною, от. То він зразу повернувся. Більшість хлопців, тих, хто, кого наші звільнили, і їх взяли в армію, також, брали уже, вояк, загинули на фронті. Вони загинули на фронті.

Ви ж розумієте, шо таке життя? Там були різні, хлопці. І такі пацани, як я. І старші, з полонених, діставали десь водку, напивались п'яні, карти. А потім в середині ночі починається поножовщіна, поножовщіна. О, то не просто. Табірне життя – койки, койки в два ряди, як кажуть, повно клопів. Проснешся вночі, а їх там з півсотні під тобою лазить. Я на другому поверсі, то позганяю на низ! Да... Та!.. Отаке життя було. То все не розкажеш.

[Як втекли, то приєднались до] якась військова частина. Якась військова частина. Там я прийняв присягу, в цій же військовій частині, от. А потім же мене опридилили в сімнадцяту гвардійську мотомеханізовану бригаду. Це іменно з цею мотомехбригадою я пройшов читирі місяці війни. Да... Аякже! Я

[брав участь] в Берлінській операції. Тож шіснадцятого березня я вже поранений був. В великому бою по оточенню Берліна від заходу. Потому шо Сталін дав наказ, шоб від... Ну, шоб іменно наші війська берлін взяли. А не західні. Не німці. Ви розумієте? І було положено через те півмільйона попусту голів. Наших. Тому шо якби прохекали, в нас вже був тоді договор з союзником, союзників, це Ялтинській конференції було вирішено, шо Берлін будуть брати разом. А брали самі тіки наші. А треба було лишити. Та й... німці не вийшли, і туди не проникли. От у цих боях я поранений. Брав участь у боях.

Ну як на війні? На війні як на війні. В тіх... Коли я дітям розказую, тепер хожу, то я їм поясню, шо війна мала свої етапи. Одне діло, коли наші війська відступали, коли їх оточували, і цілими арміями забирали у полон. Це ж в сорок першому. А друге діло вже той період, коли я був – для мене це вже було як, як свято. Як попав із, із-за колючої проволоки, тієї брукви, я був ситий! Я не йшов даже в їдальню їсти, потому шо я міг зайти в підвал німців, і знайти там все, що мені потрібне було, ти розумієш? То ж той... Ясно, шо... Просто... Одне діло, одне діло в бою там, ну в бою страх є, страх. Страх він завжди є, як кажуть, і все, а так... А так, да, а так... То вже можна було... Можна було воювати!

А тєхніка наша яка вже була тоді. Поляки, шо даже не вірили: де [нерозбірливо]. В танковій частині я був. "Т-34". Ота невеличка, маневренна! Це не той велетень, "КВ", як кажуть, "Клімент Ворошилов" був, неповороткий. Хоть він в цьому, сімнадцятій гвардіська мотобригада. В нас було тридцять читирі танки. От. Так група нас, декілька чоловік, за каждим був танк, коли ми рухались. А у бій ішли – танк попереду. А ми поняли, шо треба триматися подалі від танка, бо для ворога мішень – це що? Не ми, в першу чергу, а танк! А танк. Через два тижні боїв у нас у бригаді залишилось тільки два танки. І через два тижні формировки танки були нові прислані. Тоді вже промисловість працювала в повну силу. Тоді хватало. Або авіація. На початку яка була наша авіація? Її в повітрі майже не відчувалося, в порівнянні з тими, з німецькими "мессерами", і іншими літаками. А наші вже, в цей період, у сорок п'ятому році – "ІЛи". Штурмовик,"ІЛ-2". На [нерозбірливо] польоті брав, як то кажуть, сильно. І німці як вогню, як вогню боялися. То вже було друге діло. То вже була війна висока. То, чоловіче, війна весела.

[Поранили] шіснадцятого березня. А тоді лежав у госпіталі. Медсанбаті, а потім у цьому, евакогоспіталі. У мене велика рана була, осколочна. До кості, зачепило кость. І шо я сам тоді не знав: рану закладають лєйкопластирєм, а в мене алерген до лєйкопластиря. І висипка, висипка, зганяло, як кажуть, до самого коліна. [Зсунулось] все в одну рану, з нагноєнням, нагноєнням. [Нога] посиніла. Хірурги, консіліум хірургів, і вони приходять до висновку: треба ампутірувати ногу. Ну, питають власника ноги [сміється]! А я їм сказав, шо ні. Я, кажу, ноги не віддам. Краще, кажу, помру, ну ноги

не віддам. І ото вони мене справили. Ну я ше Дев'яте [травня] зустрів ше на двох костилях. [Під бур'яном] в госпиталі, в цьому, медсанбаті, другої танкової армії. А вже війна закінчилась, мене відправили а евакогоспіталь, фронтовий. Фронтовий. Там кожне відділення, от. І там вилікували. І слава Богу, я з ногою, я так би був без ноги! [Сміється]. Так би був без ноги. Но все, дорогесенький, я наговорив тобі сім мішків вовни, як кажуть. Шо там тобі, шо там тобі – просто прийдеш, та виокремиш, а те то, дорогесенький... Треба навести порядок. Нашої держави.

А, голод... Про голод тридцять тетього року. Так от тут, багато, в Привільному, говорять: а, який там... Це ж наш президент висунув як геноцид, голодомора, тридцять третього-тридцять другого років. Його [не було]. Я кажу: "Ні, неправда. У нас Кам'янець-Подільській, це Хмельницькій тепер області – страшний був голод". Я його сам пережив! Я сам голодний ходив у... Ой... [Сміється]. Да... Я кажу, я сам ходив голодний, сам... Я бачив, на моїх очах, бачив, як, на моїх очах, їхала тєлєга – гарба, як її називають, і люди – ну, спеціальні – збирали трупи, ті, шо померли, і кидали їх на гарбу, як, як поліна. Ви розумієте? Ну, потім в загальну могилу їх скидали. Закопували. На ранок, я бачив, як по селі, пацаном грався – в мене кладовище по сусідству, по сусідству, близько було – з хлопцями, такими, як я, там з пацанами – як прийшла матір, в руках принесла дитину, з голоду померла. Вона вже ж не мала сили, розграбила, ямку маленьку зробила, прикрила. Вона пішла, а собаки витаскали ту дитину і з'їли... Це те шо я, на своїх очах, як кажуть... Те шо бачив на своїх очах. Був, голод був, і в сорок сьомому році, сорок шостий, сорок сьомий рік. Після війни було дуже важко. Дуже важко. Ну... Шо ж зробиш?

[А] як виживали? Я, наприклад, думаю, шо якби матір не носила нас їсти ракушки – оті молюски – я б тоже врізав би дуба. І вся наша сім'я загинула б. Принесе відро ракушок – Буг, біля нас текло. Біля нас, наша область, тепер, впадає тут... Да. Тільки в нас витоки Бугу. Принесе відро цих ракушок. Поллє окропом. Вони роти пороззявляють. Мясо вишкребе. Пожаре. І ми його їли, як, як хорошо мясо, і всьо нормально! Отак. Їли лободу, і шо тіки, шо тіки не їли. Шо тіки не їли, як кажуть, якой... Люди виходили з положення, а не могли виходити – вмирали, це вмирали... [А] взимку що їли? Те... В крайньому разі, в крайньому разі, я не пригадую, шоб хліб десь був. Ні, хліба не було! Ніякого нічого... А якось виходили. Моя матір робила, матір робила в цьому, уборщіцею, у загот... Як називалося... У заготкантора. А це ше там, ну, для панів, для начальства, мука була, привозила, то вона просила, шоб їй давали витрусити мішки. Мішки витрушувала, і то, шо витрушина мука, вона варила вармугу таку, і той, та вармуга спасала нас. Та вармуга спасала.

[У сім'ї ми були] втрьох. Одна сестра, і брати... Вже померли... Сестра, Валя, двадцять першого.. А брат, молодший за мене, з тридцятого. А я з двадцять п'ятого. А я з двадцять п'ятого. Отож то шо... Тож то шо [відчулось], вона, як старша за мною... Тому шо було таке правило: забирати старших. Ну а вона робила в якійсь...Учьотчиком. ну, як... На німців, видно, робила. А я потерпів, як пацан, як ето...

[Як почали колгоспи створюваться] – оцеж, оцеж, фактично, дорогесенький, оцеє фактично і був перед, ну, трохи раніше, десь в тридцять восьмому розказували, шо от, почали ж створювати колгоспи. Бачив я сам ж дитиною: сусіди, сусіди – середняки, практично – вони не були ніякі не куркулі. Ну їм підшили, підшили "куркуль". В них було двоє коней. І землі було десь гектаров двінадцать, землі. Ото ж шо це, як то кажуть, куркуль такий? Чи, як кажуть. Великий пан [нерозбірливо]? Просто самі робили! Самі робили. Корова в них була. Як їх посадили на підводу, всю сім'ю. Все забрали, а сім'ю втаскали в Сибір. В Сибір повезли, дорогесенький. Так шо я знаю, цю... міру колєктівізації! Як воно проводилось.

[Батьки] бідняки були. В буквальному розумінні бідняки! Якби були трошки багатші, то тоже б [нерозірливо] витаскали! Батько строжем, а матір уборщіця. А до колгоспів батько... Він у війні брав участь, в громадянській війні, на стороні Червоної армії, все. А чому він так, йому не вдалося, то я не знаю. Як кажуть... Матір він привіз звідти, з Росії, в мене матір росіянка. От, тоже, вона сирота була, в монастирі була. А революція монастирі розігнала. І він її звідти привіз. Так шо... була голота. Біднота. [Батька звали] Микола. Якшо я Миколайович, то батько... Батько, батько... Микола... Іванович, помоєму. Да, Микола Іванович. Знаю, шо він помер у вісімдесят два... Я не пригадую точно, якого року народження... Отож... Ето вже в голові не тримається... [А матір] Ганна. Анна Лук'яновна. [За те, як воював], ні, батько нічого не розказував. Він всьо врем'я [нерозбірливо] громадянської війни. Но, шо мене дивує, шо він пішов, робив, в шисдісят років – йому ніякої пєнсії ніхто не дав. І мати, пєнсії вони не мали.

Отаке, таке розхвалювати, розхвалювати... Шоб розхвалювати цю систему – я, між іншим, тридцять років у партії, був комуністом... Це ж коли закінчив, – я два інститути кінчав, – Черновіцькій, учитєльській, і Івано-Франківський, в підісят читвертому це я інститут закінчував, на диплом з відзнакою. На пятьорки. Мене зразу заперли в Тернопольську область. А там викликали в райком партії, заставили взяти зразу кермо. Семирічнє. Зразу працювати директором школи. Ну а потім вже підсунули гурток, з комуністами. Як вчителю історії. [Сміється]. Гурток! А потім прямо сказали, шо "дорогесенький, ти директором школи можеш працювати тільки тоді, коли ти будеш... Комуністом..." Це ше я не можу, шо я дуже рвався, [дуже] хотів. Ну коли мене на читвертий рік викликали, і сказали, шо "дорогенький, або ти, або ти комуніст, директор школи, або ти безпартійний, і маєш тільки години історії". А їх було сім чи вісім. Ото в семірічці. [Менше півкласа]! Ти можеж зрозуміть?

Закінчив, по-мойму, вісім класів я. Да, вісім класів я закінчив. А це вже я демобілізувався, сів за парту. [Вже восьмий] – в вечірній школі. Закінчив десять. Закінчив десять, і поступив вчитися туда. Шкодую. Тоді я мав, мав змогу пройти в любий учбовий заклад, як ветеран війни. Ну я чомусь вибрав, вибрав, як кажуть... Я любив історію, вибрав цю, педагогіку. Учительську роботу. Так, нічого не можу сказати, шо дуже, дуже [високорадісного] було. Ой... По-різному було. Працював весь час в сільських школах. Сільських школах.

Батьки були, як... Матері, в шість років без батьків залишилась. Її вчили. Вона навіть як для свого часу була високограмотною жінкою. Чому? Тому шо її в монастирі готовили на диригента. А шо таке диригент? Диригент – це керівник хору. Це той, який знає нотну грамоту, і може розучувати партітуру. Я тепер дивуюсь, пригадую, як в неї, у нас в хатині збиралися релігійні люди, і вона... А вона працювала псаломщиком. Д'яконом! У церкві своїй. Спасла, між іншим, церкву. І Сталіну писала. Така, хоробра кацапка була. Так вони співали релігійні твори таких композиторів, як Чайковський. Ти чув? Чайковський. Це ж великий, великий російськой композитор, а він писав релігійні твори. [Драгомишський], і... Вони писали й релігійні твори. Партитуру на релігійні твори. Так шо вона розумна людина була. Ну, так... Працювала уборщіцею. А батько тоже, читати й писати вмів. Ну, закінчив, як раніше – два класи, то це вже була висока грамотность. Якшо двокласна школа.

Я народився в релігійній сім'ї. Тим більше, шо... Я попав працювати, в підісят дев'ятому році в Підгаєцьке фекльшерське акушерське училище. Учитель історії. На третьому курсі, у [нерозбірливо] був предмет "основи атеїзму". А нас в інституті зовсім не готовили, по тій справі. Треба було знати про всі релігії світу! Шоб ти [як ідеш] в учіліщі, як в інституті – парна система. І відрізняється тим, шо тут ти мусиш сорок, а то й пядесят хвилин викладати новий матеріал. Треба було знати. Я тоді і Євангіліє, і Біблію прочитав. І Коран. Про мусульманські релігії. Да. Так я ще хочу, до чого я клоню: шо я учив безбоже виховувати, а в душі, а в душі я вірив. Шо є якась вища сила. Є якась вища сила за цю двуногу істоту. Цю двоногу істоту. От як ти там думаєш – то твоє діло, звичайно. Я не хочу сказати, шо можеж бути атеїстом. Це справа кожної людини, звичайно. Якшо виходити з нашої паршивої демократії.

[Мати з дитинства навчала молитися]. Да. І не тільки заставляла, я Різдво і Паску проводив... Вона ж керувала хором. Була псаломщиком. Вона була другою, другою, другою... Другим лицем церкви після попа! Після попа. [Її] ж не любили!..А так каже, каже, розказує потім: "Оце даже ідем на похорони, з батюшкою. Батюшка випив сто грам – я мовчу. Випив двісті грам – я ше мовчу. А коли рука його тягнеться до третьої рюмки – я стаю йому на ногу, кажу шо "батюшка, хватить!" Тому шо батюшка, чого доброго, може заспівати, тут же, на похоронах! [Сміється]. [Нерозбірливо]. Я сміялась". То

ж комуністичні попи! Шо, каже, в них є віра в Бога? Шо вони, каже, святі? Нє, кажу, в них немає... А вони, а вони не тільки комуністичні, а теперішні попи вони всі, всі однакові. Вони всі однакові.

[Як в дитинстві Різдво святкували], дуже пам'ятаю. І найбільше, найбільше, шо я чекав – я тобі чесно говорю, бо... Адже сім'я жила впроголодь. Ми залежали від того, шо мама принесе із церкви. Як псаломщик. То вона ж уборщіця, но крім того вона мала ще прибуток у двох церквах. Які вона спасла, як кажуть, від, від того, шо їх не зруйнували. Робила псаломщиком з попами. Да. Керувала хором, як кажуть, всім... Да! Так чекав як, як чогось не знаю такого, як мама приходить, і приносить... А їй так і положена: третя частина від того, шо попові положено. Вона приносила на паску там пасочки, то се то те, отак. Об'єдається! Як не пам'ятати, я це дуже добре пам'ятав! А, а потім, а з дітьми ми ходим колядувати. Колядки... Так чекаєш, так чекаєш... Воно у моді тоді було. У моді було. І наколядуєм дрібненьких копійок, а потім конфєт купим. Це була радость, радость була, для нас, дітей, велика! Та я вже позабував, колядки... Різні були колядки. А щас... вже забув.

Вечерю на Різдво [чи носили], я... я точно не можу пригадати. Ну це... В нас такої родини було небагато. Це залежало від того, яка... Ну, яка родина. В сім'ї. Так шо... А Паску тоже. Пацан я, в основному, з мамою простоював майже до самого ранку в церкві. Майже до самого ранку в церкві! Тому шо ну, вона була другим лицем у церкві. А я там біля клироса стояв там маленький... Маленьким гвоздіком! [Паски пекли] мало дуже. Тошо жили бідно. Жили бідно, все це надія моя поїсти, поїсти пасочку – це те, шо принесе мама. Із церкви. Оце... Це й було. Це й було. А так, туго було.

[А дома] готували, готували, да. Ну там, капусту завжди стушкуєм, шоб там отаке дешевше, шоб... Ну не можна сказати, шоб так зовсім бідно було. Так шо... А шо ми, думаєш, шо холодільники були? Нє! То, тоді, про це, про це, й думати ніхто, ніхто не міг. То тепер, дивимось, дивимось, як іде [нерозбірливо], та й думаєм: "Боже! Якби це, якби це до війни я таке побачив, то подумав би, шо це інопланетянин." Шо це інопланетянин! Ви розумієте? А тепер це нормальне явище. Кожна дитина іде в школу із мобільним тєлефоном. І замість того, шоб слухать шо вчітєль говорить, вона з бабушкою веде розмову, чи з дєдушкою. А чи з мамою! А чи з мамою. То тако. Шо ти хоч!..

А ще одне. А ще одне. В мене школа була через дорогу. Я ходив – ти не повіриш! Це в грудні, мороз – а я босий, перебігаю через дорогу. А ні, коли вже зовсім сніг – замотаю онучем ноги. А тому шо не було можливості купити батькам одягу. Той, взуття. То така бідність була. А тепер, дивіться, вони йдуть як маківочки всі до школи!.. Не знаю, люди шили самі... Пригадую, раз мама в містечко послала, по сусідству. [Нерозбірливо] в єврейських

руках були, всі продавці. Все в їхніх руках. То єврейське містечко було. А черги – немислимі. І як мене там, пацана, витащили вже напівживого! Шоб купити там пара метрів того сатіна, шоб пошити, як то кажуть, простий одяг. От, от тобі приклад, як кажуть.

[Мати] не пряла, тому шо... Тут люди пряли, звичайно, тут оце. Це ж треба цим займатися, а вона служила уборщіцею. Треба було бігти на роботу. То бігти в церкву. Дві, дві церкви обслуговувала. На роботі... [А працювала вона] не в колгоспі. Це, це райцентр у нас був. Село при райцентрі. То це була міська якась, цей... А, "Рейпот"... "Рейпотребсоюзі", я пригадав. Це ж вона там мішки трусила, і трохи приносила той, муки. І трохи муки приносила.

Хм... По закону, дорогесенький, у конституції, було те саме записано, шо й тепер. Шо церква відділена від держави. А держава від церкви. Так тепер в конституції, чи ні? Так. А на ділі було не так. Духовенство переслідувалось. Церкви закривалися. Церкви закривалися. Тут одиниці, ото шо мати писала Сталіну, кругом, ото, як кажуть, збереглося в нас, наша церква, і ше одна церква, де вона працювала. От. А так... Я свідок, свідок, як в містечку костьол, готична споруда готичної архітектури – і знімають хрест. Ну, при скопленні народа, і нас туди привели, дітей, із [Трюхівської] сільської школи. І ми [нерозбірливо] як один там, п'янюга. Мало там – пара кілограмів ковбаси, пляшка водки, за хрестом, полізе, полізе і зніме хрест. Один, один наважився, поліз і спиляв хреста. Спиляв хреста. Отак, отак, дорогенький, відносилася радянська влада до церков. А ти знаєш, шо були Соловки? Чи ні? Ти нічого, нічого не чув про їх?.. Соловки... Не може буть. Ти шо, не читав літературу, типерішнє, про Соловецькі острова? Як там переслідували, як там мучили духовенство? На Соловецьких островах? В принципі, туди, там підісят процентов, якшо не сємдємят, духовентва старого було вислано туди, й там їх замучили. На Соловках. Там їх на Соловках замучили.

[Церква] в оцьому селі, – гарна церква. Вона й по сьогоднішній день стоїть, ця церква. Це була, по-мойму, архітектура, архітектура... Візантійська архітектура. Церква така, поєднана з нашою російською була. [Нерозбірливо]. Я не... я не пригадую... В честь якого святого... Це такий, таких деталей я вже пригадати не можу. Не пригадую.

Чим ми грались?.. Ми тоді, було дуже поширено гратися в війну. Це пацани, то ми – ну буквально де шо-нібуть, і зразу ділилися на загони, і воювали. Це ніби було передчуття, якесь, ти розумієш, перед, перед цією світовою... Війною. Перед Другою світовою. А так... В тих іграх... Все те. Все те було дуже обмежене. Да, я любив кататися, ну коньки я зробив сам, з дерев'яшки. І на тих коньках катався сам. Лижі – да, я катався на лижах. Но лижі це були клепки із діжок старих. Дубових. Зробив, все, як кажуть, зробив. І на них, і на них катався. Все це, це... Велосипед – та я вже велосипед перший купив, коли вже став працювати директором школи! В семирічкі. Це мій перший велосипед. Я ж тобі кажу,

шо тоді, мов – о, це така біднота. Та це все, кажу, біднота. Я сижу, сижу, кажу, в себе, на [нерозбірливо], які я зробив своїми руками, і дивлюсь, як приїжають іномарки, різних країн! [Сміється]. А в мене, кажу, в селі, до війни, було, чесно говоря, декілька велосипедів. І хлопець, женіх, був багатим женіхом, який мав велосипед. О! Це в його велосипед є! В його є велосипед! А так...

А, молодь як розважалась? В цьому відношенні я тобі скажу, шо це мені і тепер подобається. До війни – до війни – у нас на кожний вулиці молодь збиралась на вечорниці. На вечорницях сходились хлопці, дівчата, танцювали – гармошка. Сільська гармошка, гармоніст – це ж на розхват був. І це на кожний... Вийдеш вечором: на цій улиці співають, на другій співають, на третій... У клубі ставили п'єси. От, наприклад, п'єсу Котляревського, "Наталка-Полтавка", я її бачив вже в ті часи. В ті часи, Кропивницького, чи іншого, як то кажуть, це все. Їдуть, їдуть, одержують паличку, трудодень, хтозна, двісті грам хліба, шо тобі поставить, дівчата. Їдуть на підводі, кіньми, от, і співають. І співають. Я щас пригадую, думаю: "Боже!" Життя було веселішим. Ніхто не думав, чоловіче, про наживу! Не думали про ті великі гроші, про ті машини, про те, шоб, шоб сидіти біля того комп'ютєра, як кажуть, чи телевізора. Народ жив простіше! Ти розумієш? Простіше жив! І мені кажиться, через це люди були добріші. Добріші. Сусід ходив до сусіда. А ти от думаєш, ти думаєш, я от, купив, ше не було тут, корячку були, а тепер пан, всі ці роки, живе пан Базалій. Ти шо, не знаєш пана Базалія? Це бувший, бувший голова колгоспу "Родіна". Це бувший партократ, бувший. Бувший керівник, а теперішній, не бувший. Діючий. Тому шо вже майже продано. Да. Якомусь з Києва, Литвину...

Як [предсідатєлєй] обирали... Так... Раніше все це діло робили, дорогесенький, партія! Партія. Народ не обирав. А ето, партія. Знаєш... Вірш Тичини ти не знаєш – "Партія веде"? Нє? Якби ти був, якби ти був старий, студент, то ти б знав, як, за Тичину. Вот. Є вірш: "А Тичина пише вірші..." Це, студенти, на його вірш "Партія веде": "А Тичина пише вірші, та все гірші, та все гірші. Та нехай собі як знають: хоть читають, чи не читають. Нам своє робить, аби гроші заробить!" Це так вони говорили. І пан Тичина, і пан Сосюра. Ти, напевне, не чув таких письменників? Чув? Чув, напевне? Тому шо ті, вони одержали, Тичина, по-моєму, читирі Сталінські премії. От, да... І Сосюра не менше. [Сміється]. Вони, вони, вони були підхаліми вищої категорії! От. І були найкращі наші поети. Найкращі наші поети. А хіба їх можна зрівняти з Тарасом Григоровичем Шевченком? Я тепер як, як іду спілкуватись з дітьми – може тут декому даже і не подобається – я говорю про Шевченка. Я говорю про Івана Франка. Про Івана Франка. Я говорю про тих, про тих письменників, які лягли в основу нашої національної української школи. А це, таких тільки одиниці. Таких, як я, одиниці. Да...

[Раніше весілля гуляли]. [Сміється]. Напевне, так як... Да. Як співав Магамаєв. А Магомаєв свій коронний номер співав так [співає]: "А свадьба,

свадьба, свадьба пєла і плясала! І етой свадьбе мєста било мало!...“ – і так дальші, і тому подібне. [Сміється]. Добре гуляли! Свадьби по декілька днів, як кажуть, гуляли... Водку пили, і все... Да. Да. І сватання було, і шо ти... І шо ти хоч було. І шо ти хоч було. Я тобі це не можу сказати, [що дарували], тому шо... Не дуже, не дуже мене хто запрошував, в основном, на ті свадьби. Не можу тобі сказати точні деталі, тому шо все...

Ти хочеш, я бачу, в тебе нахил є до народної творчості? До, до, до того, схильність, до того, чим дихає народ отут? Хе-хе. Це дуже добре. Це дуже добре. Дуже добре. Це чудово. От. Треба збирати, да, треба збирати ці крохи. Я прихожу до свого сусіда, [нерозбірливо]. Він на рік старший за мене. І ми начинаєм розмінку. Він ветеренар. Але він любітєль отакого, як я кажу. Робим, робим літєратурну розмінку. Робим літєратурну розмінку. Робим літєратурну розмінку. Ага, кажу: “Я називаю тобі – останній раз – я називаю тобі... Я співаю тобі куплєт, а ти мені говориш, з якого твору цей куплєт. І хто автор, чи виконавець.” Співаю йому. Співаю я йому [співає]: “Дід рудий, і баба руда. Батько рудий, і мати руда. І я рудий, руду взяв, бо рудую сподобав.” Кажу: “Хто то такий?” Підійшов до колодця, а на зустріч вусатий такий, з вусами. А на зустріч йому іде підстаркуватий панок. “Ану – кажу – думай, думай.” А він: “Ха – каже! – Та це ж – каже – Наталка-Полтавка! Іде, іде – каже – виборний, а на зустріч йому возний!” [Сміється]. Ви, напевне, любите літєратуру? Ну, бачте, тепер...

[Пісні раніше які співали?] Які? Я бачу, ти пташка співоча. Видно, я так, іше перед смертю, якшо бабуля з косою мене вже запитає, я їй скажу, шо да. Я тепер ше борюсь. От бачте, якби не боровся. Я б тепер не поїхав більше, з цим хвостатим. А то я хочу і його, і його присадити. Доказати, шо я ше ось, шо я шось можу. Шо я шось можу, да? [Сміється]. А то я їй, тій бабулі, скажу, шо “дозволь мені заспівати останню пісню.” Останню пісню. Я дуже багато пісень знаю, українських, пісень. І пісні про Велику вітчизняну люблю. Ось, наприклад, я, на Дев’яте [травня] в цьому році, то мене смикнули, в тому році, вже [нерозбірливо] за рукав шо “хвате, старий”! До мене ніхто не виступав із ветеранов. Я підготовив екскурс: “Нам дорогі еті позабить нєльзя.” Екскурсію. Більше десяти пісень. Все з’язано з дорогами війни. Ну вони там всі... Вони ж не розуміють того шо... Одне діло, шо виступить фронтовик, старий, обвішаний медалями, і орденами, і це ж [нерозбірливо] хочеться, знаєте, і смикає мене за рукав. А я прошу, “ні – кажу – дайте мені ше одну пісню просвівати. А я її, а я її обов’язково хочу ще просвівати.“ І вони мені так і не дали.

А ця пісня була яка? Останній куплєт “Бухєнвальдського набата.” Ну як цю пісню було не заспівати? Я коли цю пісню дітям в інтернаті співаю – а там є різні, розумово відсталі, дебіли – то я як гаркну: “Дюді міра! На мінуту! Встаньте!“ А вони вскакують. А тоді куплєт: “Слушайте! Слушайте! Гудіт со всєх сторон! Ето раздаєтся в Бухєнвальдє колокольний звон! Калакольний

дзвон! Звон пливєт, пливєт, над всєй зємлєю. І гудіть словно в ефір: люді міра! Будьте [нерозбірливо]! Берегітє мір. Берегітє, бєрєгітє, бєрєгітє мір.” Ось, кажу, тільки тому, шо велась нормальна боротьба за мир між другою... Після Другої світової війни – уже шисдесят три роки немає нової світової війни. А після першої, яка почалася в тисячу девятсот чотирнадцятому, а закінчилась в тисяча девятсот вісімнадцятому? Друга почалася майже... Через двадцять років! Через двадцять років. Да. А борьба за мир, і так дальше... Ну ладно. А то я вам тут ше цілий концерт дам. Цілий концерт дам.

Народні пісні, я їх дуже багато знаю. Дуже багато знаю. Я, я можу... Я можу, я можу сказати, які я люблю. Я люблю пісні західнянські, гуцульські, гуцульські. Ось гуцульська пісня, тут вони її не знають [співає]: “[В’ється] сестричка, [нерозбірливо]. Тулиться близенько до підніжжя гір. А на тому боці – там реве Марічка, [нерозбірливо] сховалась у зелений бір.” І так дальші, і тому подобне. Або пісня [співає]: “Ти ж мене підманула! Ти ж мене підвела! Ти ж мене молодого з ума-розуму звела! Ти сказала у четвер, я прийшов, тебе нема. Підманула, підвела. Ти ж мене молодого з ума розуму звела! Ти сказала під комору – не сказала під котору. Ти ж мене підманула, ти ж мене підвела, ти ж мене молодого з ума розуму звела!” Це шуточна пісня. Ну вона красіва. Ну вона красива. Ну вона красива. Або друга шуточна пісня, дуже гарна тоже [співає]: “Був собі славний хлопець. Мав років двадцять три. Любив козак дівчину, і з сиром пироги! Чи з [нерозбірливо], чи з білої муки. Дівчина хлопця любить, а він її пироги! З гори високої напали вороги. Козак лишив дівчину, а вхопив пироги!” Це цікаві... Ну жартівливі, але цікаві пісні. Теперішня пісня – ні! Ні, ні!

Звідки знаю [ці пісні]? Хм! Я знаю, звідки я їх знаю. Пісенники, все це, як кажуть. Та я як працював в школі, директором школи, то в мене школа борала перші місця. Тому шо я сам... Я любив декламацію. Я любив пісню! А значить... А хто ж? Весь колектив виступав! А директор поперед! Я любив...

БІЛОУС ВІРА ОЛЕКСІЇВНА, 1931 РОКУ НАРОДЖЕННЯ, С. ПРИВІЛЬНЕ БАШТАНСЬКОГО РАЙОНУ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Брат на фронті погиб... А [одну]... повмирали!.. [Плаче]. Сестра вмерла! Синочок, похоронила, три года! Сорок п’ять год! Він... [Нерозбірливо] можу сказать! Яке горе знаю! [Більш нічого]! Голодовку знаю! Голодала, їсти хотіла, боса ходила! Оце тіки таке можу розказать, більше нічого не скажу. Всю войну пройшла, бачила. І на войну работала! Мені десять год, мені ше не було! А я вже робила у полі! Заробляла кусочок хліба, бо не було дома

[1] Опитування провів Пашненко О. (3 серпня 2008 р.). Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт Молдавська Т.

їсти шо! За то йшла, шо заболтуху зварять, дадуть мені поїсти! А тепер я пєнсії получаю, шо крізь пальці протікає. Понятно? Отак! Развє ето пєнсія, шо вони мені дають? Тіх шисот рублів! На їх можна прожить? Ану сам подумай: а чо ж вони собі, Ющенко і Тимошенко, получають міліони? Га? А чо ж [нерозбірливо] получає пєнсію, шо я, якби він жив... Я коло сина живу. Невістка не робе. Син не робе. Отак! Як я можу жить? Як... Шо получаю – їм отдала... Чим же нада кусок хліба купить, сахар нада, муки нада – все нада. Оце так і живу.

А войну... Работала на войну. Работали ми! Й на току зерно грузили на машини. Совочком кидала! На елєватор возили, сестра старша мене була, двадцять сьомого году. А я тридцять первого. А все одно їздила, плакала, просила бригадира, шо візьміть мене! Я буду вигрузать там помалу машини. Бо це ж на елєватор. На Новополтавку. І я їздила. Кругом їздила! Та заробила таке собі!

[Народилася не тут], нєт! Село Лєніно. А я сама лєнінська, двінадцять кілометров отсюда. Там я родилася. Сюда заміж вийшла. І тут проробила шіснадцять год. Там, у Лєніно, читирнадцять год. Проробила у колхозі, робила. От. Сюди перейшла, [нерозбірливо]. На консервном заводі. І в колхозі читирнадцять год. І нема ни топки, нема нічого! Як можна, синок, жить оце так? [Плаче].

[Батьків пам'ятаю], ну аякже! Я батька пам'ятаю! Моя мама вмерла... В піїсят шистім годі, читирнадцятого марта, мене взяв сюди, в Привольне, чоловік. А тіки ж на горі. Коло того сина, меншого. Він помер. Там унук остався. Я сюда перейшла. Бо шо я буду з онука требувать? Як він тоже нездоровий!

[Мама] Василина. А батько Альоша був. Алєксєй. Я Алєксєєвна. Ото так. Знаю [по-батькіові]! Алєксєй Семенович, батько. А мама Василина Юхимовна. Пам'ятаю! Мама второго [году], а батька не можу сказать. А мама второго. Так я запомнила, на кладбищі була. Шо второго мама, году. Отак. В піїсят шистім годі вона мене отдала заміж, за привольного, у марту місяці... Читирнадцятого марта. А у піїсят шистім годі, в октябрі, вмерла. Вона моїх дітей не бачила. І не знає. А я ходила за старшим сином, в положенії ходила. А мама вмерла, на моїх руках, отут у больниці. На горі в нас больниця була. І вмерла моя мама. В три часа ночі кончалася. Бо мені врач сказав: "Не хочете коло мами посидіть, шоб діжурить?" Кажу: "Єслі ви розрішите. Я буду." І вони мені розрішили, і я сиділа коло мами до трьох часов ночі. В три часа ночі кончилась, я як кинулась! А мама – баче ж, шо я плачу: "Та не плач – каже – не плач. Ляж засни коло мене. Прихились до мене." Я прихилилася, кинулась – мама вже готова. [Плаче]. А я стала кричать, мене вигнали з больниці. Сказали, шо утром, приїде хтось забере її. Та винесли в часовню туди її. А тоді батькові я дала знать, і батько приїхав, і забрав. Батько ше послє мами довго жив. Ше двадцять год послє мами жив батько. Вже з другою жінкою. Взяв, жінку. А мами в нас не було рано...

Батько був... на фронт, був воєнний. В армії служив. Є, й його фотографії десь у мене є. У воєнній формі, батько. Патрет зробили. Брат менший зробив, самий менший, міжду нами. Я сама менша в роду. А сестра двадцять сьомого году. А один брат двадцять первого. Цей шо у Ніколаєв похоронєний. Він фронтовик сам, войну пройшов. В Терновці похоронили. Він же там работав, у Ніколаєві, там він помер. А Ваня, старший брат, сюди, болів, прийшов з фронта, заболів. Його кантузило на фронті. Стіною придавило. І ми йому даже [плаче]. [Нерозбірливо].

Його кантузило, прийшов з фронта. Оборваний! Як старець, прийшов з фронта. Аж з Привольного, там позвонили: "Прийдіть сина заберіть." Батько санками поїхав. Забірать його. [Плаче, нерозбірливо]. Були руки-ноги, а сам нікудишній був! Як старець, стіснявся! Шо батько прийшов забрав його. А батько забрав. А він заболів, та й заболів. Туберкульоз льохких одкрився в його. Завезли в Ніколаєв. В Ніколаєві і помер. А той на фронті вбитий, не знаєм, і де! [Плаче]. Прийшло ізвєщєніє: не ізвєсно де. І батько добивався-добивавсь, і за сина йому не платили нічого. Погиб, та і все. Нам пришло ізвєщєніє: неізвєсно. Ми поїхали з сестрою у воєнкомат. Їздили у воєнкомат, у Баштанку. А шо Баштанка дала? Нічого не дала, результата ніякого Баштанка не дала! Результата... Каже в нас нема в тіх... А де ж він? Шо ж, він пішов десь, як фашист, і скривсь? Де? Та ми нічого й не добились, з сестрою, вдвох – шо ми могли? Добиться... Отако.

Ну шо батько? Батько тоже вже був старий. Батько восємдесят восім год помер. От. Шо ж батько... Куди ж він, бєдний, піде, в його тоже, ноги боліли. Поки той син, в Ніколаєві, помагали ж тоже, лічив йому і ноги, все. Доставав лікарствів якіхось. Та привозив, та він трохи став ходить. А я ж не можу ходить! От сидю, [як колодку] тягую [нерозбірливо]. Не можу, і всьо! [Плаче]. [Нерозбірливо]. От жизнь така, хоть сідай плач кожного дня!

Направили, із сільсовєта! Чи з сільсовєта, чи з Баштанки...Написано, тут писав, приходе до мене, каже: "Де живе Білоус Вєра?" Я кажу: "Я."

Невідома: Бабушки старінькі, то...

Як батьки жили... І батьки жили, тоже, не багаті, а в бєдності жили батьки. Шо було розказує, ше мама... Мама ше трошки з такої сім'ї була... Шо вийшло... А батько з бєдної сім'ї!

Невідома: Вас посилають, да?

Ну я йому розказала, шо войну работала. Та й заробила, нічого. Отак. І ось ноги нікуда не... Пухнуть. Нічого немає. Нема хода. І все.

[Діда і бабу не пам'ятаю], нє-а. І не знаю. Мама було розказувала, водила на кладбіщє, казала: "Тут бабушка Марія похована." Показує нам, отако. І, тоже... І уже знаєте, як діти? Позабувались, то все.

Ну як? Я голод помню. Сорок сідьмий год. Страшний був. Не було ні крихотки ніде. Робила коло сівалки, дівчинка. Конячку водила, той, за плуж-

ком, де культівірували, конячку водила. Конячка мені на п'ятку ставала. Ой!.. Було. І сорок сідьмий год, ни зирнинки в хаті, ніде нічого, це цей год помню. А то тридцять третій год, шо передає Ющенко – хіба тіки в Україні це було? Разве тіки Україну, Ющенко вспоминає? Ющенко сто процентів не правий! Я тоже була грамотна. Я дєпутатом работала. Два года. Сєльського совєта. От, синок, я не можу вже й сказать, в яком году... Ну тут робили, на Привольній, тут... [Нерозбірливо]. Работала, нада работать, а вже ж більш, як дєсять лєт. Та більше! На пєнсії.

Оце сорок сідьмий год я добре запомнила його. Тіжолий год. А підісят вторім годі було і зерна... І підісят вторий... Підісятий год – такого на току було зерна. А всьо, всьо вивозили за границю. За границю, на елеватори, вивозили зерно все. Ну, там, канєшно, давали люди. Ну а шо ми тоді заробляли? Паличку... Тоді писали паличку. [Трудодень]. І попробуй, єслі мінімум не виробиш – можуть наказувать. Отаке. Як наказували? Ета... Ну, я ж пішла, їсти ж хоче, дома сім'я страдає. Я от чесно скажу, правду: із подругою, там одною, дівчьонкою – заставили [віять]. Там була ж нас бригада, отак, ферми, ті ж, кладови... Зерно стали віять. Ну віяли. Насипали так в карманчики. А подруга не [нерозбірливо] карманів, взяла. А я менша... Вона старша, а я менша. А шо ж, а шо ж... Хочеться ж додому принести хоч якусь жменьку, там батько таку мельничку зробив. Отака скамеїчка там прибита, і таку там вибивав – як он решето стоїть, бачиш? Вибито таково. І таку зробив, шоб воно мололо. І воно ото дере на крупки, або шо. І я насипала пшенички. Собі, в два карманчики.

А один був... Були німці, як то кажуть, сволочі... Ну й в нас були сволочі... В селі... Там... Там був один Калєснік, його хвамілія, там був... Він помер вже, його нема, мабуть, того дєда. І тоді вже... Ще й сам же кривий ходив, з паличкою, помню. От. Подруги пощупав – нема. А вона взяла та в штани собі всипала. Сюди... Всипала, та й усьо... Скинула, поподв'язувала. Там в штанах у неї. А я туди не могла. У мене й штанів не було. Ходили голі. Отак. П'ятеро в батька. І він мене взяв, та й закрив! [Плаче]. [Шо сидіть]!.. На ключ!.. А комната здорова, а вже ноч... Мама кинулась – нема мене. А знає, з ким я пішла. Пішла до тої подруги, спитала. А вона каже – "Віру посадили." Звоне в Баштанку. Так і так. "Я – каже – те, закрив, вона з бідної сім'ї, нєт ніде нічого, от той." Шо передаю в Баштанку, туди, в Привольну, в міліцію позвонив. В Привольне. Не Баштанку, а Привольне, там міліція була.

І звоне... І міліцію усе звоне Привольно, шо так і так, мов, те, з бідної сім'ї. Він пастухом... Батько всю жизнь пастухом, чередником був, всю жизнь каров людських пас! І він і ноги позбувся там. Звонять, та каже: "два кілограма пшенички украла." Ну не украла, а просто взяла. "Бо їй їсти хотілось." [Плаче]. Та я ніч переночувала там, а потом мама прибігає, сказали там, шо отпустить її. Отпустили мене. А я не йшла додому, а летіла, бігла, тікала! Вітіля. Ану саме, дом такий здоровий, сєльсовєт. А я сама одна. Привали мене. Закрили на замок. Я там на [плитку] залізла була... Отаке худе було, як спічка. І сиділа там [нерозбірливо]. Отака в нас жизнь була. [Плаче]. Батьки, батьки все бідно, не було нічого нового, шо в батька... От.

Німці війшли... А хочу сказать шо за німців. Зайшли. Є у німців люди, і в нас є – люди й сволочі... Так і в німців. Єсть погані,єсть хароші. А ми, дівчата, хочемо... Вони ж готовлять їсти, а ми ж їсти хочемо ж, при німцях. Та заглядаємо, шо, шо, шоб шось дали! Хочеться поїсти! У нас німці стояли. Кухня стояла. Коров, канєшно [вони людських] забивали. Вони ни кашу, ни все. Там... ну вобщєм у відрі. І батько одростив таку бороду, страшне, шоб німці не забрали, не погнали. А рядом, там у сусідів були, це ж у подруги, моєї, так були те, німці. Ми заглядували – вони нас носаками гнали під задницю. Ті, рядом. А в нас були – нам принесли по відру кашки тої – "їште"! Де шо-нібуть нам приносили, шоб ми їли. Ото ми тим вижили. Отак. Шоб вони не давали... Зайшли тоді до нас красні. Вже німці ушли, нема, не було німців тоді... Так якби була возможность, шоб я знала ті... Якби я була вже взросла... Єсть тепер обращаються, в Привольнє, і з Германією поговорить можна. Я б їм поблагодарила, отим хлопцям, шо... Я б у ліцо даже, я отакіх їх бачила, і вгадала, якось би німців. Побачила. Та поблагодарила, шо вони нас спасли.

А потом зашли ше красні до нас. Ну, в нас красні були, тоже стояли. Я не можу сказать, шо плохі люди, тоже були нормальні. Тоже нам давали, поїсти давали. І де... ті пішли, а склад, у нас склад у хаті був. Повно, геть скла! Склад, там із хімії, досками позабито! У нас як кинуло бомби – одну в городі там, а одну там у сусідів. То в нас – на хаті була така черепиця красна, як от тут січас, у сина – всьо змело, як віником! Вікна із рамами повитаскувало. А ми тоді [нерозбірливо] лежали. Сестра, а батько й не знаю де. А ми лежали – сестра. І мама – гуси саме сиділи на яїчках, а ми поза гнізда. А мама попіл не вспіла вибрать, воно як дало той попіл з пічки. Вимело за мітлою! Видать, у трубу дало, і вимело як трубою! Ми тут трохи не позадихались. Під кровать. От. І оце ж нічого нема. Вікна позабивали, батько доски понаходив, позабивав, шоб же кращі [нерозбірливо] були. У тому ж. Там же склад був. Вони давали. І фрукту. Приносив мамі, шоб мама готовила. Та й він їв сам. [Нерозбірливо]. А ті поїхали дальші, а тоді вернули, його забрали, він нам благодарив, мамі, і все. Отак.

А войну ж об'являли... Раньше. З Москви. З Москви ви дознались. Прийшло по... Тоді ж не радіва не було, нічого! Не було... Нічого. Ми тоді, як об'явили цю войну... Скіки ж їхало людей!.. Їхало людей, разних, вакуірувались. Їхали тоди слідом. Слідом же їхали. Да. Десь їдуть, і їдуть туди. І тоді і в нас у дворі вакуіровані люди стояли. Ночували! Пускали ми в двір. Ну, при чом же люди? Пускали, ночували, в нас у дворі стояли. На підводах спали, бо в нас у хаті самім не було де лягти. Де попали. І на печкі лягли, і кругом. Отак.

А батька в сусідньому дворі крьосний був. Як погнали, то він вже не вернувся. З етапа. Етам погнали їх. Вакуіро... ну, як скот погнали, отак людей гнали. Як погнали німці, то вони й не вернулися. Він не вернувсь, з етапа. А батька мого, приїхав такий [нерозбірливо], здоро-о-вий коняка! [Нерозбірливо]. Ти ж не знаєш [нерозбірливо]? А то морда так. І під'їхав, ну таке кузово невеличке – ну, невеличке, паличка. А кнут, той, такий длінящий. Тож плохо б'ють людей, той кнутяко. Та приїхав старик, шоб виганять. А німці кажуть : "Нєт, нєт! Ніхт, ніхт!" Це запомнила. "Ніхст – каже – ферштейн!" "Ферндтейн", я знаю. Це ж поняла слова. Каже, "старик з нами". Батько дома остався. Батька не погнали нікуда. А хлопці були всі на фронті. Три брата. Три. Два вернулися. Тольку тіки... Той у Ніколаєві вмер, був фронтовик. А той, старший, лежав дома у госпіталі воєнному, у Ніколаєві, в больниці. Там умер. Та привезли в гробу. Та там у Лєніні похоронєний.

На войну [хто забирав]? Ну як, об'являли. [Списки], навєрно ж, були. Ну тоді я... пєсня даже єсть така, пєсня співається: "Вставай, страна огромная. Вставай на смєрть в фашиській бой." Отак.

[Сестра] двадцять сьомого! Забирали! Забирали її, в Гєрманію хотіли вигнать! І у Кривім Розі, вона десь іскочила і втекла. А тоді втікла, додому прийшла вона. А вже, вже як прийшли вторічно забірать, так її ховали ми, і отак рядно було – щас каври! – а у нас таке рядно було. Причепили... І вона за цим рядном лежала, ми туди їсти їй давали. А тоді німець, німець той один сказав, каже, прийшли, а він не накрив її, вона ж ще не була ж така, сильно, дівка... Та накрив її під ванну, ванна у нас така була большая, і то під ванну її туди. Кажу: "В нас нема нікого вже." Всьо. А ця мала. А малу не візмуть.

Та багато, багато угнали. Багато в Германію гнали. Людей... Єсть [вернулися]... А шо? Мій чоловік, оцей, шо мене взяв. Вернувся з Германії. От. Він двадцять шистого году. Був у Германії. Брали й двадцять шистий, й двадцять сідьмий года – це всіх брали. От. І вернувся з Германії. Прийшов додому. І важив сорок п'ять кілограм. Мужчіна... Послє войни. Це їх освободили саме... американці. А тут за американцями і наші війшли. Туда, в Германію. Їх освободили там. І вірнувся, шо... Вернувся, всім давали дєньги, а мені не дали, ні копійки, за його. "Не вовремя помер!" – сказала наша власть. В Баштанкі... Та правильно зробив! Хай мині не дали. Ну наслєдніка його осталось? Правильно зрабили... [Плаче]. Мені воно не нада нічо!.. А діти в мене осталися, от його... Каже, "не вовремя"... Нада, шоб пожже вмер! А де ж він достав лиха? В Германії! В Германії. [Нерозбірливо].

Казав, і робили, і били, їх там, добре, у Германії. Бо тут же, каже, перелазили десь, та красти хотіли. Вкрасти... Поїсти хліба, кусочок хотіли! Тоже так, хотіли... А єсть і били, от. Ну нічого не дали за його, нічого не дали. Він таке розказував трохи. Та десь і писали, десь і пісьма, я не знаю, де подівали. Було... Мені давали люди – шо тут були! Ше чи жива та жінка... Марія... Отам вона жила... Десь як на Баштанку їхать, с той сторони. Як їхать. З [нерозбірливо], сторони. Там в неї хати, хатка була. А щас чи живе, чи нє. І... Маруся її звать. Одна... Там перва її хата, там перва від річки, під річкою...А втора її хата. Под мостом. Отам вона жила. Вона знає, як, вони вмісті були. Він каже, я вмісті із нею був. Він мені розказував. І ми ото шукали, написали пісьма, одправляли в Київ. І ніхто мені нічого! Не вовремя. Харашо! Вони мені може то...

В чоловіка [сім'я]? Чого... було в матері їх тоже, читирі сина, було... У, те, у свекрухи вже мої... Було читирі сина, от. Льонька, Васька – це мій, Максім, і Мішка. Це читирі сина, от. Ну дєвочка була, казали, померла, немає. Була, одна дєвочка була. Була дєвочка. Було п'ятеро їх, считай! [Чоловік] старший за мене. Двадцять шистого году. А я з тридцять первого. Старший? Ну от.

Мої [брати чи його]? Льонька був з двадцять дивятого году. Це самий менший... тоже вмер, уже нема його. І Максім самий старший був у їх. От. Помер тоже, нема. І Мішка, той помер ось тут, на [Гаражі]. От. Помер тоже, немає. Не знаю, [чи були в Германії], ну це ж батько тоже [забирали до Германії]. А ті я не знаю, чи були в Германії, я за їх не знаю. Я за їх не можу нічо розказать.

А мій чоловік був у Германії. Двадцять шостого году. І нічо мені не дали, ни копійки! Ніякої... Я писала кругом... Харашо, я в Баштанку їздила, справлялася. Шоб, шоб може шось дадуть. А вони мені отвітили, кажуть: "Ви розписані?" А він був, в його, в його була перва жінка. От. Його фамілія Білоус, і моя дєвіча Білоус... Ми однофамільці. І ми не розписалися. Понятно? А він не захотів розвод брать, своїй жінкі. Тошо там син був. Тоже уже син умер, немає. Тоже пив сильно, син. Та нє... Я ж кажу. Не розписали! Но діти! Дітей, свекруха сказала: "Їдь – каже – і візьми дітей на свою фамилію. Хай хоть діти будуть... лічно твої вони." Отак. І він узяв, в мене і досі і та, документ єсть, шо вони всиновляні, а батька. Так. Батько їх їхніх...

Як я познайомилася [з чоловіком]?.. Подруга була замужом. А ми жили по-сусідські, там, в Лєнінськом. Рядом. А вона мені каже, шо він, каже: "Ось єсть в Льонкі мого... – це ж вона чоловіка – єсть – каже – брат Васька." І вона, я йому сказала, він приїхав у Ленін сюди. Познакомився зо мною. Ми довго не встрічалися, шоб встрічалися. Мама ше й не отдавала мене, каже: "Та він некрасівий! І – каже. – ти луча за його." Ну я ж молода була, це щас така!.. Зуби нема вверху, оце тіки внизу трошки осталось. "Та не йшла б за його". Кажу: "Ма. А може, то моє щастя." Та було всього. Хароше щастя було. І врагу не желаю. А так, прожила, і всьо. Похоронила, і поплакала, і всьо. А він казав мені... була коровка, він каже: "Не плач. Будуть хлопці помагать – держи. Не будуть помагать – тоді не муч сама себе."

А він мене здорово обіжав! А так жила, бо ни... Стидно було вже вертаться, у село. А вже сина я родила. Первого, це ж Колю. Це старший, Коля, шо тут. А той, Сірьожка, шо умер. Родила. Було мені двадцять пять год. Куди було вертаться? Куда? Чого? Терпіла все! Мусила терпіть. Щас не терплять, бросають, тікають! Шось не так сказав – всьо, вона права, ушилася. Або він правий, броса її, виганяє.

Ти жинатий вже, чи ні? Нє ше?.. Не спіши, синок... Погуляй. Нагуляйся, вволю, а тоді будеш знать. От. Хоче якась ждать – пусть жде. Ну ти нагуляйся.

Ранше, ранше, не так бросали жінок, як щас. Щас сильно умні поставали. А шо тут далеко ходить?.. Ось у сина дочка є. Та не хочу, бо ви підете туди дальше, та ще скажите, шо баба... Баба казала, шо... Скажите, та на шо мені неприятності? Скіки, он, бєдна, верталася? Красіва, дочка. Двоє діток це у неї. Хлопчику, те, девять год, а, те, а дєвочкі три з половиною. От. Харошінькі дітки такі, красіві. Ну Люда красіва. І шо ж дєтки? Узяв... Сначала тут вони жили, у батьків... Ше я тут не була... Вони спали там у задній хаті, батьки в передній. Вони в задній. Потом вона родила сина цього ж. Хлопчика... Хтось там – чи батько, чи мати, може, чи хтось – ну, я не знаю! [Шось] сказав. Він бросив, та й, та й пішов до своєї матері.

А ми, не довго думавши, та прийшла, став же син мені казать: "Так, – каже. – Люда, собірайсь, заматуй дітьонка." Манюсіньке, тіки з роддома. Отмітили, тутечки, шо, шо родила. Похрестили, тут хрестини отмітили, тут усе чисто. Вскорості він прийшов, та [бах]. Пішов до матері. Ми за того дітьонка, та туда. "Ти знав, шо брав?" А він уже був жинатий. А Люда не знала, він Люді не сказав. А в його єсть дочка в Івано-Франківській області, і двоє в Баштанкі. Ше є два хлопці. І в циї двоє. Та куди тепер піти? Нашо ти її [брав]? І він старший на тринадцять год за неї. Їй було тіки оцево тридцять год. І вона разів уже п'ять була! Сюда прийде. То до сестри їхала, у Ніколаєв, там менша сестра тоже замужом. Там тоже девочка, одна. Тоже одна дєвочка, це восім год було, це вони тут день рождєнія отмічали, вчора їх одвіз, додому. Було [дві] неділі тут, Лєна. Це менша. У його дві дочки.

Ну як я [ранше]... Я жила... Вийшла заміж я, то жила трошки з свекрухою. А тоді, хатка, там на горі хатка, оце прям, оце від цеї хати, туда, на гору, то на горі моя та хата, шо я там жила. А то заді була свекруха. Но там вже люди живуть, немає. Вже люди живуть... Продали цю хату... тіки не продавали, шо є, а продавали другі. От.

Свекруха [хазяйкой була]. Я сама все робила. Сама. Мене мама вчила. Шо я вміла – робила, шо не вміла – навчилась і коло свекрухи. Трохи. От. Всьо, вчилася. І була послушна. Сама... Привезуть було мамі і яїчок, всього, понавозять, мама понапихає... Ну мама, хоче ж дать мені. Ше жива була. Як отдавала мене заміж. Привезу, було... А він на комбайні робив, комбайньором був. Чоловік мій. Я те... Встану, кажу: "Ма! Я візьму яїчки, приготовлю

там йому сумку. Нада мені зжарить, чи яїшниця, чи шось. Приготовить – кажу – шоб торбу..." Ну, сумку! Кажу: "Шоб він на роботу брав". Вона мені розришила.

А друга б мені сказала, це ж цього, меншого, шо у Леніно, я ж кажу вам... Вона ше жива тоже. Там така стара стала, [Катерина], я ходила на проводи, бо там у мене родітєлі похоронєні, я їздила, туда. На проводи. Кажен год їздю. Пока жива! А тоді хто там буде їздить!.. Каму вони нужні, мої родітєлі. Діти схочуть – хай їдуть, а не схочуть... Мені тоді всьо равно буде.

І те... Вона, свекруха, свекрухі було каже, тому сину, тому чоловіку своєму, Льоні. А ми були дві невістки вмісті в одній хаті. Так жили. Та каже: "Шо, шо ти – каже – те? Лежиш? Вона вже сумку готове своєму, жаре, усе." Я [нерозбірливо], я привезла от матері. Шо я, не маю право?.. І то спросила! Я привезла в сім'ю! Іди, бери мої, жарь, я шо, возражаю! Та було, скандалів було, страшне.

Ну я довго не жила, ми ту хатку, хатка була построїна. Строїв з батьком своїм. І ще й брат [нерозбірливо] старший, шо умер уперед. Та те, помагали йому. І тоді вони те... Уже забувать стала... Ой, Боже-Боже... І ми тоді в ту хатку перейшли. А вона собрала шмутки свої, сказала йому: "Хочеш їхать со мною – їдь." А в неї була тоді дєвочка одна. Тіки родила, ця невістка, а тоді ше сина привела. Там уже, в Леніно. "Я їду." Та й він туди поїхав, там у Леніно й похоронений. Умер, тамечки...

Ну як [хати строїли]... Фундамент закладали. Хати строїли [кусками]. Де хати строїться? От, хата, но пуста. Осьо. Пуста. Ну це ця. Це хатку вона купила. Тепер хатку у цьому, у тому ряду уже пуста вторая. Повміралі родітєлі. Там нема нікого. А третя – тоже поуміралі батьки, і мати... Там з Ніколаєва приїжають самі. Це там третій дом. Там, бачиш, покрашені заборчики, там [молоді] хлопці. Два сина. Приїжають. Хундамента. На камень ложиться хундамента, заливається, а тоді стєнки з каменя вистраїються! Або з цегли, або з камня.

[Як каменю не було], я не знаю так... Я цього не помню. Укривали бачиш чим. Не було, там виробляли на тому десь, те... А як ти десь скажеш? Де ти запишеш? Ну оце таке шо знала, те й розказала. Ну. Тут була така, [Мирзова] називається. І там ото у [Мирзовій], виробляли те... Ну оцю ж... Черепицю цю... То таке... Брав [там]... Купляли. Не так брали, а купляли.

[Входини] нє... Нє... Не було за шо. За шо празнувать, як їсти нема чого? Це ж які [годики]? Сорок сідьмий год то добре я помню. Було в пам'яті.

[Празники] ну чого... Оцево. Щас нема, уже моду забулись, вечерю не носять уже до батьків крьосних... Я не бачила! Шоб де ходять. Ну Люда, я там чула, шо там "підем на вечерю", тут єсть десь у їх, поїдуть, казала, поїдемо. А так не помню я, шоб я помнила шо. Ми носили з сестрою, да, вдвох ходили. До хрьосного батька і до хрьосної матері. Ходили. І до тьоток

ходили, хто тьотки були. Було як батькові сестри, маминих, мамина сестра далеко була, жила там, то ми не ходили, бо ми не могли, малі. Малі ми ходили, вже взрослими ми не ходили ніде! [Носили] калач. А туди налажують пирожочки. Напекла мама. Пирожочки в узілок положе, узілок зв'язує нам. І може дать там кутю якусь, і все... Як вона є. І ми з усим йшли.

[Як приходили], "добрий вечір" казали, "Святий вечір. Ми принесли вечерю. Вам, хрьосна, чи хрьосний." Отак. Давали [вони]... Ото туда накладали нам пирожків, гостинчиків якіх-нібуть, печене шо-нібуть... Ото, як годи були, я ж кажу, шо... Шо могли!

Ми були побіжимо там маліми, більше хлопці ходили [колядувать]. Ми мало ходили: "Коляд, коляд, колядниця.

Каже, добра з медом паляниця.
Не така, не суха.
Дайте, дядьку, п'ятака.
А ви, тітко, гроші,
Шоб були хороші!
Одчиняйте сундучок,
Та давайте п'ятачок.
Як не дасте пятачка –
[На лід] хату рознесу.
А з льоду – сторч у воду!"

Оце ми таке знали!

А, на Різдво ми не гадали. Чось не було такої моди. Це Западна, туди дальщі. Тамечки, ті багато знають, усього. Западна. От їх там топе, ай-яй-я! От людям горе! Скіки страдає людей. Передавали.

А ти з самого Кривого Рогу? А, із Запоріжжя? Там тоже подруги, моєї подруги, той шо ми за братами замужом були... Десь був брат, у Кривому Розі, плем'яннік був! Десь. Там работав. Запо... чи тому, Запорожжі. Казала, вона. А чи живий Женька, чи ні, чи живе в Запорожжі, не знаю. [Вона] оце була, я розпитала цього... Як воно вже не в голові... В мене голова другим забита.

[Ще празнували], ну, Паска. Проводи, на проводи ходили. Були, йдемо... Ото такі. Ну як ми святкували?.. Було, мама спече, як була вже мукичка, началася, було... То спече паски. А так... Хіба це святкуємо... Церкви там не було, шо ми ходили... Аж у Привольній. Як у людей було чим поїхать, а як у нас не було чим, ми і не їздили... Отак...

З чого їх печете, [паски]? Мамка в тебе є? Ну а чо [не пече]? А я пекла даже і в духовочкі, тут пекла уже. В мене духовочка така, вже я пріобріла сама собі. Така з [нерозбірливо], всьо. І тут печимо. А пекла. Щас, канєшно, вже, мать, года два не печу, бо не можу... Сина коли з того, мені вже нічо не нада... Все... За сином плачу... [Плаче].

Такий був умний, економний... Копієчку лишню ніде не потрате... Не пив, не курив... Приключилась болячка. Жидкость з льогких викачували... Було: "Сірьожа, прикрий спину." Сам шофьором робив. Машина своя була. [Нерозбірливо]: "Ма, не плач! Ма..." Я робила на піщєкомбінаті, получала тоді, вже ж була тут замужом, получала неплохо, от. І по двісті сорок чистими приносила, тутечки. Ну, це вже ж мирне було. Замужем уже була... А він: "Ма! От мені нада." Іду, з книжки знімаю, помагаю йому. Жалко ж мені, [як ти] не даси, ну? Та так і виплачувала.

Потом жінка бросала раза четирі!.. Це його... Уходила до мами своєї. А мені ж як матері... Та все, все [йому] помагала, і мазать приходила. І в хаті, і на улиці. Всим помагала йому, хадила. Скіки могла. А як перед смертю побачила, шо він і коровку має, і два бичка... Даже в тої племенниці своєї, Люди... Каже: "Люда продає за підісят." Кажу: "На, синок, дєньгі. Підісят рублів. Їдь – кажу – бери. Бери!" Він поїхав, а вона тоді приїхала, повиглядювала... Тут мати її живе! Отут, в селі. Там аж у той край, далеко. Туди дальше, в центер. Та, все, баче... А вскорості він заболів. А вона побачила, шо догляде, та й буде їй все. Понятно? Такі є жінки. Так шо не ошибайся, в жізні. Не спіши. І розглядайся, шоб була і з батьком... Шоб були батьки в неї, була вона не п'яниця, не куряща... Єсть курящі!.. Ой-ой! Я бачила!.. Отут їдуть такі сопливі, шо соплі... мамиине молоко, як кажуть, на губах не обсохло. Те шо він сосав. Їде по вулиці і матюки вже гне. Га?

[Раніше] нас нє. Нас... в мене три брата було. Нихто не курив! Батько не курив, ни пив! Брати не пили, не курили! А як з фронта прийшов, старший Ваня... Брат – аж тоді закурив. Отак! Горе його заставило! А, люди, да, є мужики курили, да. Тут були. Ну як ставилися? Ніяк. Курили, та й усьо. Ну не курили таку гадость! Як щас курять! Купляли махорочка була в магазіні. Такі пачечки, махорка. З бумаги, з газетки, крутили... Зсипали, зкрутили, курили. Такого не було. Ше не було чим присвітить. Та шукали такі кремені, такий був отакійо, десь шукали. Отако ватки клали, губку робили, так називається. І отако чиркали, чиркали – і прикурить. Огоньок появився, прикурили. Попіросу. Цигарку.

[Жінки] ні! Ніхто такої даже не бачив, не бачив з цигаркою ніякого! Бо це ж [ти] шо? Отако. Га? А щас шо робиться? Щас дєвки... Де... отак шонібуть, ідуть... Отут стала, – я всігда сідаю: хочеться побачити людей, їде хто, йде... Бо в хаті – шо ж... Щас виходю надвір, хоч надворі сидю. Бо зімою всю зіму в хаті!.. Я не виходю, бо... Куди я піду? Як я не можу... От... Та ше слизько, боюсь, шоб не впасти, ше горя їм більшого не дать. Це мені сємісят восім уже. От.

Ну, в клуб ми ходили, були, клуб був. Тоді ж не було Дом культури. Клуб назився. Ходили в клуб. Було гармошкою хлопці грали, на гармошку. Танці були. Танцювали. А кіно приїжали ставить – це з цього, з Привольній,

звіціля, приїжали, ставили кіно, нам показували. То білєт є – піду в кіно, а нема білєта – простою та й пішла додому так. Як нема копійки, за шо білєта купить. Бо й не було часто... [Нерозбірливо]. Постояла там, та з подругою пішли. Основне – це співали. Любили співать, та співали. Разні співали. Щас тих піснів ніхто ніде не співає. Всі пам'ятаю! Всі знаю, пісні. Шо я співала... Я ше в гору витягала. Так тягнула вгору. Співала, кругом. Та щас мені не до того, синок, [шоб співать]. Я не... Щас вобще, не улибаться... Це шо ти, трохи... А так я не сміюся, відколи Сірьожки нема... Нічого мені не нада... Куди там співать...

Я знаю, шо наче такіх дівчат у нас і не було, шоб вони там не вміли шось... Чи там... Брали, йшли заміж, виходили... Постарші нас. От. Кажуть, єсть поговорка: в невмілого і руки не болять. А єслі ти хочеш навчиться – научишся. Я не вміла і хліб пекти. Мама було пече, а я ж погуляю. А тоді зхочиться поспать. Мама: "Ти б устала, подивилася, ось тісто я буду місить. Хліб пекти" Я вигляну з-під одіяла: "Ма, та я ше хочу поспать. Трошки..." Та й навчилася! І сусідка, одна прийшла, ото шо мама вчила мене. А то, мама не вспіла добре навчить, рано ушла в могилу. От. А сусідка, було питаю. [нерозбірливо] трошки пригорів. Кажу: "Баба Поля" – це ж по сусєдскі. Я больше до баби Полі обращалась. І до свекрухи, но свекруха була строга дуже в мене, от, обіжала. Свекор дуже дорогий був, хароший був свекор, дєд. Він все було: "Чо ти – каже – молодицю, кричиш на неї?! Шо вона тобі здєлала?! Шо ти ругаєш?" – "А ти її защіщаєш!" – "Да, защіщаю – каже, – і буду защіщать!" Хароший дєд був. Я й онука йому поховала. Одкрив дєдову могилу, до дєдушки Вані, положили і Сірьожку, мого сина, туди... В одній могилі вдвох лежать...

[Як мати хліб пекла] пам'ятаю, пєчка... Щас у духовкі можуть спекти хліб. А ми, в нас такіх не було духовок! І близько ми їх не бачили, шо воно таке! Це тут уже я, вже при цій власті. Як вийшла, вийшла заміж, аж тоді я узнала, шо я... Там же той, печка, в пєчкі, кидаємо кирпич. Був такий, ходимо, ходила із свекром різать, на ферму. Наріжем кирпича. Там поскладає... А дєд на фермі робив, вєтінаром... От. Та наріжемо, а дєд тоді поскладає, козлики такі поробе. Козлики, шоб просихав. А тоді перевозим додому. Тачкою. Тачка там була. Тачку накладаєм, і возим додому з ферми. З гори... Ми жили тут ось возлє болниці... А ферма була вище, на гарі. І возили з ферми все додому, кирпич, і пекли хліб. Наллємо... Так укупи зв'яжемо дровішок, так у кучку ложим, а тоді по бокам ложим кирпич. Лопата така була, шо хліб садить. Дерев'яна. Держак длінний. А тоді рогач.

Мама і борщ варила в пічкі. Як вона, бідна, ті казани тіки тягала. Малінька була така, як я. Худінька. І з печки витягувала тим рогачом з пєчки борщ. І коровка в нас була, молозива наваре, казан великий, у пічкі спече, витяне з пічки. А ми тоді, нам у тарілки накладають, ми їмо. Мамілигу варили, кукурузяну! Це ж ти не знаєш, шо таке мамілига! А я б їла і січас, якби

була. Да. Кукурузяна... Мука така кукурузяна, зваре мама, знала, як і дєлать її. Качалкою так виміша, виміша, виміша, качалкою. А тоді те... Вже як зварила, та й нам понакладають, сметанки наллють, і ми вмочаєм... Або сальце, як і було. Ізжаре трошки з цибулькою – вмочаємо і їмо. Таке вкусне.

Буряк варили. Сахарний. Буряк варили, кусочками. Буряк звариться. Друшлячком витягнем, той буряк. Дамо тому, поросятко там, я є. І овечечок трошки держали. То вже батько тоді... Ну тоді вже, послє войни. Були трохи. І те, мама туди трохи якоїсь або сушечки кине, і кампотік. І ми... Да. Сушки, були абрикоски, на дереві. Може де деревця, вишеньки же були. І ото насушимо, а тоді кидаєм в кампотік. Отако.

Бочки [були]. Кансервації не було. Щас он ми кансервіруєм, та його ніхто не їсть. Ми вже привикли так. Рідко коли там Таня одкриє, невістка, одкриє, та зваримо там зімою кампот. А то ми так варення наварим. Хіба ото онуки прийдуть. Та, цей, Саша і Катя. Той, Саша, любе варення обрикосове. Шо баба готове їм. На зіму. То вони приходять, тут їдять. В школу їде, з школи заходе. Ну вже як з школи заходе, тоді вже тут поїсть. А як у школу їде – там баба дасть рублик-два – побіг. Бігом! Чи дєд дав. І бігом в школу. Купе пирожок собі.

Ранше двадцять копійок пирожочок стояв. Дам, даю... Нікода не давала... Чи той, двадцять – пять копійок! Пирожок стояв. Я нікода не давала... Старший ходив в українську школу, а менший у руську. Це мені директорша школи пришла, була, женщіна, хароша така, [нерозбірливо] Юхимовна. Вона вмєрла. Та каже: "Ви знаєте шо? Давайте Сірьожу туди – каже – у руську школу, а той хай їде в українську! Ви ж на роботі. Шоб дома не робили якої шкоди разом." Та будуть шкоду тіки робить. А так не будуть, не будуть робить. А в їх там був продлєнний день. Я платила читирі рубля. За місяць. Можна було жить? Читирі рубля. От. Шо стоїло. А те, а тому давала в школу двадцять копійок. Сину, старшому. Він на двадцять копійок скіки купе пирожків? По пять копійок? Хвате поїсти йому. Пока з школи прийде. Не буде голодний. От. А дома прийде, було варене, я зварю, та їв, там і борщ зварю, і там кашу, з молочком, чи чим, чи так шось друге готовлю. Було шо їсти.

[Я в школі вчилася]. Стидно й сказать... Пять класів. До войни. До войни! І всьо. Як кончилось, ото, тоді це начали, запретили в школу, не, не ходить, ніяких школів, кругом закрили. Все. Туди як нагнали скота. А там було зерно. Та пооб'їдалися. Корови. Пороздувало. Та забірали, тягали всіх. Нємци. І, і мама ходила, шоб витягувать коров. Такіх людей заставляли! Ну кого? Люди йшли! Ой-йой-йо! Та не дай Бог! Де мама, мать, ото і подорвалсь, заболіло в мами кругом в животі. Тягали ж усе. Заставляли!

[Чи батьки вчилися] я не знаю, не знаю. Цього не знаю. Мама ніколи нам не розказувала, нічого. [Віруючі] , ну як? Було мене учать! Помню, було, висить іконка, там у кухні, де вона з батьком спала. А ми в передній

хаті. А они там у кухні з батьком. Там були, ни, ни кровать була, а так зробили доски, отако, поробили, отако, і так позбивали. Як полочки. Бо не було ж за шо! Бєдность! Я ж кажу, бєдно жили. І там [ото] батько й мати. А там була іконка, висіла верху. А мама каже: "Ставай на колєнки! – мені. – Кажи "Отче наш." Учись. Учися." І навчила мене! От. А так ми молилися. Мати вєрила Богу. Раз мене заставляла. От і всьо. Ну всьо, синок.

[Весілля] пам'ятаю. [Нерозбірливо] а ми малими дівчатками бігали. [Як хотіли]. Їхали підводами, лошадями, поквічані. Поквічані так харашо!.. З бумаги квітки такі... Ну, цвіточки з бумаги зделані були, люди, вміли делать. Чіпляли на коней, заквітчали коней, їхали. А нєвєста, на первом же їде нєвєста, у фаті. Та щас фату надівають, так красіво, так зубчиками волос... І так красіво, так низько... А тут на макушкі. Нєвєста, кажуть! Ну по тім... зараз я бачу. Разве то нєвєста? Ото нєвєсти були ранше. Та було приятно й поглядіть. І везе нєвєста гільце. Їде з гільцем, таке зроблене з дерева, гільце. Деревина обстругана, там все. Листя нема, понімаєш ти, зеленого? А все уквічано тими, квітками. Квітками, от. Ше можуть і лєнточки почепить, і на гільці може там, як тебе там, звать... Як тебе звать? Саша? І в мене внук Саша. І брат Саша погиб на фронті. Те... Написали "Саша", з тіста зробили. Ти ж понімаєш, гільці? Почепили. І почеплять як жениха звать, чи ту, нєвєсту звать, Катя там, чи як, от.

Ну там Катя йшла заміж, одна. Вона вже той померла жінка, давно. Ше й молода була, вмерла. Та була свайба. Там ми бігали гляділи. Їх як везли. Та ти шо! Харашо, гуляли ранше. І не дралися! Як драки ніде не було! Ніколи... А тепер як покличуть десь – там морду побили, там убили, там подрались. Так же було? От я правду кажу? Ранше не було такого.

Ну, сьодня гуляють, оце сьодня день гуляють, от, свайбу. А на другий день приїжають ше гуляють. І батьків катають, батька й матір беруть катають, на тачкі, о. А тоді везуть до річки покупать, їх, вроді. А вони там постояли, повтікали. Ну. Сміється, шоб сміх був! Ну це і все, оце така.

Ну там приглашають, там де сусідів, родичів своїх. От. На весілля. Приглашають.

[Сватання було], ну а як же? Ідуть батьки, ідуть, тебе сватають. Приходе староста з хлібиною, і рушником, я должна перев'язать, його. Рушником перев'язать. І те... сваха, сват... Там де... Ну. Я їх должна платком перев'язать сваху, а його рушником. Перев'язувала. Ну тоді там сідають батьки. Дають випить, їм, та посідать... Там шо єсть. Ну тоді мало хто, самогонку, щас больше занімаються, як тоді. Та й тоді гнали, тіки з буряка. Буряк запікали в пєчках, терли на тьорку, в печі запікали. А тоді в бочку.

А тоді я тобі за бочку і не доказала. Ти казав консєрвації, так...Кансервірували кансервацію, ми квасили у бочкі огурці. Ряд капусти, ряд огурців. Ряд капусти, ряд огурців. О! Огурчики бочкові. Та ти шо! Об'єденіє було

огурці! Квашені в бочкі. Та ми там на крашанку клали води, воду розводили, відро води, і солі сипеш там, насипала дві жмені солі, у відро, і тоді кидаєш яїчко. Сире було. Як плаває – всьо, солі больше не нада. Яїчко буде плавать. Хоть воно і ціле – но воно буде плавать. Тоді виливаєм туда розсол той, нада, накриваємо кружками, у діжкі. Діжки були такі, бочки. І накриваєм, кружочки зверху ложим. Перезастелем тряпочкою – там, такою, харошою... Чистенькою. А тоді кружечки. А зверху такий камінь, солять, шоб воно ж не сипалося, в огурці. І в купусту. Бо ми будем її їсти. Ну капуста була харошa, така. А огурці об'єденьє було! [Квасилось] ну скіки, може неділі дві. Єслі трошки. Ничого, ничого [не добавляли]. Оце я помню, в огурці – туда нічого, тада нічого я не... ніяких трав. Капуста й огурчики. Перекладали. От. Нічого. А шо ж: капусти можу я вижать.

І вареники варили з кислої капусти. Прожарим капустку. Одяжмем ту юшку. Капусту прожарим, на тому, на сковородкі. Накриваєш там тарєлкою, чи мисочкою, чи чимся. Чи кришка яка є. Сковородой та накриваєш. Шоб вона стушилася. Вона така кахвєйна стане. Рум'яна. А тоді місим тісто і ліпим вареники. І варим вареники. З капустою. З капустою, зажарку зжарили там, чи з посним маслом – перелили, от і їж.

Місили на воді. На воді місили. Тісто. На молокі нє. От я бачила западники – тут же люди приїжали, це нам переслали, з Западної... Були ж. Багато людей перевозили. В пііснат втором году. І те... Бачила, шо вони... Так хотіла шось сказать... А, вони на молокі! Вареники. А вони тоді такі, розлазаться. Всьо в кучу. Нє... Ми нє. На молокі нє. І з сиром варила на воді. Замісю тістечко, от. Крашаночку можу убить. Шоб краще тісто було. От. І на вареники місять круто тісто. От. На лапшу. Лапшу качали, дєлали свою. [Нерозбірливо]. Вермішель, нічого. Свою робили. Коржі накачаємо. А тоді кришим. Ножом. Так як лапшичку, харашо. Перетрусиш, розправиш її. Шоб вона не злипалась... І вона висихає, й кидаємо. І лапшу й молошну варили, з молочком. То супик варим – трошки картошечки, лапшички вкинеш – і супик називається. Ото таке.

[Вареники] соллю солила тісто місила. І сир... Сахарю як сипнеш, любиш солодке – то хай тобі жінка тода поставе сахарницю, сахарьок, посипеш сам собі. Бо сир тоді робиться рідкий! Буде витікать. Понімаєш ти? А солькою – єслі ми сир посолим – він не витікає никода. Маслом помазали, сливочним, вкинули, в макітри – такі макітри були. От. Як ото робили те, такі макітри робили. Тіки такі не красні, а такі, глиняні. А в сірьодкі вроді палірована. І ми... Макітру мама витяне, вареники, і накладає. Сметанки ставимо, їмо. Із сиром.

[Сфотографувати] – така страшна баба! Є й зуби у мене. Є, мені синок зробив же перед самой смертю.

БОНДАРЕНКО ВІРА ІВАНІВНА, 1923 року народження, с. Привільне Баштанського району Миколаївської області

Батьків своїх пам'ятаю. А як же... Пам'ятаю, пам'ятаю. Папу звали Іван, а маму – Груня. Папу по-батькові Іван Іванович. А мама Груня Яковлєвна. А якого року народження вони оце я вже забулась, не знаю! Потому шо давно ш оні роділісь. Папа умєр восємдєсят сєм лєт... Дє я могу помніть? А мама восємдєсят три годи. Канєшно, я моложе била, помніла, ну, а тєпер я нє помню. Папа умєр послє вайни. Папа бил на фронтє.

В папи нічо нє било. Всьо врем'я нічо, нікакого хазяйства, нічого! Ні курей!.. Собачка, кошка! Оце так, бачте, як. Нє хотєлі мої радітєлі. Нє хотєлі мої радітєлі хазяйством заніматься. Папа работал булгактєром. Нам хватало дєнєг на пітаніє. Нас трі сестри. Троїх виняньчілі. Так шо... Хазяйством нє занімались. Мама з бідної сєм'ї била, с Прівольнянського, і папа. Це я харашо знаю. Даже братья папіни, пять братьєв було й дві сестри! А дєдушка Ваня ходіл рибу ловіл, і корміл свою сєм'ю. Заболєл і прастуділся, туберкульоз лєгкіх у него било. Ето я вже помню, даже, как я малєнькая бєгала до дєдушкі, а он лєжал на кроваті. Да. Тоже сім'я большая. Скоко сєстьор? Четирі, кажись, ілі трі сєстри, і один братік бил у їх. Це я знаю.

Мамина сестра била Дуня. Ваня, брат. А четвьортий – я не помню. А у папи – Юхим, Миколай, Степан. Степан… Хто ж ще? Ну і папа ж мой. І один в гражданскую вайну погіб. Он бив самий старший, його взялі, а етіх братьєв нє бралі, бо они ще малиє билі.

Пам'ятаю трошки як колгоспи почали створюватись Многіє нє хатєлі. А многіє ішлі с удовольствієм. А кто шол? Бєднякі шлі. Я возьму свого папу, он очєнь бєдний бил. Он жєнілся на мамє, а мама всю жизнь служила. Всю жизнь служила. І она расказивала: "Полний сундук, – говоріт, – забіла, полний сундук"… [нерозбірливо].

Невідомий: Да… У дєдушкі рукопісь била. Он вобщє-то історік по образованію, і собірал ето самоє, документи о сєлє. Історію сєла Прівольного пісал. Но не успєл, помер. Взялі … Савченко. "Ми напєчатаєм, рукопись отдадім, і прівєзьом… Ето самоє…" Ну хтось руки нагрів та і всьо… А вообще-то, как мнє говорілі –прієхалі там – шо дедушка вєздє по музєям, по архівам єзділ. Он поднімал всє еті документи, копался там. По двє нєдєлі, да, єзділ?

Віра Іванівна: Да.

[Говорять одночасно, нерозбірливо].

Віра Іванівна: Да! А вобще мой отєц сразу, с удовольствієм пошол в колхоз. А почєму? Потому шо за мамине барахло… они построілі хату. Купілі самоє нєобходімоє. Плужок. Ето как оні расказивалі… Лошадь купілі… Ну шо ж? Било кой-какоє хозяйство. "Ну шо ж, – говоріть? Лошадь побудіт і здохнєт. Купілі корову, побула трошкі, здохла. Купили второй раз – тоже здохла. І они нє сталі, говоріт, ми нє сталі покупать. Старший кажеть: "Ето вам не в пользу…" Чи як? Дом построілі, ото вмєстє они. Етому не везьот. Ага… Папа втратив все. Папу послалі на бухгалтеров учіться… Папа вичілся… [нерозбірливо] Раньше била чи гімназія. Папа хороший бухгалтер бил. Два рази прємію єму давалі. Чорную матерію. Мама нас пообшивала і папу обшила. Ми малими в платтячках бєгалі, а хлопці смєялісь… Ми крічім: "Мама, – давай новоє платьє!!!" – "Мої дєточкі! Папа получіл прємію…" І папа ходіл – чорная рубашка у його… А я на горіще как полєзла, а там самотканная рубашка здоровая лєжит! Говорю: "Мама! Шо ето такоє?!" "Це папа твой ходіл в такой рубашкє". Ще до революції. Це дєд мой ходіл. Самотканная!! Люді такіє, стариє, брюкі, рубашка… Папу в город забіралі, в Ніколаєв! Как харошего работніка. Папа хотєл, а мама нє схотєла. Каже: "Шо я забила в городе?" Тєх, хто нє хотєл іті в колгосп, знаю, шо нєкоторих раскулачівалі. Оце я помню. Це запомніла, потому шо раскулачєніє – сільно плакалі женщіни, дуже плакалі. Но я вам скажу… Я єрмоловская, папа мой єрмоловскій… [нерозбірливо] Больше чіновнікі… Оні врєдітєльство дєлалі. Оні чуть харашо, хто животь, считалі за куркульов. Чо оні куркулі? Оні работалі! І оні харашо жилі! І шоб ми когда то куркулі билі? В нас сільно багатих нє било! Тогда шо оні дєлалі? Одьожечку забірають, а потом чєрєз нєкотороє врємя говорять: "Бач, багатая то Хамуйлєнка, то [нерозбірливо] того рубашка…" Вєдь ето дєлала, мєстная власть! Да-а! Мєстная власть. Ето я харашо помню!! Било до мами прийдуть, а ми ж бєгаєм коло родітєлєй, чуєм ето, прислухаємся, дєті ж – любознатєльниє! Ето я запомніла харашо. В нас Хамуйлєнкі билі два брата. Так оні … работалі! Оні так работалі, страх!! Оні нанімалі людєй на работу, бо в їх же багато зємєлькі! Развє ж он сможет со свойой сємьой обработать?! Поетому говорять, оні нанімалі людей і вмєстє с німі труділіся. Во труділісь! Кажуть, оні зналі как хліб доставался. Оні работалі! А шо людей нанімалі, так било землі багато. Оні нє в сілах єйо обработать. Отак. Дуже багато мєсная власть делала шкоди.

Хто собі брал я ж нє знаю, хто це за люди, нікого. Ну бригада просто ходіла. І раскулачували. І до кого ідуть, той є кулак!

Голод, щас я вам скажу… Шоб сільна голодовка – нєт. Я помню так. Мама каже: "Батько, нікак нє накормиш своїх дєвок!" А папа говоріт: "Давай, по чашкє, шоб оні не голодалі!" Бил у нас хлєбушек, бил. А когда етот появілся в скорості хлєб, ми вже так кушалі, шо мама говоріт: "Батько, дєті єдять – хай єдять! Скоко наєдяться тепер. Хай кушают!" а тога опять… Тоже бил хлєбушек. Бил. Но трошкі сокращалі нам. Уже нє давалі. Ну хто в голодовку голодал? Хто нє хотєл работать. От как сєйчас і работа єсть – нє-є. Нє работают. І

[1] Опитування провів Молдавський Р. (1 серпня 2008 р.). Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт Бєлік Н.

тогда, хто работал, нє голодал. Тяжко, труднувато, но нє голоднич. Хто ледачий бил, оті помірали з голоду. А січас скоко уже работи. От у газеті я читала с ніколаєвского завода, забила с какого, пішуть: "Нада нам сторожа". Напісалі об'явлєнія, шо такой-то завод, трєбуються рабочіє. Один прішол: "Какая работа?" "Сторожем". Пошол, нє схотєл. Другой прішол – так само…

Хто у нас в сєлє помьор? Може й були, нє помню. Бо єсть такі ледачі, шо он лучче буде голодать, чем буде работать. Да. Я по тєпєрєшнєму опрєдєляю. От і тогда – ледачий – і голодал, і помірал. А рабочій – нє. І так, уже по разговорам родітєлєй. Ето я запомніла. Бо я ж уже нє такая малєнькая. Тридцять вторий, тридцять третій год – мнє уже двєнадцать лєт било! Я ж з двадцятого года рождєнія, так шо я багатенько помню. Траву шоб єлі, я нє помню…Не знаю, може й було… У нас дома нє було. Ну хто відно нє работал, той і…

[Як війна началася], оце отєчєствєнная – по радіо пєрєдалі: "Началась война". Ой! Передалі – ето страшно так було. Отєц тоже бил на фронтє. Бил. І мой муж на фронтє бил. Помню, помню. Отєчєствєная война, когда? В сорок первім? Мнє двадцать лєт било. Двадцять пєрвий год мнє бил. Я вже баришня била. Шо ж я нє буду помніть? Помню. А мєня нє бралі. А чо нє бралі? Ми билі евакуіровани. В Прівольном папа в сільпо работал булгактєром. А с Росії, с Росії, муж із женою тут работалі, прі сільпо. Да. І, когда война началась, а муж єйо говоріть: "Поєдєм к нам. Мужей наших забралі, поєдємтє к нам. У нас побудєте, пока квартиру вам дадуть. І будєтє в нас, пока война закончіться". А там же войни нє було, в Росії, в глубокой Росії. І ми там прожилі до конца войни. А когда война закончілася, ми приєхалі сюди. В Гаражино мамина сестра била. Ми у нєйо жилі. Отак. Я встроїлася на роботу. На участкє работала. Я сама – фельдшер-акушер. Работала на участкє. Мнє далі пункт, больних прінімала, і роди прінімала, всьо я делала. Ето в Росії, да. Тамбовская область, сєло Кулєватоє. Да. Такоє.

Оце як раз мєня і спасло, шо мєня нє послалі в Германію. А єще шо мєня спасло! Мєня визивають в воєнкомат. Уже я нє, чи мнє в повєсткє било написано, шо мнє брать: котєлок, ложку. Ой! А я работала Кулєватово сєло. А сєло –восємнадцать кілометров до района! І це я пєши йшла. Знаєте, как я боялася?! Пєши йшла в воєнкомат! Да. Визивають мєня. По очєрєді за кєм. Смотрять воєнні: "О! Так ето наша землячка!! Ніколаєвська область – наша зємлячка!" Ну писали, писали, а один і кажеть: "Ми Вас нє возьмьом пока, бо у нас вже набор єсть. Но будьте на готовє, в любой момєнт ми Вас визовєм. Да. Ідітє домой… " Вобщем такоє. Я сразу домой! Мнє кажеться я самольотом лєтела!!! Ну прішла домой. Каждого дня повєсткі ждала. Больше мнє повєсткі нє било, нє било. І так я на фронт і нє попала із-за етого. А то набора нє било, а то я б пошла на фронт. Я мєдработнік била б… Отакоє… Про другіх нє знаю. Я ж була евакуірована. А там уже войни

нє було. Правда, билі знакомиє!!! Мітькіна Анна Нікітішна – она помєрла. Да. Она акушерка. От ми работалі вмєстє в Прівольнянской больніце. І била Марія… (фамілію нє помню уже) со "Сталіна", тоже на фронтє она била. Больше нє помню. Нікітішну харашо помню, бо вмєстє работалі. І та тоже, Маруся єйо звать… Но она вскорості помєрла. Я і знала, чем она болєла, но нє помню уже. Ну на фронтє била, може ранєная била, но нє помню уже. Но оні на фронтє билі. Оні нє в Гєрманії. Она на фронтє ранєних поднімалі, пєрєв'язкі дєлалі. Сносілі у [кут]. Оні расказивалі мнє. Как-то отправлялі. Бил транспорт. Даже оні грузілі ранєних, отправлялі в мєдсанчасть, там уже їх куда нада дальше отправлялі, кого так лєчілі.

Папа булгактєром бил, даже і на фронтє булгактєром бил. А уже муж мій воювал.

В Криму, кажись. Послєднє врєм'я. Ето уже, когда война кончілась. Їхні часті у Крим кинулі, і оттуда он дємобілізовался. Росказувал, но я забула.

Він всю війну пройшов, всю, всю, всю… Он отслужил, і говоріть, (Коля) говорить: "Должен же я нє сєгодня-завтра домой ітті. Отслужил. І вдруг, – говоріт, – война началась!" І так он остался. Та три года отслужил – тогда ж три года служилі!– і война трі годі с чимсь! Чи скоко била? Во! Чотири. У мєня муж хороший бил, ой, хороший… Він бил у райкомє партії, прі Союзє он в райкомє партії работал. А потом, когда демократія отета образовалася, он работал… Поставілі єго на курси дірєктора інтерната. Організовивался інтернат. Такіх слабоумних дєтєй собіралі. От как у вас сєйчас. Он бил дєрєктором інтерната. А потом он пошол на пєнсію. Пошол на пєнсію, а Вєрба – прєдсєдатєль сєльсовєта бил – звоніт єму: "Ніколай Васільєвіч, от нам далі заданіє открить музєй. Нє согласни лі Ви пойті, шоб організовать музєй?" А он такой трудолюбивий у мєня муж бил, історію прєподавал і гєографію. Стародавню історію прєподавал. Ну почті всю історію. І посол он, посол уже етім… Музєй організовивать. Он всьо Прівольноє обошол! До Сталіна, в самий конєц. Всьо собірал: постоли собірал, стариє там рубашкі самотканниє, прядку, вєрстакі – це я помню. Он мнє розказивал. Говоріт: "Ти знаєш, у мєня сєгодня такой хороший сбор бил!"

І он открил музей. Как он открил музей, і прієхалі с Ніколаєва посмотрєть музей. "О! – говорять, – так у вас музей єщо лучше, чем у Баштанкє!" Потому шо он любіл ету работу! І дуже красіво… От подітє, посмотрітє! Ето єго работа! Так єму далі прємію тріста рублєй! Ну прішол і кажеть: "Вєра, мнє тріста рублєй далі. Шоб нам купіть, шоб мнє пам'ять била за етот, за музей?" Говорю: "Коля, давай ватноє одіяло! Бо у нас уже старенькє…" "Харашо". Пошол, купіл. Хорошеє одіяло, оно і щас у мєня лєжить одіяло. Да! От такоє… Потом он… Да, долго работал дірєктором музєя. Всьо нє моглі найті работніка. Он говоріл: "Я аби кому нє здам музей! Мнє музей жалко! Я єго організовивал!" Нелію Нікіфоровну, с прєдсєдатєльом Вєрби, Дмітрієм

Харітоновичем, началі іскать. Сразу ж посол на пєнсію це ж Дмітрій Харітоновіч, он стал. Да, он бил дірєктором музєя. А потом нє схотєл. Говоріт: "Давай, –говоріт, – Ніколай Васільєвіч, Нелю Нікіфоровну". Она такая толковая женщіна. Она будєт. Да. І єйо…Долго она нє хотіла, но ми вдвох єйо просваталі. І как устроілась она, так до сєго і работаєт. Нє помню в каком году открилі, но долго нє хотєл ітті Коля, долго. А я говорю: "Коля…" Я віжу, он дома забивається кой-шо… Бо мені сказал, комісія, як провєряла, какой музей, сказалі, шо: "Глядітє! Музєй у вас дуже-дуже багатий!" Да. "Єслі што станется, Вам зарплати нє хватіт расплатіться за музєй!" А я єму говорю: "Коля, іді! Я ж віжу, ти вже забиваєшся! Ти ж відаєш, шо ти забиваєшся! Ти другой раз спішиш, музей нє закриєш, і уйдьощ!" А на порогє там – там порог високій – всєгда говоріт Коля: "Как пріду, –бутилок… Какіх хочеш!" Це ж там сідять, випивають! Говорю: "Вот, відіш, трону двір – вдруг нє закритиє!" І тобі шкоду сдєлают! Шо ми будєм дєлать тогда?" То он мєня послушал, і уже дома сідєл. Та дє там дома сідєл? Он у інтернатє воспітатєлем устроілся. Воспітатєлем просіл, – у школє в Сталіно стал учітєлем. Тогда вже, чуствовал, шо нє может, – просіл. Та сідєл уже дома.

В райкомє партії він уже був послє войни. Послє войни. Он... от я нє помню, уже… он бил по комсомолу. Он же бил молодим. Чі сєкрєтарь комсомольской організації? Чі помошнік? Нє помню. Тогда єго в західну Украіну посилалі. І я поєхала с нім туди. Ой! Там жестоко жилося. Шо ж оні токо дєлалі! От чуть-чуть увідють, шо за совєтской властї устроится кєм-то там, маленькім начальніком. Пріходют ночью – всю сєм'ю унічтожают. Говоріт, квартіра вся в крові. Ото вбілі і смазивалась вся хата кров'ю. Мєсниє раскасивалі… Ну ми, як вєчєр, то чуєм, вже голосять десь. О – це вже бендеровци. Це вже вони роблять діло – когось, у хату до когось влізли. А там багатєнькая одна била. [Сміється] Оні, навєрно, ніколи б нє думали! Всє свєдєнія собірала, і в райком партії сообщала! Дє оні ховаються, какіє і фамілії – она ж мєсная знала! І ото їх вилавлювали і унічтожали. Багато іх унічтожилі! Ох... Ну і було іх, і було!

Ну нас послалі… Райком партії… Он же партійний, і єго послалі на работу. А работал он – нє скажу кєм, нє скажу. Ето так – вєсна наступаєть, єго посилають, прикріпілі для нєго сєло, за то сєло он отвєчаєт. За вспашку зємлі осєнью, а вєсною – за посєв, за уборку урожая. У мєня двоє малєньких дєтей, і я сама… І на работу ж ходіш. І так: іду на работу, в лабораторії я работала, в вєнєрічєском кабінєтє. Іду на работу… Та харашо яслі блізко билі. Малого от – Сашу, шо я с нім живу, у ясєлькі заносю. А туди дальше іду, старшого вєду туда, по центральной уліце, і там садік детскій работал. Старшего в садік вєду. А рядом… Пєрєулок, а рядом лабораторія, я тут работала. Ну мнє повєзло – кончіла работу, іду забіраю Володю, а тогда іду сюда по дороге – Сашу забіраю синочка й прихожу. Прихожу, і пєрвим дол-

гом – топлю хату. Стіраю, шоб іх же отправіть у садік, у яслі чістєнькімі. Ох тяжело… Я завєдующая била в детскіх яслях – такої нє відала дитини... У нього, по-моєму з головой нє в порядкє, ужасно! Ужасний хлопєц…

Билі ми там трі года. Нє! Пять лєт билі!! Єво іше б нє пустілі, єво іше б нє пустілі, – у мєня зоб начал расті. А мнє врачі сказалі: "Вам нада смєніть клімат, потому шо у нас зємля мала на йод. Нє йодістая такая". Ну, благодаря мєня, нас отпустілі. Ми прієхалі опять сюда у Привольную, тут я встроілась в больніцу, і так і работала, пока і на пєнсію нє пошла.

[З чоловіком своїм познайомилися] очень просто – ми в один клас ходілі, школьнікі! Он мнє запісочкі пісал. І положет мнє… Ми раздєвалися, в корідорє вєшалка. Пальта наши рядом вісят, і он мнє в карман! Ілі же – кніжку откриваю – на какой страніце нам задавалі урок – раз! Запіска! Закрила! Я вже знаю, шо ето от Колі. А в нас хлопцев посаділі з дєвчатамі. Шоб оні нє баловаліcь. Бо как хлопци ж – балуються! Я сідєла с Конічним, єго щас нєту. Льоня, кажись, єго звать. Да. [Сміється] І думаю, навєрно, Льоня відєл, бо Коля, навєрно, сказал, шо, как я буду ето… как я буду рєагіровать. Ой-ой! І так ми ето… А потом он в армію пошол. Три года войни було. Я замуж нє виходіла, бо нє било мущін. О. І послє армії… Да, подруга моя… Коля прієхал в отпуск, она говоріт – Оля Бондаренко, она в Рєпяшках жила: "Коля, а Вєра ж тута, прієхала!" – "Да?! А дє она живьот?" [Сміється] Приходе до мене, і так – он бил в отпуску, єго в отпуск отпустілі. І ми договорілісь перепісуваться. Он поєхал, говоріт: "Я скоро демобілізуюсь, поженімося. Я тєбя как любіл, так і люблю!" Да, ну і так харашо, я єго ждала, он дємобілізовался.

Ми пожєнілiся, как прієхал. І от так – пошлі по квартірам, бо у родітєлєй домік маленькій – врємяночка. Нє було нам, гдє коло їх жить. По квартірам ми тогда попоходілі. А тогда папа говоріт: "Дєті, ето нє годіться, шо це ви по квартірам! Давайтє построімся, нєбольшой домік. Шоб у вас свойо гньоздишко било. Я Вам поможу только трудом, рукамі, бо у мєня дєнєг нєт. Я б вам с удовольствієм дєнєг дал". І он фундамент викопал. А всьо ж купіть нада! І камінь прівєзті, і чавун прівєзті. І воду провісті! Ой, тіжало нам било! Коля взял… ссуда тогда давалі, хто хотєл строіться. Ссуду давалі дєнєг. Я вже нє помню, скоко нам далі. І ми за еті дєньгі шо купілі? Камєнь оце ж купілі, рабочім далі заплатіть, воду возілі за еті дєньгі, доскі, доскі на пол, на кришу, чєрєпицу – це всьо за еті дєньгі. Еті дєньгі шо ж? Год пройшол – разошлісь. Щекатурілі хату. В сєрєдєнє, внутрі – це всє дєньгі пошліна ето.

А зарплата, хоч і малєнькая тогда била зарплата в Союзє, малєнькая, но она малєнькая, зато дєньгі дорогіє! Дєньгі дорогі-є-є!! У мєня сємісят с копєйкамі зарплата. А я получу підісят сєм рублей, і я до зарплати могла ждать! А Коля получал больше. У нєго больше била. Нє помню. Построілі ми хатку, всьо ето сдєлалі. Ну тєпєрь же будєм в хатку. Шо в хатку, як дєнєг

мало? Зарплата малєнькая. Тут закон вишел – рассрочку можна брать. Слава тобі Господі! Я пошла, Коля говоріт: “Вєра, пойді. Самоє нєобходімоє возьмі”. Одєжду, дітям… Набралі одється. Вишлі с етого – началі мєбєль покупать –стол, гардероб, стулля. [Сміється] Це ж у рассрочку всьо! Спасібо государству! Оні нас так виручілі! О-ой!

Хати раньше починали строїть с камня. Сначала ми облюбовували мєсто. Ми нєдалєко от родітєлєй строілісь, бо папа говоріл: “Дєті, стройтесь нєдалєко от нас, бо ми ж старєєм, старєєм, шоб Ви ж нам помогалі. Бо ми ж старєнькіє будєм, нє сможем…” І ми от їх чєрєз два дома построілісь. А шо то за хата була? То хата була раскулачувалі [расказивалі]. Раскулачілі їх, вислалі в Сібірь. Ета хата стояла… То райкомовскіє работнікі давалі, как работнік какой-то новий прієдєт строїться, єму давалі ту хатку, квартіру. І он там жил. Город там, всьо. А потом она так занепала та хатка. Нікудишняя била, і у ній жили ми. Когда началі строїться… А раньше хата от хати дуже дальоко била. І вот в етом дворє етой хаткі бил сарай. Государствєнниє лошаді там находілісь. І сарай вже той завалілся, лошадєй нє було. Ми на том мєстє построілі хатку. В новую хату войшлі, какая радость била!!! Всьо ж побєлєно, покрашено. І поли, двєрі, окна – це ми всьо за ссуду бралі, двєрі окна. За тє дєньгі всьо построіліся. Да.

Так ми началі строїтться, помаленьку. Рассрочку бралі, і с етім барахлом… Да. Ну шо? Харошего у нас такого нє било. Самоє нєобходімоє в нас било. Потому шо так – пока ми осуда бралі, пока, то стол, то стулля, а тут – дєті подрослі. Нада дєтєй одєвать. Два парня вже. У школу аби как нє пойдут дєті. І обув нада, і костюмчик нада, і на зіму нада, Уже сталі тянуться на дєтєй, Уже ковров хароших, как у другіх, которие посправлялі, у нас нє було. В нас нє було. Зарплата малєнькая. Ми вже тянемся на дєтєй. Вот отакоє. А потом дєті – один посол учіться в Одесу, в художественноє учіліще. Ну он нє рісувал, нє понравілося рисовать, а резчик по дєрєву. Он такіє фігури дєлаєт! Он счас в Новоросійськє живьот. Двадцать лєт уже там. Поєхал туда, там женілся. Друг єго прігласіл. Говоріт: “Володя, прієжжай, город хороший”. Он как поєхал, єму дуже город понравілся! І он і досі там живьот! А Саша, мєньший син, он бил всєгда с нами, пока женілся. Ми єму отету хатку купілі, помоглі єму отстроїться, бо нада било. Хазяйка помьорла, жилі квартіранти. Той видєт – другой зайдьот. Но ми сдєлалі, помоглі синочку. Всьо на дєтєй ложилі! На Володю ми нічо нє ложилі. Бо напісалі: “Володя, может тєбє допомочь дєньгамі?” “Нє-нє! Всьо Саше, всьо отдавайтє Саше”. То ми так всьо і дєлалі. Саша женілся. Нєвєстка попросіла самоє нєобходімоє – холодільнік, шоб продукти нє портілісь. Купілі холодільнік, купілі кушетку, діван. Тєлєвізор у рассрочку взялі. Тоже помоглі синочку, харашо помоглі.

Ми не самі строілісь, нанімалі людей. Спєціально бригада ходіла. Тогда багато строілись. Оні – в одніх закончат, так другіє строять. Всьо время ходіла строітєльная бригада. Міша Олєйнік – самий лучший строітєль! О-о-о! Толковий. Нє строітєль, а щекатуріл. Всєм людям щекатуріл. Он помєр, щас єго нєт. Платілі ім за работу, а как же ш? А тогда ж послє хати, началі ж і погрєб – нада, сарая – нєту! Всьо ж ето нада сдєлать. І помаленьку… Саша хатка там стоїть сєйчас. Я так за нєй скучаю. Хатка харошая, замєчатєльная! Там у нас двє води – харошая і паганая. Ми сразу сдєлалі… Самі сдєлалі, просвєрлілі, шоб город полівать. Оказуєтся – вода горьковатая. А мущіни говорять: “Нічо! Горьковатая для полівкі города харошая. Пагано б було, єслі б сольоная”. Солончак єслі б, нє било б у нас урожая.

А тогда, кода сталі харошую воду проводіть, ми провалі і хорошую – прямо у порога. Так шо у нас хата хорошая, і двє води там. Колодєц нанімал муж, нанімал. Восім мєтров до води, і восім мєтров води у нас. Отак. І вона така – як трошкі води отбєрьотся, сразу кіпіт там, прібиваєт. І так, як трошкі польйом город, то … то поступаєт харошая вода. Вкусная. То в нас сосєдка всєгда брала. Бо она… воду й провєлі по сєлу харошую, так, закривалі воду. Закривалі воду, потому шо люді кралісь, і полівалі. Так, кого ловілі, отключалі воду. Полівать нєльзя било харошой водой! Бо мало харошой води! Поетому нє разрєшалі, і говорілі людям: “Хто будєт полівать, будєм отключать!” Нашим сосєдям отключалі. Савєнко напротів нас живьоть, ім отключалі. Жінку Галя зовут, а єго забула! Оні дєньгі за полів нє платілі, і ім отключілі воду. А потом прошло нєкотороє врємя. Ім подключілі.

Раніше на городах всьо саділі – картошка, капуста, морковка, цибуля. Сєянку. Даже сєянку на рєпанку. Шоб цибулю садіть. Всьо-всьо саділі. Фасолю саділа, горох. С горохом дуже любіла борщ, вкуснєє, как с фасолью. Да, Он же ш м’якій. Он же ш даже і молодой сладкій. Фасоля нє такая вкусная. А с горохом вкусно. Даже баштан саділі. Дєляночку видєлялі – саділі баштан. Коля говоріл: “Будєм кушать отравляющіє дині, кавуни…” Такіє дині у нас харошиє билі! Кавуни чось нєбольшиє. От с кулачок вирастут, і всьо. Поспєют, і засихають. А дині багато било. Пойдьот, било, вєдро понавибіраєт. “Вєра, пошлі! Єсті дині!” І сорт такой хороший. Єго один парєнь угостіл. Друг єго. Дуже вкусная диня, так ми собралі сємєна, і всє насаділі еті дині. Даже дітям давалі. От. І у нас багато картошкі уроділось. Так я говорю: “Саша, прієдь. Картошку ми викопалі, цибулю убралі”. Прієдут, на целую зіму їх обєспєчалі. Всєм! І ім отакі головкі капусти! А сєбє – как кулачок, два кулачка. Нам хароші будуть! У їх сєм’я, оні молодиє. Їм лучше кушать нада! А ми уже как ні кушаєм. Консєрвацію нароблю – нєвєстку зову, Валю. Ягоди у нас – в началє города зємляніка. Так рясно ряділа, она любіла полів, воду любіла. Как только начінаєт спєть, самиє крупниє ягоди. Я полівноє вєдро насбіраю. “Валя, пріді зємляніку забєрі!” [Сміється]. “Валя, пріді огурци забєрі!” “Пріді забєрі помідори – вибрала”. Тогда всьо консєрвірована сама.

Капусту саділі – брали россаду. Продавалі ж. А цибулю я сама ж саділа. А баштан – ди니 ж свої, собірала, фасолю, горох – свого оставляла, шоб садить. Ще прі мамє було – нє консєрвіровали. При мнє вже консервація била. Як я вийшла замуж, я же консєрвіровали. А раньше солілі – діжечки ілі каструлі. От в інтернатах я відала какая посуда, оні ж варілі. А єслі посуда нєхорошая, от помідор, от кіслоти она портітся, ржавєєт. Я много консєрвіровала. Я одін раз законсєрвіровала підісят бутильков абрикос! [Сміється].

[Ще були страви такі] – картошка тушона с м'ясом, котлєти дєлалі. А то, большинство в магазінє покупала я. Шо я покупала? Колбасу покупала. Тогда ми всьо м'ясо єлі – і говяжьє, і свініну. А щас – говяжьє більше, бо уже больниє. Хліб мама пєкла. У нас било трі сада: на городі – в Єрмоловкє, в стєпу сад, і гектар, кажись, чи полгектара сад третій… Так, він засожен бил фруктовими дєрєв'ями, половіна зємлі, а половіна – віноградом. В нас вінограда скоко було! Мама залу, она жорствой набіла. Пол. І він как цемєнтірований. І, когда осєнью собірают віноград, мама расстєляєт на полу віноград, шоб он нє портілся. А шо она потом делала я нє знаю. Тогда ж нє консєрвіровалі. Нє помню. Вінограда накушаемся, і гулять на уліцу. Яблокі, абрикоси, вішні – ето у нас всьо свого було.

А тогда папа, как булгактєром стал, прієхал у Прівольноє, работал у Прівольном. А тогда захотєл у Снєгірьовку. Там єго брат живьоть, пріглaсіл туда. Там папа побил, любіл раз'єжжать! У Баштанку прієхал. В Баштанкє булгактєром работал. А потом з Баштанкі у Прівольную опять. І всьо врємя в Прівольном жилі, пока нє поьморлі мої родітєлі.

В школу я ходіла. Я кончіла сєм класов, а потом в газєтє прочітала. Подала документи в мєдіцинскую… Захотєла в Одесу, в Ніколаєв нє схотіла, захотіла побачить Одесу. Хоть я і нє єзділа, і нє знаю Ніколаєв, но Одеса ж большой город! Захотєлось мнє в Одесу. Чєрез нєкоторое врємя получаю документи назад. Вислалі в связі с тем, шо набор большой. Вже лішніх дуже багато. Я так переживала! Ну шо ж? Пойду учіться в восьмой клас. Шоб же ж знанія нє тєрять. Бо мнє ж нада здавать, в тєхнікум, когда поступать. Кончіла я восім класов, і подала документи в Ніколаєвскоє мєдіцинскоє учіліще. Здала я екзамени і учілась трі годи. Фєльдшер три года, сестра – два года. Я кончіла. Да! Война началісь, ми токо екзамени здалі! А учілась я в городє Пєрвомайском. Да, война началась, а дірєктор собрал нас всєх і говоріт: "Ми вам всєм дадім документи…, – говоріт, – война долго нє будєт дліться. Ми вам дадім документ, шо я направляюсь в Молдавскую ССР, город Бендери. Я говорю: "Ой, Боже! Так ето до Бендеров ми… " Ну, думаю. Буде видно. Ну, а тогда, кончіш технікум, і ти должен отработать три года. Куда тєбя посилают на работу. А тогда, куда хочеш. Думаю – ладно! Отработаю, а тогда гдє угодно встроюсь! Ну прієхалі ж ми туди, в Росію, я ж вам говоріла, шо мене не взяли. Ну, подивились, шо землячка! "Наша землячка!" Да. І то ж

я побила там, а тода шо я? По тий справкє я встрілась на работу. Бо там же пішется, шо такая-то Бондарєнко, то єсть Гурова мойо фаміліє, кончіла технікум. По окончанії направляється в Молдавскую ССР на работу. А сєйчас єй отпуск дан. Да, далі нам отпуск на мєсяц чи шо… І то по тий справочкє малєнькой я работала. Да! А потом, когда война закончілась, пріказ такой: "Тє, хто закончіл в таком-то… В сорок пєрвом году закончіл, хто по справочкам работаєт, тє, дє учіліся, візьміть дипломи". Поєхал Коля за дипломом. Привозіть. Справочка, шо закончіла. І по етой справкє я до самой пєнсії доработала.

А папа бугалтєром бил, то може тоже ходіл у школу. В двухкласной школє кончіл. Такой бил… Та в єго всє білі булгактєри. Папа – булгактєр. Один брат Коля – агроном. Дядя Стьопа – агроном. Дядя Юхім – агроном. А дядя Стєшка... пять братьєв било, вспомніла – конюхом. Так любіл конєй! Так любіл конєй! Шо он послє войни – он с Єрмоловкі – послє войни поєхал в Явкіно і там работал конюхом. Так син єго казал, прієжал когда сюда, в Прівольноє. "Вєра, шоб ти побачіла, как ми батьку хоронілі". Всьо начальство собралося, так єго любілі, он так добросовісно работал. Оні єго похоронілі бєсплатно. Как начальника какого-то. І, кромє пять братьєв, двє сестри било. Сєм душ! І дєдушка с бабушкой – дєвять било в сєм'є. І самий старший в гражданскую войну помєр, бо когда война началась гражданская, єго взялі. Он самий старший бил. А еті малиє ще билі. Да. Якось жилі. Дві комнати було. Якось жилі! Як вони жили, я не знаю. Сестри повиходили замуж.

В сєм'ї старший бил дєдушка.

Ігрушек у мєня нє було. Я сільно любіла у кукол гулять. Старша сестра – нас три сестри було – старша сестра – та вічно по дворам ходе: "Позичте грошей!" [Сміється].

Бондаренко Олена Федосіївна, 1928 року народження, с. Привільне Баштанського району Миколаївської області

Батьків своїх конєшно пам'ятаю, а как же! Мама – Прасковья Васільєвна, Бондаренко, по-моєму. Дівоча фамілія – Славіна. Отєц мой…. Ой… Фєдосєй [нерозбірливо] Яковлєвич. Мама –тищу восімсот восімдєсят сідьмого [году]. А отца я нє помню… Були вони з бєдной сєм'ї! З бєдной! Ну, і знаєте, в голодовку? Что там могло бить? Там совєршенно нічего нє било [нерозбірливо]. Трудно било. Сільно зажиточниє люді, оні уже как-то спасались. І то… І то… В каком ето году било? Разкулачіваніє било… В ряду їх було

[1] Опитування провів Пашненко О. (5 серпня 2008 р.). Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт Бєлік Н.

багато разкулачіванія. Всьо повивозілі. І даже еті ж ходілі, ето пєрвиє совєтскіє… Кругом, нігдє от ніх нєльзя било спрятаться. Аж даже старушка сєла на клуночок накритий, сєла на нєго… “Ану, бабка, вставай! Вставай!” То ж она оставіла, хотєла оставіть, шоб дєтям. Что ж ім давать тогда кушать?! Вималювала, випрашивала. Нєт, ні под какім відом! От только давай! Отєц мой долго нє хотєл іті вобщє в колхоз: “Нє пойду, нє пойду! І всьо!”

Я нє грамотная вобщє. Малограмотная. В школє учілася, ну я всьо позабувала. Мама ходіла іс тьотєю пєрвиє два года. Мама, кажеться, с третьєго класа нє стала ходіть. Ну, а тьотя мєньша за маму била. “Ти нє йдьош у школу, і я нє пойду”. І всьо, і пряталіся на огороді. А слишать дєті ідут со школи, і оні тогда виходять с свого укритія.

Ну, а знаєте – отєц умєр іх – дєдушка мой – очєнь рано. У нєго сєрдце сільно больноє било. Такоє больноє. І он нікому нічєго нє говоріл. Так уже тьотя і мама расказуют, шо когда устанет – долго-долго стоіт. А бабушка моя тогда уже нє видерживаєт – кашель нападаєт на нєйо. Она кашлянула, он повєрнулся: “Ой! Вася, Вася, почєму ти так долго стоіш?” І только тогда он говоріт, что у нєго сєрдце сільно-сільно боліт. І он в трідцаті годах умєр. А мама і тьотя остались малишечкі…

Я так скажу, шо я здєсь не возростала. Здєсь рождєна, но здєсь я нє виростала. Шестілєтнюю мєня увєзлі отсюда… А почєму? Потому шо здєсь в… трідцать читвьортом бил голод в Ніколаєвской області. Вот пішут… Говорять і пішут – только вобщє трідцать вторий і трідцать трєтій. А я отвєчаю: “А трідцать читвьортий? Развє Ви нє слишалі?” А люді умiралі. Прямо как снопами падалі. Ну в етот момент моєй мами родная сєстра, Устіна, работала в Грузії [нерозбірливо]… Ну работи всякіє производілі, шо нада було [нерозбірливо]… Бо нада било сємью содєржать. І якось моя тьотя [нерозбірливо] маміна сестра, прішла до мами, і говоріт, что, “вот мнє дочь, Мєланья, пріслала дєнег сто рублєй, чтоб я, значить, єхала ето к нєй. А я без вас нє поєду. [нерозбірливо]. Я ж нє могу тєбя оставіть, шоб ти погибла”. А отцу нє хватіло дєнег на білєт. [нерозбірливо]. І ми виєхалі туда… А он: “Ну я останусь поработаю, пойду работать в колхоз, заработаю дєнег…” [нерозбірливо]. І так он нє прієхал к нам.

А в трідцать сєдьмом году била рєпрєсія… І тогда очєнь много! Сколько чєловєк? Сорок чєловєк рєпрєсіровалі. Прієхалі с чорной будкой, і нє спрашивалі… [нерозбірливо]. Ну вот. Так ми тогда і остались одні. Тогда мнє нє било шесті лєт, как отца забралі.

Такім образом, ми уєхалі в Грузію, в Боржомі. Там істочнікі ісключітєльниє лєчат желудок, гастріти, холєцистіти, [язви] двенадцатиперстной кішкі... І там ми билі по підісят читвьортий год… В Грузію прієхалі двадцать второго іюня, война началась вторая міровая. Как раз по радіо пєрєдалі... Імєнно в етот дєнь ми прієхалі сюда. Такая дата… Мама нє так била старєнькая єщо – підісят с лішнім лєт єй било, но болєзні єйо атаковалі. І самоє главноє дєло, что сєрдце… Жилі ми там – я, мама і брат…

Бабушка в сороковом году умєрла, пєрєд войной. Мама все врємя болєла. Брат был на фронтє. Он в сорок читвьортом году погіб… Он бил льотчік. Гвардії лєйтєнант. [не розбірливо]. Он пісьмо пісал, і в этот же дєнь погіб. Всє говорят: “Нє может бить, нє может бить, чтоби в ето врємя…” Но, а чого нє может бить? Он льотчік бил. Он мамє пісал: “Нє хочу, – говоріт, – хвалiться, но мєня нємєц бьйот, но я живой!” А… с одного удара, і єго, значіт, нєт! Значіт, істрєбітєлі билі вражескіє…

Ну в Грузії ми работалі на строітєльствє санаторія. Он єщо до нашего прієзда строілся. Ну і рабочая сіла, канєшно, нужна била. Тут з нашого сєла било много людей. Как ми прієхалі, оні там уже работалі. А дальше, дальше, дальше, ето, значіт, здєсь работи вже нєт. І оні пєрєдвінулісь дальше. Ну так, конвєєром. Брігадамі работалі. Нанімалісь по договору. Завєршилі работу. Значіть, тогда їм дєлать нєчєго, і нада домой возвращаться. Прівєзті дєньгі, штоб їх сєм'ї моглі прожить мєсяц какой. А тогда опять такім образом. Прієзжають і прівозять. Отак ми попалі сюда. Там я ж работала і в санаторії, і заведующей комнатой отдиха. А сюда прієхала, в больніцу устроілась. Ну на пєрвий случай ето, конєшно, било. А пріходілось і в двє смєни ж, когда й ноччю дєжуріш. Вчєра, напрімєр, ілі сєгодня дєнь, а завтра – ночь. А тогда двоє суток дома. Ну так, то что і другой раз ноччю, а мама волнуется за мєня. Как прівєзла я єйо сюда, она прожила єщо дєвятнадцать лєт без медицинской помощі совєршенно, что называється. Но только с моєй поддєржкой [нерозбірливо]. Во-пєрвих здєсь ровноє мєсто, нє то, что гори високіє, лєса дрємучіє. Ну й било лєгчє. Но там, в Грузії, чєрєз погоду єй поддєржку сєрдца дєлалі уколамі. І вот получается, єслі хочеш, чтоб мама дольше прожила, нада расщітиваться с работи…

Жили ми там, ой… Как ми туда поєхалі, у тьоті своя сєм'я. Она і трі сина. Но она работала в столовой. Ну, конєшно, она там піталася, і тогда кажется отпускалі і рабочім, как вродє пайка в тяжолий момент. А тогда уже она устроілась в санаторій. Єй прєдложилі. Потому что там обслуживать нада бистро і харашо. Она боєвая. А мама моя била тіхєнькая. Точно говорять – “ніже трави, тіше води”. А тьотя нєт. Єслі єй что-то тако, она вспихнула! А тогда вєрнулась – і уже опять – та-та-та. Отходчівая бистро. Ну она работала тогда в санаторії. До конца уже до самой своєй пєнсії. То она нам нємножко помогала. Знаєте как? Нє вкрадьош, нє проживьош. Так оні – продукти остаються, а виносіть нєльзя. Так оні хітростью как-то ето дєлалі, і нам помогалі. Єщо і нас поддерживалі от так.

Ну, а тоді вже приїхали сюди, жилі в тьоті моєї (папіной сєстри родной) на квартірє. Ну блуділі ми єщо долгоє врємя по квартірам. Свого жилья нє било. Пока ета вот, старєнькая хатка – в рассрочку нам хазяйка уступіла. А хазяйка та купіла другую хату. Ми на квартірє билі на етой же уліце, только нємножко до церкви. У церкві как раз ета пєрвая уліца. Так… квартал. Ну

і такім образом… Я со своєй работи ращіталася. Тогда… Ну, думаю, ладно уже, пускай другая работа, но здєсь уже. Тогда ето єщо і центр был вобще. На етот момєнт другіх работ нє било вобще. А потом всякіє работи билі. І уборщицей била, і там работала, і там работала. Пріхваткамі всьо. Ну, а потом ми уже как купілі ето, в рассрочку мєлкую такую хатку – так отдавалі уже понємножку. За год ми шестьсот пятьдєсят рублєй виплатілі. Ми сєбє рєшительно во всьом отказивалі. В сємдісят пєрвом мама умєрла. Я работала в послєднєє врємя в інтернатє двадцать лєт. Тєхнічкой била...

У войну, слишала, багато народу вивозили до Германії, очень багато. Но в Грузії Сталін свою родіну бєрьог! Бєрьог, обєспєчівал всєм нєобходімим. Он сам грузін, і жил – город Горі назывался. Ето єго родіна била. І он оттуда. Тогда ж оттуда були і еті… хочется ж бистро сказать, ну забиваю… Ну – подпольщікі. І так у ніх тіпографія стояла, хто руководіл етім всєм. У мєня і фотографія била раньше, даже макет єго дома, гдє он рождєний. Да. Стол стоіт, скатєртью бєлой накритий. С каймой широкой такой. Лампа. Тогда ж елєктрікі ж нє било. Лампа била. Ну ето ж історія… І люді прієжжялі, отдихающіє со всєх сторон.

Свята там нє святкувалі. Там нє било. А чєго? А того, шо била церква, но в годи войни туда конєй заводілі, коні. Осквєрнілі. Ето ж как говоріться. Каждий чєловєк імєєт свою мисль. І свій разум, і он нє ісчєзаєт вобщє із єго поля зрєнія… То что здєсь білі коні, і нє открывалі ту церкву. До тєх пор, пока ми і уєхалі. А здєсь вот я уже живу сколько лет – с підісят читвьортого года я здєсь живу, то нє слихала вобщє шоб церкву открилі.

[Празднікі] – Різдво, Пасха. Ну – яічкі красілі люди. Каждий по своєй возможності. Тоді ж красок не було, ну находілі способ. Как би сказать – травяниє краскі дєлалі. Один сдєлає, тогда другой пєрєхватує. Там паску не ходили святить, там же ж нє било. А тут? Когда сюда пріехалі… Ходілі, ходілі.

Тут у селі у нас і по-вуличному називалі. Нє по фамілії. От дєда Яшку. Ето моєго отца отец. Так он… Ілі ето єго отєц? Но пєрєдавался етот расказ… Навєрно, дєдушкін отєц, скорєй всєго. І от он бил любітєль випіть. І вот он, шоб жена нє відєла, нє ругалася, она куда-то там скрилася с віду, а он куріцу – цап! І под пол, і спрятал. І побєжал скорєй со двора. А он же ш нєсьот, а она – “крх- крх”. [сміється]. На уліце слишно, шо он куріцу нєсьот. Говорять: “Іван Іванович, шо ти робиш? Шо ти нєсьош?” “Та куріцу нєсу, а она крякаєт”. “А куда ж ти єйо нєсьош?” Та от жинкі украл куріцу, та й поньос. Оні покачалі только головой: “Ну шо ж сдєлаєш?” І прозвалі єго дєд “курочка”. “Курочка”, – говорять, – пошол!”

А так по селу були разниє вуличні прізвища. Та то ж свойо, родноє напомінаєт, а чужоє уже нє… Билі, конєшно, но хто іх будет помніть уже?

А вулиці раньше тоже по-другому назывались. Це – Реп’яшка назывался. Рєпяхов много било. Поетому єйо назвалі Реп’яшкой. А ета вулиця, по-моєму другого названія у нєйо послє войни нє було, а єйо назвалі Побєда. Да, а потом, та… над Рєпяшкой сдєлалі вобщє Набєрєжну. От Будьонова ета уліца називається, Алтарова (аж туда сєм кілометров). Вобщєм Прівольноє – ето вот сєрєдіна, це значить центр. А туда і туда – по трі с половіной кілометра.

С национальностєй тут разниє билі. Особєнно послє войни. Тут усякиє нації були. Тут разниє свадьби дєлалі. Он – армянін, з Єревана. Он у мєня на квартірє бил со своєй сємьйой. Так шо вобщє. І з Западной… Більше послє войни… Война же окончілася в сорок пятом году, в має мєсяца. Девятого Мая. Вєрнєє, под дєвятоє. Дєвятого ж ми уже празнувалі. Салюти тут вобщє були. Ну, а так, я нє знаю… Так Ви знаєте, за домашнімі своїмі ето нєвзгодамі і оно нє сільно запоміналося так. А потом оно всьо дальше і дальше отодвігалось…

Із Западной сюда прієжжалі, да, прієжжалі люді, і здєсь оні і жилі, і здєсь і умиралі. Здєсь і хоронят. А много виєхало на свою родіну. Ну ето ж как би сказать… свободно, вольно. Кому что нравітся. Кто желаєт і вєрнуться домой. Отак тоже ш у ніх, родні ж багато у ніх.

Мєстниє до западенцев нормально относілісь. Работалі всє, дружно. І тогда вобщє било всьо дєшовоє! Кавуни… Одін кілограм… Я нє знаю. Ето на двє на трі гривня вам тогда целий воз, целую подводу груженую прівєзут! Сколько – чи два центнера возьмьотє, чи 3 центнєра возьмьотє. Полноє значіть ето… Копєйка кіло! Раньше люді кавуни і квасилі. Да, люді дєлалі. А нас нє. Ну мама да я. Хто ж там будет дєлать? Но мєжду прочім, когда пріходілось, что мама тяжело заболєєт… Говоріт: “Ой, мнє так хочется кавуна, кіслого…” Та гдє ж сєчас? Зіма. Гдє можна найті? А я тогда тоже стараюся, гдє-то, у кого-то обнаружить. Так оні даже самі, другой раз: “Натє, пусть мама Ваша виздоравлівает”. Ми іх благодарілі тогда і желалі здоров’я чєловєку.

Раньше ходілі ну хто в чом. От моя мама, напрімєр, до самой смерті – она юбка-кофта, юбка-кофта, вобщє ето било єйо. Она платья нє носіла, ні єдіного. А тьотя наоборот только платья. А юбкі-кофти она нє одєвала. Ну так, на свой вибор. На свой вкус люді і одєвались. І по возможності, конєшно. Мама сама дєлала сєбє ето вобщє. Шила простєнькоє такоє. С длінним рукавчиком. Ніже локтя. Льон, такоє свєтлєнькоє, потому шо жара. Рукамі шила і вишивала. Раньше самі навчалися! І я тоже сама.

[Як молоді були ходили] на танці. Кіна були… Та много кой-чєго… Танці обичниє. Бальниє. Я уже как работала в санаторії масовіком… Ну ето развлєчєніє, развлєчєніє для отдихающіх било. Вєчєра там всякіє устраівалися. То кіно. Цирк – ето вобщє! Атракціони прівозілі. Ну і ігри, значіт. Даже прієжжалі концерти билі такіє музикальниє. Зал нєбольшой, маленькій… А оні чєловєк сєм ілі дєвять станут – і значіт дрожит вєсь етот зал от звука такого. Ето ж труба і барабан. І у село прієжжалі. Я помню, сільно ждалі концерта і виступлєнія “Циганка Аза”. Говорять, такая красавіца била. Інтєрєсно било посмотрєть на нєйо. Ну как-то получілося шо-то пєрєбіло ілі… В нас циганє і сєйчас єсть, нємножко на вєрхнєй уліцє. І в Гаражино, тута.

[Люди, які лікували якимось іншими способами] – це я не застала, нє знаю. Я ж такого нє захватіла, шо лєкарства не било. Лєкарства любиє, на вибор, і какоє тєбє нєобходімоє. Аптєкі ж єсть. І раньше билі. Ну і бабушкі-повітухі билі, бєзусловно. Когда рожєніца рожаєт, і бабушка-повітуха єй помагаєт. І то я ето понаслишкє. Я ж с мамой… Она нікуди нє могла пойті, потомушо ногі больниє, і она сідєла на скамєєчкє. Ну і к нєй пріходілі. А она і услишит от тєх, кто пріходіл. Вот такіє-такіє новості…

БУБЛИК НАТАЛЯ ІВАНІВНА, 1929 року народження, с. Привільне Баштанського району Миколаївської області

Тоже пришлось... Це Запоріжжя, це у вас там тоже наводнєніє? [Я Бублик Наталья Ивановна], двадцять девятого [году]. Да. Я тут родилася, а три годіка було, батьки вишли ось на Новоукраїнку, десять кілометрів, недалеко, я там жила. А потом заміж вишла... Да. О...

Та шо я все розказувать! [Сміється]. Та шо я... А яке дитинство пройшло? Страдали. Галадали. Батьки робили там, начали строїться, тіко хатки там, як вишли з отсуда. Важко було. Було мені дєсять год – батька мого забрали на Філяндію. Він там, у Філяндії, воювали ж тоді, у тридцять дєвятом гаду. І на останній день так його там якраз і почули, шо вбили, і так він не вернувся. З Філяндії. І так ніхто ніде не питає, ніхто ніде нічого не допомагав, вобщє. Остались ми з мамой вдвох, з братіком, були. Рабила, двінадцять год було, я рабила в калхозі. Тоді ж... Каровами рабили. Биками, і коньми... Арали. Снапи в'язали. Дньом, а ноччю носили, шоб не порозв'язувалось, бо воно ж сушило, жарко було. Ну а тоді вже, з сьомого класу, пішла в сьомий клас, туді після того. А шо, була бєдность! Мама одна була, нас двоє. Двоє стариків. Мама дояркой рабила, все врем'я, в калхозі.

А потом вишла заміж, це ж сюда. У васімнадцять год. Тут по квартірах ходили. Бо не було де. А в сорок... піісят сьомім годі, гаду – це начали тут строїться. Пастроїлись. Як самі... Батьків не було, хто нам шо... Ліпили всю жизнь. Ліпимо, ліпимо, ліпимо – і краю нема!.. Бо там пока зробив – там розвалилось. Як недостатки. Тоді діти, двоє дітей у мене, син і дочка. Син живе у Баштанкі, дочка в Леніно туди живе. Патом в восімдесят шистом гаду хазяїн помер. Асталась адна. І так адна і живу. Ну, канєшно, тепер діти мені-то помагають. Я щас непогано, щас можна жить, канєшно. Пєнсію получаю, діти помагають, так шо щас той... а вобщє дєтство пройшло – в злиднях, в голоді, в холоді. Ні взуться, ні вдіться не було. В калхозі робили. Я ж кажу, було нам по двінадцять год, кажу – ми і колоски сабірали, і, і коней

[1] Опитування провела Швайба Н. (4 серпня 2008 р.). Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт Молдавська Т.

вадили, у плужку, і все. Вобщєм, дєтство пройшло дуже важко. Ну щас уже, канєшно, можна жить – здоров'я нема. Так і жизнь прошла! [Сміється]. Ніде не їздив, ніде не був, нічого не бачив.

Да. Та... Я ж кажу – мама одна осталася, двоє стариків, та нас двоє. Брат менший на п'ять год за мене. Шо мама могла в калхозі тоже? Всю жизнь прорабила дояркой. І я дояркой рабила, дівчина, і... Як у калхозі! Шо заставляли, те й робив. Нічого харошого не бачив. Діти, канєшно, в мене щас виучені, работають, слава Богу, живуть харашо. Я вже хоть за дітей довольна, шо хоч моя жизнь пройшла, а діти... У їх уже діти. Троє онуків, четверо правнуків, уже... Мені у тім годі буде якраз восємдесят год. Наче пролетіли, наче й не було. То в строітєльстві... То в того, думаєш – таки ж восємдесят год, це ж годи! А!.. Прошло все. Пролетіло. Я ж кажу – ніде не поїхав не отдихнуть. Річка ось – підеш ноги мить, хіба підеш дарожку стірать! [Сміється]. Все нема када.

Да, тяжола жизнь! Січас подивишся, ото там, де наводнєніє – то шо людям робить, зіма підходе? Страшно. І там подивися, в їх, канєшно, там хати, все устройство в їх там луче, як у нас. В нас бідніше. Там вобщє, як подивишся, в люди які хати, які пастройки кругом. Дароги, вабщє! А в нас... Та даже в нас оце паслєдні годи така засуха, ото суше. Ну нічого, ото як вобщє нічого на городах не було. Садили, робили... Оце як дощики проходили, так хоч пшеничка вишла. Пшеницю, канєшно, накасили. А ми сіять муку – а вона неважна. І закрама-то закрама, ну а хлєб? Тоже ж. Та... Та, я ж кажу. Отак, дєточка, і жизнь пройшла. Оце як канешся... Ти замужом чи нє? Нє? Пока заміж вийдеш – дітвора, недостатки, злидні. Все ждеш – хоч би поскорєй перве, та получит гроші! [Сміється]. Шось купить. А воно ж годи біжать, не вспіваєш глядіть. Так шо, я ж кажу.

Батька звали Гончаренко Іван Даніловіч. Одінадцатого году рождєнія він. І мама, Гончаренко Дарья Васілєвна. Тоже одінадцатого году рождєнія. А брата Гончаренко Ніколай Иванович. Тридцять п'ятого году рождєнія він. О. Оце нас, нас читирі чоловіка було сім'ї. Я ж кажу, мені було дєсять год, а брату п'ять – як забрали на Філяндію. І так ми без батька виросли. І война прошла, і все пройшло. І так ми без батька росли. А шо без батька? Без батька як... Є пагані батьки, ну всьо равно батько. А хотілось батька. Всю жизнь виглядала: може прийде, може десь астався, може те, може друге. Так хотілося ж батька. Ну як діти – хочеться шоб і мати, й батько були.

[А батьки] да, рано, да, рано [одружилися]. А вони... Вони привольнянські. Їх получилось так. У бабушки дед помер. У єй було четверо дітей, у бабушки. А у батька двоє було у матері. Ну і вони поженилися. Ну і були зведенюка – звели ж дітей до кучі. Тіх четверо, а тіх двоє було. А ранше ж шо? На палу спали, на соломі. Салому занесуть. Рядно якесь там кинуть, і спали так. Ну а вони ж расли вмісті. Годи ж ішли. А вони підросли, і паженилися.

Спали умісті, і наспали мене! [Сміється]. О. Бо це ж жизнь. О. А тоді це ж одішли атсюда, це ж от батьків, а мені три годіка було, і вони пішли сюди, тут на Новоукраїнку. І то ми там жили. А шо ж ми там довго жили? Трохи поджили. Ще не вспіли... Хати робили із землі, і саломи, ліпили. Отакі, як ето... [вальки]. Да. Отакі, так складали, сушили, ліпили, вкривали. То так, зємлянки. Не хати... А так крили. Як тоді вже, канєшно, стали там строїться, пока там построялись, поробила – заміж вийшла. Собі начала строїться. Всю жизнь, у грязі, у работі. О. Та й... Отака. Отака жизнь.

Ето... Дєда звали у батька Даніл, бо він Даніловіч. А маму даже... Чи Фіона?.. Фіона. Фєнька, Фєнька. Це батьковиx. А мамин був Ігнатченко Василь... Іванович був. Це мамин батько був. А вже якого году рождєнія – я не знаю. Не знаю, якого... Бабушку Матрьона. [Данило Ігнатченко одружився на Матрьоні]. Да, да, да, да. Це ж він одружився, і дітей звели до кучі, як жили ж. І то вони були вмісті, і ето... Як зведенюки раньше називали. Зведенюки. Зведені до кучі діти. Так називались. Зведенюки. Нічого. От.

[А тоді вони] померли. Дєдушка тут помер, там, на Новоукраїнкі, там помер. А бабушку дочка забрала, їх совмєсна, в їх була вже дочка. Їх було оце шестеро, і сідьма, вони прижили вже совмєсно. І вона за Новим Бугом жила, вона вже померла. Вона двадцять читвертого году. Вона туди забрала їй, та вона там і померла. У їй. В якім гаду – не знаю. О.

Да! [Батьки] маладі, маладі поженились. То да. Маладими. Ну канєшно маладі! Це ж... У мене, наприклад, син женивсь у двадцять сєм. Онук, його син – у двадцять восім. І вже і діти є, і вже і нажилися. А то ж як підеш із сімнадцяти – голову закрутиш, одно у хаті то закрутишся. Шо бачив? Дєтство прошло, не вспів развернуться – вже діти. От тобі й гатово. А так правільно дєлають, шо бистро не виходять заміж. Та! Хто його зна, як воно, як тобі сказать? Воно й відколи світ существує. Той не жениться і до трідцаті. А той дуже рано. Трапилось – вийшла заміж, схатів – женився.

У мене, наприклад, хазяїн на два года менший за мене. Ну от. Як равнять, хто...Мені дєв'ятнадцать, а йому сімнадцать. Ну от. І як щітать, када хто жениться? Када хто хоче! [Сміється]. І раньше, навєрно, воно так було. Ну раньше, кажуть, як батьки – з кимось там, та вроді совітувались. А... Ну цього я, канєшно, не знаю, розказували. Шо батьки. Вобщем, більшу роль грали, як жених з нєвєстою. Ну а я, наприклад, застала такого не було вже. Нє, нічого. Нічого ніхто не возражав, нічого, в ті годи.

Та раньше ж ми, як заміж виходили, раньше це ж ходили, були вечеренки. На вечеринки ходили співали. Учілись пєсні співать. Кажен вечір ідем до нєвєсти – вишивали сиділи, в'язали. І ето... Свайбу одгуляли – друга йде заміж. Ми йдем на вечоринки. Скіко раньше пєсєнь було, скіко знали ми про нєвєсту!.. Скіко прибауток ціх було! Страшне. Стоять, їх у хату не пускають, пока той... Ой!.. Пєсні, канєшно, я тоже знаю, і, і, то все врем'я співала. Як...

А де гулять! Ходили ж, не, не баяна було, балалайка була. На балалайкі. Тіки так: один кружок такі годи. Більший кружок – старші годи. Було ж багато сильно людей. На селі особенно. Маладі поселялися. Ражали ж. Раньше ж не по скіко рожали, як тепер. І сильно було багато маладьожі. Вечером – пєсєнь! На тому... Воздух хароший – пєсєнь! Зімой тоже, там був ставок, на льоду гуляли. На льоду все врем'я гуляють. Да.

А тепер шо? Бари – ноги позакидали, папіроси в зуби, понапивались. Стидно зайти! Ото, ідеш от – ну, ну, от нема совісті! І я зайду – мені стидно на їх дивиться. Даже ось діти йдуть у школу – дають же, видно, батьки на пирожок, шоб воно ж не галадало. А воно зайде, папірос купе, пива бутилку куплять – ноги позакидала, і сидять. Юбки ці так, ноги задрала – тут сидить. Раньше ж цього не було! Це вобщє! Раньше клуб був. У клубі тоді вже появилась гармошка. Кіно появилось, привозили. І то було звукове кіно – шо це розказує, і то було німе. Тіко картінки показувало. Було – "ой, кіно приїхало!" – "А яке?" – "Звукове" О-о-о! Раді! Бо балакає. А то, а то ж німе. Дивишся – ну, там писалося, ну дивишся – воно ж не балака. У клубі було сємічок повні кармани, сидим у клубі... [Сміється]. Да! А тепер якби встала подивились, шо в каждой хаті. Кіно, як показують, шо робиться... Та вобщє!Да.

[А які фільми показували], я вже й не пам'ятаю, у дєтстві. Ну, я знаю, шо тоді... Про землі показували – як арать, як робить, як рабили люди. Про війну дуже і не показували, а то пєсні показували, таке все. Ну не те, не страшні кіна. Як тепер це показують – все, де не глянь – скрізь стриляють, ловлуть. Нільзя дивиться. Ну страшні кіна! Так як показують яке кіно трохи той – ше сидиш дивишся. А як ото стриляють – уже нєрви ті не видержують, от етого. Да. А кагда тоді ж? Раз у неділю привезуть, бо пока ж пооб'єжають усі села. Який день... Чи будень день, чи неділя. Людей повно! А тоді ж то появились прийомники. А в прийомниках тоже ж постанови йшли. І це ж отак уключим... Сидим потихенеьку, всі, тіко слухаєм. За шо ж не бачиш, ну а слухаєш, все одно ж представляєш, як воно іде. А тоді радіво появилось, кругленьке таке. Це вже... Та тоже співали, і були п'єси. І так же ж розказували.

Ну раньше цього не було, як тепер ось: устань утром уключи тєлєвізор – ти знаєш, де шо за гряницей, де шо – все розказали. А раньше ж ми цього не знали. Нихто... І ми жили спокойно. А тепер ось устанеш, як подивишся оце все – тебе вже тріпає, тебе вже... І хочеться подивиться. І страшно дивиться. А раньше цього не було! Було, кажуть – "поїхали до Сталіна", поїхали... ну, ришать там вопроси які. Поїхав, хто там поїхав – нихто нічого не каже, нихто нічого не знає. Робим – і всьо, більш нічого, так і... А тепер! Я ж кажу – када не включиш, тобі все сообщають. Де поїзд перекинувсь, де параход перекинувсь, де люди погибли. Страшно слухать. Точно шо казали, шо кінець буде. Ну воно то, канєшно, кінець казать буде, ну када – це ж нихто не знає. Оце ж тоже, часто ходють у нас ці ж, штундісти, чи як на них кажуть оце. Тоже ж

читають. Ну вони паганого нічого не розказуть. Ну а молоді хто ж буде слухать – ніхто ж, не хочеться їм слухать. Ето... Ну а той... Вони нічо паганого, вони посидять. Порозказують мені, я послухаю, пообщаюсь. А так сам!

В нас тут оце ж у нас був район – страшно, скіко було в нас людей, скіко було всього. І заводи були, все було. Все ось розваляли, позабірали. Отак сидиш-сидиш – ни одної людини не бачиш. То ж було – кишіло. Молодьож була, все було. Тепер шо – старики умирають, молодьож не остається, ужас. І от хати валяють – никому не нада. Ранше строїли – оце ж тут нічого не було. Був бугор. Порозгортали, та знесли його в піісят сьомому году. А тепер все остається! Бо воно никому не нада. Я ж кажу: було б шо-небуть, та молодьож би пришла та жила б тут. А так нічого нема – шо, старики вже пєнсію получають, та у своїх хатах. До дітей вроді б ше не хочеться йти, вроді ше рано. Бо як молоді ше там: у їх свої діти. А самому тоже пагано – як заболієш, сам у хаті, страшно. А тепер яка болєзнь – давлєніє. І робиш – от цього давлєніє, не робиш – давлєніє. І їси... Не поймеш, шо йому нада. Да...

Й багато так ось людей, і па тєлєвізору показують, то ж де "Жді мєня" – от на голову люди. Чи атмосфера така. Скіко людей – пам'яті немає. А тоже вчора "Жді мєня" було, дивилася. І большинство память. От людина тєряє, де... От ранше не було такого. Ранше ми дітварой бігали – всігда ж калєнки, все ж як на селі. Ганяли, де хочеш. На тому, на дарогі землеьой притрусив, рану. Кров біжить із те – другий притрусив. Нихто не болів, нихто ничого. А тепер попробуй це таке зробить, га? Тепер як десь царапнула – мажеж-мажеж, робиш-робиш – а воно гниє. А воно загазоване це все, цим атомом позаражали, все. І таке врем'я, вобщє... Й болєзні отакі ж... Це рак, оце все. Люди маладі гибнуть. За шо?

А тепер вони вже [навєрно] нічого не зроблять. Шо воно... Оці, отрава оця вся. То ж ранше, оцей жук був – цього ж жука не було. На огороді було посадили, пасапали – всьо! І осінню викапали – все хароше. Дажді проходили. А тепер шо ж? Травим його, травим – і на осінь лазе, і зімой лазе. А шо ж? А картошка ж то все йде... А трава вся – чи паливається, чи даждьом – всьо равно воно ж туда. От... Так шо...

Тепер, вобщє, страшна жизнь настала все... І то до людей лізуть, крадуть все, роботи нема... Да! Нема работи! А де... Калхоз був, всі рабили, ферми такі були – все було. Всім работа була. Тепер – та сама земля, те саме все. Засіяли трахторами. Убрали там дєсять чоловік скіко, всьо. А ті люди страдають... Оце харашо, шо пєнсію дають, та ми живем. А маладьож?! Паженилися, діти – а работи нема. От чим жить? От і хто сюди приїде, хто падивиться сюди?.. Те! Отам гризуться за портфелі, дивися – їх, їх скіко, цих міліардерів, ростуть, як гриби. Після доща. А люди страдають. Це ж так по селах... Хто сюда... Ні дароги, ничого! Як дощ як ляпне – грязь! Ну тут же хоч дарога є, до Баштанки в нас. Хоч яка вже є, ну можна їхать. А тут села є такі, шо вокруг того, як ранше район був – нільзя ж ни доїхать, заболів чоло-

вік, чи рожать, чи шо!.. Шо дєлать? А хто побіспокоїться? Ни район, ни сільський совєт. Грошей нема – шо вони будуть дєлать? Да. Вобщє страшно.

А тепер же ж люди боліють. І діти, і люди – усі. Ранше ж такий смертності не було, як тепер ось. Скіко вмираєм... Ну ше, ше ранше. Ну я вже в двадцять дєвятім родилась, хай я там не помню, ну дєсять год я ж то помню. Такого ж не було! Не було, таких ни болєзнєй не було, от, ничого не було. Дажді проходили, радило все, шо не просадиш... А тепер, видно, земля вже виснажена, вже ж... А, а яке ж удобрєніє, як його, во-пєрвих, немає, і воно дорого – хто його купляє? А садим, ждем – бо жить нада ж чимсь.

Ну ранше ж хоч калхози були, каров було багато. Ми за зіму було собірали, вивозили ж, розкидали – воно удобрялось. А тепер?! Нічо ж ніде нема. У кого є, у кого там одна каровка – то ж він собі на гарод вивезе. А то ж нема такого. То ж було тракторами – скіко возять, розгортають – так і врожай. А тепер шо ж? Осьо сонце пече, смале – шо і вискочило – пагаріло. Не врадило. В кого шо паливається там над річкой – там ше люди кой-як, мають. А так як нема чим не поливать, ни... Да! Ранше вобщє! Дажді проходили, частіше. Оце таких вітрів, як тепер урагани ці – ранше не було такого. А тепер як ни, не ураган – то ліса горять, то ше шось. І вони не можуть нічого подєлать. А ранше ж цього не було. Ранше ж і такой тєхніки не було. Люди ж то магли свої хати і калхоз обробляць, обробляли.

Зими сильні були. Такі, марозу я не знаю, скіки, ну вобщє сильні зими були. Ми там як жили, так зємлянки були – снігу – ужас було. Було повстаєм рано – зємлянки зрівняті із снігом. І то тоді хто первий вийде – аткидає, виходе другий. Це такі. Страшне зіми були. І марозні були. Ну ранше шо були – хатки невеличкі були. І тапили саломой, тапили кукурузянням, шо карові давали, "з'їддя" називалось. Падсолнухи родили на степу, ділили нам рядки. Скашували, а ці рядки ділили, кажен свою пайку виривав, привозив додому, і тапили ми цим. А була піч. Тоді ж не така культура була, як тепер. На пічі, натапили піч, в пічі зварили, на піч усі повилазили – піч же ж гаряча. І тепло! В хаті було соломой застеляно, соломой стелили. То салому ізнімем, витапим, свіжіший другий. Ни занавєсок ни було – нічого не було. Дєлали, я знаю, занавєски, тут маслозавод був, і бумага така біла була, як лощьона. І то доставали, вирізали занавєски з того. Це були. Фотографії з тими, акацієй було на стєнках поприкалуєм – шоб красіво було!Колючками! [Сміється]. Колючками позакалуєм, да. Да!

Ранше шо було, детка? Де яка там чи доска, чи шо – робили пол. Прямо так клали доски, чи на камінні, чи там шо ізбивали з чого. І в матраси набірали... ранше ж ткали, бо не було ж нічого. Ткали. Шили матраси, набивали саломой. А тоді салома терлась, вже на осінь, начали набивать з кукурузяння вже таке... той... Да, оце лушпиння, то тим на ето. А блох було – ужас! А шо ж у хатах? Полів же ж не було. Земля була. Мазали карові'ячим кізяком, це ж

мазали. Зайдеш у хату, стрибають по ногах – отак як той... А, а тоді ламали палину, палин стелили, і вони вроді от палину не так. І на кровать, під кровать, і під голови, і на палу – кругом палин був. А вош скіко було – ужас!.. Це сидиш, почухався, паймав вошу, вбив, і пішов дальші. Тепер же не знають, шо це за воша така! [Сміється]. Ой!... Або, оце ж старики були, абошо – оце так отут у рубцях, страх. Та то вже знаю, паложили дєдушкіну рубашку – це ж все з палатна пошито, рубці таківо, – шоб же ж воші прапали ті – у гарячу піч. А воно загарілось, і згоріло. [Сміється]. А прийдуть – це ж нема чим другим!..

Да. А тоді ж я знаю, той, бо це ж мама розказувала. Та шо там... Ткали ж! Це каноплі... Тепер каноплі це курють, чи шо вони з їх роблють. А раньше ж каноплі ткали, те, садили. Тоді адвозили на лубзавод, там його перебивали, те одправляли на заводи. А ми. Дома, мачили у ставку, шоб воно м'якше було, таді витягали, сушили. Була бетельня така, прямо здєлана, били його. А тоді нагами ми мняли. Шоб м'якше було. А тоді вже аж пряли. Нитку пряди, а тоді верстати були такі, та ткали. Дєлали основу, трямки рвали, яке шо там було старененьке, це ж дорожки... Вони он у мене й досі поткаті, мама ткала, єсть. І ткали були тонше пряли, як полотно, називали його. А воно ж яке воно? Дебеле. А ми було на тіх, на камбайнах, рабили, салому розправляли. І ето... А в його остюків як наб'ється! Низзя, низзя терпіть. Я не знаю, нам, навєрно, год по пітнадцать було. А ми все на камбайні робили. І ці ж, воші ж. І появився дуст. Тіко появився дуст. Ну, кажуть, потрусить голову, і той – вони пропадуть. Жара, остюки – а ми голови понатрусювали, і позав'язували, шоб пропали ж вони. Вони там – на ура піднімають! [Сміється].

А тоді вже як вечером з роботи їдем – ставок був. Ставок був глибокий, води багато було. Кажин вечер купались у ставку, це ж було... У Новоукраїнкі, туда, це ще як дівчина я була. І було, ето, підводами ж. І каровами. Й коньми. Поприїджали, попоставили – і в ставок. Жінки отдєльно. Ни, ни... А в кого шо було? Ни трусів, нічого! Ото в кого фартух був – так прикриються. [Сміється]. Дівчата старші отдєльно кружок. І от яка жизнь була: в ставку як стануть співать усі, ті – страх. А тепер ніде не почуєш голоса, пєсєнь. Або хто кагда заспів там – де якшо такі годи, як ми – ето, так "чи дурні співають?" А раньше – лунко, тихо, тепло ж. Бо після того ж остюки, все в пилякі, нільзя ж його, бо воно ж кусається. У ставку – кажен коло свого кружка, я ж кажу – повно було людей. Дівчата окремо, атдєльно були старші годи. Малі годи – у нас тіко там чи десять, чи пітнадцать чєловєк – ми отдєльно. А ше менші – отдєльно. І так кажен по своїх кружках. І купалися, і гуляли так усі.

Жінки під хатой було сидять, поприходять, я знаю, тоже було, мама кажуть: "Я, якби мені хто оце в голові рився, я б увесь день лежала". Думаю: "Ну шо кажуть!.." Побігли гулять до ставка, купаться – а як це сидіть! Думаю: "От!" Думаю: "Брешуть!" А тепер так би сам. Да. Да. Оце ж, оце як

гулять посходились жінки, чи дівчата, чи хто – оце так: посідали – давай, лягай. Я тобі пошукала, побила. Там і мокриці, і гниди ті, і все. А тоді той... І оце так – покотом усі й сидять, де, на степу як обідній перерив, абошо. То такево. Я тепер я спомню: думаю, якби пустить вошу мені в голову – я б, навєрно, не знаю шо. А тоді – і не боявся, і так. І – ідеш, почухався, поймав вошу, хоч викинув... І на парті були. І так... І на парті були. Як учились, так шо... Та воно недостатки!

А вобщє мила ж не було. Мила. А тоді доставали, костоєд називався... Ну, шо варять ото мило. Да, костоєд він раньше називався. Десь купляли в городі, привозили, і варили дома мило. Варили м'ясо погане, і той, і ото переварювали його... Ну да, воно не щьолок, він називався костоєд. Його самим, самим нільзя було, він сильно роз'їдав. Тож воно тоді роз'їдає. І вариться, варили, і воно ж не застива, не ріжиться, а так і єсть у тому. Та тоді ж то було... Отож щьолок із того, із квасолі, щьолок, із етого, із падсолнуха. Це вже як осінь, падсолнух, і цідим же ж, щьолок... А, оце ж, ето, квасолю помолотили, запалили, воно згаріло, і – ой, попіл, той. Береш тряпку, на той, і води туди лєш, і воно розтворюється, і вода мягка-мягка тоді робиться. Да. Отак робили.

А тоді стірали, і голову мили, да. Бо не було ж, мила не було ніякого, мила. Ніде нічого. Ми й не понімали, шо це мило. Да. Ну якшо мило, так то ето... А тоді ж уже почало появляться ото в городі. А тоді ж почали самі собі варить. А воно ж полотняне все – шо його стірать. Стірали це полотно, шо носили, тоже, цими, курями атходами... Курячим гамном тим. Тоже так цідили його, замачували, тоже. Це така стірка була, ти представляєш? Після такого! [Сміється]. Як січас, да? Ой!... Постірали, да, посушили... Отюгів не було. Була качалка – як тепер качалка, і ото на качалку наматували, і рубль був. І оце рублем тим качали. Да. А тоді качалку витягнеш, приб'єш його так – і ото все гладиння. Ото так було поглажине. Тому тоді вже появились [жилєзні отюжки]. Тоді вже, ті отюги появились, шо жилєзні. Та їх гріли ж у попілі. Тоді вже почалось трохи той, по касячки почали робить, то те... У попіл нагрієш, пока витереш його – касяк той постірав – замазав, бо воно ж у тому, у попілі, чі... Чорне. Да. Тоді вже ж начали гладить тими отюгами.

А як у школу ходили – в нас же ж бумаги не було. У школі тоді. Не було! Десь у город поїдуть – оці мішки, такі як... як тепер ото етот... цемент! Каришневі мішки. І оце привезуть, ми їх розірвемо, витрусим, погладим – тим же ж отюгом, і отако подєлаєм, як зошит. І це на цьому пишемо. А в кого не було – на газєтах писали. Ручок же ж не було, було перо і ручка. Чорнилки отакі були, здєлані, туди чорнила наливали, шили торбочки, в школи ми носили, ото й торбочки, чорнило те розлється, все вимажеться. І тоє ми на такому писали. На тих, на таких бумагі писали. Та!. То дєлали – портфєлів же не було – а для чорнилки таку дєлали маленьку торбочку, шоб, шоб не

класти туди в торбу. А торба тоже з тряпки ізшита була, шоб зошити туди класти. Та, це у кого з мішка ше зошит – то це ше багатий був, бо писав хоч той... Ану напиши ось на такому – шо там видно?

Ну, маладі були то бачили, канєшно. Важко було, канєшно. Ну а шо, як я сім класів кончила, а шо ж? Поїхали в город, тоже, поступать. Поїхали, а раньше ж були ці, поїзда – то криті, а то ж такі, некриті, шо возили там – то дрова, то уголь, то камінь перевозили, то те... Товарні назывались, да. А ми ж – шоб дешевше заплатить – та поїхали тим, зайцем, раньше казали. Боже мой! Маладі, ніде не були. Поїхали, без батьків, без никого. І я взяла цибулі – продавать, шоб там же ж поїсти. Ну в нас вобщє базарь був – так у нас так, тут, у тому, був: усе на однім базарі продавалось. Тут тобі цибуля, тут тобі пшениця, тут тобі те... Ну, карови, там таке, скот – отдєльно продавався. Ну ми приїхали і пішли ж на базарь. У Ніколаєв. У Миколаїв приїхали. А ходим, а там же ж атдєльно продукти, а тавари такі ж отдєльно. Ми зашли ж на цей, промтоварний. Дєвки кажуть: "Слухай, ставай отут... Ніде не цибулі, нічо нема! Шо це за город?" [Сміється]. Ми ж не понімали, шо там так! Думали, як у нас! Я стала, стою, в мене нихто нічого не питає. Тоді женщина каже: "А шо це ви тут цибулю продаєте?" А я кажу: "А де?" – "Та там же єсть базарь, такий шо продукти продається, все". Дівчата ходили, пришли до мене, кажу: "Знаєте шо? Так і так". Як пішли ми туди, а там!.. птічого молока немає! [Сміється]. На тим базарі. Все ж є!

Та! Та хто з нами возивсь раньше, як тепер батьки? Не було шо – чи ти покупався, чи ти не покупався. Батькам не було када. Оце так витіралися було... Тепер тіки чуть закашляв – всьо, у больницю, батьки, все. А раньше кашляв, чи тємпіратура була – хто там дивився на тебе? Батьки на роботі були. І це ми так: витіраєш носа – оце як хромове все. Да, нє, на рукові, чи в курткі там, чи в тому пальтішку. Хто його стірав! Це тепер... Ой-йой-йой! Як подивися, шо тепер діти... А скіко в їх ігрушок... А не було ж – де яку тряпочку найшов, куклу зшив. А не було... А які там тарілки були – де хто розбив тарілку, найдеш – це вже така гульня була, шо це ж було вже ето... І гуляли на дарогі. Пиляка – бо тоді ж асфальтів не було – поїздють, пиляка. І то ми там ліпили й хатки, і шо ми там... З пиляки.

А які ігри?! То кавунчики дєлали. Було зліпим той, нассим... [Сміється]. Отож так гуляли. Да! А тепер – Боже мой! Скіко в цих дітей ігрушок! Ужас один, як глянеш. А шо ми бачили? Як яку куклу сам собі пошиєш, мама ж не шила – када, як вона з утра й до ночі на роботі була. Самі там скульомаєм, і то ж раді, шо це кукла. А дєтство, всьо равно ж воно своє ето... Ой!.. Та! Я ж кажу, жизть...

А раньше ми гуляли большинство у квач – над стєнкой б'єш тим, м'ячом. У квача гуляли. А то скраклі робили, такі, дєлали, із дерева вирізали – і то били, поціляли. Оце таке. Ну цурка, це... А то було такий шворінь і кальцо.

І це тим шворінєм шоб попасти в кальцо. Це тоже гульня була. Невелике кальцо таке, і шворінь, так за той, береш руками, шоб пахадив шворінь. Шворіньом туда в ето, у кальцо. А так, яка гульня була? [А цей шворінь], ну желєзний! Просто рівний такий! Да, як палиця. Такий, шоб підкидаєш його, шоб воно ето... А раньше такі ше гульня була – уже ми старшенькі були – було ж і хлопці, всі вмісті гуляли – заставляли дерти крашаночки. [Сміється]. І ластовинні. І, вобщем, усі. І гарабинні. Я, наприклад, лазила в криницю. Тепер як спомню – думаю, якби щас мій онук, або правнук, сказав, шо – я б умерла. А тоді хлопці давали наряд – по три крашаночки зібрать, чи по скіко, шоб той... Ну а нада ж десь достать! Нє, такі, як ми! Давали план. Па, па три яїчка, шоб сьодні принесли, усі. Ну а шо? Десь нада брать. Казали, ці, ластовинні нільзя дерти, бо будеш виснянкуватий. А горобинні де ж? У криниці. Горобці ж у криниці. Боже! Аж зашпори заходе. Як я... Вода ж, криниці– ну вона ж не така широка, а так, шо можна ж було лазить. Не знаю, не знаю. Щас...

[Криниці] були глибокі, були неглибокі. Раньше ж не були ціх, нічого не було такого, криниці ж капали. Ну я не знаю, шоб капали, ми вже туди пішли, то там були вже криниці. Криниця одна була, а другу – здорову, широку – там вже калхоз був, начали капать, виложили, зробили ото таку, шоб тягать було тим... Журавля того, да, то вже було... А так там на тому була неглибока. Неширока така, шо можна, лазили, туди. Назбирали [яїчка]!.. Када жарили, а када повикидають. Да! Шось же дєлать нада. Ну шо ж дєлать? Посходються, повстають рано, було встанеш, сядем під хатою, в рядно закутаєшся – холодно ше, сидиш, бо на работу ідуть. Ну, воно ше як рано, холодно ж було. "Чо ви не йдете, не лягаєте спать? Нам якби оце спать", – жінки ж ідуть на роботу: "Та ми б спали". – "О. Брешуть". [Сміється]. Нам же не хочеться спать!

Да, раньше каровами й биками [орали]. І це як літо – як карову бдзик укусе – хвоста задере – летить! Не поймаєш, нічого. Трава як начинається весной – це ж арали. А воно ж то трава молода, а воно ж то рідке – хвостом як дасть – сам у гамні весь. Бдзик як укусе, вона хвоста як підніте... І плуг за собою тягне, і біжиж за нею вслід. Та! Шо тепер, шо тепер хто зна? Нічого ж такого тепер не знають. Ну таке, як то пчьола... І етот, аса. А то бдзек. Це карову кусає. І це як укусе карову, після того отак от прямо дєлається як бугорчик такий, нарив наче такий. А тоді як той, видавлюєш оттуда.

Да. Оце я ж кажу – як укусе, а як літо, оце ж жара така. А в карови – соб. Соб це до себе було, цабе – от себе. Це каровами їдем... Прямо нє. "Соб" – це до себе вроді, а "цабе" – от себе. І це ж бики й карови понімали. Їдеш – "соб" – повертає. Да. Да, повертає налєво. А "цабе" – повертає туда. Да, направо повертається, оце таке було. Да, та [сіно] оце косили цими ж каровами, о. Ну, жатка ж була, жатка така була, косили. А тоді зв'язували, тоді

була малатілка називалась, машина така, пхали туда, молотило. Віялки були, віяли. Одвівали який падсолнух, який хароший... Вручну ж це все було. Не було ж, свєту ж не було...

Який свєт був? Не було ж свєту. У хатах каганці горіли, це із того робили, те, з патрона. Та в кого патрон такий хароший – воно ж більше. І сиділи в'язали при таких каганцях, це стіко... Стіко я в'язала тоже! У мене й досі накидка єсть, я в'язала. Так вона [нерозбірливо] тепер, так вона й лежить. В'язали сиділи. А воно ж каптить. Придушим – не видно, чуть піднімем – каптить. А наливали масла посного, туда наливали. Ото так, так ми сиділи. А жінки ж старші, як мами наші, пряли, сиділи при каганцях тоже. І ткали, й пряли, то ж все робили. Який там свєт, хто там...Моя мама оце прядки рвала, вона сильно любила ткать. Пряла, ткала все время, людям ткала. І собі доріжки, і нам же ж повитикала. Бо заміж же ж... Придане ж, нада було. Все врем'я. І тряпки рвала, все врем'я тряпки. Ткала – в мене не було охоти. От в'язать, вишивать – я любила. А те не робила.

[Мама ткала] на станку. Верстат називалось. На станку, верстат називалось. Там нитки, [нерозбірливо] називалось, той. Ну, вобшем... Хтозна, де він взявся, [цей верстат], я не знаю, де він брався, ну один чи два було верстака на село. Да, на все село. І це тоді по очєрєді, хто управився. Тряпки ж ці красили, як рвали, брали того, [малінка] називалась, краска. З города привозили, гарадські. То на яїчки мінять тода, то на те. Та привозили. Привозили краску, да. А, як грошей нема – то яїчки. А шо ж, в город всьо равно, бо продукти нада. Ходили по хатам. Носили. Може, як де хто, то знакомий там, приїжали, там були, та аставляли, та люди брали. Приїде ж другий раз – уже гатове. Да, красили в казанах, красили. А шо ж – не було нічого ж.

Плитку робили надворі таку, і в казанах варили. Накривали. А шо, в холодільнік, у погріб. Утром зварили, шо поїли за день – завтра оп'ять вариться. Шо, такі перевари були, як тепер? Як не було ж такого. Зварили суп – на весь день суп. Зварили там борщ, чи шо – на весь день. Воно, не було ж хранить. А шо в погрібі там? Та хто його варив! Той борщ. Аби ж те м'ясо було. М'ясо як тоді вже стало луче жить, вже стали держать каров, стали держать ето, свиней, курей. Стали абраблять, урожаї. То тоді вже м'ясо, кури були, та тоді й гуси вже. Тоді вже стало легше, канєшно, все вже було. А зразу нічого не було. А зімой варили у печі. Тапили. Рагач. І казан. То туди сунули. І все туда... А яке воно в печі? То якось картошка неврожай був, картошка отакаво була, і жовта. Маленька. То наварять мундєрку, почистим, зажарку з постного масла зжарють, помажуть. І ніхто не казав, шо я хочу. А оцього печєння, чи пряника, чи шо – нихто не знав, а отоді вже появились подушечка, канфєти. Ну сахарь був. Такі раді, шо подушечки появилися, канфєти були, то ж вазмуть... А хто брав, за шо? Як у калхозі палички писали. Раз за год дадуть – шо там дадуть. План був. На малако план, на яїчки план, був, здавали. А як

зіб'ють там масла який хунт, це чітириста грам, було – ми сюда, з оттуда десять кілометрів, на базарь принесеш. Ну шо то за той хунт возьмеш?

І грошей же ж не було. То було шовковиці там, тоді посадили вже, шовковиці багато, то ми шовковицю рвали, носили сюди, продавали. Десять кілометрів... Тепер боїся сам іти в степу, а ранше – і такі, й такі, када хто схотів. А як базарь – це вся дорога вслата. Кажен іде. Їхать ж не було чим. Пішки ходили. За Новоукраїнкою сюда. Тут базарь був, коло моста, тут базарь був. Да, да, було. Базарь хароший був. Та!.. І босі. Ми ж узуті не ходили. Вже... шо ж було... Мама прийде з роботи, там які єсть – там чи сапоги, чи шо. Ну а хочеться ж погулять піти, там на льод, чи покататься. То мамине взуєш, а брат сидить, бо нема ж у шо. [Сміється]. Нема в шо.

[П'яти] й не репались наче. А хадили і по кочках, і по камнях, бігали. Я от, наприклад, це я цей год шось не ходю боса. Як роззуюся – больно. А як все врем'я боса, воно закалиться, за той. І ето, воно і не больно тоді. А вобще ж по землі нада ходить босому. Вона, кажуть, витягає усе. Чи [нерозбірливо], чи той, болєзнь витягають. А чи правда, чи нє. Ну ранше нихто ни понімав взуваться. А холодной водой помили ноги, чи не памили – як на солому лягали, хто їх там... [Купалися] у ваганах. Воду гріли. А ранше, я знаю ше, тоже, дівчиною була, та бабушка: це як Паска, це в четверг купаться. Якось тихо було, тепло було. Це нагріють вади, шоб до схід сонця покупать. Побудють нас, і це покупають у тіх ваганах, шоб як на Паску, закон такий. А тепер... Да, оце в Чистий четвер було. А не хочеться ж вставать. Потянуть, посунуть, помиють там вроді... Ну, чи правда, чи не правда, ну так робили, та так воно й шло.

А тепер, канєшно, вже навєрно... Як тепер он у Баштанкі вони кажне утро купаються, на роботу йдуть. Це в нас нема... А [раніше купалися] в суботу. У суботу. Да, раз! А хто, хто там два рази? Раз у суботу. Вагани гріли...

Це [Свєтку], шоб... позвонила, позвонила... Я ж кажу, шо я не чую. Сасєдка тут, падруга моя. Нас двоє осталось. Усі були, [кращі]. Всі жили тут, повимірали, нема. Нє. Галина Михайлівна це там, там. А це ось тут. Тоже така як я. Двадцять дєвятого году. Ну вона була вже в мене. Сиділа. Пішла додому. Чи дома, чи де вона. А хто це списки давав? [В сільсовєті]? Ага. Це старожили... Можуть розказать багато, знають ще [за тіх часів].

[А купалися] да, в суботу. Да. Такий вроді закон, як неділя дома ж завтра. І неділя, надівали ж усе чистеньке, вроді як празник. А, куда йшли? У селі було клуб, у клуб ішли. А це як празник, було нанімали музику, в клубі всі гуляли, всі. Старі сиділи, на лавках сиділи, а молодьож танцювала. Сидять, дивляться, на молодьож, да. Да, нічо. А не захотять так сидіть – під хатою посідають, в холодку. Чи як холодно, в затишку, [десь] собіраються. Сосєді, там хто. А взимку в хатах собіралися. Да. У хатах. Да, жінки у карт гуляли. Да, отак. А ми маладі, я ж кажу, то в'язали, то вишивали, то так по-

сидиш. Як кода. І жінки, й молоді... І жінки, й молоді собірались. А чоловіки отдєльно в колхоз. Там де курить можна. Там де вип'ють. Ну раньше ж не пили так, канєшно. Ну всьо равно випивали, хоч када там. А вони там у калхоз там, як на работу ідуть, в спеціальних комнатах собіраються, на работу, ж роздають работу. А вони тоді ото туди, у карт там грають, а шо там? Як мужикам. Ну шо! [Жінки] так сидять, балакають. Той те, той те, то новості які, той... Як багато – той спитає шо, той розказує, той так. Отак і... Сємячок нажарять було, в кармани повно. І балакають сидять, сємєчки лускають.

Співали. Ну, шоб сиділи, ми не співали, жінки. А на роботі, на роботі обідали, десь потрошку посідали, полягали, ми тут як робили, у тому, у калхоз тоже ж помагали ходить. І сапали, і вбірали, і буряк копали, все. Все робили, шо від організації ж требували, бо людей не було. Та тоже: на обід як полягаєм, десь у лісосмугі – пєсєнь, співали. Шо співали, то да. І судьбу, мать, проспівав свою. Ну це ж... Ну це ж так кажуть! [Сміється]. Проспівали судьбу. Ну, пагана судьба. Жизнь не склалась – кажуть, "проспівали свою судьбу". [Сміється]. Да...

[А судьба]... Ну це... ну судьба, це я так понімаю: єслі вийшла заміж – чоловік хароший, сім'я хароша, і живе харашо, [всьо ладно]. А єслі погано живе – от ми кажуть – погана судьба. Отак. Другий же живе, а другий мучиться. Оце так називається, а як воно називається. Да. Канєшно! А шо ж? Харашо, шоб хазяїн був хароший, діти, сім'я. Спокон віку це воно так. Судьба пагана. Покращити, ну як ти покращити? А... Ну так же хто, терпить, не хоче розходиться. А хто не хоче терпіть – розійдеться. Другу судьбу собі шукає. Так воно й раньше було. І тепер воно так. Ну шо ж. Воно, кажуть, якби прожив ось так – а тоді вернулося – уже б знав, як. А так шо знаєш! Нічо ж не знаєш. Заміж – то й заміж, понравився чоловік – то й той. Поженились – вроді харашо всі женяться, а тоді...

Я, наприклад, женилася, мій хазяїн там жив.У дєтстві жили. Ми там знали один одного. В Новоукраїнкі, да. Тоді вони, батько його був, такий він, по машинах, по тракторах – і вони виїхали. Виїхали, тут за... село тоже є. Ну й він... Не знаю. Я, наприклад, його дуже й не помнила. А уже виросли – а він тоді приїхав, написав мені пісьмо. А пісьма ж раньше писали... Трьохугольніком... Він написав. "Я приїду", – каже. Ну приїдеш – приїжай. А ми якраз... одна падруга ішла заміж, а ми то ж вечорами туди ходили співали. Отак. І він приїхав. А він приїхав – така [нерозбірливо] в його. Ну вони – як батько – то вони жили то луче трохи. Канєшно. А він як приїхав, а дівчата, як: "О! Приїхав хлопець! До кого ж це, чи ж це судьба приїхала? Хто це такий, до кого ж він піде?" Як дівчата! [Сміється]. І він тож тоді до мене. Той, та й провів додому мене.

А він приїжав – вони там жили – до сосєдки приїхав. А це якраз осінню. А ми якраз косили падсолнухи, і я якраз гнала мимо биків. Цих же ж, шо їми

работали. Нос облупений, жара, жарко, пиляка, з тими волами. А він тож виходе. Я, я одігнала їх, у калхоз же ж поставила. Та то ж тоді умилась, трошки оділась, і пішли туди, і він туда прийшов. На вечорниці. Вечоринки ми називали. Вечоринки, да. Ну та так же познакомилися, провів. [На вечоринка], ну, сиділи, балакали. Ну як маладі. Той скаже, той прикаже, той те. І дівчата, й хлопці. Да, да. А воно ж сухо, тепло, харашо було у тому.

А тоді ж він ото провів мене додому, і ми... Він був там неділю всього. А тоді каже: "Я приїду жениться." А я ж мамі не казала, бо стидилася, що це... Шо це? Це тепер ми, не стидяться. І приходють додому, і все. А тоді ж боялись. Та кажу: "Як те, як прийде Валєнтін, та скажеш, шо там, на тому, на вечоринках." То це ж він прийшов. Додому прийшли, він мамі сказав. Із сватом він прийшов, його сосєд. Ну та й засватали. Ну як прийшов.. Ну, як кажуть, шо шуткують же – "ми приїхали, десь тут наша телиця заблудилася", то те, то друге. З приказками такими. Ну потом засватав... Ну, казали, поздоровкались, і... Я навіть не знаю, шо вони... Бо це ше як сват другий базікатий такий, багато ж можна балакать усього. Да, да, да! Шоб балакав же ж. Не мовчки ж прийти посидіть. Шоб базікати. Ну а тоді ж як сіли, та повєчєряли, та ето... Тоді ж трохи випили, та тоді ж [нерозбірливо]. І ми поженилися.

Сама мама вже була. А, ну він же ж тоді був, тоді ж прийшов до мене, ми ж з мамою, мамі сказав, побалакали. А він сказав: "Я приїду, мов, у суботу." З батьками шоб, батьки ж приїдуть. А батьки, він поїхав, а батьки, не знаю, чи не хотіли, чи шо, ну не приїхали. А мама ж приготовила. А шо тоді гатовить було? Шо там гатовить було? Там чи картошка, чи кто... Він приїжає, а мама: "Шо ж ти обмануєш, ето? Нашо ж ти ето?" – "Та їм не було як. Та їм не було када, та", – ну, вобщем, викрутився. А він ше в армії не був же, ше в армію не йшов. "Ну а армія як же?" – мама каже. Мені то байдуже, шо армія там. А він каже: "В мене "білий білєт" є. Мене в армію не заберуть". Це він так набрехав. Набрехав. Тоді ж то батьки приїхали, засватали. Сказав, шо приїдуть, мама пригатовилась. Ну батьки його приїхали, ми, та й усьо. А шо там, яка там свайба була? Самі машиною приїхали – палуторка така була, маненька, "лорка" її називали... Та мене забрали, падушку мама дала, рядно – ткате ж таке. А шо ж тоді... Та полягали спать, а воно колиться. [Сміється]. Ой! Там ото ж ета, з конопель ото ж та, етот, колиться, калюче ж те.

Який же ж був год... Це... двадцять дєвятого, це щітай... Ну, я не знаю, в якім году, я вже й забула, в якім году. Навєрно, да, так, [сорок сьомий]. Да. Та забрав сюда, а вони тут жили. Та тоді я на роботу встроїлась, бо тоді ж робота була, у чайній офіціанткой я робила. Тоді жили ж то у їх. Він найшовсь, зробився, син. А його в армію забрали. Та він пішов у армію... Нє, ми виїхали в город. Там пожили два місяця всього. В городі там, Ніколаєві. А там поступила в аптєку, п'ята аптєка була, на Привозной. І його забірають

в армію. А синок був у мами там, на Новоукраїнкі. А чо я там буду сама, шо я там то? Я б там осталась, ну я така була робка, нада було остаться, та там би робила. Я з села, робила, мене понімали, шо я боялась усіх... Городських, це городські не так може, а той... Та він пішов у армію, служив п'ять год. Я поїхала до мами, та рабила в калхозі, там у мами. А він тоді прийшов з армії, та забрав, та це тут тоді начали строїться, та строїлись. А тоді через дєсять год Людочка родилася, о. Та так і!..

І ми начали строїться, і його батько помер. І його мати. І ми, це ми строїлись, строїлись. У його було ше два брата. Та ми це передню хату – кажуть, хай буде вам, а ми уже там будемо. А тоді брати підросли та порозходились. Батьки померли. Брати порозходились. І хазяїн помер. Мої діти порозходились, і оце осталась одна. Вона мені нада, оце така хата? Вхажувать їй? Ну, та нє, бачиш, он на осінь білить нада, це ж зімою [нерозбірливо]. Так, думаю. Не буду на цей год білить. А воно й нада білить тепер. Ну вже буде вже прохладніше. Тоді вже. Да! І тепер сама осталась. Ну хоч діти тут недалеко, в мене. Приїжяють. І я їздю всігда до дітей. І так... Ну його брати вже померли, і він, нема вже нікого, їх нема никого вже.

[Чоловіка звали] Валєнтін Іванович. Да. [А Фіона] – ну, Фєня. Фєня. Ну, а Фіона це... Нє, Фєня називали. Фєня. Да...

[На чоловіка казали "хазяїн"]. Ну я знаю, як же кажуть, на хазяїн же ж, на його ж і хата стоїть, на його все стоїть. Як він хазяїн. Шо нада – ідіть до хазяїна питайте, чи дасть він, чи не дасть. Да. Да, да. Як сама щас – то я сама хазяйка, а як він був – він хазяїн був. Шо нада – посовітуваться, совітувались, вдвох же ж. І так... Або шо нада – іди до хазяїна питай, чи дасть, чи не дасть. Як він уроді як старший був.Старший. Да, ну... Да. Старший чоловік був. Да. Да. Ну тепер, канєшно, такого закону нема!.. Немає тепер. Хто верх візьме – чи жінка, чи чоловік. Ну, от керувать хто буде! Зараз є ж жінки такі, шо він хазяїн, вона не празнує хазяїна. Знаєш же ж? Є, да! А раніше не було. Ранше хазяїна понімали. Він сказав, старший...

[У сім'ї був главний] батько, батько. Вони да, батько тоді старший. Помирає батько – то мати остається. Мати. Мати остається... [Не син], нє! Ми ж ото тут жили, батько помер, ми клєтку вистроїли, і батько помер. І мати осталась. І мати строїлась, строїли ми цю свою половинку – оце ж на дві половини, і там така сама – то мати ж була хазяйка. Ну а ми жили-жили, а хати-то немає. У нас. Ну він начав казать, матері, шоб мати переписала хоч половину, таки ж все може буть, хтось помре. Він тоді, можуть і вигнать – все може буть. То тоді мати переписала – уже стара була – його мати переписала на його, хату, усю. Хату, все переписала. Після смерті її хата на йому. А тоді вже він помер, я тоді пішла переписала на себе. Вже я осталась хазяйка. Хлопцям тім, канєшно, мати каже – ми ж матір доглядали, й харанили – а ті хлопці попоїхали у молодості, мати їх учила, помагала їм: "Ви свої ето, а це

буде старшому, бо я ж тут доживаю." Так шо нам це все осталося. А ті хлоці вони приїжали в гості, все, а тепер померли. Діти їх, канєшно, є. Цих, вони дваєродні з маїми дітьми. Приїжають, родаються, і сюда приїжають.

[Мати], ну як, ми, канєшно, вона нами не керувала. Ми жили атдєльно. Хата була на їй, ми жили в передній хаті, в нас було двоє дітей і ми, а вона була сама. Вона занімала задню хату, то її була половина, бо як строїли, напополам ділили. А тоді вже ето, батько як помер – я ж кажу, ми тіко вистроїли, батько помер. Мати одна була, хлопці вчились. Приїжали ж сюда, тут були, мати їх учила, помагала ж усе. А тоді вже нас виріс син, пішов у армію, та каже: хоче шоб построїли кухню двохетажну. О. Він сильно хотів двоїетажного того. Та ми не строїли, бо недостатки були. Не було як строїть.

Так. Так це построїли таку. Та тоді вже женився син тут трохи пожив, а ми вже жили в кухні тут, же ж із хазяїном. Тоді він вибрався, тут жив на квартірі, робив у колхозі, тоді ото в Баштанку переїхав, там построївся, дом двохетажний построїв. То там жили. Син у мене один. І онучка оце родилась. Не тіко родилась та уже п'ять год дєвочкі. Ну сильно пізно женився. Батько женився пізно, і він пізно женився... Це приїжав у суботу, було їм пітнадцять год, як школу кончили. Встрєча була. Бо машину ставили тут.

По господарству – а шо тут, ми тут не держали, карову ми не держали. Це курей, гусей держали. Парасят держали. Ну мати собі держала, вона получала пенсію, собі, бо вона як одна – хай як хоче, а в нас же ж, в нас двоє дітей училося, ми ж собі отдєльно. Вона каже: ви хочте – їжте, хочте – одежу собі справляйте. Ну у нас так. А шо ми там получали, як недостатки такі були? Так шо ми жили атдєльно. В одній хаті, жили отдєльно. Та все время, дєтка, воно було, все время. І діти рождались – недостатки, він їздив, машинами вони їздили, була авторота, осінню вони їздили на буряк, у Вінницю. Кругом, заробляли. Та й все время! А шо ж – як на, на машині, а я там неграмотна, як шо... Ну робила все врем'я. Я в аптєкі пітнадцять год проробила. Убірали. В аптєкі. У школі робила. Ото в чайній робила зразу. А шо там платили? Двадцять сєм рублєй, тоді тридцять пять рублєй. Шо за їх можна зробить такого? А вже син учивсь – то жили, сам, бєдний – він учивсь у Херсоні, у сєльськохазяйствєнном інстітуті – казав, і вагони розгружав, все, вобщєм. На життя...

Да, да. А Людочка, дочка, тоді, канєшно, через дєсять год, він кончив. Женився, тоді вона одна осталась, тоді вже наче легше стало. Тоже вивчилась на бугалтерські, тоже там робила в колхозі, в бугалтерії... А щас вони зємлєй занімаються. Калхоз поділили, дали землю. В їх сорок гектар землі. Своєй. Вони взяли. А тоді взяли ще двісті гектар землі. Два сина там живуть. Тоже, занімаються, один занімається, земльой занімається... В Леніно, тут тоже... Чи двінадцать кілометрів шось, чи дєсять... Там вони, і сини ж

там живуть. А він, менший, принімає молоко. Бо калхоз розігнали... Нема работи. А виїжать у город – нада шоб хтось, батьки жили багаті в селі. Тоді і в городі харашо жить. А ніхто нічого з села не поможе – тоді і в городі така жизнь. Ось як у нас. Та вони тепер, я ж ось кажу, пшеницю скасали, тепер ще падсолнух. Держуть каров, держуть свиней. Держуть хазяйство велике.

Син адин атдєльно живе. А один коло їх. Женивсь, шось розійшлися, шось не... Вона не хоче до свекрухи йти. Сюда, до його. Бо вона одна в батьків. Вона, видно, не хоче робить, мати робе досі. А туди, видно, підуть – та нада робить. Вона кончила то, цей год випускний, на, на младші класи училася. Та робе в садіку. Садік там є, вона там робе. І не сходються, і не живуть! І вона сюди приходе, тут спить, і він там спить. А не, не живуть. Вона його сильно шоб туда, до її батьків йшли. А він тоже – у мене одні батьки, тоже нікого немає вже. Ну закон же ж такий, шоб до чоловіка ж ішли. Да, да! А нє – давайте купимо хату, живіть отдєльно. Вона й хату не хоче. Це вже вроді согласна й хату, так і хати не підберуть, як уже не строються, шоб узять хоч шоб не строються. Бо всю жизнь, каже: собі строїли, цьому сину, той. Уже надоїла ця стройка. Та й так вони живуть, молоді. Дитина, дєвочкі п'ять год. Оце поїде, привезе їх, тут пересплять. А то він там переспить. Ну таке. І не знаю, чим воно кончится.

А цей живе, двоє дєток. Дєвочка вже в третій клас ходе, це ж правнучка. А хлопчик у первий піде оце. Ну шо з його брать – шість год. Ну я не знаю – шо вони будуть дєлать! Дітям. Уже хоч би сєм, восім – воно ж хоч би трошки було. Ну, ну дитина! Воно... Кажу: "Хочеш у школу?" – "Хочу." Ну він ще ж не зна, ну дитина. Як ця, старшинька, каже: "Казали, шо в школі льогко буде, харашо. Ну де воно льогко? Задають скіки!" Каже, і робить важко, і вчиться важко. Тіко гулять харашо.

А як [раніше невістки з свекрухами жили]? Маї годи – я боялась свекруху. Я, він привіз мене до їх, і ми все врем'я... Я тридцять два года прожила з свекрухою. Це його брат менший казав, каже: "Тобі нада дать ордєн – каже – за те, шо ти з свекрухою скіко год прожила". Я боялась свекрухи. І рано вставала, і робила все. Все, бо боялась ж свекрухи. Як ішла заміж, так наказували: та гляди, та шоб же ж понімала, та гляділа, та робила, та все ж – шоб свекруху ж понімала. А тепер – женився син, тепер свекруха менша, як невістка. Тепер невістка... Вона не пагана, ну отак, просто отак, кругом же ж так воно. А тепер невісткам нада підчиняться! Отака жизнь пройшла! То, кажу, свекрухи боялася, а тепер невістки...Ото так ранше було.

[А шоб чоловік у прийми йшов] – було! Ну а чо не було? Да, було, шо там же багатші може, або одна, забірають. А нашо ж ту хату? У нашіх – тут хата є. І у її батьков дом бальший. Вона одна. Ну от каму воно буде? Ну каму? Ну ішов би туди. Ну він не хоче йти. Вже пішов – жили б, хай би вже жили б. Вже там. Ось тут, у Баштанкі – це ж де син женатий: тоже ж вмісті. Хата двохетажна,

то – євроремонт зробили, сад там, все. На окраїні вони живуть, от больниці недалеко. І вона не схотіла, на квартіру. Пішли вони, прошлу зіму. Пішли на квартіру. А на квартіру зімой же платить і за газ, і за все – дорого. Приходють: "Ми перейдем до вас". А ця ж, невістка, каже: "Вам всігда двері одкриті. Він в нас один. Нікого більше немає. Вам двері всігда одкриті. Кагда б ви не сказали". Перейшли. Зімували тут, побули. Та ось весна прийшла, опять вона закомандувала. Її сестра, у центрі живе – однокомнатна квартіра, вона поїхала десь у Крим, там її брат – на работу. А квартіра стоїть. Вона скомандувала вп'ять. Виходить. Кому воно ж оце все – двохетажний дом, все!.. І більш ж нікого нема, один же ж ти? І воно ж вам буде, і вашой дитині. Никому не буде.

Так вона тепер хоче – це ж син був, та казав – шоб він брав ссуду, та купляв квартіру, у тому, у Баштанкі, квартіру шоб купляв. Скіко тепер квартіра? Це ж він візьме ссуду, це, ж каже, це ж на всю жизнь. Це ж на всю жизть! А чим, дитина ж підросте, і вчить нада, і все ж, а ти всю жизть будеш робить... Нашо воно вам? А була квартіра, вони жили в квартірі – це син жив у квартірі, аж на виїзді там, пятиетажним. А тоді кажуть – шо це, у квартірі, як у селі ж. Навєрно, будем строїть. І вони построїли. А квартіра була. І вони на свайбу їм подарили квартіру. Вони там пожили, не нравиться, "ми не будем там жить, підем до вас." Ну йдіть. Квартіру продали. Накупляли цих комп'ютерів, тіко появилось. Воно ше не тіко появилось, комп'ютери вже були. Це ті уторгували, шо тіко появились комп'ютери, вони взяли гроші. А тоді вже – вже в каждой хаті вони. Вони накупили тих комп'ютерів, у школі здали комнату, зробили там, таргували, робили... А шо ж там? Нічого не получається. Комп'ютери ті попродали. Фу-фу – і квартіри нема.

А тепер квартіру – залазь у долг, нашо? От хто керує? Отакі ж є дівчата є. От тобі й хазяїн! А він такий спокойний, робе він у тому, у пєнсіонном хвонді, фонді робе, а та, невістка робе завєдующа банка, "Промбанк." А син робе, він учився на цього, на зоотєхніка, та робе то каровам, да. От района, да. Живуть непогано. От камандує ж, от і хазяйка. І квартіру перевели. А тепер залазь у долг, на всю жизть – нашо? Каму ж це? Наверху три комнати, три спальні. Хочете – живіть собі отдельно, варіть собі отдельно, нихто туди до вас не буде мішаться, йдіть. Тут такий сад, виноград, все, в тому [плаває]...

А не жила, канєшно, так, [шо читирі невістки в хаті]. Ну розказували, це ж мама моя жила ж. Жили невіски, і діти рожалися, і в свекрухи рожалися, і в їх рожалися, і всі жили. І всі жили вмісті. Тепер – він тепер каже: ми б цей євроремонт то не робили. Взяли ссуду велику, дагаварились з їми, шо вроді будем вмісті робить, будем той. Я буду виплачувать, а ви – як той, то собі оставляйте... Ну каму воно буде? Якби сказав, шо є брат, чи сестра, чи хто – ну то тоді дитить будеть же. Нікого немає! Все ж воно ваше! Не знаю, не знаю. І не брав ше він ссуду. Чи буде брать – не знаю.

[А раніше] отак і жили! Отак і жили ж: чи по хатах, чи в одной хаті спали. Я такого, канєшно, не іспитувала. Я не знаю. Ну а вобщє, ще ранше, казали ж. Бо ранше хазяйнували. Дома ж скот був, усе. Сини ж були коло батьків. Хазяйнували. Та невістки варила, та коло каров доїла, та вправлялася. І так це вони жили. А тепер ось!.. Батько й мати, двохетажний дом, такий дом бальший, хароший, все – тісно.

У мене [в придане] – та я ж тобі казала – подушка і рядно! [Сміється]. Ну там шо на мені було. В нас, правда, було, був кабан здоровий – мама поїхала, продала, та в город поїхала, купила там мені курточку, та це шоб хоч, простінь купила – таке, необходіме. То вона дала. Та шо тоді... Шо в жениха було, шо в нєвєсти – таке саме було. Тоді така жизнь була. А... Я гроші отдавала свекрусі. Свекруха руководила. Я нічого не те. Да, усе шо заробляла, усе отдавала. У їй ше два хлопця були, і це ж нас двоє, і в мене ше ж син родився, і батько ж і мати – і це мати всим руководила. Я гроші отдавала.

А тоді вже трохи пожили ми... І він отдавав. А він каже: "Нє, це так не буде. А шо ж це в нас – робим, ни грошей, нічого немає". Так тоді стали ми гроші не давать матері. Давать на продукти, а так потрошку собірали. А тоді вже... Ну, канєшно, їй тоді ж так було вже. То ж ми всі отдавали. А як сім'я: сіли... пішла, купила... Свого ничого не держали, вони жили на квартірі. Батько робив у "Сільхозтєхнікі", жили там на квартірі. А тоді дали їм квартіру от "Сільхозтєхніки" вже, вони менше платили. А тоді ми пішли на квартіру, одійшли. Тоже ж, кажем: "Чо ж ми будем тут? Хлопці ростуть. Сім'я велика. О." Та ми пішли на квартіру. А тоді з квартіри, вони – батько ж, і мати – кажуть: "Давайте будем строїться. Бо всі строються. Давайте будем строїться на дві половини. Одна буде ваша половина, і наша". І то ми начали строїться. Ото, шо получим гроші – а де ж ті гроші? Які там ті гроші? Мама моя помагала.

[А якщо треба було шось купить] – нє, цього не було. Цього нє... Вона забрала гроші, вона руководить. Як уже там таке шо дуже нада – скажем. То вона купе. То там чи платок, чи... Ну так, підемо вдвох, то вона купе. Да, да. Нє, нє! Нє, гроші нє. А вже як ми одійшли – тоді ми начали вже вдвох. [Онукам] – та нє, де там була копієчка! Нє, не давала нічого. Нихто не знав ни мороженого, ни... канхвєта. Нихто ничого не знав. Вона руководила, вона... Бо ми чогось не держали на квартірі. А тоді дали квартіру – менше платили, а нічого нема. Все купляно, все ж з базарю. Тоді вже стали давать їм гарод, тут, у "Сільхозтєхнікі", стали гарод садить, уже той. Вона вобщє, свекруха, ніде не робила, всю жизть. Вона не робила ніде. А так!.. Чи не хотіла, чи батько такий був, він мастєром, він по машинах, по тому, по комбайнах, отаке. Спеціаліст був. А вона, навєрно... Да, з села. Вона викручувалась якось... Я знаю!.. А шо ж... Нє, нє. Нічого не робила, нічого. Оце тіко обхажувала сім'ю свою,

це в їй три хлопця було, да... І вона... Дома. Варила, стірала – оце вона робила. Ну, дивилася порядок. Ну, молода ше ж була!

Як оце мені щас восімдесят – то нічого мені щас вже не нада, нічого не хочеться. І не можеш. Почнеш робить – то голова болить, то рука болить. А робиш потихеньку, ворочаєшся, бо не хочеться ж сидіть, як хуже кого. Да.

[А раніше] – та нє, такого [роботи], бо ми на квартірі були, яка там робота була? Мати зваре. Син був – у садік носили. Год був дома, тоді в садік носили. Прийду, вона зваре, а шо я? Ну, постірать там, дитину, собі постіраю, і оте... Машинки ж не було. Та там дуже багато стірки й не було! Шо там було. О. Та й... А так вона. Вона ж дома все керувала – як, шо. Ранше боялись свекрухи. Нада підчиняться, шо свекруха сказала – значить, всьо.

Ми пішли на квартіру, я пішла, вже работала, тоже вже. А шо: купили тоді вже кровать, собі купили, бо в батьків були той... То кровать купили, то стол купили, то якусь одіяльце, причепить, то таке все... Начали куплять. А тоді ж то стали строїться. То вже нічого не купляли, строїлись. А [на квартирі] – в кого там кровать була? Ни в кого, своя кровать... Ну, матрас... Тут як спали ми на кроваті, то ми матрас [на поли], там яке одіяло, яке ето... Ну, мама мені підкупляла, канєшно, вже шо-шо, а там чи одіяло, чи шо... Та й для дитини ж підкупляла. Було привезе, дома ж останеться, а хочеться, як матері, та приїде, хничеться шось же ж купить...

А тоді вже почали строїться, то виплачували. Строїли той, напополам платили – вона собі, а ми собі. Стали крить – тоже. Верх накладали, ну хата ж здорова, мама приїхали і Леніно... із того, із Новоукраїнки, привезли людей, привезла продуктів, мама, привезла людей, це мама, коней, замісили, це верх накладали. Мазали люди. А тоді ж крить не було чим. Пока це ми грошей насобірали – на ліс, на ето. А зіма йде, холод. Та ми купили толі, та накрили хату толю, прямо так накрили, шоб же не протікала, да. Шоб не затікала, бо не вкрита ж була. Да. А шо ж ми накрили? Ми накривали – надворі тихо було, понатягали... Поробили, а, а, дощ як пішов, вітер як піднявся – толь ту зняв. Отако все. Як ми баби самі. А тоді вже собрали грошей, та ліс купили. А тоді черепицю купили. Та вже вкрили хату. Ну а то... А ранше ми попомазали то. Одну комнату зделали та помазали, та жили хоч там, а так зал – це було все нічого неробляне. О. Сюди вуголь заносили. Бо ше ни сараїв не було, ничого не було. Да. Ни полів, ничого. Земля була.

В середині – пісок і глина. Глина, да. Глина. Глина. І то ж вроді так... Пісок отсівали і мазали, да. А [тоді білили]. Да. Ізвєсткой, а тоді глиною. Та мама привезла з дому жінок, та вона мені кухню зробили, і спальню зробили, та ми ж оце жили ми так. Вєранди не було. Ще ж не штукатурине, нічого не було. А тоді вже стали трохи, зал спорядили згодом, а тоді вєранду зробили, напополам тоже з матір'ю робили. Ну тепліше шо з вєрандами. По-

німаєш? В нас була кухня, не було вєранди. Вона хоч і невеличка, а таки ж вєранда, не дує: одкриєш – і у хату. А в вєранді. І цю вєранду зразу зробили, здорову, бо сім'я ж була, зробили. І так всю жизнь...

[В які роки почали веранди пристоювати] – ну, я знаю!.. Ми строяли... Ну у нас же... Ми хату строяли, вже вєранди строяли, це в піїсят сьомім годі... Уже люди строяли. В кого хати були, так вони пристраювали. А ми ж тіко хату начали строїть. О. Тут люди вже строїли, з вєрандой ж тепліше. Уже начали двойні вікна дєлать, потому шо тепліше. Воно ж одинарні... Ну в нас одинарні й досі. Так як зробили одинарні, і так все... Діти підросли, діти начали вчиться, нада той... І так і осталось воно одинарне. Тут двойні, канєшно, зробили, а то одинарні. Воно ж тепліше. А тоді хату пощікатурили. Зібрали оп'ять грошей, хату пощікатурили. І так всю жизнь у тому, добьеся, у глею, в грязі, у глині.

Черепицю брали у Бирзові, там був завод, у Бирзові, обпалювали черепицю. Була непаляна, і була паляна. Непаляна це була біла черепиця, вона із того, із цементу, ну не випалювали. Зразу, як тіко начали... А тоді вже почали випалювать. З чого вони – глина, і з чого, не знаю ше... Да, да, отака. А тоді поїхали – зібрали ж грошей, та купили черепицю, та вкрили. Тоді вже діло вєсєлєй було. Бо помазали, а воно пообпадало, а тоді оп'ять мазать. Ми подумали: а шо ж воно – вода. Вона широка, сєм метрів ширини. Воно ж стьоку ніякого не було.

[Черепиця] я даже й не знаю... Канєшно, дорога була. Тоді стали забори ставить. А тоді вже, хазяїн помер – у мене так: забори пропали, кришу це я вже без його перекривала, сама, тім, шифєром. Він, правда, шифєр купили, ну він лежав. Криницю здєлала, то там вже, тоже сама вже дєлала. Здєлала пол тут у хаті, тоже сама дєлала, вже без його. Вже ето... Я вже робила, вже на пєнсії, і робила, вже грошей, трошки більше грошенят вже було. Вже я могла шось іздєлать. Так і в кухню пол дєлала, другий уже, тоже сама, тоже, о. А так все.

[А криниця] – нє, це басина. Це ж ми як робили хату, зробили. А там була криниця засорєна була, криниця. І це тут отако було бугор, де в нас це тут три хати, бугор був. А чо бугор – бо оттуда як вода йшла – раньше вода дуже йшла – та отож засипали, шоб не було. Так ці розгорнули раньше, построялись, і там хата була, а посірьодкі бугор був. І криниця була. Криниця була засорєна. А це бугор розгорнули, трактором розровняли, і це ми шо ближче в центрі, начали строїться ми. [Вона не глибока]. Метрів сєм, навєрно. Ну вада халодна!.. Халодна вада з криниці, страшне хароша. Ну вона шо хароша дуже, м'ягка – нє. Ну ми до їх привикли, я другої води не нап'юсь. Як дуже м'ягка. А це, басина – я собираю дождеву токо. Для... Басина. Басина. Це копають, і здєлали. Там, де вода прибуває, а тут тіко завозить нада.

Ну як [раніше свята святкували]?.. Святкувалось, раньше ми, канєшно, обряди були. Зімою це ходили колядували. Дітворой ми, ходили. "Меланку". З "Меланкой" ходили. Одівали мужика в Меланку, в жінку... А мужика... Мужика в Меланку, а жінку у Василя. Це одівали. Не, у... Дівчат і хлопців, вобшем, одівали. Ходили попід хатами, це ж, співали, пєсню... Пам'ятаю... Та я тобі розказую... Це ж Меланку, як ходили ми, тіко в хату заходили – "пустіть меланкувать", – кажуть. Заходимо меланкувать, стоїм співаєм: "Ой учора з вечора, пасла Меланка два качура. Вона пасла, загубила, пішла шукати – заблудила. Заблудила в чисте поле, там де Василечко плужком поле. А він оре, та ще й дуже, наша Меланка за ним туже. Наша Меланка... нашій Меланкі яка плата – це вже приспів, в кінці – пара калачів, горілки кварта. Наша Меланка неробоча, на їй рубашка парубоча. Наша Меланка тарілки мила, ложку в тарілку в воду впустила. Ложку-тарілку в воду впустила, тоненький фартух замочила. Повій вітер буйнесенький, висуши фартух тонесенький". Оце так, по читирі куплєтика, оце такі ми... Длінна пєсня. А тоді там дають шо: калач, вобшем, шо єсть, дають. То ми тоді ідем, та посідаєм, понаїдаємся. [Нерозбірливо] тоді ж не таке время було.

Отож, Ражиство... ну на Рожиство я [помню], як ми рожествували. Ходили Рожество прославляли. О, це, це такі обряди... Новий год, то ж посівать вобщє ходили. По хатах. А шо ж раньше? Ми пішли з падругою, до одніх, до її хрьосной. А вона нам дала один яблучок, отакий дала. А хто це раньше знав, шо зімой яблука? Це вобщє страсть була! На ето... Каже: "Переріжите на двох та з'їсте". [Сміється]. То тепер уже яблуки й зім, й літо, а тоді ж не було їх. Так ми такі раді: надворі сніг, а в нас яблуко ж є. Пішли додому. Ну а так шо!.. Це ж...

[Посівали і дівчата...] Ну аякже! Дівчата й хлопці співали! Да! Ну хлопці не дуже, це хто як співав, в кого голос. А дічата тоже: хто може – співа, а хто не може – так ходе. Той ходе торбу носе, а той ходе проситься. І так гуртом це всі ходили. Да! Між собою, да [розподіляли так]. Василя вибрали, й Меланку вибрали. А тоді той, шо ходе пита, чи ж пустять посівать. Ну пускають [одну] Меланку: "Заходьте." А не пускають – назад вертаємось. Та йдемо. А той носе торбу, шо дають, та в торбу складає. [Сміється]. А шо ж, як дітвора! Смєху!.. Було, радості було. Це ж шо дадуть? Інтєрєсно ж було.

Меланку це я вже, навєрно, це мені вже було год читирнадцать... Було, так, да. Це ми ходили вже з Меланкой. Навчилися, нас старші дівчата понавчили. Співать училися ж. І ето... І тоді ми вже своя... А ті старші собі ходили, а ше старші собі ходили. Отак кажен свої... Свої годи, вобшем. Раньше дітвори багато було. Да.

Було [таке, шо другі приходили]. Було! Ну друге пускає, а друге й раз не пусте! Це ж, хто як. "Шо вам давать?" Та шо нам давать? Шоколад... Як раньше ж не було нічого, та у печі бублики пекли. Ето, бо не було ж, як їх, такіх же ж, як щас. Того всього. А тоді бублик дадуть, і то, ми раді були. Бігали, шо ето... Чи ми перві, чи хто перві, а ті вслід ідуть. Хто куда. Хто куда

може, той туда йде. Та ти шо!..Нє, нє! Нє, ніхто не ділив [куди йти]. Хто куда пішов! Спитав – "Ідіть посівайте. Чи меланкуйте" – заходим. А як... Та тоді вже були, він був в армії, я вже ж була заможом, уже ж той, там тоже ж такі малада були. Тоді вже й водку давали. Не водку, а вино. Вино давали. Тоді вже випивали сідали, тоді вже ж старші були. А меншім же ж ніхто нічого не дає, такого. Щедрували, ну я забула, як, як щедрувать. Хадили. Меланку знаю, це посівать хадили... А от щедрувать... Не це... не знаю, як, які єсть еті... шо щедрувать...

[Дома], ну, вечеря була це як Паска, Новий год, оце той, Рожество. На Новий год... Та то ж здєлали, кутю ставили, ми ж не той... Пирожки ставили, все. А під тим ложили сіно, соломи – шоб кури, шоб квочка сідала. Та загадували, ми квоктали під тим, під столом!.. [Сміється]. А чи правда воно, чи неправда.

[Кутю ложками] нє, не підкидали. А тоді – уже старші стали – і оце як вечєряли, а менші чи старші дівчата ж бігали під вікном. І то почують вже хто, вже ж той... Як скажуть: "Встань" – значить, заміж вийдеш, хтось вийде заміж. А як "сядь!" – значить, не вийдеш заміж. Ну то ж бігали попід хатами, вони ж почують, шо топають. І кричать: "Ану сядь!" [Сміється]. Уже ж не радосно, уже ж заміж не підем! А хто почує, та друга – хай той... Хочуть почути... Як скажуть: "Встань!" – значить, заміж підеш. А як "Сядь" – значить, сиди, будеш сидіть, не вийдеш заміж. А то сапоги кидали через хату. Куди сапог упаде – отак стаєш, береш сапог, і кидаєш. В яку сторону він упаде – у ту строну заміж вийдеш. [А на криші як застряне...] [Сміється] Було й так! Було й так! А воно там, а воно там сходилось? Воно й не сходилось! Це ж так!

А то пекли балабушки. Було води набірали, ходили до криниці, далеко. І шоб же ж не сміяться, води принесеш, замісюєш балабушки, такі маненькі. А тоді [кажда] приміте. Де положено. А тоді собаку заведем, чий собака ухвате первий балабушок – значить, перва заміж вийде. [Сміється]. Воно нічого не сполнялося! Нє! Та, це ж так!.. Ранше [прикмети] були, та так воно... І ми ж робили, бо батьки казали ж: "Давайте й ми будем робить", а шо? Да. Батьки казали, і гадали старші, да.

А то ж на карти гадали, а то гадали, ше оце я знаю, в вайну, це мама моя... Ну, такі як мама моя, старші. Позабірали ж мужиків у той... А вони столик ставили, і ото руки якось так – шо столик буде шататься. Шо там казали... Та! Шо воно збувалось там? Воно не збувалось!.. Ничого. Ото ж так: хтось придумав, і... Ну нада ж чимся заніматься, шо ж було ранше? Не радіви, ни свєту нєт, ніде нічого. А шо ж же ж, забота якась була нада ж.

Ворожки, цигані[ни]? Ну, циганє були. А так, шоб спеціяльно ворожка ходила – не було так. А циганє ж було прийдуть, а ми ж бігаєм, заглядаєм, кому ворожуть, кому той... А так я сама не ворожила, в циган. Я їх так боялась, бо вони, кажуть, такі, шо... Бо я вже тут це жила, а сама ж вже була, никого не було. Це год скіко назад. Вона гукає, я вийшла до калітки. Кажу: "Шо ви хотіли?" – "Дай тобі погадаю". А я кажу: "Шо ти мені будеш гадать?" Вона взяла у мене з голови волоси вирвала. Та я тікать, у хату закрилась, і втікла! Нічо я більше не гадала! Бо вони такі страшні, шо і здєлать можуть шось. Чи вони правда дєлають, чи не дєлають – ну, мало ж таких же ж єсть. Етот, шо роблять. Да, це я год п'ять назад було! Да. Я сама тут уже жила, никого в дворі не було. Я сама, вийшла да, да калітки, кажу їй... Кажу: "Шо ти хотіла?" – "Давай я тобі погадаю! Ти щаслива, ти вродлива, ти те",– й строче. Кажу... Тоді той, раз узяла – вирвала волос в мене. Я думаю: "Ой... Це як здєлає..." І никого ніде немає, я сама, думаю – нє. Та я бігом зайшла в кухню, закрилася, та вона пішла. А шо вона – чи шо робила, чи просто так злякала мене, може... Чи Бог їх зна, шо вони там!.. Знають. О.

[Вони стояли] та не табором... Вобше ше ранше, бо вони їздили, багато їх було, їздило. Подводами, то ж понакриті такі в їх ті. Табором їздили. А щас табору нема, то як де прорветься яка одна, на село – і то бігає. То просе, то вороже, то каже "нас затопило, та ми той"... Просе шо... Ето... Та каму поворо же, каму... У нас – це год чи півтора назад – це ж там, у Новоукраїнці, це там жили чоловік із жінкою. А вони машиной їхали. Каже: "Підійшли до, до двору". Чоловік стояв надворі. А вони питають: "А хазяйка де?" А хазяйка в хаті сиділа дивилась телевізор. Вони зайшли – удвох, а той балакає з ним. Вони зайшли туди у хати в їх. Одна до їх зайшла, а одна зайшла в передню хату – а вона у задній хаті дивилася. Вона й не бачила їх. І вона перерила там усе, і отака тумбочка – гроші, восім тисяч грошей було. І вона найшла й забрала. І забрали вдвох, бутиль оставила, а гроші за той, ну, заховала ж кудась удвох, вийшли, тоді кажуть той, та хазяїн каже: "Я й води хочу". А вона, а вони кажуть: "Та вже підем, та десь нап'ємся! Води". Пішли, а ті кинулись... Не кинулись ізразу. І гардєроб одкртитий, і кровать перетой... Та сидить дивиться телевізор, а та балакає, дві сидить, вона ж дума, шо вона одна прийшла. І вони кинулись – і грошей нє, восім тисяч. А тоді її визивали. Вона каже: "Я даже й не знаю, які вони. Я не дуже придивлялась, які вони", – каже. І так, собірали дочкі... Вона наче десь в Нікалаєві, десь... На мєбєль собірали. Отако. Та так з ними связуваться, вони, кажуть, страшні такі.

[А раніше до циган ставились] – ну, а я знаю, як! Ну нічо. Ходють – то й ходють. Нихто їм нічого, не наганяв, не ганяв, не сільсовєт, нічого. А як ставилися? У кого, хто хоче погадать – чи молодий, чи шо – вона дасть руку, погада. Набреше там, шо язики прочеплені ж хароші. Вони знають, шо казать. Вони не то шо ми. А вона як хароше сказала – "на". Бо хароше ж сказала!

У нас тут євреїв не було. Отут було село – забула, як воно називається – то там були, самі євреї, були поселяні. Та їх тоже повибивали. Отож як стріляли всіх євреїв. А в нас вобщє не було тут євреїв. А який єврей буде в

селі сидіть? Євреї шоб десь, шоб робота така... Єврей же не піде в колхоз робить. Вони ж ето... Нє, не було євреїв у нас.

І от і война була. Я, наприклад, войни не бачила. Як война була. У нас на селі не було войни. Отут, в Привольній, через річку, сильно стрилянина була, і той, сильно бой був великий. І туди дальше, де ето, Бирзова – там вобщє. Казали, там [кров] [нерозбірливо]. Там і нємци. Й наші – усе в кучі. А ми так отдальонні були, село. І та, не бачили.. А тут і корови – вже ми такі були, той – було і дівчат забірали вони, і... Боялись. І мамки позамазані були грязю, шоб, шоб не чиплялися ж мужики... Та ми в [погрібі] сиділи. Четверо сосєдєй сиділо в погрібі. Дітвора, і, і мамки з нами сиділи. Та один прийшов, з гранатой, то ж хотів кидать, гранату в руках – мамки всі як вискочили, на нього почиплялися, і на ноги, й на руки: "І не кидай". А нам кричать: "Вилазьте оттуда", бо ховалися ж такі шо дома, шо на фронт не пішли, вони ж шукали, шпіони казали, та те... Ну не кинули. І бачила, як одного, етого, чи развєдчика, чи... Развєдчика, привязали да коняки, до хваста, і тянули по вулиці. Шоб бачили, шоб не той... Показували, де хто заховався, шоб виказували. [Це] там! Я була, да, ше дєвочкой була. Була, ше ми... Ну сорок пєрвий! Скіко мені там було? Оце я бачила. А так, шоб у нас стрілянина була, бой був, шоб такий – нє. Цього не було, я й не бачила, і не знаю...

Нємци, нємци... Як були, да. І вони ж партізанів шукали. Думають – там, де діти в погрібі, там же ж і партізани. То ж хотів кидать. Оце таке, у вайну, це я таке бачила. Партізана потягнули по вулиці, дапрашували його, били, а тоді, тоді прив'язали, та отож ето... А так я ни стрілянини, ни танків не бачила, нічого. В нас там не було такого бою. Зайшли, нємци, і виходили, спокойно тоже. Бою не було. А отут, через мост, через річку – було.

Ну, перше, об'являли ж по радіво, [шо війна почалася]. А радіво тоді були такі круглі точки, були. Як тарілка, на тому висіли. Та об'являли ж! Левітан там об'являв, такий в його голос, і об'являв, шо "двадцать второго іюня..." Нє! Об'являв, шо началася война, вобшем. А хто? Ранше ж ніхто не знав, де той Київ, де той шо, шо воно таке. Це тепер всі знають, ізучають і знають. А тоді ж нихто ничого не знав. І то началась война, стали брать. Позабірали молодьож! Хлопців, батьків!.. Позабірали, [на мнясо]. Воно то ж в армії не були, діти, не знають, шо це – ружжо. І їх на передову. Було три сина, й батько, і всі вишли, й погибли. Сильно багато погибло тоді молодьожі – вони ж не обучені були, нічого. Їх на передову послали... Да, сорок першому. Нє, нє, сорок першому. Не як освобождали, а як нємци заходили. О.

Ну я не знаю, як ну вони заходили, ну в каждій хаті ставали ж вони. Ну, як там ночувать, чи там жить. Це ж по хатам чи день, чи два, чи скіко їм скажуть. Ну... Балакали ж вони не по-нашому. Ничого. А я, ми отож надворі були, а він машина... нє, ружжо чистив. А він як пердне! [Сміється]. Я злякалася. А тоді, це ж мода у їх така, вони ж не придержуються. А в нас же ж

такого то немає. Та ми сміялися. Та тоді ж то стали розказувать, шо це вони так, у їх там завєдєно. Може сидіть їсти за столом, рване, і це... [Сміється]. Та це ж таке, ружжо чистив, тоді як пердне! [Сміється]. І ми засміялися, і не поймем, шо таке, шо дядько такий, і таке зробив, нікого не стісняясь, нічого!..

А, а хтозна, дєтка, [що у господарстві змінилося]! Тоді ж дівчатами були, скіко мені було, шо... Шо там змінилось? Коров таді ж забірали, каров позабірали, в калхозах... Такі стада каров нємци гнали! Страшне! В калхозах позабірали, у людей позабірали, свиней забірали, вбили, їли, варили – шо хотіли, те й робили. А так шоб... Так вреда людям наче вони не робили, шоб там чи били, чи здівались – то цього не було, канєшно. А так, такі ж оце стада в калхозах, гнали. Карови не доєні, ревуть! Крику, шуму! Оце тут, гнали. Дорога на Новоукраїнку, з Новоукраїнки оце ж сюда, через мост, сюда оце переплавляли. Куди вони гнали, шо вони робили, їх… Колхозні, і в людей забірали! І в людей. Свиней забірали, зайдуть у сарай, свиня – убили. І їсти варили. Та їли. Мясо, мясо, мясо. І курку, мясо. Курей ловили, гусей ловили, бо це ж вони м'яса. [Вловили] – ну а шо ж! Парили…Самі, самі все робили. А шо ж, шо ти йому скажеш? Як зайняли нємци, так усі ж боялися! Хтозна, шо йому казать? І вони самі. І варили, і скубли – все робили самі. Да. І тіко курки, яйця – по сараям ідуть – у кого свиня – витягнуть свиню, заріжуть.

Да. Сюда ішли, да. А виходили, я ж кажу, а виходили – в нас нічого ж не було, я ж кажу, він оце, цього не знаю. Вже ж я большенька була. Ну в нас не було такого, не було ничого. Це де вобще стояв фронт – а ті наступали чи одступали – то там же, канєшно, були бої. А ми – село невеличке таке було, атдальоне. Так шо там вони зайшли – мовчки. А тоді вже як наші, красні, наступали – приїхало три кавалєріста. Красніх. І сказали, шо ми красні, ми зайшли... Но в нас не нємци, шоб видавали, казали, де нємци – вони ж їх не постріляли. Так тоді вже раді були – красні заняли. Не буде вже, ето, то тоді ми раді були, шо ето... Развєдчики перві заходили. Ну я ж кажу, войни не було в нас. Я не бачила ни одного ни ранитого, ни вбитого, нічого не бачила. А так казали, річка, варочалась, прямо от... Туда, на [Кирзовой] там. Там воно камиші, річка – і хавалися, і ті хавались, і ті хавались. Як наступали, і отступали там, я ж кажу, страшне, я не бачила цього, канєшно. В нас не було.

Людей, [що погибли] да, тоді ж посилали і людей з калхозу, капали ж ями, [ховали]. Як там закапували їх? Аби прикрить земльою було. А тоді вже, після того, як наші зайшли, тоді вже викапували, де!.. Де хрести ставили, де нє, повикапували. Отут у школі в нас була обща яма, як той, харанили. А тоді вже, це ж я тут уже жила – а тоді, холм Слави там – і з атсуда, і там ж, на краю, коло кантори були, і тут. Собірали кості, і все, перевезли, у холм Слави, сюда. Харанили, всі кості пособірали, харанили. Тож зробили

пастамєнт там. А нємци, я не знаю, де вони, нємци. Ну, навєрно, так як похоронили, так вони позакапували, і так вони ото... Нємцив не ложили в одну. Не зносили. Це так було! Це так казали, ну я не бачила, вобщєм, о.

Стояли [в нас німці]! Да. Були! Ну, я знаю, в мене були, в нас дома стояли, так пожилі, мужики. Молодих я не знаю, не бачила. А так, пожилого, возросту були. Ну, да, навєрно, піхота, пішки заходили. Машин не було. Не було. Машини, може, вони йшли де дальше. Через село, може, йшли пеши, йшли. Як занімали, роздивлялися, шоб партізанів не було. Може так. А тоді машини були, вони з машинами були, да. Тоже вже... Машини були, прадукти їм привозили, і ето... Так шо вони... Я даже й не знаю, скіко стояло... Ну багато було!

Да, нас вигнали, ми всі там у кухонькі, всі... Хати ж невеликі були. З кухнями. І сиділи на палу, і спали, й сидя спали, бо не було де. А вони хату зайняли, там лягали. У їх одіяла були, і то ж такі палатки були... Ну, одіяла такі, чи байкові, чи шерстяні! Були у їх. Вони ж спали. То на кроватях. Шо було дома. Вони ж, лягали. Вони ж нікого не боялися. А хто шо скаже? А я не знаю, шо в їх [було]. Бо мені один дав таку наволочку, невеликий, невелику наволочку, дав. А я ж така рада, бо ти шо, не було, то він дав. В його діти тоже дома – два, казав, – тоже два дома. Ну вони ж тоже не винуваті, їх посилали, так як і нашіх. А діти ж дома оставалися тоже. Разні були! Так як в нас, так і там. І хароші були люди, невинуваті, і пагані були, о. Ну так вони никого ни, не стриляли, ни вбивали, ни здівались, никого, ни було цього. Нє! Так ничого [більше не давали]! Може тут женську узяв та дав. А де він взяв? Із дому б віз? Сюди, ось тут, проходили ж, десь тут узяв, мені дав, а в мене взяв – десь дальшій дав, це ж таке діло. Да!... [Сміється]. Нє, не було такого!

Вони, той, літом їли надворі. Надворі їли. Ну кухня ж була у їх. Кухню вони привозили. Була ж кухня. А, нє, вони ходили з катєлками, катєлки такі були, як у нашіх солдат, так і у їх. Бо вони те, ішли, кухня стояла отдєльно, от їх, а те… І вони з катєлками ходили, їм давали. Я ні разу не бачила, шоб вони їли… Може коли шо і просили, й давали, не знаю. Ну я от цього не помню. Шоб було…

Шоб вони святкували – нє-а. Нє. Не було цього. Та тоді ж їх вигнали, їх не було в нас! Оце може десь по городах, по бальших селах стояли. А в нас їх не було. Багато. Ото зайшли вони, побули, і вийшли. І всьо. Не було.

[До руських вони ставилися] ничого. Нихто ничого не, наче одінаково… Тоді ж, тоді ж всі вмісті ми жили, росіяни і українці умісті ж були. Тоді ж не розділяли. Це тепер розділяють. А ранше ж не розділяли.

Для мене шо страшно – ну це як гранату кидали. Я сильно перелякалась. І як мужика того тягнули, етим, канякою. А так, я не бачила, я ж тобі кажу, я не бачила ни вбитого, ни ранітого. Потому шо в нас не було. Фронту у нас не

було. В нас зайшли і вийшли. О. Це там, де фронт був, це там лежали і вбиті, і заставляли оце ж там харонить. Заривать заставляли людей, шоб хавали, бо воно ж буде смердіть. А в нас не було це, о, в нас не було такого.

В тому ж, селі, колхозі, в нас там один остався. Він був предсідатільом, і він остався. Чо його оставили, чи оставили, чи, може, попросився. І він остався, і так прідсідатільом в нас і був, на фронті він не був. Його не брали на, на фронт. О. Так він і перезімував, [зімував], так воно й було. Да, да, оставили його [німці], його й не вбивали, дапрашували, нічого йому не було. Да. І так він у нас і був. До вайни був, і в вайну був, і після вайни був. Так він і керував калхозом.

Ну канєшно!... Ну, змінилось [все в колхозі]. Все повивозили, все позабірали. Де яке хазяйство було – все повиганяли. А тоді оп’ять начали – у колхоз, в кого каровка осталась. Телят приводить. І так воно постєпєнно, став набираться калхоз, о. А тоді, дальші уже ж трактора почали, всьо. А то ж ранше коньми, та волами, та каровами це ж обробляли землю. І касили. Й сіяли, і убірали все. Да! Це вже після війни, після войни, да [трактори з’явилися]. Тоді після войни осталась там яка-то машина, “лорки” називали їх. Як там де є – то це вже багатий калхоз. Да! Ніхто ніде не їздив. Ні лісапета, ніде нічо. Пішки все ходили.

У нас, я знаю, шо отой, ну в нас... не було в нас старости. Оце в нас один він керував.[Бабалін] його фамілія. І він один староста був. І це ж він організовував колхози. Усе ж востановляли. А так не було.

[Землю не давали]. Нє. Ото де коло хати там було, то це було було. А так це… А када це стало? Це ж осьо! Землю. А а то ж ни в кого ж землі не було. Це стали тепер роздавать землю. Та продавать. А ранше ж не було. Ранше калхоз як був – так він і був все врем’я. Скіко я ось і помню – все врем’я колхоз був. Не було такого... Оце шо коло хати земля – то... Да! Так так [і на] Новоукраїнкі. Це ж там, де Леніна, де дочка – там по піісят сотих города. Там великі села. А в нас тут осьо селились – людей багато було. А землі мало. А я. Ось тут ми построїлись – і в нас вабщє городу нема! Тут осьо город, оце такий у мене. Гараж построїли, сарай, дві хати – оце все моє. Більш нема в мене ничого.

[В Новоукраїнкі] да, великі [були городи]! Там були по піісят сотих город. На краю садили сади, були дуже хароші, сади були. Нє, аж у край городу. Садили. А тоді вже стало засихать, дерево, уже той, та калхоз, повипилювали, калхоз трахтором переорали. Таді стали тут садить коло двору. Сади. Тепер коло двору. Не в городах, там, у кінці, а коло двору той, стали. Так а там? Там сильно городи здорові. Кукурузи содють. І баштани содють, і все. Як піісят сотих. Пів гектара. Канєшно, великий кусок, страшно. Як маладі – ше обробляють. А пєнсіонєри то? Стараються, ну, канєшно, трудно...

У вайну те саме садили! І кукуруза була, і картошка була, і часник, цибуля – все таке. Квасоля – все врем'я таке було. Я знаю, шо дома ж садили, таке... Все время таке садили. Гароди здарові там, канєшно. Прохарчуваться, ну канєшно! Ранше ж дожді проходили, не було ж цього – палило – нихто не знав. [Во-первих], там води нема. Там же і щас нема. Нє, там щас є вода. Воду провели. Ну поливать не розришають, бо тепер же ж свєт, дорого, той. І в каждом дворі кран стоїть, там, на Новоукраїнкі. А в нас нема. Позаривали... Ото скіко трубів кругом позарито – і тіко та сторона одна вода єсть. Та вади нема, і тепер вади немає.

Да, є вода.. Не, правда, там вода тоже є! Кругом вадапроводи пападєлали. А тіко шо як робили – п'яні були. Робили, складали. А воно тоді воду включили – попроривало, попро той. Тіко знали ремонтіровали. А тоді мотор згорів – тут ось у балкі в нас. Та так хата та стоїть. Те шо воду тут качали. Да, да! Оце ж тут було. А хто тоді буде ремонтіровать?! Уже колхози роз той, і людей [розігнали]. Ну в мене ше вода, ось криниця у дворі, то ше байдуже, та там. Над річкой... А от па горах – ни криниць, ни води немає. І це бочкой привозять води... А шо ж та бочка вода? Це так. Як кажуть: пол помив – не виливай, хай осядеться, та курям тоді наливають. Ну а шо ж? Як нема води. А бочка щас – шиїсят гривнів, бочка води. Багато її на це? Не поллєш, ничого. Це коло річки, канєшно, там лучє. Так коло річки там і вадапровод. Там вода дуже хароша, у тому...

Да. Там хароша вода. А... І річка, як ранше річка, як ранше в нас – як весна – льод, отако завтовшки. Як зашеретує, було, тут на тому, під мастом, тріст – вся вода на плавню. Це плавня, все у воді стоїть. Топили оцих, шо над річкою, всіх – весна, було ж восьме березня, вся ж у клуб, клуб сюда, оце в нас, оце був тут, де оце ж де [бар]. Того не було, це новий построїли клуб. І щас радіво об'являє: всі додому, де по шо поднімайте, чи каров виводьте, свиней виводьте – оцево, отуда, з гари сообщіли, що йде половодьє. І ше льод як заширитує, і вода...Да! І було кажду весну. А тепер – тепер вади нема. Нема ж ніде вади, ось такі, як дождів немає. Як прийдуть які кой-які – хоч так [отдихне]. Як у нас тут по балкі, оце тут по балкі – сильний дождь був, лівєнь, ну до нас не дойшло До нас це у сосєдки це в хаті була вода. Там, у магазінах, це сильно у центрі вода, за мостом, несло, і забори, і дерева. Зашеротувало – вода вийшла, на той... Це було.

Це, це було якраз у шиїсяті годи. Бо я знаю, ми сиділи тут, була Люда маленька, я кормила. А вікно видно тут у балку. І вода у балкі була. А тоді стала розливаться. Тоді більше, більше!.. Тоді вже в дворі тут, бачу. Це я запомнила, бо Люда була мала. Це ми в шиїсятом году було якраз, таке, як вода з отсюда йшла. А там я не знаю. А це вже, навєрно, год пітнадцять – нема половодья. Там ото [хвіртку] закривають, мабуть. Чи шо там роблять, я не знаю...

А після того, [як у войну худобу забрали] я ж кажу, в кого пооставались – стали телиться, оставляли, і стали розводить. Між собой. Спереду своїм давали, а тоді вже другому продавали. Це да, це було. Пока ж це воно все! А тоді в людей вже розвелося – калхоз забірав. У калхоз брали. Птиця тоже була в калхозі. Авечки були. І еті ж... Карови були, свині були, кури були. Держали, все було в калхозах. І все держали. А тепер все убиточне. Ничого ніхто не держе. Тепер легше всього – хоч ось і в нас тоже: пшеницю посіяв, літом собі вбрав, і падсолнух. Всьо! Ни гародини... Ранше такі гародини це в нас на плавні були – страшне, стіко всього було! А тепер все вбиточне! Крадуть! Ну так а шо ж дєлать? Сторожа ставте, ну як же ж – нема. Осьо, пройшло літо, ничого ніде нема. [З садку] десь привезуть – воно пережмате, переджвякене, пере той... Ото хто собі.

Да. А то ж було – в нас оце плавня була – які були капусти!.. Називалась, славилась капуста "привольнянка". Її кругом возили. Головки здорові, сладка. Як розріжеж – як лопається. А тепер привезуть – тут отакі жили на їй, а сірьодка суха. Нема шо кришить у борщ. І горька якась. Та сладка була, така ж капуста була. Я ж кажу, як той, було на осінь, солить – юшки повно. А це така суха – її немає. Вона не в борщі, ни... А вже поляпав дощ. Щас уже закрию. Тут тоже, видьорне.

[Запис призупинено].

[У війну ходили] на заработки, де, до когось? Нє. Ранше не було. Ранше було каждий в своєм колхозі. Ото свої хати. Свої гароди. Свій калхоз – ото там і робили все врем'я. Там. Заработки, цього не було, шоб десь поїхать заробить. Нє. Цього не було. А, мінять да. Мінять приїжали з города. Привозили тюльку – таке, тут дешове. Магазінов то ж. Вони то вже появились, магазіни – ну када то там доставлять? Привозили тюльку, після войни провизли одежу, як із [нерозбірливо] приносили. А тут брали то яїчки, то ето, то масло, то ше шо-то. Чи гроші, чи як там... Міняли, вобшем. З города да, були. Приїжали. Було тюльку привозили. Ну вже після войни! А в войну нє! В войну нихто ничого ніде. Сиділи каждий на свойому. У войну нє. А вже після войни, як наші заступили – вже тоді почали гарадську туда, сюда їздить. Начав ото поїзд вже ходить. Кой-які машини стали появляться, та їздили. А так нє. А ранше заработок в усіх – не знали нихто ничого. Це тепер ось їдуть і за гряницю, кругом. А тоді – тоді всі дома були. Нихто нікуда не їхав. Може хто такий грамотний – та ше у город поїде, та той... А так не було.

Церкву? У нас там не було церкви. Тут була церква, оце де ви находитесь, так в інтернаті – тут була церква. Ну я її не знаю, я ж, як мені три года було, так я ж вобше, ничого не помню. Приходили базарь, на базарь сюди, то я так здаля бачила, шо це церква, а я ні разу не була, бо тут же ж не жила. А на базарь як ідем же ж – гуртом. Продали, всі собрались, та й оп'ять назад ідем. А так я не була в церкві ні разу. А вже тоді після того, то вже там воз-

родили церкву. З хати. Вже не скоро, канєшно, після війни, пока ж це воно все, вже трошки влаштувалося. Та так церква й є. Ну батюшки шось часто міняються. Це вже молоді приходили були. То гуляли... [Сміється]. Ні, не щас от іменно, а ранше, як от. Вже я тут була. Та знаю, шо тут церкву одкрили, і батюшка молодий був, і жінка молода, і він гуляв. Жінка ганяла його, жінка. Ну як? Оце ж так. Як молодий! Да, да. Та й бачили... Я це я тут уже жила. Канєшно. А він каже: "Я – як у церкві – я на роботі. А ви на роботі, ви з роботи прийдете – ви ж шо хочите робите?" Так і він "В мене – каже – ото така робота. Шо я одправив..." Ну він тоже прав. Молодий. І большинству це оттуда з Западної все. Ці, батюшки. Да, да. Все з отутуда батюшки.

І щас у нас молодий батюшка. А поперед його був вобщє, прийшов хлопчиком, тіко женився, низенького росту. Харошенький, ліцо кругленький, отакий. Ну маладюсєнькe! Ну пришло, ну [поперва] праве, ну,знаєш, наче вже батюшка, з барадою. А воно вибрите, личко отаке кругле – харошинький був сам на лиці. Ну наче не ліче йому батюшка. Батюшка должен з барадой буть. Здоровий. Ну як... В гадах уже ж. Ну цього прислали, а він десь із жінкой уїхав в Нікалаєв. Недовго [побув]. Ну я не знаю, скіки, ну довгенько, може, год восім був тута. Ну цей не гуляв. Цей який-то був такий совісний. Цей ше ранше... [Перед тим, шо гуляв], ранше, ше ранше. Ранше, перед ним це він був тоже. Да! Молоді жінки були. І вона ж у церкву ходила, тоже там. Пєла. [Де це та]. Хіба це церква – там більше гріха набереся. Оце ж таке діло. [Сміється]. Та не...

Хто тепер чого боїться? Це ранше сказали – ми боялися. Цього нільзя дєлать. А тепер скажи – отаке, воно зна, де діти беруться, воно зна все. Бо воно дивиться тєлєвізор. Воно ж все знає! Де беруться [діти, ранше узнавали] – напрімєр, я росла мала. А в мене братік родився. А мама каже: був дощ, шла половодья, і він плив по воді, а я його паймала і принесла. Ну, принесла, хай буде, як принесла. Ранше не понімали цього. Та! Нє.

Шо не так, побільшала ж, міжду дітьми уже ж міжду старшими. А старші уже балакають. Та ше ж і учуть. Розказують, шоб знали. А воно ж як ті, гавенята, повилупляють, дивимось. А вони – учуть. Та! А шо ж! Дівчата казали.. Ми ж – слухайте, шо діти беруться, та те, та друге. А нам всьо равно було. А тоді як підросли, канєшно. А в школу ходили переростки, великі були вже. А тепер скажи – шо поймав. Або, кажуть, у капусті найшли. Лежало. Ну, хай і в капусті. Ага. "А ти, – кажуть, – родила". Не найшла в капусті. Баштанська, звізда, мала. "Ти, – каже, – мене родила". А не в капусті знайшла. А нам сказали – в капусті – хай буде в капусті. Хай...

Да! Де ми гуляли, [там розказували]. Канєшно! А де ж? Так же ж не буде. То як гуляїм, посходимось ж. Бігаєм, заглядаєм – воно з хлопцями вже ж, а ми менші. А ми бігаєм заглядаєм – хто з ким стоїть, хто шо робе. Бігаєм ж, як шпіони. Ну... ну вони стоять там, чи цілуються, чи обнімаються – "ой, а я

бачила, а я бачила, як тебе обнімав, як тебе цілував, як те..." Да! А вони сміється, шо дівчата. Вони ж уже понімали. А ми шо? А це вже були... ето... ну, год читирнадцять було. Вже ж таки понімали, вже ж трохи більші, не то, шо дєсять год. Оце так же ж... Дражнилися, вони нас хлопці ганяли, нас наганяли, та того... [Сміється]. А ми ж бігли! Старші, да, старші. Шоб не заглідали. Бо ми ж прийдем – і мамкам розкажем. Бо не понімали, шо це нільзя казать.

Е! Хто там шо розпитував! [Нерозбірливо]. Самі! Самі [все дізнавалися], де хто шо казав, дізнавались і знали! Да! А от мамки... Шас ось мамки – книжки купляють, дітям. Все розказуть, по тєлєвізору... А нам хто казав – оце як мєнструація... Ніхто ж нічого не казав! Ми цього нічого не знали. Я приїхала з Новоукраїнки сюди в гості – тьотка тут була моя – в мене так живот [ноччю] болів. У мене. Ну я думаю, шось чи наїлась шо, шо я знала. Мамки ж нихто нічого не казав. Шо це, откуда, як це буде. Тепер мамки все дітям розказують, все ж балакають. А ранше нє. А тоді там була сестра, старша за мене, двоюрідна ж, у тьотки. А я ж пішла в туалєт, підтерлась – кров. Думаю, [нарив був], навєрно, в мене. Та стала ж ото їй казать, та вона мені розказала, шо це так буде, шо це у каждого, шо це должна ти дивиться, підмиваться, підстілаться, той.. Це вона мені розказала. А мама ж нічого не казала. Оцього не було вобше. А тепер – в школі учуть. Батьки учуть. По тєлєвізорах показують, ці всі прокладки в печінках сидять. [Сміється]. [Цілий день] і розказують. А ранше ж ніхто цього не понімав! Та шо ж було тут [нерозбірливо] ранше? Ни трусів не було... Ніякої лишньої тряпки не було положить. Нічого! Було й по ногах бігло, і шо ти хочеш... А зіма? Холод такий, холод? Та!..

Ну не було, не було. І жінки ходили без трусів. Да, да. Та я знаю, када... Вже ж як наші [вступили] як після того почалось трохи востановляться все. Ну в якім году вже стало, шо легше стало. Продукти стали лучі поступать, вже стали в магазінах буть, оце все вже ж було. А ранше в нас – я ж тобі кажу – ни в кого. Жінки – це рубашки... А ти хоч той рубашкой і витерся! А як день на роботі – тягали ж і мішки, і сапали. Все ж робили. На степу робилося... Да!

Та!.. Як тепер: прокладку положе, ногу задерла – їй харашо. [Сміється]. Нічого не [тече]... Та! Як в рекламі ж, да. [Ноги] задерла, подивіться, як удобно, як харашо. Уже вони так надоїли, ті прокладки. Ну ще, як я ось сама дома собі... Нема никого, мені не стидно. А як... А як до дітей, у тому, та вони балакають – глаза на лоб вилазять. Стидно сидіть! А вони молоді, сидіть зі своїми дітьми, наче ось той... А нам стидно. Бо в нас такого не було. Ни бачили ми нічого. То тепер уже ж, канєшно. Та! Шо тепер.

Діти ж [раніше]... Культура? Та яка там культура. Вони то [не] ховались, канєшно. Яку літо – надворі спали всі. Ми собі постелим полик, соломи настелили, надворі. Рядно простелили, чимсь укрились. А батьки спали в хаті, на [нерозбірливо] спали самі. А зімою – як діти малі – то діти поснуть, вони тожі вже, це ж таке діло... А вже взрослі були – тоді вже батьки пішли... Була

передня хата, кухонька, й сєнци. Ни вєранди, нічого не було! То тоді вже батьки, як діти підбільшали, то тоді батьки у кухню спать, а дітвора тоді вже тут у хаті, всі вмісті. І здарові, і малі, тоді вже там спали. А так той – та було ж дітвора шо набігаються, попадали, хропуть, сплять. О. Оце так, вмісті всі були. Де ж там було, хто там... Хоч там, накрите було, хоч жили усі вмісті, і то було де. А [як жінкі вагітні ходили] – то кажуть, то наїлася кавуна, то наїлася того... Сказали та й пішли. Ну сказали – хай буде так. А тожі ж стали підростать, уже... Не кавун! [Сміється] О!.. Да!

[До вагітної ставилися] – на роботі нихто нічого не понімав. Не було ниякої знижки, чи та шо вже їй пора рожать, а вона робила. Робила, та як усі робили. Я, наприклад, те шо вийшла заміж, я оце шо Юра, чи Вова родився – він пішов у армію, п'ять годь служив, а я тут же ж була. Тут була трохи, а тоді ж поїхала до мами. Робила дояркою. А тут робила – була бєрємєнна, ше до армії, і тут же ж була – отут у тому, де оце м'ясний строяли магазин – я тягала, по два відра цементу тягала. Каміння тягала. Все, шо робили... Пішла ж робить, хто за мене буде робить? Я з таким з животом. Я робила, тягала все. Ну а... А шо? А шо ж сідіть дома? Не було ж [за що чого сидіть]. А родиться дитина – нада в шось же ж і загорнуть, нада і шось купить. І буде рости, все. Нада ж робить. А де ж робить? Так робить не було де. В канторі то там знаєш, сиділи, та то не так. А ми як чорнорабочі!

Отак і робили! Отак і робили, до краю. Ранше ж не було, шо ось як тепер ось дають три года. Ранше робила... Ну місяць. І дитину в садік отдавали, і на роботу шли зразу. Нихто ніякого ничо. Ніяких ні отпускніх, ні родовіх, нихто нічого не давав. Ничого не було. Ото той – хочеш – сиди дома, тобі ж нихто не буде платить. А коло чого сидіть? Як не було коло чого сидіть. Йшли й робили. Нихто, не було такого, як щас ось: і плотють. А щас вобщє тисячі плотють. За шо? Шо я родила тобі дитину? Я вобщє не знаю, по якому це воно! Ранше...

Тепер... Тоді ранше нихто, Боже сохрани, нихто нічого! Ніде... Я ж кажу, [баби] родила, і побула місяць дома – дитину в садік. А тоді вже попідростали, так шо по годіку – манєж такий здоровий у садіку, і там вони всі, як ягнята стоять. В пять часов за ними йдеш, і вони вже всі – якби тіко одна мамка прийшла – кричать!.. Як вони там з ними робили, я не знаю? Я б не робила. Ой!.. Приходиш – і соплі, і сльози, і все. Кричать, рученята простягають – до мамки. Ой!... А тоді як підросла, [Люда] більшенька була, через [нерозбірливо] зайшла – садік отам був, під... коло моста. Наш садік ж був. І був ігрушечний магазин, це в шиїсятом году ж був. Це ж були ігрушки, було ж вже все. Так не було, пільонок не було так дуже, ну... І вона тіко шоб в магазін зайти, тіко шоб купить ігрушку, якусь ігрушку. А за шо ж куплять? І кричить! Не хоче в садік іти. Скіко серця попорвав з дітьми тими. Нада одкрить, вже грози немає. І ето... Ти подиви, який дощ, наче [нерозбірливо] поналивав води. Да! Ой!..

Нихто [не розповідав за пологи]. Нє. Я ж ось двох рожала – тоді ж Вову у сорок де'ятом, Люду в шиїсятом... Тоді ж не ходили не провіряли в больницю, нічого! Нихто нічого не казав. Я якраз родила на другий день Паски. Родилась вона. Це вже в цій хаті ми тут жили. Свекруха йшла в церкву, а в мене вже ж схватки були. Вона каже: "Ну я піду в церкву, а ти будь дома". Ну як це? Одна в хаті, кричу, не знаю ж, шо робить. Приходе вона з церкви ж, мати. А я вже [нерозбірливо] в хаті не находю. Та вона вискочила, тут робили дорогу, самосвали, та в самосвал мене, та в больницю ото одвезла. Та я й родила зразу. Да. Тіко привезли, і я... В мене такі болі були, шо я боялась, шоб мене не занесли у одіночку, шоб я там сама ражала. Думаю – тут люди, як люди, так я наче не так боюсь. Та я там [в палаті] вродила, коло дівчат, коло того. Нихто нічого...

Ну прийняли мене, положили на койку. Ну як роженицю. Та кровать тяга, кричить. Та на зємлю падає – бо болі ж, не знаєш, шо робить. Як воно ж такі болі. Я думаю: "Я кричать не буду, там, де рожають, шоб не вивели мене туда у одиночку, де рожають". Бо я сильно боялась. І я на кроваті родила! [Сміється]. А одна. В мене сосєдка була – здорова така, Тома – і ото кровать як хвате стане тягать по тому кровать. Ну при чому ж кровать? [Сміється].

В сорок дев'ятом, шо як я рожала.. Я лежала... Я лежала тоже в больниці. Ну тоді ше не було, шоб отдєльно рожали. Привезли мене тоже, я лежала. Ну, тоже, боялась кричать. Ше ж перва – люди, і все, шо ж я я буду кричать? То я тоже родила в палаті. Коло тіх, коло рожениць тоже родила. Я сильно боялась, шоб саму мене... А шо – оставлять, двері закриють, і кричи. Хай кричить, пока не роде! Ну як же ж кричи? Може, нада помагать, може, нада шось же ж казать? Та, куди!

Абортів я багато робила, оце гріха в мене багато от абортів. Так... Ой... У больниці робили... Без уколів, без нічого. Шо вони там той: як матку одкривали – наче такі жилізні прути. І то шо вони застромляли туди, як матку одкривали. А воно ж больно! А воно ж страшне, невозможно! Та біз нічого! Жив'йом! І оце стаєм... Людей вобщє тут багато жило, молодіх багато. Чоловік сєм оце стоять всі – і оце так ногті посиніли, отако стоїм всі під дверями. Виводять оттуда гатовіх. Нихто ниде ни укола, нічого. Канєшно, лежали ми тоді і по читирі дня, і по п'ять днєй. Уже після того, да. Не розрішали вставать, і підмивали, все робили. Ми нічого не робили. А тепер он – шо ж тепер? Тепер гроші заплатив, кажуть, не та... Ой, та !

Дома, як, як ранше – робили. Я робила дома, дома тоже... Отут я жила, на Новоукраїнкі була фельшерша, я до їй поїхала. Бєдкой поїхала. Бєдка називається. Там два чоловіка тіко сідає. І вона... Шо вона там робила – матко... маткоразширітєль ставила якийся. І я от їй приїхала додому. А аж, аж на вечір, там ото ж той... І вийшло все... Ну, лежала, канєшно, дома лєжала.

Отут больниця в нас і хірургія була, і туботдєлєніє було. Больниця дуже велика була. Врачі хароші були. А тепер поваляли все, ничого немає.

Ну тоді [як предохранялись]... Як жінки – ото хто шо розказує. Я знаю, тоже ж: забєрємєнєла, та вже не хотіла рожать... Та те, та казали – я й синьку пила, стакан синьки набовтала, шо от синьки воно обірветься... Вобшем, хто шо казав, те й робили. Да. Ну, туди ж не хотілось іти. А так думаєш – а.. Те! То пока там не зроблять нічо, то може там хто слабий, то воно виходило. А так... Нє. Нихто ничо нам в больниці не казав, так як... Нє, нє! Як я рожала, то не розказували, а вже впіслях, канєшно, тоді вже... Вже ось я Люду родила, то вже після Вови родила, через дєсять год – тоді вже розказували. А ранше – нихто ничого. Ото в жінок, як лежим – хто зна, десь почув, шо... Той каже – синьки набовтай та випий. Так я і синьку пила, та й усе... А шо воно дало? Харашо, шо хоч желудок не зірвала, ничого... Нє, нє. Ранше це такого не було. Я ж кажу – це тепер уже. У школі дітям все ж розказують. Все. Уроки є спеціально. Вони все знають. Книжки мамки їм купляють. Вони все це читають. Як, як жить, шо робить – все. Вони все знають. А ми шо знали? А ми ж ничого не знали.

Були [дівчата гулящі]. Наприклад, з моєї партії, як я гуляла, та малими ше були – ше ж заміж не виходила – то були дівчата такі. Отвязані були. Як приїжають, хлопці, ті ж питають – яку можна? І совітують. Були такі, да. Ну а шо – вони підходили! В хлопців спитали – де така дівчина, шо можна? Ну а хлопці показали ж. А хлопці шо – не можуть підійти? Підійшов – а їй, шо їй нада? Як вона така сама, то їй багато балакать не нада.

Да! І ранше ж дітей приводили. Тоже, ше ж, ше ранше, як мама моя ось була. Тоже, каже, було, шо дітей приводили. Тоже ж були. Та воно з покон віков так іде.

Батьки були самостоятільні [в тої дівчини]. Вона це з моєї партії, таки ми гуляли, один кружок був. Гуляща була. Одна й друга. Дві їх було усього. А не беремєнєли от! Не беремєнєли! А чи вони знали шо, чи так получалось, чи як там воно. Ну дітей не привели, не. Не було дітей, а гулящі були такі. Да, да! Уже знали всі.

А [хлопці як ставилися] – шо вони! Як і до всіх, ничого вони не... А при чом хлопці тут? Він не хоче [з їй], а шо йому? Хай гуляє, хай ходе, хай шо хоче робе. Ничого. Да! Це про [скілько], як тіко чужі хлопці прийшли – ну, як хлопці ж. Познакомились, спитали – яка тут дівчина де? І йому показали – всьо. І вже вона пішла з ним. Да, ну а шо – побалакають там, чи шо. Одійдуть трохи, побалакають, та й оп'ять – взяв та й пішов. Ну він же ж, хлопці сказали, шо вона така. А шо він там буде робить коло її довго? Як вона вже попробувала, та шо ж уже їй? Вона... Нє, ну, [самі гуляли], все-таки, канєшно, єслі, це як нравиться – і ходиш ж. Встрічаються. А як не нравиться – ніхто ж не ходе. А їй всьо равно! Аби хлопець. Хто підійшов – то й підійшов. А так да. А так же – як він не нравіться – як же ж із ним стоять, чи сидіть? Як він не нравиться? В голові той шо нравиться ж. А приходиться...

[Вони потім] повиходили заміж. І з чоловіками живуть, жили. Дітей понаживали. От такі чоловіки. Бач! Не мстили, навєрно. А може мстили, та мовчали. Ну тоже ж, це багато значить у сім'ї, єслі взять. І вони тутешні хлопці. А одну взяв старший за єй. І знав, і все. І взяв, і жили. Построялись, і жили. Двох дітей нажили. Трьох, і хлопця. І жили. А вже як вони там жили – чи він упрікав їй, чи не упрікав, чи казав шо – я не знаю. Ну жили. Факт в тому, шо жили. А друга тоже заміж вийшла, ну та, друга, за чужого вийшла заміж. Той, вона десь у Новополтавку, десь туди її взяли. Жила з їм, а як там вони жили? Ну приїжала, так каже, наче ничого, а хтозна, як там вони жили... Чи він її упрікав, чи казав шо, чи не казав.

Ну а шо, а шо, [як дівчата до таких ставилися]? Як до них ставились? Балака – балака, не балака... А шо вона йому – сестра, чи брат, чи шо? Не рідні. Ну в кого там може був брат старший, чи сестра – та може придержували, та казали. А хто той – а шо? Гуляли вмісті, всі ходили, та й то. А тоді як порозходються – хто куда. Кому де нада – туда і шли.

Було [таке, шо в шлюбі гуляли]. Було й таке й ранше. А щас – откуда ж воно береться? Воно ж береться із ранішнього. І ранше було таке. Єсть же ж путня, а єсть непутьова. Те гуляє, те п'є. Так воно з покон-віку ведеться. Є. Може, рідше було, як тепер, а ранше тоже було. І дітей приводили, тоже так само. Нагулювали. Ну ранше вобщє гріх був. Це такий пазор був, вобщє, страшне. А тепер заміж нихто не виходе не [беременний], всі бєрємєнні виходють заміж. Да! А ну воно береться з старшого покодєння.

Ну а шо жінка? Шоб повлiять? Ну хтозна, хто їх... Хто як мог. Уже ж чоловіка знає. Той ругався, той розходився. Той ходив ганяв, розганяв, шо він піде туди, зна, куди. Скажуть же ж. Це ж село. Зразу хай не знають, а тоді ж всьо равно взнають. Хтозна. Та бросала, а він піде погуля –погуля, прийме – та оп'ять живуть. Хто якими методами вмів, то так і держав. Каждого чоловіка коло себе.

Ну а балакали [за ворожок], ну в нас такого не було, в нас такіх не було. Може, де й були такі ворожки, шоб варажили, причаровували, то кажуть, шо... Ну такого я ни... В моїй жизні я такого ни чула, шоб... Чула, шо приворожить можна там, чи шо. А шоб хто так приворожив, то я не чула.. Не було в мене, я не знаю... Да. А шо ж дєлать? Хто як мог – так і боровся за свою жизть. Хто мирним путьом, а хто бився. Хто судився... Хто як мог – так і приспособлявся. Кажуть, шо устроїть, шоб не пішов.

[А] шоб гуляв, взяв женивсь на їй – та було! Було, канєшно, були. Були. Там у нас не було такого, ну [чула]. Яку пішов – так пішов, так і остався жити у неї. А та з дітьми оставалась дома. Було, було всього. [А тій жінці] нє, [не помагали.] А шо помагать, як у каждого... А, нє. Нє. Нє. Цього не було, ніякої знижки. А чо...

[А після війни] самі жінки. Вже десь хтось якийсь мужик остався, а то ж большинству всі пооставались вдови. Самі вдови. Ото ж у калхозі як воли ті робили. Шо вони бачили? Дома діти. По двоє дітей, по троє, по одному – в кого скіко. Ото в калхозі робили, ото все, вся їх жизнь була. Дітей, піднімали на ноги, а їхня жизнь так пройшла, молоді годи... Моя мама осталася – їй тридцять год було, як осталася вдовою... Як забрали ж батька... Так вона заміж не виходила, так вона померла, одинока, сама. І за дітей каже: "Каму мої діти нада?" Приходили. У його було четверо дітей, і нас двоє. "Так шо – каже. – йому буде жалко моїх дітей, а мені тіх? Ні. Свого ж жалкіше". Так вона заміж і не виходила, мама. Так вона з нами, і, і поженила нас, так там на Новоукраїнкі вона сємдєсят два вона померла. Коло брата жила. Та! Хоч і щас ото сходються? Шо то вже за жизнь? То так. Нема шо дєлать. Луче так встрічайтесь, та так і живіть – кажен сам собі. Каму чужі діти нада? Каму? Єслі бросають сваїх, ідуть – я, чужа дитина, нада? Те!

Аткрито не було цього, [шоб чоловіки на дві сім'ї жили]. Ти шо. Адкрито не було. Ну так, канєшно, мужики гуляли. Скрито. Вони там не помагали, нічого, і чим помагать, тоді не було чим. Ну а молоді, жінки ж ті маладі були, а їх мало, чоловіків, то вони гуляли, канєшно. Ну а сєм'ї свої не бросали, і не жили там для тей сім'ї, для чого. Ото заскоче, переспить – і всьо. А яка там помощь? Та й...

А хтозна! Може, й було так, шо завлєкали. Яка, може, шо красивіша, така, може, шо [нерозбірливо] була, та хлопці може, чи мужики, самі ж ішли. Може й вона завлєкала. Хтозна, як. Ну факт в тому, шо свою сім'ю він не бросав. У нас, наприклад, було так. І не переходив до другої. Гулять гуляли, канєшно. Й розоблачалися, й ругалися. А, со врємєнєм всьо пройшло. Тоді ж... Да, да! Було всього. А тоді вже й [нерозбірливо] пройшов. Годи ж проходять. Так і воно проходило. Да. Так шо...

Да. Та ми, я ж кажу, у ставку співали. І на падводі, на работу як їдемо, усі ж з однії барабури їдем, сидим, співаєм. Пока волами доїдеш. Співали, да. Пєсні співали. Ну раньше ж учились хадили пєсні, які не знали, хадили дівчата співали всі. А старші учили. Да. Да! А тоді ми почали співать іх їми. І так і почалось.

Пісні, щас я тобі скажу... Співали це старинні пісні. Я тобі розкажу щас... "Ой летіла галка, та й сіла на сосну. Та сіла на сосну, на гілку розкошну. А вже ж тая гілка додолу схилилась. Як гірко жити сироті без роду. А в мене роду – два братика зроду. І ти призивались двадцятого году. Прилинь, прилинь брате, у неділю вранці, та й вип'ємо, брате, горілки по чарці. А він каже: чогось мені, сестро, горілка не п'ється. Скажи мені, сестро, як тобі живеться? А вона ж отвічає: мені живеться горе на чужині. Нихто не пригорне при лихій годині. Не пригорне батько, не пригорне мати. Тільки той пригорне, шо думає брати". Це старинні пєсні. Да. Ну це якби дівчата були, та заспівать, а так шо ж... Отакі слова! Не такі, як тепер співають: наче шо бачить, те й співають. Раньше ж такі пісні були жалісліві. Да.

Про кохання, ну, я помню... Так: "Я поливала астри білі, ти допоміг мені полить. З тих пір я мрію про кохання, з тих пір душа моя болить. А ти проходив мимо двору, я подивилась на твій стан. Стояла довго під вербою, пока вечірній спав туман". Вона длінна, канєшно. Тіки я вже позабувала. Хароші пісні були, канєшно, старинні. Та!..

Нє. нє. Не знаю. Мама вобщє, в її голосу так не було, шоб вона співала, та ето.. Так, за гуртом співала. Чи я не знаю... Оце ж так учили. Співали, а ми ж слухались, а тоді [собі] співали. На роботі особенно, шо їхали на степ, чи в гарбі, чи в фургоні сиділи всі... А шо дєлать? Давайте будем співать! Чи хто їв, чи не їв, а співають. Пєсєнь раньше вобщє було. Ой!.. Ужас. Вечером лунко, тихо, красіво. Зелено там було, сади такі красіві, понасажені.

Жартівливі? А хтозна! Та були, канєшно, були. Ну вже якось...Трошки... Та й тепер ото частушки такі кацапи співають, ото в нас такі були. Співали, да. Співали, частушок багато було. Ну як [нерозбірливо]. Той підкаже, той співа, той, тому отвєт дають. Чи так... багато було, канєшно. А це ж уже годи пройшли, уже ж...

Ну, про шо [співали]? А шо дівчата ? Дівчата про любов. Любовні. Попідростали ж. Воно саме підказує, шо ж нада. [Сміється]. Уже любов начинається ж. Начинали нравится, хто каму, вже ж є. Це ж жизннєно, це ж воно так. З поколєнія в поколєніє переходе.

Самі [хлопці співали] були. В нас хлопці під балалайку співали. Ну не всі, тоже ж. Так як і дівчата: є співають, а є такі, шо не співають, сидять, тіко слухають. А не співають. Чи голосу нема, чи не получається, чи шо, я не знаю, шо. Таке було, багато дівчат і хлопців, такі шо... А хлопці ж є такі: другий совісний, другий красівий, і... А весь і дереться, і [нерозбірливо], і весь як [нерозбірливо] ходе! І так от! Ну молоді. Таке от у його. Шо скаже, шо прикаже. В його все получаються. А той сидить мовчить.

[А дівчата більше любили] ну то ж таких... Вертунів, шоб... [Сміється]. Шо багато балакають. Знали. Шо обкрутиться, обдуре їй. Да, і палуче шо нада... Ну... Як нравиться, так такий шо і мовчить, нравиться. Як каму. А каму той нравиться. То це каждому... Ну а шо ж? Як заміж іти, знати, і який він, шоб і красівий був. А шо в його там у сірьодкі? Воно не видно. Він тоді покаже своє. Да, да, да! Оце ж так і заміж виходили. Підійшов, побалакав, пригорнув, поцілував. А що жінкі нада? То вже й понравився. Да, да. Це ж таке дєло.

[Запис призупинено].

Це скіко год... Да, це тоді вже ж появилось, так воно і було, комсомольці... ну комсомол я не буда. Піонеркой була. А в комсомолі я не була. Не хотіла. А шо, казали, будуть комсолмольців і розстрелювать, і як война буде, і те-друге, пожалуй... Пужали. А ми не хотіли йти в камсамол. Да, після війни [пужали]. [Під час війни] та були, канєшно, [комсомольці, піонери]. Школа

ж була, були. Були! Так ничого, в нас не було ничого такого, [їх не шукали]. Може де в городі це було. А в нас такого ничого не було... У нас, я ж тобі кажу, село – ми вайни не бачили. Нас обійшлось.

[А після війни] – ну як – а в школі ж! Ну агітіровали у школі, шоб ішли ж, ну а де ж? У школі. Ну, ми не йшли. А діти ішли другі. Хлопці особенно шли, в касамол. Дівчата, хто харашо вчився, той йшов. Бо як у камсамол – будуть принімать, будуть, хто у камсамол поступе, будуть принімать, і вчиться, і все. І дівчата єсть ішли ж, і хлопці. [Як ставилися до комсомольців] – нічого. Нє, цього не було. Ничого не було. Ніхто... Всі вмісті були, нихто нікому ничого не казав, не впрікав. Ничого.

Я не... Хто? Голод? А... Да. Голод був. Був голод. Канєшно. Щас на двір. На воздух трошки. Бо тут... Я голоду не знаю, в які годи... Ну страдали, канєшно, ми. Дуже страдали. Їсти не було... Хліба вобщє не було. Ото в кого каровка була, ото молоко, спасались... То ранше було: який год пшениця вистоє... Якась пшениця така вона була розлускувати. Тоді після дощу вітер як подує – висипалась пшениця, вся на полу. Хто ж її собере? То курей було вигонять з калхоза на степ. Та кури викльовували. А то ж не було тоже – мама на роботі була, понесем їсти, в бутилку кампоту наллєм, понесем. А тоді нашулушим пшениці, у бутилку. Було трусили. Не давали. Не давали ничого.

Хаврашків їли. Виливали ми, це в калхозі давали бочку. Бо вони ж пшеницю виїдали, ми виливали. Було навиливаємо, поділимо – усім шоб поровну було. Воно м'ясо очєнь вкусне! Біле таке, як курине. Вони не їдять такого. Тіки в нас шо воно не завідіно їсти. Вони ж... Як куриця – так та грибеться і в туалєтах, і кругом, здахляку клює, все. І куриця хароша. А то вони ж одно зерно їдять, вони більш нічого не їдять. Суслики, да. І ми було бочкой, калхоз же дає бочку, воду виливаєм. Вивозим, дітвора виливає... Як виливали? Ну, шукали, одні шукають дірку, другі виливають. А той сидить лове. Це ж вади тут л'єш... А він тоді вилазе... Да. Л'єш воду, і чуєш, уже бурчить вода, значить, він уже вилазе. А той сидить коло того, держе, шоб поймать. Поймав, убив – і положили.

На обід [приїде]. Поділим, шоб усім, по скіко, шоб нарівно було. Кусаються! Ну так він же дивиться, куда він галавой. На його, він так повернеться, шоб, шоб за шию його ж взять, шоб не за рота ж його, а за шию. І руками ловили. Він вилазе, вода кончиться, він стоїть у дірки дивиться. А він же ж уже баче, куди він галавою. Води хлюпипнули, і він вискакує, бо, бо ж у ваді погибать не хочеться. Да. Шоб наїстися... Та багато [їх треба]. Дєдушка ще був, це ж дома була, дівчина, і це ж там оце виливали, заставляли. Бо батьки сапали, з утра було все. А ми малі ж були, та ми виливали. Паділимо, дєдушка абдере. Кожички старі там здавали, кожички ті з ето, на дверях роз... розтягали їх. Да. Шоб рівні були. А тоді здавали, кожички ті приймали ж. Там чи шуби шили, шо вони там з їх робили. Та стіко – нажаримо, стіко, шоб наїстися. Ну воно. Воно таке... Головку ж одкилади, ножки, тут усе. А

це ж тут булдишки, це ж маленькі. М'ясо біле, вкусне було. Хароше. Їли. І харашо було. М'ясо, всьо равно м'ясо. Їли.

В нас річки не було, там, на Новоукраїнкі. Ну був ставок, був ставок. Тоді вже, я не знаю, када, рибу завезли туди ж, мальків тіх. Стали підростать, а тоді в'язали отакі круглі – тут дірка, і тут дірка – і ото ставили, обмазували етим, тєстом, на ніч. А утром приходиш, а воно в воді, руки як застромиш, а їх повно там. І цю дірку закривали, вивертали, і рибу ловили, риба тоже була. Ну тіко некрупна, вона не вспівала рости.

Ну, оце ж, те шо кажу, [од голоду спасалися]... Шо на гароді було... А чим більше?.. Так нічого ж... Ат города далеко було, нихто ничого не привозив з города. Ото шо дома на гароді вроде, собірали. Буряк. А ранше ж буряк сахарний садили, щас то сахарь дєлають, а ранше дєлали ми як. [Ми як]. Оце сахарь терли, у піч ставили, тоді видушували сок з його. А тоді ставили на плиту й варили. До гущавини. І воно сладке, коришнєвий такий. Да, да. Це варили мед. Кукуруза ж була, мука кукурузна, пекли кукрузники. То на воді пекли, і так ето... Гарбузи. І кашу гарбузну варили. І гарбуз пекли. Це в піч, напхають гарбуз, протоплять, гарбуза палавинки розіб'ють, сємєчки побивирають. І він як спечеться – сладкий, такий вкусний. І сладкий буряк кидали в піч, в жар, він тоже піксяя. Ото так тим і спасалися. Шо, шо на гародах було. Тоже, борщ той у печі варили, а він [годний], тоже, витянеш, а по ньому аж туман іде. Де ж те м'ясо було? А той казав, шо я його не хочу їсти. Він [воняє]. Налупились, та й [пішли].

Ну то були неврожаї. А то просто вивозили. Ше... я цього, канєшно, не помню, це я, я, може вже й була, а казали, оце шо, де ше забірали. Де яка пшениця, де який ячмінь. Приїжали у калхоз, шоб сіять. А шо ж – отдаси, а тоді сам помреш, не буде чим... Так хавали. Оце ж столик був, такий, на читирьох ножках, внизу, вверху так прибивали, насипали туди – находили. І в вікна насипали, кругом. Находили. Ходили з паличками. Це мама розказувала таке, шо... Такий голод був. Да.

Та шо там начальство [допомагало]! Шо там... Так як тепер он! Он ришають? Собі гребуть міліони, а люди хай як хочуть. Оце так і тоді воно було. [Все собі]. Його сім'я жила. Його діти жили. А шо він буде біспокоїться за нас за всіх? Хто? Це када було таке? Його не було ни в жизні такого. Да... І тоді вони, предсідатєль колхоза був тоже, жили. Їли, жили виживали... А ми виживали. А ми виживали. Хто там каму нада? Шо, він з дому понесе та одасть мені, а дома сім'я буже галодна? Цього ж ніхто не зробе. Ну єслі він один там, чи два, то ше нічого, а як, а як у нас тепер, отам, в Києві? Скіко їх такіх? Загрібають... Грібуть, усе мало й мало. Все йому мало. Та так воно й ранше було. От себе ніхто не одгорне. Кажен до себе.

Ну як ставилися [до начальства]? Канєшно, не ругалися. Бо боялися. Панімали, шо це старший, шо він рукавадить. Ну, непогано, до його, ето,

обращались. Патаму шо ну шо: виганять з калхоза – куда ти підеш? Тут хату насили зліпив, куда ти підеш – сім'я, діти? Так люди мовчали. Робили мовчки. Шо давали... Оце ж ранше гроші не давали. Писали трудодні, палички. Заробив паличку, чи півтори палички – нада оп'ять. А тоді аж на Новий год давали. Цілий год. Шо там можна, як там можна вижить? Отож так і виживали – шо в кого було, у кого, може, родичі, чим багатішинькі, десь жили, та помагали. А так!.. Страдали, та й усьо.

А я не знаю, ранше були вихади, шоб вихади зробить... А от скіко? Писали – трудодень, два, півтора трудодня, писали. Це ж за місяць зіб'ють. А тоді аж у кінці года, шо там, дадуть, які грами начислють, і всьо. Це ж тепер два рази в місяць дають. І нам дають. А ранше ж цього не було. І ми робили ж. Ідіть, робіть, і всьо. А як, за шо? При Новім годі скажуть. Хоч нічого, хоч шось дадуть. За год, зараз.

[Недовольні] ну та були, канєшно ж. Збори були. Собірали збори. Канєшно були. І кричали, і ругалися, і виговоряли ж. Ну, було, було. Було тоже, да. Ну шо ж було, потому шо діти ж їсти просять, аякже. Просять їсти, так хто ж не буде требувать?

[Збори] калхозні, да. В калхозі в клуб, аб'явлють, на скіко время всім в клуб іти. Їдуть всі. Да. Там збори. Предсідатєль збори проводе в клубі. Голова казали, а тоді вже стали казать предсідатєль... Зразу ж голова був, а тоді предсідатєль. Да, канєшно, вони жили! Потому шо бугалтер, предсідатєль. Там той, там робив трошки, то ті, жили. А такий народ, як рядовий... Ну [а шо ж ти хочеш]!.. Та ну по чому ж [це видно]? Видно ж чоловік: яке страдає – воно худе. Ни вдіте, нічого. Бо нема за шо. Як [нерозбірливо], так і босе, ни вихадного, нічого нема. А в тих же ж може достатки луче. Те вже може купить якесь платячко. І їсть вона, хлєба, хлєб їсть. А як дітвора, то ше й скаже: я сьодні їла те й те. А де ж воно у нас? Тіко [почують] там. Да. Воно ж видно! І щас видно, й тоді видно, хто як живе.

Да, кожен собі... Ну лучі були хати. Ранше ж то ліпили землянки, такі дєлали. Без криш, без нічого. Так, робили, і вьсо. А в їх хати були. А тоді вже почали трошки луче жить, почали хати строїть – а вони дама начали строїть. Отак воно шо і видно.

Ну да!.. Ну землянка оце щас ми кажем "кухня". Ну це ж кухня – як хата. Вона крита осьо. Паталок у їй. А землянки були – вистроїні оце той, і паталка не було цього. Оце так воно було – оце считалась землянка. [Служі] лежали. Зверху ложили щєбьонку, шоб не протікало. Шоб збігало. Вона крута була, шоб... А хати – це як хата, проста хата. А дом уже на три вікна робила, больші дома, робили. Хата – камишом крили. Саломой крили. Етой, житньой саломой. Жито ж високе родило. І дєлали кульки, в'язали і крили там, хату. Крили. Шоб не тікло, шоб там... І тепло було. І тепліші були, вона ж толста, салома. А шо ж тепер ото шифєр?

Дома, ну дома стали дєлать уже позжє, як уже у нас черепиця була. Це ж [нерозбірливо]. А тоді вже шифєр почався, тоді вже почали дома строїть. А то строяли землянки – мазали верх, насипали і змазували. Кізяком конским, і паловою, і глеєм... А хати – хати крили саломой. Бо хати вже паталок дєлали, і так дєлали. Вже вони втеплялись. А вже дома почали строїть – вже черепиця почали появляться, тоді вже з черепицею строяли. О. Укривали. А тоді вже почався шифєр... А тепер уже шифєр якийся крашений, льогкий. У [нерозбірливо], та покрили ж. Магазін уже. Бідняки. [Сміється]. Уже совсьом друге. Другий шифєр. Не такий. Він, во-пєрвих, льогкий.

[Землянка з вальків], да, да, да. Да. Бо там, на Новоукраїнкі, всі якось з вальків дєлали. Копали яму, місили ногами. Лили воду, салому кидали туди, і місили. А тоді вировняли, клали, вони сохли ці. А тоді з їх строїли. О. А тоді вже як той – начали привозить камінь. Як вже стали трохи луче жить. А тепер там всі камінні дома, хати... І дома є, й хати є. З каміню. Уже такого немає нічого. Купляли люди їздили. І от... Там недалеко, навєрно, кілометра читирі був, савхоз був. І там каміноломка була. Одкривали прямо, трактором землю згартали, а тама камінь був. А тоді камінь той били. А тоді вже поже машини стали такі вироблять, машинами били. Прямо красівий, рівний. А то ж били такий. Ето.. І вазили, й строяли. Да. Ну оце ж стіни вигнали – тоді паталок ложили. Сложі із дерева. Із верби, чи із дерева поструганї. А тоді дранку підбивали. А тоді лазили салому, попіл, смазували. А тоді так ставили кришу, це ставили, да. Для тепла [салому]. Да, да. Отут у нас у кухні, ми мазали, одній соломи настелили, і тоді валькували його. Зразу на піл ложили цю ж... Ну, шо місили, глину. А осюди придушували, і з під сюди підмазували, і верх. Воно прасохло, тоді клали салому, а тоді оп'ять валькували. А нада салому, нада шоб попіл був. Воно ж товще, і тепліше. Воздух же ж не так пропускає.

Ну, ми так пощітали, шо тут землянку здєлаєм, та тут будем топить, та варить, сім'я буде там жить, з сєм'ями, а тут будем тіко їсти. А воно получилось – осталась одна. В хаті, є хата здорова – я там боюся, то я сюди прийшла. Канєшно, холодно тут зімою у мене, не тепло. Потаму шо стєни, це кухня здєлана із етой, із цегли. І не широко. Хати строються по півметра, дєлаються еті, стєни. А це ж – ну цеглина, отако. Воно ж літо – накаляється, жарко, а зіма – влага – холодно. Так шо воно не дуже тепло. Не думали, шо жить буде тут... А осталась одна – де ж ти будеш жить? Туда я баюсь іти жить. А тут – я собі закрилася. В мене два вікна тіко. І я не так і боюсь... А там скіко вікон – задня ж хата така, як передня, і задня така сама хата. І зала, і спальня, і кухня, і сєнци... Ну так сам... Здарова дуже, канєшно.

Нанімали. Стєни – нанімали класти. Специалісти клали. Вікна й двері тоже специалісти дєлали. Тоже. А це вже як верх накладали – це вже люди сходились. Сходились адин до адного. Гукали... Я строюсь – у мене роблють. Другі строяться – я вже йду одробляю. І мазали так само. Верх мазали, і в

хаті мазали, – свої. Да. Сходилися, і це обмазали. А тоді вже це стали, таке, а хто хоче щікатурку – нанімав уже тоже. А надворі нанімали, дєлать "шуби", тепер уже... Ну я не знаю, коли вони пішли, ті "шуби"?.. Навєрно, десь у підісятих годах, ті "шуби" пішли... Та вони тоже!.. Син зробив "шубу": оте на от тому тоже – дощ де капає... Чи раньше, тепер, кажуть, якийсь клей є, та вони роблять з клеєм, чи... А то лопнуло – уже ж замажеш, уже ж воно видно, шо замажеш. І таке. Такі гроші взяли.

Я нічого у цій "шубі" не находю. Саме луче цеглою. Цеглу хоч і білить... Є побілять цеглу, є нє... Та таке: не лопається біла цегла... Красна, канєшно, нє, та, шо випалюється, ми з красной робили тут кухню. З сосєдским [нерозбірливо]. Завод черепицю делали, і цеглу там делали, та купляли. І вона – десь надворі постоїть, пад даждьом, год постоїть, два – порозпукувалась, і всьо. А біла – та крепка така. І то дома дєлали, обкладали є. Хати більш обкладали, цеглою прямо... Та стоїть. Вона не марозу не боїться, ни жари, ни дощу, нічого. Хто хоче – біле, хто не хоче – так стоїть. Та хоч не маже.

[Благодарить цих людей], кармить, да. Кармили. Водку брали. А хто ж так прийде робить? Було ногами місили. Бочку води привезуть, привезуть бочку глею, саломи, це всьо оце... Як є коні – то коньми, місили коні, місили. Та! Обід давали, і вечерю давали. Паїли. Канєшно. Співали! Як када співали, а як када це наморися, це пока його зробиш, помажеж. А в каждого дадому нада бігти, бо дома... Та й порозходились. А мужики сидять – шо мужикам? Мужики сидять та курять, та балакають. Да. Да.

Було, обідали, оце в Новоукраїнкі, як хату вже строїли – в нас була хата, маленька, вже не землянка, а хата. Ну вже ж мала буда, після того. І це построїли, в обідній перерив, замісили глину – в обідній перерив, два часа було периву. І жінки бігом каров падаїли, паприбігали, і це за обідній перерив це все обмазали, кругом, паабідали, і оп'ять ж на работу пішли. Бо кругом хадили, скіки ж строїлось, нашіх людей, кругом хадили, і всі ж поприходили – одробить нада його.І це в обідній перерив. О. Верх наклали, у хаті все повимазували. Це ж первий раз мажуть у хаті, а тоді хто чи щікатурку робе, чи піском. Чи на [нерозбірливо] там дєлають. Каждий по-своєму.

Вікна? А вікна купляли. Ліс купляли, спеціалісти ж були, дєлали вікна. А як в нього є спеціаліста, він з свого лісу дєлає. Заказуєш, які вікна, і вони дєлають. Так шо... І двері! Хату зробили, а тоді на другий год, чи када, трошки підтой – вєранду здєлали. А там сарайчик, а там погріб, а там те. Всю жизнь строїли. Бо все ж нада.

[Молода сім'я – нада хату строїть], ну канєшно, ну а де ж? На квартіру підеш – а шо квартіра дасть? Зразу на квартіру, а тоді шо ж? На квартірі ти ж держать нічого не будеш. І ти сьодні купиш, обстановку поставиш, а вони скажуть – завтра вибірайся. Бо міні нада хата. А от тобі і всьо. І так каждий старався, і батьки ж старались, дітям строїть. І маладі самі старались,

канєшно. Шоб [строять], нада, шоб своя хата була. Уже як будеш – ну ти в своїй хаті, нихто тебе не вигоне.

Ну, канєшно, як тепер, гасударство, самі строялись – наші хати. А які ж вони наші? Як його продавать – скіко його нада оформлять, скіко його грошей нада на це. Шо за... закон такий дурний? Самі ліпили – гасударство ж не бачило: як ти строївся, шо ти робив. Як продавать – ідіть оформлять, платіть тому, платіть тому. Пока та все попроходе – їдьте в район, їдьте... Ай-яй-яй! Я та... Якби так можна було, шоб оце так – я б ось продала хату, гроші взяла, пішла б собі десь купила... Та я б тут сто лєт не жила. Я б собі продала, пішла б собі десь меншеньку купила. Я [одна]. Нашо вона мені оце така вхажувать? А її ж нада мазать все врем'я, глядіть. А не будеш мазать – розсипеться, розсуненься, потріскається. Ну?..

Хату, та, раз у год мажемо! Раз у год! Це тріщини де є – позашкатурюєм. Побілили, підбіли, а тоді побілили, вікна попокрасили, двері, все. А воно ж тепер – по чом та краска тепер? Ой-йо-йой-йо-йой!.. Сорок дєвять рублєй банка краски. А хочеться ж. Уже гадами повимівалось, повитіралось – хочеться ж освіжить. Воно ж луче. Вобщє. А кинь хату продавать – [нерозбірливо]. Пока все пооформляєш, пока все...

А, мазали хто як хоче. Хто хоче – весною маже. А хто хоче – осінню маже. Оце вже на осінь начнеться прохладніше, і начнуть люди мазать хати – на зіму. Це тіки зімой воно стоїть, пиляки немає, і хата стоїть чиста. Большинство на осінь. А є весною білять. Весной побілили, і воно... Раз у год. Раз на год. Ну тепер ось відро ізвєстки – п'ять рублів. Щьотка три-п'ять рублєй. І падводка, і краска, і синька – як станеш скупляться, все літо скупляєшся, під осінь, шоб усе було, як заходиться робить, шоб воно ж усе було в хаті.

Ну, я не знаю, ось літня кухня, скіки це в мене стоїть? Оце шо [по углу] – нада його все робить. Хата стоїть – вся вкругову, нічо коло її не пристроїно, всю нада білить. Гараж сам стоїть. Весь вкругову нада тоже його робить. Ото сарай передок я білю, і ето, і погріб. А те все саме собі стоїть! Нада все білить. Ну, канєшно, задні стєнки – тут не дуже видно, то я ни кажен раз білю. Хату, канєшно, білю, бо там люди йдуть, видно. А тут воно за тим не видно.

[Погріба рили], да. Ну раньше ж не було халадільників. Раньше ж тіко погріб був. Ну щас же хоч халадільнік є, ну щас же ж гароди. Викапуєм усе з гароду – де який буряк, де морква, де картошка – це ж воно все в погрібі храниться. Лежить у погрібі. В кого погріб здоровий – закрутка там, є. А в кого як! Хто де держе. В мене там хати є – я держу там у хаті. Тряпок понакидаю, і зімою там. Воно й не замерзає. Потушкую його харашо.

А шо в погрібі? І раніше так само. Раньше їсти не варили. Як тепер – холодільнік навариш, поставиш, воно й неділю борщ їси. А раньше ж так не робили. Раньше зварили, до вечора поїла, завтра оп'ять те саме варили. Бо його ж не було де сохранять, а в погрібі – та ось тоже парко в погрібі. Не холодно. Ето...

Як – хто вчив? Отак же ж мама варила – дивилася. А мама показувала. Та так і вчилася. До мене це приїхала онучка – дочкина – правнучка моя: "Бабушка, давай я тобі картошки..." – в третій клас перейшла – "...ізжарю картошки! Я вже можу жарить! Я вже сама дома жарила, і папа казав – хароша, і мама, і кушали. Сказали, хароша. І вмію яїчки жарить, амлєт". Ну давай. А шо я якраз... Ага, тут ремонт робила. Ну, думаю, раз таке діло... "Давай – кажу – роби". – "Давай мені яїчки, давай мені смалець, давай мені той..." Нажарила! Шо ж вона – розбовтала, його вилила, в жир, прожарила. Ну я ще й похвалила. А тоді на вечір каже: "Бабушка, в тебе є картошка?" Кажу: "Є". – "Давай я тобі картошки зжарю!" Кажу: Я їсти ше не хочу – вопєрвих". – "А тоді єслі позже?" Кажу: "То не картошка. Вона єслі перестоє, яка вона – кажу – буде. – Кажу – не нада". Їй ж понравилось. Я ще й похвалила, шо хароша. Вона хотіла ше похвастаться, яка картошка... "Я дома жарила, і папа сказав хароша, і мама." – "Ну, – кажу, – це маладєц. Посуду, – кажу, – перемивай. Позамітай, мамі помагай".

Я ось тоже в школі робила, і заставляли дітей, шоб помагали тєхнічкам мить. Друге шо воно як робе – видно дитину: воно прийшло, рукава засукало, нахилилося, чи шваброй, чи чим – миє. А те стоїть – руки так... Шоб швиче нагнать, шоб воно не мило. Да. Єсть. Чи не учуть, чи не хочуть, чи шо – не знаю. Ну, вобщєм, видно, хто дома робе – видно зразу, хто дома робе... Кажу: "Правільно, дома мамі посуду помий – і то ж легше". Вона їй покажу як, і пополоскає, і постірає, і все. Кажу: "Це – шо вмієш робить, це не страшно". І не важко. Якби тіко не болїть, шоб і їсти було шо. А робота не страшна. Нада роботу любить. Ну, тепер уже роботу не люблять.

Я, наприклад, не це, я пізно начала [готовить]. Потому шо була мама, і бабушка була. Бабушка варила, а ми всі на роботі були. О. А тоді – дивилась, як мама робила. Мамі помагала. Мама розказувала. І так і це... А як охоти нема – то хоч бий по руках, хоч шо хоч роби, як воно... не по душі. Да, є такі, шо... Каже, я б луче робила шо, як їсти варить. Я б луче шось... Тяжку мужку роботу робила, якби тіко не коло, коло каструль стоять. Є такі, да. А в мене був хазяїн такий, шо кажу – йди нарубай дров, йди коло поросят просип, я буду їсти варить. Було! Він варе, і борщ зваре, й все. І от син у мене варе. А зять нє. А зять не може. А син – усе може: і борща наваре, і картошку, це як Восьме березня, він картошку начине м'ясом – все зробе. От він чи любітєль, чи так, охота в його є. От він робе. А зять нє. Зять і гатового не насипе. Бо була мама. А тоді ж то женивсь – та Люда була. Він сяде – ложка, миска повна, хлєб – це він сидить їсть. Ну щас уже начав і на гароді, робить. То ж не понімав, нічого не хатів. А щас став старіть, уже хоч на гароді робе. Помагає їй. А зразу нєт.

Ой!.. [Шо там] варили. Суп, борщ, картошка, каша. Всьо. Всьо. А каша – деруть пшеницю, та з пшениці. Здеруть... Ранше ж не було в магазіні крупів, як тепер крупи. Арнаутка – так це ж звариш кашу, так вона ж хароша. А то

кукурузу дерли. Пшеницю дерли. А те атсівали. Свиням давали. Було, свиням, було. Кукурузу варили у казанях, у бальших. Кукурузу не дерли, нічого. З качана обдірали, наливали водой, і варили. Вона розм'якне. Ми було [нерозбірливо], солюю посипемо, і їмо кукурузу. Макуху їли. Бо їсти ж не було шо. Макуху їли. Це ше жили тоді, це як макуха та кукуруза – це харашо. Да. Ну, з кукурузи дерли ж муку, атсівали. Пекли. Забавтували на кислом молокі, то вишень туди кидали, шо є. Наливали у ці, у жарівні, та як пирожне дєлали. Бо хліба ж не було. Кукурузник назився, дєлали. Кукурузник назився. Спечеться, отож із того дєлали мед, з буряка. Ото вмочаєш, наїсися, вадой зап'єш, ото така єда. Лакомок не знали, шо це таке, шоб із'їсти.

Мамалига була, варили мамалигу. Ну мамалигу, наприклад, я б і щас їла. Сала нажарю з цибулєй... Це вже... Тоді ж не було такого. Мамалига була посне масло. І квашу варили ранше. Кваша називалась. Це була мука, і саладуха, й кваша називалось. Муку малоли із того, із жита. Воно золотаве було. І то її запарювали на ніч, а тоді ставили варить – і вона така як манна каша. Ріденька, то для дітей. І така вкусна! Хароша була. Туди кидали й фрукта, як є, із фруктой. Поставить на піч її, і то вона якось збігає, і як назбігає – усе в кваші. [Сміється]. Усе в тому. Ставили [карові], вона вилизувала [нерозбірливо]! Дуже хароша кваша була, да. Їли.

Борщ? Ну борщ ранше ж варили в печі. А тоді вже стало трошки луче – дєлали плити надворі, складали ото, і варили в казанках надворі уже. А то ж то став появляться газ. А шо ж, кажуть, він і зривається, і те, й друге. Не брали зразу плити, не хатіли, боялись. Це тут у калхозі ми вже були, він рабив у калхозі, робив на машині, прийшов й каже: "Візмем плиту й газ" – "Та ти шо! Шоб хату зірвало?" А люди взяли, та підеш до людей, та так харашо. Та тоді вже почали куплять. Стали собі ставить, плити ж ці газові. З балону. О, совсім друге діло. То ж поставив – вона раз і зварилось. А на плиті – пока її розтопиш, а її ж нада шось пхать. А де ж воно, як ни дровиняки... І салома, й бур'ян – все туди пхаєш – пока це воно закипить. Казан той весь у сажі зверху. Воно ж каптить. Горить каптить.

[На газ перейшли] це вже у піїсяті годи Да, піїсяті года. Бо ми вже тут же той.. Сорок сідьмий ми тут строїлись... І тоді ж він прийшов. Каже: "Давай візьмем плиту". Привезли плити. "Та ти шо! Шоб зірвало й хату, ми тіко построїлись!" А тоді, як поняли, шо харашо, а його нема! Та брат його був у Туркмєнії, менший, та він ше оттуда прислав нам халадільнік, в нас пошти самий первий халадільнік. І, і плиту газову прислав. А тут балон був у калхозі, та він узяв. Так шо тоді почали вже... Ну того ще ніхто не знав...

Як... Та! Ну це ж він був, він посклядав усе, порозкручував, позкладав, помили його, перетерли. А шо його ставили зразу, не було такого. А тоді уже ж стали луче жить, і було шо класти, і клали. Та він і досі, це в шиїсятом году, як Людочка родилась – він нам прислав плиту газову – ну плити вже

немає, поржавілі, а халадільнік і досі. Первий халадільнік, вобще, шо перве його роблять – дуже хароше. І досі да, і досі робе оно. Це без ремонту причом. Да. Оце в шиїсятом году. "Днєпер"... Нє... "Дон..." Нє... Ну як же він називається? Чи "Днєпер"? Він не дуже такий великий, отак..."Бірюза". "Бірюза". Да, "Бірюза". І це він нам прислав первий холодільнік, так усі сосєді поприбігали дивилися. Нове ж, нове. Ну аякжеж! Заглядали.

І тєлєвізор тоже ми первий купляли. Тоже... А він – ми ж отут у балку живем... А які тоді антени були? За [школой] пошти нічо не видно, погано-погано. Це в хаті дітвори там повно. Сосєді приходять. Ну кіно в хаті, шо це, шутки. Це я вже щас стала. Купила, та оце бачу тєлєвізор. А то! Рябе, гудить – отак нічого не бачу. А сиділи ж дивилися! Всьо равно ж дітвора полягають, лежать, а ми, жінки, сидим, заглядаєм на його.

А я оце купила... Це ж давали... Я на смерть зібрала, тищу рублєй, ще робила. Думаю – хвате – тоді годи ще такі були, шо хватило б. Це тепер не хвате. Думаю... А їх то ж узяли та й забрали. Гроші не дали. На книжку положила. А це ж стали давать по тисячі рублєй. Це ж об'явили, шо будуть давать. Так ми оце утрьох: це ж Люба [Доманчиха], [нерозбірливо] кажем: "Дівчата, давайте поїдем, пока перві. Бо тоді не доб'єся".

Встали ми рано, поїхали, пішли на автобус, на Баштанку. На Ніколаєв їхав автобус, ми прїхали в понеділок на Баштанку... Очерєдь! Ми вже шиїсяті були на очерєді. А тоді сказали, баштанцям не будуть давать, тіко перефєрії. Як там душили!!! Як там товкли!!! Ужас! Я вишла з оттудава – давлєніє в мене, голова крутиться, я нічого не пойму. Та насилу до онука дойшла, та таблєтку випила, та тоді [він] мене посадив на машину, та я поїхала додому. Два дня лежала. Така давка була! Страшне шо робилось. Ну получила гроші. В первий день получила.

Та це ж узяла тоді, получила пєнсію, отдала їм, та Вова якраз, там приходе сосєдка, і каже – уже в їх тарілка була – а я кажу: "Де ти, де ж ви брали тєлєвізор?" А він каже: "Он у Баштанкі якась акція. Він тищу стоїв, а так сімсот тридцять рублєй". Так я на тєлєфон, і до сина давай дзвонить, він щас із онуком пішли в магазін – є. І я їм то гроші передала, і зразу, то сімсот рублєй, і купили. А тоді ж осталось у мене двєсті сємдесят рублєй, я получила – Вова взяв гроші у мене, і поїхав у Ніколаєв, і дешевшу антену купив. Там же ж дешевше, як тут – пока це привезуть. І оно приїхав, і поставив. Це мені тищу чєтиріста все вийшло. Я така довольна, шо це ж... І дешево вийшло, і харашо показує. А так шо? Тоді не бачив. На гору, це люди на горі ще бачили, дароги, де рівно, це по центральній вулиці – ще люди бачили. А в нас тут у балкі!.. Тут гара, тут гара, і тут – нічого не видно. І вишки по двадцять п'ять метрів ставили вищиною. Такі вишки здорові стояли. Проводи стояли, скіко проводов тіх було. Як вітер – шатається. Як дасть по хаті – і хату розіб'є. Ну а дивилися, де ж дінеся?

Я осьо "Полє чудєс" дивлюся, я люблю. Я сильно люблю путєшествіє. Сидиш – кругом буваєш. Показують же – кругом показують. "Жді мєня". Кіно хароше оце йшло. "Пламя любві", чи як. Було на одним каналі, показували, тепер з цього канала "Один плюс один" зняли, де вони його... І я тепер не можу знайти, я вже неділі три не дивлюся, те кіно. Так хотілось подивиться ж його. Не показують, так такого, то ж... То я все бросила, і сиділа дивилась... І тепер не показує. Як кіно хароше! Оце ж той, "Агонь кахання", "Агонь кахання", дивилася... Таке хароше кіно. Було, на часи заглядаєш: хоч би вже скорєй, і не взівать... Все бросаєш, прийшов, подивився... І вже... і вже розвлєчєніє совсім друге. А так же ж канцерти хароше буває. Оті бабки танцюють, усе чудють... А ті... "Вєчєрній квартал", тоже інтересно, мені нравиться... Шо ж вони, гади, дєлають! А це я шось не бачу, нема в мене. Наче стало багато каналів закриті. То це нада гукнуть мастєра, хай подивиться. Ну "Послєдні ізвєстія" я кажен день дивлюсь. Оце шо кіно, шо "Послєдні ізвєстія" – хай там арують, а всігда, там хай чи хароше кажуть, чи пагане. Раду ж дивлюся, як сесія йде, як деруться ті дураки там, а толку...

А раньше? А раніше в нас шо, раніше в нас один "Інтер" показував, і "Україна", більш нічого не показувало. Це тепер каналів скіко показує. А раньше тіко один "Інтер". А "Україна" тоже погано показувала, "Інтер" ше кой-як показував.. А раньше шо показував, те й дивився. А шо ж ти будеш дивиться? А тоді ж тоже, тоді ж тоже не було такого. Це ж "Інтер" показував один. Це тепер, як стали тарілки ставить, і так ставили тєлєвізори, наче шо... А тоді ж один "Інтер" показували, і "Україну".

[А за радянських часів] – та! А де тоді вони були? Тоді ж не були... Тоді радіво тіко було. Тєлєвізорів не було. Да. А тоді ж нічого, тоді було два канала – шо показують, те й дивилися. Це тепер, я схотіла, на якім каналі, знаю, де шо вже там, то я включила й дивлюсь... А тоді ж нє. Ото включив – шо показують – хароше, пагане. Пагане – виключиш, нічого не дивишся. А от за шо – як показують як, як в Америкі, як ото по ціх... Де? То ж, де хто там живе, де там які ліса, які звері, як вони їздють машиной, і розказують, шо це, як це, шо построїно де.. Інтересно.

[У місто] те... Я, наприклад, з Новоукраїнки сюди як переїхала – сюди я на базарь ходила, ми його знали. А так я більш ніде не жила. Ніде не те... Ну, я отож у Ніколаєві два місяці вчилася, на курсах. Ну шо в Ніколаєві, шо ж як... Там тоже гроші нада, а як без грошей, куди не підеш – падивися. А тут хоч купить нема шо, хоч і гроші є, так хоч не хочеться його. А там тіко подивишся, грошей немає – слюні течуть, ото і всьо. А шо там подивишся? Я там нікода ни в кіно не ходила, нічого. Бо не було ж за шо його ходить. Да, да, якраз [п'ятидесятий], а де ж? Грошей не було, за шо б його ходив? Я була там у тьотки на квартірі була. Я ніде не хадила. Підем, той, позанімаємся, і дадому. Та!

Да, була первий раз, їздила... Канєшно, там же ж дома бальші, базарі бальші, магазіни стіко було всього, трамваї – це ж усе ж, в нас же ж такого не було. Канєшно, все інтересно було. Ми ж такого не бачили. Шо не подивися – і все ж діло не бачине. А я раз ходила, ото така була бочка, як мотоциклом їздив по бочкі... Ой, я туди пішла, воно все шатається... Я як глянула шо я на такому – я вмліла. Сознаніє потєряла, і я одійшла, і я більш не дивилася, не ходила. Не могла дивиться. Шо ти, шуткуєш – по матациклам по стєнкам по бочкі їздить. Ой Боже!.. А, та хто його зна!"... Дивилася, ходила, я ж кажу, шо я той трамвай бачив – не бачив.

У метро я була в Києві, я була в Києві, з чоловіком ми поїхали. Просто так поїхали, каже: "Поїдем, ти хоч Київ побачиш." І ми поїхали. Скіко тих [копійок] зібрали, поїхали. В якому році?.. Це... Навєрно, у сємісят п'ятому, отако, восьмидесятий. Отако було. Я знаю, шо він мене повіз, показать Київ. Ну, шо ж ти... На шо не глянь – все нове. Зайди в магазін – це ж не то шо в нас, ранше один магазін був. І все вмісті було – і краска, і хлєб, усе, яка [нерозбірливо] більше... А там же ж... [Сміється]. Все було інтересно! Все ж... Ні, я не боялась, бо я не сама була. Якби сама – я б не поїхала, я сама нічого не понімаю. Не знала куди їхать, і шо. А! Чоловік уже ж був, він служив в армії, кругом був. Такий він бідовий був. Він же ж знає все. А якби сама – я б не поїхала, канєшно... Я б там нічого не найшла.

[Коли в Миколаєві була – хотіла додому повернутись]. А, ну аякже! Дома дитина, дома все. Канєшно хотілося. Там же ж я непривишна, це як дома... Дом єсть дом. Де не харашо, де якби тебе не приймали – а свій, своя хата сама луча на свєтє... Ти в своїй хаті хазяйка. Шо хотів, шо зробив, чи їв, устав, пішов. А шо – гості так: це день, два – це гості. А вже як неділю – це вже не гості. Канєшно, дома саме луче. А як ми ніде не були. Це другі діти, єсть воно з дєтства їзде з дому, воно вже привичне. А ми ніде не були, так шо ми...

Нє, не було [думок переїхати в город]. Я б не хотіла. Я думаю, там я наче б й не жила. Там усе наче з базарю. Шо не є, шо не зберем – все з гароду, то шо купим підем. Порося якесь держиш, і курицю держиш. А там нічо – це ж нада все купить, це ж нада скіко грошей. Це ж нада зароблять харашо, шоб їсти, і вдіться, і хата, й в хату! Це ж нада все із грошей. Та з города ніхто й не їде. У вас, кажуть, харашо на селі, в вас курочка, поймав, зарізав, і ззіли. А і ту курочку вигляди! З отакого. Скіко його гамна переміси... А з города пагано – ніхто й не їде. І приїжают чисті, вихолені – пагані. А все [в селі] позачухувані, позамучені – тяжолой неволєй. Робота... Шо бачиш ти? Ну шо тут бачиш? Оце хоч тєлєвізор тепер – все розвлєчєніє. А так а шо ж?

Ранше хоч було кіно приїжали із города, постанови ставили ці етот або... А тепер ось цього нема! Тепер клуб закритий, бар поодкривали – курють, п'ють. Ноги позакидають, і сидять в барах. І такі, й такі, й такі... І старі, й малі – всі вмісті. Ранше ж клуб був. Усі в клуб ішли. Танцювали, гуляли. Ті танцюють, а ті дивляться сидять. Воно ж такого не було. А тепер шо? Клуб закритий стоїть. Насилу його вистроїли, такий клуб хароший... Та! Стоїть. Аплачувать нема чим, атаплять нема чим. І всьо. А молоді ж таки ростуть, годи своє ж беруть. Хочеться погулять, гуртом походить, одіться – це ж таке діло. І клуб не робе. Тепер кажде в барі. Випивка, курьожка – і всьо. "Куда пішли?" – "У бар!" І всьо. І вся гульня. Отам у барі п'яні знакомлються... [Сміється]. Нетверезі. Вони ж нічо не бачать. А тепер скіко – і дівчата п'ють, і жінки п'ють, і мужики п'ють, і хлопці – всі, всі. Всі п'ють, страшне п'ють. Шо за времья настало? Ну вже якось мужики і ранше пили. Ну тепер дівчата маладі п'ють як коні. Не знаю... І галава не болить у їх. І нада ж за шось пить. Нихто ж не дає. Це ранше було – вгастить. Палуче той, а той тоді його вгастить. А тепер же ж цього немає. Угощєнія. Тепер же кажен...

Шо п'ють – навєрно, є за шо! Я так думаю. Єслі в мене нема сьодні за шо хліба купить – де ж я його буду пить, як хліба в хаті нема? Значить, достатки! І п'ють. А чо? Або, пуза повиставляють, або оті плавки... Це страшне. Голі, голі просто.

Та, раніше... Нє!.. Ранше... Яка там, дєтка, мода була, як ми дівчатами ходили, яка мода. Як платячка ситцеве пошиють, на який празник... На Май празник пошиють. Це ж вийдуть усі, щупають, і заглядають, і це... Яка там мода!!! Ти ж бачила, яка я сфотографірована? В ботінках, і чулки опущені, рукава длінні в кохті... Хто там?! Яка там мода була?! Хоч би шо-небуть було надіть, шоб не голому буть. Яка там мода? Це тепер уже...

Канєшно, тоді вже хотілось платячка, вже не простиньке, хотілось якесь шовкове, чи якесь платячка, шоб... Подивися, ранше ж то каротке шили. Тоді з кароткого перешли в длінне, як пойди, в тому... А тоді, плісіровка началась. А тоді шестіклінка, восьміклінка ж була. Той... ну тоді вже, канєшно, як началось луче трохи, життя – тоді вже, канєшно, і ми, маладі тоже ж купляли. Правда, не таке, дуже хароше, ну та кала людей хоч ходили. Було за шо купить, та й купляли, і шили, і готове купляли. Та яка там мода?

Да, видно [було, шо ми] з села, видно. Видно. Ну, во-пєрвих, коли їхали – ми розкриті не ходили. На селі ми ж все врем'я покриті ходили. У платочках ходили, да. А там же порозкриті – то плойку поделають, то ше шось. Та й так – одежа даже, воно ж видно, видно зразу, шо з села приїхали. Та все, городська ж є городська. Вони щупленькі були дівчатка такі, і шо не надінуть – наче на їх воно й харашо, і ето... А... Нєт, атлічались, канєшно, дуже. Ну а шо дєлать?

Нє, такого не було, канєшно, [несприйняття]. Ну сам бачиш, шо ти... не такий як вони. Понімаєш? Самому видно... І разгавор, і вобщє все. Патому шо – ну шо то в селі? З нами ніхто не занімався. Батьки... Батьки робили, як прокляті. А ми самі собі росли. Шо хатіли – то там і робили. То їсти варили

в дєтстві, таке, нарошне ж то робили. А хто з батьків нам шо, розказував? Нихто ничого не розказував. А в городі – як город. Город єсть город.

[Город], ну, канєшно, я б називала, вища раса. Вища, да. Канєшно... Да! Та там же і одівались не так. Там же й зімой одіваються, там же повзуті. А в нас шо? Ранше сапоги були, чи то мужскі, чи то женскі, ми надівали – аби взутій був. А тоді вже почали туфельки носить, то ето, вже тоді на село стало паступать, стали куплять, стали вже приміряться до того, потому шо в магазіні ж продають, шо в городі, шо в нас привозять. Тоді вже стали ровняться. Совсім не так. О. А зразу, канєшно... Та!

Да, да. Вже й ногті були красили, і так красились. Уже ж плойки дєлали, уже так. Да, було. І ногті на ногах крашені були. Да, вже були. [Це п'ятидесяті]. Да! Да. Вобщє красилися, плойки вже були, я ж кажу, одіти ж були... Вже ж тоді мода появилася, вже... А ми! Із села попріїжали, як з села. Ну було такі. Та бачиш, вони, от і щас – і в селі хочуть так. Друга ходе простенько. Хоч і маладе. А друге – і причоску дєла, і ногті дєла, все здела. Шо баче, шо так дєлають, і вона. А друге таке спокойне – чи не хоче – цього не робе нічого. А друга така чи бідова, чи, чи може, чи їй воно йде. Чи подивиться, шо так і по тєлєвізору, і по кінах кругом – і, і приміряються ж той. А друге – так як ходило, так і ходе. Чи безразлічно, чи...

[Ті, шо з города повернулися] – ну, сприймали. Друга як проста – прийде, й балакає, й все. А друге – на "є" начала балакать, вже по-городському. Тіко поїхала. Вже городські [нерозбірливо], "єкає". [Сміється]. Чо ти "єкаєш", як ти тіко поїхала? Ну вона вже... Да. Руські ж. "Екає" по-руські. Да, ну я ж кажу, єсть отакі бєдові, шо вони зразу це все приймають, і тут перві це все, моду цю показують. А другі прості такі, пока це воно собі розкачається ж. Або достатків немає. От ми набалакались сьодні. [Сміється].

Переїжали [з села до міста] – нє. Нє, не багато. Друге, як поїде де вчіться, воно там який хлопець, та заміж вийде. Може, заміж вийде, тіко в друге село. Бо він тоже із села. А так, шоб виїжали – нє. Все більше дома була, да. І тут оце привольна була – скіко людей тут було! Народу. Був маслозавод, був сирзавод, був... Ну, пекарня була, ну все, ето, Сільхозтєхніка була, авторота була. Скіко людей було, скіко всього було! Було як літом як футбол – неділя – це на ту строну всі, і діти – скіко людей, всі йдуть туди. Магазіни, вода продається, все там тамечки за мастом – там і досі варота стоять – гуляють же, за селом гуляють. А тепер шо ж, я ж кажу! Маладі повиїжали, ті пастаріли, ті повимірали. А ми були маладі – ми вже ось старі.

Вакруг, да, тут ось була Ярмоловка. Там було Світлицьке. Галина. Ярмоловка. Новоукраїнка. Вільна Поляна. Казьоне. І це, Леніно. Оце, це кілометров восім, дєсять – оце села. А з того [боку] оце [Бизовка] була, [Кринички]. А тоді вже я не знаю, на ту сторону. Ну отак. От Новоукраїнка – село Новоукраїнка називалось. Ярмоловка – називалось Ярмоловка. А чо вони

так називали їх – я не знаю. Ярмоловці казали на їх! Да. Вільна Поляна – вільнополянці. Казьоне – казьонці. Так чого ж, ходили, з села в село ходили гулять, ходили. Да. І женились, із одного села брали з другого, і гулять ходили, і бились хлопці – ну це ж як всігда так. Хлопці прийдуть, а ці ж з села, шо сваї – не хатіли, шоб приходили. Та виганяли їх, і дралися. А ті приходили. Тут даже осьо в нас, оце село – це тут було три калхоза. Оце калхоз був, оце калхоз, і тут був. З того краю прийдуть хлопці в центер. Або з того – центральні гонють їх, ни розришають. Падируться, памируться, оп'ять ідуть. Те, як!.. Ну як? Той прийде, той до того, той поізвіняється, той так... А дружили вже – руку об руку вдарили – вже друззя. Всьо. Пройшло.

А як так гулять ходють, нічого, як яку дівчину – тоже ж той... А ті ж не дають, бо це ж їхня дівчина. [Сміється]. Ну, подабається – то таке діло вже, ніхто не заприщає. Таді магарич беруть хлопці. Як свайба – та магарич беруть. За дівчину шо беруть... бере він... То требують магарич. Ну... Цим славився русапєди, Руський край. Русапєти. Вони сильно драчливі були. Так дралися вони. А то тут у центрі були. А той край – ну то були, так наче одинакові були. А це сильно такі шо дрались. Ті ходили за [нерозбірливо].

[Запис призупинено].

... накладено. Хто шо чув, хто шо приказав, хто шо прибрехав... Хто добавив. Це отакі кучі будуть. Кажуть, міліція вроді тягають її, і канторські... Ну правільно, у канторі сиділа, дав їм по шість рублєй, а тім пєнсіонєрам, шо калхоз востанавлювали – кажуть по рублю дав... Ну це ж неправильно, шо ж ти дєлаєш?

[Базалій], він зразу приїхав сюда, і вже з інститута був агрономом. А тоді... [Він не місцевий]. Нє, нє. Він чи новобузький, чи не знаю... А таді ж рабив. А таді його предсідатільом вибрали. А тоді він був депутатом. Тут був, а тоді вибрали в район. А тоді вибрали в область. Ну він рабив, він рабив харашо. Калхоз у його був всігда передовий, він рабив, понятно шо... Ну єслі б ти робив людям харашо – тобі б люди нічого. Ну ти ж людям зла багато вклав. Виганяв, наказував, страхував – це він робив. Ну це люди ше терпіли. Ну це ти дєлав – у людей тоже ж край пройшов, це тоже ж не дєлай, це ж люди.

[Він акції скупляв], ну це ж у калхозі давали ж ці акції, які... за майно! А він... За калхозне майно. А він давав ці акції. Ну вони ж були [нерозбірливо]. А тоді він каже... У тим годі... Став їх скуплять! І давав по три... по три копійки скупляв, акції. Які там акції – я не понімаю цього. Платив по три капійки. Ну в людей, люди всю жизнь у калхозі проробили, а копійка нада: той заболів, тому аперацію зробили. Люди пішли просить грошей – не дає. Ну, "давайте акції, хочите – давайте акції, я виплатю вам." Па три капійки – скіко це він там виплатив? І він собі наскупляв дуже багато акцій, це ше [за рік].

Я не знаю, я не знаю [по скільки акцій видавали]. Навєрно, давали на работі, хто скіко заробив. Хто скіко за роки... Да.

А тоді ж ці акції, якийсь колхоз, не знаю, фермер, чи хто, чи з іностранців – якийсь приїхав – купляв цей калхоз у його... Ну це ж він тепер прадає цей калхоз, і ці ж акції скупляють. І виплачують гроші за акції. Він це ж, він виплачує, бо [в канторі]. А чо ж він не зібрав збори, і сказав би: "Як будем ділить ці акції?" Нада ж було любдей зібрать, всіх акціонєрів. Шо люди ж, в їх акції є. А він никого не зібрав, у канторі собі рішили, цим, пєнсіонєрам по рублю за акцію заплатить, як там воно считається на рублі. Ті шо в канторі – по п'ять рублєй. Ті шо там десь на складі, та кругом – по дєсять рублєй. А йому по двадцать рублєй. Ну от...Він собі узяв по двадцять рублів. Тім по дєсять виплатив, тім, канторським, по пять чи по шесть рублєй, а пєнсіонєрам виплатив, і тім, шо роблють – виплатив тоже по п'ять рублєй. Ті шо щас роблють. А ті, шо пішли вчора на пєнсію – тім узяв дав по рублю!

Ну по якому це ж? Людям же ж тоже обідно! Коль ти так дєлаєш – созви ж людей, усіх, посовітуйтесь, як делать? А вони ж самі там у канторі решили – бугалтерша, економістка. А ця, робила кладовщіця в його, проробила всю жизть, в кладовій. Вона всю жизнь прожила, як вареник у маслі. Бо це там не важине, не считане, не писане. Це калхоз. Прожила. І січас получила триста тисяч! Получила. Вона всю жизнь прожила на калхозном труді, на людськом труді. Бо це ж у калхозі: карову здали – хто її важе? Вона і так плавала всю жизнь! І так тіко... А в людей то ж тоже [діти] є! Я пішов на пєнсію, я пішла на пєнсію, місяць чи два, мені дав два рублі – я ж тіки робила осьо! І він же ж на пєнсії! Чо ж ти собі по рублю не взяв? А! І от кажуть, люди такі – люди правильно, ну обідно ж, ну? Ну а як? Дай... ви начальство – дай там більше по рублю. Йому казали: верни хоч по рублю ще людям, оцим пєнсіонєрам. Так він же ж читирі чи три рази міліанер. Бо він же ж собі акції накапляв по три капійки, а тепер собі по двацять рублєй забрав – а як це воно? Так він не схотів, цього здєлать. Ну хто ж гроші отдасть тепер?

Ну люди ж тепер стали, то складаються, і їдуть. Були в Ніколаєві, тепер складаються пєнсіонєри, по сто гривнів. І одправляють дєлєгацію на Київ. Вобшем, до адвоката там, до всіх, вобшем, де нада. Ну, такі мужики знамені, шо от їдуть. А чи воно шо получиться, чи не получиться. Ну хоч ось напужають його. Хоч... Він, він же ж пражив – його ж ніхто нікода не пужнув. Скіко він людей розщітував, скіко він наказував. Штрахував людей – ни за шо.

Як осьо Любина, Любина онучка – тіко поженились вони, дєвочка найшлась у них... А зять робив у калхозі. Ну як хлопці! Може, схатілось випить, і... На тракторі робив. Украли бєнзін там. Ну, крали, як вони там робили, шо він його поймав. Поймав, і наказав: хлєб – за год. Шо вони заплатив за хлєб, получать хлєб, собі, по хлібині беруть раз у день... Те, шо він заробив – не дав. Написав у книжкі, вобшем, по якийся статті, шо розщітав.

І нічого не дав! Ну, [накажи] одним чим-небуть. Він не прав. Правільно, ти поймав, він робив, це нільзя було робить – ну накажи одним чим-небуть. Шо ж ти лишив його за год усього, шо він заробив? І в його двайнята родилися. Ну оце можна так робить? Він не прав, всі кажуть – неправ він. Ну всі в калхозі крали. Тепер кругом крадуть. І в людей, лізуть у хату, і в калхозах, і в савхозах, і на проізводствах – кругом крадуть, де хто може, ворують. Накажи адним чим-небуть. Чи оштрафуй, чи чогось не дай. Шо ж ти: ні хліба, пшениці, не дав. То заплатив він гроші, на год, шоб хлєб брать, собі хлєб – у калхозі печуть хлєб, і люди беруть – того хлєба не дав! Нічого не дав! А в його троє дітей, і вона сидить з дітьми дома. І він із калхозі його вигнав, ше й написав по статті по який, шоб ніде його не прийняли. Вор!.. А ти не вор?! Ну? Я понімаю: не прав, шо там, ну накажи! Ну не скіко! Ну не стіко ж. І от він – шо ж мені дєлать тоді?

Усі недовольні [ним]! Вобше багато людей він ранше наказував! Він виганяв. Штрахував. Понятно: як слабо держать – то тоже нільзя. Ну тоже ж сильно нільзя. Накажи, ну не на стіко ж... Наказувать. Він... Вобшем, він грубий, сильно грубий. Ну це ж уже ж люди так мовчали, а це ж як уже стали закуплять [оці] акції виплачувать, і вдруг пішли получать, гроші...Ті палучають тисячі, а пєнсіонєри – ну п'ять тисяч получають, дєсять тисяч. Пітнадцать тисяч. А вони шо дєлають? А нам по стіко, получали? Оце ж і началось із цього. Чо ти не згукнув людей, чо ж ти з людьми не посовітувався? Посовітували б люди тобі більше дать – і так дають робочим, шо в канторі роблять – люди б согласилися. Нихто б ничого не сказав. Бо це люди. Вони всі робили тут на це на все. А шо ж ви – начальство позагрібали собі все, а ті, шо робили на степу все время, на тракторах, на машинах, на камбайнах – ті цього нічого. Оце ж цього й началося.

Попередні [голови колгоспів], на це воно тут всьо время, навєрно, він год тридцять п'ять. Він все врем'я у нас. Ну він робив, давав, наказував – усе було. Ну такого ж то не було. А тепер тисячі позабірали, а людям... Майно, це ж всі люди робілі на його. Всю жизнь робили. Пока до пєнсії. А він бач як зробив. [Кажен день] міліція тут. Ну [давно не ходила], не бачила. А тепер там хлопці, жінки такі бідові. І це пєнсіонєри позносили гроші, поїхали в Миколаїв – там, нічого не получається, тоді зібрали гроші, будуть їхать у Київ. Ну таки ж він не прав. А шо буде: чи вони виграють, чи програють? Ну кажуть, уже пєнсіонєри кажуть: як уже там сто гривнів попаде – шо вони є, шо їх немає – ну все-таки будем знать. Чи є такий закон, який для, для верхушок. Чи нема закону? Та! Він трижди чи читирі рази міліонер. Карман гроші. Він всіх знає. Він все знає. А ви шо поїдете? Поїдеш, як поїдеш, шо неправильно пєнсію начислили: "поїду в пєнсіонний фонд узнаю." Поїхала, одкрила – все правильно. Нахилив голову та й пішов. Отак і там буде воно. А куда не поїдуть, він кругом грошви закидає.

Про медицину [народну]? Ага, ага. Ану щас я, двері одкрию... Уже дощу нема... Важко, наче холодає... Ага. Як ранше називались? Ранше малярія то була. Льогкими боліли ранше. Це невилічиме зразу було. Як появилося, то ти вже тяжола больна... Заболєваніє льогкими, нічого не могли здєлать... Тоді вже то ж приспособились, чи шо вони, винайшли, та тоді ж льогкі начали лічить. Да, да, тубєркульоз. Ну, льогкими [називали]. Льогкі больні, та так і називали. То тепер туберкульоз. Як скажуть "туберкульоз" – аж страшно. А так – яка ж медицина ше була? А так – така, як і тепер! То простив, то носи, то ноги, то руки болять, таке. То малярія ранше же була. Ото таке, тріпало воно. Ну саме важче це вадилося шо льогке, льогочними. Таке було невилічиме і страшне. Зразу...

Я, наприклад, сама, ось двєсті... У дві тищі втаром гаду осьо... Да. У дві тищі втаром. Я заболіла льогкими. Я й не знала тоже. Виходю сюди ось на вулицю, тут до школи, тоже – от задихаюся – не знаю чо. Задишка чо. Далі хуже й хуже. А тоді як взяла мене тімпіратура. Я лежу день, не можу нічо, прийде медсестра, [нерозбірливо], поміря тепєратуру – ну [возрост], ну те, ну друге. Дають, п'ю таблєтки – а воно нічо не помагає. А воно тємпература... Я читирі дня дома пролежала. А тоді Вова приїхав, каже: "Ма, це ж не діло, шо ж ти лежиш – каже, – а ето..." Та визвали врача! А тут врач був молодий, до нас приїхав. Тут у мене кровать стояла. А я ж лежу – колоте мене прям отако. А я каже: "Ну сідайте". Він сів, і ззаді мені по спині якось отак пальцьом постукав... І каже: "Ви знаєте шо? Я Вас направляю на Баштанку. А Баштанка Вас, може, направе на Ніколаєв ." А я кажу: "Та шо, з тємпєратурой аж на Ніколаєв? Будуть направлять..." Я ж не знала того нічого... А він каже: "Да. Щас прямо собірайтесь і їдьте у Баштанку". Вова тож машиною, приїхав, забрав мене машиною, положили в Баштанкі мене. Оп'ять виписали мені і пєніцилін... вобшем, все от тімпіратури калоли. Ящик такий – повен ящик, як на карову [цілу].

Пакалоли мене тоже, три дня там калоли – нічого не спада. Тут провірили отож флюрографію... Врач каже: "Нада направлять на Ніколаєв. Бо це нічого не дасть. У вас туберкульоз". Ой Боже!.. Це таке слово було – "туберкульоз". Страшне. Ну а шо дєлать? А тімпіратура не спадає. Той ящик оставляють отут, скіко ми заплатили грошей, бере Вова машину, везе мене на Ніколаєв. Повіз на Ніколаєв, бо це ж там [нерозбірливо], це ж лежать ті, больні етім, туберкульозники. Боже!.. приїхала – як стали колоть!.. днями й ночами. Колють. Людей – повно там! Там які такі больні, шо тяжолі вже, больні, а такі, шо тіко поступають. Я два місяці лежала. Два місяці рівно лежала, як положили. Скіко кололи... Но там і кормили, там і [нерозбірливо] – там ми не купляли нічого. Там все вони робили. Ну калоли – страшне. Страшне. Таблєток – отак. І три рази в день... І стоїть, мєдсєстра стоїть, пока не поп'єш. Єсть же ж больні викидали, і все.

А тоді то стали варить мені яїчки, масло, мед – возили все. А тоді Люда каже: "Ма. В нас тоже одна лежала, та дєлала вона шкарлупи з яїчок, перемелювали на кофемолку, і там грамами вони насипали, по скіко грам. Потрошку. І це в ложку висипали, і з лімоном тушили. Сок лімонний, і воно шипіло, як ото сода шипить, і випивала", – каже. Тоді цвітка мені привезли, цього, алоє цього – тоже я перемалувала з медом алоє. І два місяці лежала там. І в час добрий сказать, по [дереву] постучать... І тоже... три годи давали таблєтки мені. Отако – пригорщами. Я приходила в больницю, мені давали, я дома пила. А тоді сняли з учьоту вже... То ж...

[Флюрографії і] ранше робили! І нам робили. І кажен год ось приїжає – тепер же всіх заставляють робить. [А до війни] – нє, нє! Тоді не було. Хворіли, ну тіко ж цього не провіряли. Заболів льогкими – всьо. А яке спасєніє? Ото так доходив, та й всьо. Ранше ж цього не було... Та!.. Ну шо народне, шо народне [лікування]? Я не знаю, яке там народне, шо... Ну тоді казали – собак їли, молоденьких такіх. Крис їли. І ото хто скіко протягне. А лікарств то не було. Яке тут лікарство було? Це тепер уже – больниці спеціально, і ето... Да! Я рівно два місяці лежала. Хату оставила, бросила, так хата сама...

Як приїхала – зароще все було травою!.. Страшне! І це я , я ж кажу, пролежала – скіко я плакала – ой, Боже мой! Таке слово це страшне було. Де я його захватила, де воно поймало мене – не знаю. Та десь протянуло, це ж [нерозбірливо]. Десь у [пальті] холодному [нерозбірливо]. А тоді ж, тепер же вобще провіряють. Вітя кажен год ходють. Дома я ше... Три года мені таблєтки пили... Ходила я в ето, і таблєтки давали, я пила. А тоді вже зняли з учьоту мене.

[Ранше насморк] та як лікували? Ну капали там, я знаю, шо. Я знаю, як Юра болів – це мій онук первий – та тоже. От він родився, у його задишка була, врожденна. Тоже: скіко, якими способами його не лічили, шо не робили. То шо [городські], зімою було на сніг понатирають же ж, і тим розмазували, клали. Шо б хто не казав – все вони робили! Да. Задихався він. Чи він так родився, чи він той... Ну, слава Богу. В час добрий сказать. І вони на море його все врем'я возили. Переріс, [живе тепер в Баштанкі]. А [голова] шо ранше лікували? Ше як не було ніяких лікарств, ше капусту клали до галави. Мож, іше шо клади. Цвіти, які єсть на полі, хтось придума. Та клали. А воно чи самі переболить, чи от його переболить. Воно ж це ж так.

Зуби – та зуби це ж таке діло, зуби вобщє. У мене ж тоже ні одного зуба нема, це два [стінки]. Як тіко зуби боліли! Страшне! І рвала, і соллю мочила – і шо, шо хто казав. Те й клав туди, до зубів, народним способом... А шо воно помага – як воно з сірьодки гниє – шо туди достав? Тіко рвать, та лічить, та й все. Ото так. Та тоже – повиривала, ни одного зуба. А так!.. Нє-а. Не помню, [як ранше рвали]. Воно ж ранше як було на степу оремо, то воно забобони були такі, це перва лакомка була. [Цвітуть] такі забобони,

обчіщаєш їх, і їси. Свинушки тож на степу росли. Скіко ми їх їли, ходили рвали – їсти ж хочеться. Нарвем, обчистиш його, і... Молочай. Ну, вобшем, багато трав їли. Не було ж шо їсти, їсти ж хочеться. Щас лакомки заглядають, шо там, а тоді не було нічого. Трави це стіко їли, яка трава була... Хто шо казав, те й їли, траву всю.

Нє, нічого не-а було, [растройства]. [А як нападало] – та, та тоді то варили бузок – кажуть, от бузку скриплює, все давали його... Чи саме проходило. Вобшем, способом народним, хто шо казав – чи воно от того помагало, чи от чого помагало... Ми було на степу ше – дома, я була дівчиной – на степу робили, на степу ж варять – а шо варили? Затірку, галушки. А воно ж мука неважна була, розпливеться, пригорить. Воняють! Ну, як мука пригорить. Яке воно? Постним маслом зажарине. І понасипають повні миски, такі були череп'яні миски, кажен собі брав з дому. Ложка дерев'яна. Понасипають, а його їсти нільзя. А ми було молока туди наллєм, вишень накидаєм – як літом, і то все вмісті. Всьо равно болить живіт, після їсти. І ніхто ніде нічо, і не боліли... Ну бувало в кого, це таке, канєшно, ну не ето... І то було полягаєм – а воно ж воняє! Пригорить, воно ж не м'яса, ні жиру. Отакі животи в нас. Устали от столу – їсти хочеш. Як воно, яке воно? Да. Да, після війни. Це ж на степу варили. Мука, не важна була мука. Посне масло. А то тоді привозили сир із маслозавода, а він ото такий, пропахло. Давали по кусочку того сиру нам. Макуха була в калхозі, давали макуху. Якось і животи тоді не боліли, я ж тобі кажу: було [нап-нап] – ніхто його не лічили, його ніхто не понімали за болєзнь. Соллю [долоні] отак повитирали, чи чим!.. Тут блистить усе.

На шкірі вавки, шо... Ранше сильно кароста була. Да. А шо... Ми ше дівчата були... Кароста – це називалась, я не знаю, як вона щас називається, ми кароста на її: между пальцями сильно гнили руки... Ну тепер може грибок, а ранше кароста називали. І свербіло воно, й гнило. І шо йому не робили, шо йому не той... Було хлопці кажуть: “Ой, каростяна!” – на дівчат, на нас. [Сміється]. А, кароста! Кароста! Оце ж... Це просто така пошесть була, називалась, кароста. Пальці гнили, между пальцями – страшне, нічо не могли зробить. Варили сєру, це смердючу, мазь дєлали смердючу, мазали, і то епідємія проходила. Пока це воно пройшло... Це епідємія прям була така. Коли? Я ше дівчиной була. Ше заміж не виходила. Це ше я дома була. Це було. Після войни! Після вайни було. Це воші були, це, кароста ця була. Як воно недоєданіє., ця грязната... Шо, як не було чим ни стірать, ни мить, нічого. А тоді повилічували, попраходило, і попраходило... І то хлопці було кажуть на нас “коні каростяві”. [Сміється]. Дражнили! І в їх було ж так само. Шо в хлопців, шо в дівчат – це одинаково було. Да... А мазь та воняча була – ой! Така воняча була. Було як намажеться, на ніч – воно і щіпає. І болить – як мєжду пальцями.На руках тіко. На ногах не було. А на руках.

Хвороби [які ще]? Ну так, простимали, так... Хтозна... Ну, та то корь ходив, то [нерозбірливо] був, то корь. Це ж як кругом був. [Діти], та я ж тобі кажу, кор'ю хворіли... І ще шо... Ну а шо там, я знаю... Це ж таке, це обще. Це ж корь – це ж кругом. Оспа була, це ж тоже, викидало на лиці, це ж кажуть, от тії оспи були рани на лиці, і це ж люди єсть рябі такі, от ції оспи. Оспа була, ранше, да. А вже як її лічили – я даже не знаю, як її лічили... Та шо старі! А шо от старості лічіть! Ранше ж такого, оце давлєніє – це не було оцього... Ранше не було... Ну галава боліла. Ну галава поболить та й усе. То руки крутють, то ноги крутять, як у старіх. Ну шо їм? Ну так, вони собі лежали, хтось шось придума, то... Положе... чи воно помогло, чи не помогло, чи саме пройшло.

Ну да, ранше доглядали [старих], бачиш, ніде не виганяли, не одправляли, ни в старий дом, ни, ни в престарєлий дом, нікуда, не могли. Цього ж не було. Це тепер почали. У нас ось, скіко в нас головой щас, отаких от стариків, на голову. Те забува, блуде, пішло, нічого не помне. Тоже, один, робив, тоже, предсідатєль сільпо був, робив, син і дочка є, і жінка, і вони його сюди одправили, в [Баратово], там такий дом єсть для їх, беруть оціх же ж той, і помер там. Ше ж він не такий старий. Моя сваха померла, це ше сорок днів немає. Невісткина мати померла. Тоже, галавой було. Зразу нічого, а тоді стала бігала, тікала. А тоді положили їй, тоді вже все врем'я вона лежала, під себе, ну хоч не тікала. Ранше не було такого. А тепер на голову сплош і рядом. Ось часто, скіко дивися по тєлєвізору, от же і “Жді мєня”, шукають... От пішов, і в ліс пішло, і туди пішло, зайшло, куда – не зна, й хто, й шо.

Хтозна, я даже й не знаю за переломи. Так не случалось, я наче... У нас ні в кого дома не було. А так! [Заїкання] – то вже нічого, нашо ж його лічили, ничого. А шо, тепер лічуться от заїканія? Да?.. Лічуть?.. А ранше хто, ранше ми цього не знали. В нас ото сосєд жив, хлопець, такий був хароший хлопець – так заїкався, та не знаю, може вже як виїхали вони в город, уїхали, та може там, може вилічили вони його. А так заїкався, тоже дуже. Да! Да, були. Да. Та й щас є!

Переляки були, младенчик це ж у дітей був. Переляк, це ж викачували яїчком у дітей. Переляк викачували, і младечик. Називався, діти боляли. От младенчика ранше мерли. Оце його паралізує, і то той, і мерли. Називав младенчик. Ну як. Тоді от младенчіка не лікували, нічого. Ну баби шептали! Вичітували. Чи воно то помагало, чи так проходило, я не знаю. Ну лічили. І младенчик, я ось, і Вова болів, і Люда, я носила до бабок, вони шептали. В їх було... вона первим яїчком качала, по галаві. Тоді хрестик у їй був, видно свячений. А тоді були камушки, якісь такі свячені. Вона камушками водила [по спині]. Да, да. Це вона... ну переляк вона виливала одним яїчком.

А младенчик це лічила, ето, це ж ті камушки були, і був хрестик у її, і яїчко качала... О. І це ж нада було до трьох бабок. Шоб [одна за одної стала],

кажуть. До тей понесли. Та полічила, потом до третьої. Да, як младєнчик, младєнчик, да. І переляк, тоже, тоже ж так, тоже до трьох бабок. Шоб бабки не знали, шо я до тебе носила, шоб ця бабка не знала. Казали, до трьох. До трьох.

Були. Бабок багато було. Да. У нас тут молода, вона на пенсію пішла – її мама лічила дуже. У центрі, коло магазіна живе. І вона їй передала. То вона... Да, зараз ліче. Носють до їй. То така, вона і з глаз витягала, бо я робила в саду була, то тоже... Шо не робила – і водой хлюпала, і терла, і нічого... Вона язиком витягне. Ну це ж от того, от младенчика вона лічила, переляк оце. А так не знаю я, от чого вона. [А яїчко] – а тоді яїчко розбиває, і воно шось показує. Вона каже, виллється то собака там... Да, стакан води. А шо там воно – "подивіться, оце ось собака". А шо там воно показує? Чи так каже, чи воно правда показується?

Воском? Да, воском тоже виливали. А чо... Юру, це ж цього, внука баштанського. Приїхали переселенці, до нас приїхали, один мужик. Ну так ми ж так, де не носили його, шо не робили – нічого не той, та кажуть "а ви понесіть до його". До того. Так ми його не носили, він додому приходив. Так він на миску, виливав воском, воск розтаплював, і на мискі воск, воск як розливався... Ну казав: "Він буде жить". Ну він... як переляк у його був. Переляк, да. Сказав, шо він буде жить. Ну слава Богу, пока, в час добрий сказать... [Помовчать]... Живий. Та чоловік воском отож виливав, і викачував... Та діти всі, младенчик тож, навєрноє... Тож плаче, витягається – ну шо ж, до бабки несуть. Плаче і витягається. Витянає і плаче дуже. Оце кажуть младенчик. Ну до баби понесеш – вона ж ліче. Вона шо сам даси, шо там однесеш... Чи сахарь, чи там шо, чи касинку яку, чи платочок, чи фартух... Шо, вобшем, таке давали. Так шо... Тепер може вже дороже беруть, канешно. А раньше!

[Узнавала, шо переляк] – та вона покачає крашанкой, те зробе, і переляк виливає, і качала це ж ето, младенчик. Шоб було разом, шоб уже заразьотом зробить, та робила вона так...Да, вона сама тут все робила. Шептала, шепче, хресте, шепче, хресте, сплюває... Ну навєрно ж якісь еті, малітви, навєрно читали. Бо в мене це сваха, дочкина свекруха – вона померла – вона лишаї лічила. Лишаї. І оце нада до схід сонці, вона, було встаєш, і корови гонють. Прочитала малітву яку, і пока карови будуть гнать, це вона пошептала, зробила. Ту забува, на руку нав'яже платок, або шо-небуть, "це – каже – шоб я знала, шо мені нада робить." І повилічувала лишаї. Тіко вона малітвою. І всьо, лічила, вона не мазала. Ото шептала, спльовувала. І без їх. Вона приїхала, сказала як звать, і все. Без їх. А як там ближні – той, а як далеко – то без їх, а як ближні то приходили до їй, вона...

[У наговори, зглази, порчу] – та й щас вірють! І щас кажуть – "то мене підвели, то мене..." То мене полили чимся, то наговори які... Я, напримєр, я в цього не... Я думаю, я, значить, мені не віриться – як це можна зробить?

Як це можна зробить? Я б єслі вміла – я б усім би це робила. Нє, ну отак... Так можна ж на кого розсердився – і хтозна шо можна ж зробить. Ну так же ж? Так [нерозбірливо]. Ось як Базалій – можна ж було йому шось зробить, якби було. Та, я тоже чомусь шось не вірю. Ну канєшно... Ну може й правда якась! Є нагавор, є такі книжки, багато книжок, то такі читають. А шо воно – чи помага, чи не помага. Я тім не занімалася, не той... І чось ось наче не вірю, шо можна це зробить. Єслі б можна зробить було – це вже б послєднє наказаніє було, єслі б... Я ось сердюся – могла б зробить, чи його дитині, саме больніше. Так же ж? А цього ж не роблять. Чи то так пужають, чи кажуть, чи... Не знаю, вобщєм.

Вєдьм[ів] – я не бачила. Я... в моєй жизні я ні разу не бачила. Ну раньше казали, були, каров даїли вєдьми, і те й друге... А то кажуть не вєдьми, то [сосєд] ваш роздінеться, та зайде, вони зайдуть та – "вєдьма". А чи воно правда, чи неправда? Не знаю. Я, мені не случалось. Я ні разу вєдьми не бачила. А от у церкві, кажуть, приходють у церкву – бо одна, ми умісті робили – каже – це ж уже наші год, чи год, чи два назад – каже: "Пішла в церкву, в мене циганська голка встромлена у карман". О. Оце ж уже робе, хто знає. Отак...

Ну! І де? У церкві. І кажуть, є такі вєдьми, стоять у церкві, то держуться за клямку, їх не одіпхнеш от клямки. Це ж вєдьма, шо за клямку держиться. А чо держиться за клямку на дверях – я тоже не знаю. Да. На дверях у церкві, одкривається ж, клямка. Є ж також пере тим... І то стоять там, держуться. Ну це ж лямка, це ж шо одкривається. Да. А чи правда, чи неправда – я даже не знаю... Так балакають! Чи нарошне, чи страхають.

Я вірю [в Бога]. Да. В мене є "Євангіліє" є, книжки є, і так я кажен вечір читаю. І вобщє в Бога вірую. Ось оце ж ходють оці дівчата, хлопці – я приймаю, вони розказують, я слухаю. Там поганого нічого нема. Так тіко таке, шо... Їєгова, це ж ходють. Ну тіко я це не можу понять, шо оце Бог один, а у нас православна, а вони ж просять шоб до їх іти. Ну я ж православна родилася, я православна й помру. А отак у церкву я не... По празникам ходю, в церкву. Паску святю, воду святю, ето, Рожество... А так не ходю. Не ходю в церкву там. А вірю в Бога. Все, вірю, читаю книжки. Оце ляжу – як одна в хаті! Тєлєвізор надоїсть, я лягла, книжку взяла, чи Біблію... Це вони мені дали Біблію нову. Тіко сильно дрібненькими буквами написано. Там шось п'ятсот сторінок. "Новий завєт" є в мене, я його вже два рази перечитувала, там [нерозбірливо].

[А шо таке Бог...] Та вроді як в тому, шо в "Завіті" пишеться, заповідь пишеться, шо "не вбий", "не дури", "не обманюй",не, не... ну, вобшем, не обижай никого. Ну я ще считаю, шо ми, ми... ну як, ну... Такого ж не робиш вроді, шоб не... гріха не не набраться, на душу. Такого не робиш. А в церкву підуть, обсуждають, свекрухи, невістки, і ругають, спорються – ну шо це таке? По якому то? То пєвчі поспорють, то не так, то ше шось. Да! Зараз, це зараз, це...

[А батьки] не знаю! Вони-то може й вірили, ну такого ранше нихто не балакав, оце шо той... Може вони в душі вірили, а так – не хрестилися вони. Церкви не було, в церкву не ходили. Такого шоб зла людям – тоже не робили. Бо такі ж прості були, бєдні, як можна робить? Це, може, хто багатий зробить, а бєдні ж не зробе такого. А так я... Мені нравиться, я люблю читать, я то сторінку, дві прочитаю, не більше, за вечір. А всьо равно – почитаю, подумаю – і заснеш ляжеж. Ніч і заснеш. А то ж як ляжеш – спать і не хочеться, а хароше ж не лізе в голову, все погане. Сам себе як розстроїш... і сна нема.

[Ікони] були. Там у брата і досі ікона, отаково у нас... здорова, широка. Матір Божа. Така красіва. Так вона в їх у передній хаті і стоїть. Я не знаю, звідки вона з'явилась – я не скажу. Ну я знаю була дівчиной – вона була, а чиє то благословєння – чи мамине, чи бабушкине, чи чиє воно було?.. Ну там вона й дося в їх і є. Так і є. А я собі купила, там в хаті єсть, і тут он є, іконки дві є, Матір Божа й [нерозбірливо]. Ето...

[В дитинстві молитви] нє. Тоді я не знала. Це я вже тут, осьо, діти почалися, вже началося горе, то таке, то діти боліють, то "Боже, поможи", то те, друге. Це я почала. А в дєтсві нє. Дома в нас не було нічого такого, церкви там не було. Нихто цього не знав. А ранше ж вобщє – не розрішали, ни хрестить у церкві дітей. Хрестили дітей – вечером носили догаварювались, шоб ніхто не бачив, шоб ніхто не знав, бо заявляли ж. Не розрішали ж хрестить. Церкви ж вобшє тоді не було. А це я вже тут, уже діти начались, я стала вже ето... Да. [Таке] робили, да. І тоді вже я, діти, і діти боліли. А їх же ж жалко. Та "і Боже, поможи, і адведи, і сахрани." І сам із себе, і шо в церкві почуєш, так. Я кажен вечір і утро молюсь Богу. Було тоже встаю, молитву читаю, просю Бога, шоб дітям простив за все. І міні шоб простив, і поміг. А чи воно правда, чи неправда – там же поганого нічого не робиться.

[В дитинстві молитви] нє! Ікона знаю, шо була. Да. А шоб заставляли нас – ранше ж не було цього. Цього, не розрішали церкви, не було. А це вже як стали церкви розришать – тоді вже ж воно появилося, тоді і дітей начали хрестить. О. А так не було. Ранше ж камсамол, були ж ці, камуністи, камсамольці. Цього ж не вчили, все ж було адвернуте ат Бога. Цього ж не було ранше.

[В школі] да, да. Ранше не було цього нічого. Ну, в школі, в школі ж вобше ж... Ранше, кажуть, преподавали, нашім дідам, в школі. Пареподавали ето. А ми вже вчилися – нам не розрішали й балакть, ми за це й не балакали даже. Нихто не балакали, не розказували, ничо. Камуністи ж були, вони ж ни ето...

[Комуністи], а шо? А хто ж був! Як щас [називалися], камуністи. Работали на таких работах, на вищіх: той прєдсєдатільом, той бригадіром робив, той у канторі робив. Оце ж всі камуністи були. А тоді вже начали брать і рядовіх. І шофєров брать... Хто хоче поступать – тоді вже брали всіх. І

маладих, і старих – хто хоче. А ранше – камуністи були верхушки. Хто рабив – отак – ті камуністи були. І вже брали, набірали, ці камуністи собі. Їх заставляли, шоб кажен камуніст привів, шов [він] у камуністи поступав. І приводили, і писали ж заявлєніє, писали – все це робили. Бо мій хазяїн тоже був камуністом, і він тут сосєда брав. Водив – це я вже знаю. Це його заставляли, шоб він привів сам, шоб записали в камуністти. Це хто хоче в камуністи, це... А от син вивчився, вже все – скіко його заставляли, той – він не пішов у камуністи. Казав "я ше не довчився да камуністів." І не пішов, і не був. Стіки він зоотєхніком робив, предсідатілєм калхоза він робив там, як на Ніколаєв їхать. Ну він мало поробив – год, і в його давлєніє піднялося. Калхоз був розшарпаний, розтой... Каже: "Нашо воно мені? З людьми спориться, з людьми обозляться." А такий характєр, шо не може. А не будеш обозляться – не будеш робить. І він бросив. Та він там зоотєхніком робив усе время, а це ж уже переїхав у Баштанку... Він тут жив. Вони тут жили, та переїхали ото пастроїлись у Баштанкі. То тепер робе тоже там.

[Комуністом бути було вигідно]. Ну понятно! Ну понятно, престиж був. Він же ж камуніст. Його вазьмуть... От хто не був камуністом, паступив. От він камуніст – його беруть деся на завод, якимся начальнічком. Беруть десь у кантору його. Бо камуністи ж були, верхушки. І вани їх тягали всіх, до себе. Бо він камуніст. А рядовий – не хочеш паступать – того не брали. А то ж камуністи все були. Ну... канєшно, на таких работах робили. Чи рядовий робе на трахторі, чи він у канторі – руки чисті, білі, одітий. А той, шо на тракторі – який він? Сравняй. Та оце подивишся, оце ж наші депутати всі – подиви, які в їх руки. А осьо, жили повипирали. Це ж от чого? Це ж от работи! А вони, в їх руки, як у младенців. Повні, самі такі повихолені, при галстуках. І сравняй із тракторістом його. Як той прийде, у тракторі день гудить, пиляка, солярка, все. Отак вони й отлічалися. Бо одівалися, більше заробляли, більше грошей, луче жили. Одівались луче. І вони оділялись того. І от: поступив у камуністи – вони його затягують, десь шось пише. Той паступив – того тягнуть, один адного. А ті, шо не поступають – хоч і грамотні, а їх не брали. Отак було. Так же ж камуністи сваїх. Набірали, більше шоб було.

[Про довоєнних партійців], ну я тіко чула, ну я не знаю. Я чула, шо були ранше актівісти, шо... Ну партєйци, це, я знаю, партія – ну це ж камуністи були. Да, після того, [після війни], та отож уже камуністи, счіталось партєйні. Да. А то я не знаю. Я нічого [не знаю]. Ну, актівісти тоже ж, навєрно, такі були, передові, агітірували вони. Робили ж на такіх роботах, на главніх, шо агітірували. Робили, керували. Ну це ж навєрно, актівісти назывались. Ну при мені, я не знаю актівістів.

[За розкуркулення] нє. Чула, шо розкуркулювали. Хто жив, кажуть, держали карову, коней держали – в їх забірали, це розкуркулювали, їх виселяли. Ну у нас, у нашой... вобшем, родині куркулів не було. То я там нічого

не знаю. Все так робили, як ето. Не було. А то, як той – розкуркулювали, це забірали, це все забірали, і хазяїна забірали, і на виселку виселали, і так вони й не верталися, оце ж таке. Так як тепер осьо, хто осьо наживається тепер – разкуркуліли, забрали б, й гатове, й нічо. Це називалось розкуркулєня. Ну я не знаю. Не було при мені.

Ну раньше Леніна понімали! Раньше Ленін, Леніна понімали. І Сталіна понямали. А тоді стали обвинувачувать – і Леніна, і Сталіна, і всіх підряд. Ніхто не прав. Да. [Я Леніна сприймала] ну я ніяк. Він мені шо він був, шо не був. Я його ніяк не спринімала. Там його не було, нічо, а хто де казали, шо Лєнін – ну десь він є, шо я, його бачила, який він, шо він таке, шо те... Сталіна вже, канєшно, як війна началась – я вже Сталіна знаю, бо за Сталіна все, ето, як він руководив – це ж все розказували, за той... А за Леніна – шо він був, шо він не був. Він мені ни харошого, ни поганого не зробив.

Ну! Зразу казали – Сталін виграв войну. А тоді обісрали. Ну, када ж? Ну, вже після того, як начали калхозне... Я не знаю, када. Ну після війни, вобшем. Сталін, то "виграв" кричали, вроді винуватим він став. Та так... А шо, ми їх бачили? Дітвора, нам не всьо равно? Бігали. Чи він виграв, чи він програв – ми коло мами були, дома, у хаті – шо було, то було. А так...

Ну об'являли, шо помер Сталін. А шо та? Чи луче, шо помер, чи хуже, чи йшов за його розговор?.. Хто жалів! А хто на Сталіна. Як вобщє жизнь так от іде. У своїй сім'ї ми живемо. Харашо, наче все харашо – тут тобі перегризлись, тут той... Отак і там. Зробив наче харашо, шо зробив, шо войну виграли, зробив. А тоді ругали його, шо... А тепер кажуть, шо він і галадамор зробив, на людей, і людей стіко вбивав, обзивав, вбивав... Хтозна-шо ліплють! Хто шо хоче ліплють. А як воно в дійсності було?

Це тепер галадамор, це ми пачули, шо... То так чули, шо тридцять третій год, шо год був. А так, шо галадомор був – ніде ж не показували, це вже як тілівізор ось стали то стали показувать, як воно був галадомор, як, як шо було. А раньше ж.. Голод був – то й голод був, то й всьо. А нихто ж не показував, хто його об'являв? Хто там... Це вже тепер по тілівізору дивися – то як воно було. А раньше нє.

При Хрущові жили. Зразу, канєшно, була кукурудзу, хліб давали норму, то ж роздавали й давали норму, все. А тоді стали обживаться, обживаться. Тоді і калбаса була [нерозбірливо]. Хліб був хороший, люди стали жить харашо. Пожили при Хрущові. Це було і калбасу їли, канфєти були руб восємдесят шоколадні. Калбаса була рубль піісят, два рубля калбаса. Ну можна ж було з'їсти? Тоже, менше заробляли. Ну так хоч можна ж було купить. І калбаса ж була настояща, не така, як тепер, солі напруть туди, шо хіба то калбаса? А та, шо хароша – не дакупися. О. Так шо, при Хрущові непогано було.

Ну, Брежнєв... Після того ж уже... Після Хрущова ж Брєжнев був? Да? Ну, тоді ж він, обжилися люди, стлали в калхозах луче жить, стали хара-

шо строяться. Стали робить, получать, урожаї були хароші... Сильно врожаї були, пшениці по багато давали, по машині в двор завозили пшениці... Давали.. Тоже непогано жили.

А при Горбачові наче ж стало ше луче, патому шо люди рабили, вражаї були, палучали. Работать стали, работа в всіх була, всі рабили! Це якби раньше, хто не робив. Побачуть, шо не робе – визивають у сільсовєт, заставляють робить, бо не дай Бог, шоб не робив! Вабщє. Рабили, гроші палучали, й жили. Й було харашо. А тепер шо ж? Ходють, гуляють, нічо не роблять, а де грошей взять? Красти нада, вбивать.

Да, раньше ж [з алкоголізмом боролись]... Я не знаю, це при кому, самогон же ж дуже гнали. Нихто нічо не казав. Пили, гнали і з буряка, і з сахарю – хто з чого мог, то й гнав. А тоді... Це якраз... восямдесят шостом?.. Восьмидєсятім годі – бо мій хазяїн заболів, це він в восємдесят шестом помер... Тоді самогон... водку, самогон – не давали нічо. Бо якраз він помер, ми тіко купили, і то по блату купили – капачам давали. А це шо людям, шо поминали – тоді нічого не було, тоді саме з водкой борьба була... А тоді оп'ять! Ну не були... І харашо було. А тепер же ж як похорони – хоть співай за столом. Водки ставлють, скіко хочеш. А тоді ото шо тіки капачам – шесть бутилок дастали... Шо магилу капали, і несли. То дали, дав йому... А то не давали, ни в кого не було...

Самогон гнали, і з чого хочеш. Хто з чого міг. Да, сахарь же жалко було, сахарь тоже ж не гнали. З буряка. А воно вонюче... Та, мужики ж пили! Варили там і кофе, заливали, і шо вони то туди, хто шо не придумав. Тим закрашували його, украшали. А воно самогон єсть самогон. А то ж переварювали, й сахарь пережарювали, шоб красний був. Бо пригорить же ж. А цвіт паганий у його, закрасили... А воно ж воня горілим! Так тоді гнали прям надворі. Бочки такі були – як з буряка. Заквасювали, плити варували, дерево під той, вагани здорові, трубка ж була, шоб вона охалажувалась довго... І це так: очєрєдь – ти свою гониш, моє вже завтра готове. Надворі. Ни в хатах. Ничого. Да! На селі, апарат був, ото на селах. Тут я не знаю, як було, а там да. І це там у саду, зробили. Вирили яму, шоб підкладувать, і бочка стоїть.. І ото там. Гнали.

Гнали. Дома ж позаправляють. А тоді... [Заквасять] дома, да. Буряк пекли в пєчкі. Дрожді робили дома, сипали... А воно грало надворі. Та! Кажен собі. У кого як получиться. Який там спеціаліст. Розказує так, а зробило – воно не таке получилось. А [скільки градусів], хтозна. А хто тоді, градусника тоді не було. Поки як гарить...Гаріло... Ну да. А як хто хоче, продає більше, то гнали [води] добавлять, шоб був слабший... Да! Да. А шо? Як п'яні прийдуть, уже гатові, так шо їм, не всьо равно? Аби смерділо самогоном.

Ну з сахарю, з варення [варили]. Як раньше, варення тоді вже почався, варення дуже багато варили, не поїдали, воно засахаринювалось. А тоді вже з буряка не гнали, тоді вже з сахарю стали, з варення. Бо сахарь появився, фрук-

та була, дуже багато варили. А ми ж їли – норми не було, зразу, первi гада. Не вiрилось, шо це можна наїстись варення. А де його бачили?.. Із сахарю, да, із сахарю варили. І з фрукти. В бутиля ж тоді то... А тоді ж то багато наварювали, воно засахаринювалось, та висипали, та дєлали самогон. То тоді вже хороший був, не смердів, буряком. То хороший був, да... Робили з абрикосу. По лісосмугам багато. То їздили, ламали, косточки вибрасували, туда трохи сахарю, абрикосін був. Абрикосін називали, да. Пахне ж абрикосами.

І з пшениці гнали, да. Я сама тоже гнала. Падруга в мене була. Вона якось її порощувала... А тоді ми її задєлували, юшку ту зливали, самогон гнали. А та пшениця пороща, от як сахарь сипали, в воду в теплу, дрожді – воно оп'ять грає. Те зливаєм. А третє оп'ять задєлуєм. Я раз нагнали п'ять бутилів отак. Трьохлітрових. І чистий був, як сльоза! Думаю, оце нехай буде стоять, на всякий случай. Те! Ну, думаєш, шось случиться, помре хтось, отак, думаєш, нехай буде. Може свайба буде. Строїлись, та гнали, бо нада ж було людям. Свайба, проводи – все ж на самогоні це ж робилося воно. Нє, ну та це ж дома делали, канєшно. Да, своє, знаєш, шо там поганого нічого, ніхто не травився... Нічого...

[Оця балка називалась] Балковська. Вулиця Балковська. Це балка, це вулиця Балковська. А це прямо – це Фрунзе наче називається. Це тепер це, їх дуже давно падєлали, кажду вулицю попере... То Перва Мая, то Савєтська армія – попере... те. Попере...

[Старі назви] називались? А чорті! Я вже позабувала. На який вулиці? Ну, вулиці називались, ну я забула! Я знаю, називались... Ну, це Балковська – це я знаю шо вона спокон віку Балковська. ЇЇ не передєлували. А то вся вулиця центральна йде – це Перве... Перве Мая? А, Побєда. Пєрвє Мая там, на горі, десь Пєрвє Мая є.

[Пагорби назви], ну, мали, ну не стіко було вулиць ранше. Тепер поназивали вже... Поділили, поназивали... Я всі вулиці й не знаю. Як скаже хто фамілію, пошукать – то я знаю де. А вулиця – нашо вона мені нада?

Да, оце ж хутори називались. Тепер називаються села, а ранше були хутори...Оце ж Ярмоловка, Новоукраїнка – це хутора все були. А тепер їх... А це район був. А тепер називаються там села, а це вже став тоже хутор. Район став... Яке це село вже стало? Розваляне. Розвалюха.

[Хутори повиникали] ну я не знаю. Я... ми. Оце тридцять третій голод, це ж мої батьки туди пішли, мене взяли. Там начали поселяться, отак і кажем. Хто маладий був, ішли туди, населялися. Тоді хтось стали рядом, там, де населялися – рядом. А тоді більше, більше, хто той – і так вони населялись. Хати начали строїть.Землянки зразу, а тоді то хати. І так... Тоді порозмножувалися. Свої діти були, своїм дітям строїли. Це ж годи праходють... Та так вони і це...

[Туди йшли] навєрно, там же ж земля, там багато землі, там хутора, землі в їх багато. Там села. Не було зразу, там начали поселяться, і то ж там землі більше було. І то начали туда іти. То тоді начали вулиці строїть, гароди одбивать. А земля дальші вокруг було багато. Там землі більше в людей. В нас тут по шесть гєктар, а там там по дєсять гєктар. Давали, як... Як січас ділили, да, тоє, а тут ось Базалій дав по шесть. Тут сильно насільоно було багато, а землі мало було. То отак получилося.

Є могили понаривані. А шо там у тіх могилах? Нихто їх не розкопував. Є могили. Ось як їхать на Новоукраїнку, па дарогі магила є. За Новоукраїнкой прям там магили понариті. Шо там – їх нихто не розривав. Не знаю. Не знаю. Када їх нагартали, хто їх нагартав. І так сюди ось [нерозбірливо] – тоже багато магил єсть. Багато магил. А для чого їх понагортали?

Ставки – да, оце ж у Новоукраїнкі ставок. Зразу... Да, [старий він]. Ну, щас вони може й де повисихали, як оце дождів немає. В Ярмоловкі ставок. В Новоукраїнкі ставок. Ось на Казьонной ставок, у Вільній Поляні – у каждім селі ставки дєлали. Вода, як дажді були, і балки були – долали греблі, і тоді ж зімою сніг, розтавали – так воно набірались, набірались... І ставки були. В Новоукраїнкі щас вода єсть. Проведена. Вони матор там купляли, і качають – там вада єсть. І навєрно отут у Ярмоловкі єсть. А в нас таке село – води немає. [Нерозбірливо]. Воно гористе таке, горбисте. А там рівно. І чорнозьом. Тут камінь, щєбьонка. А там рівно, і чарнозьом – чорна-чорна земля. Камню немає. [Село, звідки воно] не знаю. Не знаю. Я так ни в кого не питала, а так сюди заміж вийшла, та так і живу. Я так не інтересувалась.

БУРДИКІНА ГАННА МИКОЛАЇВНА, 1927 РОКУ НАРОДЖЕННЯ, С. ПРИВІЛЬНЕ БАШТАНСЬКОГО РАЙОНУ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

[Я Бурдикіна Ганна Миколаївна, тисячу девятсот двадцять сьомого року народження]. Ой... Батьки мої, шо... Українці. [Нерозбірливо]. Із Вілінськой. А [нерозбірливо]. Із Киргизії? Угу. Да. Батько мого розкулачували. Розкулачували два раза. І він туди заїхав в Киргизію. Втік! І ото ж туди... Розкулачували його. Він писав у Москву. Судили його, там, у [Москві]. Із Москви прислали, шо отпустить його... І так він там проживав... [Там я родилась]. Там замуж вишла... А це він привіз на Україну...

[Батька звали] Ніколай. Григорович. І так я тут з шиїсятого году вже. Ой... На Україні.

[Молодість] ой... Лутше її не вспоминать... [Плаче]. Зря він мене сюди привіз. Паганий був. Ти Гєнку знаєш мойого? От такий тварюка був, Гєнка, батько, як і він. Пішов у тюрмах... По тюрмах... Мене бросив тут... В мене семєро дітей було!.. [Плаче]. Я так робила, знаєш кругом. І на комбайні, і на

[1] Опитування провів Білівненко С. (2 червня 2008 р.). Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт Молдавська Т.

[сіялкі] я робила, і на тракторі... Корови доїла, і тілята... І шо в світі я робила... Сім'ю нада було воспітать!.. [Плаче]. І вивести в люди. І діти вивчила. Всіх повиводила. От він один був хароший, а тепер ізробився дурачок! [Плаче]. Нада... "Бєлочка" пішла... Не пив никода, а начав пить, став "бєлочка"... Ой... А я... Тіки знаю: в болницю, в болницю! З болниці в болницю ложать! Же здохла б к чортовой матері! У Баштанкі лежала, сознанає потіряла. Ни к чорту була. Ну [дошло]! Тут тоже так само. [Нерозбірливо]. [Плаче]. Ой Господі!.. А на сонце от не можу вилісти! Хоч бери шо хоч роби! Господі, Боже мой... І шо тобі ще розказать?

Ой!.. [Нерозбірливо]. [Яке моє дєтство]! Я так от, замуж вишла молода. [Жили] у Киргизії. Фрунзе. [Город]. Угу. [Я багато де була]. І от в Москві була, і в [нерозбірливо]. Він мене багато де в світі возив. Куда він, туда й мене таскав! Скрізь таскав. Він же ж приїхав на цю Україну, нашо вона мені... Хуже немає ніде, як оце Україна. Паршива така. Люди нехароші, шоб ти знав. У нас в Киргизії, як приїхав чєловєк – руський, не руський – який би він не був – никогда не обругають, никогда ничого. Зімою приїхав, ідуть самі в [юрту], в [юрту], а самі ідуть в хату. Отдають хазяїну тому хату. А сам у юрти сидить. А тут... Шоб могли, потопили б усіх людей. Нехароші люди. Дуже пагані. Яке моє було дєтство? Яке моє дєтство? Шо як я була в ярмі? [Плаче]. Семеро дітей. Мама восьма. А я дєвята.

А тут – бо він же в тюрму пішов – помер там, в тюрмі. А я прийняла тут, молодшого на читирі годи. О. Ну, ти тут проживав? Ти Капустяного знаєш Івана? Строітєльний? Нє? Люди посовєтували його мені... Я не хотіла його – "нашо, кажу, він мені нужен!" Ну, посовєтували. Я його прийняла. Правда, ну молодший був за мене. Ну, отак ми жили з ним. Шоб ти знав всьо. Купила хатину була у... [Мамочки]. Знаєш їх? У [Дінки]. Хрупало. Да. Біз вікон, біз дверей! [Сміється]. Та так ми собі тут сиділи. А тоді, тож заваляли все на світі, тож такі доміни щас построяли. Вдвох... То ж... Поваляли к чорту то всьо. І всьо одстрояли удвох. Я сама щікатур. Він камєнщік. От. Ну... Пив сильно!.. Так пив!... І шо ше... Причепився до його рак. В еті, льогкі. Та й помер. І той [нерозбірливо] я осталась сама! [Сміється]. Ну й так от, жизнь моя. Хіба це жизнь?

А ще коло [Вальки]. Ти знаєш Вальку? А вона в магазині у [нерозбірливо]. Да, вона там торгує. А це Вєрка. А там [нерозбірливо] Татьяна. Знаєш її? Татьяни не знаєш? Станічна. [Сміється]. Ти так тож людей знаєш, як я! Станічна. Татьяна. А то в Баштанкі. Там Галка, і то, Надя. Ну, вошем, пятеро ше в мене осталось. Та й отак вот... Я же ни к чортовой матері! Вже помру скоро... І оце вона прийде й мені каже: "Мати, ти їла?" – "Їла!" Прийде, шось мені ни в порядкє. Давлєніє впало. Привезла, [онук] завіз мене в больницю. Ой... [Двінадцять] стукнулу. І я просю сестру: "Пусти мене додому." Вона каже: "Не пустю, бо ви впадете." – "Ну не впаду. Пусти мене додому!" Нє. Вона мене не пускала. Я ночю піднялась і пішла додому. [Сміється].

Я открила сама, одкрила двері. Крючок зняла, і пішла додому. Вони спали. Вони схватились – мене немає. Ходили, бігали, і тут шукали, і там шукали. Давай у магазін! Ой, Господі, Боже мой... Як у мене [нема] грошей, шоб ти знав. Ну... І так... Я [сестрі] – "я ж тобі казала, шо пусти мене додому. Я прийду!" Мене ж не пустили, я пішла додому. Встала й пішла.

[Перший чоловік...] А він... взявся... Станцію [Каінда], може ти, не знаєш там. Ніде нічого. І він в міліції робив. О. А в міліції робив... А ранше, а ранше – украв буряка – і год получив. А я на [амбарі] була, робила. А возили зерно, так як тут возять зерно. Так і ми туди возили, в глубінку. Хазяїн недалько тута жив. Коло тої... помєщєнія, де [зерна] здавали. В його так само сємеро було, як і в мене. І діти пухли уже були, знаєш, пагано. З'їсти не було шо. Галодний край був тоді. Голод був. Ну шо... А я йому й каже: "Давай мені мішки. Я тобі привезу!" Возили ж ми... Здавали-здавали зерно. Він мені дав. Я йому привезла п'ять мішків. А привезла п'ять мішків – чи то він з радості, чи як – я не знаю. Чи спужався. І пішов в міліцію заявив. А заявив у міліцію, дали, закрили мене. От. А закрили мене, мене суд судив, дали двадцять пять лєт! [Сміється]. Ну ви ж пойміть! А цей, хазяїн мій, в міліції ж робив. І от в мене вцепивсь, і вцепивсь. І всьо. Ну. Вобщєм, взяв мене. Женився на мені. І так я... Женився, і я з ним жила. І прижила оце скільки...

[З мене зняли судимість]. Як, да. Писав він об'яснєніє. Написав. І мене пустив і [нерозбірливо] був, Ізмагулов, Ізмагулов Тімофєєвіч. Казах. Дірєктором. Ну, казах дірєктором був. Батькові моєму каже: "Отец, вставай, Григорович! Рєж гуску! Паєдім дочку виручать!" [Сміється]. "А шо, она молодая, і как ето так?" І тож вони їздили виручали, а цей за мною бігав. Вобщєм, освободив мене. І так я вже не сиділа.

[Там нас не багато було], ні! Мене тільки закрили! Шо я не вспіла там сидіть. Трошки посиділа. Місяць. Угу. Мене випустили... Сама [сиділа]! Да. Сама! Я у [нерозбірливо]. І так от, пустили мене. І цей же бігав за мною. А батьки з там же, з дірєктором... І, вобщєм, освободили мене. Писала якусь там об'яснєніє, чорті-знає, не знаю, і оце ж [пустили]... І так от я замуж пішла за цього. Лучє б я не йшла. Може, який лучий найшовся. Та луче б жила. А так пішла вся жизнь насмарку.

І теперечки син мій, тоже, так же саме. Взяв цю ж, Валю. Я йому казала: "Гєна. Ти бери, шо тобі гади, падходять. Бери год підісят. Под себе бери. Не бери маладу. Зачєм тобі малада нада?" – "Мать, она сірота". Ти її знаєш? Вона [українка]. Живе, ми дали їй хату. Ту, оту... І шо ти думаєш! Він таки взяв її! Вона малода. І... двоє дітей [зробив]. Тепер він п'є, і п'є, і п'є. Начав пить... Не пив! Начав пить. Оце тут жили, дєвочка, його була, хлопчик і дєвочка. Ну шо ти? Споряться, ругаються. Вона і в міліцію йде, на його заявляє. Вобщєм, такево. Я кажу: "Тепер шо? Діти ти зробив їй, двоє їй. Вона не способна робить. Вона ж не така, як я , – кажу – робила – чорно, кругом,

і в світі". Шо [нерозбірливо] побачила мене каже: "Ой, Ганна, Ганна! Шоб який мужик – в жизні б таку сім'ю не витягнув. Так як ти витянула". Ага. Ну не хотілося мені, шоб мої діти йшли, хлєба просили! І жили плохо. Тягнула їх. Учила, в Нікалаєві, де в світі їх. Повиучувала. А вони мені благодарять! Ругають мене. Я шось не так зроблю. Я кажу: "Ума нема, знаєш..." [Сміється]. Шось не так зроблю. Ругають. Ось оце Валька, шо коло [мене]. Тож ругає... То їсти... Я їм, ну скіко я там з'їм, ну скіко? Ну їм, і всьо. "Ти не їси, ти шо". Дає мені просраться. [Сміється]. А я їй кажу: "Ой! Хто б світі, хто б не жив, коло дітей!" Сама. Сиділа б собі, і всьо.

Самой тоже, сама. Я болію. Ось Альона пришла з роботи, каже, [чортізнає, шо вони на мені найдуть]. "Мати, – каже – ти не больна?" – "Нє!" – "Нічо не болить?" – "Нє!" – "Давай собирайсь у больницю". Одвезли мене в больницю! Господі Боже мой! То Юрка був у нас... Ти знаєш Юрку? Її чоловіка. Тоже саме, прийде з роботи: "Мама, ви не больні?" – "Нє!" Шось робе, робе, робе. Прибігає: "Ма! Вам харашо?" – "Харашо". Заводе мотоцикл. "Де ти, Юра, поїдеш?" – "Ма! Повезу вас у больницю!" Ой! [Сміється] [нерозбірливо] у больницю. Позвонила Вальці: "Їдь до матері в больницю! – "Та я ж уже їздила!" Ой, чого мені було! І так... Оце сьогодні лежу-лежу, кажу до Вєрки: "Вєрка, включі мені тєлєвізор". Уже не способна і тєлєвізор включить. Поглядіть хоч, чорті-шо там поглядіть. Оце така моя жизнь. Уже усе... Скоро здохну, мабуть. Вже мені восємдєсят один год! Собаки всі подохли, а я іще ходю. [Сміється]. Да. Восємдесят один год.

Ой, тобі розказать, як я начала робить!.. Нанімалась тут... Батьки мої мене не учили. Грамоти не [давали]. Казали "ти з грамоти хлєба їсти не будеш." [Хата] ну в Киргизії, да. Да, аякже. Ну й шо ти думаєш? Не учили. А я... Ну шо – взяли мене на почту. На почту взяла я... Почти шо було мені год... У войну. Угу. Там у войну. Ні чорта не понімаю. Дєвки там мене підучили трошки букви. Я вже стала на коню, стала [їздить], я любила коні. І на коню возила почту. Хатами. Провозила трошечки. А тоді пішла норміровщіцей, норморувала людям, заработані дєньгі. І так потихенькупотихеньку, я вибилась у люди. Стала работать. Молода була. На трактор потом пашла.

Один люкбєз [училась]. Ти його й не знаєш. У люкбез, шо як десять класов. Один. І я його вивчила. Хадила в його. І всьо. Похадила я [нерозбірливо], і всьо. А от український я і досі не понімаю. [Сміється]. Казахський язик я ще до сіх пор не потіряла. Знаю. А от український не...

Невідома: Ви так до вечора будете, шо вона вам порозказує!

Ганна Миколаївна: Ничо!

Невідома: Їй нема з ким і балакать! Вона [може] два дня!

Ганна Миколаївна: [Сміється]. І так я... [Батько] з Умані. Угу. І мати з Умані. [Батько] Ніколай Григорович. Да. Сколотян. Отак. Отак от жили...

Да, я вже, я вже знала, як його розкуркулювали. Тут уже, він поїхав, поїхав у Киргизію, його вже розкуркулювали. Забирали в нас вівці, корови, всьо на світі забирали. У нас... А мама взяла закрила в сараї... Замкнула. А батько кричит: "Одкрий!"

Невідома: Як вона вам шось розкаже, шось змініться? Ну, і на шо його розказувать?

Ганна Миколаївна: Батько й каже: "Одкрий. Одкрий, хапай забирають!" А в його було тоді троє дітей. Ну шо? Собаку прив'язав тоді до дверей. Хтозна? Од міліції. Не дасть, хто? Кажуть "отдай". "Одкривай з-під сарая, одкривай". Прийшов, до нас, брат. [Нерозбірливо]. І одкриває, забирать. Забирають, оставили дві корови тільки. Всьо забрали. Ну то ж...

[Коров було] восім, чи шо. Ну, скота свого багато. Я сюда приїхала, і тут держала піісят овечок, і три корови. Да, я сюди приїхала, з дітьми, і так держала. Корів п'ять було. Гуси, курі, той, свині – всьо держала! А той, шо мене принімав, казав: "Кто ето, такая доярка? Гдє она взялась?" [Сміється]. Да! Всьо держала. Діти ж, я хотіла вчить. То в інституті училася, та прорабом, та, ті... Я дітей усих вивчила. А за шо їх було вчить?

Ну й шо? Й батько забрали. Забрали батька, судили. Дали йому, я не помню, скоко год. Ну він писав в Москву. Він був... як сказать? Ну больши, большим чєловєком він був. Тож скота держали скоко. І писав у Москву. Шо його посадили, у тюрму. Так оттудава прийшло: хто йому... А скіки йому дали? Десять год, чи шо, шось таке було. Оттуда, з Маскви, сообщіли: "То йому дав дєсять лєт – атпустить його, а тім подавать по дєсять лєт". А його випустить. Ну, пока собраніє було, сестра була там на собранії. І ці, вони [сильно]... по дєсять лєт їм дать, вони порозстраювались. Пришла сестра, з собранія, і каже: "Мати! Той, такий-такий, перейшов через порог, в канторі, і умєр." І ніхто не судив їх, мов. Той повісився, а той умер. І всьо. А батька пустили. Шо, неправильно, вони судили його. За дєсять лєт йому. О.

Так от... Тут, у Україні, повісився. В Артьомовкє. Ну хто його знає? Ми були на роботі. А він собі був дома. Виліз на горіще. Взяв вірьовку. І повісився. Приходим додому... Гєнка був малий, як осьо дівчина, дивиться. "Де дєд?" – "Ой, мамка! Дєд на горіщі повісився!" – Гєнка каже. Туда – да, точно. Висить. А хто знає точно, шо... Шо йому зробилося...

І тут в мене ж син повісився. Ти знаєш, ти знаєш [Вовку]? "Бешенний" на його казали? Тоже повісився. Ой... Вже тут я п'ятеро поховала. А я осталася... Одна. Ну оці же... П'ятеро. Ше їх є. Така моя жизь прошла... Не жизь, а маліна. Пройшла, Рим і Крим.

[Батько тоді] да! Оп'ять, завів хазяйство, і работав, покамєсть... Сюда я уже... Замуж вишла, і привезла я маму і батька. То всьо розпродали, і сюда привезла. І тут він уже, повісився, батько. А мама, сюда привезла, мама тут померла. І ото так от. Така наша жизнь... Уже він, послє того розкулачення, не, не було такого.

[Вони в колхоз пішли], да. Совхози там були. Угу. Там був совхоз. Ну... Ну він робив, я даже не знаю, ким, ким він робив. Він шось у Москву одправляв. Робив якісь дакумєнти, з Москвой звязаний був. За ето його Москва отпустила. А так – може б і не пустили його! А так він з Москвой був связаний, і Москва сюда, начальство, сказала: "Хто йому дав дєсять лєт – всім подавайте дєсять лєт!" А його одпустить. І тож його пустили. І він тоді на жилєзну дорогу пішов. Його ніде на роботу не принімали, бо оп'ять – заставляли туди ж його іти. На свою роботу. А він не схотів. А його ніде на роботу не принімали. І це ми приїхали на України. На Україні, прийняли. [Сміється].

Ну, хазяїн тут був в армії. І йому тут нравилось. Шо ж тут харошого? На цій Україні? Ні, не в Привольну [приїхали]. В Одесу. Це я вже сама сюди приїхала з дітьми. Це я... Він в Одесу сам приїхав, а я тоже туда. Сюди я приїхала вже з дітьми. Сюди я приїхала. А тіки приїхала... Чорті! [Міліція] якось... Тут інтернат був. І, мол, в інтернат, та тобі легше буде. Шо ж це, шо тобі так тяжело? Ну, я тільки собі приїхала, і послали їх у інтернат. Приїжяють до мене із Ніколаєва: врачі приїжяють. Отак поставали коло варот, стоять. А я кажу: "А шо це ви стоїте?" – "А ми приїхали до вас!" – "Чого до мене приїхали?" – "Діти ваші будем забирать". – "Куди?! Забірать? Я тільки приїхала сюди. А ви забираєте в Ніколаєв, а я куда?" – "Нєт, ми будем. Вони плохо їдять в інтернаті". Слабенькі були. Плохо їдять. Ну... Як плохо їдять... Вони не знали, по-українські букви чи не знали. Я побила Гєнку – вже дві букви [узнав]! [Сміється] Держала за руку, він пручався, і всьо! Я питаю: "Ти шо, не знаєш, як букв?" Він мовчки. [Я питаю, він називає]. О, ну... Я йому їх так і не дала! Ці діти. Так вони й в мене тут. Вже я їм казала, кажу: "Шо хоште мені робіть, діти я не отдам! Вони должні буть при мені". Вот так. Да! Вот так, шо було мені. Отак, шо кіна показують, вот так якби показали – і не думали, шо я до сіх пор сидю, квочка! [Сміється].

Да! А так... Дітей вивчила своїх. Це потом вони вже повиростали. Там у Ніколаєві, стали мене [рихтувать], шо на шо дітей посилать. Ота Надька, прорабом послали її. Вона поучилася – половину. Пішла на екзамєн – сознаніє потіряла. І та ж, мати... [Нерозбірливо]. [Плаче]. Потіряла сознаніє, і я їй каже : "Ни в какую!" Жалько дуже. І так вона й кончила прораб, работала в Ніколаєві прорабом. Щас вона тут, виїхали, тут же построїли з тим же хазяїном, дом, у Баштанкі, там такий доміна. Востроїли... На шо... Хазяїн в неї ето, ще работає десь... А вона вже на базарі торгує вже. Уже на пєнсії. Так... Так діти мої пішли...

Особенно [на улицю] собаки не принімали, ніхто не принімав! Осьо я... Як його, шо хату купили у його: "Мати, не продавай хату їй! У їй дітей куча, вони всі городи позносять!" [Плаче]. Чо вони позносять? Чо вони мені позносили? Їм Базалія позносила. Іду, то яблук нарву мішок, то виноград, то

помидори, то... Все в світі! Поймаєте мене – мене ніхто не брав. Мене ні міліція не брала, і ніхто не брав! О. І не брав нихто! "А хто пішов?" – "Бурдикіна." І ніхто мене не брав. А я прийду додому, та і кажуть мені, той, Базалій: "Шо ж ти туда йдеш, і самоправно, і всьо?!" А я кажу: "Юрій Васільович, там мой пай єсть, чо ж я... Я йду собі, там в мене посажено, я іду, наберу та і всьо". А помидори йшла, на коромислі, начальнік міліції мене доганя. Отут коло болниця, а там був лісок. Туда лісок, і так лісок. І він мене доганя. Доганя... Він сюда – я сюда, він туда – я туда. І, вобщем, він мене не поймав. А шо ж я... Мужику каже: "Хто вона така?" А мужики кажуть: "Бурдикіна". – "Тьху! Якби знав, шо вона, я б до неї не біг! [Нашо] вона нада. Всю пиль позбирав!" [Сміється]. Ой! Горе та годі! Да.

А це вже робила я в колхозі – паспорта не було в мене. Мєтрики не було. Ну, ми так отутда виїхали, і от. Хазяїн взяв у пазуху, і коні... конзавод сюди їхав... І потіряв їх. Шо поховав мої докумєнти, шоб я й замуж не вийшла. Та куди я, з такою кагалою, хто мене візьме! Ну й шо? Й потіряв їх. Потіряв, приїхали – нема в мене метрики. Тут бляді такі, той Базалія, він мене мучив до потєрі сознанія! Він мені шо "давай паспорт! Давай паспорт!"

А зробила [нерозбірливо] – в усіх є земля, а в мене землі немає! Ну? По якому це? Їздила. Я уже знала добре писать. І в Маскву писала, і діпутатам взивала, шо чудо їм робила. І приїхала до начальніка міліції. Не міліції, а... Бог його... якийсь... Ну, міліцинер був. Якийсь. Я приїхала, йому пожалувалась: "Шо ж таке? Я проробила з шиїсятого году. Мені немає... ото... Паспорту! По якому це?" Він узяв, листок з тєтраді вирвав: "[Жіночка]? У вас єсть карточки?" – "Єсть! Зо мною дві." Дала йому. Він бере, наскочує до Базалія, і каже: "Ай-ая-яа! Як вам не стидно, га?! Женщіна, одной ногой у ямі, а одной на [берегі]. І їй немає паспорту?" [Нерозбірливо]. Дав [нерозбірливо].

А цій ось тепер немає. Це ж я опять попала. В Київ, послала туди, до Юльки, й Мульки. До всіх, послала. Іра сміється. А єсть, зємля, і должен буть акції? А в мені немає! Я проработала із шиїсятого, із шиїсятого году – я з колхозу ніде не виходила. Почєму мені нічо немає? Ну не знаю... Луче було кончиться зразу... [Сміється]. Валька мене ругала: "Мати! Не нада! Без їх обошлися, і далі будем." Нє! Я работала! Усім людям є, мені нема! Ну й не знаю. По сто, по сто двадцять рублів платили, тода ж. І так я... Тільки знаю: пишу! Як не туди, то туди! Пишу! [Нерозбірливо]. [Сміється]. Ой, не можна, той не можна!

А крала в Базалії. А крала в Базаліїв – чорно. Ніколи не, ніхто не останавлював. Водку гнала, продавала, шо в світі... Прийде міліціонєр, а Гєнка й каже: "Мати!.. Міліціонєр приїхав на машині." А я кажу: "Він сам?" – "Сам!" – "А, ну хай заходе у двір!" Він тіки мене заходе, я за баки його, під сраку: "Вон! Ти шо, прийшов до мене ночувать?" Іначе я не могла нічим покрить. А він: "Та ти шо!" "Ночувать – я щас у міліцію". Він на машині у

міліцію їде, а я на автобусі. Приїхала у міліцію... Він мені казав: "Простіть мені! В жизні нікода до вас не прийду!" [Сміється]. Я йому причепила, шо він до мене ночувать іде... Нахрєн я йому сто лєт нада! Ой, було мені, Госпаді, Боже мой... А щас Базалія як устріне, сміється з мене: "Ти помниш своє, молость?" – "Помню. Чи ти помниш, а я [помню] – кажу – всьо". Ото так... Отак я й жила. Досі як жила. Вор із вора була.

А шо ж? Тоді ж трудодні були. Понімаєш? Нічо, а на трудодні нічо не давали. А діти – хочуть яблука, хочуть помидора, хочуть того. А за шо куплю. Як тоді нічого не давали. Калатій, він умєр... Царство нєбєсноє йому. Калатій. Прєдсідатєль був. Сільсовєта. Він ету, хлєб у магазіні. Отакім, государствєнним людям, давав. А колхозникам – за руку викидав! К чортовій матєрі! "Вам дали! Зерно." А шо ж нам дали? По піїсят копійок зерно зерно дали. І шо ми? Ну, я писала... Письом п'ять писала. Писала В Москви, саме строїть збиралася, і прийшло мені з Москви: "Вот вам лєс, вот вам гвоздї, і двісті рублів, на розтрати". Я строїлась, написала на застройку. "А хліб – ідіть у магазін, і беріть вольно". Так люди казали: "Господі! Де та женщіна взялася, яка каже... Хоч хлєб ми будем їсти!" [Сміється]. Я... А Калатій мені каже: "Десь же нагуляла дітей? І приїхала... Шо ти нам тут твориш?" А я кажу: "Я з тобой гуляла? Щас їду у міліцію. Шо, гуляли ми з тобою вдвох? Чи нє?" А він каже: "Ти проклята!" [Сміється]. Було мені всього на світі!

Я на їх не гляділа ні грама. Уже я знала по-українські, писать... Я вже писала кругом! Куди мені нада, туди й напишу. До сіх пор думаю. Шо вони мені [нерозбірливо]. Всім дали, акції, шо нада... Базалій більше собі понабирав, падло! А нам немає! А я робила з шиїсятого году, мені немає нічо. По якому це? Ну це правільно? Ну не знаю, шо...

[Щоденник не писала], ні. Нє. Нє... Ну й не знаєм вже, чо воно буде. Потом, получіться. Ну, писали, люди! Ше Загалійка до мене [нерозбірливо]. Отут... забула, як його... Той, і Колєснік. Ну, вобщєм... Пітіцию здєлали. Оце цей, шо [принімає] за жилєзо... Він... Вобщєм, по сто двадцять рублів. Бо він нада откривать дорогу, бо в їх дєнєг немає. По сто двадцать рублів. Здали, і не знаю, шо воно буде. А чорті його... Не знаю, [чи за оформлєніє]... Ну, вобщєм, нічо ми туди не [нерозбірливо]. Отак. Дочка мене ругала: уже твої года, нашо воно тобі нада? Не нада, я робила! Я робила чорно.

[Клуби] були в нас да. Я не ходила. Ну не було мені кода. Када мені було йти танцевать. Ти шо, придумаєш. Нє. Не ходила ни на вулицю, ни, ниде. Був в мене, так – прийде, посидить – казах. Парень. Мене хотів і брать. А я кажу: нє. Саме ж перед тим судом. Він каже: "Я тебе до своїх батьків завезу, сховаю там. А тоді все пройде, і ми приїдем." Я каже: "Нє! І мати у тебе... Ти, кажу, десь поїдеш, і шо ми, будем сидіть самі? Нє." І я не пішла за нього. Найшла цього [бутильніка]. Він нада мені був? І чорт тепер у його вдався! І отак...

[Дитину рожала] кажен год! Да! Як год, так і в [дот]! Так [казала]. [Сміється]. Як год, так і в дот! Ну! Рожала. Ранше не виділа... Шоб дєлали аборти – я їх і одного не провела! Ни дєлали. Судили ж тоді. От я їх і так вела. Так усі. Я даже й не помню, [коли перву народила]... Ну молода була така. Ой, Господі... [Нерозбірливо]. Він же пішов, на пять лєт пішов, а я опять начала там хату лєпіть. Там коло мене сусєдка жила, [нерозбірливо], і в них [пять] синів було. [Нерозбірливо]. А мати їм каже: "Синочки мої! Оцій женщіні нада помогти". І вони мені помагали. Я построїла вже хату, він мене став берємєнну – щас оця Галка у Баштанкі, поїхала. Тут була, а це поїхала туда. О, і собралася уже укривать. Уже каже до мама: "Ма, я піду щас, той, у больницю, а тоді прийду, будем укривать". А вона каже: "І я піду з тобою!" – "Не йди зо мною! Я сама піду!" Ну. Вона не слухала. Балкою... не пішла вулицей, а пішла балкою. Вона, сначала я ражять собралась на, на балці! [Сміється]. [І стала раком]. Ну мама була в мене акушеркою. Ну й шо, я й родила там на балкі. [Сміється]. Та забрала дитину, та пішла додому! А я лежала в балкі. Полежала трошки, та пішла до медсестри. А вона й каже: "Господі ти Боже ой! Шо ж це ти таке зробила? Шо мати дитину забрала, ти в балці лежиж. Ну шо тепер робить?"

Ну, привезли мене додому, тут уже ж хлопці накривають хату мені, всьо дєлають. І так я хату построїла. А построїла, тоді же її продала. Цей же був тут, дурочок. Мене сюди виманив. Тоді ж писали, шо, шо... як... шоб... Приїхать на Україну! Так може ж не розрішали! О. Ну так я й приїхала. Він тут був, я приїхала до його. Забрала всю свою [нерозбірливо], і приїхала сюда, на Україну.

[Не одна дитина вже була], ні, вже більше! Було в мене... троє було? Да, троє було. А тоді... А шо ж, приїхала, а я по-вашому розгаварювать не вмію, і хоч шо хоч роби! Ну як я буду з людьми робить, як я не знаю, шо з ними робить? Уїхала! Назад, на Україну! В Киргизію. Поїхала, і він поїхав за мною. Там ше одного прижили. От троє уже. Ну шо ж... Приїхали – опять батькоматері бросив тут, на Україні. Оп'ять вернулись сюда. Вобщєм, катались всю жизнь. [Сміється]. Тут, на Україні, вже я двойнята родила. Троє було, і ще двойнята родила. О, двойнята була, і третього, ногами не ходило. Хароша була [нерозбірливо]. І так я... уже й тут осталась. На цій вашій Україні... Приїхала сюда – тут уже... у Привольну цю. [Нерозбірливо] не хотів мене прєдсідатєль колхоза, казав: "Анна! Не їдь туда. Так еті, городи, не родять. Там усе на світі, самі камні! Діти твої виростуть, всі розойдутся по всіх краях. А ти останеся сама." Царство нєбєсне йому! Як він мене просив..

[Жили] у Новоодесі. Да, а сразу в Нову Одесу поїхала. І шо ти думаєш? Так воно й получилось! Шо осталася в камнях! А вони по всьом світі. А я осталась у камнях. Царство нєбєсне йому, шо хазяїн такий найшовся молодєнький, і хату мені зліпив. Хата в мене добра. Вгору... угору три мєтра. А сірьордкі два сємдесят. Я кажу: "Шо ж це [ти] тут таке твориш? Будут

газ тянуть, так нада низька, тобі ни газ не покладуть!" [Сміється]. Це ж як білить – нанімаю. Я вже не годна туда вилісти. А [нерозбірливо]. Бо вона висока сильно. Отак.

А як помирав, сказав мені – оце, оце Вальку, це я з ним тут нажила уже. Це вже чужа. Я їм кажу "чужа". Чужа, не наша. [Сміється]. Він мені каже: "Як ти буде... Як ти будеш жить, я умру, а ти останеся. Як ти будеш з нею жить?" А я кажу: "Як? Ти прийдеш і поглідиш, як, харашо я з нею буду жить, чи нє". Та другий раз Вальці і кажу: "І не прийшов же, скіко лежить – пітьнадцять год же. І не прийшов, ні разу не поглядів, шо я тут роблю!" А Валька: "Дура ти!" [Сміється]. Ой... Ну а шо ти будеш робить? Так жизнь склалася.

[Коли Вальку родила], та чорт його зна... Думаєш, я помню... На пєнсії вже була. Ні, ще не була. Читирі... Сорок, сорок год було мені, як я її родила. І отак от я... Ну, по крайній мєрє, мені дав Господь [дар]. Шо я дітей лічу. Я і спини лічу, і ноги, і кашель, і ті, колєна... Ну, всьо. І карови я лічу. Ну всьо, всьо! Шо я б не взяла, я всьо лічу. Понімаєш? Ну дарствєнну мені здєлалось так! А када я узнала – када Гєнка в мене родився. Понімаєш? Гєнка родився – в Гєнки були отакі руки. [Кулачками]. І не розпинаються. Якби [нерозбірливо] визивали б бабки, чи мамки. Нічого ніхто мені! Я думаю: шо це? Він буде мені отако? З отими руками? Ану я до його піду! А вона мені каже: "Шо ти ше там підеш до неї!" До його. Ну й пішла я до його. Шось не помню в то врєм'я, шо там я йому казала. І пішла від його. Пішла, вона каже: "Ну шо?" – "Не знаю я." Другий раз пішла, та й кажу: "Ма!!! Гєнка вже руки розчєпірив!" Понятно?

А потом його сухоти прицепилися. Сухоти. Да. До його прицепились. Тоже я спасла. І вобщєм, я спасла, усіх [больних]. В больницю йду, як другий раз. Приглашають у больницю. Вона так може знаєш, Татьяна [Медведько] робе? Не знаєш ти її. А її [нерозбірливо] побила. Покинули на бєдкі [нерозбірливо] привезли у болницю. І врач сказав шо вона не буде больш работать, нічого. Позвали мене. Я її всі хвостики, всі ті камінці з шиї посклала! Вона работаєт. Так само, як і работала.

Ну, я знаю, як, як це воно мені давалося? Я ж не знаю, як мені давалося. А склала її всю. Вона на землі лежала, і встала як. А цей осьо, ти може знаєш, в його на, на воротах коні намальовані? Знаєш? Да. Тоже шось йому зробилося, і він і не ходив, і нічо, тіки лежав. Приїхав батьковою машиною, а я вже мішки наклала, додому, городини. А він каже: "Гайда до мене. Сину шось зробилося". А я кажу: "Та шо ж я поїду, як в мене, як з мішками я? Тачка. Шо ж я – кажу – тепер буду, куди їхать?" А він "Клади на машину". Поскладали всьо, поїхали до його. О. Здрастуй! Приїхала до його, його те... Кажу: "Шо ж ти, давай на зємлю його ложи." Він положив. Я його одриштувала. Він встав собі. І щас живе у цій хаті. Хлопець, а батько купив другу. І от кажу Вальки: "Так хочеться мені індушат. Де мені їх достать? Купить. Хочеться, я держала, тоді не було. Де мені їх достать?" А тоді... Кажуть: до Гамути, у їх. Валька їй

сказала, а вона й каже: "Валя! Сидить індєшка. Шо висидить – всі отдам!" [Сміється]. Да! [Вже вони отаківо]. Вона отдала мені.

[Я] руками. Угу. Тільки руками я роблю. Ну, буває так, шо руками, а от діти, малі діти – їх несуть до мене. Дівчьонки. Я чітаю молітви. Молітви читаю. І нагаварюваю усьо, і ото... Врачі не спасають їх, а я їх вилічу враз! І "Отче наш". І ше такі, шо, шоб їм простилося, зійшло всьо! Читаю... Оце шо так мені пришлося! Угу. Малітви от на каров – це ж тіки нада малітвами. А малітвами нада тож саме: і "Отче наш", і "Господі, поможи" – длінні молітви. І "Христос воскрєс" – всьо на світі! Тоже саме. [Три] молітви. [Нерозбірливо] пожеланія. Ну, вобщє, нада, шоб ми для себе знали. Як я вас научу? Молітву читайте! А вони – "та!" А іначе – в мене ж [нерозбірливо] нема. Молітви! Читай молітви! А ось тіки діти мої пишуть, перейнять – ніхто не може, понімаєте? Дарствєнну вона мені, дарствєнне здєлала. От і молітви знаю, і всьо на світі знаю. А як – я ж не знаю.

[Молитви не з Біблії], нє! Нє. Так. Да. От вони і читається там. [Читає молитву, нерозбірливо]. Господі!.. Я тепер не знаю. [Читає молитву, нерозбірливо]. "Стоять одна Мар'яна, друга Уляна, третя Магдаліна..." Осьо, понімаєш? Молітви. "Ви високо сідітє, ви високо глядітє, кто в моєй красной масті отобрал [нерозбірливо] почему в водє утоплєнний, почєму в огнє згорєний? Всьо как по порядкє, всьо ідьот [нерозбірливо]". Понятно? Да. У коров одбірають всьо! І малако, всьо одбирають люди. Люди такі, собаки, тут на Україні. Устану, поставлю на ноги, як вона стояла, так і... Ну, чи жовта, чи красна. А чорна не підходе. Ні під шо! Вона даже не дєлає... Її даже не... не... не... не молоко не одбирається, нічо тій корові. Чорній. А в красной всьо, буде гірчить молоко, всьо позбирається! Да.

[Молитву корові] ось я тобі читала! Тіки вона длінна. Можу, навєрно, [всю прочитать]. "Ішов Ісус Христос, через англійський мост [нерозбірливо]. Ах ви зорі, зоряниці, ви єсть три сестриці: одна Ульяна, друга Мар'яна, третя Магдаліна. Ви високо сідітє, далєко глядітє. Что с моєй красной мастью, [какой] користі? Чи в печалі. Чи в воде утоплєнний, чи в... Чи в воде утоплєнний. Ідіть принесіть в моєй кружкє патолщє сир, погустєй смєтана". Оце ж така, молітва. Всьо. Це ж у [Господа], у Ісуса Христа, три сестри. У його. Одна Мар'яна, друга Ульяна, третя Магдаліна. Це шоб ти знав. Це в його три сестри. Вони ж тута, у етому... На, ну, Господь, просе їх, шоб їх то...

Я када оце потіряла сознаніє, у Баштанкє. Я сознаніє потіряла совсєм. Полностью отказалось. Врачі мене не могли спасти. І в [морфі] лєжала, і всьо. А чуствую, чуствую, шо я лєжу в [комнатє]. І мені каже: "Матир Божа, отпусти мене", – це мені у мислях так. "Матир Божа, атпусти мене." Три раза я послала. Ілі Матир Божа мене атпустила, ілі врачі мене спасли. Вобщем, не знаю. Ну очумалась я. Отак от. Я все на світі знаю. До мене їдуть і з Ніколаєва, і з Баштанки, і з Гаражино. І дітей везуть. А малітви для дітей,

це нада воск топить. І виливать. Ну це, знаєш як... Як начинаєш, то я знаю, а так уже... Не знаю нічого.

[Переляк виливали], угу. Да. Я як в больницю попаду, ото йду там, ото хлопці всі мої! [Сміється]. Тому спину, тому шию. Всі мої хлопці. Один такий туда був, я не знаю, [лапи] таки в його, голова така – і той підсталяє. "Нє, нє! Ти не підходиш! В тебе всьо в порядкє! Я тобі не знаю, шо тобі робить." А ці, я знаю всі, шо їм робить. А вони... А тут, Чарлі Чаплін, чи як його там, з Баштанки приїжяє врач. А вони кажуть: "От шо він, приїде, тільки лєкарства нам понадає, і всьо. А нічо він нам не робе." Ну він же не по цьому дєлу, кажу, шоб він вам робив! [Сміється]. Ой, горе та й годі! Да. А так, другий раз іду, і на дорозі ложу, лягає, простеле свою [сюртук], іс-правлю. І всьо. Де попадуть мене! [Сміється].

Ну шо ти, пока можу – справляю, не зможу – так... Я, навєрно, [нерозбірливо]... Не буду справлять.. [Нерозбірливо]... Чорт, хто його знає... Як воно прийдеться. А п'яна ходю. П'яна ходю, і всьо! Утром всігда ми удвох. Я п'яна ходю. Жарко, все. Видно сонце мене б'є. Ума... Ось Вальки кажу: "Валька! Я хочу козу купить". А вона: "Та шо ви, помішались, ту козу? Нашо тобі та коза, ти сама як коза!" Ну шо ж. Я хочу казу! Вона пішла на роботу, я в Козичучки купила козу, там припнута. [Сміється]. Я кажу: "Я хочу молока. І де, тепер коров немає, молока немає ні чорта, де ти будеш ше шукать?" А літир молока мені не мішає. Правільно? От коза моя там припнута. Вона каже: "Як ти в больницю попадеш, я її здам!" – "Валька, – кажу, – як прийду додому, і не буде – і мене не буде!" [Сміється]. Да. Вона там, на балкі. За гародом. Прив'язана в мене. Купила козу. [Вона] як росердилась: нашо я її купила, ту козу, сама як коза?

[Сміється]. А я оце була в больниці, як приїхала з больниці, дзвонила, ото Гєнкиної жінки, Вальці. Кажу: "Валю! Піди, – кажу, – забери до себе. Дой там її. І прив'яжи. Я в больниці уже." Так вона забрала. А Валька каже – "я її здам." Чо ж ти її будеш беременну здавать! [Сміється]. Вона маленька, вони її случили, не знаю шо, як дитина. Нада було шоб вона хоч підросла, а вона у дєтстві її злучила. Ну, нічо, молока дає! Та й отак. А шо ти будеш робить? Ну йди вже, бо ти вже сидиш тіки зо мною.

Галка Віра Андріївна, 1921 року народження, с. Привільне Баштанського району Миколаївської області

Моє життя?.. Моє життя, немає шо й розказувать за його. Ми пооставалися без батьків. Батько мій ще у ту войну ще – читирнадцятого году?.. У ту войну воював ше, тоді шаблями та штиками воювали. То він прийшов додому

[1] Опитування провів Пашненко О. (1 серпня 2008 р.). Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт Молдавська Т.

ранитий. То я це уже, уже як він був дома, то це вже я тоді родилася. То я не дуже і помню батька. батько от ран помер. А нас осталося читирі, дівчат. І мама одна. Мама ше молода. І то мати ходила по заробітках. Старшіх понаймали: тому гусей пасти, тому дитину глядіть, тому... А я... А сама менша померла. Це вже... Ну я вже, тіки помню як батько як він лежав на лаві. Це мені було, не знаю... чи три, чи стіки год. Ну ранше ж, хати як були, сільські там: не було ж тоді ни стульєв, ни, ни кроватів. Полик. А полик це називається сам зробив – ото, дручки там, матрас трав'яний – ото полик, це там сплять старі. А малі – на печі, чи долі, як літо. Ото солома, і долі всі покотом сплять.

Ну це вже, як батько був дома, то це вже нас дві було дівки, дівчат, і дві народилося дівчат. То як батько... А там лава. Ни стула немає, ніде нічого – лава така широка, шоб і спать на її. Ото, широка... От тої стєнки, аж до другої стєнки. І ото не знаю. Чи вона була застелена, чи незастелена – ну помню, шо батько лежав... Це, значить, у нас хата була, шо ікони ж тоді. Ікони оце ж цьому вуглі. А нада тіки до іконів головою. То він оце ж лежав до іконів головою. А який він!.. Не знаю, який він. Даже й фотографії немає. Була десь, із переєздами, і той, десь потіряла... Та де... Я похожа на батька.

Та ну, і то я помню, шо це, значить, мати, мама стояла коло покойника, і тут іще жінки стояли. І шо, значить, то, та дитина мала – плакало воно, там десь, у ваганах, бо не було ни колисок, ни калясок, ни... І взагалі, вобщє не було нічого. Вагани! [Заховаймо]... Ті, шо стірать. Корито. Чи як у вас називається? У нас вагани, та й усе. А тут кажуть "корито". Ну я вже привикла й тут, я тут тоже давно вже живу. От. І то воно там спало, чи шо, прокинулось, плакало. А уже, значить, батька будуть виносить. То мама стояла тут... Да. І жінки тут стояли... А та шо... І я тут стояла, за спідницю держалася. Не знаю я, який у мене це був возраст, шо жінки її питали: "То тоже твоє?" Отож. Та мати махнула тіки головою, та... То жінки отож на мене балакали, я ховалася за матір. І так мені, значить, обидно, шо вони, на мене, значить, сказали: "І оце твоя?" Ще й пальцем на мене... І оце воно мені було так залізло, так міні було обидно – чого це вони на мене питають? [Сміється]. Оце в мене така історія з батьком. Більше я не знаю, як його ховали, як шо.

Та дєвочка померла. Бо в матері не було молока в грудях, нема чим годувать. І голода тоді ж були. Ну це... Двадцятий, двадцять первий год тоді, це ше война була довго – голод. От. То у нас була коровка. Це ж іще ну як і батько був... Була коровка, то ми ото вижили. А люди багато попухли, померли – з голоду. Бо ходили, де яка травичка, їли, де яка... У нас там козельчик. Ось тут нема козельців. Я ніде не стрівала. А там, де я жила – там, в Херсонській області – по ту строну Дніпра. По ту сторону, в селі ми там жили. Так у нас там були кучу... Зараз там сосна росте. А тоді були просто так, кучугурки і все. Тут пісок, шо нада білий, то нада заказувать, відкілясь везуть його,

хтозна-шо платиш за його. А там у нас білий пісок, крупнінький – ходим по піску. І, і скрізь пісочок – камінчика ніде не побачиш. Ото так.

А як уже оклигали трохи, після війни... Вірніше, після ції вже війни, це ж двадцять першому родилася... От. А, а та, Маруся – шо померла – так може, ну місяця два тіки було їй, як вона померла. От. То я помню шо. Шо хотіла сказать?.. Уже після ції войни. Це уже ми переживали цю войну. І дороги справляли при нємцах... Нємци в нас... У нас село, не дужде воно велике, а тіки озеро – лиман, називалося. То самі люди, значить, ото підчіщали трактором його, і пробили колодязь... Артанська вода всегда. Ото все ходили – бо це вона одна тіки – все ходили туди по добру воду. Оце як – відро – "сходи по воду", "сходи по воду". За відро, і то... А воно даличенько от нас ото... Ну, як вас сказать? Може, так як у центер, або ше і дальші трохи. А воно ідеш. Відеречко принесеш. І це тіки для чаю, тіки той. Ото ми так жили, ну, шо ми...

Я в школу ходила. А ті дві сестри, шо це ж вони служили все – то гуси, то діти, то ше. А уже як вони попідростали... Ну довго вони служили! Не один год! У одніх. Та у одніх хазяїв, і та у одніх хазяїв. То та, шо старша, то брали її, значить, шо вроді престарєлі були люди, а шоб... Шоб їсти вона там готовила. Ну вона научилася і їсти готовить, то все. А тоді вже, як вона попідросла, уже трошки – та уже приїхав син сюди, та уже поховав батьків. Приїхав син сюди... То вона тоді вже всі роботи робила. І на степ її брали. Їсти вже без неї варили. І снопи – тоді ж вручну усе. Косами косили. Жито там у нас. Ото на пісочку сильно родило жито. І то як тіки Паска, там який празник – то це купляють пшенишну муку, і то тіки на празник печуть там пирожки, чи паски, чи там шо. А то хліб житній. Кажду суботу пекли свій хліб. Не з магазіна – свій. Житній. Зерна намололи, піч, надворі піч, і в хаті піч. Це зараз печі ніде немає. А, а тоді... Все повикидали. І лежанка є, шоб гріться. Оце там тут живемо, а там як спальня. А там, у тій спальні – нічого немає. І ніде ни занавєски немає, ніде нічого. Поняв, як після войни? [Люди обсипались]. Та люди ожили трохи от голоду. Вобщєм, дуже трудно було до весни.

А вже як весна началася, тоді людей брали... Колхоз же ж тоді був. Колхоз. І шо... Не було ж ніде... Ну як: там осталася конячка, шкандибає, та остався віл, такий, шо... є, ну він уже непригодний никуди. Той, празники, значить, ріжуть того вола... Чи там шо іще... Та й конячку різали, готовили їсти... Допустімо, май, чи, чи шо. Такій, празнік. Совєтский. Зараз дуже ж не признають. Отако оце число – та й усе. А тоді ж – празник празнували два дня, даже не робили. Ніде не робили. І готовили там їсти. І туди ж люди сходилися їсти. Та по бутилкі вина давали. Самі робили вино, з вишень! Вишньовка називалося.

Ну, не знаю. Ну вже це, вже це я, в школу... Це я закончила восім класов, так це був наш первий клас випускний. А то ж не училися це до ціх пор.

А тоді училися вже такі, маленькі дітки – ну усі в одному класі. І менші, й більші, і усі... І один учитель тіки був. А тоді мене отдали у школу – шоб хоч одна уміла розписаться. А то нихто не вміє й розписаться. Лікнеп ми учили тоді... Лікнеп, знаєте... Значить, люди... Неграмотні, всі були неграмотні, старики. Даже моя старша сестра – оце, сама старша, шо це вона, це як уже мама померла, аж тоді вона вже прийшла, бо я одна осталася.

Та вийшла заміж, за п'яницю. Перевила тіки жизню. Ну виходила заміж, робила коло биків в колхозі, і дома, і голодувать навірилось, і, і все. І я одна у хаті, і все. Це вони були по тому, по людях робили, а хата наша без вікон уже стояла, без дверей, ото так. І уже там обвалилося все... А тоді уже – це сестра, оце ж ця, сама старша – не можу ровно сказать, як вона: чи її вигнали, чи вона як... Ну вона, вобшем, прийшла додому. А я у дядьки була. Мамин брат. Це уже тоже... Воно ж тоді всігда було, недороди, та голода... І наша мама... Вони тоже осталися сироти, і восім душ дітей. Батько, а мати померла, дев'яте родила, от родов померла. От.

І, і було у їх усе хазяйство – і воли, й коні, усе. Ну, вобщєм, тоді ж, розкулачували це ж уже при нас, уже ж ми як у школі ходили, тоді... Вели нас ше ж, як дурніх, як діти, ведемо: те скаже віршик, а те шось припі... "а в його і млини, і машина, і..." Тоді ж кулаки назививались. Розкулачували. Забирали в їх усе. Земля в їх була, в колхоз позабирали. Вони... пшеницю тоді ж не продавали, ніде нічого, копали такі ями, великі, ото засипали пшеницю. І ото ж на їх усе налажували, е, той... А вони все плакали, шо немає, немає. Тоді ходять шукають, отож. Щупи такі ото, прути. Ото ж там, де яма, воно обізатєльно покаже, там, де яма. Там... Находили. Забирали те все зерно. І багато було того зерна. А їх виселали за межі. Хати оставалися у колхоз, худоба в колхоз, земля в колхоз, а їх вивозили за межу. А не дуже далеко там була межа одна. Ну може так як... ну, два рази, як ця до інтерната пройти! Туди й назад. А це вже межа там, друге село, називалося, не знаю, як його звать – там тоже жив один багач, шо мама аж туди ходила на заробітки. Як уже ми підросли, то вона оставила, оставляла мене дома, і, значить... Старша моя сестра, і, і я. То я ще не дуже була велика. А, а так як я сама менша, то мене ото у школу посилали, і жаліли, отож... А дома ж немає роботи! Оте одне коровка, і то, у череду ганяєм, і – це там недалеко тирло, підем подоїмо.

Ото ми так жили. От. А одна тіки рубашка – на міні, і на тій же ж, сестрі. Вона уже ж була дівочка, уже ж уже, от. У колхозі робить вона не робила, тошо робили вони у хазяїнів. А тоді отож, поки я підбільшала, тоді вже бригадір приїхав і забрав її на роботу. А я дома сама. До сусідів мене там... Ну, якась, якась рідня. Ну тоді ж родалися і третє коліно, й читверте коліно – тоді родалися, як вроді це одна сім'я. Оце, ріжемо там порося, чи там шо-небуть – це значить, усі гукають, усі йдуть їдять. Тіки бери своє ложки! Після войни немає ложки. Тоді там дядько один робив. Отож, така ложка, як

кочерга – ну аби вже було чим їсти, тошо вже... Аби тіки... Хай воно рідке, аби тіки побільше, шоб наїстись. Ну вобщє було мало. Год за годом голода були такі. Ну трошки люди, знаєте, робили в колхозі. У колхозі давали на трудодні. Шо – шо. Шо є – те все ділилося на трудодні. Даже сушені вишні. Тоді ж сади були, у колхозі. Нікуди ж його не вивозили. Значить, кажна людина на щьоту. Оце, допустім, мені восімдєсят год – мене приглашають, шоб я йшла туди, на сушарку. Там те перебирать, а там абрикоси лупать, а там були без ноги, знаєш, на костулі – тоже просють, ідуть. Сядеш, значить, та будеш мішки латать... Чи... Ну робота була, шоб... Потому шо людей було небагато. Небагато людей.

А... мать, года два чи три, садили усе під лопату. Не було чим не орать, скрізь трава, скрізь бур'яни, немає чим його... Ну, після... після войни. Це ж война у сорок... У сорок шестом у нас... Уже приходили люди. Із войни. Те прийшло, те прийшло, а багато не поприходили. От. І копали лопатами. Оце люди чого ішли на роботу: бо там варили їсти. А шо варили? Мелань... Знаєш, шо таке мелань? Кукуруза – садили це ж тут кукурузу, подсолнухи і просо. Просо оце шо на віники. Сорго, називають. Оце тіки три культури садили. І то це ж нада... Це ж уперед убрать площадь, шоб – отут воно було. А тоді копаємо рядками. Оце, бригадір – там поставили мітку, палку таку, і – ну скіки там? Чи, чи восємісят сажень, чи сто сажень. Це ж уже вроді небагато. Ставили велику мітку там, трава прив'язана. І це, значить, ми дивимося на ту, і...

А це ми ше в школу ходили. І все одно допомагали в колхозі. Учитель нас бере... А один учитель – а вже тоді було п'ятий клас отдєльно, а, а ті всі класи у одном класі були. Бо тіх троє, а тіх двоє, а це уже, були такі вже, шо і жонаті вже даже були. А у школу ходили, шоб, шоб хоч трохи шо-небуть було в голові. Ну а ми ж уже кончали сім класів. Це сім класів це... І один учитель це учив усіх! От. А уже хто хоче учиться дальше – десяти, шоб десять класів – то друге село от нас, аж сім кілометрів. Ото аж туди ідіть, там... Ну, знаєте – хто луче жив, чи, чи як, шо можна було там чи велосипед, чи якась там конячка, чи, чи шо-небуть, одвести. Ну девять кілометрів там. От нас. І кой-хто ходили. Пішком. А кой-хто нанімали там у людей квартіри. Приходять у суботу, а у неділю іде на ніч, бо в понеділок уже ж занімаються. От. То були так, шо із нашого класу ще дві і на учителів виучились. Дві, дівчат. Ну вони уже були, мабуть, їм тоді вже було, як вони у сьомий клас ходили, їм тоді вже було, мать, по девятнадцять, чи по двадцять год. Оце вони найстарші. А хлопці – за хлопців не скажу. Ну хлопці не училися. Хлопці як хлопці. Вони та пагано училися, а не знає урок – а він його й не читає. "О, а як мене заставили дома пасти там, чи, чи" – "А ти б узяв би книжку, там би вивчив урок. " А як всі букви не знаєш... Ну хтозна: оце роздерта буква, і все, а як вона називається – хтозна.

Ну а люди – лікнеп. Це я уже розповідала... Це як ми уже покончали сім класів – так це ми уже були такі грамотні, такі грамотні – шо нас заставляли – ну, не було кому учить. Учитель – у його свої там діла, шо він там... А ми – оце, допустім, куточок тут наш. Ну, десять душ там, чи, чи дванадцять, чи п'ятнадцять душ – у когось у хаті. Допустім, це в мене чималенька хата – оце вечером сходять. І всі приходять! Не було так шоб не прийшло. Понімаєш ти? А кажен хотілося шо-небуть вивчить. І книжки із першого класу – це отак, малянки там, коза намальована. І, знаєш, це дітям не лізло в голову, а як отак, ну старики уже – куди воно там лізе йому в голову?! Шо-небуть читать? Оце отут коза намальована, а тут оце капуста там росте, ми їм розказуєм. Та й боялася сама старша сестра, шо це вона робила – вона, мабуть, читирі годи училась, і одне "о" тіки й запомнила. Ото, як возьме газету, та дивиться, та каже: "Ну шо тут тіки саме "о", "о", більш нема ніякіх букві!" Ну там же є букви, вона їх не зна. І так вона... Розписаться – вона научилася. У нас, ну, з пяти буквів було тіки – Галка. То вона примітила, значить, шо це "ка" – це з двома ножками, вона оце... Пише вперед... [Сміється]. "Ге" – то це ж... ну, ну, [пичатана] – написала "ге"... Це "ге". Це вона знає. Галка. Це вона знає.

Або, у нас оце ж гави – то чорні гави. А то єсть сірі гави. От. Так ото сірі назывались... ну вона не вся сіра, тут у неї вроді платок чорнінький, і лапки чорнінькі... А спинка, крильця – це сіренька. І вона менша за чорну. То називалися галки. Вони все одно гави, а все одно... І ті кукурузу витягали, і ті, і кавуни клювали, і шкоду робили. І вишню клювали – ну а все одно це... І до того шкоду робили! Шпаків скіки було! Гавів оце скіки було! І, і оце садок у нас був такий – так було оце ми і сидимо у саду. Оце одні прилетіли, одлетіли – відра, стукаємо, заслінку ото... А вони собі сидить, їдять – віціля полетіло – там сіло. От мене до вас перелетіло. От. І ці б'ють вишин додолу, падають. Він же клює – а вона зірвалася, впала додолу. А ці долі їдять. Якшо ти не будеш ганять – то ото й там поїдять, і поїдять і ці шо й долі. І нічого. Ці тут поїдять – тіки бубки лежать, і земля красна, бо вони ж роздовбуються. Юшка ото так от... Ото нам така була робота. Вмісті з тією сестрою...

Оце ця ж уже ж старша, це її уже забирали на роботу, весною... Ну а тоді начала і друга іти на роботу, як уже це копали рядки. Ну, удвох це вони копають, а одній записується. Бо і в ції... Ну як, слабі такі. А копаємо шо: це один от одного, там скаже шо бригадір. Ну, сантіметрів сємдесят, це шоб рядок, і [возлє] лопати. Оце лопату копнув – кинув, другу копнув – кинув. І це тоді садимо, під п'яту садимо просо. Це, значить, це, значить, кинув там. Три чи читирі просинки, і ногой загорнув. І все. І росло просо, якби ти бачив вже. Росло. Таке як я заввишки. Колодка така красіва, і все. Ну а тоді з годами вже, як уже, раз уже война закончилася, ще, ще первий год було дуже трудно у колхозі.

А тоді уже начали там де десь... Ну там десь коні погані були, там десь телята, бички – уже у нас колхоз пригнали дві парі бичків... Телята! Прошлогодні. А тоді оці ж ці телята, уже це вони ростуть цей год, а на другий год їх уже учить у ярмі ходить. Оце, значить, робиться таке ярмо, отож, і оце тут канат ото, що його повертать їх нада, так як коні ото. Повертать. А вони ж як ото – ну, заморюємся, та воно ж і молоде іще, та... А кого ж заставляють? Пацани. Пацани. А, а ми ж уже більшинькі дівчата, то уже розробляли город, такий, шо для поливки. От... Ой... Як же ж вони називаються? Ті, шо ото газ ходять шукають? Як же вони називаються? І то ж вони скрізь же ж шукають. І тоді, значить, їх наймають, пробивають колодязь. Вони ж як де, де, значить, уже ото є там шо, шо вони вже найшли – то вони тут б'ють. Ото. Приїжяють, труби там, там отой, якийсь там моторчик, моторчиком вони б'ють. А тоді вони пробили у колхозі – це ж їх наймали тоже за продукти, скіки-то продуктів, а вони пробили – і тоді тут розробляли, значить, делали грядки, шоб уже було під поливку. І тоді ото ж, закупляли той моторчик, де вони брали, і тоді отож поливали так. І росла картошка, і... Ну, саме главне картошка це ж. От. Ну, а жита – це тіки жнива начинаються. Жито росло! У ріст чєловєка! І колос – отакий завбільшки. Чи воно уже так Бог давав, чи хто, не знаю.

І всі до церкви ходили. Сильно молилися Богу. Батюшка прийшов, приїхав, і то ж він розказує, шо це Богу молиться – оце навколєнки. І то діти малі, забирає дітей маліх, веде до церкви! Неділя. Сама стає на коліна, і діти на коліна. І тіки дитина куди там глянула – ти шо, за чуприну – "дивись он на батюшку." [Сміється]. Ну тоді був такий порядок. Ото так. Це щас ми не ходим до церкви. Правда, в нас є своя церква. Може, ви чули – адвєнтісти? Називається "сідьмого дня". Адвінтісти сідьмого дня. А чого така назва – це ожидаємо ми, значить, шо Господь прийде за нами. І Біблія, і тіки живем по Біблії. Шо написано в Біблії, бо то Біблія, писали пророки, святі люди, писали, под діктовку от Бога. І все, шо там написано – все це правда. І оце ми у цій, значить, церкві, оце в нас така церква. Дома. І воно це невидумане! А воно по всьому... і, і в Америкі, і в Києві – і скрізь оце і свої інститути, і свої... тіки не батюшки. Батюшки в їх там свої єсть, православна церква.

А тут, значить, спеціально інститути – пастори називається. А ці пастори учать людей оце. Ну, а тіки це нада п'ять... п'ять – сім год учиться. І шоб на пастори виучиться. І це... як? У мене нізя от, він не признає оце все. Він не возражає! Оце, це його жінка, оце ж вона ходим ми в цю церкву, на службу, і все. Він не возражає, шо вона ходе, вона... А не молиться. А як приїжяє пастор – значить, приїжає пастор раз у три місяці. Він то приїжає часто. Ну раз у три місяці ми справляємо Паску. Паска – значить... ой, в мене повидло... В мене ж повидло. Це на цілицй день балачки.

Та це ви можете і з любими, тіки із стариками, балакать. Бо, бо молоді нічого не признають. А із старіми... Ну шо? У нас тут через стіки хат тоже

єсть... Ну вони тіки признають... ну, яку вони вєру не признають – аби вони йшли до Бога. От. Ну вони не признають Ісуса Христа. Ісус Христос, хто ж такий Ісус Христос? Це син Бога. От. І він умирав за нас. За всіх, [проклятущі] були грєшники. У Біблії пишеться так: шо коли була написана Біблія, от, то не всі люди їх читали. Тоді тіки читали священники, багачі... Тоді – ну шо? Багачі, священники – це була така, ну як тобі сказать? Це їхня організація, це вони держалися, кодло це їхнє. А всі – не вони – мало було, хай хоч звать його як. Батюшка сам назива імя, як народиться дитина. Це тіки народилася нада нести до батюшки. Обязательно. Він [почитає] його, помахає кадилом, і там десь написано... Ну як зараз осьо пишуть – імєна, допустім: імениники такого-то числа, отакі-отакі, і називають там. Там які ви хочите імена є. А тоді тіки яке батюшка скаже. Він там десь вичитує, де там воно вичитане. Шо двоє дітей сьогодні, ангела такого-то, ну Максим там, чи Мартин, чи Юхим. І оце сказав Юхим – це записали як... Записано пером – не вирубаєш топором, казали. [Сміється].

Я не можу сказать вам, [чи мене батюшка називав]. Не знаю. Навєрно ж батюшка! Навєрно ж батюшка. Моя мама звать Химка! Це ж тоже... А батька Андрій. Мама... Мама, мама... батько Миронович. А чому я знаю, тому це іще були його брати. Живів. От. То ото вони родилися, то знаю. І я в одного дядька розпитувалась, якось... Ну це уже дядько, це мамин брат. Вона їх женила. Потому шо, я ж тобі казала, як осталося ото сім душ дітей, чи сім, а... як мати померла. Мабуть, восім, а дев'ятим вона родила та померла. От родов померла, і дитина ото вмерла. А батько це ж остався. І, і було, вобшем. Ну, розказувала мама, шо хазяйство було. І воли були, і коні були, і віці, й корови – ну все, ну хазяйство таке. Осталося. Ну да, [в бабів і дідів].

Ну це ж... Ну це ж моя мама, оце ж о, у цій сім'ї, оце ж восім душ! І вона сама старша! Батько остався і оце ж восім душ дітей. Ну хто за його піде заміж – така капела? Ну тоді була, було, значить, так, шо і сходилися заміж. Тоді ж дивилися як, шоб багатство було, о. Ну, і мама моя – мабуть, їй було сімнадцять год, чи шо – а, а ті усі ото – ну, одне в... Тоді каждий год дитина була! Тоді ж аборти не робили, бо гріх. О. І оце ж восім душ – оце ж через год – дитина, через год – дитина. О, оце таке. І це ж мама сама старша.

А батько – ну шо йому робить? Як, як мужик. Запив. Тоді ж ходив у корчму. Це ж тоді, пивна називалась, до корчмаря. А тоді – шо, уже ж немає грошей. Коня одвів, бо він уже, записували його, записували, одвів він уже коня, пропив. А тоді пару волів пропив. А тоді... Ну, не женився він! Були такі великі сім'ї. То він багато поприпивав, от, то як... Не, я ж не знаю, я не можу вам розказать, як той батько, пропив...

А тоді він чи помер, чи шо... Ходив на заробітки ото, у друге село, там якийсь... Фабрики в його були там, бо вони той... Бросив оце на маму, [нерозбірливо], бо вона там робила, це вже як ми попідростали, та вже батька

не було, та вона ходила отож туди, на, на ту роботу. Бувало, і три дня її немає, і тиждень її немає. А ми оце ж уже, та, шо вийшла заміж, і оця, оце ж шо, тіки знають. І я, сама менша. То ми держдали уже коровку, телятко... Як отелиться корова – то це вже теля, то це готуємо, та на зіму ріжемо, шоб було шо їсти. Птиці держали тіки десять штук курочок, бо немає чим кормить. І в колхозі крали ж уже. А, а тоже, багато крали. Шо там осталося в колхзозі – а я додому вкрала його. Работаю я, віємо... Віяне зерно, допустім... Я не віяла! Це я наприм.ер кажу. Я, допустім, ця тут віялка, та, шо руками крутять, крутить отож, крутить, і це ж віяне зерно. А тоді ж додому, конєшно ж, не давали. Не давали. А каждий – як же це так, шоб не вкрасти? Обізатєльно, це ж, десь там у торбинку, там кудись винесла, заховала, там десь трошечки у відро, вроді додому іде. Ага, трошечки у відро, там на долоню. Ага. Ну а тоді ж несе, тіліпає, вроді ж воно порожнє. І тут [в бєдку] забрав, уже вона принесла, уже є зерно віяне! Кукурузу – кукурузу принесла.

Тоді не мололи, кукурузу. А товкли у снаряді. Снаряді. Шо таке? Ну, якшо ти не знаєш, ти молодий дуже, да, то ти не помнеш. А після війни пооставалися. Ну стріляють же! З пушки – значить, снаряд отакий завбільшки. А тоді – шо йому там робили, вже були спеціалісти, вже було там чим. Ну, уже він рознаряжений, розряжений, можна оце скіки одпилять, а оце можна стіки приварить. Уже, кузня своя, кузниці уже свої. Бо сапи нужні були, лопати нужні. У магазінах не вспівалося воно, поки це привезуть. То їхали, то, кому там було чим їхать – то їхали в город, та там... Воно хтозна-шо там стоє. І тоді уже було, міняли на хліб. На зерно. Картошка – на картошку. Бувало оце, возе тут, шо-небуть продає, сапа там, вона, може, нікуди не годиться. Або циган там, десь украв сапу. Це він продає, носе сапу, сапу, "тобі нада сапа?" Береш. Він ото як загиле за неї! Хтозна-шо. Понімаєш? "Міні тіки дєньги, міні тіки дєньги!" А денєг немає. Хочеш на картошку – ага, "ну ладно! Давай картошки. Центнер!" Це ти представляєш?! Усю картошку отдай йому за сапу це! Хто ж це йому буде? "Іти, з своєю сапою! Вона негодяща." – "Ти не понімаєш! Це сапа буде работать тобі цілий год, ціле літо, робить..." – "Іди, йди! Іти." Він тобі нагне кучу, і піде. От. А без сапи тоже в хозяйствів нема. Нада, хоч якась же ж сапа.

Тоді робили кузнеці, свої уже. Робили, там кусок залізяки відкілся відрубали, це тут виклипали. Це буде, значить, сапа. А тут іще рульку таку придєлали. Ну це ж нада усе ж платить кузнєцу. От. А тоді уже була бригада спеціально. Коси робили. Косами ж жито косили. Вручну. Коса. Держак такий. [Кісями] називається. Там коса, отака завбільшки. Вже були в магазінах, вже можеж купить косу. І можеж купить це кісяк. І допустім, тут єсть уже ж такі старі люди, понімають. Однесеш там, він оце зробе тобі косу. Поклепає це все. І я косила, і сіно косила. Уже це я, уже як підросла, там... Це ж

я виходила замуж, уже, як виходила... Виходила заміж це я уже після войни, це сорок шестий, а я аж у сорок восьмому году. Виходила замуж, і...

Як же ж воно було?... Шо вони... оце казали шо, були в нас партізани у войну, ну їх шукали, перестріляли, от... І маму били тим, шомполом. А чого її били: в неї брат, та був комуніст. Ну а їх же ж позабирали на фронт. А як німці стояли, то тоді попадалося по жопі. Вона, вона не дуже й довго жила після того. Бо побили дуже здорово. Та не одну її! Не одну її. Потім, каждий день, це вона на учьоті стояла, вона не вміє розписуваться, то це я розписувалась за неї. А я комсомолка була. І ми всі на учьоті були. І у нас нємци не стояли. А [поймал] була оце, село Радинське, за девять кілометрів, а там пойма була, називалося. Ну, а тоді ото поймою, автобусом, параходом, переїжяли у Херсон. Параход ходив. А це уже після ції войни. Як була война – то там аж стріляли, як була война. А снаряди долітали на наше село, багато хат порозбивали.

[Село називалось] Косогризва. Херсонська область. Та ми і родилися там, і женилися, там я і на пєнсію вийшла, робила все. А тоді, як уже я заболіла, та тоді переїхала в це село. Це ж моя дочка і зять – учителя. Це моя дочка училася, тоже... В мене двоє дітей, син і той... А, а виходила замуж – уже... Ну це уже аж у підісятом году! Оце, діти в мене були. А виходила замуж – ну немає, немає таких же ж, як ми, всі побиті, побиті. Побили всіх! От. То я виходила замуж – був на шість год за мене молодший. Він не був вже на фронті. Вже не забирали вже таких, як він. То... А чого він до мене пристав – бо у нас була корова, і у нас було хоч шо їсти. А їх... Бабушка, і мама, і двоє їх, от, і двоє хлопців, і ото вони ходили козельців копали, козенята там, те вкрадуть, та там, те купили, а в колхозі трудодні тоді були. Тоді гроші не давали...

А трудодні – на трудодні отож давали зразу – це до войни, получали ото – і сушку, і сояшники, і, і жито. Ну, уже тоді розкошелися, після того ж. Трошки. Уже і те роде. І те роде, от. І все дають на трудодні. І, і хто харашо робе – уже тоді були стахановці. Уже ті дві мої сестри були стахановці. Їх тіки брали на поливку. Оце, там тіки нада, шоб дуже розумні, бо там не всі уміють одбить рядок. Оце вони були на поливкі, все время. А я тіки школу бросила... тіки школу кончила, то ходила тоже на роботу, вишні рвать. Куди дітей? Вишні рвать. Ото корзиночки такі плетені, там чи три кіла, чи п'ять, як у кого. І оце скіки ти корзинок нарвеш, і... повне скіки ти корзинок нарве, і тоді записують вечором, ну і тоді ж пишуть – півтрудодня там. За те.

Ну а діти є діти. Єсть гуляють, єсть ото було... Ну шо ми – лазимо на вишню, не вспіваєм. Нарвала я там, чи не нарвала, скіки це, день який літом! Вишні нарвать, а норма була, шось норма, шось чи сім корзинок, чи шо. В мене корзинка була на три кіла. Сім корзинок нарвать. А старші, значить, так рвали низом, ходили, а діти шоб верхи обривали. То ото пошлють нас

туди на верх – чи обірвала, чи не обірвала. Злізла вітіля, та усе. Наспівалася, та й злізла. Спать схотілося, а вони тут, а ми там собираємо – полягали в траві та й спимо! Уже нас не догукаються. Де, де ми, шо. А ми у траві там спимо. Ото такі робочі були. Ой!.. Так, на цьому ми закончимо.

[Запис призупинено].

Оце він спіє, подавлять його, зробили вино. Половина з водою помішали шось там, вона сахарю поклала, трошки. Раз воно таке кисле, так знаєш скіки сахарю нада класти? І ото зробили – аби красне. І, і воно... І продають дорого...

[Раніше] тоді не було винограду. І з буряків варили. І з цибулі. Ну з усього варили. З цибулі. Маслина, в нас там дерево. Ось тут немає дерево маслина. А там де ми – так там аби тіки рощинка, яка-небуть. Там, там водичка, там рокита, замітать... А тут немає даже... Віника немає – значить, чим хоч, тим і замітай. Ото аж зять як їде, я "купи мені віник." І віники в любе время дорогі. Оце десять рублів – оце саме найменше. Ото, купе віник. А він – сюди-туди, й уже розсунулось, розпався. Оце так.

Та [віники] [нерозбірливо] росли! Та їх немає з чого робить! З чого робить? У нас і жінки в'язали. Оце, садять, дома садять просо. Ну воно [платить] дуже. І там на метер його продавали. Оце, зерно, вобшем, [ховаєш], це годувать птицю, зерном, а те все, це ж володка там, називалося володка. Воно ж... та... Оцьо всьо росте, допустім, ну як тобі сказать? Оце ж просо росте. Просина. Так оце ж вона там росте, а тут оце ж володка росте.

Ага, прутіки. Ну оце, володка. І, і тут ще ж зерно на йому. Тоді отож зрізається, допустім... Ну який віник! Оце отако, ну може, як, як хочеш! І різать. Бувало, сапою пішли повирубували, додому принесли, дома шоб воно... А тоді ж одрізаєш його, як, як на віник. Це зчухуємо. Відром прям. На відро дужка: чух-чух-чух-чух. А тоді ту володку... У мене зять в'язав. Сестрин чоловік. Ну мій же ж зять. Він в'язав. Він, як уже, уже ми тут жили. А вони ж там жили.

І ото куди? Їдь, ну хочеться ж побачить село, так кумов'я, та друззя, там же ж усі. То ж я до дітей переїхала. Вже, чоловіка поховала. А... Вже на пєнсії була, вже чоловіка поховала. А сама, болєзні: то те, то болить, то те болить. А вони, як учителя, це ж вони, як уже літні канікули – тоді приїжяють всього на тиждень. То в мене побудуть. Вона з одного села, він з другого села. Це у мене побудуть, а тоді ще ж нада до його батьків, побуть там. А тоді ідуть, бо дома ж нада ще ремон зробить, а тоді ж уже начинається школа. Вони учителі обоє... От. А тоді, як уже я... Та у нас землі – скіки ти хочеш! Ну, як... Пів, півгектара. А тоді... А молодожони, як женяться – так то їм дається квартіра... У нас там можна було жениться. У нас там доміки, спеціально для людей, вулиці прямо построїні. Ну це уже після войни! Після войни все це було!

Це іще ми і після войни довго шкандибали. Поки... На нас усе казали "безштаньки". Бо ми, ну... Оце, два села – там не одне село – ну а тіки вроді оце вроді найближче, шо Ратинське. У їх чорнозьом, земля, а в нас пісок! І

на піску це уже як трохи колхоз уже начав, то удобрива там, давали, всякі, та... Садили дерева, садили виногради. Тоді уже там усе садили. А так же ж як – як після войни? Довго шкандибали. Це ж у сорок шестому приходили салдати. А уже, мабуть, год десять – ото год десять плохо люди жили. Поки, поки це організувався таке... Потім, е, отож, після войни, та... У нас там до войни було читири колхози, а тоді уже... Худобу позабирали – все ж для войни. Усе. Вулики були, мед був – це позабирали. О. Ну шо, шо нам осталося? Кукуруза нам осталося там. І то, приїжяють – як для фронта! Нагрузили і поїхали. Приїжяє машина, три-читирі зразу – нагрузили, а нам там осталося... Ну... Все одно ділилися. Даже качанами ділилися. Ну, оце, оце вже трошки – даже качанами ділилися, скіки нам там, десять душ, оце в цій бригаді. І це, от, це ми, знач, розділилися.

Я не можу тобі сказать, [шо забирали у колгоспи]. Я тоді ще була мала, це воно ще... Ну в школу я ходила. Ну а от примусово заставляли йти в колхоз, чи були й такі, шо не хотіли, і їм нічого не було. Та всього було. Бригади сиділи, спеціально приїжяли з району, а це ж, визивали їх, совітували їм, все. Ну, усякі ж бували! І зараз усякі ж! Єсть, і такі, як нужно, з людиной побалака, а єсть такі злосні, да ше робили, даже трогали конів у тому, от. Даже підкидали там усяку гадость, шо ви хочите. І ловили, і садовили їх, і били – ну всякі були люди! І зараз же ж усякі! А зараз: ті п'яниці, а ті убійци, а ті ще там якісь...

Тоді не було п'яних. Тоді даже оце свайбу гуляють, гуляють, і то – на другий день це ж кури. Отож, було ходять собирають. Ну це нихто не заставляє. Ну так як вроді самі для себе. Шо должні ж, е, тіки кури шоб були. Те гуску, те курицю, те... Ті самі несуть! Раз вони тут гіляють, у компанії – приходять на другий день: вроді матері їсти та батькові там приносять, шонебуть. Ну а тоді пішла принесла готову курицю. Уже оброблену. А бува приносять живу. І друге, й третє. Розпалюють костьор, ріжуть тут кури, обробляють, варять. Ну, саме м'ясо тут же уже їдять. То як готовиться, то готовиться усе ж. На свайбу. А це уже саме м'ясо. Бо кажда, кажда пара приносе кури. І, і бутилку самогону.

Готовили тоді все [на свайбу]. І борщ готовили... Може, у городі як – а в селі шо? А в селі борщ! Мужики – оце тіки борщ, оце тіки на той... Хоть би і не хотів борш варить. Та ще, як мені оце зять приїхав, то шо віники в'язав, це сестрин чоловік, а... Так він чи скічив так вже за борщом, там же як – тіки шо вари міні борщ. Вари борщ.

[Сестри], значить, оце ця, менша, шо середня – вона, мабуть, із шіснадцятого году. А та, старша – та, мабуть, дванадцятого, чи... То заробітки, заробітки робили, поки у колхозі не робили. А як уже у колхоз уступили – то робили в колхоз. Ну у нас уже... Як вам сказать? Вже послідне врем'я, в нас такі сади були... А, зразу ж, соєдіняли колхози! В нас було читирі колхози –

зробили тіки два. А тоді із двох та... із чотирьох зробили один. А тоді уже і наш колхоз, уже ото те село, шо коло, уже там і кантора, із тим, і назва їхнього колхозу, уже наші не той... Їхні ж там і начальство, і все, а ми тіки так, ну знаєш – шо нужно, те й робили.

Тоді, тоді я телятницею робила. От, бо як діти, оце ж син Вітя, і це ж у мене уже була тоже дитина, і у садік не носила – це я із собою... Чого телятницей ото начала робить. Я держу корову, держу теля своє. І теля випоюю – приймаю от доярок – там двадцять днів, воно вже, здає телятниця. Ну й я получаю, це ще молоко. І діти ж їдять. І своя корова тут ходе з телятами. І це ж моя, це ж я должна їх вигонять і пасти. От. Ну, спеціально сіяли трави, тут недалеко от ферми. І це я вижену – уже цей хлопчик, шо це, шо це Вітя, сестри. Ну уже, уже він ходив у школу, уже [нерозбірливо] моїх других дітей... І це я, значить, корову подоїла, [нерозбірливо] молоком долила повне відро. А вони, значить, телята, заганяємо в загін. А загін був, оце шоб був холодок, оце телята... Шоб був холодок. У загін телята, і вони оце тут гуляють, там діти, чи шо. А. а я ж дома прийду, там молоко перевіяла, чи там отдала я, хай міні перевіють. Тоді якось жили люди дружно. А зараз такі ненависні люди. Одне до одного не ходять. Занята, вона занята. Оце людина лежить, у хаті, допустім, одинока людина – ніхто її не піде провідать, потому шо у їх багато роботи!..

Ну це я, це я уже тут двадцять шість год живу – то воно ж з каждим годом міняється. От. Тоді люди не садили оце. Якось люди не садили... Це уже ми садили. Це цю хатку міні купили діти – це ж вони... Їх тут після інститута послали їх у це село робить. На, на роботу. Три годи вони должні одробить, а тоді, значить... Зразу, іще після інститута та посилали... Ну, вобшем, самі посилали, знач, куди на роботу. Робить. А як уже мої діти, оце, закончили інститут – то їх посилали должні тіки у селі одробить три годи, тоді... Вобщем, куди хочеш, хай ідуть. Вобшем, шоб не було так, шо назначеній, куди. А самі, значить, шукайте місто. То вони, оце як прислали їх сюди, і зятя... А вони училися в одному інституті, по одній специальності. А, а тоді, вона біолог, біолог... Ой. Уже не знаю! А він хімік. Ну там же ж не, не, не одне тіки було, ті хіміки, а ті там той... І то вони там познакомилися.

А тоді, як уже закончили, інститут – тоді ми згуляли свайбу, їм. Вони у їх жили. Вони сусіди. Він сам Бериславського району, там батьки його жили. А ті батьки та самі аж з Київської області. Там вони жили. А мати його була агрономом. І сюди нада спеціаліста, і їх прислали отож, спеціаліста. Тоді вона тоже, заміж виходила – уже вони були немолоді. А він тут работав предсідатільом колхоза, о, уже так... Шо у їх батьки давно повмирали, а, а діти оце. Та уже й зять по... уже й скоро зять вийде на пенсію. Вони це багато [робили].

[В Германію] забирали. [Я не їздила], ні. Два рази... То ховалися! То часник прикладали до, шоб ранки які-небуть були, не брали таких. От. А, а тоді... ой... Ще мама була жива, та вона шо, один раз мене спасла – я під

ванною сиділа. А, а тоді забрали таки. Забрали мене. То ми виїхали шось тіки за Ніколаєв, шось там міст один проїхали, а тоді їхали поїздом. І розібрана була рейка, чи я... Ну, шось таке. А тоді ж поїзд став. Ну а ми хто куди, тікали. Воно й не було куди тікать, як воно степи, бур'яни такі ото, та десь деревинка там, чи шо. Ну, багато половили їх, от. Ну, ми. З нашого села, ми вдвох там були. Так ми пока додому добралися, та вошей привезли. Цілу торбу. Та спали і надворі... А воно уже ранньої весни, отак, о, і... холодно ж іще! То люди не дуже іще ж пускали, боялися там... Та скрізь приходилося ночувать: і в сараї, й під сараєм, і, і де ти хочеш, там десь якась копичка там, чи шо... То та, шо зі мною була, то її уже немає, вона заболіла льогкими, отож... Довго ми додому добирались. Поки приїхали додому. Я ще маму застала, мама ще була... Ну вже лежала вона. Ось так, от...

А другий раз... Ото багато в нас єсть, добровольно прямо, записувалися, їхать. "Та! Шо там! У роботи... На фабрикі не будите работать, будете.." Ми там знали... Чи я бачила ту фабрику коли, як я в селі родилась, і там вся рідня! Я боялася шаландою їхать! Знаєш шо таке? Лодка! І, і оце ж було, як їхать у Херсон, вишні, це главно вишні. То оце рвали вишні, такі великі корзини, тоді наймали людей, люди... ну, волами, кіньми привозили у Цюрюпінськ, на пристань. А пристань це ж уже, ну параход це ж... І такі ж корзини не грузять. А там спеціально, ну, може, його собственна лодка, чи шо, він же хоче заробить. Наймає там, грузе оце ж той... І люди ж тут сидять. Ну а це ж іще мама була жива, а міні тоже ж хотілося: "І я піду! Возміть і мене! І я піду!" – реву. Вони уговарюють-уговарюють, а тоді надають міні, та самі поїхали. А тоді уже мати раз взяла мене. А це ж нада їхать лодкою. А я переживаю! Оце ж, грузять вишні, а та ж лодка качається. Оце ж, коло берега, і вона ж як ото – корзину там ставляють – вона туди похилися. А я уже тоді реву! А я тоді вже реву! А... ну, там же єсть стіки, поки ж це усю загрузимо. Лодку, а вони кажуть: "Ну нічого! А ти тут останься, і не побачиш!" – "Ну да, де ж я буду?" – "Та додому підеш, та там..." Куди! Як я там перший раз це в городі, та ше й ніч – куди б я пішла?

А тоді оце той, шоб уже ж це заходить, у лодку сідать. Це мене міжду корзинами посадили. Це ж лодка така уже ж, отако, а тоді це ж лавочки. А тоді оце ж каждий сидить тоже ж, бо керує, кермом. А другий гребе, оце ж так. Тоже ж так. Той [нерозбірливо]. А ми ж оце тут сидимо. Шоб їм же ж видно нас усіх. Ну й це ж я як плакала, так сильно, посадили мене міжду корзинами. Це ж лодка аж там же ж борти, і це тут стоять корзина, і тут стоїть корзина, і я це тут усередині. І це я, шоб тут за корзини, за вушко це тут держусь, шоб я ще ж не перекинулася. Чого це я перекинуся, вона ж не погорбах це ж їде, вона ж їде плавно. Не знаю, ото. Сидю, трусюся, комарів багато. Дивлюся: те куняє, те сидить. Ой! А те сидить прямо на цій, на цій лавкі, шо нагнеться – і він за бортом. Я і за всіх переживаю. І

на маму дивлюся, де ж вона там сидить, шоб вона ж не впала, в воду. [Сміється]. Ой, ой!..

Ну це ж батьки ще як строїлися, та посадили [дерева]. Нада у той самий год, шо строїся, нада садить дерева. Це така звичка, а звичка яка? Вона правильна з одной сторони. Оце, ростуть діти – ростуть і дерева! Поки діти підросли – і дерева підросли. І вже своє там шось їсти. Ну тоді воно, я не знаю! Клімат був ни, ни... ну як? Росло все! Прямо оце дарма, шо пісочок, оце посадив – воно росте. Там, умивається, або абошо там, ото хлюпнув туди водички трошки – воно уже отаке заввишки!

Не знаю я [за обряди]. Не знаю, за хату, ми ж не строялися, батьки наші строялись. Це ж мати моя, як... Полюбила цього Андрія, він хотів жениться, на їй, а батьки йому не розрішали. Потомушо – "шо вона привезе? Як вона сама голосрака, ізвіні за вираженіє. Немає нічого. Одна вівця, і та стрижена." Ото. Це ж нада шоб придане було! От. І тоді батько як скаже, яку брать – і він бере. От. А тоді вона йому не наравиться, та ходе гуляє. Ото таке. І батько, як... Коло нас жили там люди, одні, сім'я тоже велика. Тоді сім'ї були дуже великі. От. І це іще мати була жива... не мати, а бабушка була іше, бабушка ше жива. А тоді батько й мати, а тоді було три сини. Сини, одного женили, і живе коло батьків. А тоді, мать, через три годи, чи шо, вийшли дві заміж – ну ті ж пішли заміж, менша – начав жениться другий син. Оженився другий син. Оце тепер дві невістки, і, і то...

І жили, і ти знаєш – ніколи не лайки не було чуть, шоб матюкалися, шоб там... Сказав батько шо – ага, Андрій, бери, набирай жито там, чи шонебуть – везіть у млин. Це він із жінкою. Оце отаке. Він іде там запрягає воли – які батько скаже. Чи коні, чи там шо. От. А, а ти сьогодні – будеш варить їсти. А, а мати – сидить пряде. І каждому є робота. І оце так: і мати ще молода, і мати привела дитину!.. І невістка привела дитину!.. І оце роботи хтозна-стіки, і тоді шо? На степу вони ж держали ті, землі, отож там усе коситься сапою, сапою... Косою. Ті йдуть косить, мужики, а жінки йдуть снопи в'язать. Вручну. Це поки усе обкосять!.. А таких пацанів забирають із собою, носить снопи! А дід – вже тіки сидіть тому дідові! Їде на степ – це, допустімо, ми з тобою малі – ми носимо снопи, а цей дід складає в копи. Полукуток, називається. По тридцять снопів. Це тут склали, тридцять снопів, уже там кладемо. Самі кучки по ній.

А у обід привозять їсти сюди. Це ж тут уже зварили, а тоді там чи коні спеціально, чи, чи шо. Ну, коні більше, потому шо волами це довго. Смотря ж де. Це ж в степу. От. Привозять їсти – ну шо: ну борщ, ну каша, ну кампот там, ну, ну шо? Тоді не варилося. А ше ж порція, наваримо, там допустім, це зараз осьо: міні нада зажарить – я, допустім, пирожки печу – скіки я схотіла, скіки влила там масла. А так салат помастить – це я там помастила. А оце ж люди, ті шо коло нас – і це ж у їх дівчата, і онуки, і правнуки, усі – як аж, як

аж построїли хату, тому, старшому сину – то вони, мабуть, десять год жили вмісті. А тоді той, Пантелей його звать – отділили того Пантелея, забрали вони свої дітей в місце.

А так як отож... аборти ж не робили. Як годок – так і одводок, так і дитина ж. От. Ну і шо? І бабушка глядить... Бабушка не годить – тоді ж не було так, шоб у бутилку налив молока, чи шо. Дитину погодувала груддю – іди, роби. Вони пішли там роблять, ці уже... Ці возять снопи, а ці уже гарминують. Знаєш, шо таке гарма? Таку площадку, дєлають, загодя. От, ше, ше не косили. Дєлають площадку... Глину там, тоді, тоді не знаю, цементу в нас ніде...

Оце в мене хатка – оце їй сто піісят год. І стоїть і досі. І знаєш які стіни? Ти не бачив, які тут стіни? Метрові товщиною. Метрові. Оце ни дощ його не проб'є, нічого. А, а там, де ми жили – там у нас совсім не така хатка. Там у нас у дві цеглини. Цегла, значить... Саман робиться – солома і глина. Помісили конякою, ногами. А тоді... ой... як же ж вона називалась?.. Шо собиралися люди. Оце глина, цеглу сьодня робить – тобі, наприmєр... Собираються. Людей то приглашають ото іще – приходь там, там усі мужики нада. Самі мужики... О, муха як кусає... І, а цеглу роблять – ну такі, цегла – двадцять сантіметрів ширини, і сорок довжини. І це, значить, замісили це заміс, називається: розкопають, возять сюди бричками. А тоді розкопають, намочуть, замісять гуртом. Тоді мужики скули там роблять, шоб [нерозбірливо]. Чи скіки роблять жінки, а мужики должні підносить глину. Це він там ото бере [вільми], підносе. Це тут я роблю, підносе, кинув мені той. Поки він піде другий раз принесе – я должна руками там його розрівнять, шоб воно рівненько було, шоб той... Уже він це за той... Значить, коло мене тут відро з водою. Це [нерозбірливо] тут, все. Взяла тут за дужки, підняла. Це лежить, а я кладу другу. Кладу, о. А мужики носять. І це ж на хату нада ж багато цегли. І то сходять, сходяться оце, нароблять одному... Потім класти уже хату.

Ну були там якісь, якісь там були витребеньки! Шо нада, нада там дивиться, де мурашків немає, чи там де є мурашки? Нада шоб угол був. Обізательно... Обізательно... Обізательно... Нада якусь там книжку класти, замазувать. Нада, ше, ше, ше тіки роз той, розрівняли – [нерозбірливо] батюшка шоб прийшов, освятив місто це. Ну ото, якісь там обряли були, ну вони міні тоді не нужні були.

[Для чого це робилось], ну, навєрно ж, як... [Сміється]. Святиться, святиться це місто. Тоді тіки поклали стіни, нада мазать – оп'ять наймають молебень, приїжяє батюшка, оп'ять це ж і каде, і все. Шоб сатана не приходила, шоб... Ну, хтозна, знаєш? Це ж усе батюшка ж каже, шо там робиться... А ті ж слухають шо може так же. Бо йому ж нада заплатить. Як же ж? Аякже! За все гроші! Батюшкі, те! Нужні йому ті продукти! Йому приносять. Були ж усякі. Були такі, шо... Батюшкі і купаться ніколи не нада – вилизували його. От. Та й носили з дому. І молоко, й масло, і їжа. А оце там який празник – в нас два, два рази в год, якийсь празник, я забула – шо обід справляється там. Коло

церкви. І це ж тоді, оце собирають продукти. Хто несе з дому сам, а то їзде спеціально підвода, і батюшка їзде, і, і людина, кадило ж носе... Прихвостні, там же ж нада, шоб... І, і це в кажду хату, він заходе. Він не питає там. Зараз хто батюшки не признає... Зараз є такі, шо не пускають батюшку. Ну вони вже знають, хто він, такий... Не заходе... А, а все одно ходе. Ходе, оце, допустімо, празник, Паска там, чи, чи Різдво. Це він должен, це він должен посвятить хату, і я шось должна дать йому на празник... Чи яїчки там, чи гроші... Чи сало – чи шо в тебе є! Це воно всі дають! І це, підвода їзде, і ото на підводу кладуть. А те картошки мішок набрало, а те – ну, ну шо є! А те, може, бутиль самогона, а те... Та йому як на той – то йому хватає всього.

[Обмазувать стіни], Ну, приходили люди. Приходили. Тоді обід же ж готовлять. Оце хазяїн же ж... Це обізатєльтно готове обід. Це ті, шо роблять – це і випивка є їм... Ну не так, шоб, шоб валялося! А все одно: за сніданком, вино там, чи шо там, шось, шось стаканчик там. Чи шо. В обід вобше не дається нічого. Уже як закончили роботу, вже додому, то тоді оце ж можеш... Були ж такі, шо напивалися, шо начинали... Бо поставили ж стіни – наливайте. Ну це уже як розкошелились. Ну в нас там де я жила – то там у нас усі хати були, оце, саман називається. Шо самі цеглу роблять.

Як уже після войни – уже в нас був там завод, вже там в нас, вже у нас трудодні ці давно, вже робили на гроші. А отоді совхоз був у нас. Совхоз... Ой... Як же називався, організація?.. [Нерозбірливо] оце тут... Шо, шо вони там робили... Не предсідатєль уже, а... Забула, як він називається. Шо вже не предсідатєль. А тоді отож у нас були яблука, садили. Потім, виноград садили. І отож воно вже все родило, і... Як тобі сказать? Шо вже рішили свій завод поставить. Зразу вивозили отож продукти. Було там одне село – Великі Копані – там оце ж, завод, принімали. І в Цюрюпінську був завод. І туди й туди возили. Вобшем, уже у нас було, розбагатілися, аж два парки, машини тіки стоять, парки. А то трактора, тракторний парк, отдєльно. От.

А тоді... Родили ж оце ж яблука – здавали про три плани. Це шоб іще агроном, ходять там, дивляться, признають, який там буде урожай. А тоді уже скіки будемо здавать. А тоді – воно ж не нужне в колхозі – значить, нада ж і здавать його, так же? Платили ни дуже дорого тоді. Бо машинами ж возили. А тоді рішили свій завод построїть. Тоді, мабуть, уже обгородили, уже такий був завод високий, [зроблений], ворота. Ото я тіки бачила отдалік, шо там, оце ж [нерозбірливо]. Так воно його так. На пустирі. Мабуть, завод той, мабуть, кілометрів десять. Оце така площа. Уже кой-які цехи вже робили. Уже там... Тоді оце, таке враз ото пішло, хтозна-шо...

Ну, яблука в нас були ранні. І шо в нас ще було... Клубника в нас була! [Переробляли продукти]. І... ну це ж іще там воно якісь цехи шось... То, то вже кой-які робили цехи. А тоді воно пішло, і розграбили все, тоді тіки одна стіна стоїть. Понятно?

Так, ну ви пробачте! [Не фотографіруйте]! Ой ні! І не записуйте!... Так записано ти там у його?

ГУРОВА МАРІЯ ІВАНІВНА, 1921 року народження, РИЖИК МЕЛАНІЯ ІВАНІВНА, 1923 року народження, с. Привільне Баштанського району Миколаївської області

Меланія Іванівна: За теперішнє життя? Життя ізвєсне! За минуле розказати? Ну з чого ж начать? Ну – Рижик Мілія Івановна. Родилася двадцять третього, тридцятого, но в мене записано двадцять четвьортого – це ошибочно. Бо я сама собі виписувала паспорт, робила у войну паспортістом. І просто так, мєханічєскі ошиблася, на год умєньшила. То спрашують було какого года рождєнія, – двадцять четвьортий, бо один дєнь оставався до двадцять четвьортого. Я і не считаю, шо двадцять читвьортий. Года ж щітаються, а не дні. Так і було, отвічаю –двадцять читвьорто. Когда виписувала собі паспорт, так і написала –двадцять читвьортого, тридцятого дєкабря, вмєсто двадцять третього, тридцатого. Так шо єслі я той год учітиваю, то мені ось уже підісят... той... вісімдесят п'ять год.

Марія Іванівна: А мєнє... Я роділась двадцать перваго года, так? І...А я – Марія Івановна Гурова! Четвьортого августа [Сміється]. А ето моя родная сестра. Самая старшая. Нас було п'ятеро, мєньшиє всє поуміралі, а ми двоє осталіся. Она калєка. Хотя я і сама калєка – ноги поламані. Два рази... Колєно ушибла два рази.

Меланія Іванівна: Це її дівоче – Гурова. Так она на своєй фамілії. Ну що? Ми вже помнім, как у школу начали ходить більше всєго. Так как мені било год шесть. Так шо в тридцатом, тридцять первом году начали колхози організовиваться, то отєц наш – у колхозє. Забралі у колхоз то, шо було. В колхозє он работал. В тридцять третьом году голодовка била. От. І ми уєхалі всє в Сібір. Батько нас завьоз туда всєй сємьйой.

Марія Іванівна: Да. Кустанайская область.

Меланія Іванівна: Да. І там ми два года прожили, пока тут урожай стал. Ми переписувалися с родствєнніками. От. І тогда ми обратно вєрнулісь сюда. Не було куда. До брата. С нашим дядєй жилі, пока сєбє построілі. Ну шо? Построілі, а тоді обратно у колхозє работал, всьо время у колхозє, у колхозє. А потом уже...

Марія Іванівна: Єзділ у Камєнєц-Подольськый батько на заработок.

Меланія Іванівна: Ну так он же камєнщик! Он єзділ в Камєнєц-Подольській на стройку.

[1] Опитування провели Білівненко С., Молдавський Р. (1 серпня 2008 р.). Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт Бєлік Н.

Марія Іванівна: Набрал бригаду, і там работал. На воєнстроє. А потом обратно прієхал в колхоз. А послє колхоза вже він, когда на пєнсію уже должен ітті, із колхоза вибил, а работал он по стройкє, камєнщиком. І на елєваторє у Полтавкє, і в Плющєвкє, там строіліс сараі, і по людях отак от строіл. Кому там шо нада – й дом, і подвал, і все. Отак він строіл. І так ми прожили с нім. Потом же обратно в сорок шестом году голодовка. Нєурожай бил. Он тоже нас спасал. От. А потом сталі уже взрослиє. Пораз'єжжаліс хто-куди, но оні всє на мєстє билі. А я ото ж у войну в Западну… Била комсомолка, посилали нас туда на работу. Для востановлєнія. Я робила паспортісткой там, два года пожила, і обратно сюди приїхала. А тут сорок шестой год, опять же голодовка. Обратно отєц то там, то там зарабативал, а нас содєрживал. Он строіл кругом маслобойки.

Меланія Іванівна: А потом я на Глубінкє в сорок сідьмом году, на Глубінкє лаборантом робила. У сорок восьмом і сорок дєвятом на елєваторє лаборантом. От елєватора тут Глубінка била. Оце лаборантом робила. А потом уїхала я у Дніпропетровську область, город Пятіхатки. Там я работала тоже на елєваторє лаборантом, потом на подсобном пунктє – завлабораторією. А потом на целінє три мєсяца била. Посилалі робочих. Ну лаборантів усякіх, по спеціальності. І там три мєсяца побила. Обратно туда приїхала, і обратно я работала до тєх пор, пока замуж вийшла це ж за Рижика. А тогда я работала у санстанції дезотизатором, он тоже работал. Года три ілі четирє поробила, а потом нас сократілі. Потом работала то на пєревалкє, то на піщекомбінатє два сєзона. А тогда на пєревалкє ще сєзон поробила, на второй сєзон обратно я туди, а тут аварія случилась – тут маслозавод бил, – аварія случилася. І двох женщін убіло. І на мєсто мєня взялі. То я робила там мастєром. Замєщала мастєра, когда она в отпуску. Мастєр сирцеха. Ото така біографія у мене.

Марія Іванівна: Гуров Іван Григорович. Батька звать було. Мама – Ульяна Сєргєєвна Ягола. І нас било пятеро – три брата і двє сестри.

Меланія Іванівна: Мати з Бирзова, а отєц привольнянський.

Марія Іванівна: А бабушек, дєдушек не помню я. Не батькових, ні маминих матєрєй. Не помню. Даже не знаєм ми їх. Тогда тіф ходив, і оні в молодості поуміралі. Так шо ми не знаєм, ми нє помним їх. Не бачили нікогда.

Меланія Іванівна: Ну тоді ж діди самі хазяйнувалі. Їхні батьки. Ну уже ж дєдушки й бабушки. Оні ж самі хазяйнувалі. Как оні уже хазяйнувалі? Це ж нам нє ізвєсно. Не розказував нам батько. А от тоже ш, в двадцять пєрвом голодовка била. А в моєй матєрі, це ж моя тьотя, а батькова – це ж жена, тоже осталася сестра. Така тоже, шо нєгдє було работать, дєтьонками були. А батько їх завьоз одну аж в Камєнец-Подольськ, а єго сестру – у Бердичєві. А там она заболєла тіфом, ілі шось таким, і он єйо обратно забрал домой. І так она коло нєго жила. Они сіроти були.

Ну, а когда колхози організовувались, то била конячка у нас та інвентарь якийсь, і всьо забралі в колхоз.

Марія Іванівна: Тогда розкуркулювали, но тіки нє нас. Билі такіє багатиє, шо їх розкуркулювали. Вобше… В Привольном, і в Бирзовє, і кругом. Кругом тогда розкуркулювалі ж. От. Я ж двадцять пєрвого году рождьонная, а батько із мамкою когда…?

Меланія Іванівна: Батько рождьонний тищу вісімсот девяносто восьмого года, а мама – тищу вісімсот дєвяносто читвєртого. Чи тищу дєвятсот дєвяносто читвєртого, а папа – тищу девятсот дєвяносто восьмого. Батько прожив бєз трі ілі читирє лєт сто лєт! Батько. А мама –сємісят восім. Отєц бил здоровий мущина. У батька род… Сама старша прожила дєвяносто сєм. А потом по дєвяносто один чи два. І около дєвяноста.

Марія Іванівна: Много било їх… Одна тьотка Катька ета, шо завозили, це сама менша, було єй сємісят шесть год, і вона померла. А то всє старше. До дєвяноста, дєвяносто п'ять. Такого жилі!

Меланія Іванівна: Ну как нє било, при совєтськой власті ми лучше жили. Харашо ми жили. Всьо дьошево било. Щас такоє всьо дорогоє. Того нє докупішся. Пєнсії малиє. Ну как можна жить дальше?

Марія Іванівна: Нє живьом і нє уміраєм?!

Меланія Іванівна: Мама пєнсії нє получала. Не дожила, а батько получав.

Марія Іванівна: Тогда іще не давалі пєнсію вобще. Да, мамка не получала, а батько вже получав. Он бил на фронтє. Бил там поваром. Кухню возив. І … как-то шо-то случилося, шо він оказался у водє… Сутки лежав у водє. І прийшов нє ранений, а контужений.

Меланія Іванівна: Каже, я лєжу, а вкруг мєня, то того уб'ють, то того… А мєня мінало і всьо. Да. Всьо время трудящий був. Послє фронта, послє войни, ще робив. Як нас пять било… І ніхто нє пухлий, і ніхто нє помер. І в Сібір послав нас. В Сібір возів нас! Іще в Сібірі билі. Єхалі, і остався один прольот до мєста, і обокралі! Всю одьожу тонку у мєшкє обокралі. А свєта нє було на станції. На поєзд пересідали ночью, і сама менші – три годіка було… А єй…

Марія Іванівна: Ну мнє тринадцать чи чєтирнадцать було.

Меланія Іванівна: Да, читирнадцать год. А мнє дєсять там з половиной уже було, а мєньше, і мєньше. Попріїжжялі туди. Ну харашо, шо там була тьотя, двоюрідна сестра батіна, та она взяла нас пока на квартиру. То ми жили у неї, пока он найшов роботу. Пошол на станцію, грузчиком работав… [Нерозбірливо] три мєсяця не дожив до сто лєт. Там малярія напала. Ой! Пережили страшне!

А потом уже когда вернулись, построїлись. Он пошол в колхоз. Она пошла в колхоз работать, [сестра], а я пішла в школу. Она до чотирьох класів походила та і не смогла. А я тогда в то время сєм класов кончила. А тє тоже – по три класа, по чєтирє.

Марія Іванівна: А там при німцях мені батько ще і свадьбу харошую сдєлав! Вінчалася ж у церкві! Да… Привінчала собі счастьє. Отак! Мужик бросіл…

Меланія Іванівна: А потом послє войни уже все стало на ноги, а потом при Брєжнєвє вобще стало харашо жить. Все такоє дєшовоє било. Пєнсія у мєня била піісят два рубля, так я ще і на книжку клала. Тогда копійки всьо стоіло. А шо сєйчас? Хіба можна прожить?! Шо цени поднімають і поднімають! Главноє, добавку малую дають, а цени в три раза повишають!

Марія Іванівна: Но всьо равно – хватає продуктов? Хватає! Тогда за тих балакай, шо совсєм не получають! Чєм жить! Ото балакай!

Меланія Іванівна: Ну я тряпок не купляю, у нас хватає тряпок. А так – на ремонт, на харчі, на нєобходімоє шо… Тогда хватає. А так би хватило? Шоб нада було всьо купить?! А так – шо пооставалось в нас всякого барахла.

Марія Іванівна: Батько ж розповідав як він з мамкою познайомився. Було, як хто-то женілся у Бирзовой із нашого края, пригласили ж туда, і батько – боярин. Дружки ж ото. Ну і батько там з мамкой познакомился. На свадьбє на етій.

Меланія Іванівна: Каже, ходив зимой. Іду, – вухи одмерзають.

[Говорять одночасно].

Отак, у когось на свадьбє гулялі і познакоміліся. Так ото і поженилися… Як п'ятеро було, так і осталося п'ятеро.

Марія Іванівна: Та чо – одно померло, хлопець.

Меланія Іванівна: Ну так те чи неживе було, чи померло?! Ми не помним.

Ну свадьбу згуляли харошую. Засватали приєхалі.

Родітєлі мамини померли от тіфу. Батькові тоже от тіфа. В молодості – по сорок с чєм-то год було. Молодими людьми, то ми не помнім, не бачили.

Марія Іванівна: Ми ні одноі бабушки, ні одного дєдушки не знаємо.

Меланія Іванівна: Батько працював… і по разних колхозах, а як на пєнсію пошол, то і по разних людях, і на елєваторє. А до колхозів самі ж хазяйнувалі тогда ж! По моєму своя земля била…

Марія Іванівна: Тіки не много…

Меланія Іванівна: Ми самі хазяйнувалі. Лошадь била, і подвода била. І знаю, шо посєви на городі ячмень, як раз у тридцять трет'єм году, от. І тут так начали забирать зєрно, у кого є.

Марія Іванівна: Ходілі, трусілі.

Меланія Іванівна: Да, а батько с кєм-то вирив яму, і засипав туди в яму зємлю з ячмєньом. Замазали.

Марія Іванівна: А вони шомполами. І знайшли, і забрали!

Меланія Іванівна: І витрусілі, і забралі.

Марія Іванівна: Забрали да все, шо ми осталіся без нічого… Знаю, на степу був баштан. Ми було гарбою привозили повну гарбу кавунів. Самі хазяйнували. І знаю в сараї така куча пшениці била здорова! А ми туди кавуни ховали. Оце, шо я помню.

Меланія Іванівна: Було, я ж кажу, всякава!

Марія Іванівна: Повьоз … Отож така доска била, зубцями оббитая така вот, как воно? І гармanували ж вони… І на доскє каталися на той… [сміється]. Посідаєм, ото ж коні ганяють, а воно ж ходе, роздуває… [нерозбірливо]. Вобщем…

Меланія Іванівна: Нє… У батькі хата невелика була.

Марія Іванівна: Хата больщая в нас била?

Меланія Іванівна: Нє… Обикновєнная сєльськая, даже менша как ета била. А сєм'я била большая. Жилі на горє. А потом уже у трідцать трет'єм…

Марія Іванівна: Раскулачівалі людей.

Меланія Іванівна: В тридцять третєм, когда ми вже в'їжжяли, нє – перейшли на Бузок, туди… На ніз. А в трідцать третім, в оту голодовку, уже вони в'їхали в Сибір. А тоді обратно приїхали в ту хату, дє ми продалі, в батькового брата, в дяді. То ми там пожили, пока построілися. По етой же уліце. А тоді он пашол в колхаз. А тода уже…

Марія Іванівна: Пошол конюхом. Кашолкі начал большиє бригадірам вязать… [нерозбірливо] Так пошол і пошол…

Меланія Іванівна: Бил начальнік патронатов… Сироти… Поїхал в Камянецк-Подольськ і привьоз оттудова… Ну – матерії, усьо дітям…

Марія Іванівна: Ну, шо нам нада било оттуда. Мама у нас не знала покупкі нікакой. А дєньгі в єй всєгда билі. А батько нікогда ніде нє дєл копєйкі, нікогда нє пропівал! І курить он бросіл! Он как пришол із фронта, бросіл курить, і пока і умєр нє курил! І такий здоровий бил дядько.

Меланія Іванівна: Напомні, скоко він хат понастроіл!

Марія Іванівна: У голодовку єзділ у Ніколаєв покупал отрубі. Через лодку переїжжяв, чуть нє потоп! А тє отрубі тогда на жорна перетірали! І мука получалась. Отсєвали і на стакани тогда продавалися. Ну міняли за одьожу. Стакан муки, оце шо послє етого, і шо там із тряпок принесли. То рубашку. То юбку, чи шось там таке. І всьо равно – не попользовались. Уєхали в Сибір. Забрали только тонкую одьожу. І у нас остался только один прольот – обокралі. Єхала с нами одна женщіна. І отак – она ж без нічого, один мішок токо в єй. А у нас два мєшка і понад вагонами стояли, і у нас ніхто не остался, а свєта не було в вагонє. Вот. І та женщіна вилізла впєрьод, в бункер. А цей… батько подав єй мішки. А двєрі насквозь були откритиє. І хто-то потянул туда два мєшка, а єйо остався. Кажем: "Чо ж ти нє кричала, нічого не казала?! Шо тянуть там чи шо…" Зайшли в вагон – дє ж наши

мішки? … І забрали наши тє два мішки. І остались ми в чом билі. Так харашо, шо там тьотя була двоюрідна, та там остановіліся. Картошки в неї було море! Отака картошка! І ми отам пожили. А тогда он пошол на станцию грузчиком робить, тогда нам вже льогше стало.

Меланія Іванівна: А всьо равно домой тянуло. Кажуть – є-є-є. Домой хочим.

Марія Іванівна: Ну як? Не було свого жильця.

Меланія Іванівна: Ну, а приїхали домой, там колхоз помог трошки інвєнтарьом. Шо-шо?

Марія Іванівна: [У войну] дома ми жилі. В трідцать пятім году ми вернулісь сюда. Началі ото строїтись, так і осталися. [Робили] да, в колхозє.

Меланія Іванівна: Я в колхозє нє робила. То в школу ходила, то нємного в больниці там санітаркой поработала. Потом уже лаборантом ото два сєзона. Потом із Западной приїхала… в сорок шестом, в сорок сідьмом году…

Марія Іванівна: [Коли війна почалася], в колхозє... А коли війна розпочалася? В сорок пєрвому… А де ж ми працювали? А нас ганяли нємци на окопи. Да… А я втікла с окопов. От. А мене посадили в концлагєрь! Там в концлагєрє я нємного посідєла… А потом там в нашей подругі бил той… поліцай, чоловік її. І це він побєспокоілся, шоб мене випустили. А потом уже в Германію забирали. Брата забрали меншого –двадцять шостого года, послє мєня уже. А мене забрали тоже ш у Германію. І в Ніколаєві комісію проходила. Пройшла, уже везуть на запад. Доїхали ми до Польші, в Кіберцях, там опять комісія. Обратно ж комісія. Там я уже не пройшла. У мене чо-то послє бані температура! І побачили шо у мене температура, і всьо! Домой! І я вернулася… В каком же ето году? В сорок втором? Ну да, в сорок втором, по-моєму. Вернулася, так уже дома я і жила.

Меланія Іванівна: В сорок втором году у мєня свадьба била ж уже! Вінчалася ж у церкві.

Марія Іванівна: Да… тоді ж вінчалися.

Меланія Іванівна: Да, какая свадьба била… Батько таку свадьбу браву сдєлав!

Марія Іванівна: Сама я ж души не чаю. Раз я вже вернулася – нєдєлю, чи більше – двє нєдєлі, – там ми ж багато на остановках стояли. То, мабуть, нєдєлі двє туди їхали. І вернулася додому. І я приїхала, чи прийшла пішком. А з центра обратно ж іду пішком аж на тот край. Іду, і думаю: "Нє… По уліце я вже нє пойду… Пойду ж я бєрєгом, а то ж мені не дадуть домой дойти". А у мєня ж уже душа домой рвьотся, хочеться домой скорєй, обрадовать же ж батьків. Пошла я бєрєгом. Іду бєрєгом, дошла уже до свого огорода. Вийшла на пєрєулок, через огород. Захожу у двор, а мама там сидить, шось латає, чи носки, а батько кашолку чинив. А мамка шось помазала в хаті. І от вони вдвох сидять… Латають мішки. А я уже вот-вот, коло їх! Так мнє хочеться, шоб вони

глянули! І обозваться боюся, шоб не перепугать. Наче с неба упала! Уже скоко не було, уже считали, шо не буде! Заходю. Батько глянув. А мама, як стала – подніматься-подніматься, ніяк не подиметься… От радості, шо побачила мене! А батько побачив же перший. А то так сосєді узнали. Начали йті, розпрашувать за своїх. Я розказувала їм. А сосєдка взяла собі руки крапівой нажаліла так, шоб подумалі, шо ето чесотка. Шоб не пройті. А вони тоже не дурні! Оставили її. Оно пройшло, і забрали. Токо от своїх отстала. Так би може со своїми була. Но не вернулася з Германії. А вже послє мєня брата взяли. Тоже, як провожала брата, я з самого дому, до самої Ново-Полтавки не переставала плакати. Так мені жалко було його. Вобщем… Харашо було. Пережили харошего.

Меланія Іванівна: [При німцях заміж вийшла], Ну… Женіх найшовся, от і заміж пішла. [Сміється] Ще й в церкві вінчалася! Ой…

Марія Іванівна: А потом батько при нємцях работал в маслобойкє…

Меланія Іванівна: Слухай, розкажи, сколько людей било, як свадьба била! І с одсидава, – я ж на тім краю жила.

Марія Іванівна: А когда батько работал на маслобойкє масла полно било, бєтонами! А засватали єйо, а батько в Ніколаєвє масло попродав, ще ж нада було якесь придане купить. Нє отдасть же он єйо голую! Поєхал, скупілся. Привьоз єй, шо нада било – пальто, там, до пальто обуться, одється, всьо там! Полний сундук. А ето… У її ж жениха бил боярин, ну, как сват вродє. Та тоже хотєл на мнє женіться.

Меланія Іванівна: Да. Товаріщ єго. Да, он бил боярином.

Марія Іванівна: А батько каже: "Нє! Мнє тяжело". А он каже: "На оборот, двє свадьби заразом гулять за однім столом Вам же буде дєшевлє!" "А я єйо, – каже, – голую нє отдам. Цю ж отдаю, як положено!" І так он нє отдал мєня за єго.

Меланія Іванівна: Вот вінчалася у церкві… Чо ти нє даш мнє казать?! І як передівали кольца, і я кольцо впустіла! І сразу забалакалі: "Жить нє будєтє с нім! Да". Да, с женихом своїм. І так оно получілося! У нєго чєтирє жінки! У чєтвьортой жінки дєвять детєй нажил! І у мєня троє! Я пєрвая. І у второй жінки не було, а у трєтєй тоже дитина була!! Отакая мнє судьба попалась. О. Да. [Замуж вийшла з "Карла"], да, я ж там тоже жила. І она ж там жила, [сестра]. На руском, на руском. Там воєнкомат бил, напротів воєнкомата ми жилі.

Марія Іванівна: А я ж, как у Западной била, шо ж я там токо пережила! Там же бендерів повно було! Я ж робила паспортістом. І бил кабінет маленький. Стол, і там стуло, і там стуло. І грубка била. Начальник с той сторони, а я там. Виписувала паспорта. Ночувала я – сноп соломи. Була в мене плюшевочка, і байкова. Це я на полу. Потому шо там нєльзя було на квартьорах жить. А начальники оні ж вооружонниє, а я – женщіна, – невооружонная била. А лєс – метров триста от райотдєла. Так переживала, страшенно! Ну

в районтдєлє не страшно було, а… то ж жить не було дє, квартиру не найшла. А потом уже, как поляков висилали в Польшу, а українцев оттудова, освободилися там хатки. Ну одна хатка освободилася така поганенька. Ну я захватила ту. І ще взяла одну до себе на квартіру женщіну, дівчину, робила в райісполкомє. І так ми с нєй жилі.

І так боялася, шо лєс под боком! Могут прийті та забрать! Скоко там позабиралі в сосєднєм сєлє учітєлєй! Участковий там тоже с німи на квартірє жив. На участкового нападали, а ті женщіни ж, учітєля, жили с ним вмєстє. Спалили хату, і женщіни погоріли. Його раніло. І він тож ж вернувся сюда, в район. А тих женщін привезли сюди, до нас, у районтдєл. Учітєлєй. Тут оформілі всьо как нада. І понєслі у клуб, оні стоялі. Ой, страшне, шо там робилося! І так… Ото ж я сплю, зімою, тож оно на полу… Грубу растопім дровами. А в мене були чулки такі в'язаниє. Такі от… Шерсть така була… Ото токо і спасло…

Меланія Іванівна: А вош скіки там було! [Сміться].

Марія Іванівна: Як завелися! На вершинах наче намисто. А там отакі вот стоять. А я розпалюю ту грубу і повішу, бо не буде ж чого. Та ті гниди полопаються, бо вершини погорять. Такі в мене були рани на ногах! Рани прямо, кров… Ноги були. А нельзя ж було жить там, на квартірє. Та й не було ще квартіри. Отаке я життя прожила там. Боже, скоко там страху всякого було!

Меланія Іванівна: Вобщем всєго пришлося, й харошего, й плохого. І вобше…

Марія Іванівна: Но зато мені пощитали год за два. Щиталося, хто в западной бил, то год за два щитали. Я була комсомолка. Послє освобождєнія, наши освободили, і начали посилать туди на работу людей. Для восстановлєнія власті. І учителєй, і врачєй… Оце ж таких. Паспортістов. Оцей – завзгаса… Ну разних спеціальностей. Ну, а там же ж ми як їхали з подругой, нас двоє с нашого села, нас направили вдвох… А я робила тоді як раз у воєнноподсобном хозяйствє. Та була ланковой. Ну визивають. Визвали двох подруг наших тоже. Визвали, а тоді вони прийшли і кажуть: "Тебе тоже визивали, бо ти, – кажуть, з нємцями гуляла". Напугали мєня. А я кажу: "Я гріха не чуствую! Моя душа чиста" [Сміється]. А у них обох були старики. А у нас – она ж була, і ще менші були. Було ж на кого оставить, а батько на фронтє бил. Ну їхали ж ми із нею. І їхали, как могли і доїжжяли туди. Брали нас хлопці воєнні, тоже ж ешелон ішов. А їм нєльзя було нас брать, бо як начальник поїзда узнає, то буде їм наказаніє. Ну нас так двох узяли… І ми доїжжяєм до Тернополя. Оце , кажуть в'їжжяєм уже в "Бендеровщину". А ми ж не знали, шо це таке – "Бендери". А вони розказують: "Бендери – такі, – кажуть, – вбивають солдат наших, одіваються в форму нашу армєйскую, і отож оружин отбирають, і ходять, і людей вбивають воєнних, і таких, хто попадеться…"

Приїжжаєм в Тернополь на станцію. Стація розбита! Там області нема. Область у Чорткові. Ще нада у Чертков якось добирать, ще поїзд ждать,

який буде іти на Чертков. Ми тож тоді поїхали в управлєніє. І нас там уже розпрєділяли кого куда. Ну мене направили в Златніковський район, а там, вродє, кажуть, найменше було бендерів. Де там було менше?! Ну, а хто знав, шо де то Златники, і почув, шо там мало бендерів, та хотіли поміняться, шоб я пошла завдєтським садом. А мене вже направили паспортістом. А я не схотіла міняться. І не знаю, как доїхати туда. Доїхала сюди, до Бєлобожніци, можна отсуда ще якось добратися до Золотніков. У районтдєл я приїхала. А кажуть: "ми тоже тіки приїхали, ще мєстності не знаєм". Вертаюсь опять у Чертков. Когда значить встрєчаюсь – мужщіна і женщіна: "А ви куда?" "В Золотники". "І я, – кажу, – в Золотники". Він пожарним інспектором із жинкою, а я – це ж паспортістом. Ну я їх всьо равно потєряла. Я так хотіла води, а вона витягує, наливає з бутилки в стаканчик води". Я раз – випила, а то водка! "О, – думаю, – не хочу я с вами, сама поїду". І я сама приїхала в Струсовський район.

Приїжжяю, нада там провести посадку. А тут дождь начався. Тіки с поїзда, і дощ. І я іду , значить, у районтдєл, у цей Струсов. Мені нада узнать, как добраться ж до Золотніков. Заходю я туди до начальника. А меня ж нада чи подводу, чи шось, як то отправить, бо дальоко ж іти. А він каже: "Нема нікаво! Всє пораз'їжжаліся на облави". О – показує мнє так на горкє стоїть двухетажне, чи чотирьохетажне зданіє. Згоріло всє, а місцями чорноє. Бендери спалили позатію ночь, каже. А ми це сюди перейшли. Так шо всі на облавє, каже, пораз'їжжялися. А тут дощ іде. Боже, думаю, шо ж мені делать? А там один участковий взяв до себе, там, де він на квартірє був. Привів до себе на квартиру, і хазяйкє сказав: "Оце хай буде у вас ета дівчина, пока я приєду". А тоже десь уїхав. І дня два чи три його не було. Пока дощ перестав. Він приїхав. А в мене були сапогі. Отут распорені. Та там, думаю, как у нас сапожники, та однесу, та справлять. А там же, куди я понесу? А він взяв сапоги, отніс, починив, приніс. І я тоді розпитала, как мнє добратися до Золотніков. Мені розказали. Нада ж було на Подгайки, там шлях такий був, как у нас тут асфальтні дороги. А я тут напростець, та пішком.

Та й шла і по плавнє, і де токо не йшла. А по плавнє стоко мін було, страшне. Уже недальоко оставалось до Золотніков, одне село. І я остановілась тут ночувать, тоже на соломє в хатє. Тоже соломи куча в хатє. Повечеряли. Дали мені і вареників (картошка з сиром). Повечеряли, а сама лежу та й думаю: "Хто-зна, шо за люди? Може связані з Бендерами, та мене прийдуть і заберуть?" Нєт, слава Богу, пройшло харашо. Вони мені розказали, як іти. "Оце, – кажуть, – пойдьош в Золотники, а там, в Золотниках, приїжжяють підводою молоко. Забирає і везе, аж туди, в Гайворонку под Вишнівці. А Золотники – там району не було, район був в Вишнівчику. Значить, будуть молоко везти в Гайворонку, а з Гайворонки там кілометра два до района, до Вишнівки. І от якась була та підвода, і мене взяв дядько той

і довіз до Гайворонки. І я пішком пошла. І я спізнилась, і начальник мене трошки виговорив. Ну я йому розказала причину, шо дощ, і того довго було. І так я осталась там робити.

А шо ще було? Оце ж дівчина со мной жила, шо поляки, коли освободили хату, вона со мой жила на квартірє, а родітєлі єйо жили у хуторє, Ліснівчик. Це – село, а то – хутор. І один раз вона каже: "Пошлі на виходной до нас, до наших, до родітєлєй". Ну чо ж? Пішли ми, шість кілометрів. Прийшли ми. Побачили там все. На ніч – додому, бо, кажуть, завтра ж рано на роботу. Погостювали. А додому ж іти… А в них подвода своя, коні. Вони самі ж хазяйнували. Узял брат нас на подводу, і привіз нас аж додому. І так ми побули. А тоді вона опять собирається на другой виходной… І мене запрошує. А я кажу: "Не знаю, чи буде у нас завтра виходной?" Бо ми так – вони всі додому розходяться, а ми остаємся – помошнікі дєжурного. І як раз я дєжурила тоді. І харашо, шо ні я, ні вона не поїхали. Стоїм вечором, а ці воєнні нам розказують за ці криїнки. Воно ото, де бендери живуть. У них оце как у хаті, а зверху тіки отака ляда, шо можна залізти туди. А свєрху так, на ляді, трава росте, шо трудно й найти, де там криїнка ця. Ой, Господі… Ага, слава Богу, шо ми не пойшлі. Я на второй дєнь вийшла на роботу. А вона ж пошла сама. Приходю я на обєд, а в неї такий глаз, як цибуля. Заплакана така, плаче, собачка з нею. Кажу: "Оля, шо случилось?" Чогось воно мене сразу отако… І подумала, шо це шось случилось, навєрно бендери там шось наробили. Насилу я її вспокоїла, та вона мені сказала, шо забрали бендери батьків, сестру, брата. Усе позабирали. Осталося двє корови. А коні, подводу забрали. Всьо позабирали. Каже, яке це щастя було, шо це нада було піти?! Не було б не мене, ні її! Вот пережила там, Боже, Боже.

А вдруг нападєніє в райотдєлє! А в нас так – два зданія було, кухня одне, так – двор. Ну і так, це ж перед празниками вони особєнно нападали. Думають, шо там гуляють, та момент такий подобрать, шоб напасть. А наши женщіни, нас три – начальник воєнчасті, я і секретарша – нас три женщіни в райотдєлє робили. Значить, нам такоє заданіє. Значить, там, у том зданії будуть мужчини з пулємьотом, автоматом, і в етом. Случай чєго, там пулємьот во врємя пєрєстрєлки, ви должні пєрєбєжать с помєщєнія в помєщєніє, і оказать помощь. Но слава Богу, цього нікогда нє случилось. А страшно було. Як подумать: "А шо єслі на нас нападуть, і… куда нам дєваться?" В подвал, – там бил в коридорє? Всьо равно найдуть. І будуть казніть. Вони страшне, шо робили! Так казнілі: і вуха, й носа обрізали, й глаза видовбували! Шо тіки не дєлали.

А потом це так: у нас був один міліціонер, він возив начальника воєнчасті, зарплату подгайців в другий район. Та зарплату на подводє. Нікогда нічого не случалося! Я вже була тут. І переписувалася. То мені присилали пісьмо… Цей начальник паспортного стола присилав, Тирцов була фамілія. Прислав мені пісьмо, і описує, шо отак і так… Сушевський його било фамілія. Він

бил міліціонер. А осуділі його, кажуть, на пятнадцять год! Он бил связаний з бендерами. Оце то видно, за цю Олю… А ця Оля чо? Когда воїнська часть оце била, приходе до начальника нашего райотдєла… І воєнних з нашого отдєла знає начальник, кого нада послать на облаву. А цю Олю… Я ж тоді кажу… Шо ж я йому сказала? А, шо в цю ночь, Оля сказала, шо там шастали Бендери. А він мені каже начальник: "Скажіть, хай вона ко мнє прийдьоть". Вона прийшла. Він з ней балакав долго-долго. А потом же баче, шо вечір – і її визивають, і воєнні приходять, і там в кабінєтє єйо переодівають у форму воєнну. І її ж беруть показувать, де той хутор, шоб мєстность показувала, де… А цей же Сушевський міліціонер діжурив, і бачив, шо она оце з воєнними єзділа на облаву. І оце ж він бендерам сообщив, і ото таке зробили єй. Она осталась одна, довго тут не жила. Поїхала у Теремболь, по-моєму. Да, там замуж вийшла. А я тут сама осталася. Потом уже я уїхала. Отаке пережили. Та хай Бог милує. Страшно шо було! Це шоб написать кнігу, то така б інтересна була.

А шо ж іще пригадать? А… [У влади питала, а не у людей], ну, думаю, чи правду скажуть чи нє… Це ж тоже там люди… Це ж не наши… А наши вони ж ще тоже оказались не знакомі с мєстностью… То я так уже допиталася, так мене отправили … То у Струсов я зайшла… Так мене направили, я пішком пошла…

Два [роки була там]. Два. Защитали четирє. А оце воєнні? Та да, розказували, як вони там покопали собі оці криївки, і там у їх усе оружин… А свєрху отака ляда… как наче там трава растьоть… І трудно було їх найти. І їхали наші на облаву дньом. І шо ж? Мостік переїжали. А з-под моста начал ся обстрєл на їх. І шо ж вони? Їх там було троє, кажеться бендерів, а наших було більше. Ті под мостом, а наші свєрху. І наші забрали їх. Нє, не забрали, а бачать, шо вже послідня граната в їх, та взяли послідні гранати, і самі себе повбивали – поразривало їх. Привезли їх до райотдела – у того кишки вилізли, у того там то, у того – то… Положили їх под стєнкой, напротів костьол бил разбітий польський. А райотдєл, там стєнка, по-над дорогой. І положили так рядом їх, та й думають: "Хай ідуть мєстниє глядять, шо вони завоювали!" Отак они завоюють усі! Шоб для мєсних положили спеціально. А потом ше ж, видно, об'являли чи родітєлям, чи кому, хто вони такі. Та приїхали, забирали. Секретарша з воєнкомата тоже де ділась, безвєстія. Страшно там було жить. І всьо ето нада було пережить, Бо-же!

І здоров'я вже нема. Правда, била в санаторії, в Сочі, от маслозавода посилали, потом в Миргороді була бєсплатная путьовка, в Закарпатьї була, в Трусковцях була. І ще була одна путьовка, це уже мені послідній раз, було десь у восімісят пятом году, кажеться… А у мене була тьотя, вона уже старенька була, та і чоловік був старенький, шо я вже не могла їх бросить обох. Так і не знаю, куда була та путьовка? І так я уже не поїхала. А доглянула тьотю, похоронила в девяносто первом году. Потом похороніла свого чоловіка в

девяносто третім. Сестру – в девяносто шестом, тоже доглядала і хороніла. Батька в девяносто восьмом. Тоже доглядала і хороніла. Сина тоже… Одінєдінствєнний син бил! Похороніла в дві тищі пятом году. Молодий. Прожив піісят пять год і п'ять місяців. Ще жил би та й жив. Осьо фотографії.

[Це] підісят третій [рік]. [У Западній була], ну, це ж в яких роках освободили Привольне? В сорок третьом. Це я била в сорок читвєртом, мене послали, в конце года, а в сєнтябрє сорок шестого я вернулась. Вобщем два года і три мєсяца я там била.

Меланія Іванівна: Мені, когда Толька малєнький бил, да, проходять німці: "Шо? Кіндер маленькій? Кіндер маленькій?" Мєнє не бралі на окопи. А в мене якраз бил Толя – старший син.

Марія Іванівна: Тогда нє бралі жонатіх… Це книгу писать – ой, історія інтересная. А шо ж розказать?

[Батьки] ну как віруючі? Вобще-то ікони були в нас. Вірували. А в мене ж тоже ікона, і там ікона. Вірую, но в церкву не можу ходить – не можу стоять.

Меланія Іванівна: А я у Трусковцах сєм, дєвять раз у Трусковцах била! Ну, лічилась.

Марія Іванівна: На Руськім [краю ранше жила]. Я вже с П'ятіхаток сюда вийшла. Вже била в П'ятихатках, там дєсять год жила, там била замужом. Уже син бил. А це вже второй, це він мене сюда забрав оттудова. Це я вже всьо время живу на одном мєстє.

Меланія Іванівна: [Чоловік], ну пєрвий той… бросів мєня. За второго вийшла, второй бил такой вот той … – разойшліся. За третього я вийшла, у Березнюватку…

Марія Іванівна: А ще такоє сталося, а хто її там буде глядіть? Родичів нема. Син там був помер. А у нас же там нема родствєнників. А вони звонять мені чи тєлєграму дав приїжджають – приїжджай, бо Марія дуже больна. А я як раз у мене вчера був дєнь рождєнія, а я тєлєграму получила – нада їхать! Та ще й набрали там, шо головне пооставалось, та й поїхала. Найняла машину та й поїхала. А она така вот. Не могла ходить. Ну я назад же ш вернулася. Но договорилися так: єслі син согласиться старший, шо жив у Березні, єслі он согласиться забрать єйо, то йому скажу, та хай він напише чи тєлєграму дасть, шоб привезли до неї. Ну привезли ж сюди, в Бирзову… В больниці отказались лічить. От. Привезла додому в чому була та так і жевем. Уже так, с пєнсії потроху вділи її.

Меланія Іванівна: Вобщем намучилися… Судьби такіє, шо… Нема нічо хорошого.

Марія Іванівна: А в мене чоловік сильно пив. Ну а, всьо равно, я так пережила його. Скоко уже по больніцах була. І в Ніколаєві, і в Баштанкє тут бєсчотно раз. Хотіла його якось вдарить, шоб не обзивався, шоб знав, як це болить… Тіки підняла руку, і не змогла.

Меланія Іванівна: У мене було три чоловіки, і я їх біла п'яних, а твєрьозих я нє біла.

Марія Іванівна: Нє, в молодості було, [шо батьки билися]. Батько гуляв, ще й виноватой маму ставив, шо бив. Було.

Меланія Іванівна: Як пришов з фронта, вже нічого.

Марія Іванівна: Прийшов больний. А там ходив до одной бригадіра в колхозє. Там до одной ходив недалеко від бригади. А потом уже бросів єйо. Через двє хати сосєдка жила. До неї ходив. Ну так він же не дрався! Це він когда до пєрвой ходив. І батько у нас такий здоровий. А ходив тут, де ми ще на горі жили, вона така невеличка та ще й ряба. А вона сапожник була. [Сміються]. А в неї була дочка. А ми ж ходили до дочки гулять как подруги. І не стидився батько – лягав спать із матір'ю, а ми с дочкой подружки.

А хто його знає чого [гуляв]? А нас було п'ятеро! Малєнькіє всє билі.

Меланія Іванівна: Ой! Там їх собралось – Бурсучка та ще хтось… Кампанія такая! І батько пошол в кампанію їхню. А бил дядько вже нам по матері. Нє – то по батькові рідний батько, а по матері – не рідний. І шо вони придумали дєлать?! А в їх хата била в ямє! Оце криша била ровно с зємльой, а стєнка задня била ровно із хатой.

Марія Іванівна: [Землянка], да. І оце ж брат двоюрідний і той дядя, братов брат менший, – шо вони придумали?! А в їх там же пєчка топилася. А тоді якось утром устала, затопила, а воно весь дим на хату! Шо ж такоє? Вєсь дим у хаті, нема чєм дихать! Полєзлі ж туда той, наверх, до труби, а там соломой набито. Ще й надєлали, і затулили трубу. [Сміються]. Придумать нада було. А вона шука причину – шо ж такоє? Дим увесь на хату йде, і "духі" пахнуть.

Меланія Іванівна: Да, да, з батьком [шо гуляла]. Ой, було-було! Мало, мало гулялі тогда, мало було такіх. Гуляли, но… Ето січас…

Марія Іванівна: Ну хто його зна, [чи мали раніше відносини до весілля]. Ну у нас немає тут таких.

Меланія Іванівна: Шо нє распісані ще, і дитина є нагуляна…

Марія Іванівна: Ну чого? Були і раньше, і тепер такі є. Раньше нє так було. Щас больше. От січас до нас с "Карла" ходе одна подруга. В неї двє дочки. В одної вродє є чоловік, приїжжяв с армії. От. Вона вже дитину родила, коли він в армії був. А старша дочка – у неї двоє хлопців, і чоловіка нема. І я не питаю в неї, забуваю у неї спитать, чи був у неї чоловік, батько тих двох хлопців. А це чую – в неї вже третій.

Меланія Іванівна: Та раньше ж тоже було!

Марія Іванівна: Ну мало, мало було. Ну вона й не знає даже, не каже от кого. Вобщем нагуляла та і всьо. А чо вона нагуляла? Навєрно, погналася, шо трьох хто імєєт дітей, получають підісят тисяч. Вона, навєрно, із-за етого і зробила це. Шоб получить підісят тисяч. Ну харашо, ну підісят ти-

сяч, ну, до дєсять лєт, допустім, ти ті підісят тисяч вибереш. Ну сразу ж не дають… І больше потрєбность – і учить нада! Це не подумала! Погналась за підісят тисяч! Оце от кончаться вони. І то ж сразу не дають, а там потроху. І вона ж сразу возьмьоть, порасходує, а чєм жить? Ну три тисячі чи скоко сразу дають? А потом уже кажний місяць не знаю по скоко. Навєрно ж на скікись ращитано ті підісят тисяч… Нагуляла та й усе. [З німцями у війну], і тоді нагулювали і сійчас нагулюють харашо.

Меланія Іванівна: Ну тогда мало нагулювали, раньше мало було!

Марія Іванівна: А щас і по тєлєвізору показують, как тих діток куда тіки не дівають, і кидають, і бросають. Яке те серце, боже, я не знаю… Я оце з чоловіком, як расходилася, шо син у мене, розійшлася. А він: "Я, мол, заберу". А він бідненько жив, дєд і баба були старі. Дєд без ноги. І мати така була якась така єхидна була – глаза прижмурені. Да, ну і шо? І він тож хотів забрать, коли розійшлися, хотів забрать сина в мене. Кажу: "Нічого не вийде в тебе!" Шо мені, те й дитині. Как я не буду жить, нікогда в жизні не отдам! Там рядом тьотя жила, вона його гляділа. Я їздила сразу как работала на елєваторє, здала його в круглосуточниє ясля. А тьотин чоловік інвалід був на ногу. Шкандибав, і він був всіда, як я на виходні работаю, хоч було і далечenько, приходив, на собі верхом приносив мого сина. А як стало три года йому, перевели його у дєтсадік. А дєтсадік як раз от через дорогу от тьоті. Через дорогу. Тоже вона його забирала, бо я на роботі була. Неділю в днєвну смєну, неділю в нічну смєну. Така работа в мене, я лаборантом була. І оце він більше в їх були. То вони до його привикли, шо і не хотіли його віддавать. Но боялися, шо він там був і два сосєдські хлопці були, наче бандіти. І вони боялися, шоб він не зв'язався з ними. А так це б і не віддали його. А шоб не связався с ними, то я забирала його. А він колись… нового чоловіка не дуже любив, а називав папой. І так було тікав: "Куда ж ти тікаєш?" "У П'ятихатки, до бабуні". А він його догнав та й забрав. Каже: "Кричав йому – остановись!" Він мотоциклом поїхав, догнав його. Остановився, та так його трохи вдарив. А він кричав. А так, токо вдарив, він замовчав. І каже: "Чого ж ти тоді кричав? А як я тебе вдарив, ти замовчав?" "Бо больно було!" [Сміються]. А так і папой називав, і той його не обіжав, цей отчім. Да.

Да-да, [у Сибір їздили].

Десь дівся – нема і нема його! Кудись він дівся! А він з пацанами на поїзд, і в Вєрховци, там є станція. Аж у Вєрховцах його там найшли. Було тікав.

Меланія Іванівна: Утьок!

Марія Іванівна: Просто поїхав з хлопцями. А куди він їхати хотів? А у Ніколаєві у мене два онука. Це ж мого сина.

Я [у якому році у Миколаїв вперше поїхала]? Я не помню. А в самий первий раз у мене нарив бил в ушах. І мене батько повіз у Ніколаєв на операцію. Ну і осталась я на операцію ж вродє, а батько уїхав. Но операції

мені не дєлалі. То нада було за ушами пробивать, і оттуда вичищать. А они стали мені там закапивать і вичищать гной, і всьо пройшло, я стала чуть. І потом же я ш приїхала додому с Ніколаєва. І через річку нада било там напротів плавні, нада було там, шоб лодка, і перевезли, шоб ближче, не обходить. А тут как раз дощ, і підвода понад берегом їхала. І стала, бо дощ, а ми заховалися под підводу. І може опять десь просквозило. Обратно я стала недочувать. Я сєйчас с апаратом, і тоже пагано чую. Шо-то харашо почую, а то… чи апарат такой? Чи батарейки негодниє. От. І обратно в мене стали болєть уши. Ну а тоді там тьотя була, вона якось запалювала трубочку, бумажку уставляла, запалювала. І воно витягало той гной. І так я стала уже чуть, а потом дєвчонкой була вже. Хлопці гулять приходили. І я вийшла на улицю. Там з центра приходили до нас хлопці, і стояли напроти нашого двора, на дороге. І я вийшла, вони балакають, а я не чую. І я бросила, додому прийшла. Так обідно! Лягла й плачу. Молода ж така, і хочеться почуть з хлопцями, шо вони там разговори…

Меланія Іванівна: Ідуть хлопці на наш край гулять, і кричать: "Ми на Рускій край ходілі, і єщо ми раз прийдьом! Ілі хто-то нас подрєжет, ілі ми кого убьом". Частушку пєлі.

Марія Іванівна: Да, із "Сталіна", із центра ходілі на наш край гулять.

Меланія Іванівна: Ідуть хлопці і частушку поють. Да усє сходілісь хлопці, і под частушку ідуть, і… уже чують, шо оні ідуть, і співають ту частушку. "Ми на Рускій край ходілі, і єщо ми раз прідьом!"

Марія Іванівна: [Хлопці ранше не билися], нє! Такого не було как щас! Каже: "Нє біліся, нє драліся раньше хлопці?" Нє! Одні були заспорилися за мене. Один с Ново-Полтавки приїжжав, і тут бил такий статний парень. І вони чуть не дралися, та їх розборонили, і я ушла. А вони порозходились.

Меланія Іванівна: І ото було ідуть, і співають, і уже чуєм – ідуть із центра хлопці!

Марія Іванівна: Всєгда було под нашей хатой, як соберемся! І співи, і с гітарой приходять хлопці, і с мандаліной, із скрипкою, і з балалайкою. І одна ж хата, і кровать коло окон. І батько з матір'ю полягають спать, а ми! І надоєсть ім – "Ідіть туда под стєнку, дальше!" А стєнка така длінна била. Так ми уже пойдьом туда, дальше, бо їм надоїло. А так всєгда було ходили до нас, і в хату приходили. А то ж тоже, при нємцах било. Мамка з батькой пішли у Бирзову, а ми оставилися. А хлопці ж приходять до нас. Приходять гулять, а тогда ж ганяли поліцаї, розганяли, шоб по улицях і даже по хатах не гуляли допозна. І от якось поосталися хлопці ночувать. Куда же додому іти? Боялися, думали може десь стрінуть поліцаїв. А їсти ж похотіли. А шо ж їсти? Шо сварили – повечеряли. Була картошка в "мундирах" чи шо? А ми шо? Хліба нарєзали, капуста била квашена. Масла отак било, плавали в маслє – батько ж на маслобойкє робив. Налажуєм у миску капусти, хлєба.

Повечеряли хлопці і до утра сидять! Гуляєм. То разні ігри були. Попридумали та гуляли.

Меланія Іванівна: У "сосєда" гулялі! У "сосєда", кажу, гулялі! Один сидіть там, от ти напрімєр. "Так – ти любіш свою сосєдку?" "Люблю". "Тепер і цалуй!"

Марія Іванівна: Да, да було таке! [Сміються]. Ото така ігра.

Меланія Іванівна: Та много ігр було. Но токо шо я позабивала всє. Какіє ще ігри билі?

Марія Іванівна: Та тоже забила.

Меланія Іванівна: Да! Поцілуєм і всьо! "Так – ти любіш свою сосєдку?" "Люблю". Поцелуєт і всьо! Тепер другой сідіт. Ну шо? Той тоже так само. Гульню ж нада било какую-то. В карт? Нє, картов нє било. Тоді не було картов у нас… Ой, Господі, Бог ти мой!

Марія Іванівна: Ми і щас… Рано не хочєм лягать. Та сідім іграєм у карт, шоб время бистрєє проходило.

Меланія Іванівна: Она мєня дурить, как хочєть! А син був, так ми з сином в "козла" гуляли. [Сміється]. Знаєте как у "козла"? Так було – він сидить там, а я лежу на кроваті. А Ніколай-Угоднік там у мене стояв на тєлєвізорє. А він казав: "Ніколаша, помогі мнє! Она мєня оставіла "козлом"!"

Меланія Іванівна: Та! Січас так нє гуляють. Січас вобщє как-то… Ну а шо? Люді бєз работи! Нада шоб в їх работа била, шоб било шо-то їсти, шоб копійчина! А шо ж? Нєма нічого! І всьо! [В лото] я нє знаю, я нє грала.

Марія Іванівна: В "лото"? Нє. Я в шашки, трошки в шахмати гуляла. В шашок вобщє харашо гуляла. Я ще со школи. На балалайкє іграю.

Меланія Іванівна: "Балалаєчка…" От скоро буде собитіє, дєнь рождєнія, прийдуть і скажуть: "А-ну давай, частушки под балалайку!"

Марія Іванівна: Так хотіла на гітарє научиться, но чи не було гітари… Ой, частушек…

Меланія Іванівна: "Прієзжалі мєня сватать й на сєрой кабилє, барахло мойо забралі, а мєня забилі… "Ох, лют, перелют, зелена криниця. Моя мила на цепу, [нерозбірливо] коритце"… "Ох, ох, нє дай Бог, з стариком побраться… По колєно борода, лєзет целуваться!" "С неба звьоздочка упала прямо Гітлеру в штани, і побіла што там било, і прийшол конец войни!"

[Сміються].

Марія Іванівна: Я кода-то в Березнєваткє жила, так я одному пєрєпісала восімєсят частушек! І то всє нє перепісала!

Меланія Іванівна: Та в молодості скіки ми їх знали! Та і сєйчас багатенько знаєм!

Марія Іванівна: Та щас уже пальці ріжуться, пальці пагано работають. "Балалайка, лайка, лайка, балалайка стукалка, Хоть сама я нє красіва, зато

мілий куколка". "Мілий мой, мілий мой, я страдаю за тобой, обраті вніманіє на мойо страданіє".

[Сміються].

"Ох, я страдала дєнь і ночку, пристрадала сина й дочку". "У мєня фільонка два, в том краю і в етом, одного люблю зімой, а другого лєтом". [налаштовує балалайку, пішли пошкодження у запису, співає під балалайку, і текст чути дуже пагано]. У нас раньше був драмкружок, і ми виступали в РДК – я на балалайкє, одна женщіна на гітарє. [прийшов науковий співробітник, член експедиції Білівненко С.М., наспівує трохи і перевіряє балалайку]. "На горє стоїть ольха, под горой бєрьоза, єслі жисть у вас плоха, значить нєт колхоза".

Меланія Іванівна: "А ти, Міля, нє хварсі, рот коритом нє носі, [співають разом] я тєбє совєтую, затулі газєтою!" Ой, горє, горє… [З матюками] нє. "Ой, мама моя, а я твоя дочка [нерозбірливо]… синочка".

Марія Іванівна: Уже пальці старєнькіє… Ніхто не грав в нашей сім'є. Хлопці грали на гармошках. Два брата.

Забулась, [шо там]… Оце ж частушки. Нехай вона співає, вона громко співає. Давай! Ти громко співаєш! Це проспівать, а потім зіграть. А вмєстє не получається в мене.

Меланія Іванівна: "Ой поймать і нє поймать сєрого утьоночка, ох, мать нє узнать маєво мільоночка". "Мілий мой, ти мілий мой, я страдаю за тобой, я страдаю і тєрплю, і за то тєбя люблю". "Обраті вніманіє на мойо страданіє". "Ох страдала дєнь і ночку, прістрадала сібє дочку". Раньше молодость била, всьо в головє держалось. Ето ж мислімо – підісят частушек запомніть. І в Березнєватой жила, пєрєпісала.

Марія Іванівна: Кому?

Меланія Іванівна: Кому? Било кому. Пріходілі до нас, і я пєрєпісала. Ще й нє всє пєрєпісала.

Марія Іванівна: Вот позабувала багато, це ж скіки не грать!

Ну да були такі "лимони", і кроков'як, і польку. "Ой, як знала б, де моя дочка, не пускала б на улицю, не було б синочка". Напрасно старушка ждьот сина домой…" тоже грала на балалайкє. Забила щас, вже нічого в памяті нема.

Меланія Іванівна: "Говорять про мєня сімпатічная я…" "Мілий в армію уходіт нада його провожать, на прощаньєчко сказала – на граніце нє дрємать".

"… У мєня мілий на чєку, бо собака гавка".

…Було при нємцях соберуться под нашей хатою, там, на нашем краю. Розганяли ж тогда… Заганяли на работи… [Гурова М.І. гучно грає на балалайці, мішає розповіді сестри – Рижик М. І.]

Марія Іванівна: Я польку граю.

Меланія Іванівна: Я от розказую, як я з Кицихою в поліції сідєла.
Марія Іванівна: Де сідєла?
Меланія Іванівна: У поліції! При нємцах!
Марія Іванівна: А, да… Оце польку я надумала. А потом ще ж кроковяк…
Меланія Іванівна: Пошлі ми гулять, а потом прівєзлі там масло біть зьорнишкі, а потом оказалось шо там женіх мой. Прієхалі і всьо. Я нє знала, шо я буду за ім… С тобой ми ходілі, как Колька масло біл, а ми мякушек набралі?
Меланія Іванівна: Ето шо? Ну я ж розказую, как било… а тоді ж как Киціху посаділі… Нємци посаділі.
Марія Іванівна: А я чось не помню.
Меланія Іванівна: Ну, а ти ж дома тоже ж била! А дє ж ти била? Та ми ж с тобой ходілі! Колька нам мякушек такіх насипал полниє кармани і кругом! Зьорнушек такіх. А тогда прішлі ми додому, і нє поєхал он нікуди… “…гуляй, гуляй дівчинонька, я й додому одведу”.
… Було при нємцах барахла набралі, а потом пішлось і здавать…
Марія Іванівна: А… прі нємцах…
Меланія Іванівна: Прішлі, я мєшок барахла прінєсла с магазина…
Марія Іванівна: Там одна в нас била у “Карла”, таких годов, як ми…
Марія Іванівна: “Мєня мілий ізмєніл, а я, дура, плакала, полюбіла я другого, любов однакова… ” Ану ти какую…
“Ой лют перелют, зеленая травка, а мій милий на цепу, як собака гавка”.
Марія Іванівна: “Прі совєтскому союзі цени снізілись опять, на чулкі на пять процентов, на гармонь – на двадцять пять. Тєлєвізори смєнілі “Електрон” і “Горізонт”, а тому нє расцєнілі, кому нужен он. І за кнігі нам обідно, ми чітающій народ, ожидалі кніг сніженьє, вийшло всьо наоборот. На таксі ми нє поєдєм, в океан нє попливьом. Будєм їздіть на собаках, на верблюдах і пєшком. Самольот пошол… Ми на ньом нє полєтім. Раз повисіліся цени на білєти і бєнзін. Вставай Лєнін, вставай, дєтка, за… нас пятілєтка… Лєнін встал, развьол рукамі: “Что мнє дєлать с дуракамі? Водка стала до шесті. Ну і мать, єйо еті! Молоко – одна вода, нє встанєт нікогда”. “… Ето нам нє по плєчу… В Москву голимі поєдєм к Лєоніду Іллічу. Мяса нєт, колбас нє будєт. Мойву скоро доєдім. Баб своїх любіть нє будєм, братьям своїм отдадім. Пусть родниє братья – Куба, Індія, В’єтнам, отдадім платкі і платья, мір… нада нам. В магазінє по шесть сорок появилась колбаса. У начальства поднялся, а в рабочіх – полоса…” “Манька Ваньку тянєт в лєс, а Ванька упірается. Вєдь сєгодня рибний дєнь, он нє поднімается”.
[Сміються].
Ще бил один куплет, но я забила. Ну ето хто-то придумал, нє я ж. А хто-то. А той переняв от другого.

Меланія Іванівна: Ой, Боже мой, Боже мой…
Марія Іванівна: Лєжала я в больницє, в Баштанкє. Там одна женщіна дала мені пєрєпісать. І я його виучила. А я вже не помню, [коли це було]. Це ще при Союзє било. А в мене тут медсестра вже взяла тут, при больниці. Там іще хтось, і пошло… Є в мене записано.
Меланія Іванівна: Покажи.
Марія Іванівна: Де ж воно шукать? У мене все було на етажеркє, а в прошлом годє ремонт зробили, де вони його все поклали?!
Меланія Іванівна: Вона і там Вам запише.
Марія Іванівна: Я сама перепишу Вам, я ж знаю його напам’ять…
Меланія Іванівна: “Ох, мілушка, мнє скучно стало, тоска на серце…”
“…А ти, рідна мати, можеш помовчати, як будеш бурчати, то вижену с хати. Мама моя, мама. Така твоя доля… А! Така твоя вдача, купи собі торбу, вона тобі здасться. Візьми палку в руки, будеш опираться. Діти мої діти, діти-соколята. Я вас пригортала, як квочка курчаток. В зеленім садочку зозуля кувала. Я від тебе, синку, цього не чекала!” Оце все…
“Не лякайте жінок”.
Марія Іванівна: [Я сама не придумую], ні, це я просто сама вибирала й виписувала. Переписувала других. “Нехай інші, нехай по закону правільно, а мене за що? Безвинного чоловіка за цих шибайголів кинули! Що я такого зробив? Вікна в сільмазі побив? Ні! Може лаявся на людях? Ні. Може щось вкрав? Боже борони! Я і в гадці цього не мав. Ніколи не мав. Да я за своє життя можна сказати і мухи не зобидив. То в чом же мені діло? Спитайте. Я Вас можу теж спитати. Ну пожартував з жінкою, то кому це яке діло? Хто як з жінкою дома жартує. Зранку мені було зовсім не до жартів. Нило в голові, так нило, наче хто цеглину в голову поклав. Я знаю, як її треба виймати. Россол огірковий. Це поможе…
Нє, я кажеться частушку одну чи дві придумала сама. Уже забула… На Кучму. А то ще частушка єсть на Кучму: “Ходить Кучма по полям, іщеть, гдє же буряки, спотикнувся, і упав прямо носом в будяки”. Бо поля позаростали тоді, і щас… Разні больниє, і разниє лечєнія… Щось од рака ось… Сердцевиє заболєванія. Настойка дєрєвія. Деревій – от желудка і серця. Чеснок – протибактеріальноє срєдство, єго пори убіваюґь мікроби всєх відов. Чеснок задєрживаєт гнілость, процеси… Улучшаєт работу кішечника, поніжаєт кровяноє давлєніє, стімулірует нєрвную сістєму. Чєснок нада їсти! Я один год так їла, щас мені нельзя їсти.
У мене було багато частушок вирізаних. Тільки привольнянські? Та… “Привольнянськиє рєбята – чем оні красуються? Вєрбами, слівами, хлопцами сопливими”. “Привольнянська уліца – чєм она красуєтца? Вєрбами, соснами, дєвками порослими”…
[Сміються].

Меланія Іванівна: "Прівольнянських рєбят можна здалєка узнать. Рукі, ногі калєсом, дві зозулі под носом".

Марія Іванівна: Отут багато я вирєзала… Частушки з газети. Ой! Шо тіки не писалось там на Кучму. А шо я видумала сама? "Лєтіть е-е-е.. Кучма в Амєріку, Плющ єго встрєчаєт, і цілує в попу, аж слюні ковтає". Оце я сама видумала. Іще якусь я видумала, забула.

Меланія Іванівна: За Ющенка!

Марія Іванівна: Та нема вже чим думать! Вже в голові нічо не держеться… А шо ж? Восємдесят читирі года с половиной… Уже всьо вилітає з голови. Уже не придумаєш! Як ляжу спать, так у мене в голові хто-зна й шо… Все передумаєш. Ось мені нада землю ще оформить. І послала в Київ. Прислали мені с Києва дві бумажки, шо должни мені розабраться тут, у Баштанкє. А пройшов уже мєсяць, а вони мені ще нічого не отвічають. Та я оце дзвонила та не додзвонилася до прокурора. В Генеральну прокуратуру я оце писала нащот землі. А тепер хочу туда дзвонить, чо вони мовчать? Вони должні ілі визвать, ілі отвєт дать якийся. А вони мовчать. Вони вже може комусь ту зємлю отдали?! А тепер шо ж їм дєлать?

Меланія Іванівна: Ой, они, шо хочуть, то і дєлають…

Марія Іванівна: Оце завела общу тєтрадь, і брала всєгда в больницу, і все записувала. Оце тіки і думаєш за здоровьє, і чим лєчіть.

Меланія Іванівна: Вже нічим не вилічишся, так і будєш…

Марія Іванівна: Ну шо ж? Так подлєчилися, та так і живу. Наши одногодки вже нікого немає, повмирали. А ми ще жевем.

Меланія Іванівна: Ми сторожили, і будем жить.

Марія Іванівна: А вони шо не такі як ми? Шо повмирали? Ровєсніки. Ти сама знаєш, шо наша сем'я долгожизнєная. Скоко по батьковому поколєнію? По маминому – нє. А по батьковому батьки рано повмирали, а мама мало прожила – сємісят восям год токо.

Меланія Іванівна: Тьотка Ганна скоко прожила ?

Марія Іванівна: Восімісят п'ять.

Меланія Іванівна: Ну – всьо равно ж так. Баба Гаша не знаю скоко, вона середня била.

Марія Іванівна: Самі менші повмирали, а ми – самі старші – остались, на муку. Ця – каліка, а я тоже нікуда не годюсь. Ось поставили мені зуби, а вони врізаються. Вже два рази ходила.

Меланія Іванівна: Я двадцять два года на землє проробила, холодно, і воно мені дало.

Марія Іванівна: Каждий год свій дєнь рождєній отмєчаю і думаю: "Може це – послєдній раз, може це послєдній раз!"

ДУБОВИЙ ІВАН ЛЕОНТІЙОВИЧ, 1930 року народження, с. Привільне Баштанського району Миколаївської області

Дубовий Іван Леонтійович. Тищу девятсот тридцятого року народження. Народився я в селі Анновка, осьо тут недалеко. Кілометрів п'ять сюдою. Ну все время в селі був, поки не кончив сєм класов. Кончив сєм класів, а потом у тєхнікумі учився. Кончив тєхнікум, начав работать, потом заочно пішов у мелітопольський інститут. Закінчив його, і так продолжав працювать до самої пєнсії. Ну тоді шо? Тоді, конєшно, можна було і вчиться, і робить, іще й платили гроші за те, шо працював. Тоді інтерес був у каждого молодого чєловєка, кажен стремився незавісімо от того, робе він, не робе. Кажний старався окончить учєбноє завєдєніє, причом вищеє учєбноє завєдєніє. Тоді вчились ми для себе, просто ентузіазм такий був, шоб учиться. А щас, я дивлюсь, нікода не їздив, а то… случайно їхали, там наблюдав за молодьожжю. Боже мой! Отакенькі… Чим вони тіки не занімаються?! І власті ніякої немає! Ніякої власті! Ну вони думають, шоб у государстві який-небудь порядок був, шоб хто-то був учився, хто-то ну занімався ділом. Ніхто не думає нічого. Їм би ото бар открить, гроші брать. Понастроювали в барах комнати такіє для секса.

Ну я до войни помню, до войни помню. У нас в колхозі були… Ну був предсєдатєль колхоза… Тоді було руководство, воно думало за людей. За людей думало. А щас ні за кого. Аби їм було харашо. Тоді було… А чо я знаю? Бо мій батько в канторі робив, і я знаю, шо у канторі цей предсєдатєль ну розумний чоловік був, но шоб він кого-небудь обідив з людей?! Та нікода цього в жизні не буде! Наприклад, от єсть села пострадали от голодомору дуже, а єсть – нє. Потому шо мєсне руководство, от колхоза, предсєдатєль сєльсовєта, наприклад, не обращали вніманія. От прийшов старик, допустім, колоски собірать у степ. Собірає і їде додому. А єсть села, шо виїжжали це ж начальство – забирали, короче говоря, оставляли людей без пропітанія на зіму. А ці старики, коториє самі собирали колоски, вони вижили. Вони вижили, потому шо у них був мішок зерна, там насобірають собі. От.

Всьо було завісіт от руководства. Отетот предсєдатєль, шо я кажу, шо був, так той, він молодєц. Він нікогда, нікогда не обідить человєка. Він все для людей старався. Хоть тоді дуже старання не було, ну в якому смислі? Ну не було, в предсєдатєля не було нічого, шоб він мог дать чєловєку поїсти. Хто на роботу ходив, ми, пацани, ходили на роботу, для того, шоб поїсти чи галушок, там, затірки, баланди. Шоб хоть раз у день поїсти. Ото ми вижили. А шоб ми не ходили на роботу, ми б, конєшно, не вижили, бо не було б чим питаться. І ми ноччю робили. Діти! Оце так: одні – снопи возять, а ми загрібаєм ті колоски і туди ложемо. Перевозить надо на ток, а на току там

[1] Опитування провела Швайба Н. (3 серпня 2008 р.). Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт Бєлік Н.

вже молотять. А тоді, короче говоря, діти хотіли жить. Діти хотіли жить. А зімой же і в школу ходили. І училися. От. І непогано училися. А потом, коли прийшли німці, заглохло це все чисто. Хотя при німцях, при німцях, і у нас школи були. Школи були, училися.

А потом, коли їх вигнали, наші прийшли, тоді ж вобще, вобще ж харашо було. Училися всі чисто діти. А літом робить ішли у колхоз, незавісімо от того, скіки тобі год. Ну, наприклад, було мені тринадцять год мені було, то ми… Ви не знаєте, лобогрєйки були такі, жатки? Так там отака планка прикручується, ногами упіраєшся, такі два ріжка, отгортає, отгортає, а тоді сбрасує. А тоді там жінки в'яжуть. Так ми оце… Ноги ж короткі! Бо ми ж діти! Они оту планку, шо було для взрослого прикручували упіраться, они ну в кузні брали, пересвєрлювали отвєрстія, прикручували ту планку ближче, шоб ми могли достать ногами. Отак люди жили.

А голодомор устраювали мєсниє, шоб Ви знали. Як би мєсниє не встраювали, то його б, як такого і не було! Був би, но не такий, як масовий був тоді. А так… Робили, і пахали. Один случай був такий. Пахали коровами. Ну хто ж пахав? Пацани ж. А пішли доїть – взрослого одного і пацана. І то вона поїде в ті гони. Надоє молока. А це ж запрєщено, строго було запрєщено! Да. Надоє молока і поставе під кустиком. І розказує, де те молоко, шоб ми поїли. А ми – пацани!.. Ну діти, короче говоря. Ми взяли, куст той не замітили, та й переїхали, переїхали і те перевернули молоко. Потом ще раз нам жінки ці… Ну короче дивиться за нами, щоб якось накормить нас. Робили.

А все равно дружно було, весело було. Не то, шо щас. А щас творять, такі діла творять. Ніякої власті немає, ніякого… Нічого немає. Дурять нас, особєнно пенсіонеров. Як у нас же щас приїхали аж з Латвії, закупають еті акції, ну і давали, хто работав в колхозі, видавали. Закупають. І кажен старається обдурить. Шо там нада по рублю за акцію дать, а вони стараються копійки всунуть. А потом пєнсіонери начинають добиваться. А їм до лампочки це все. Вони обдурили, забрали ці акції. А тепер ще ж підходе, шо землю хочуть за безценок забрать, оп'ять же ш такі, отакі, як оце. І до кого не обращались… Ось їздили… Вибрали, наші вибрали тіпа дєлєгації. Їздили в город, і в район, ніхто… Лучше і не добивайся! Бо нічо не поможе. Я кажу: "А де ж ми робили? Ми ж в цьому государстві робили!" Оце одна газета – "Сільські вєсті" тіки освєщає про село. Ну більш менш защищає. Ну і тоже на неї наїжжають. От. А так ніхто, ніхто даже. До чого дошло? Приїжджають послє етого, сам поламає щотчик, а звертає на старика. Ну шо той старик може зробить, як він на двух палках єлє передвигається?! Штрафи приписують сумашедчі. Там женщині одній приписують. Підеш, там обращаєшся до руководства, – шо ж ви творите? Не він же поламав, не я ж поламав? Я ж вам кажу… Ніхто… От по таким вопросам це, десь там, чи швейцарський суд занімався, хотя б хоть раз притягнув їх до відповідальності. Може воно б шо-небудь змінилося. А так нічо, нічо не буде! Цим старикам бєдним хоть вішайся!

Раніше от, ще до війни, до стариків ставилися ісключітєльно харашо, ісключітєльно. То шо предатєльство було до людей – було! Ходили, і я добре помню. Я знаю, був в тридцять шестом году первий [нерозбірливо]… первий раз показали кіно. А свєту тоді не було, а була така… "Дінама" називалась. Крутили рукою. І свєт, німе кіно. І то ж я розказую. Прийшли ми з кіна, і сусід був же в кіно, і – забрали цього сусіда! А шо в того сусіда? Куча дітей і вобще нічого не було. І забрали, і по сьодняшній день. Конюхом він був, по-моєму, чи скотарьом, на фєрмі робив. Ну, а я ж уже хоть трохи розбирався. А предсєдатель сєльсовєта був… но його вже нема в живих, і мого батька нема. Та батько каже: "Ну шо ти, – каже, – шо ти з його? У його куча дітей і вобще нема нічого?" На тому… На землі спали. Кроваті даже не було. А він каже: "А мені сказали, шо, як ти нікого не даси, то сам підеш". То самого заберуть. Це з района. З района. Каже: "Єслі не дасте нікого, – каже, – сам підеш". Винуждєні були.

Шо там мені було? Сєм год чи шесть год. А я даже помню ту машину, яка забірала. От дуже помню, як січас. Там діти кричать… А кому? До лампочки ті діти. Його забрали.

Було це вечір, послє кіна. Забрали і по сьогоднішній день. А дітей було скіки – раз, два, три, четири… Та шось больше четирьох було. Та так вони самі і вицарапалися, самі работали. По-моєму, їх вже і в живих немає, цих дітей. Уже врем'я прийшло. А тоже время пагане таке було. Ну так же нєльзя, нєльзя всіх под одну мєрку мірять. Одного, другого і третього. Хватать кого угодно. От. І безневинних хватали. Мені кажеться, якшо вам нада люди, робоча сила, через воєнкомат можна мобілізувать. А также нельзя, допустім. Віділ, заявлять, шо єслі нікого не даси, то сам підеш. Шо ето за? А от послє войни, послє войни, тоді вже лучче було. Було, шо їсти, робота була. Трудилися.

Ну за тридцять третій я не помню, не буду казать, а десь помню Тридцять пятий, тридцять шостий, сорок шостий, і сорок восьмий год. Оці года я помню, конєшно, шо голод був. А їли ми… Шо ми їли? Ждали, пока абрикоси зелені. Ото рвали абрикоси і тим пітались.

А от у сорок сьомому голод – то іскуствєнно создали голод. Єслі розібратися, то було і зерно, і все. Єслі б людям розрішили собирать колоски, шоб зімою вони змогли там якісь лєпьошки напекти. А вони ж і того не розрішали. А потом, со врємєнем уже, позже, я уже в пітідісятому году, в пітідісятий-підісят пятий год я служив, на кораблі служив. От. То тоді уже цього не було, конєшно. А тоді всьо було. П'ять год отслужив я. Не то шо щас там год, думають уменшить. Як вони думають? Фактіческі армії такої щас немає.

І чо, от, інтєрєсно, тут один колхоз був – оце Привольне, Гаражіно, Бирзовка. І в нас було у колхозі це каждого місяця, каждого місяця ми вивозили скот на м'ясо. От корми ж були. Такі були комплекси! Такі були фєрми! Ну

чо ми такі дурні? Ну хіба нєльзя, допустім, ага… Прийшов би, допустім, новий хазяїн в колхоз, сказав би: “Так, хто із вас буде хазяйнувать? От даємо вам фєрму, от даємо тєхніку, работайтє!” Нє! Нада всьо унічтожить до нитки. А щас кажуть молоко дорого, дорого м’ясо. А де ж воно буде? Де ж воно буде вам не дорого? Як ми каждого місяця тридцять скотоводов скота отправляли на м’ясо? Вознесенська. Даже нєсколько раз в Азербайджан отправляли вагонами! Скот отправляли, м’ясо отправляли. І тоді ж було того м’ясо – непоєд. А яічок скіки у нас – страшне було! Ну в каждом хазяйстві було. Птіцеферма була. Так там не знали куда дівать ті яічки. Вже возили, возили їх. Ну от.

А січас… Хіба це можна – десяток яічок – два сорок-три рублі. Ну нема в нас ума! От немає. Чо, допустім, у ГДРі? Ну розвалили тоже ГДР, так приїхали із Западной Германії руководство у цю ж демократичну зону, і кажуть: “Будете ви хазяйнувать? Розбирате це, чи будете так хазяйнувать?” Кажуть: “Нє, ми так і будем хазяйнувать”. От. Ну там не колхози називались, а коопєративи. Так у їх на каждого доход, на каждого чєловєка – пятнадцать доларов. А у ФРГ – десять. І ті приїжжали, приїжджали за опитом же. Як це можна понять? Шо казали, шо комуністи – погане там те і друге… От. А вони кажуть: “Ми будем, як були вмісті, ми так вмісті і будемо хазяйнувать”. Бо вмєстє лучче. От Голландія там… Вони ж багато опита перебрали в нас! Як хазяйнувать, як усе. І тепер вони передали, а ми чорті шо. Хіба це можна? Приїхали у село, закупили за безцінь, закупили землю, ці акції. А тепер до землі добіраються. Щас землю куплять і село вимре, потому шо цей буде хазяїн сидіть у городі, а техніка щас так позволяє, шо люди не нада! Можна, шоб техніка обрабатувала.

Ну вобщем ми плохий народ. Хоч кажуть, шо ми хороший народ – ні, ні, ні! Ми народ неважний. Єслі б ми хороший народ, ми б нікода б з тих пенсіонерів не іздівалися. Нікода! І оце, ану б в Германії, чи в Ізраїлі, чи в Амєрікє отако б приїхали, обдурили, у людей забрали акції за безценок і уїхали?! І оце їздять уже наші місяць, місяць їздять, добиваються, шоб вони заплатили, хоть людську цену… І нічого… Бо там такі самі сидять в руководстві. Нічого хорошого не буде.

В армії я служив на Чорном морє, на кораблі був. На Чорноморському флоті.Тоді в армію брали… Я зразу в учений отряд, і там нас учили восєм місяців. Потом, з учєбного отряда направили нас по кораблях, порозпитували, де скіки нада. П’ять чоловік – на один, на другий, на третій, на четвертий. Направили і я попав на есмінець “Бєспокойний”. Це в Севастополі була наша база. Да. Це ж тіки я попав сюди, пївгоди я побув на кораблі, і зразу попав на курси. Це не тіки мене. Бо техніка двигалася більшими темпами, серйозна тєхніка. І попав я у Ніколаєв просто учиться. Кончив я тут школу втору уже. Направили мене на корабель в Севастополь. Був я у тому… В

Румунії, Болгарії корабльом, даже у Турції був, в Албанії був. Вобщем тоді казали не плавали, тоді називали – ходили. Ходили корабльом туди. А як було те… Почот який був! Моряки, солдати! Чи домой пускають, чи там у город вийдеш. Ну люди относились дуже харашо! По-людські. По-людські односились до солдатів, моряків. От.

Тоді, я Вам кажу, даже, єслі ти не служив в армії, то за тебе дівчина заміж не вийде. Да. Там тод, конєшно, можна було розсуждать. Ідуть чисті, накормлені. А кормили! Я вам кажу, так кормили, шо єслі учєнія на кораблях, ну на флоті, учєнія ноччю, всі в морє. І закон такий – у двінадцать часов ночі ще обід, вторий обід. Попробуй не піти поїсти! Да. Визива КГБ. Да. Та каже: “Ми тоді вопрос задаєм: може Ви і служити не хочете?” Хлопцям кажу: “Оце двінадцать часов ночі…” А там п’ять чоловік – сьодні я бочкою, завтра – другий, післязавтра – третій. Кажу: “Ви, хлопці, з цим ділом не шуткуйте! Єслі в двінадцать часов об’явили под’єм, от, чи ужин вторий, об’явили – ідіть, беріть, беріть і кушайте”. А кормили, я ж вам кажу, – рис – половина м’ясо. Єслі макарони – макарони з м’ясом. І то ж не один раз! У обід – з м’ясом дають. Ужин з м’ясом дають. В двінадцать часов – опять ужин вторий, з м’ясом. Тоді до воєнних – з почотом. А це, єслі ти остаєшся свєрхсрочно, ще скажеш! Платили тоді дєньги. А ви знаєте, шо тоді, при совєтській власті триста рублєй – це гроші були, настоящі гроші були. І це на зарплату, квартіру давали. От. В тєчєніє полугода давали квартіру. Оце в город, як підеш… А всігда ж гроші. Я служив, я получав тридцять шесть рублєй. А тридцять шесть рублєй – це дєньги. Єслі в колхозі получали там – сєм-двінадцать рублів, ну він мог заработать, то я – тридцять шесть получав. Я собі позволяв, ну купить костюм. Пошить, вєрнєє, под заказ. От. Я вже, як додому приїжжав, приїхав, то в мене було все! Я собі приобрєтав, коли служив.

Значить, я служив із января підісят первого года по октябрь, читвєртоє октября підісят пятого года. Отако. П’ять год служили раньше. Ну я, напрімєр, коли заступали служить, так ми заміняли тих моряків, шо воювали. Ті фронтовики ну шо вони можуть розповідати? Це такі страшні історії під час війни! І кораблі тонули, та! Це таке діло, шо… очень тяжело…

Оце дідівщина. А тоді – не дай Бог, не дай Бог, ти обідиш рядового матроса! То не позавідують тобі. Потому шо… Один раз був моряк, він сам з Урала, а ми їх міняли, то вони, коли їх вже заступили, то вони фактічєскі нічого не робили. Обучали нас. І він. Ну, короче говоря, то поясом ударе. І сказали. То його моментально убрали з корабля. Моментально. І тоді така дружба між моряками! Така дружба. Це, я вам кажу, як брат з братом. Триста чоловік. Ну офіцерів було дето около двадцяти пяти чєловєк, а то свєрхсрочники були. Там були – БЧ, боєвая часть. Ну п’ять БЧ було. От. І це в каждому БЧ один був офіцер, старшина, зам старшини. У того, шо КГБ, у його там були погони,

майор. Ну тоді були високіє званія. От. Ну це у мене один раз, один раз не пообідали ноччю, оце визивав. А то так не приходилося встрічаться, ні по яких вопросах з ним. Ну він за воспітатєльную работу, в основном. Шоб, допустім, там же ж були, були із Западной України. Були у нас і ті представітєлі, служили там. То там були… Ну в основном, отетіх наблюдєніє вони вели. А чого? Ви ж знаєте, тоді ж в Западній Україні бандери там… Шуму було. Да. І отето в основном. Ну і розговори, шо мєжду друг другом замічали, шоб… Нада, шоб контру не разводили. Ваше дєло служить і виполнять боєвиє заданія. Оце так. Він один був. Там же ж в нас, я кажу, кораблів багато, і на каждом прєдставітєль був. А там шо? У штабі їх ще багато було.

Ну от, а самі ми, як солдати, до тіх же западенців относилися, як до братьєв. Да. В нас був ето… Ярослав, Хитрий фамілія. От. Це ми з ним луччі друзя були. Дружили от і до. А тоді йшли заграницю, ми йшли у Турцію, в Албанію, то їх всіх убрали. С корабля убрали. Чого воно так? Я не знаю, конєшно. А потом прийшли, їх опять вернули на корабль.

Тобто, коли ми виїжжали в другі страни і у відкрите море, то їх взагалі з корабля на якийсь інший корабль переводили. Да-да, которие оставались в порту. Ну я так думаю… Ну, хто неблагонадьожний такий був. А більше насильно ніхто… Ті, хто не пользовались авторітєтом ілі уваженієм, не пользовались не мєжду моряками, а у начальства. Оце на кораблі держали так: одного азербайджанця, одного латиша, одного естонця, одного, допустім… Но в основном, флот состояв на Чорном морє із українців і росіян. Оце – дві національності, які, короче говоря, займалися тєхнікой бойовою. Дві національності. Ми ж браття. Я считаю, шо українці, шо росіяни – вони одинакові. То шо начальство там ругається друг з другом, от, то їхнє дєло, конєшно... А тих азербайджанців, грузинів, чи ще когось було мало? Да, да. Дуже мало! Я от кажу, шо, допустім на есмінці, на есмінці – ну це чєловєк дєсять-пятнадцать, ну хай двадцять – це саме більше. От. А то, в основном, українці, росіяни.

Я знаю, із Рязані були рєбята. І вони сильно любили випить. І оце начальство за ними наблюдало даже. Даже це на кораблі ларьок був. Ну і там – одіколон там, бритви… І це приказали, шоб нєкоторим даже одіколон не отпускали. Да. От приходе до мене один етот з Рязані. Такий здоровий парєнь. Такий бугай, ведмежої натури. Каже: “Слухай! Іди, – каже, – в ларьок…” А там були по рублю бутилки півлітрові отакі одіколона – “Тройний одеколон”. А командір приказав, як хто купе з посторонніх їм, каже, зразу – на гауптвахту! А я думаю... Я нікода не бачив, як п’ють одеколон. Коли помазав язика, а оно ж пече! Як вони його п’ють?! Пішов я. Пішов, взяв я цю бутилку ж здорову. От. А він же ш зайшов до мене на пост. Там я радіометрист був. Радіолокаціонна станція. Там кружки були алюмінієві. Як солдати. Він вилив туди півлітри того, а я стою дивлюся, рота роззявив. Ну я з села. Тоді водки вобще не пили! Не самогонки. І він оте п’є, а в його та шия красніє, красніє. Думаю, ну впаде січас. Ну він випив.

“Хех!” – “Ну, – кажу, – як?” – “Як? – Во” – “Так, – кажу – більше не приходь, бо, не дай Бог, узнає командір, посадять мене”. Да, так вони… Я ще тоді нікода не думав, шо тоді можна було “Тройний одєколон” пить. А каже у їх це… ну… Розказує, шо у їх в магазинах, тіки привезли одеколон “Тройний”, каже, очередя. Пока оце не розберуть, каже, от магазина ніхто не отходе.

А в нас строго слідили. Нельзя було… Занести на корабль невозможно було! Один раз, ну приспособились. Ну, це ж чєловєк. Він приспособиться до всього! А у нас на кораблі давали носки, а до носків давали такі резинки… Прицепиш за носок, а потом – за ногу прищепляєш. І тоді не пада. Щас резинки в носок затягують та носок не падає. А тоді – падали. Ці приспособились. Ідуть у город, сюди бутилу, туди бутилку. Один раз занесли чотири бутилки зразу – піймалися! Командір корабля строго запрітили… А ідуть на бєрєг, називалось. Так ідуть – провіряють, і назад ідуть – провіряють. А то, ну, хто? Не додумались зразу униз заглянуть! Всьо. Потом це приспособилися до другого. На каждом кораблі єсть сєкрєтна часть. І старшина каждого дня ходе на бєрєг у сєкрєтну часть – сєкрєтні документи приносить на корабль. Іде з корабля, опять приносе. Так вони приспособилися – чемоданчик, де сєкрєтні документи, у чемоданчик приносить водку. І там піймали. Посадили! [Сміється]. А на кораблі спірт дають морякам. Ну не то шо там пить. А матєріальную часть промивать. Так ми приспособились до чого? Берем отой спірт, а матєріальнію часть протіраєм бєнзіном – Б-сємдесят. Ідем в БЦ-пять, ото візьмем бєнзіна. Тоді берем пінцетиком, протрем, там були такі часті… Да. І там розоблачили. І тоді строго надьожним давали спірт, шоб протірать матєріальну часть.

А я було, ну я ж тоже живой чєловєк, хочеться ж отпразнувать – Пєрве Мая, Октябрьське і Девяте Мая. Хочеться ж грам підісят випить. А я це спірту вип’ю грам підісят, я цілий день лежу. В мене цілий день голова боліла тоді, я не мог переносить вотето всьо. І як провіряють, кубрики провіряють на празники, а я лежу. А начальник служби нашей він вже зна, раз я лежу, – це вже випив, це буде три дня лежать. Та він з мене сміється. Всігда прийде і сміється. “Ну, – каже, – єслі тобі нєльзя, ну зачем ти, – каже, – п’єш?” – “Ну, – кажу, – всі люди п’ють, і я захотів”. Як той – коняку підковують, а друга ногу підставляє. Так і я. А спірт, ну як? Водой розбавляли. А єсть люди так пили, запивали водой. А в мене тємпєраменту немає. Це самий лучший спірт з України. Самий лучший – чистєйший. А то, даже з Руминії получали ми спірт. Ото налью стакан, через дві мінути стакан білий. Геть білий стакан! Я кажу начальнику: “Шо це за спірт, шо він білий?!” А він каже: “А він з Руминії, з кукурузи”. Він считався тєхніческій. Но ми получали з своїх заводов, з своїх сахарних заводов медицинський. І то, як кажуть, на ложкє, в стакан капнули, а воно біле зразу.

Ну я вам скажу, на флоті учили… Стріляли ми по мішені, по мішені… Був приз артєлєрійський, приз по подводним лодкам. Хто побідить, тому вру-

чали. Ну тягали тоді шит, на кораблі вони натягували тросами брезент, потом з брезента стріляли. Бувало, шо до тридцяти кілометрів. Стріляли по йому. А потом підходим і щитаєм, скільки отвєрстій. І таким образом опрєдєляли, хто з кораблєй само лучше стріляє. Вручали призи, отпуска давали. Я за п'ять років четирі рази в отпуску був. Да. А в отпуск додому, до батьків ходив. Ну, єслі наш законний отпуск – два рази. А то, хто уже заробляв, по десять днів давали. А так – двадцять читирє робочіх дня були. А тоді жить можна було.

Коли виїжжали в Албанію, випускали на берег. Пішли ми в порт Дурець. І нас випустили. А випускали по п'ять чєловєк. Один старшина і четирє чєловєка. Я за них отвічав, шо ми повернемося. Пішли ми у город, а вони… Така бєдна страна була! Така бєдна! Ну, представляєте? Промишлєнності ніякої. От заходим… У них ще часна собствєнность була. Це підісят третій год. Приглашають нас в магазін. Ну, приглашають, – зайдем. В них такі четирє, п'ять, шесть полок. Ну, смотря який магазін. І у них основне розвітіє – сєльське хазяйство, виноград, в основном. І оце – коньяки, самогон. Все отето. А нам давали гроші. Відпускали в город, нам давали їхні гроші. От. І ми заходим, а він нам наливає такі стопочки – маленькі, наливає коньяку. І це ми випиваєм, платим гроші, а він не хоче брати гроші. Гуманность така сильна. Ну не хоче брать гроші! Ми йому говорим: "Ну нашо вони нам? Ми ж уїдем, вони пропадуть!" Да. У Тірані – це ж їх столиця, були у Тірані. Там, у парку, у парку дєлали нам встрєчу. Я вам кажу, шо ж там тіки не було на цій встрєчє!!! А-я-я! А тоді ідем по городу, у цьому, по Дуріцу, ідем. Їде на ішаку албанець. Везе сіно – така тачка. О. Ну короче говоря, допотопна. Підганяє того ішака. І обнімає, цілує нас. Така дружба була. Ну це на день випускали, а вечором на корабль.

Я вам кажу, в їх вобще не було нічого! Коли ми були, їх строїли наші. Строїли пєрвий цементний завод. А оце Косово, шо отділилося, конєшно їм, це їхнє діло, ну це вобще по біссовєсному вони зробили! Во время войни їх, оцих косоварів, підібрали серби, потому шо там сильне таке гонєніє на їх було со сторони італьянцев, от. Ну, коли фашистські режими були, сильне тоді гонєніє на їх було. Да. І їм предоставили землю дали серби. Вони начали там хазяйнувать. Все жили, все було харашо. А от тепер бачите, як получилось? Закрутили, перем'яли, вобщем по-своєму зробили. Сербів унічтожували.

Ще були в Болгарії, і колись в Руминії були. Це нас випустили. А шо ж? Хлопці молоді, красіві, одіті з іголочки! Да. І забрєли ми в школу. Зайшли в школу. Дівчат там! Красавиці! І це ж всі повискакували! Раді. Ми з ними фотографіруємося, обнімаємося! Там звонок на занятія, які там занятія? Моряки прийшли! [Сміється]. Ой! Так їх єлє позаганяли їхні учителя на занятія! Інтєрєсно, дуже інтєрєсно було!

[А без жінок] як обходилися? В Севастополі жінки були. Дівчата були. Начали вже… після підісят третього года начали вже організовувать СПТУ.

Вот. Начали такі учєбниє тєхнічєскіє училища організовувать. В Севастополь, було, так просто не пройдеш, не пролізеш. Там сильно строго було. І тільки по пропускам. Нікого не пропускали. Таким образом, виходили с положенія. Одні женились, другі не женились. Та так воно. Тоді даже понятія не було за гроші. Та даже... Тоді тіки согласіє було. А так нє! Тіки по согласію. Боже збав, ви шо?... То, навєрно б, і моряка того, і її… І не найшли б! Були случаї. Єсть же ж разні… Єсть красавіци такі були парні. Один, вобщем… Жінка скаже чоловіку, шоб він моряка прислав там чи дрова порубать, чи шо-то порядок навести, чи там шо-то одремонтіровать. Так він приспособився до того, що жінка напише записку, шо коли йому прийти, і чоловіку в картуз положе. А у чоловіка він у комнаті убирав на кораблі. Там у каждого офіцера був свій ад'ютант на кораблі. От. І піймали. Розоблачили. То він її покинув, а його списали з корабля.

Тоді було оце так. Тіки моряк в чомусь провинився, це спишуть з корабля, отправлять ілі на Волзьку флотилію, ілі Дунайська флотилія. Було отправляли таких. На флоті не держали. На флоті служили тільки предані совєтській власті моряки! І такі спеціалісти досконалі. Тут у нас у селі був один спеціаліст. Вже його немає, вже про нього і казать можна. Ну він любив тоже ето дєло. Випить, да. То його тоже фуганули на Волзьку флотилію. А потом звідтіля вигнали. Тоді не церемонилися. Єслі ти не спеціаліст, ти кораблю не нужен. Кажен командір старався, шоб на кораблі були предані люди. Шоб не було таких, як оце я кажу.

Я вчився в [нерозбірливо] тєхнікумі, на механіка, і нас за один день, за один день забрали сорок два чоловіка. За один день забрали. А чо то так срочно, чо так, шо оголили тєхнікум, я даже вам до сіх пор не можу отвітить. Чо то воно так, таке колічество. Я знаю, шо коли я демобілізувався, прошло ж время, і пішов зразу в тєхнікум. Но по закону я знаю, шо, по закону вони обв'язані мене взять. Вони взяли мене з тєхнікума, вони обязани мені предоставить мєсто учоби. Да. І ето… Пішли, а секретарша там була така протівна, каліка. "Містов немає, містов немає!!!" "А, містов немає? Завтра прийдеш… [нерозбірливо]". І я написав пісьмо Жукову. Пришло ж пісьмо. Потом, короче говоря, за двоє суток прилетіли вони в село до мене, просить: "Пожалуста, йдіть. Беріть своїх хлопців і йдіть, і занімайтеся". Так там лист такий прийшов – пісьмо, Міністерство оборони. Там приказів! Ну, шоб не збрехать, штук двадцять приказів! Єсть такі, шо… Ну на нашій стороні, вони обязані предоставить.

Невідомий: За шо це Ви розказуєте?

Іван Леонтійович: Ну, як не принімали в технікум після армії.

Невідомий: Чого?

Іван Леонтійович: Ну того, шо мол, у нас четирє групи єсть, три групи єсть, ми не можем більше взять… Ну там з фінансами зв'язане. А то й гроші

найшли, і все найшли! І нас взяли сорок два чи сорок пять чоловік. І вернулись ми тоді ж опять учиться. То моментально найшли і ето… і гроші найшли. І місця… А вони шо зробили? Ума багато не нада! Пацанів розфасували, і у каждого з пацанів по пять взрослих нас, бо розбалувались, бились та ламали… Оце тіки прийшов на заняття, поламали стіл. Хто поламав?! Мовчать. Кажу: "Ану держіть двері". Шоб вони не повискакували. Один держить, а той лупе. Ремньом. Знімаю ремень і ремньом – моряцький, широкий такий! І лупе, пока не скажуть! Сказали – всьо. Шоб завтра до занятій стол був одремонтірован!

Це ж ми і після армії в формі ходили моряцькій, бо нічого ж було одівать. Ті – в солдацькій ходили, а ті, моряки – в моряцькій формі ходили. Так вони… Во-первих, дисципліна поднялася в технікумі. Успіваємость поднялася! От. Та, вобще авторітєт тєхнікума виріс от і до. А вони не принімали!

Якраз Сталін помер, коли ми на флоті служили. Значить, було це, помоєму в підісят третім году. Да. А я помню, було, значить, так. Портрет Бєрія у мене над головою висів. І для того, шоб не було ніяких заворушень, кораблі пішли всі туда, у сторону Грузії. І це ж увільняли на бєрєг, з оружієм нас увільняли. І главно, шо у город було… Це приходим – часто ходили туди… Приходим у город, пускають нас у город по п'ять чєловєк, як за границею. І вони отакого на нас дивилися. Грузини. Косо дивилися. Підем у парк, молодьож там, дівчата. Ну інтєрєсно ж там. Ми ж дікарі – можна сказать пять лєт же без женщін. Да, пішли ми. А там у їх у парку такі подвали. І в подвалі продає з таким носом продає пиво. Нікада не давай… Я помню, дав двадцять пять рублів… Він налив нам... з Баштанки – Сєрєнко Іван Петрович, нам по бокалу пива, випили і… не дає здачі! А двадцять пять рублів – це ж тоді дєньги були добрячі! Я йому: "А здачі?" Він узяв копійок, кинув межи очі… Отакі друзя були! Понятно? Так шо… Та там вони все время такі. Перед цим було, після цього було те саме. Нічого не змінилось.

Невідомий: В Поті ходили?

Іван Леонтійович: Да.

Невідомий: Там же наша база була. Пограничники там стояли.

Іван Леонтійович: Да. Він і щас є. Главно, шо… Чо ж ви?! Ми ж ваше государство защіщаєм? Чо ви так ненавидете нас? Моряків простих? І це постійно відчувалося. Да!

Невідомий: Саме удівітєльне, шо даже Лєрмонтов писав: "І много лєт тому назад…" Оні ж самі прийшли в Росію?

[Запис призупинено].

Іван Леонтійович: Це з історії, конєшно. Може це і казать нєльзя? Прийшли ж його [після смерті] описувать [вєщі], шоб у доход государства. Открили гардєроб, та там сапоги Сталіна робочі. І ото воєнна форма Фурманова і робоча Сталіна, і нічо нема буквально. А вони прийшли [сміється] його описувать. Ну я Вам скажу так: там валять на Сталіна… Оце, як у нас у селі. Той розрішав

колоски собирать, люди не повимирали, а хто розрішав отбирать у людей – люди повмирали. А все валять на нього. Я не хочу защіщать Сталіна, но нада шоб історія розібралась. Я знаю, в нас у селі, як пацани, знаєте, ну бігали по сцені… І біг один пацан, і збив портрет Сталіна і пробив, одів на ногу. Ну це як раз перед смертю Сталіна. Пробив і … буквально ж доложили, міліція приїхала, і цього пацана забрала. Ну на другий день Сталін вмер, і пацана випустили. [Сміється]. Повезло.

Раньше портрети члєнів політбюро на кораблях у всіх висіли. І Бєрія теж. Да, в кожному кубрику. Ну був Каганович, це помню, він висів.

Ну там були мітінгі сільнєйші, роз'яснювали, мітинги роботу проводили. А потом Хрущов виступи в ото ж на с'єзді, розоблачєнія Сталіна і Бєрія були. Ну люди не дуже одобряли. От чо в Італії Мусоліні пам'ятник стоїть? От спрашує кореспондент наш: "От як у вас Мусоліні скіки людей унічтожив?" А йому – "У нас, єслі він мені не сімпатічний – я не дивлюсь у його сторону". А у нас – все унічтожили. Хай допустім, єслі нове поколєніє не уважає Сталіна, – не нада. Так старше поколєніє уважає. І отето, шо вони сдєлали, перестройку сдєлали… так нєльзя дєлать було. Хай, допустім, я не уважає – другі уважають, треті уважають! А оце можна було дєлать лєт через підісят! Тоді можна було унічтожать портрети, там, пам'ятники і все! Ну от смотріть, у нас, у парку, стояв памятнік Лєніну. Хай би він там і був. Время пройде, воно само спишеться, унічтожиться. Нє! Нада тіки людей настроїть друг протів друга! О. Або візьміть ту же Западну Україну. Ну уважають вони Бандеру, хай вони уважають! Хай ставляють пам'ятник! Ми не уважаєм – нашо він нам нужен? Пройде время, пройде підісят, сто лєт пройде, це увійде в історію, нікому воно і не нада оце во, показувать, шо ми патріоти, лучше там, чим у Донєцку! А донецькі хочуть показати, шо вони лучші патріоти, чим в Западній Україні. Нєльзя цього дєлать!

Ну я Вам чесно кажу, я протів того, шоб уровнять, хто був в ОУН-УПА служив із нашими вєтєранами. Не нада равнять цього. Время пройде, время пройде, от. Воно це все забудеться. І люди будуть друг другу руку подавать. А цього не нада робить. Нада ум імєть! Гітлер не побідив совєтськой армії, а вони виступали проти совєтськой армії! Та совєтська армія їх з ліца землі змела! Осьо сусід – нема його в живих, – так він із Западной, з Германії, переганяли там скот, переганяли коней. А ми були голі й босі, даже пахать не було чим. Так шо вони робили? Вони захватували цих коней, захватували цих коров, поунічтожали цих солдат. Ну шо ето такоє? Це глупость, глупость. Протів такої армії? Всьо равно б їх унічтожили.

А шоб согласіє було, допустім людське, от, хай воно, там шо хочуть там, ставляють памятнікі. Не нада цього робить. Я в Севастополі як служив, кримських татар вже не було там. О. І демобілізували моряків, шо участвовали у войну, і аварію здєлали на желєзній дорогє. Ну шо з того? Їх виловили, порозстрелювали і всьо. Всьо равно нічо не здєлаєш. Історія доказує, доказує, шо ти

силою народ не завоюєш. От січас Ви смотріть, шо наші начальники гребуть, граблять, крадуть. По-чорному крадуть. Ну зачєм ето? Шо тобі? Не хвате? Ну вкради, там сто тисяч. Хвате з тебе? Хвате! Нє! Нада тіки два міліарда! Три міліарда! Ну нізя ж так! Єсть же другий народ, другі діти, которі хліба не доїдають. Я Вам скажу, я пішов на пенсію в двохтисячном пошов. Так хліба не було у нас! Хліба не було. А я проробив всю жизнь іженєром у нас. Це так: єслі у неділю раз попаде буханка хліба, то харашо. Вони привезли прямо перед виборами на [нерозбірливо]. У нас дві корови було. Привезли вони хліба і дають дуракам таким, як я, шо я всю жизнь пробробив в колхозі. Дають по буханкє хліба, задобряють, шоб я за його голосував. Ну це за Кравчука, за Кучму. Ну нєльзя, то неправильно! Неправильно. Або за цей Крим, за Севастополь. От. Ну такий в мірє розклад, шо… Ну ніхто, допустім, не одбірає землю. Єслі одбірать, то це у нас должни і Австрія одібрать землі у западній Україні, там. І Румунія должна була одібрати землі. Хоть тоді тягнули все до себе, до кучі тянули. Ну а так случилось, живіть. Народу все одно. Народу тіки жить, життя дай!

Так шо, я проти, шо отето враждують. Нічого це не дає хорошого. Ви знаєте, у нас один такий ярий, ярий-ярий дуже "бендера" був! І він ото все недоволєн совєтській власті був, все не доволєн, та каже: "Ось наші прийдуть, ми вам покажем, ми тоді заживем!" Да. А чото мені запоминається цей случай. А потом прошло время, прийшли ж це їхні, от. І куска хліба немає. А я кажу: "Ну шо, – кажу, – прийшли ваші, лучче щас?" А він каже: "Ну їх на хрін. Наші хуже чим ваші!" [сміється]. Ну він мав наші – "бендери". Ну от власть, отаку власть, понімаєте? "От як прийдуть наші, ми вам покажем!" "Ну шо? Прийшли ваші, лучше вам?" А він каже: "Та ну їх на хрін. Наші ще хуже, чим ваші!" [Сміється].

А от в пітідісяті тут вже багато з Западної України переселялися. Ну шо? Переселялись працювати, за ним наблюдали. Нічо, ексцесов ніяких не було. Нічо такого поганого не було. От. Єдінственно я ж кажу, случай тіки один: "Наші хужі чим ваші". Ага. Тож тоді пройшов місяць і зарплату ідеш получаєш. У нас тут один прєдсєдатєль колхоза, оце сусідній був. Да. Ну і зарплату нада було получать. Уборка йшла. Нада було зарплату получать. А він не поїхав в банк за дєньги. Звонять йому з банка: "Чо Ви дєньги не получили?" А він каже: "Та ну їх… Мені вже ті п'яниці понадоїли!" Ну, шоб вони не понапивалися. Ну, а тоді їх кинули до ФЗУ у Київ. [Сміється]. Визвали його в Київ, так він пішки, пішки біг із Києва додому. Прибіг і зразу зарплату отдав. Каже: "Хай вони позаливаються". А я зарплату отдам? Каже, мені сказали так: "Пішки підеш, три дня даєм тобі сроку, шоб всі зарплату получили, і доложиш в Київ". А сєчас? Допустім, чоловік заробив сто рублів, а вони рубиль дають! А-я-я…

Можна розказать і за свою родину. Батька мого звали Лєонід Яковлєвич Дубовий. Девятсот сідьмого року. Рано помер. А мама –восьмого года

була. Марія Афанасіївна. Дівоча фамілія була в неї Рева Марія Афанасіївна. Ми тоді були Привольнянського району. Сначала Привольянського района сдєлалі, тоді Новобугского района. Це нас кидали, кидали сюда-туда: або Привольнянського, або Новобугського района.

Ну мама в колхозі робила, скирдувала, там, скирди ложили. А батько, нада ж було зароблять… В кар'єрі камінь добували і колхозу продавали. І то вони вижили. Я знаю, шо я ще пацаном був, вони це… Ну каждий человєк, він хитрий по натурі, і це так ложать камінь, а не так складують, допустім, шоб, куб, а наклонно дєлають. А воно получається, там – куб, а фактічєскі, там і куба немає. Трохи оно… Ніжній камінь возьмьош, потянеш, а воно – валяється. І фактічєскі, воно замірять нєльзя. Колхоз цей камінь закупляв. З колхоза приїжжяли, забирали, і платили большиє дєньги. От. І таким образом оце виживали. Да, це він після того, як він камєнщіком був. Потом послали його, він у Кіровограді кончив курси бугалтеров. І він уже працював у конторі, бухгалтером в колхозє "Маяк комунізма".

Дідів знав, добре знав. Бабушек тоже знав. Дуже добре знав. Тіки, шо я пам'ятаю? Наша бабушка ходила колоски собирать. Насобирає колосків, і балками йде додому, шоб не одняли. Це я добре помню. Це – папина. Я більше був у папиній бабушки. А у маминій була дуже велика сім'я, я там рідко бував. Ну, я бував більше там, де мені їсти давали. [Сміється].

Дєда звали Яков… А по батькові не помню. Ну Яшка на нього казали. А як голодовка була, дід уже кончається, як кажуть, послєдні соки з його виходять. А була ж команда яка? Підбирать мертвих. І от бачать – лежить дід. Ну вони його поштовхали, положили на труну, і на кладбіще. А він… розтрясло його, і він проснувся, та каже – а він якось так балакав – каже "Ей ти! Куда ти мене везеш?" А ті ж хлопці вони пайок получали за те, шо собирали мертвих. Каже: "Куди ти мене везеш?" Каже: "На кладбіще". – "Ей ти, поворачивай назад!" [Сміється]. І так довго він живий був. "Ей ти, поворачивай назад!"

І був, ну, у батька брат. Учився у Воєнній Академії в Москві. А дєд був, оцей же дєд, був сторожем на баштанє. І цей дядько Гришка, шо приїхав із Москви в отпуск, каже: "Пішли до дєда, може дасть, хоч попробуєм кавуна". Пішли ми. Туда. А він не дав. Да. Внукам, синам не дав. От. Ну тоді такий патріотизм був! Строго там. Короче говоря, не було такого розбазарювання. Його поставили сторожувать, він не дав. А ми ж із його племенником тоже, він з дівчиною і нас двоє пацани. Так ми зайшли, коло подсолнуха, як щас помню, накатили туди кавунів. Так рідний батько не дав своїм синам! А ми дали. Так цей дід голод пережив. Да-да, да, пережив. Везли його уже на кладбіще, він: "Ей ти, поворачивай назад!" Да... У нього було два сина. Один син – він, оце ж в школу ходив, і він талантлівий. От він і батько – це вони рідні брати, вони умніші люди були. А от я вже, допустім, як от неба до землі. Я занімався, ну так… А той – поки тіки задачу напишуть на доскє,

а він вже вирішив! Він в Академію поступив до войни, потом забрали в армію, як война началася. Одвоював, і опять пішов в Академію. Отако.

Про господарство їхнє я вже не помню, не буду обманивать. За те як раніше жили не розказували, бо тоді, понімаєте, боялися за ці вєщі даже рота розкривать. Боялися, шо це – секрет, не секрет? Боялися. Ну тоді господарі були хароші, потому шо, єслі хочеш буть господарєм, нада в пєрву очередь буть не ледачим. Понімаєте? Єслі ти ледачий, з тебе господаря не буде. Розкуркулення – це раньше було, до тридцятого года. У нас тут раньше, раньше проходило розкуркулення.

Про школу пам'ятаю свою, яка там школа була. Пам'ятаю, як я ходив. А там жив, раньше, жив пан. Там зданіє таке добротне, воно і щас стоїть там. Дєтський садік січас. А там січас можна розмістить дєсять класов! І ще колхоз построїв ще й нову школу. А для чого він построїв?

Історію нам викладали, як при совєтській власті викладали… шоб не агітіровали там проти совєтської власті.

Ми от всі так балакаєм, а історії не знаєм. От допустім, шоб було більш організовано екскурсії в ту ж саму Западну. Шоб ті "бендери" показали, ті скроні, скрині, ями… Я чим не доволєн? В мене був брат, він у дєвятнадцать лєт помер. Учився в Харкові, зразу після войни, направили його. Він отлічнік був. Направили його туди. Ні. Не його, він учився… А дівчину направили. А дівчина окончила педагогічний тєхнікум. О. І убили її там. А я кажу – і тоді, і січас я не ізміняю отношенія, – кажу: "За шо? Вона ж їхніх дітей учила! Їхніх же дітей учила уму-разуму!" Вони взяли її вбили. Я тоді і щас не доволєн…

Мені кажеться нам, Україні, нада строгого президента, вопрєкі демократії… І не нада на тіх нападать, і на тіх нападать. І так, шоб чуствовалося – що то брат і то брат. Просто історія нас зробила такими злими…

У партії я був. Щас Вам скажу. Із підісят третього года це по восімдесят пятий, чи… Ну я член партії був дурний. Я чесно, допустім, виповняв свої обязаності. Я недовольний був, допустім, тими партійцями… Я не знаю, як інші відносяться до іх, це Ваше лічне діло, но я… Оце такі, як Кравчук, Кучма… Шо вони натворили Україні – судить їх міждународним судом! Судить нада! Я от кажу, ага: "От чо ж німці?.." – я Вам уже розказував – "взяли розігнали колхози, а начали, організували коопєратіви у них стали називаться, і хазяйнують вмісті?!" І до їх ще їздять учиться їздять. А наші шо сотворили? Або: "Ну де це, в якому государстві було?" Я, допустім, секретарь ЦК, я і близько не був возлє Чорнобиля…" Я – ліквідатор. В мене документ, і я пєнсію получаю чорнобольську. Шо ето такоє? Це судить нада етіх бандитов! А тім, хто, допустім, дєйствітєльно був там ліквідатором, не дають ето… пєнсію нормальну! Ну це ж не правильно, це ж тіки ми дураки грабим свій народ!

Як був я членом партії ніяких привілеїв в мене не було. Я робив всю жизнь главним інженером. У мене авторітєт був серед механізаторов, мене

всі в селі знали. Механізатори горой за мене стояли. У мене тіки одніх механізаторів було сто дєвяносто пять чоловік! Це тракторов сто дєвяносто пять було. А механізаторів більше трьохсоти.

А взагалі, в повоєнний час, простий народ до партійних ставився… Ну в повоєнний час тоді авторітєт сильний пішов, як оце начали німця гнать, то дєйствітєльно тоді авторітєт сильний був. А так, конєшно, були до войни… От я знаю, у нас був прєдсєдатєль колхоза у селі, тоже член партії, німці прийшли, розстріляли. То дєйствітєльно був член партії. Дєйствітєльно член партії. Він нікогда не возьме с колхоза, не вкраде, не візьме… Цибулинку, картошинку нікогда не возьме. Отакі були члени партії чесні. Це вже після войни оце банда розпоясалася. Ну… в шистидєсяті годи началося. Ну представте собі, у нас у районі було, з руководства я маю ввіду, я, сєкрєтарь райкома і предсєдатєль колхоза, які ну… іменини в один день – второго августа. У мене, сєкрєтаря райкома і предсєдатєля колхоза в Баштанкє. Да. І йшли ми на пєнсію разом. І їм, їм, коли вони пішли на пєнсію, вручили по цвітному тєлєвізору, а тоді – це подарок цінніший був! По цвітному тєлєвізору. Мені ж – я тоже член партії, так і авторітєт у мене не менший чим в їх був, – мені вони вручили дєтський самовар. Да. Ну оце Вам і разниця. І той член партії, і той член партії. А у їх уже в те врем'я, уже тоді були цвітні тєлєвізори. А я ще й не бачив, шо то таке цвітний тєлєвізор. А мені чайник вручили! Це було в двохтисячном. Ну коли ж? Я вже запутався… Ну я тридцятого году… В девяностом году. Одніх комуністів держали тіки, шоб робить, от, а одні – пользувались благами там всякими.

А Ви думаєте революцію хто отето сдєлав? Отетот переворот? Це ж вони сдєлали, комуністи. Потому шо вони награбили дєньги при совєтській власті. Награбили дєньги, долари. Не було тоді… Попробуй заікнуться. Як раньше було їдеш, і долари везеш з собой. Тоді б посадили год на піісят. А ім і надо було, шоб така бардєль дєлалась, шоб можна було і за границю їхати. Кругом раз'їжжать, шоб свободно.

Пам'ятаю, коли почали уже з'являтися у селян радіо, перше радіо, телевізори, холодільники. Це ж у тому селі були… Радіо "Родіна", з батареєю. Да, великі. Радіо "Родина" називалось. Та й допустім, я учився, та й другі учились. Ми понімали, шо таке єсть, радіо. А привели тьотку, не знаю, якого вона года, но дуже стара. Привели, вона послухала. Сиділа вона слухала, слухала, встала і іде додому. "Куда це ви ідете?! Послухайте". "А ну їх к чорту! То вони брешуть. То вони за стєнку позалазили, і балакають!" [сміються]. Так ми сміялись. Каже: "То вони за стєнку позалазили, і балакають!"

[А телевізори, коли почали з'являися], я і нє скажу. Я робив мєханіком, тоді у мене вже тєлєвізор появився. А так… Нє помню, коли це… Раньше коє у кого були. Да. Навєрно, тєлєвізори появились ще до войни. А чо я помню? Показують по тєлєвізору, як телевізор робе, і сім'я сидить вся. Всі

около тєлєвізора. А то сильні були поміхи – іскаженіє ліца. А сиділа собачка мєжду німи. І ото, як іскаженіє ліца, то собачка почала лаять… Так помню, як січас. Мене сміх розібрав. Шо собака, і та на телевізор гавкає!

Пам'ятаю, як перший раз із села до города поїхав, до міста. Вобщем вивезли нас, з мамою вивезли, на Новополтавку, а потім поїздом робочим. Там тьотка її жила. Пішли ми в центр, туди ж у город. А потом пішли морожено їсти. А я ж його і не бачив. Так мама купила одне – я з'їв, потом друге – я з'їв, так я шіснадцять порцій з'їв! Це в Ніколаєві. Поїхали в Новополтавку, робочий поїзд ходив на Ніколаєв. Так сміялися вони з мене. Годів пятнадцять сміялись, шо це поїхав у город, і сімнадцять порцій мороженого з'їв! Я його і до сіх пор люблю.

Оце вчора день рождєнія було, питають же ж онуки, правнучка: "Шо тобі, дєдушка, привезти? Кажу: "Всі шоб купили мороженого!" І попривозили такі разні: одні в відрі привезли, одні в мішку. Такий мішок зав'язаний. Я такого мішка ще й не бачив. Шо мене поразило тоді – я сильно хотів трамвай побачити, і на трамваї покататься. Так мене не могли стягнуть з трамвая. Я їздив цілий день на йому. Це вже після війни. Да. Ну, а ще, шо я знаю? Я вже позабував, канєшно. Людей багато, канєшно. А коли був на станції, я первий раз поїзд побачив. Я ж його ще не бачив. Там на станції я на поїзді поїхав на Ніколаєв. Такий силена желєзняка!! Я ще ж такого не бачив, шо воно представляло… Да…

Ну, а залишитись там потім не хотілось. Ні! Я і зараз не хочу. Я ось поїду до внучки, ну, там то в больницю попадаю… То операцію робили на глазу, так я у неї був. От. То я не хочу! Хай мені любі дєньги дають, я не хочу… Я вийшов, усівся в тіньочок, мені харашо. Не хочу в города. Я не стороннік города. І раньше такий поділ існував – це з села люди, а ці – з міста. Певне було таке от ставлення різне. Ну це в ті времена, конєшно. Тоді разлічіє дуже велике було. Дуже. Тоді, кажу, с покон вєков, тоді обіжали крєстьян, обіжали, і сєйчас те саме. От прямо, прямо наче нашествіє таке. Тоді крестьяне нікому не нужні були, тоді одні угнітали, ось, щас другі угнітають крєстьян.

А що ж крестьяне… Я б показав, який хліб печуть для крестьян. Ви вірите, собака не хоче їсти! Зараз, да. Це Гаркуша був… Він і щас предсєдатєль облдержадміністрації, а то тоді… Возили аж до Гаркуши, показували. Ну представте, собака не хоче їсти той хліб. Понюхає і одійде. На його страшно дивиться! І нікому до цього діла немає. Це приїде внучкін чоловік. Ну і так розбалакаємося… Він стороннік того, шо на ці трейдери, шо закупляють зерно, шо мало їм платять. Крестьяне мол деруть три шкури. Які три шкури? Крєстьяни вобще обіжені. От і до обіжені. Чо ж у Канаді? В селі на заправкє, в городє на заправкє стоє солярка кілограм солярки у городє два долари. От. А крєстьяніну отдають на обробльону продукцію долар? Це дешевше. А в нас? Це я ж телевізор дивлюсь, газети читаю. От. Я інтересуюсь. В мене бабушка, так та! За одне лаємося тіки – за те, шо вона… Вона

у тєлєвізорі оце оту Верховну Раду і ноччю і дньом. І ноччю і дньом. Оце послідні ізвєстія – це в неї стіхія! А я не люблю брехунів. Ой не люблю!

Ну я теж можу подивиться… Я тоже дивлюсь послєдні ізвєстія часто… Там п'ятий канал дивлюсь, "Один плюс один", "Інтер". От. Но мені не нравиться, шо вони брешуть. Ну візьміть такий прімєр. Хай Юлька, яка вона там не єсть, но вона єсть. І вона дала вкладчикам по тисячі гривень. Так це ж Ваші люди, чо ви сичите? Ви на оборот, поможіть, де викриють еті дєньги. І дайте пенсіонерам. Єслі оце вона не дала по тисячі гривень, так уже б хліба не їли! І вони стучать на неї, шо вона взяла ті тисячі, то ми приробили. Так ви приробили! Ви їх і розікрали. Нема у нас, допустім, шоб – ага! Кажда партія, шоб стояла за народ. Нема. От допустім, совремєнних комуністов, там. Виступають у Верховній Раді, піддержали Януковича, піддержали за… ну по всіх вопросах. Ви допустім, ага неправильний Юлька сдєлала закон – не голосуйте. Но єслі касається своїх людей, ви дайте їм по тисячі рублів. Хай же вони хоч шо-небудь куплять собі. Шоб їли це… Або возьміть безконтрольность яка… Поїхали у Баштанку, купили продуктов, ну набрали продуктов. Привіз з Баштанки – пятнадцать кілометрів в Привольне. Там купив за рубль, тут продає два п'ятдесят. І нікому нічого не нада! Приїхали з налоговой, повні сумки наложили, і поїхали! Ну шо ето такоє?

[А от у молодості, після війни…] Як там гуляли?! Наробляться на степу, як прокляті. А тоді домой їдуть, а возили на гарбах, кіньми чи биками. Їдуть і співають. Приїжжають у село, і в селі співають, на танцях співають. Субота підходе чи неділя, якась радость була. Січас же, ну ніякої радості нема. Підходе празник – нема нічого харошего. Підходе воскрєсєньє – тоже так само. Я знаю?

Дівчата з хлопцями зустрічалися обично на танцях в клубі. Ілі около клуба. А єслі в учєбних завєдєніях, то там тоже так само. Ну я, пітідісятий год ішов, і я служив довго, потом учився довго… Короче говоря, я довго учився, потом начав работать. День і ніч на роботі. Так шо…

Я, як женився, мені було, по-моєму, двадцать шесть, а дружині – двадцять два було.

Це кіно, це… Коли Хрущов став секретарем ЦК, і тоже перегиб був, дурість була. Понасажували кукурузи той. Ну і харашо, шо понасажували. Виламали на кучу, вона таке і зімувала. Єслі нада мені допустім кукурузи, я взяв коней, бестарку взяв, поїхав, накидав, привіз. Тоді люди жили… І м'ясо за бесценок можна було купить. Да. Тоді, конєшно лучче було. Фуражу було того! Море було. І послали нас у Владіміровський район, послали нас на кукурузу. А вона училася у Ніколаєві в СПТУ, не знаю яке… Ото кройки і шиття. По кройкє верхньой одєжди. І ото там ми познакомолись, і воно длілось довго, пока й не поженились.

Ну це ціла історія… Ну у мене ж були і другі дівчата. Хрущов винуватий і кукурудза винувата. Так би ми і не знали другу друга. Раньше вибирали собі, шоб

не пив, не курив, роботящий був. Може Ви обращали вніманіє? Шо єслі б пив парєнь, то його і за чоловіка не щитали би. Я, напрімєр, приїжжав чотири раза в отпуск, із армії. Батьки встраювали гулянки. Так я даже в хату не заходив. Ну я не той, не любив я водки. А дівчата… Ну, хто кому понравився. Були, були разні дівчата, но не такі, як січас. От, допустім, іду в провулок до річки. Їх двоє і два парня. І вона хвалиться, цим же хлопцям хвалиться: "От я цю ночь провела… От так! Он с мєня нє слазіл!" Я так подививсь-подавивсь… Та ти б хоч совість мала. Я ж старий чоловік, іду ж з дітьми… А вона про такі вєщі розсуждає. А раньше, шоб сказать, шо не було, це нельзя. Було. Було, но більш по согласію…

Були таке, [шо коханки і коханці], но рідко. Рідко і не в такой стєпєні, як січас. Нє в такой стєпєні. А тут, ой Боже!

А село ставилося осуждало і дуже осуждало. Щас страшно даже подумать… Молодьож… оці сігарєти…

Раньше у селі пасіки були, но не так багато. Ето я Вам скажу, це при совєтській власті, я вже пішов на пєнсію, я занімався. І це до чого харашо було! Оце накачав двадцать бетонов, погрузили ми, і повезли на [Ялкіну], на станцію, і там зразу дєньги заплатили. І дєньги хароші такіє! Можна було за один сезон, можна було машину купить. А січас нікому нічого не нужно. Хоть ти там, і на дорогу вилий його! Ну от другий раз, накачаєш мед, не знаєш куда його діть!

Отуто був наш бивший колхоз, рядом, і його отділили і построїли комплекс на два с половиною міліона рублів. Ви можете представить, це ж дєньги великі! Єслі там копійка стоїла пачка спічек! На два с половиною міліона рублів построїли, і коли отето случилося – розвалили, унічтожили. Кирпичини даже немає! Ну зачем було, допустім? Треба було прийти до якогось Івана, Миколи. Так – оце тобі комплекс, оце тобі техніка, на, хазяйнуй! Ну, по-людські рішить вопрос цей! Унічтожили, кирпич роздали людям. Ну він мені не нужен той кирпич! Він мені віками не нужен! То, було, підеш у магазин – сметана розливна, сметана запакована, молока скіки… тобі тону привезуть! Січас уже дошло до того, шо пять рублів кисле молоко – кефір! А яй-яа!

Загоруйко Дмитро Хомич, 1931 року народження, с. Привільне Баштанського району Миколаївської області

[Загоруйко Дмитрій Фоміч. Тисячу девятсот тридцять первого року народження]. Родився двінадцятого августа. Ось двінадцятого августа буде сємдисят сєм год, в селі Привільном. Значить… Ну рідний батько – Загоруйко Фома Григорович. А нерідний – Мельниченко Фьодор Тимофєйович. Мати – ну вона, Мельніченко, девічья – Сємьонова. Прожила девяносто три года. Умерла вона. Нема. Мати – пєрвого года була, девятсот первого, а батько – девятсот третього. А той – наоборот, девятьсот восьмого, на год старший був, на три года старший був, другий Фьодор Тимофєйович. От. Жінка – Загоруйко Надєжда Івановна. Дітей в нас нема – Бог не дав. Так ми самі живем. Я допустім даже настаював, шоб взять дитину. А моя жінка работала двадцять три года в гражданском дєтдомє. Бачила таких дітей, шо… Сказала: "Бог його знає, яке воно буде". Єслі таке буде, як ото там, будем мучаться. І короче… не брали ми дітей. Так удвох ми і живем. Вона тоже тридцять первого году.

Я бабушку свою рідну вот трохи пам'ятаю. Потому шо вона трошки якось навідувалась до нас. Дєдушку вобще не знаю. От.

[Сміється] Чим займалися? Батрачили. У матері було десятеро дітей. Вона ж у нас сама з Єрмиловки, так шо по людях… Даже оця тьотя, шо була все время с нами, осьо по сосєдстві, значить, туда отдали няней! Так це она ше девять год їй було, і вже її отдали в няньки. Вот таке її було дєтство.

Ну такого ще більше не розповідала. Нє, такого я нє… Ну понімаєте, ето щас вспоминаєм, сміємся. Там в мене друг, він Верховський. Он сам з Свєтліцького. А мати почему-то називала австріяк на його. Ну яким образом? Фактічєскі фамілія вроде і польська. А австріяк на його. А на мене другий раз було, як розсердиться, і казала: "Басарабєц ти, дурнуватий". А чо "басарабєц"? І так вот вона… Значить шо? Шо-то связаноє с Бєсарабієй, Молдовой, якісь корні були, шо вона знала, а я нє імєю прєдставлєнія о ніх. [Сміється] А казала. Таких дуже, я говорю, событій… Бог його знає. Таких, шо як розказують… Було тіжоло. Но, допустім, шоб люди умирали у нас з голоду… Ну такого не було. Як би там не казали, шо голодомор, геноцид! Ну… Знаю, шо було дуже туго, і мати розказувала, всьо… Но такого, шоб, допустім, хто-то вмер, як розказують, даже чєловєчєске тєло, то єсть людей жрали… Я такого не чув і не бачив! І мати, як тяжело не було, но такого не розказувала.

Батько мій рідний на той час був предсєдательом ісполкома сєльського совєта. Вибрали. Він комуніст був. З якого року я не скажу комуніст він був. Мати – грамотна, от… була в його. Ну… тяжолі були часи. Батько молодий. І так сказать, шоб дуже грамотний… Ну все-таки в той час був предсєдатель сєльсовєта – це большоє дєло! Получав пайок. Ну начав підгулювать до молоденьких, на грамотніх… Там в Гаражні женився на вчительке. Пішов. Мати осталась со мною, вдвох. Дуже тіжало було. Там були жінки бєздєтні, не чо, ну вони мене любили. І помогали, как могли. Ми вижили. Ніхто нічо ніде не вмер. От. Уже в тридцять пятому році мати вийшла другий раз замуж. Він с Новоівановки Баштанського тоже району. Приїхав сюда робить

[1] Опитування провів Молдавський Р. (31 липня 2008 р.). Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт Бєлік Н.

главним бухгалтером райземотдєла. Тоді були райземотдєли. От. І він ще був голова рєвізіонной комісії по нашому району. Хароший. Я говорю, шо я, допустім, в його було двоє дітей. Син старше мене на год, і дочка – двадцять восьмого году. От. Жили ми нормально. Он уважал… До мене относився лучше, чим до рідного сина. Отак я понімав, шо той, от мені якось… Ну це було до начала войни…

Началась война, началась евакуація. Ну, безусловно, нам прийшлось евакуіроваться. Евакуіровались, конєшно, дуже бистро і скоро… Ви знаєте, шо таке гарба? Це – шо солому, сіно возили. І дві лошаді було. І на цій гарбі нас евакуіровалось сєм сімєй. Представляєте, в каждого двоє-троє дітей. Шо на гарбу положили, шо вже саме необходіме, дітей. Були коровки. Коров поприв'язували, і поїхали ми. Поїхали до Дніпра, не доїжджаючи, значить, батьки… А в їх в райземотдєлє була тоді машина полуторочка. І вони на неї поїхали уперед. В те время ще не призивалися. Но коли ми доїхали до Дніпра, там їх воєнкомат забрав в армію всіх. От. Ну под'їхали до Дніпра. Бєзусловно, там така була переправа, шо воїнську часть не могли переправить. Скот весь йшов вплав. Значить, ми не могли нікуди переїхати через Дніпро. Ми вернулись у Новоівановку, де живе родина нашого другого батька. Там ми перебули, значить.

Прийшли нємці. От. Захватили все. А евакуіровались ми і моя тьотка, рідна мати сестра. Ми так умєсті жили, дві сім'ї. І почти все врем'я. І в неї двоє дітей менших було. От. Вона пішли прийшла в Привольне сюда. Тут староста, якось випросила і конячку, і фургончик, і приїхала, забрала нас взідси, з Новоівановки. І приїхали сюда. Представте, шо ми приїхали, я относюсь, конєшно, к комуністам, но мой батько нє був комуністом, а просто щитали, не той… І у нас хату розграбили, ну от нічого не осталось! От. Пуста хата, і ніякого. Нас спасло то, шо город був такий чималенький, того шо ми жили… Коли розкуркулили… А мойого батька дядько був з куркулів. Його розкуркулили. І він каже: "Ну візьми хоть хату, шоб хата у тебе була". Ну і батько в сєльсовєтє купив цю хату. От. І ми коли приїхали… А в цей хаті, як вона буда безхозна, стояли мадяри. А на городі стояли коні. І картоха, яка була посажена, витоптали. А она осталась там. Ми приїхали, картоха була в землі. І це нас спасло. Ми викопали, видолбали ту картоху. Значить, у нас хоч картоха була. А так уже шо? Ходила мамка і тьотка, ходили по мишоловкам, собірали, шо могли, як їсти, і той… Ну, вобщем перебивались, як хто міг. От.

Ну приїхав дєд мій. Він же, як не рідний, а двоюрідний. А він був де-то в Донецкой області. Його, як розкуркулили, він виїхав туда, так він був там. Ну он був, як десятником там. Ну коли нємці войшли, він приїхав сюда. Пошол, нам одну сразу комнату одібрав, а потом вобще. Там, на горі у нас була овчарня. І для овчарів там хатка була. Так, без окон… Були, тіки повитягували. І він нас туда… Дві сім'ї, п'ятеро дітей виселив. Як могли, там, люди помогли ті отак кой як поставить. І опять у нас нема нічого. Ну ми, як і діти були вже взрослі – по десять год, по одінадцать. Брали вєрьовки, ішли у степ. Там курай згребали, які подсолнухи, де шото було, шоб топить, шоб можна було перезімовать.

Вобщем отак ми жили всю окупацію там. Корову у нас забрали. Там Біляй був у нас такий бригадір "хароший". От. В кого в перших брали? У вдов. Так, шо беззащітні! Забрали сразу і у тьотки корову, потом у нас забрали. У їх була тьолка, – уже чимало! А у нас – нічого! От. Прошло трохи время, і тьолку! Вона вєс не затягувала той, шо положено на здачу! Хай, беруть! Подумаєш?! Переживуть! Забрали тьолку. А в нас там, де ми на горі жили, ну десь с полкілометра била [нерозбірливо] полоса. І там були склади… Там еті міни були, там все, вооруженіє. І там румини охраняли. І румини у нас того бичка украли. Так, шо ми остались вобще без нічого. Понімаєте? Ну пережили. Як там було? Бєдно, худо, пережили ми войну! Прийшли, освободили нас. Бєзусловно, ми тоже таким самим образом зайшли в пєрву хату, а потом дєд вобще сказав йому: "Знаєте шо? Шукайте собі хату. Ми купили у вас. Хоть ми і родичі…" Вобщем стали ми жить в своїй хаті. Шо можна сказать?

Під час війни тут старости були, були. І концлагєрь був на тім краї у нас. Було, но я не можу дать гарантії, шо там, як. Це от до кума мого обратиться, Павла Дмитровича, так той… Він більше і чув, хто був старостой. Так знаю, шо і дєд мій, коли вернувся, тоже був старостой у селі трохи… А він трошки старший за мене, більше може розказати.

Послє освобожденія тяжело було. І ми начали свою трудовую дєятєльность в колхозі. На разних работах. Шо там, шо посильно було нам. То ховрахів виливали, то коней в пуску водили, сінокоси – згрібали сіно. Шо тот… Уборку… І зерно… Держали рукав от комбайна. Комбайни ж були такі, шо етот… Вобщем занімались всєм, потому шо надо било вижить. Надо було поїсти, а там варили, там давали хоч якийся приварок. Робили. Я робив до сорок сідьмого года в колхозі, в сєзон. Зімой, конєшно, пацанам дєлать не було чого. А в сєзон – обязатєльно це літо, одработали от і до. Окончів я фактічєскі четирє класа. П'ятий ходив почті повністю, но оце як раз пока освобождєніє, там снаряди… Ну вобщем пацани… Це ж ви знаєте, їм не до школи. І я на екзамен не пішов. Вже в п'ятому класі був екзамен, я не пішов. Так оно і осталося у мене за бортом. От.

В сорок сідьмом году я рішив піти в МТС, потому шо, єслі я ще перейду трохи возраст і в колхозі останусь, я с колхоза вийти не мог. С колхозу не розщитували зовсім! Єслі трудоспособний, всьо, оставляли. А я ще малолєтка. Виходю с колхозу, іду в МТС учєніком токаря. Проучився я три мєсяца учєніком токаря. Станки були у нас старого образца. Один був ДІБ-двєсті. Работав

там парень один, і тоже у його був учєнік… А я учився лічно… Хороший мастєр, всьо, но станок старенький, на [нерозбірливо] переключєніє передач. Отаке понімаєте? От. Ну як там не було, шо він мог показать, показав мені, всьо. Стали ми работать. Дали нам станок паршивенький с моїм другом, с Лучко Ванєй. Стали ми робить. Но в то время – читириста-пятсот рублєй і полкіла хліба по карточкам. Всьо. Жить дуже, дуже сложно! О. А там у нас кузнєц був. Бутейко Ілля Нікітіч. А в його молотобойцем була жінка. Но – забєрємєнєла, молотом бить нєльзя. Нєльзя! Він мене побачив. "Слухай…"

Ну я ізвіняюсь, у мене два звания: Дмітрій по законно, і Владімір – повуличному. Чого? Мати хотіла… А в їх раньше був син двадцять пятого года, Володя, а він помер, от. І вона, значить, мене Володя хотіла назвать, а батько – нєт! Дмітрій! Ну батько, прєдсєдатєль сєльсовєта, записав, а мати всьо – Володя, Володя, і пішло так! Володєй я і остався. От.

"Володька, бросай ти свій токарний станок, і йді до мєня в кузню, молотобійцем". Гарантія заработок дві тищі, кілограм хліба і літра молока! Уже жить можна. Понімаєте? І, дєйствітєльно, на гарячих работах тоді давали помощь таку. І бросив я токарний станок і пошов в кузню. Ну тоді ніяких тєхнік, все на молоті було. Молодиє і всьо. А робили от і до. Правда, шо кілограм хлєба і літра молока, заработок у нас до дві тищ був. Вобщє Ілля Нікітіч такий був… А всі трактористи й комбайнєри жили во врємя ремонта тут, в общежитії, в МТСі. Понімаєте? Кому хочеться тут довго сидіть, от на том?.. Каждий приходить: "На ти сдєлай бистренько!" А він говорить так: "Буханка хлєба і кусок сала". А ці, допустім [нерозбірливо]. Давали. Шоб він коли мене обідив? Все пополам розріже: "Володька, на ето тєбє, ето мнє". Я уже пошол жить. Було таке, шо прийду додому, падав, руки так розкину… Руки не мог поднять! От. І таким образом, я дослужився до служби.

В підісят первом году призвали мене. На послєдней комісії в третєм воєнно-морском городку города Ніколаєва, уже послєдню комісію ми проходили. А в нас був капітан пєрвого ранга Поліщук. Такий плотний! А ми ж голі ходим. А він так глянув на мене. "Призивнік, ану іди сюди!" Я подходю. "Ти дє работав?" Кажу: "Молотобойцем". – "Оно і відно!" Бо в мене грудь така… Ну чєловек з тяжолой работи. Ну понімаєте?! Він сразу угадав, шо чєловек з тяжолой работи. [Сміється]. О. Такім образом, я до підісят читвьортого года я бил в Ніколаєвє, потом перейшов в Одесу. В Одесі я кончив службу.

Прийшов додому і обратно пішов в МТС. Сразу работав в кузні, потом пішов, слєсарєм работав послíднє время. От. До підісят девятого года. В підісят девятом годє ми, там молодьож, трошки нас главний інженер начав прітєснять. Ми взбунтувалися. Я бросив МТС, перейшов в колхоз. В колхоз я просився хоч до прицепку, до тракторов, бо я привик до железяк. А предсєдатєль колхоза – "Червона Україна" у нас була тоді – Федот Петрович Кришталь говорить: "Нєт, нам нада строітєлі!" Ну, єслі нада строітєлі, значить нада. "Іді в строітєльную бригаду!" Пошол я в строітєльную бригаду. Раньше начали багато строіть уже. Строіли фєрму, восоздавалі всьо. От. Нада камінь, а єго не хватало. Ми по всіх кар'єрах, по всіх пєщерах все доставали камінь. Зімой... Начали строіть. Ну я, як работав в кузні, собі інструмент приготовив. Як по нашому – кірка і фєрма у мене були. І однажди, небагато, я знаю, може місяця два, я був, як подсобником у камєнщиков.

А потом... Люди строїлись. Ми не знали виходного, і послє работи ми людям строїли дома. І в воскрєсєньє одному строїли, і не вийшов один камєнщик – а тоді работали камєнщикі на пару… С той сторони… Потому шо камінь бут, нада тіки з обох сторон кладку проізводить. [нерозбірливо]. І я став камєнщиком. С того врємєні став і став… І так пошол. Конєшно, я старався учиться… Там ті отдихають, а я угли тєсав, і всьо дєлав. Било не плохо. До шисдесят пятого года. Нас тут було, значить, строітєлєльная бригада на горі. Були строітєльниє мастєрськіє, плотня, кузня, пилорама. А с отсюда потом переводили на гору. Там, коло фєрми, сдєлали спеціально строітєльну площадку. Там усе у нас. І бригадір бувшої строітєльной бригади… Єму предложили принять кузню, плотню, він отказався. І предложили мені. І я прийняв кузню, плотню і строітєльную бригаду. От. Начав бригадіровать, пошло по-маленьку. Наладилось.

Я забув сказать, шо я не був ні шестий, ні сєдьмий, ні восьмий, а пішов у вечірню школу в девятий клас, і кончив його. От. І одинадцятий я кончив… Ходив я на екзамени. Потом діплом я получив за одинадцать класів. Яким способом, но діплом в мене єсть. Начав я работать бригадіром. Работав, работав. Тоді соєдинили колхоз, став "Родіна". П'ять колхозов у кучу звели. Огромнєйший на всю Ніколаївську область колхоз. От. І став предсєдатєлєм Гросман Пьотр. Отлічна людина!! Його всі вспоминають до сих пор. Дуже хороший чоловік. Потом послє його був Сємілєт. От. Послє Сємілєта став Кучер Іван Іванович. Работали ми.

Начало семидесятого года… У нас бил інженер-строітєль в Гаражино, ну такий – любив випить. Вобщем запив. І предсєдатєль його виганяє. Визиває мене і говорить: "Так, Фоміч, принімай у Іван Захаровича. Будеш керувать…" Як? Я не знаю, як процентовку составлять, калькуляцію дєлать!? Це ж не те шо… Каже: "Научишся". А я як раз купив ету хату. Она була черепицею вкрита, і – ні веранди, ні полов! Думаю: "Ну йолки-палки! Мені єслі іти на обострєніє, значить, шо? Ніякої помощі не буде". Думаю: "На шо ж я її брав тоді? Треба ж її восстанавлівать!" А той приніс мені ключ от кабінєта: "На!" І пішов. Оце вся передача. Харашо, у мене був друг – Поздняк Іван Володимирович. Він закончив тєхнікум строітєльний. Работав він раньше в етом… ПМК-сто девяносто чєтирє. А потом він став работать уже в РТП на заправкє, в ГСМ. Я до його: "Іван Володимирович!" А він на год старше. Но ми дружили ще до того. Він тоже во флотє служив. Кажу,

так і так. Він: "Так, шо там перве появляється, давай документацію мені!" І він мені розказав, як, шо, як шо дєлать. Всьо. По-малєньку, по-малєньку. Бухгалтер помагав мені шо так, шо так…дєлать. Вобщем трудно було, но прийшлось дєлать. Я говорю, шо почалось так не дуже… А потом, як розвернулось! Я говорю, шо у мене було по одинадцять найомних строітєльних бригад і чотири своїх. Строїли в колхозах все! Ми построїли мастєрськиє. І с кранвалтами, полностью цеха… Всьо!

Це в нас було ж п'ять колхозів, це п'ять строітєльних бригад, і шестая, щиталася вона, як огородна. І там тоже мастєрская. Шестую бригаду, як вона щиталася в нас по фєрмах… Тоже отлічно сдєлалі, всьо. Магазин строїли. Все. Я вже сам проекти составлял. Той. І документацію на ремонтні роботи. Всьо дєлал. Построїли гараж у нас. У нас в гаражу було девяносто шесть машин. Ну це всі – специальні… Які тільки це той… Дальше. У їх ток. Було дві… [нерозбірливо] польськіє… Тоді дєлали, допустім, перерабатували люцерну, все на муку. Сразу – зелену залажують і дальше виходе мука. Хароші фуражи дєлалі. От. Ми даже заключили договор. У нас був цех у Баштанкє, они у нас брали муку. А потом, правда, поставили гранулятори, і уже гранулами випускали ету продукцію. Тоже продавали і все. Сдєлали мєханізірований ток отлічний. У нас критий ток. Це я не знаю, яка площадь. Все заасфальтіровано. Вобщем, строїли, строїли і строїли все, шо нада! Дороги асфальтіровали. До церкві. На всіх фєрмах, все. Ну вобщем, работали от і до.

Потом расформіровалі колхоз. Одійшли всі ті, конєшно. Настаювали, і я – тіки, шоб оставить Привольне. Хай Гаражино отходе, хай [Бєздєво] отходе, но Привольне – оставить! В нас така база. Всьо. Допустім, одному колхозу нада не багато, а тім обратно нада такі затрачівать срєдства строїть! Ну… Ті схотіли самі хазяйнувать, отділилися. Ну стало роботи гараздо менше. Но я так і остався строітєлєм. І до конца, до пєнсії. Ну як раз мнє нада було в девяносто первом году уходить на пєнсію. А уже був Базалій Юрій Васильович. І він попросив: "Фоміч, пороби ще з год, підготов собі смєну". От. І було два кандидата. Они поработали. Одного я оставив і пішов на пєнсію. Отаке моє существованіє. Конєшно, колхоз "Родіна" славився своїми трудовими…

Маю медаль "За трудову доблєсть". Ну все сказав, може шо і забув? Я – дом культури построїли, школу построїли дєсятілєтку, детський комбінат на сто сорок мєст. Дом культури на шісот мєст. Це все при мені, шо ми строїли. Були подрядчіки у нас. Но основноє все ішло через колхоз – і тєхніка, і шо там нада… І помощь. І контроль, потому шо фінансіровали токо ми. Отакоє дєло.

В армії я служив на флотє – Ніколаєв, Одеса. Да. Демобілізовався. Ну я, понімаєте, там прошлась чутка, шо Ніколаєвська і Одеська область демобілізуются в послєдную очередь, к Новому году. А вже ж надоєло. А я там, знакомий був… Кажу: "Слухай, які документи входять, ну, як я демобілізуюсь, куда там шо?" Каже: "Шо тобі дають, те і всьо!" Ти з їми приходиш в воєнкомат, стаєш на учот і всьо". Кажу: "А, єслі я, допустім, демобілізуюсь туда, а поїду туда?" Ну, приїдеш, поставиш магарич та і всьо! І там я ще трьох чоловік підговорив, і ми дємобілізуємся в Комсомольськ-на-Амурі, на рибниє промисли. Во-первих, ніяких вагонов. Нам дають проїзниє дєньгами, всьо. Требованіє войськовоє на білєти. І… Якого? Двадцять читвьортого сєнтября, по-моєму, це я демобілізувався з Одеси. Я ж взяв це ж трєбованіє, поїхав на вокзал желєзнодорожний. От. А очєрєдя тоді білєтов! Я підходю тоді до воєнної каси. "От, так і так, – кажу, – єсть білет". Кажуть: "О! Січ… Погуляйте". Я опять підходю: "Он, – кажуть, – стоїть такий дідок. Бородка така красива. От до його подойдіть". Кажу: "Вам дальоко?" "До Комсомольська". Ну, а от Комсомольська ж по Амурі потом тєплоходом. Да. Кажу: "Єсть". "Давай". Я вже забув скоко, я, значить, даю трєбованіє, бєру білет, даю єму, він мені гроші. Я дав ще трєбованіє, кажу: "Там, може, на тєплоход, комусь подорите. Нашо воно мені нада? От. Я ж остаюсь!" [Сміється]. Я сів та приїхав в Привольне. Пішов в воєнкомат до хлопців, магарич випили, і так я остався дома. І рано. Не ждав нового года. От.

А... На кораблі я не служив. В Ніколаєві, почті всьо время в домє офіцеров флота. Я сильно харашо танцевал. [Сміється]. Ви понімаєте? Ми вторе мєсто по області заняли по танцах, коли були смотри художествєнной самодєятєльності. І так пошло. І шото то. На дворі, там баян, і я давай! І "Яблучко" і… І побачили. І все. Як начав там! Я був у боцмана в командє. Другий раз пошли патруліровать по городу. А таких, допустім, цінили. Понімаєте? [Сміється]. Ми і в хорі участвовали, і танцевали. І так я дурака провалял. А вже правда, в послєднє время в Одесі сігналістом був. А я тут, в Привольном, в духовом оркєстрє ще іграв. Тот – на трубкє етот, вечором… Та, шо там розказувать! Весело там було. Да. Отакі піроги.

В партії я не був. Нєт. І в армії не пропонували. Я скажу, шо це я такий був св'язаний з хлопцями болїє-мєнєє, і тоді я шо сдєлав? Прочитав, тоді било ето "Економічєскіє проблеми соціалізма в СССР". Сталін. І я взял, проштудіровал браво, і як політзаняття, і я начинаю вопроси задавать. І замполіт мене з політзанятій вигнав. І сказали: "Шоб я тебе не бачив". Чесноє слово! [Сміється]. Я на занятія не ходив. Потому шо: "Ти так багато знаєш!" Я кажу, шо просто завзятий такий був. От. На щот партії тоді не було вопроса. А от, коли я уже був главним інженером-строітєлєм, тоді вже звали. Давай, давай! Я кажу: "Знаєте шо?" У мене була така причина, шо я трошки сказав, шо нє! В мене був рідний кум – Кругля Іван, був членом партії. А от, допустім, у те время, той, Ви не знаєте, в нас часто собирали сходки разні. І на цих сходках алкоголіков визивали. І прямо, от принародно… і проработували. Ну як Ви думаєте? Поставити перед своїм селом, і начина тобі… Ну невдобно ж? Да? А він браво пив. І от ця сходка була. Кажу? "Кум, а тебе туди не визивають?" А він: "Та ти шо?! Я ж комуніст!" "Ти шо Кругляк?

Партбілетом прикриваєшся, шо оце тебе не можуть визвать сюда? І мене, як перевернуло тут! Я говорю, шо: "Нєт!" Я кажу: "С такими комуністами не хочу бить. Вот не хочу і всьо!" І скіки мене той… Я хочу одному Богу молиться, предсєдатєлю, а потом піду в партію, і ще тобі буду подчиняться?! Єслі нада, ідіть до предсєдатєля. А він мені дасть наряд, і я виполню. І всьо. І не поступив в партію. Но більше на мене подєйствовало, це як він мені сказав: "Ти шо? Я ж – комуніст!" Кажу: "Єслі таке діло, єслі ти прикриваєшся, раз ти щитаєш, шо це так і нада…" Отакіє дєла.

А раніше часто так було, шо прикривалися комуністи. Безусловно, конєшно, преімущество було. Це ж ніхто не скриває. Работали вони так само, як і той… Ну не всі ж були руководітєлями! Ну шо характерно, ну не було ж у нас таких князєй, як січас. От я говорю, шо єслі б чоловіка досадіть, то йому було куда пожаловаться. І народний контроль, і комісія по трудових спорах, і партком, і куда хочеш! А щас куда? Предсєдатєль всєму голова! Єслі б узнали, шо щас дєлає у нас прєдсєдатєль… Розказать?

От щас допустім, у нас создалася такая група пєнсіонєров ініціативна. Значить, ми работаєм щас… Вчора у Миколаїв їздили, сьодні опять поїхали в Баштанку. Я приболів трошки. Значить, шо получилось? У нас було создане акціонєрноє общество закритого тіпа. Замість колхоза. Так пощитали, ну так лучше, допустім, больше вніманія обращають, всьо. От. При такой разрухє. Ну так? То лучше і лучше. Ладно. Сдєлали ми акціонєрноє общество. Безусловно, значить, всє імущество било привєдено і ценності… І стало бить, у нас обично два міліона сімсот тисяч сто двадцять пять, помоєму, акцій на всьо, це шо у нас осталось в колхозі. Ну як? Це щитається шо тєхніка, строітєльство все, все таке шо ето… Так? Распрєдєлено, но… "Родіна". "Червона Україна" ще як сам був, а потом опять у кучу – "Родіна". І ті розділилися – Привольне, там Русь, там сдєлали, а "Родіна" у нас так і осталась центральна, "Родіна". Да.

Во-пєрвих тут було, прямо я не знаю, як таке распрєдєлєніє нєсправєдлівоє, шо ні в які рамки нєльзя було записать. Именно люди, які работали в шистидесятий – девяностий год, построїли це все благосостояніє в колхозі, получили гараздо менше акцій, чем ті, шо прийшли на готове і работали фактічєскі шістнадцять год самостійной України. Вони самі себе з'їдали. Шо заробили, то і проїли, розкрали. Вони за шістнадцять год купили дві машини – прєдсєдатєль і вазік один. Всьо. І построїли дві будки сторожам – на консервном заводє і в тракторній бригаді. Спрашується: хто должен імєть акцій больше? Тє, шо строїли, создавали ето благосостояніє!? А не ті, шо остались той… А в них же пішли зарплати такі, як ми… У нас, допустім, зампредсєдатєля получав зарплату восімдесят процентов [нерозбірливо] – двєсті сорок рублєй. Так єслі їх пєрєвєсті, тоді був долар дєвяносто копєєк, скіки я доларов получав? І вони, допустім, січас шісот-сімсот рублєй получають, і взять по п'ять рублєй

долар стоє? Так яка разніца должна буть в зарплатє?! Так коефіцієнта ніхто ж нє сдєлав! А у їх зарплата, допустім, сімсот… В їх вийшло по сорок тисяч акцій. А я говорю, шо я отработал в колхозє больше тридцять год, у мене тринадцять тисяч шісот підісят акцій було. Главний інженєр по тєхнікє, можна сказать, руководітєлєм раньше бил, чем я, у його пітнадцать тисяч всєго акцій. Ну ви понімаєте, ми їм дуже вніманія не приділяли. Ну це бумажка проста, шо сдєлаєш? Дівіденди, як такі, допустім каждий год, єслі єсть доход, сщитається: всі долги, там порощиталися, чистий доход остався. З чистого доходу десять процентов розприділялося на дівіденди. І так повиходило тридцять-сорок рублєй в год. А єслі трохи більший доход в колхозі, ага – трохи дивиденди у нас єсть, давайте купім комп'ютер в школу. Отаке. Так шо каждий думав, шо ці акції вони нічого не значать. Для нас – да.

Далі. Юрій Васильович, предсєдатєль колхоза, начав скуплять акції. По желанію людей. Знаєш? Та нашо вони тобі? По три по чєтирє копєйки. І с їх ще на переоформлєніє полкопєйки. То єсть чистих три с половиной копєйки за акцію. Єслі людина приходила, допустім, ну не в каждого ж у нас єсть акції на землю. От земля. А нам, допустім, він перед новим годом виплачував за зємлю… Ну можна зерном, а так – один і шість від стоїмості землі виплачував дєньгами. Ну чоловік приходив, допустім, от там шо-то случилось – в того сина підрізали. Просе: "Юрій Васильович, дай мені хоч за землю". Немає. Іди к сєкрєтарше, она знає, де гроші. А та: "Давай акції, я тобі дам гроші". Він винуждєн ті акції отдавать. А взять, допустім, по три с половиной копєйки – оце шо, гроші? І він таким образом скупив, я не знаю, ну навєрно процентов восімдесят акцій пенсіонєров. От. Ну у нас була така мисль, шо він… А у нас раньше консервний завод єщо був. Потом ми постєпєнно, шо щас така той… Було у нас многоотраслєвоє хазяйство. Була городина, були сади, пасіка, була свиноферма, птіцеферма, овцеферма. Все було! Січас абсолютно… Постєпєнно воно смилося. Їм хватає тіки того, шо тож нада заботиться. То ж живе, скотина – його ж нада кормить! І всьо. Вони це все ліквідіровали, остались тільки зерновиє. Більше нічого їм не нада. Да.

Обратно. За ці акції... І ми думали, шо цей консервний завод, коли ліквідіровался, то там, з тих построєк, шо осталось работать? Мельниця. Муку стали молоть. Маслобойка – масло бить, і пєкарня, це січас для всєх работающих, і пєнсіонєров. І макаронниє ізделія делають. Він став дуже багато вніманія уділять консервному заводу. Огородив. І ми рішили, шо Базарін скупляє акції, шоб, єслі, допустім, хазяйство наше лопне, він оставе собі консервний завод. Ну пожалуста. Єслі он останеться в селі – всьо равно ми будем туди їздить молоть, і все. І харашо. І думаєм: "І хрен с ними с тими акціями!" Не тут-то било! Юрій Васильович він розщитував… А в той созив він був депутатом обласного совєта от партії Літвіна, а цей другий созив – він був депутатом районного совєта – не пройшов в обласний совєт. А тоді

там були якісь ізмєнєнія, шо обратно його взяли. Сєйчас він депутат обласного совєта. З Гаркушею він вась-вась. Гаркуша ж тоже от партії Літвіна. Ну, вобщем, у їх дружба навєкі. Ну дєло в том, шо он вращався с такіми кругами, шо люди знають, шо дєлають. І він гдє-то шото, він значить, найшов інвєсторов, які, значить, рішили купить наш колхоз. Він собирає собраніє і говорить, шо так і так, нам не викрутиться.

Ми взяли, у нас щас кредиту читириста тисяч, ми їх не можем виплатити. Требують, сроки підганяють. Так – нада отдавать інвесторам, розщитуваться… Значить, согласився отдать долгі, і викупить у нас акції. Акції будуть викуплять по стоімості руб за штуку. Ну – руб за руб. Я первий, хто здасть акції. Це він сам сказав. Пєрвий! Ладно. Поддержали – раз таке тяжоле положеніє… Прийшло время – а якже буть із тіми, шо ти забрав по три копійки ?! Люди ображаються: "Юрій Васильович, допустім, у мене було двадцять-тридцять тисяч акцій, ти у мене забрав за бєсценок, а щас?" – "Поєзд ушол!" Продав і будь здоров! Документально, шоб це, як положено, при нотаріусє, вобще, як це оформляються ценниє бумагі, ніхто ні хрєна це не делав. Секретарша – оце і все. Ти получиш дєньги, отдав акцію. Получаєш дєньги, росписався, всьо!

Це, єслі, допустім, здраво розібраться, – це мошеніческтво пєрвой маркі. І шо получається? Приїжають, значить, братці… Ну ми думали, шо це представітєлі інвестора, а вони, оказуються посрєднікі, найняті оформлять ці акції. І всьо. Ну начинають шо? Три чєловєка начинають видавать по рублю на акцію. Хто здав, а хто оставив… Допустім, у мене було – тринадцять тисяч шісот підісят. Тринадцять тисяч здав, а шісот підісят оставив. І согласно того, правильно: "Оформляй! Всьо! Актами. Підеш у сільську раду. Завіряєш подпіся." Ну все вродє законно, да… Хто не здав, хто здав, значить, хто не той – получили по рублю за акцію. А ті остались ні з чим, шо отдали йому!

Я говорю, шо просили його: "Юрій Васильович!" Ішов розговор, шо да, нам, пенсіонерам, він дав по рублю за акцію, работающим січас, імєющим акції, – по шесть-сємісят за акцію, а собі – дєвять рубчіков за одну акцію. Люди возмутились! Позволь! Як же так?! Чо це акція імєєт таку разну цену? І тут на собранії, він собрав, не собрав, а ми ж, коли це все почули, собрались коло того. А він виходе: "Шо? Може хочете встріться?" – "Да!" Приїжжяє, пошли ми в зал засєданія. Шо ви? Так і так, начали задавать вопроси. А я – прєдсєдатєль совєта вєтєранов. От. Я вопрос йому задаю: "Юрій Васильович! Правда лі, шо акція імєєт разну цену?" "Я цього ще не знаю". Коли вже люди пощитали, скіки у їх буде сотєн тисяч! По двісті тисяч і по триста єсть. Понімаєш? Як так?! Подимаються люди, які здали акції по три с половиной копійки: "Ну раз таке діло пошло, дай нам по рублю за акції, ті, шо ти скупив по три с половиной копійки, а остальниє – хай тобі, Бог з тобой!" – "Чо це я вам буду отдавать?!" Як у чоловіка така жадность, шо совсєм… ну не понятно! Нічого не буде. "Ну харашо", – кажем.

Я прекрасно же знаю, шо інвестор скупляє колхоз… Оце йому господарство, шо є у нас, вобще даром не нада. Ми знаєм прекрасно, шо наша вся техніка піде на металолом. Це все йому не нада, йому нада земля. Інвестор з латвійськой це тот. Йому нада земля. Ми стали мотівіровать тим, що, єслі уж такоє дєло, ми інвестору свою землю в аренду не дамо. Тєм болі́є, шо єслі мораторій на землю отпаде, а буде она доступна, потому шо в МВФ ми не поступим, покуда земля не буде товаром. Так? Стоїть вопрос: "Буде земля?" Так отак! Шо ми тоді с інвестором дєло не будєм імєть. А він нам на собранії, коли це ж предлагав здать акції, сказав, шо інвестор потом буде переоформлять договор аренди, бо у нас же з їм був заключений договор на десять год по одна і шесть дєсятих процента, єслі вокруг ідьот уже до читирьох процента плотять за ето, а він – один і шесть! Ну дєло в том, шо ми вже тут, шо ми стабільні! Ну вродє думаєм: "Та хрен з ним! Ми трохи тєряєм, но хоть прикуті, все тут". Отдать кому-то шо-то. Ми знаєм, шо це так – землю виставлять, бросять і скажуть: "Я вже не хочу". І шо ти єму сделаєш? Так вєдь? А це вродє стабільність якась. Знаєм, шо їм нада тіки земля. Всьо. В їх така техніка новєйша, шо наша ота стара, она їм тищу лєт не нада! Они попригнали вже тєхніку, они вже работали… Той, самольот обрабатувал пшеницю от клопіка того, всьо. Вони виплачують зарплату. Вони не дають нам продать людям зерна, пшеницю. Отходи тіки продають, а зерна люди просять, – ніхто не дав, потому шо інвестор забірає все зерно. У їх перещитано, уже все закуплено. Оце все дєлає інвестор. Стало бить, інвестору нада земля.

А ми кажемо: "А ми землі не отдамо, єслі так!" Рішили, шо ето як хочте. Ну і ми рішили дождаться, це ж ми знаєм, шо нам уже видали по рублю. А тім – должні приїхать. Ми звоним туда – у договорі, значить, єсть їх тєлєфон – Шатунов Сєргєй Валер'янович: "Ми будем в срєду-четверг". – "Харашо". Ми дождалися. "Так, вопрос! – я задаю, – ми не согласні с етім, всьо, потому шо ми землю можем не отдать". А вони нам говорять: "Она нам і на хрін не нада. Ми посторонні люди, нам тіки оформить акції, і до свіданья!" "Вам нада связаться с інвестором, а ми…" "Харашо, як же связаться с інвестором? Дайте мені номер тєлєфона". Вони друг на друга глянули – "Знаєте шо? Прийдете в одинадцять часов, ми переговорим… той… і дамо". "Харашо". Я в одинадцять часов іду туда. Оформляють. "А в нас тєлєфона номера нема!" Це дурость така. Кажуть: "Є номер тєлєфона тіки у Вашого предсєдатєля Базалія".

Потом ми создали ініціативну групу, – нас п'ять чєловєк. Начали ми работать. Прокурор, адміністрація. Були ми у Рубського, були ми в прокурора, були ми в адвоката. Поїхали ми в Ніколаєв, там тоже в нас єсть юрист: Начали ми работать. Перший юрист в Ніколаєвє нам сказав, шо "вам нада копія устава акціонерного общества і послідній протокол, копія протокола, вашого собранія". Я утром колись поїхав, шоб застать його самого, от. "Можна?"– думав, шо він не пусте!. Нє! "Заходь!" Кажу: "Юрій Васильович! Нам вот так

і так нада". – "Такі дані ми нікому не даєм, кромє юристов. Хай сам приїжає і бере". Кажу: "Юрій Васильович, ну номер телефона ти можеш дать?" – "А чо це я тобі должен давать?" – "Ну як, як ти вобще до людей будеш, як ти з людьми будеш жить?" Це вобще не понятно! Кажу: "Скіки тобі нада?!" А ми ж то поперед цим були у прокурора главного в Баштанке. Так він сміявся, шо десять мінут назад получив інформацію, шо в Баштанкє родився ще один міліонер… Він... Ну, попробуйте! Скіки скупив наших акцій, і в його, я гарантію даю… Ну я ще вернусь до цього, за його совість... І оце таке дєлать?! І він не дав нічого абсолютно. Кажу: "Як же тобі жить?" – "А шо я заставляв їх?" – "Да, заставляв!" – "Оні вимуждені були, ти ж понімаєш, шо вони пєнсію получають мізерну!". Ну яке чоловік думає: "Чи завтра я буду живий чи ні?" "Ну ти ж пойми, шо ці люди не з роскоши тобі їх здавали! Отдав би людям по рублю, і перестали б розговор вести. Чо ж ти не дав? Жалко?" А я думаю: "Харашо, а як же ті работающіє, які вобще не мають акцій?" Узнал – токо зарплату получають, а ті, шо Косяк – оце руководство, шо там осталося… Ну там є передовики, я за тіх не проти, ті работали при мені, пахали от і до, ті дєйствітєльно… А то по четирі, по три года работають, когда колхоз проїдав сам себе, і у них по сорок тищ акцій, а у нас по тринадцать!

І вони щас получають по шесть-сімдесят на акцію! Це по двєсті, по триста тисяч! Братци! І шо вони сдєлали? Вони, значить, оформляють їм тоже акції по рублю, а остальниє – взяли счета в каждого і в банк поперечислювали цю суму. Як це називається? Своїх людей, які создали це все?! Я був членом правлєнія, і до сих пор щитаюся прєдсєдатєль спостережливой групи, шо це вобще така група, шо він без нас нічого б не змог сдєлать! А він сдєлав так, шо прєдсєдатєль – до його і слова не можна сказать. Так от до чого я вертаюсь. Значить, ліквідіровали скот, рішили гроші положить цільовим назначєнієм за три года послє того – ферма там немного заражена, – як чиста буде, опять закупить скот. Де ж той скот? Значить, і ті гроші угробили!!! Хлопці дорогіє! Шо ви сдєлали за шіснадцять год?! Самі собі работали, і самі пожирали і розкрадали. У нас, після того, як стало це акціонерне общество, принямали на работу, нє сразу. А на полгода, год. А тоді заключали договор, єслі стоїш того. Нєт – до свіданія! Ага, допустім, в цьом году ми прийімаєм п'ять-шесть чєловєк. Каждого персонально! А принімаєм в колхоз, значить, получає надєл землі, як положено, а землі запас ми оставляєм обязатєльно. І єслі той…

В один прекрасний год, єго жена, Валєнтіна Павловна, робила у нас… Ну як архів, занімалась архівом. Потом, значить, банк "Україна" бере в аренду одне крило нашої контори, вона в нас здоровенна і єсть помєщеніє, шоб сдєлать філіал банка "Україна" тут, в Привольном. І Валєнтіна Павловна їх загітіровала і йде туда завбанком. Розщитується с колхоза і йде туда. Ще даже касіршу – була в нас одна касірша. Її загатуровала, шоб та ішла касіршей. Та розщиталась с колхоза. Робили-робили. Шось не те, за той… Всьо! Кончили.

Закрили філіал цей. Валєнтіна Павловна пішла собі додому – вона за харошей спіной, а в теї сім'я той… На работу – а вона повісилась, касірша.

Но не в етом дєло. Не работає ніде, пройшло скіки врем'я. Тоді ми одінадцять чєловєк, то ми десять, совмєсно прінімаєм в колхоз. "Так, я вам спісок зачитаю, ми їх всіх кучей приймьом". Читає – тот, тот, тот… Базалій Валєнтіна Павловна, і пошол дальше. Він її в цей список увів, шо вона ніякого отношенія до колхоза не має. Ви понімаєте? От вобще! Коли вона розщиталася? Пять-шість год назад. Чо ти її сюда обратно впьор! Но ніхто не встав і не сказав, шо ж ти дєлаєш!? Яку ти совєсть маєш?

У нас Галєба був. Він вєтврач. Ну работав в нас вєтврачом. Он семнадцать год в колхозє, був парторгом у нас. І потом с парторга його перевели обратно в Баштанку вєтврачом. Переводом! "Ти комуніст?" "Да". "Послухайте, шо він скаже!" І він там работав. Просив, шо: "Дайте я буду прєдсєдатєлєм колхоза". Уперся – ні хрєна. Валєнтіну Павловну ні за ні, ні зашо взять і сдєлать пєнсіонєркой! Дать єй надєл землі, дать їй акції і всьо! І я даю гарантію, шо у неї більше акцій, чим у мене! І от, ми щас воюєм. Вплоть до того, шо так же через суд я буду отстаювать свої права. "Скажіть спасіба, шо я хоч по рублю вам даю!" На яком основанії?! Ну так от по-чєловєчєскі як можна розсудіть?

Ну щас воюєм, буду добиваться свого. Єсть прєдложенія, у Ніколая такі хлопці. Кажуть: "Давай пятсот доларов, ми йому ребра поламаєм". Ну нашо це? Шо мені на старість горе мать, га? Я хочу чесним путьом добиться. Там уже на конторі написали: "Юрій Васильович Базалій – вор!" Краской. Забілював. Не знаю…

Кажу ще й прокурору, шо ми ж вірили йому. Ми родилися, ми воспітані на вєрі. В нас ідеали були свої. Єслі чоловіку, допустім, ми довірили колхоз, ми довірили йому, як людині. Ми вірили йому все время. Ну ми не можем іначе жить! Просто ми воспітані так! Це щас нема ні ідіалов, нічого! Щас – долар, руб! За двадцать доларов убивають і батьків, і дідів, і всіх!! І щитаєм, шо так надо. І оці кіна, я щитаю, що… разве можна це допустіть? Боремось за спорт, а дивимось у два часа ночі, а боєвики і всю таку гадость дають у все таке время.

Я нє знаю, глядєлі Ви колись "Пусть говорять"? Город Владімір якоїсь то области, ішов парень. Вєчний огонь горить, памятнік погібшим. Сидять молоді люди, четирє. Пиво, п'ють, кидаються! Йому двадцять пять год, парню. Каже: "Хлопці, шо це ви робите? Ви подивіться, шо це за мєсто!" "А-а-а! Тобі…" Ізбили його, роздіпи до гола, і спалили на цім вєчном огні. Живим спалить?! Як Ви думаєте? А? Трьом – по девятнадцать, четвертому – читирнадцять! І там розбираються, там і адвокати, священники, і депутати. Як же так? Як це могло случиться? І батьки… правда, одного не приїхали. А погібшого приїхали. Як ви могли допустить своїх дітей? "Ну ми не ві-

римо, шо так могло получиться! Вони може той…" Ну це єсть таке понятіє, шо не в собі… Як от нажав на курок і вбив! А це пітнадцять мінут палили на огні. За пітнадцять мінут ти мог сообразіть, шо ти дєлаєш? Як же так? І батьки… Ну к чєму це воно йде?.. Сєйчас, буквально через мєсяць послє цього случая, тєлєвідєніє поставило відеокамєру там же, на холму слави. І шо ви думаєте?! Те саме продолжається – п'янка, мусор бросають, всьо. І ніякої реакції руководства.

Шо дєлать дальше? Як ми воспитуєм своїх дітей?! Не понімаю, до мене не доходе. У нас село паршиве, но і то, і при нас були мотоцикли. У нас щиталось, шо єслі мотоцикл работає тихенько, о! Це парень понімає в тєхнікє! Щас шо вони дєлають?! І там у нас не багато… Повитягували з глушитєлєй те… Як їде, ну такий рьов! Шо це вобще нельзя терпіть! Ніяких послєдствій! І вже й казали і участковому: "Ну хіба це?.." Хіба батько і мати не чують, шо це він робе? Купив ти йому, допустім, ну шо ти не бачив, шо він робе, шо воно ричить? До мене це не доходе, ми не з того тіста зліплені.

А жить, конєшно, хочеться, і хочеться подивиться, шо дальше буде. Хорошого, як хочте, я не жду. От я і жінка, работаєм, вдвох. У нас ні дітей нема, нікого. Ми старалися заробить, положить на книжку, шоб у нас було на старость, то шо нам надіяться нема на кого. Положили грошики. Де вони тепер?! Юля сказала, шо за два года отдасть нам вклади. Ну ми тоже соображаєм, шо не можна сто тридцять чєтирє міліона отдать людям сразу. Но тищу… Он ще Ніколаївська не получила десять тисяч. Нашо ж такі обєщанія дєлать? У мене хороший знакомий був. В Баштанкє був предсєдатєль, е… із райсада. А потом його ізбрали, він був депутатом Верховной Ради. А ми раньше з ним були знакомі. Я у них стройматеріали іной раз брав. Ананьєвич, Шкаробак. І як раз колись в сєльсовєтє зустрічаю його. Кажу: "Ананьович. Я читав, в Англії судили одного сенатора". Він: "А за шо?" "Не виповнив одне предвиборне обіщаніє". А він так глядить: "Ти што?" [Сміється]. А вас же всіх нада… Ви ж вобще нічого не виповнили! І Базалія … Як же взять тепер твоє передвиборне обіщаніє. Як же ти обіщав, шо людям будеш помагать пристарєлим? Шо ж ти дєлаєш, гадость така!? І ще я йому розказав, Ананьєвичу.

Це одне. А вторе – я люблю програму "Что, гдє, когда?" От. І січас я єйо нє пропускаю по возможності. То ж українськая єсть і московская. І там бил вопрос один задан знатокам: "Кусок вєрьовки даний, і, по-моєму, в Данії прінімали закони с помощью вєрьовки. Ну закон прийнятий дуже давно, і не дуже багато законов, но они дєйствують по це время". Знатоки і вузли в'язали і той… і шо вони не той… І так і сяк… Не могли отвітить, шо як могли прінімать закони с помощью вєрьовки. Простий отвєт. Вєрьовка прицеплена до потолка, і пєтля на тим. Як і в любим сенаті, як і у нас в парламенті, допустім, група дєлає своє дєло. Харашо. Вам цей групє поручили цей закон, тому – той. Ви його разрабатуєте. Ага. Коли прінімають на парламенті, предсєдатєль цей групи стає на табуретку, єму пєтлю на шею, і він читає своє прєдложеніє, який закон принять. Єслі цей закон підходе для государства і для людей – пєтлю снять, сідай! Не подходе, шо-то не доработали, шо воно не нада не людям, не государству. Табуретку трахнули – повісили і всьо. Це доказує, шо прежде чем предлагать, нада шо? Думать! Так же вєдь?

А я кажу, єслі би у нас не було партій стільки, може воно б шо-то було. А так! Єслі, допустім, я член такий-то партії предлагаю шото хароше, ті всі, не с моєй партії, проти, бо це не їхня партія. Тоді вони предлагають шото харошеє, а ми проти. І так получається, шо ми нічого хорошого не дєлаєм. А єслі шо-то нада там… То це єслі конверти, то це полбєди, а то машини, квартири, і подарки, всьо. Говорять: "Єслі ти вийшов послє свого срока з Верховной Ради без нічого, то ти вобще дурак дураком". Як воно дальше буде? Хто це буде за нас заступаться, хто це буде стариків любить?

От наш возраст, можна сказать, шо харошего дєтства ми не бачили. Юності у нас не було, молодості. Все в работє. У мене сорок сєм год стажу. Хватає? Ну я ще можу жить. Я це в послідне время, це перещитали, в мене пєнсія – тищу двадцять сєм рублєй. Ну щас тринадцять добавили – тищу сорок рублєй. І жінка десь шисот рублєй. На двох нам! У нас своя картошка, бурячок, морквочка, все єсть. Ми прожили. Нам не нада шуби норковиє. Те шо у нас єсть, ми доносим його. І нам не нада ікру їсти ложками. Ми шо єсть, те будем їсти. А у кого діти? Та учить їх нада? Та внуки, та помагать щас якось?!

І їм тяжело…

Ігнатченко Андрій Андрійович, 1929 року народження, с. Привільне Баштанського району Миколаївської області

Ну, тут украинская школа была… А… Игнатченко Андрей Андреевич. Двадцать девятого [года]. Ну шо я могу тебе рассказать о своей жизни? Я могу вспомнить шо тут было, как было. Могу вспомнить. Тридцать третий год голодовка была, то сё. Шо мне тогда четыре года було. Все родные на этим были. Ну на роботе. Ну нас водили, водили у садик. Ну в ясли. Тётя Нина оцэ приходила, тьоть Нина – вот у нее хата там щас так стоить, а землянка где була, там стояла хата не, стояла, понимаеш, хата. И она длинная была. Вобщем, нас малышей туда зводили. Вот. Ну, как говориться, до войны было бригад много. Коней полно. Вот это как, фермеры ну я имею

[1] Опитування провела Швайба Н. (3 серпня 2008 р.) Дешифрував аудіозапис та створив транскрипт Олівер М.

как… выезжают у поле. То, дочка, целый ряд стоять з плугами, кони запрягать. Это так было интересно. А мы потом, было, о бегаем, до войны. Ну, дочка, шо я тебе еще могу сказать? Шо до войны? Ну так вот.

Потом начинается война, значит, сорок первый год. Пролетел самолет один. На той стороне его сбили. У нас еще летчики похоронены. Бо он загорелся. Их вытащили и сбили. И как началась война. Вот идут. Отступают, отступают. Не отступають, а подводами едут, эвакуируются. Как ото цигане едут, так и то. Полно на подводах, повно. Вакуируются. Вслед за ними наша Красная Армия. Кавалеристы. На конях. Винтовки длинные такие. Сабли длиннячие. Отступают. Только отступили, – румыны заходят. Зашли румыны, значит. Первые ни немцы, а румыны зашли. Или мадьяры или румыны. Они там были смешанные. Шо румыны, шо мадьяры. А то от зашли. Собственно, дочка, тут ничего такого. Ну, нигде ничего не сталось. Шоб там перестрелки были сильные, бои были. Никаких боев не было. Те отступили, а те зашли.

Потом обратно ж, туда, где клуб, где магазин, клуб большой такой театр, захватили, ну этих, пленных солдат. И полон клуб был, полон… вот это заходиш как за магазин там, вот как от моста сюда по ту сторону. Это был той клуб. И там был ше этот… пристроен для театра, это… фойе такое. И там полно, полно солдат було. И вот один этот румын какой-то, чи мадьяр приехал у той край. Аж на самый край села. Там его кто-то застрелил. Того мадьяра. Ну, те… видать его был или брат, или родич какой был. или шо. Ну, вобщем, так что хотели было отое село подпалить. Спалить. Хат несколько. А потом приехали сюда. И на три машины – мы с пацанами отут гуляли, все это видели, – що везли их. Мы ж не бачили, как их грузили. Мы ж не ходили, как говориться. А потом бачим, – везуть повни три машины солдат. Везуть… котрых? Пленных, ото кто стоял там и дальше впереди. Или как они за нас считали. Вобщем, три машины набили и повезли их туда. И три их над кручей там выстрелили. Один вроде упал и лежал до вечера. Аж вечером вроде ушел, так по разговорам. Говорили сам ногами до того, до того заходил. Вот это вот при немцах.

Ну, а потом началось, началось, шо началось?.. Га, у карты играли у бригаде. Сойдутся, бригада, сойдутся мужики, что делать? У карты. От, на том краю особенно бригада была или там гуляли. Там и отец мой гулял, у карт. Ну, вечерами там сойдутся. Хто-то заявил там, шо они агитацию ведуть. Понимаешь? Ну, кто-то заявил немцам. И на их окружили и забрали. Всех забрали, сколько их там было. Ну как вечером, куда ж? Вечер, все как сходятся туды, гуляють. От. И забрали. Вот считается, что они вроде как партизанили. Как… шо там за партизанщина? Сидели мужики у карты играли. А ктось подсунул. Мало было таких, шо продавали. Некоторых порасстреливали. Тут вывели, на горе расстреливали. А некоторых посадили, да и увезли. От.

Я как раз, как уже как работал в сельхоз МТСе, с одним парнем работал. Так он говорит: “Я ехал с твоим отцом. С твоим отцом ехал”. И говорит:

“Почали там ломать оти вагоны, взламывать. И лягають под вагоны. А сзади охранник был. Вагон оцепенили и с каждого вагона, кто впереди стоял по несколько человек вывели и там расстреляли и поехали дальше. Я – говорить – твоего отца больше и не видел”. Мои тут братья говорять: “Вот его похоронили тут.” Ну че говоришь, похоронили тут?! Чё это за похоронка тут? Когда, даже не знаем где? От. Ну дело в том, что ото так тогда было.

Ну, и как началось отступление. Я так быстренько тебе розкажу… По порядку ж? По порядку. От. Началося отступление, значит. Немцы отступали. Ну началась… Я ж вже вначале сказал, в Германию начали забирать. Да такие. Причем, уже через год и я попал бы в Германию, но покаместь наши года не брали. Брали ше токо двадцать восьмой. Брали даже двадцать восьмой ше не брали. Вот. А уже начали на следующий год и брали двадцать восьмой, двадцать девятый бы брали. Ну мы не попали еще в Германию. Потом, значит, как стали отступать… ну с этим, Дубовой, ты его не видела. Он з вуликами, только ты ушла, он з уликами приехал. До вуликов ездил. Вот. Но он тут не жил, он бы ничего не сказал. Он тут не жил. В ангаре жил, а цэ перейихал.

Ну, как стали отступать, это… немцы, а у мене дед тут был, матери отец. Так вот, у нас на городе яма была сделана такая большая. Ну обычно буряки ото выкопали слаживаете у погребе. И там держат нас у яме. Оцей дед. По дворе ходит, его не трогают. А придут немцы, походят, походят. А их жеж немае и пойдут. А на ночь, ну було в этим в погребе, з Дубовом, сидилы. А днем иногда это, на горище вылазили. У меня это было под селом, не под селом, а под камыш была. И впереди франтон, дирка такая большая. И мы наблюдали.

Тут… Я еще не сказал, что тут сильные были сады красивые. Виноградники были красивые. Отамечкы, на тую сторону так с залива усе сады, знаешь, засоханы были такие. Поделены. Там тому доставалось… Как ото огороды делят, так ото было, деревья разделяют. Но, зарабатывали тогда. Шо зарабатывали? Не, ну я же имею в виду, шо после этого. Это ж я по порядку говорю... Шо было всё, понимаешь?

Ну, мы с этим парнем – Самойленко Ваня, мы с ним на горыще сидим и в ту дырку наблюдаем. Ага! Выскочила кавалерия, не кавалерия, а это… шесть солдат кавалерийских. Выскочили сюды, до моста, а на машине. И до моста аж туда видно и туда видно. И вот они по дороге, вот что идет на Гаражино, приехали до моста, а мост взорванный. Мост ночью взорвали немцы. Отступали медленно и мост взорвали. Они доехали до моста, потом сюды, понад речкой. Вот сюда проехали. А тут какой-то сидел снайпер, понимаешь? Уже немцев и не было, один какой сидел. И только в коней так полетели. Там сначала выстрелили, потом тут, тут выстрелили. Бо нам видно. Цэ ж не ночью, а днем было. Кони побегли, вернулись назад. Одни кони, а те хлопцы полягали молодые.

Потом из садов выходють, ну уже красноармейцы выходят. И так, рядом моста. Ну, они ж не один до одного, а так, далеченько, то и там, то так

вот. Шли. Ну як? Не пригибаясь, ничего. Ну ряд. Не пригинаясь, ничего. Вышел один ряд, потом второй ряд вышел и третий ряд. Три ряда садов. Тогда сады были огорождены. Сады были. С садов выходят три ряда. А в нас тут раньше ж была эта, огородина. Ну каналы такие, большие каналы вырыты, понад дорогой вырытые каналы. Воду гнали долго, отпускали, поливали эти, ну как огородина была. И вот первые дошли, чуть ближе, как уже дорога с Баштанки. Чуть ближе залегли. Вторые за дорогой, а третий ряд аж дальше залегли. И то они до вечера лежали. Залегли и лежали. Ну мы вечером послалал из горыща опять у погреб. Когда кавалерия, уже перед утром, кавалерия вскакует. Ускочили сюда. Мост узорваный, тут Софиевка е. Так они аж Софиевка, там мост есть. В Софиевке есть. Так они туда. Аж там… Ругаются! Тут уже ускачили на конях, ругаются. Деточка, мы жеж не выходим. Може это ж добровольцы, бо много ж с немцами добровольцев было. Много.

Ну, когда уже развиднелось – вышли мы. Ура, освободили нас! Свободные! Флаг вывесили. Уже советская власть считай отут. Уже понимаешь? Только этих почали хоронить, ну их не там хоронили. Вот, почали, этих похоронили – опа! На вечер обратно немцы. С оттуда. Они были где-то там в окружении, прорвались, и пошли. Некоторые сюда пошли, ну а шо ж сюда? Сюда дошли, а тута моста-то немае, от. Но в основном пошли на Бырзово. Следующее село Бырзово. Там сильно мелко. Они знали, что там мелко. Переход мелкий был. И они туда. И на вечер "катюши", как почали гатить через наше село! Только через речку туда, на той берег. Ну в общем этим оно и окончилось, освободили нас. Это был сорок четвертый год.

В сорок четвертом году я уже это, пошел. Мой брат пошел в "Сельхозтехнику". Сельхоз техника, МТС был. Пошел туда учиться на токаря и я с ним пошел. Он там подучился немного и я у него учились. Ну, в общем в сорок четвертом году мы работали. А в сорок пятом так уже полностью. На станках работали. Ну, станки были такие у нас [нерозбірливо], ремень натянутый, крутить. И ремень натянутый, ремень. [нерозбірливо] я ж ребенок. Там же этого [нерозбірливо]. А в зиму, в ночной смене, как возьмем тот паз. Старых клал мотора был. А мы возьмем тот паз, – опа, и снимем. Там протухло все. Нигде ничего! Он обратно, идет ото на канихволе паз, чтоб держалося. Ну шо ж, мы там были пацанами.

Ну и на этом, собственно говоря, сорок четвертый, это, в сорок девятом ушел в армию. В сорок девятом ушел в армию. Четыре года в армии служил. Я в Крыму служил. Вот, сразу там токарем побыл немного. Там станок был. Попал в автопарк. Хлопцы служили вже по семь год. Бо вин бы демобилизовался, а тут война началась, то семь год служили. А мы только пришли. А мы втроем попали туда, у парк. Ну там в машины. Значит, нас посылают двоих. Ну один шофером был, остался там. А меня посылают на шофера

учиться, а одно посылают на поваря. Это, шо мы попали. Я – "те, как я на той машине?" Хлопцы говорят: "Посылают – езжай". Думаю – послали… Учился восемь месяцев.

Доучился, приезжаю сюда ж. Ну, обратно в свою часть приехал. Сразу нас самолеты… граничили это, из Турцией. Через Черное море. Черное море, потом там нейтральные воды и Турция. Есть воды и Турция. Граничили с ними. Потом, значит у нас были эти... Ну самолеты те. Как оцэ [нерозбірливо]. Вот вылетим, до тех самолетов, как на дежурство. Ага, нарушили границу – взлетели самолеты, вертаются. Мы ж с летчиками сидим и балакаем: "Ну, что там?" [нерозбірливо] полетели, да и всё. А что ж ты будешь догонять их? Потом появились у нас эти… "МИГ-питнадцать". Реактивные. Самые первый раз такие появились. "МИГ-питнадцать". О тогда были. Тогда было. После их "МИГ-семнадцать", а потом "МИГ-девятнадцать". А тогда вже это, демобилизовался. В пидисят третьем году я это, демобилизовался. А это когда эти… реактивные самолеты. Керосином их заправляют. От, я их заправлял все время. В менэ такая машина большая была. Такая. Четыре тонны на ней горючего. Выезжаем на этот. Выезжает нас две машины и четыре самолета. Два летчика сидит у этих, у кабинке сидять. А два с нами сидять. На этих… Те посидели час – другие сидают в свои самолеты. Те вываливают. Такой был. Так что я в курсе дела, как там это было.

Ну, вот возвратился домой. Опять вернулся я в это МТС. Ну чо я хочу сказать, шо тут жеж как в селах конячек убрали, скот кругом выгнали, выганяли… Тут и коров запрягали своих. Пахали, понимаешь? Трактора были такие, как проехал туда-сюда и вже подтяжку, разбираешь и делаешь подтяжку. Отакие были. Хлопцы на брони стояли, ну которые должны в армию идти, стояли на брони. Когда на их бронь была заложена. Пахать когда було. Убирать, там это, сеять. А потом, после этого, в сорок пятому уже, уже й их забрали. А ото, как началась, как освободили, я хочу сказать, вот я пропустил, как освободили нас, – тут же, знаешь, как у нас молодежь была? Такие ребята в том краю! Да. На русском краю. Слева ото считается русский край, аж до конца. Там такие ребята были!!! Как говорять, партия идуть. В центр идуть, бо там же ничего не было. Партия идуть. Такие здоровеннее ребята были. И что ты думаешь? Ты спешишь? И что, как только освободили – сразу их мобилизовали. И что ты думаешь?! Им винтовки дали?! Ничего не дали!!! Найдешь там! Мобилизовали… В сорок четвертом. Ото только, только освободили, дня через два мобилизация. Сельский совет, мобилизация и тутечка, до Днепра. До Буга, этого. Некоторые и до Буга не дошли. Некоторые там, Буг той перешли. И тут повестка за повесткой: убитый, убитый, убитый, убитый, убитый! Тут криков было, знаешь?.. Выбили много молодых ребят. Необученные, их не перебивали даже. Только освободили, – давай, вперед! Такое…

А потом возвратился, тут МТС был, был МТС. Сначала шофером работал. Ну, тут шо: в нас же ж был район. Тогда. Как тогда освободили нас, был район, в районе было, ну, район… Так и у нас был район на самом деле, где была наша контора. Был тут район. От. Значит, было восемнадцать колхозов. У колхозах тракторов не было, никаких, ничего, все были в "Сельхозтехнике". МТС был. В МТСе всё ремонтировалось. Комбайны. Всё тута ремонтировалось. А я возил на легковой машине, на "бобику", на таком. Возил главного агронома, МТС. Ватипко был, главный агроном МТС, а я его возил. Так мы это, в восемнадцати колхозах: это ж Новополтавка… Ну считай, это ж Гаражино, ну вдаль оно не ухолило, потому шо оно Новобугскаого. А Новополтавка была нашего это, нашего района була. И уте, и Внукове, и.. Косточиве, Ярмоловка, Новоукраинка, и туда дальше – все были тут, столько селов. Ну восемнадцать колхозов было, понимаешь? Они небольшие были, колхозы, но восемнадцать. Поэтому всё время туда выделяли комбайны, все вот так вот было.

Потом, значит, в район, начали забирать в Баштанку. Почали тут все валять. Була церква тутечка. Разваляли баштанцы, забрали камень, вывезли, всё забрали. Поваляли тут церква, где школа. Школа тут была, тоже разваляли. В Баштанку всё перевезли. Там всё строились. Как баштанцы, они считают, что они там три дня побыли в этом… что они партизаны. Республику сделали. Захотели баштанцы, республику здэлали. Три дня побыли… Ну може, какой месяц, они ж больше не были при республики. А потом, как налетели тамочка... Це ше… ше не при немцах, ще до немцев были это… когда республику делали. А потом эти партизаны. Ото, когда было до двадцатипятилетия освобождения. После войны двадцатипятилетие, было собрание. Выступае: вот баштнские партизаны, привольнянские партизаны. Ну, какие тут партизаны? Когда тут выйти негде сховаться. Партизаны! Ну, вот балакать надо было, что...

[Баштанская республика] да, была такая. Да. А мы его знали ж аж, когда мы его знали. Была республикой. Когда узнали? Тогда еще не знали, что она была. Наверное, до советской власти. Потом их погонули, их выстроили, всех этих… разогнали ту республику. Ну ихняя республика. Отакое…

В основном, в основном шо? Где ота Нина живет, через хату – там сарай был. Когда наступали, ну видать этому… трассирующей пулей попало – загорелся. Сарай сгорел. Так что тут бомбили? Ну несколько там бомб скинули. МТС одну попали, понимаешь, они никому ничего не сделали. Там какой-то может самолет кинул несколько бомб. Целился, может, на мастерскую, а в паре они же с МТСом у балке. Так что тут особенно…

Ото шо – ну что при немцах забирали, потому что то тех выдадут, то тех выдадут. Вроде те комсомольцы были – сдались. Так, тех молодых ребят подбирали. У нас тут по соседски позабирали. Ну сами кого-то, недоволен,

что-нибудь сказал, все заявил, подобрали. Шо тут балакали, чи выясняли кто, шо? Ну что я еще могу тебе рассказать такого?

Ну а потом, значит, вот этот район, значит, ликвидировали. Решили, у Баштанку забрали. МТС забрали в Баштанку… и тут… Как пошло, – все в Баштанке. В Баштанке, в Баштанке. Мы ж потом перешли, что там делать. Просто старые ремонтировать машины, да и всё. Мы перешли все шофера, в колхоз перешли. Так, так уже последнее время в колхозе, тридцать год до пенсии. Отак вот.

[На пенсии], ну, какие изменения? Я считаю, что я ж пенсионер колхоза. У меня там земля. Тоже, как давали земли. Вообще подавали в колхозе земли. Там, больше гектар. Да, пай, гектар. Я надеюсь, получаю, ну, что нам так давали, понимаешь? Зерно там дают. Тут же раньше було, работали. Ну, палочку там ставили. И считается. Ну, после войны сразу. Ну, что було? Мать работала в колхозе. Как привезут ящиков несколько тех помидор – згрузили, как его полно було этих. Они ж не давали деньгами. Давали продуктами этими, то капустой, то там зерном, понимаешь. Ну, то тепер я, как я на машине работал. Ничего не интересовало. Как оно всё было... Ну, всё было, понимаешь? Я имею ввиду при Союзе. Да и щас, что держут, то то, то то.

Мать была восьмого [года]. Отец шестого. Два годы. Отца Андрей звали, так как и меня. А матерь звали Марфа. Романовна. Восемдесят год было. Померла. Ей сделали операцию и… Двойная грыжа была. Вот, сделали операцию. Но так как уже восемьдесят год, шо там оно уже? Шо, разрезали, как ота еще месяц полежала в Баштанке в больнице та й… [Ее девичья фамилия] Кочерженко. Она тут и жила. Да. Отец там, на этим жил. На Репьяшке, то есть. [Унызу]. Да. Там у його, ще это, ще двое сынов. Даже трое сынов. А я… Один помер, двое ше есть. И вот эти сыны… захотели шоб тут было… Ну, [насыпь] вроде ево. [Нерозбірливо]. Коло моста. Он шахтер был. "От че ты не добился!" Та как я буду добиваться! Ну шо я буду добиваться, когда я знаю, шо его там нет! Я же знаю. И вы знаете, шо его там нет!

Так вот меньший, самый меньший этот, ну мой брат… Самый менший той брат. Он работает на маслозаводе. За этим, за Кривым Рогом. Забыл как этот городок называется. Ну тама, наверно ж, наверно ж, привез сюды, наверно ж... Масло сдавлось. Директор. Ну вобщем там работал. Начальником. Наверно ж, масло привез сюды, ну й нарисовали, шо он тутечки. И мене доказують. "Вот, Вовка ездил у Германию, мол, там его спалили. И он узял земли привез сюди..." Да он и не доехал, отец, до Германии! Я ж тебе говорил, как тот говорил, шо ехали вместе, а по дороге "я не стал бачыть". Значить… Этот с [Сталино], а этот привольнянський. Значить, он знает же, хто ж с откуда. А эти мне доказывают, что привез земли, так отут хоронили. Похоронили, вырезали ну…Буквы эти. Позолоченные зделали. А тут братва пришла ночью та их побила. [Сміється]. Их у Баштанку увезли, та здали.

Ну шо это такое? Ну обратно везить, хай записують, шо ж он... Ну как ево немае! Как я знаю, хто хто тут есть. Знаю, шо то розстреляли его тут. Тех, шо ото везлы их. Там их человек двадцать чи може больше, они вон. У нас есть это… в музее. Никогда не была в музее? Ну, когда зайдешь в музей, так они есть тамочка. Ну фотография такая, шо их расстреливают над рекой над этой. Речка, над этой речкой там их расстреливали. Вобщем [нерозбірливо] шо расстреливают их там. Когда пойдеш, там увидиш их… У музеи. Там усё такое: чем, ну, плуги, чем, чем орали раньше. Ну такое.

[Как ранше жили], ну, понимаешь, отакого разговора не было… Ты имеешь ввиду как раньше были, как хазяйнували? Дед как-то вроде держал там две конячки. А как вошли они в колхоз, сказал: "Забирайте!" Да и всё. А так больше ничего не было. Это мамина [нерозбірливо], кто в этой хате жил. У него было пять сынов и две дочки. Двое. Один, один... Ну те даже послужили, вернулись домой, как службу проходили. Вернулись, шо как до войны раньше. Адин тоже вернулся. Он был парашютистом. Не средний… Дядька Ванька. А адин, самый менший, как забрали в армию, на Дальний Восток, но был… Уже был лейтенантом. И тут война началась и всё. Аж в газетках это, что нашли его, шо похоронен там и там. Где-то в Сумской области. И, и второй тоже похоронен. Вот, в другой там области, понимаешь. Вобщем, домой не дошли. А те, а те поприходили и обратно их забирали.

Дед Роман. Климович. Роман Климович. Он сам не здешний. Он где-то з России. Он сюда приехал, это уже сестра моя рассказывала. Так разговоров никогда не было. Кабы я с дедом когда-то побалакал. Оно ж не доходило, шо там... Дед погиб в сорок четвертом. Только освободили, дед погиб. У себя дома. Осталась граната, та ручная. Знаешь, ручная граната? А дед ее не видел, он же ж… На городе был с внучкой. Сестра моя жила, отут хата. Ще пацанка була маленькая. Та "дедушка, я нашла шось!" А дед возьми – "товкушка будет". Ото, шо толочь? "Толкушка будет". Ну, толкушка й толкушка. Сестренка моя двоюродная только отошла, а дед за шнуровкой… шнуровка летыть. Она у його разорвалася в руках. И его этот… поранило. Ще месяц лежал. И балакал, и всё при чувстве, и... Только поранина рука и так. Как осколки було находили. В общем, года не знаем какого он. Потому что он, мабуть, тоже не знает, какого он года.

[У него], я ж говорю, шо пять сынов и две дочки. [Он главный], да, да. Говорят, что хата ж стоит так, а тут стояла отак. Аж до цэй хаты. Так, от улицы был розсадник. Отак от примерно, даже больше. Потом погреб отсюда был. От погреба уже стояла землянка такая. Аж, аж до цэй хаты. И то они там у ней жили. И тут хата була. Ну в основном они там. Говорять, ["у ряд"]. Дед прийдет, говорит: "Подымайся! [нерозбірливо]". Отак. Ну, я не знаю, как это было. Ну было. Только розказують.

[Сыновья вместе жили], та да. Не-не-не-не. Все отделились. Все отделились. Через три хаты. Ото большая хата, ото самый старший там жил. От,

через две хаты… меньший отута. А мать моя тут, с дедом жила. Тут в хати. В цей жеж хати. А брат, то есть сестра, где дубовой живет. Она вышла замуж там. Там жила. Все по улице, недалеко. Один брат за этим. Ото, через три хаты. Моя хата стоить, вторая, третья хата. И рядом жеж большая хата. То старший там жил. Самый старший брат. Ото, все тут недалеко.

Та тамичка один жил. В задний хати, понял? А в этий, передней… пустил его в переднюю. Та где ж она была. Там вход отдельный. Пустил его в переднюю, пока не доглядел того. Той помёр и он остался. Его хата. А я уже пришел с армии. Один, один жил тутечка моя хата. А щас, где камора, там где камора. Собственно даже ще не камора, а окно. Там были двери и его хата була. Когда я пришел с армии, то там у дядьки. Свого дядьки там сарай был, где хата щас стоить. Там был сарай. Ну так купили то сарай его. И выстроили хату, то там воно дойшло сюды. А я остался тутечки. С матерью и дедом. Я же с матерью остался, деда уже не было. Его еще в сорок четвертом погиб. А я с матерью остался тута.

Дядька тоже тут жил. Двор был большой, отож землянка тут стояла. Потом дядько этот построил хату эту. Так повернул. Потом дядька помёр. Тетка выехала там до дочки. Хату продала одним, одним… Продала Базалию, Базалиевий жинкы. Отец и мать купили. Они нашли эту хату. Потом после их. Они помёрли. Купили, другие купили. Это уже третья купила! Это ж колодец был во дворе, как общий наш, а что ж они купили, оградились, да и всё. Воды нету. Басина, басина, да и всё. Я сначала було с речки, ото трубы лежать, качал с речки. Там было одна молодица жила. Из чоловиком и двое детей. Ну я так, поставил мотор. Мол, у меня мотор свой. Качал соби воду. Они приняли зятя, а зять начальником там большим. На шо я ему? Они собрали, свой поставили. Он купил мотор, моторчик маленький поставил и поливает. Цэ я забрал свой. А теперь, тоже щас купил мотор большой. Та вже и не в чем его щас ставить. На следующий год поставлю, поливать буду. Отак потихоньку.

Колодязь здесь всегда, сколько [нерозбірливо], посеред двору стоить колодязь. Ну как оно было, сарая ж не было и хаты. Хаты не было. И даже хата була, а ходил було до колодца. А потом… ну как уже не свое. [Дед рыл], да! Были вырыты отута вот. Ближе сюды. Тогда б можно было считать, что и мой колодец. Ихней двор, кому это понравиться. [До пресной воды] та метров двадцать три до воды. Бо воды мало. Я тут пробывал, не выкачивается. Вот, минут двадцать, полчаса покачает и воды нема. Надо чистить. Это не полив, шо то за полив.

[Мама не младшая], нет, че ж самые младшие были те хлопцы, которые ушли в армию и не вернулись. Самые младшие были.

Произошло отделение вот так, если тебя интересует, значит. Я говорю, самый старший сын деда. Отож взялся в тей хати жить, где там один жил. Такой пожилой уже, понимаешь? Такой всегда ходил замурзанный такой.

Так он перешел туда жить. В хату и доглядал того. Один. Потом за ним дочка. Замуж вышла отсюда. За Хамуренка. Хата… Значит, там осталась жить. Мать, покуда тут жила, мать, следующая, мать. Мать тут жила, в этой хате. А за матерью дед Федот, землянка была. Он в этой землянке жил. Землянка длинная была, аж до, аж туды до этого, там сарай был. Ну до тией хаты. Отсюда вот до тией хаты. Стояла така землянка. Туды полисадник был, я ж говорю. Потом погреб сюда. Когда он строил, так это я отделил немного. Отдал ему метра два… Шоб погреб тут остался. Он там вывел, а чтоб погреб эта... Потому что эту стену надо было ложить на погреби. Значит, на этой остался. Остался в этой хате, а мать в этой. Остались.

Ну, я ж говорю, что деда уже в сорок четвертом не было. И их не было никого в сорок четвертом. Их забрали ото… Не, не немцы. А в этот. Ну, как освободили в сорок четвертом, ну подобрали тоже, а не в первых там рядах были, ну как обозах там. Ну, забрали всех. Да. Дядькив, дядькив. Забрали всех. Туда, в армию забрали. А двох, двох ще забрали, как только война началась. Двох забрали, они так и не вернулись двое. Самый меньший один и самый меньший другой. Ну отак.

Я ж говорю, а потом как я вернулся с армии, в пиисят третьем, я ж четыре года в армии был. Ну значит, купили там всякие [нерозбірливо] и построили хату. Построили так, половину денег ему, половину на их. Половину выстроили. Половину я сколотил. Я остался тут жить с матерью. А он перешел. А потом свою перестроил. Ну то, сделал заднюю, переднюю, потом кухня, сенцы. А то только було идешь, сенцы, кухня и передняя. А тут стена стояла. Ну я ж сделал задние две получилось. Перегорожены. И того комора и сарай. Отак вот.

Что в каморе храниться? Ну кто что хранит. Примерно некоторые зерно там хранят, понимаешь? У меня ж сарай – можно хранить что угодно. Я поставил дежки и зерно там храню, в дежке. Мне не надо в каморе. В коморе выбелил, стоит чисто в каморе. Можно вместо землянки. Ну у мене вон землянка неплохая. Все равно баня зимняя, там на этих, на городи стоить. Вот она, на городе. Не на городе, вон между огородами. Баня летняя.

Это я вчера простыл после своей бани. Бачь, как… Вчера это… траву косил на городе. Убрал всю траву, чтоб не было ничего. Нагрелся до того, что аж мокрый был. Ну думаю, вже ж обед. Було до обеда придешь, в баню. Вода горячая. А я пошел – холодненькая. Ну думаю, ладно. Как скупался. Кахы-кахы-кахы. И насморк такой.

[Отец на низу], там он жил. Потом, а потом щось там не поладили с матерью. Браты поехали, матерь забрали сюда, пониманш? Отец остался тамочка. Отец взял другую жинку и его там трое сынов народили. Отец и те пацаны как родные мне, по матери только. У их своя мать, у меня своя мать.

[Разводы не приветсвовались], не-а. Я не знаю, что я там… Не могу ничего сказать. Шо там?.. [Мальчиком я], ну, коров содержали. Пригонять коров. Бо мать поздно приходила з работы. А так в основном… Ну коней держали… А так не держали бильш никого. То иногда держали поросят. Я уже щас сам живу в этим. Сын у меня переезжает в Баштанку. Ну их! Там сын випыть. С невесткой поскандалит, а я буду виноват. Бо я обозвусь – так же? А тут мени нигде, ничего. Жить тут буду. И вот жили ж, нигде не замазаны. Все доглядено. Ворочаюсь, ворочаюсь, ворочаюсь. Сам на хозяйстве. Держал, когда порося держал. Выглядел кабана харошого, выглядел. Ну шо? Ну кабан, как кабан. Продавать не продавался. А отрезать там сыну. Сестры там дал. Там двоюридна сестра. Ну так что, резал там… З суседом хорошо живу… Ну кабан, как кабан, ну знаешь? Качок лучше держать. Выведешь качек, мясо есть. Щас вон набрал качек.

[До войны] была корова. Зачем? После войны было. И после войны была корова. Была ж… в МТС ходил. Да до войны була корова ще. А потом начали налажувать налоги такие, понимаешь? У нас на городи тут сады были, понимаешь? Сады прямо. Такие сады красивые были на городе. На каждую вербу по четыре налаживают налог. Вырубали их та й убрали. Бо нам землю давали по двенадцать соток. На горе давали. Та було. Ну на той строне не давали, потому шо там огороды… На горе нам давали. Да…

Да! Были такие годы, что налажували. Вот корову держишь, понимаешь, – корова доиться, не доиться – ты должен молоко сдать. Где хочешь возьми. Корова... Та маты и продала корову. На шо она надо, як не столько того молока, как это, как налоги наложили такие. На тую корову. Так ты ж понимаешь, все было как-то вредительски все. Как вредительство. Такие ж сады были отут, на горе, такие… Та куда там! Кастеро… Знаеш Кастеро? Рядом Любанка. Такие сады были, такие яблука были… Как зайдешь там… Дали команду убрать, да и всё. До ума довели. И притом с того села все поразъезжались там. Потекали, и у той город. И у другое село. Там один остался фермер. И то уже немае, наверно. Накупляв ото коров та й... свобода. Свобода, нигде ж ни… выгоняй куды хочешь, ни… никуда, никто не шумит, ничего. Построил там себе.

[В детстве] та занимался було футболом. Потом я… Футболом было интересовался. Та! Еще в детстве. Еще в детстве гоняли. Мячи эти гоняли. А то уже… ну я имею ввиду до войны это всё. После войны вже… Уже началось на работу как выйдешь туда… Ще до станков не достаём. Там у нас прядчиха была, заведовала мастерской. Так она нам таки стеллажи ставить, сделает. Стеллажи, чтоб мы на этих стеллажах уже стояли.

Был же ж сорок седьмой тоже год. Ну, я не могу такого рассказать, потому что я был в МТСе. Я получал карточку эту боевую. Так шо я имел право идти в магазин и брать хлеб. А некоторые даже и не получали. Ну,

чтоб сказать, что такой неурожай. Знаешь как оно, начали вроде и врожай есть, понимаешь? И там покупать не дают. Вроде на вредительство, понимаешь? Как сказать? Из-за этой крепости в бутылке даже принесешь немного. Ну, молоко выпил, а бутылку набрала, – поймала с этой бутылкой, – всё! В тюрьму, в тюрьму. Садили, вовсю садили.

Не вылавливали! Те! То бригадир еще там бачився. Те! Ну я и не… я собственно говоря. Я работал уже. Сорок седьмой. Сорок четвертый уже начал, сорок пятый, сорок шестой и сорок седьмой я ж уже работал. Уже не то, шо учеником я был. В сорок четвертом только был учеником. Восемь месяцев. Ну как учеником: не стоял у станка и глядел, а вот дали станок и точи болт. То точи, то. Потом уже всё точил. В сорок пятом уже всё точил. [Получал] да. Я считаюсь как участник войны. Только не боевых действий. А как участник войны. Ну конечно, что заработал, то платили. [Деньгами], да. У колхозе ж не платили деньгами. А у МТСе, то что организация другая, там платили деньгами.

Шо интересно, тогда ж мы ж как комсомольцы и вот нам под этот – ну вот следующий месяц должен займ прийти. Понимаешь, займ? В этот месяц, в этот месяц нам заработок такой поднесли! Понимаешь? То плохой, то плохой, а это отличный заработок получили. И вот, значит, агитация такая. Ага, комсомольцы! Должны подписаться, как комсомольцы, на весь заработок. На месячный заработок, не то, что тридцать рублей, сорок рублей, чи пятдесят рублей. На месячный заработок! А месячный заработок был знаешь, хороший. Отнесли его хороший. И вот комсомольцы. Знаешь, там же были такие, что подстроют. Парторги были, могли балакать красиво. Побалакають: “Надо подписаться!” Это ж, это ж страну поддерживать. Комсомольцы, вперёд! Поподписываемся, потом ходим ожидаемся. А зарплату удерживают и удерживают. Ну мы ж подписались. Прислали займ. А мы ж не получаем его. чтоб месяц получил и отдать. А каждый месяц удерживают и удерживают. И мы ходим, только чухаемся. Подписались. Было.

Ну, остальные подписывались, только ж хто на скоко. [Займ отдавали], да-да-да. Отдали, отдали. Его-то отдали той займ, этой, выгоды. И как отдали. Лотареи выдали. На сколько лотерей подписался. Сколько лотерей, как выиграют. Помню, один раз только выиграл. И то немножко. А то понесешь, от выиграш. Такая лотерея, той займ такой. Пойдешь – пусто. Открыл – пусто. Не получается. Фактически их не отдали. Как это отдали? [мы свои отдали], ну! Мы ж как это. С нас сразу сдержали. Наши держали каждый месяц. Ага, за займ. На такую ж сумму подписано. От столько получай, а столько на займ. Получай, на займ. Мы потом посчитали. Отдали. Два месяца еще за четыре, но отдали. Мы рассчитались. [нерозбірливо] ничего не получили. То придешь там, под займ сыграет. Пойдем в кассу. А не получает. Да.

[Парторг в МТСе], ну, в основном тока проводил собрания. Там жеж они были, коммунисты были. Проводил собрания с ними и вот числил как

парторгом. Получил свои деньги и балакав, балакав. Балакав. А его работа балакать. Где какая агитация, значит, идти балакать, всё, понимаешь? [Собрания] да, часто. Частые были. [Явка] нет, обязательная. [Проводили] на элеваторе. Сильской жеж клуб есть. Или в клубе. Сильской. Проводили, да. Не-не-не. Не раз в неделю. Не так сильно часто. Ну, проводились. Он в, основном, коммунистами. Да, в основном с коммунистами. А у нас там комсомольские собрания. Щось организувать там.

[Комсомольськая жизнь] ну что там? Ну, как пошел в это, в МТС туды. У сорок четвертом. Уже загитировали. Да. Уже сагитировали. Даже у нас были [нерозбірливо]. Даже был парторг у нас… [Нерозбірливо] там на горе живет. Сагитировали в партию. Ну, мы вроде сразу шо там. Сперва посмотрели, что нам там нечего делать. Ну, мы не думали, просто он стал организовывать, шоб побольше этих, коммунистов, было побольше, побольше. А то их, там насобирали таких, недоразвитых. [Нерозбірливо] у партии. Тогда на собрание ходил, членски взносы платил. Ну, яки… [годы]… это ж сорок пятый, сорок шестой, годы. Какие же? Ну да. [В партию] да нет. Не приняли. Мы не дали согласия. Надо было подписать.

Ну и, понимаеш… и в колхозе был же этот… парторг. У каждой организации был этот – парторг. Оно ж так было. Та, в основном, неплохо было, понимаешь, неплохо. Были председатели, там Гроссман был такой, еврей сам. Шо кругом всегда добьеться, шо кругом всё пробьет. И вроде получалось и заработки были хорошие. И не нуждались, ни в зерне не нуждались… Потому что, шо заработал – получил зерно своё. Можешь держать курицу, поросёнка держать. Было, неплохо было, я говорю. Ну, конечно, может те обижаются, которые вообще нигде не работали – ходили. Там что-нибудь сделал. Ну нанялся. Ну это ж, ну месяц, а потом, а потом дальше ж деньги нужны. И вот, мол советская… При советской власти можно было жить. Особенно в последнее время. Та! Ну, пятнадцать копеек, шестнадцать копеек булка хлеба. Вот, кирпич, который щас по два с чем-то. А большие такие хлебины, ну по двадцать, по восемнадцать копеек, было такие хлебеля. Как скот повезешь, было в Вознессенск скот повезем. И тех сосисек, как наберешь целую, целую торбу, – торбы таки ж. Ну, сумку. По сумке набирали, потому что они стоили ничего. А щас не докупишься. Видишь, тогда, тогда [нерозбірливо] контроль был. А щас нимае. Ни во власти тамочка, нимае. Бьються за тою, на кресло сесть. И всё. Та Юлька себе, себе, а той збоку себе тянет. Такая песня. А тут бачит себе нема, а отдаешь у магазин. А, сегодня одна цена, завтра приходишь – уже другая цена. Потому что оно всё ихнее. Где ж оно его нагребли. Шо богачи были? Та начал спичками торговать и зажигалками этими. И почав подымать, подымать, подымать. Некоторым там родные подкинули немножечко, понял? Пристроил в магазин. До того магазина пошло, пошло и вже десять магазинов наделал. И точки и в городе кругом магазины. Всё его.

[В школу] да. Ходили. Только там… Та вот тот, з того края. Та он немного побыл. Не-не-не. Немного. Та мы не дуже там и ходили. Придем ото из школы, потыкаем з ним. Та… Как оно… [Школа] сюда. Да, де интернат, там школа. А Русский край, там школа они… [При немцах] ну да. Ото ж уже не по-советски пошло. Уже ж не по-советски. Уже почали тое, тое вже. Чуть не до Бога добирались, чтоб молитвы читать. От так шо. Ну шось недовго они, шо недовго было.

[При немцах], знаешь, стало, стали все чегось бояться. Так что при Сталине говорили, шо боялись. А это ж вообще. Начали, в последнее время, выгонять всех на окопы. Ну, нас ще не гоняли. А то ж на окопах. От окопы копать всех выгоняли. На стройке, попам делали стройку. Железна дорога ходила. А [нерозбірливо] огорожены, тут не было гаражей, отгорожена. Выстроена железна дорога. Да, узкоколейка такая. Ходила, зерно вывозили. Выгоняли, всё строили. Ну, до нас оно, як ще малыши были, до нас оно вроде, не дуже доходило.

Вот я тебе скажу, что вот эти солдаты, которые солдаты. Ну, что стояли в нас, у хатах были, понимаешь? Они как обычные, как солдаты. А то, шо эсэсовцы те, то вообще были. Те сбивали, мучили людей. Расстреливали. А солдаты эти как солдаты. Ну, тоже ж стояли. И в нас стояли и некоторые так по-маленькому, по-русски балакают. Ну, что тоже ж так подобрали и гони, дай. Да и всё. Не. Особенно мы с ними не разговаривали, пацаны. Бегали так. Бачили шо воны е.

Да, были тут и эсэсовцы. Те в форме такый. Там было это… Где магазин щас, ото столовая. Столовая под ту сторону. Под эту сторону магазин был, отамычка они находились. Там у них контора была и тамычка под входом там это… ну щас они держат эти магазинщики подвалы. Решетки, подвалы. Они садили туды людей [нерозбірливо]. Это вызывали, допрашивали там.

[Колхоз при немцах был], да. Сразу, сразу растянули всех. В каждом селе хазяйнувать. Конячек мало осталось. В этой. Ну растянули. Да. Ну, разобрали, а потом скажут [нерозбірливо], до кучи, бо нечего вам хазяйнувать. Хазяйнувать ми будем тут. А вы зерно соберите, а мы отвезем. Чего? Изменения? Я тебе не могу сказать. Я не дуже и вникал в это. Воно мене дуже не интересовало, шо мне тогда еще было, ну, там… Побегать с пацанами.

[Кто колхозом руководил] при немцах? Да черт его знает. Я его не дуже и вникал в этот колхоз. Я знаю, шо до начальника милиции вже полицай тут Карловский был. А потом. А потом ему не нравилось, утёк с оттуда. Был при советской власти – ему советская не нравилась. Все его шукали, где он делся.

[Старосты, полицаи] были. А выбирали вот так. Вот так выбирали. Как только вступили эти немцы и назначили. Ну, кого? З колхоза. Чтоб охраняли улицы, охраняли. Того, того, того там назначили. Шоб улицы охраняли. Поохраняли немного улицы, а потом подписуйтесь. Выдали форму им, выдали оружие им. И вже вы, уже вы хочите, не хочите… если ты скажешь: “Не хочешь” то… Отаки. Не то што: “Та пошли!” Не-е, не пошли. Не-е, нихто там не пошел туды, что я там пошел туды там… не. Просто назначили тут вулицы охранять. Без оружия, больше ничего, в своей одеже ходили охраняли. [нерозбірливо]. А потом им выдали форму свою. Выдали оружие и то ж, наверное, прими присягу. А не хочешь, то тут и останется. Ну были, были таки, шо… особенно с того края были та такие сумашедшие. [С Русского], да. Были. А вечером [нерозбірливо] сечь. Вот гуляем на улице, выйдем на улицу погулять. Тогда ж было как вечер, все сошлися там. [нерозбірливо] поразгоняли и понабивали. Шоб не выходили, не гуляли. А считали себя полицаем, что никому ничего. Приедет, отак и так, уходите. И не вдарит никого. Разные ж были. Были. И такие были и такие.

[Церковь была], да, только ж не те. Те развалены. Те ж разваляли, еще раньше их разваляли. Шо были настоящие церкви. А вже так открыли, як щас ото, то там… Батюшка был тут директор школы. А стал батюшка. [Не помню] его фамилию. Там с того краю. На нижнем, на нижнем улице он жил. Уже пожилой такой. Правил чего? Ну как, как батюшка…

[Я не ходил], нет, нет… и никогда не ходил и сейчас не хочу. Мама была верующая, токо она не ходила. Кода Паска, вот на Паску пойдёт, да и всё. А от сестра её, которая через хату ото жила, та всё время ходила. Это моя тётка… батина родная сестра. Та я часто ходила в церкву. А моя мать только по праздник: как Паска, то она подымается пораньше, та йдёт.

[Мое отношение] к чему, к церкви? Да я в ней не был никогда… и я и й не дуже… не дуже и щас её… не дуже уважаю. Не, никада я не хожу. Я согласен, зачем… там ходять из церкви молодицы: от на церковь надо то, то, то… “Скоко там?” – “Та отдают по десятке…” – “Нате вам десятку…” Нате… Там какой-то храм собирают, вот надо, ну ходят бабы… надо – нате… я за этим не стою… шо сказать… а в церкву не… Ну а ходить я не хожу.

[Атеистические беседы], я этого не могу и помнить… Я тогда немного и походил у тую школу… вже немцы той… та и не ходили. Всего четыре [класса окончил]. Ото до войны кончил ото ж и всё. А… а уже пошли в этот… ото при немцах а там оно началось та! Ото придём-обернёмся, и ходим, шоб нас там не было… да и всё. А после этого, после войны ж уже, уже ничего, уже в школу не ходил...

[Раскулачивание], та этого я ещё не помню, это раскулачивание ещё было знаешь… ещё же только советская власть началась, тогда было раскулачивание, а так же не було, какое… какое же раскулачивание, когда советская власть захватила и всё… А какие ж… уже… уже ж не было, в восемнадцатом… у восемнадцатом году вже это… уже их убрали всех… а в двадцатом какие вже там кулаки уже были… то уже…

[Про голод двадцать первого] не слышал ничего. [Голод тридцать третьего], ну так… узнали… узнали потому шо… моего деда бабка тоже ж в тридцать третьем померла… была голодовка… токо хто как выжил…

[Репрессии], ну та я этого ж не помню… Шо я… чи в нас они были… Они конечно были, только… тода ж землю отбирали вобше если где нашли, отроют, заходют там это… от это ж… камсамолки… ходют, роют… у плите роются… Шо ты там роешь!? В той плите если спросить… Тут одна да жила там, на костылях ходила еле-еле, её кляли всё время… такая гадость была шо… придёт и шукает чё-то у вас должно! быть зерно, от де оно? И начинает: то там роется, то там роется, копает, шукает тое зерно… Знаю… шо много людей пухло, голодные были… [Комсомолка] местная. Да. Хадачка тут была. От де, де председатель у нас живёть… ото дом. Знаешь где дом? Да, да, да, да… Да, да, над берегом, это, над проулком, так? Там была землянка, де председатель построил, а сюды, до этого, хата была, над проулком, хата, она там жила, в той хати… от… И на палках, на костылях ходила, так её, было, все ругают… Другие… другие раз придуть, ну, напосылают их, понимаешь? Придуть, в круги нема да й нема их… Она, как говорится, было, поваляет всё кругом… Потому шо они нагребут у сэбэ потом там, разделяют, понимаешь? От так было… Так рассказывают, шо они… ото… Наберут этого зерна то там, то там этого, а потом там делится им самым… Та я знаю токо её, [шо ходила]. Вона тут недалеко от нас жила, от там вот. А тех я просто не интересовался, хто они такие… Да, да, да. Ну, тут же ж она и… та ходила по всех хатах… Хиба токо зерно забирали? Брали ж шо бачили… Да как люди? Все плюют на её как… ходила на костылях как… как гадостная… А, шо там говорить, она да и раскаится? [Она работала], ну да.

А щас в этом месте председатель наш… от, тоже, пенсионеры, он считает, что пенсионеры, шо они якбы, шо они были рабочие… он их не считает… Недоплачует… Обижает пенсионеров вовсю, а щас там жалобы на иво… не знаю, чем оно кончится… Колхоз продаёт, акции токо… токо по рублю… пенсионерам… рабочим по шесть… восемсят пощитали акции… А себе по десять забрал, и конторы по восемь, так шо ж это… шо ж это такое, пенсионеры значит уже не люди, да? Так щас же там все пенсионеры восстали, да пракурора идут, шо ж такое… акции то одни, но майно колхозное… А он считает что рабочие… понасобирал… от восемнадцати год, от тринадцати до восемнадцати год, понимаешь, а те ж, пошли на пенсию, там понасобирал их…

[Раньше молодеж отдыхала], а, отлично… При Союзе было, той в той санаторий едет, тот в той санаторий едет, кругом отдыхи, кругом… [Парубкувалы…] Та было всё… было-было всего, и много было, а… Кина ж всё время, кина ж, кина ж и притом же такие смотриш кина – просто хоть куда. Да. Помню, все кина помню… Да вот, “Чапаев” разве ж плохое кино был, “Котовский” разве плохое кино было?.. А потом, та много, много таких

кин, шо смотриш просто охота смотреть, а щас вот по телевизору смотришь, десять раз перервуть ево ре… рекламой, больше рекламы чем, чем того кина. И самое… самое гадость показуют такое. Эти там… с пацанёнком сидел, с девочкой, с внучкой там сидел и шо смотреть…

[Было три края], да. [Не враждовали], не, не, все… все в центр ходили и нихто ничего. Те хто… ходили в центр и не было такого. Ну так драка, драка это ж такое драка, знаешь как оно… Один на один с кем-то завёлся и подрался, а так, в основном такого не было…

[Песни пели], да, да… И на праздники там… были… были ж концерты устраивали красивые, там можно было ворочаться при Союзе, а щас позамыкались он, выйди на улицу – той край глянь: никого, глянь у той: никого немае… Цел… за целый день никого можешь не бачить… Тута померла вот эта… “А ты шо, не знал?” А, а я ж откуда знал, тут я вот зарылся в этим городе, а не в городе, так… выйду на улицу… сёдня глядел-глядел, хоть бы хто-нибудь ишёл, подержать той столб, покы я хоть прывяжу иво, шоб до ево можно было… подсоединять… ну выйду – ниде никого! Тока все соседки ото появилась. Та говорю: девочка. Пришла… когда и она это подходит… Говорю, подержи я хоть привяжу ево, то привязую остальные…

[Людей] есть и по-уличному! У нас, у нас тут, у нас тут нет… А вот той край! Там в их усех, усе… фамилие такое, а на… на… называют как Незнамчиха, так ше, так ше какаясь. Та ну там, если б ты в Карцево спросила в ково, те б рассказали, как… Там у йих… то Коздыль, то Значиха, то… Та ну там их как той край… вобше. Там у них то Коздыль, то Значыха. Та ну, тамычка, той край вообще.

Там, до половины, говорят, ото карловцы. То шо вроде не Дурной край. А половина та, туды, то говорят, Дурной край. Там було у них улица за улицей, от живет улица – ты не должен приходить сюда. Я имею в виду, там вечорами чи шо. Нет, там драки вообще были. А там у их всё время. У их всё время. У них и щас, як взведуться… Не то, что на улице, а так. Как сойдутся, как напьются, как понабивают один другого. Так и не разойдутся.

Я вообще не знаю, какой, как они заселялись. Вообще не знаю. Тут ходил один, записывал всё это. Хотел было книгу писать, как заселялось. У стариков пытал. Недолго побыл той. У стариков спрашивал. Рассказывали старики, как оно начиналось. Ище, еще давным давно, я помню. Уже и стариков тех немае. Та я многих знал. Я ж у колхозе работал – возил доярок. Я на том краю села ж не работал. [нерозбірливо] фермы. Та многих знал. Ну, помню, Невода помню. Оно ж как там был, так всегда и фамилию знал. А шо сколько, сколько год уже прошло. На тот край, то попадешь той, той умер. Ну там знакомый. Как пойдешь ото проводишь. А дальше не бываешь. [Оттуда] ну, всё время сюда приходили. [Порядки свои] не-не-не. Не наводили. То в их раньше такое було заведено, шо с улицы на улицу. А то… То ж их и назвали Дурной край.

КОЗИР АНДРІЙ ЛАВРЕНТІЙОВИЧ, 1922 РОКУ НАРОДЖЕННЯ,
КОЗИР ОЛЬГА ТЕРЕНТІЇВНА, 1920 РОКУ НАРОДЖЕННЯ,
С. ПРИВІЛЬНЕ БАШТАНСЬКОГО РАЙОНУ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Андрєй Лаврєнтійович, тищу дев'ятсот двадцять второго года рождєнія. А... [Сміється]. А кончіл я дєвять класов, у… Ну в школу пошол в тридцатом году я. Тіко я глухий, дівчата. Двадцять второго года рождєнія, в школу пошол в тридцатом году, в тридцять дєвятом я закончіл дєвять класов. Дєсятий я не кончал, пашол учітся на шафьора. Окончіл школу, ну шо ж, ну хай шафьора [нерозбірливо], и тракторісти, да. В тищу дев'ятсот сороковом, сорок первом году я був тогда прізивніком, как раз в армію, мені ідти якраз було. Ну началась война, в сорок пєрвом, году, в іюнє мєсаце, началась война. А, до етого я работал в колхозє, послє окончанія.

Началась война, мій год, война началась літом, а нас же ж призивають осінню, ну мій год хто хатів, то я сходил, а хто так – асталися дома. Я був три года в окупації: Сорок пєрвий, сорок вторий полностью, сорок трєтій, і в мартє мєсаце сорок чєтвьортого году, десятого марта ми билі освобождєні. П'ятнадцятого марта я бил забраний в армію, був забраний в армію.

Я попал у піхоту, сто восьмідесятий полк, шиїсятой дівізії, второго батальйона, командір батальйона бил майор Бажилін, командір полка бил – подполковнік Чайка. Я освобождал Молдавію, форсіровал Днєстр в Слободєєвском районє, сєло чи [Ляхи], чи чорт їх знаєт. Ну вообщем я там не був ранений, я там довго не був, но холодно було. Двадцять шостого апрєля ми форсіровали, там ми не довго були, може з неділлю, і нас вернули назад, вода халодна була, ну вотако так, шесть часов халодна, а [нерозбірливо] шо халодна, вертались ми опять [нерозбірливо], і передвинулися вище. Я село вже не знаю, кстаті, десь є записано, і опять же ж форсіровать цей самий Днєстр. То ми вже довше були, тут ми були все літо, на передових, вот етіх вот, ми не отдихали, а на передовій.

И двадцять второго ми перейшли в наступлєніє, тама, с того плацдарма, і начали освобождать Кишиньов. Аж вечером ми дойшли до Кишеньова, вечером боїв у Кишеньові не було, ми якраз па центру Кишиньова вошли, то вокзал горів весь, весь горів. І дождалися ми утра, пазавтрикали, ну боїв там не було, може десь були, я не буду таке казать, но там де ми були. Я вже послє войни туда в командіровку їздив, то я хадив туди в ті міста, де я був. Це ми дойшли, це здесь, а там же ж Молдавію отділяє річка Прут, по-моєму. Ну, ми да Прута дашли, там атдихали ми дєвять днів у винограднику, старшина найшов нам білих тряпочок, шоб нашить нам ворітники, бо в Руминію будем вступать.

[1] Опитування провели Швайба Н., Сурева Н. (4 серпня 2008 р.). Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт Шпак Ю.

Ну уже Руминію ми не вступили, вистроїли нас направляться в Руминію, вистроїлися, хтось кричить, каже: "Гєнєрал!". Ну гєнєрал їздив же на машині лєгковій, ну зупинили й стоять, кричить: "Гдє командір полка?" Ну то як крикнули по передній лінії, командир полка в голову, ну шо тама вони балакали, гєнєрал уїхав, командір полка: "Возвращатся назад, на свої мєста", – а ми ж у винограднику спали, кухня наша, було уже ж дві, і там ми побули іще дня три, може читирі, і нас назад. Некоториє говорять: "На охрану Адесси". Старі там, ми молоді, нам же ж було по восімнадцать год. Да. Брешу, нам було уже по дєвятнадцять, або уже по двадцятому шло. Нас в Адесску область пригнали [нерозбірливо], і начали грузить в вагони. Погрузили нас в вагони, і привезли станція Куйбишева, бувша станція. Це Ровенська область, Западна, тут разгрузили, і ми, нас оставілі по борьбє с бандітізмом. Там же ж були бендеровці, и от нашу дівізію, почти всю дівізію, ну наш полк астався тут, [нерозбірливо]. З дівізії приїжджає ж каждого дня, не каждого дня, ну а командир дивізії являється. Ну занімались, баїв не було в нас с самими бендеровцами, раз только пошлі, я правда нє попал, і наші хлопці у лєс пошлі, а там ще наши солдати лежать побиті, ше як весною наступали і прекратили, вернули назад.

Ну ми побули тама, ну не знаю, може місяць, і начали двигаться у Польшу. Єсть такий – Брестська крєпость, от ми туди, через етот город і перейшли у Польшу, і так помаленько ми двигалися всю зиму, і аж сєдьмого января уже сорок п'ятого года ми перейшли у наступлєніє, перешли в наступлєніє. Ну так я не був ранений, канєшно, в начале, сєдьмого января, ну да января, і прийшли на [Озеро]. Бальша річка, така як у нас Дніпро, тіко вона в них називається Озеро. Озеро, бальша, широка, раз вобще переплював. Там ми форсіровали, там нас нємєцкі самольоти трошки побили, ну ви не знаєте. Тут у нас був Пєтя Барадінок, секретар сельсовета, без руки, це там йому руку одбило. І ми там же довго, а ми там льод був, льод, зіма, це ж в январі місяці було. Кажуть шо форсіровать будем Одер, ну шо ж форсіровать, а я вже в [нерозбірливо], я вже не в піхоті, на конях пушки були малєнькі. Ми форсіровали там [то не це ж], ну там уже наші хлопці були. Ну, карочє говоря, там де ми були, боїв не було тоже, не було, там було трошки нємцов, но вони сразу втіклі, і ми там зайняли оборону і стояли довгенько, аж… Ну вже було тьопло. Уже було тьопало, но ше на Берлін ми не наступали, на Берлін ми не наступали, не казали нам, корочє говоря. Но гатовилися к наступлєнію. І чотирнадцятого января, ілі, уже тьопало, в них ж сніг випадає рєдко, як сніг випадає, там усі діти підгрібають його в кучечку, там зім немає, і ми там начали наступлєніє. В етом наступлєнії, кажеться з неділю і був ранєний, ранений оцьо во. Я був ранений в ногу, і так моя, у госпіталі був.

Сорок п'ятий год служив я кадрово в Германії, город Поздам, та не в однім вродє були, ми передвигалися, і сорок сєдьмий год полностью я слу-

жив в армії, уже послє аканчанiя вайни. Ну а потім вже, як я мобілізувався, начав работать. Работал брігадіром шесть лєт пєрєдовой брігади, патом був три года прєдсідатєлєм сєльского совєта, три года був, а потома работал в калхозє – "Сталіном" Навєрно, года два я работал там в калхозє "Сталіном" сєкрєтарьом партійной організації. Послє я опять пєрєшол в колхоз "Червону Украіну", работал завхозом. Общєм я дєвятнадцать год проработал. З шиїсят пятого года работал. Ну я вам говорю, шо я дєвятнадцать год проработал, то работал етім, брігадіром, в сєльсовєтє я мало робив. Я в сільсовєтє робив тілько три года і чотири місяця, читирі чи п'ять місяців, ну в мене є документи. Ну ото так в мене жизнь ділілася. А на фронті, я був на Германії, у Германії я був награждьон ордєном "Красной звезди", награждьонний. Ордєном "Красной звезди".

Та нєчого, давайте тут розказувать. А шо баба, баба все время в калхозє работала

Ольга Терентіївна: Це ще в тридцять четвертім як рабила вже. Ну, вже вісімдесят восім год, шо я можу, я вже нічого не знаю, шо паклала де, там паклала ножик, там паклала те, там паклала те, де тряпку діла яку беру, там паклала, уже шукать, нічого не найду. Це така вже, така вже. [Маму, папу] помню, аякже.

Андрій Лаврентійович: Батьки, батьки… Да, я раділся в Привольном і прабабів в Привольнаму год до армії. [Жив] я тут. Тута на цій вулиці, батьки. Балкавська це, а це вулиця Краснай армії, а ми атносимся до Балкавской, бо по воду ходим ото туди в низ. [Як вони називалися], це уже й не помню. Да, і батьки раньше на цій вулиці жили, і ми живем на цій вулиці. [Як їх звали], е, та ви ж не запомните.

Ні, ми записуемо, ми запишем.

Ольга Терентіївна: Нігдє не бували, у калхозі рабили, прийдеш вечєром вечерю зварив, кабана загнав, чи шо і палягали, встали утром і пашол, і пашол. Када уже поболєлі, так аставалісь дома, а так оставався, уже не тямив нічого, уже шоб нєчєго нє дєлал, а так аби шо дєлал, кто їсти сваріл, і пастєль прибрав [нерозбірливо], у мене вже нікого з мойого родства нема, адна я асталася.

Хазяйство, каровка била.

Андрій Лаврентійович: Одна карова була, та й усе.

Ольга Терентиевна: Та парасьонок, а більше нічого не було.

Андрій Лаврентійович: Та парасьонок.

Ольга Терентиевна: Оце так, прийшов, пакармив, ввечері дав, як пашов і на цілий день, на цілий день, нікада дома не були. А неділя другий раз як останешся, уже гукають на бригаду [нерозбірливо].

Андрій Лаврентійович: Це ось бабка. [У школу ходив], та як, як і всі, як і всі. Українську [школу]. Да, було три школи: одна старана – руська, одна старана – українська, і та старана – українська, а патом аб'"їдинили і пастроїли адну – десятілєтку.

Ольга Терентіївна: Шо ми рабили, нема ніде нічого. [За хазяйство батьків], та, нє. Ну матері вже шиїсят п'ять год нема, батька вже тоже, папа шиїсят п'ять гад як памерли. Яке хазяйство держали, адну каровку, більше нічого. А што да калхоза, мнє було одинадцять год. Шо це, як они жилі. Ну шо радітєлі, мати пашла на работу в калхоз та захватала, бо вовну сушила на сушарке, трі года хватала, не піднімалися, діжу рили начами.

Андрій Лаврентійович: Це вона вам разкаже, вона болєє…

Ольга Терентиевна: А в нас…

Андрій Лаврентійович: Ото ви з нею побалакаєте. О! Я ж не хадив нєкуди, а при нємцах був комєндант, та й усе. Ну да, обіжалі нємци, не всіх же.

Ольга Терентіївна: Прашло вже все, не помню нічого. От я восімдєсять восім год, я не знаю, шо я вчора долала, от я гуляла на вулиці, нікого не має, нікого не знаю, я ж кажу, не помню вже нічого, і дід оце впялиться, в голову вб'є, уже нема нічого, ума вже нема нічого, все пройшло вже.[В Германію] забирали двадцять...

Ольга Терентиевна: Двадцять шостого году.

Андрій Лаврентійович: Двадцять шостий год забирали. Да, разний, двадцять шостий – найменший, а то і двадцять вторий год брали, і разний. А двадцять шостий год брали в Сєльсовєтє списки.

Ольга Терентіївна: Шо за це балакать, як його вже нема нічого.

Андрій Лаврентійович: Нє, общєство було. Калхоз був, сістєма така була, так рабили, як і рабили, тіко воно називається общєство. От як я брав справку, шо у трудовий стаж, то мені давали, шо я работал у общєствє, допустім сорок вторий, сорок третій, сорок четвертий год.

Ольга Терентіївна: Раньше [нерозбірливо]

Андрій Лаврентійович: Ну, общєство називалось, ну не було воно там "Червона Україна", а називалось Общєство. Нє, хадили забіралі каров, каров було багато, забіралі, у каждого була карова. Це в сорок пєрвом гаду, а в сорок четвертом нічого не осталось: ні коней, ні… Все вже було уничтожено. А нємєц і людей гнав туда. І скот забирал туда, усяких коней, каров, ну много забрали коров.

[Жив тут], да, мама била тута. З батьками жилі ж, а куди ж, я буду дінуся, я ж не жонатий був, мені було дев'ятнадцять год. [Робота] та всяка. Тоді техніки не було, все долалось вручну, все долалось вручну. І касили, правда трактарами касили, в'язали, убирали гарбами, молотили.

Ольга Терентіївна: Нема вже нікого.

Андрій Лаврентійович: Нема вже нікого, вимерли всі.

[Урожай], я цим вапросом не занімався. [За роботу] аякжеж, усе давали, і пшеницю давали, і все було. Було ж овечки були, і корови були при нємцах, все. А потом коли…

Вісімнадцятого числа я ушол на фронт. [Мобілізація], аякжеж. Ну просто прийшли й сказали, всі мущіни далжні були прийти в ваєнкомат і записатися, а мєханізаторов не брали, трактористів, комбайнерів не брали, оставалися на етім…

Ольга Терентіївна: Та шо це балакать.

Андрій Лаврентійович: На работє работать, а такі всі йшли на фронт. На фронт. Та, нємцев уже нема, уже нємци були десь аж у Молдавії, а нас тіко, нас вісімнадцятого чісла тіко забрали у запасний полк, в запасном полку були ше.

Ну как учили, надо било взять вєнтовку, а вєнтовку ми ше учілі в школі. Та ото таке дівчата, ото йдіть шукайте, та шось там записуйте.

КОРОТЕНКО ОЛЕНА МИКОЛАЇВНА, 1929-го року народження, с. Привільне Баштанського району Миколаївської області

Пішла я в школу, кончіла сім класів і пішла вчиться, після учьоби приїхала сюда, і от по сьоднішній день, уже на пєнсії, уже свої коріння маю. Одна дочка – врач, друга – педагог, один онук учіться в кораблєстроїтєльном університеті, а цей – імені Сухомлинського, педагогіческий, оце вся в мене історія.

[Батьків] ну а чого ж не пам’ятаю, мої батьки все врем’я в колхозі працювали. Вєра Василівна Котова і Ангел Ніколай Миронович, оце ж. [Вони] десятого і пятого [року]. Оце шо я знаю. Ну не було ніякого господарства в нас, шоб були там коні, вози, шоб такого чого-небуть в нас не було, вони мені не розповідали. Мама десятого года, все врем’я робила в колхозі, дуже харашо робила так. Просто робоча, ну я знаю? І я ходила тоже їй помагать, і сама я во время войни, всі були окупіровани території наші, дуже тяжко було при німцях жить, боялися всього, нікуди не ходили.

[Війна], оце, як сійчас пам’ятаю, двадцять вторе іюня, була субота, неділя була. І в нас тоді клуб був, щас Дом культури, а тоді – клуб. І десь пройшов такий дощ у нас невеликий, і мені так було красіво, такий красівий день був, і вода так прибула, страшне діло, тому шо у нас річка [нерозбірливо]... Я сама не тутешня, я сама с [Леніна], і наш предсідатєль с калхоза переплив убрід, і ше піднявся, і прийшов і став, як сійчас його бачу на тому, ну ступєнічкі, а тут вокруг дома культури. Він став і говорить: “Люди, началась война”. Ну як, як люди на війну реагують?

[1] Опитування провів Пашненко О. (5 серпня 2008 р.). Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт Шпак Ю.

Не спокійно, нічого, а в розпачі, в розпачі такім були всі люди!.. І собраніє якесь там у нас було, а потом спостерігали, де кормили нас, шо нам [нерозбірливо].

Бессовістні були, лізли і в погріба, і скрізь, прямо билися. В нас була коровка, так вони так по тих глечиках, ну тих з глини, брали, їли і таке оставляли нас без усього, то й курицю лове, той пєтуха лове, той ще шось, ну вообщем от так в них не… Ну перший раз я бачила, як заходили німці в наше село. Це уже опісля їхали румини, то [нерозбірливо] пішло, із того, із Кіровоградського шляху. Один ще так чуть-чуть ше так отставав, ну як це положено в разведкє, а читирі йшло. Евакуїровали дуже багато людей, їхали з Руминії, багато людей на конях, гнали стіки скота, страшне стіки, – землі важко було. Куда вони його гнали? Ну догнали ж до Дніпра, а в Дніпрі вони там бєдні потопились, всі. Ну канєшно дань була, ну яка: ну оце каждій раз назначали, це твоя корова йде, твоя корова, твоя корова, то німці забирали. А потом, як наші освобождали, дуже характерно шо забрали з усіх Гаражанів коров.

А школа, у нас школа била у тому самому, в огороді, та школа в огороді була і там жили якісь, не то воєннопленні, не то якесь подпольне господарство, но не наше, не наше там хазяйство. І там вони були, і звезено було дуже багато ячменю, і потом, по тривоге, вони за ночь убрали це все. Но тих людей ніхто, ніколи не бачив [нерозбірливо]. І заговорила совість у нємців, шо вони начали зганять людей, шоб витаскували ті корови, шоб прикрить свої гріхи, чі шо. Но вони так і не вспіли. А як вспіли, то прямо де у нас був спортмайданчик вирили ями люди, і туда цих дохлих коров уже повитягували й покидали, а одна корова вилізла от там, нам везло – радянським людям, і отелилася. Це я пам’ятаю, дуже, дуже пам’ятаю. А потім начали ж убирать ту школу, корови так лопались, шо на потолки летіло все содєржимоє корові – на потолок.

А тут же ж об’явили, ось тіки ж була німецька власть, і ми ходили в один і той же клас. Я була не переросток, а раньше мене вчителька забрала, шо я потім, двадцять дев’ятий год, не должна була йти ше в школу, но я п’ять класів до войні кончіла. І потом такі ми раді, шо це ж школа буде. І ми начали убирать усе в школі, поубирали, побілили. Але все ж з-під нашого полу стіки було воні, стіки виходила ця вода із коров, які лопались, і на потолку, і так ми все таки учились, і вчились непогано.

Це після війни, востановили свою рідну школу, і начали працювати. Я всю немецку власть ходила у шостий і сьомий, можна було сьомий сідать і все. Ну так як помню [нерозбірливо] учителя [нерозбірливо], так я с отлічієм кончіла школу. Пішла вчиться у фельшерсько-акушерську школу, ну медичне училище закінчила. По закінченню дали мені сюда направлєніє, ну так я й осталась. Работала ж весь час постовой сестрой, а потом старшей сестрой і операционной сестрой. От ето – постова сначала, потом старша,

нєсколько лєт, потом операционной сестрой, потом пошла в інтернат я, на тому й закінчилась моя робота.

[У війну] масу людей забирали, но в нас був такий хороший староста, шо він якось у них перехоплював, і попереджав, шо ось вранці будуть забірать. І ше були такі врачі, які, проходили медосмотр, ті тоже якось: то епілепсію приписували, то дівчатам вагітність. А більше ж того, як ховали, їхали, то дуже ж багато ховали ж, дуже дітей багато ховалося. І староста знав, і не звертав уваги шо вони ховаються, наоборот же приказував, куда і шо ховаться. Якшо то, то він каже: "Цю будуть прочосувать вулицю, а на другу ви, – каже – йдіть, ото вони туда-сюда ховаються". Ну це була я очевидцем, бандитизма ни одного.

Була я малою, мама мене брала на роботу: от, кажуть, буде сходка, сходка, сходка. Як у нас кажуть в колхозі – будуть збори, загальні збори колхозу Іліча. Бо це наш колхоз був, так називався, я ж не тутешня. І пособиралися ми, і мама мене ж брала, посідали, – ну. як люди, і начали казать: хто як і хто вам не помогав, хто вас обіжає, і все такоє. А одні й кажуть:"Ото Саша, [Чігулін] фамілія, скіки не кажи йому, а він ніколи, нічого, покида, а потом каже шо не хочу", – "А де він?", а він… Вернусь назад, за його, він дуже такий був активний і совісний, невисокого росту, от як ти сидиш щас. А він уже був в армії, і його всігда заставляли: кого, кого? – Сашу. Помагає шото робить кому то. Оцей [Калачьов] по фамілії, поліцай приїхав, гукає того Сашу: "Ану йди сюда, Сашо", – а своєму помошнику показує, роздвигає столи, роздвигає столи, підходе той Саша, "Лягай", лягає він на стіл, а він зі своїм кучером, він тоді с кучером приїзжав на [бедькє], тоді ж не було машин, той с тої сторони, той с тої, і начали лупцювать його батогом. Ну там людей от так от, оце батіг, це батіг, кнут називається, палка, а потом ще й кожаний такий, ну ви ж знаєте? Той взяв, і той взяв, той с тої сторони, а той с тої стороні, і начали того Сашу бить, казали –двадцать пять різок. Ну йому, наверно, штук пядесят дали. І в нас осталося ні кого, тіки ті шо його катували, і Саша на столі, а то всі порозбігались. І в той час якраз летів самольот, самольот німецький, і він взяв шугонув ще й на нас дві бомби. Ну осталось тіки так, шо стояла тіки худоба, то їх поранило. А ці, шо всі люди розлетілися, благополучно получилось. Оце шо я помню про війну.

[Поліцаїв] багато. У нас був Нейман, із Новополтавки. Ну той Нейман, полтавська колонія була, то ж там всі нємци жили в Новополтавкє, він виріс на Україні, тут, і учився в нашій школі, і все таке, він був порядочною людиною. Він усігда всі гріхи розказував, от наш староста і той Нейман. Це я за Лєніна розказую: вони були дуже, дуже такі чесні, людей в нас не вішали, людей в нас не забирали. Двадцять пятий год – узяли декілька чоловік, в том числі й мій двоюрідний брат попав в Гестапо, там даже піщинки його не залишилось. А потом пішли всі наші хлопці, двоюрідні браття в армію, даже моєму рідному брату – Ваня, Іван Андрєєвіч, Котов Іван Андрєєвіч. Ото такі капсули були, і написав

він, коли еслі загине він, то шоб цю капсулу переслали моєму брату, це получіли, він ше був маненький, маненький, нєсколько год йому, і він її получів.

[У сім'ї нас] двоє, брат і я. Я– старша, брат – менший. Тридцять второго [году]. Він закінчив Одеський медецинський інститут, хірург вищої категорії, но, к сожаленію уже ушел із жізні. Александр Ніколаєвич Ангел.

[Кого в Германію забирали], ну як по приїзду вони розказували, шо їх, шо почти всіх наших людей які були в Германії, то мало хто був в ці як, лагеря були. Не в лагерях були, а просто по баурах работали. Єсть так дуже харашо относяться, за бауери харашо вони относилися, ну а всьо равно як к плєнним. Ну гаварили, шо неплохо. [Робили], ну шо? Раз зібрали надомнік, ну шо вони: то їсти варили, то стірали, то за худобою, то… оце ж по городах. А так брали їх до тих, як у нас сєйчас фермери, так работали, просто за скотом ухаживали. Це вони так розказували, я ж не знаю, як воно там було. Ну чуствовали вони себе там як кріпаки, не розкріпачували, а як кріпаки.

[Повернулося] звідтіля? Та так собі. Ну це один мій брат там остався, це ж другого дядька – Іван Іванович, а один в армії погиб, а так... Я ж статістіки не держала. Ну много, дуже багато приходили, послє войни. Це ж освободили, забрали наших людей, мущін в армію, ну як продовжується це все, та похоронки кажен день, пять-шість похоронок, кажен день. Якшо сьодні нема, то виглядаєш, а єслі похоронка прийшла, то визивають у сєльсовєт. Уже та людина шо йшла у сєльсовєт, ми ж всі бігли, ми вже знали чого це їх визивають: тошо похоронка прийшла.

Ой, війна дуже непонятно у нас кінчалася. В нас один одставний був, офіцер, був предсідатєлєм сєльського совєта, і оце кажен день нас дурив, шо кончілась война. Ми її так ждали, кінця тої війни, і оце вистроює було: "Смірно", і вперьод: "Вставай, страна огромная". І давай, вся школа вистоювалась, і опісля він об'являє. Ну просто чи то в нього була така ностальгія, чі шо тако, шо він нас заставляв оце. Отмаршируєм, а тоді він каже: "Отбой, ніякої войни немає", – а война йде. Просто с самого, з самого первого сєнтября і ганяв нас по [нерозбірливо]. Числа двадцять восьмого, ілі двадцять девятого нас освободили, ото ми ходили. Нас освободили, а німці ж здались, причьом бістро здались, і стали добігать до [нерозбірливо]. А потом всьо равно ми марширували, і маршировали, і це "Вставай, страна огромная" співали. Він був предсідатєль сєльського совєта, ми должни все время його слухать [нерозбірливо] строго, строго, строго, таке строгове, шо страшне діло. А потом це ж апрель, і вдруг девятого числа кажуть... ми співали і танцювали, і плакали.

[Предсідатєля] тоді ніхто не обирав, тоді не було ні того, ні депутатського корпуса, нічого в селі, нічого не було. Просто прийшов, – всі ж на фронті, молодьож і то – от прийшов, він грамотний, "от будеш ти керувать нами". І нам приходилось, і, ну і розпорядження із району із Привольного, люди гнулися, прямо стогнали, стогнали, стогнали, стогнали, того шо з корови дай,

яічки дай, м'ясо дай. Єслі не то – опишуть. Забирали за безцінок, молоко носили, шо-то по чотириста, до пятсоти в год нада було, дуже тяжко було. А розкріпачення ми почуствовали після того, як Сталін вмер, тоді трошки, трошки нас легше стало. Но Сталіна й сюда нада, от на нашу країну, як історик, от то історик тоже, на четвертому курсі Сухомлинського.

[Після війни колгосп відбудовували] довго, довго. Ну відбудовували так красіво, так красіво, так заможно, так заможно, шо я даже не знаю. Лилося, як з рукава все, є така поговірка, шо "багатіє, наче ллється з рукава", оце поговірка дуже правильна, нада написать її, дуже хароша. Тоді і мало в нас було етої самої, я ходила в школу, робили ми коровами. В нас корова була, корова, і ото запрягали в плуги, запрягали у ту саму, у борони, волочили, сіяли старі діди які осталися, не пішли на фронт. Брали мішечок, перев'язували тако сюда, тако мішок перев'язуєш до руки, сипали отако з руки, ставали хто знав, він так красіво вистроював. А потом просто рихлили, або бороною закручували, і такий був урожай. А потом даже ні одного комбайна не було, ми косили, косила й я, така була мала, а косила косою, і косарки. А косарки тоді в'язали снопи, і був один-єдінствєнній у нас комбайн там, поставили його, воли були, і віялки саморучні були. Ви бачили саморучні віялки? Ну обікновєнна віялка, ну як зроблена – решето, а потом нада крутить її, і вона перевівала. Не хуже і не лутше, як оце сійчас, щас все механізіроване, а тоді так були, співали.

А не вивозили тим самим, машинами, а вивозили кіньми, загурами, і везли аж [нерозбірливо] сорок восім кілометрів, на ночь виїзжають, а утром уже здають. Потом опять загружаються, і це там центнерів пять-шість ото їх возять, або мішків [нерозбірливо], а машин не було. І ото той комбайн [нерозбірливо], снопи привозили на волах, на гарбах, гарбу ж ви бачили яка єсть? Ну розказували – читирі колеса, ходова часть, голоблі, ну голоблі – це така палка, вістругана гарнесенько, ярмо, може де й побачите. Запрягали воли і везли на гарбах, привозили, а вже то, і кидаєш. Солому скидували тоже волами. Ну, во всяком случає, єслі так подивиться з боку, то наші предки і такі підростаючі, ну такі, як ви з Сірьожой, підростаюча молодьож, лутше жили чім січас, щас багато непорозумінь.

[Люди один до одного відносилися] непогано, непогано. От я помню, була ще ж дівчиною молодою, у нас клуб работав всю жизнь, всігда клуб работав, самодіяльність своя була. Була оця во, "Катерина", єсть по Шевченку, ну ставили п'єсу, і школа ставила, і якось ми виступали. Просто діти в школу ходили, в нас був драмкружок, вчитель і ми виступали. А щас цього нема, нема, все превратилось в наркоманію, нічого путнього. [Раніше такого] не було, даже не то шо, я не помню, оце недавно появилась оця наркоманія, год пятнадцять-двадцять, а то не було, даже поняття не було, шо це таке.

[Випивали] просто єдініци. Ну як випивали: ну гуляли, то й пили [нерозбірливо]. В мене День народження, все приходять усі, не деруться, про-

сто більш-менш дружніший був народ чєм сєйчас, нема. Якшо багатий, то уже з бідним не балакає, а цього не повинно бути, не повинно. Історію должен пам'ятать, даже в мої роки молоді, як я ось в больниці, кажду неділю або до того йдемо в гості, або до туда, або туда. Но тут шо більше ше, шо в нас не було тєлєвізорів, а щас скворешників почти, знаєте шо таке скворешник? Вибачте за слово, понаставили каждий собі, старики [нерозбірливо] дивляться, як заснув то й заснув.

Тєлєвізори десь начали появляться от так наче п'ятдесят пятий год, в п'ятидесятих годах, начали тєлєвізори появляться. Раньше так, у кого було прийомник, так така людина рада, що щитається, шо єсть. Но вона, ця радість, ці тєлєвізори, ці прийомники, оці комп'ютери, вони принесли тіки розпач у государстві. А того, а того, шо немає єдності, каждий сам собі [нерозбірливо]. Согласіться зі мною: ну от комп'ютер, ти купив ету саму, контрольну. Ну так же, ну ви ж студенти, ви ж должні понять. А шоб той студент сів, та трошечки позанімався, а не купив, свої мозги трошечки посушив. А раніше цього не було.

Ну я ж була студентом, скажу шо бєдно, в нас тоді ше була карточна сістєма. І ми з подружкай жили, по читириста грам нам кажен день давали хліба. У нас в Ніколаєве пятий магазин, знаю, сєйчас там учителя і медики усього города прикреплені. Коли пайки нам давали наші, а коли пайки давали заграничні, присилали з-за граніци, вот імпортні. Ну там була оця вся консервація така мясна, печеньє, оце все, все, все нам давали на місяць: тобі оце пайок, шо хочеш, те й роби. А наші давали то кукурудзу, кукурузну крупку, то то, то то, то то, оце наші пайки були, прикріплять і дадуть. Хліб ми із Ніной, єслі вона де-то єще жива, ми не щитали, чі це твоя, чі моя, а виходили на базар і пайку в читириста грам хліба продавали. Продавали, шоб ми могли купить шо-нібудь. Ну шо, в нас було девять, одинадцять, двінадцять це саме більше гривень, не гривень, а рублів, і ми продавали. Або оце один пайок получім і продамо, а один пайок собі оставим, або оба. Но на квартиру по пять рублєй платили, а хазяйка с нас брала по сєм, єщє два рубля: попробуйте два рубля студенту найти, ну так.

[Розважалися] як? Ви знаєте, в нас були масовки в училищі, в технікумі, масовки були, от Восьме марта, всі масовочки собираються, і в нас був клуб, не клуб, а спеціально просто зал актовий, і ми туди всі приходили. І самі студенти виступали, самі організовували, не приглашали нікого, самі собі купляли білєти на гальорку, бо там саме, гальорка знаєте? Гальорка, а тут же ж ложа і все, тут не по карману студента, і ото ж там купляли, но ходили. Не ходили там на вечірні, там на восім, а ходили от з пяти до шести, до семи, це були такі. А бувало так, шо в неділю ми ходили просто дньом, розважалися, ходили в парк Пєтровського на танці. Пропускали по бєлєтах, а дирка-то єсть, огорожа железна: то повиривали і ото туди ми лазили. Пролізим, а тоді вже всє, єслі зайшов на територію парка Петровского, то можеш попасти і на танцплощад-

ку, потому шо щитается, что ти купив, – а там таких багато, багато. Єсть такі, шо перелазили. Ну там нада, шоб була дирка на видном місці, шоб усі, або проєзжий трамвай бачив, або [нерозбірливо] часто й густо, так шо так.

[Танці] ну оці ж як раньше, канєшно, польки такі, фокстроти, танго, все це було. Та хто, ми самі в школі вчилися, ми йшли на танці готові, учителя і так, молодіж спілкують, спілкуються, і оце ми так єто самоє, так шо в нас була дуже хароша, а шоб так у нас радіола, ілі хто – не було в нас такого. А хлопці, дівчата, які грали на інструментах і на бубні, сідали – гітара, балалайка, мандоліна, баян, бубон, і оце всі сідали, і молодьож у нас розважалась і танцювали. У клубі у нас тоже був баяніст, тоже кажен вечір грав, а це так як те, на вулиці. В нас це була хата, в нас це Нижня вулиця називалась, коло моєї подружки, – там наче каша була закопана, – або біля нашої хати часто й густо. І ми так танцювали, шо було поставиш так ту нещасну курточку, а з курточки капає. Польки ці всі, кроков'яки, каробочка – називалася, це все ми танцювали, вальс, – це все танцювали під музику. Так шо є шо вспомнить.

[Тоді ще незаміжня], ні, я ж ше молода була. Да. З чоловіком я познайомилась тут, в Привольном. Микола Петрович. Ну а як, розписувались, свадьба, така вечоринка була. В мене двоє дітей, одна тут працює терапевтом, а друга работає в облоно. [Розказувати, як весілля святкували], – ой не хочу. Як, як усе було намазі, нада було йти і на роботу, і робить, і то і всьо. Оце тут ми начали жить, нада було їхати аж сюда, можна й без весілля дуже гарно жить. Так шо оце таке моє життя.

[В дитинстві гралися] у жмурки, у кремушки, ви знаєте шо це таке кремушки? Кремушки, це робиться кремушок от із каменю, от такі, у квасольки всігда гуляли, у хаток гуляли. Любила стірать на річці: оце підем с сестрою двоюрідною було, мила не було, так вона оце, білий такий камінь, ну єсть такий – тріскун називається, тріскун, шо його вдариш, він раз і розсиплеться. І ото того тріскуна наберемо, і собі ноги так повидираєм шоб були чісті, страшне діло. Постіраєм, поки постіраєм, воно посохне, надіваєм і йдем. Даже і зімой ходила бабушка полоскать на річку, і я в том чіслі, у проруб. Так шо оце таке в нас було, но грязні не ходили, вошей у нас не було, а були у людей воші, страшне діло. Ну як: чесалися, чесали, мили, це завісіт от чистоплотності чєловєка, як людина себе держе, так воно й буде. А як держе, так собі – то воно й буде, і сейчас є такі.

[Свята], ну як: октябрські, Первого мая, Восьме марта відмічали так ото, скользьно, не сильно. День Побєди вже послє войни. А Новий год встрічали, а це саме – Паску і Різдво тоді запрєщали, тоді запріщали. Тоді ж не було ні церкви, нічого, не дай Бог хто-то узнаєт, просто за таке карали. Просто так, а шо, просто так спекти і поїсти харашо – хіба це гріх? Канєшно, дєдушка і бабушка, бабушка осталася, довго жила, а дєдушка вмер. Він получів травму: котилася гарба і переїхала його, у нього поламалися ребра. Ну я дуже

мала була, і я не дуже помню, дєдушка помер. Бабушка наготовила яєчок, і такого, вареного, і вечерю носили потайки. До своїх рідних, до крьосного, до дядька, до тьотки, отаково. [Брали] та шо: калачик, пиріжки, рулєти. Накладеш, приходиш, приносиш, обязатєльно поміняють тобі калачік, періжки отдаси, угощали канфєтками. У кого були гроші давали по п'ятаку, не більше. [Гадали], да, уже я помню як взросла була, гадали, і Калити гуляли, така інтєрєсна Калита, не знаєш шо таке? Єсть, гуляють, по тєлєвізору якось бачила: хороший красівий пирог печуть, на лєнти його в'яжуть, а потом сідає один, тут закрито все, і той підходе, підходе і з закритими очами начинає: "Як укусиш пирог, значіть буде тобі, а не вкусиш [нерозбірливо]". І дівчата і хлопці сходились тоже гулять на Різдво, на Новий год ходили. Ну особливо мене мама не пускала ходить по вечорах.

[По-вуличному називали] Котиха. А того дєд мій по фамілії Кот. Або Василина, Василівська, Василівська, дєд же ж Василь, а так більше – Котова, Котиха. Оце ж по-вуличному. Нє, нє, нє, ні кутки, нічого такого тоді не було. Щас уже вулиці там єсть, і кутки, ну вообще весело було, виноградники були у нас такі хароші, ідеш до дєдушки, просиш: "Дєдушка, дай винограда", – "Дам". Серп, був дєд, Серп, який остався після війни якоїсь, я даже, нада покопаться в мозгах, яка це була война, шо він остався, остався і женився тут. Такий хороший дєдушка був: дасть, а як украдеш, ідеш красти, то все, так і получєш з оружия солі в одне місто м'яке.

[У колгоспах раніше] ні, не крали, от шо не було цього, то не було. Нам давали плавні, так називається, плавні, там де луг, там давали пять соток, і давали баштанник, і в том… В школу ще ходила, були там баштани, була там квасоля, були кавуни, були дині. А там садили собі картошку, огурци, помідори і свєкла. І було так красіво, я всігда любила чорнобривці, і коло своєї грядки, ряда два було чорнобривців, вони такі красіві, коло річки, я вечером ходила поливала капусту і чорнобривці.

КРИШТАЛЬ МИКОЛА ТАРАСОВИЧ, 1931 року народження, с. Привільне Баштанського району Миколаївської області

Кришталь Миколай Тарасович. Тридцять первого року народження… по документах. Ну, а тридцятого вобще-то, бо во время войни нємци вродє хотіли брати всяких возрастов кров [нерозбірливо]… А тут був такий врач, я забув, як й фамілія... Та ми с матєр'ю понесли яїчок, м'ясо, ну таке… І він дав справку – тридцять первого, понімаєте? Ну і тоді і не брали таких рєбят, тридцятого году. Ну чутка була, шо нада кров брать с таких дітей, шоб ранєним нємцам дєлать улiваніє. Ну оце так.

[1] Опитування провів Молдавський Р. (31 липня 2008 р.). дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт Бєлік Н.

Ну батьки мої… Батько – Кришталь Тарас Кирилович, а мати – Марія Кондратьєвна. Батько –тищу девятсот шестого, а мати –тищу девятсот восьмого. Привольнянські. Вони родом тут. І я теж місцевий, то жінки родичі з Бубнового. Не на Бубновому, а у Лєніно, щас Лєніно там. Це жінкини. Тьоща моя звідтіля родом. Но вона давно тут, у Привольном, давно. Ну замуж вийшла. У моєї бабушки був батько, тьотка Танька, тьотка Фроська, тьотка Наташка. Ну і все. У них – четверо. Це у бабушки. А у мами – у їх значіть так: тьоща моя, сама старша, потом – дядько Ванька, дядько Колька, потом – тьотька Катька, Лєнка, Вєрка і один помер.

А бабушек-дєдушек не пам'ятаю. Дєдушка був помер раньше. І так її дєдушка тоже помер. Злий був, страшний! Роботящий і злий! І тьоща тоже. Страшна. Он щас – девяносто сім годов, а вона каже на мене, шо я должен робить, шо, ізвінітє за вираженіє, "должен із сраки дим іти!!" [Сміється] А діти кажуть: "Та він вже старий! Шо ти?" Вона у мене живе. Ми її забрали до себе. Да. Вона була там, чуть не вмерла. А жінка ходе туди-сюди. Ходе, а їй нема роботи дома. Кажу: "Слухай, давай заберем її додому, да і все!" Це годов вже читирнадцять вона в нас. У нас. Ну вона вже страшне глуха, не пізнає вже…

У батьків була земля. Я ще застав, тут у нас була по провулку – Половин називався. Таке длінне було строітєльство, стройка. І там були і косарка, ну вобщем інвентар такий, сєльхозінвєнтарь. От. Тоді забрали вже… У колхоз забрали. А тоді вже їх завалляли. То строєніє. Ну робили тоже в колхозє. Хазяйство в їх було. Скирди. А на городі був гарман, дє молотили зєрно, понімаєш ти? Ну убирали с поля, привозили додому. І цепами молотили. Доска була, така, шо різать полову. Доска. У нас єсть даже тут, у музеї. Не знаю, чи він робе: Там були набиті із чувуна отак висотою, і крємєнь, крємєнь був. Тоді кресали тут. Викрєсували огонь і прикурювали, ілі розжигали ето. То було набито. А тоді коняка, чи дві коняки запрягаються і (а вона здорова така, длінна) верх так, зажатий, начє лижі. Токо вона широка! Така от. І то по гарману їздиш. Або в центрі коней ганяєш, і ріжеш солому на полову. І воли були. Було там три чи четирє коняки, я забув. Шось тако було. Машинами розорали той гарман. До сіх пор ми камні вибираєм. Це ж возили подводой. Воно ж камушки там, і ми до сіх пор вибираєм. І крємній даже другий раз находим. Було хазяйство, було. Батько як женився, дєд скіки-то десятин отдєляв батькє. Уже батько хазяйнував сам. І дєвки тоже ш там замуж йшли. Ну було хазяйство.

З родини нікого не розкуркулювали, нікого. Ми ж, я ж кажу, поздавали все у колхоз. Здали добровольно. От. А інвентар – то ж вже позже забрали. Це вже при мені забрали. Я це помню браво. Косарка була там. Ну косить зернове там – пшеницю косить. Грєбка була – ну згрєбать. Конякой, то оглоблі там, хомути забрали в колхоз. То вже при мені забрали в колхоз. Тошо нас не розкуркулювали, батьків.

А голод?! Був! Мати розказувала, батько… Там у нас єсть Казьоне, як їхать у Єрмоловку, це хутір, а то туди, в сторону, – Казьоне. Тоді хутора ще були, понімаєш? По хуторах носили рядна, – міняли на зерно. Там трошкі може крєпше там. Тут у нас у то время ж ходили розказували – піки такі! І – солому, у груби, в криницях – зерно, понімаєш? Шукали! Забирали, де шо не було. А там якось… Ну люди ховали по балках. Ну люди там… Лободу їли. Варили, парили… Було таке. Я лічно помню це: браво щир терли, а там такі сємєна чорненькі, маленькі такі. Щир ето називалось, терли, ліпили то, пекли і їли. А торба така із полотна, шо бабушка ткала то із коноплі, торба – це в школу я ходив. Там кришка і матарженики ці. А воно розсипається. Оце я таке їв. То які защолки там міняли на зерно. Я нє, а батьки носили. Із Лєніна, із Казьоного, і там ще дальше, – ну тепер нема цих сел. Відтіля носили.

А по хатах ходили забирать комсомольці. Комсомольці були, і ходили, шарили кругом. Ну, хто дуже бєдно жив, то туда не йшли, бо там нема нічого. А то, шо трохи мало-мальські – в тіх забирали. Комсомольці місцеві були. Да. І присилали із Баштанки. Називали "желєзна метла". Красна "желєзна метла". От як і пізніше… Там вже усьо… уже вродє вивезли зерно, а приїжджають (тоді в Баштанкє бил район)… із района приїжджає представітєль, і… А це був виходний. А ми уголь возили в автороту для нас. А приїжджає представник… А у нас був главний інженер Василь Михайлович Поздняк. І він був з нами там. От приїжджає той: "Почему машини стоят?" Понімаєш? Грубо так!! А він такий мужик нєрвний, фронтовик. "Почему машини стоят? Ми вас под суд отдадім!" А ми ж стоїм. А він: "Я войну пройшов, а ти, сопляк, начинаєш мнє!" – "Виходний сьогодні!" – "Какой виходной?! Тут же зерно…" А ото ж стали зерно людям на трудодні давать, і стали його забирать, вивозить. А тоді в то время щє бил Гросман предсєдатєлєм колхоза. Хороший мужик, єврей! І це ж людям оставлял, на за работу… А той каже, шоб вивозить. Він поїхав туди у район, і його як розчіхвостили! Він приїхав, заболів, і вмер. Понімаєш? Помер чоловік. Нє видєржал нєсправєдлівості цей. От. І цей Василь Степанович так рознєрвнічался. Сів і плаче, як мала дитина. Ми його вже начали уговарівать: "Василь Михайлович…" А той ушол. Отак! "А де ж, – каже, – ця справєдлівость?! Ми воювали, шоб харашо було, а вони… шо це таке за наказаніє?!" Отак було.

Батько робив до войни у колхозі на машині. Сразу на тракторі. Такий був "ХТЗ", гусеничний, без кабіни. А потом його послали на курси шоферов, і он работав на полуторкє, сидів вже. Тоді трошки пройшли годи там, года два, і появилась машина "ЗІС-пять". Називалась така машина. "ЗІС-пять". Колхоз получив. Він сів на "ЗІС-пять". Ну там було дві чи три машини всього. Ну і робив він до войни, пока началась война. А потом так і в своєй машині же ж той... ну вона не його, а колхозна, так і поїхав… Випро-

водили його [нерозбірливо]… Одремонтіровал його. Випроводили його, і так він був до кінця войни. Ну воювал.

Страшна война була. А ми ну… підростки… Там у мене брат сорокового году брат. Ну тут уже нємци зайшли… Тут їх машини були. Тєхніка – страшна. У нас щас така техніка, як була у них тоді. Танки там були такі, шо… Дізєля машини – огромні, пушки таскали такі… Кажуть, шо вони под Сталінградом так і остались. Наши як дали прочухану, так вони там і осталися. От. Ну время таке важке було, тяжоле. При нємцах ми… У мене брат був двоюродний – ну він помер вже, – то ми орали во время войни… Нємци ж тут окупіровали, а ми орали удвох – два вола, і плуг… І то ми значіть той, і пошли… Ну однажди так получілось, шо воли не хочуть іти. Ну, а брат по наслишкє… шо їм у вухо свистіть треба, то хвоста крутить. А вони не встають, і все. А тут терен, кусти терну [там у нас] я вирізав таку лозину, і лозиной. І він лозиной. А вони не встають. Ну поморилися… А тут нємець їхав на… коняке. Побачив, шо б'єм його, та як підскочив до нас, і пльоткою! Як начав нас… Та я втік у терен той, а він… І брат тоді тоже за мной туди. А він гука: "Кіндер, ком! Ну – іди сюди. Малиш, іди орать! Я, – каже, – бить не буду." Ну ми так, понімаєм. І то он од'їхав. Ми прийшли сюди, он устал, і пошол.

Людям було дуже важко: колоски збирали. І я сдєлал жерно таке, шоб молоть. Ну так провіяв, зерно і змолов. І так до мене люди приходили, сосуді мололи. Ну потом врємя настало таке, шо начали нємци отступать. Начали гнать іх отсюда. Ну і в конце концов уже тут окопи над річкою. В каждом городє окопи тут були. І на горі тут окопи були. Нємци… ну старики уже… А ми з братом, шо ми орали з ним – він помер уже, – та ну… як хлопці ж, пацани, інтєрєсно ж то. До стариков прибєг, а вони тоже голодні були. Ну, а у нас там із кукурузи хлєб був. Самі з Іваном там розріжем, і було принесем їм – жалко їх, стариків. Они [нємци] показують на фотографії, шо в їх сем'ї больші були. Показують – кіндери, по восім, по девять чєловєк у їх детєй. Дали по люлькє нам – ну курить шо. А ми вже курили з братом. А тут, у його, у брата було, як би сказать, штаб… Ну не штаб, а таке, шось таке… було… Склад, понімаєш? Табак привозили сюди, там, ну… продукти. Тут румини. Нємци на верхній вулиці були, а румини тут. От. І ми мішок украли. А там у його, когда корови були – там ясла, а туда дирка. Ми туди заховали. Ну нічого прошло. Ми з братом було покурим. Табак такий – у подушечках. Мішок, а у мішку такі подушечки. Там і бумага, все там… Сворачівать шоб сігарету. Оно раз – скрутив і все. Ну ми у люльки то курили.

Потом значіть освобождєніє. Значіть жмуть, нємци тікають. Тут наші заходять. "Катюша" там гатила десь сюди, на плавні, там нємцев багато било. І зашли наші, це вже началось смєркать, вечером. І до нас же ж: "Синок, табак єсть?" А у мене на городі табак був, ну такий – самосад. Крєпкий такий! Ну і тож там. Я кажу: "Єсть, токо я боюсь – там нємци". Ну хлопець

він же ш з тим автоматом, залазе. Молоді ж рєбята. А там висіть табак, багато табаку. Вони в очєрєді стоять: "Давай не багато, потроху, всім шоб було, хватило!" Тоді вспомнив же ш, там мішок! Побіг туди. Кажу Валькє: "Давай солдатам нашим дамо!" Вони нас розцілували! Ну не хватало ж. Тогда угнали нємцев, нєсколько днєй прошло…

А там десь в окруженії нємци були, за Івано-Полтавкой. І оні прорвалися. Там перебили госпіталі, наших солдат перебили, і прорвалися. Утром я вийшов, глядю – пулі свистять! І як комарі гудять – воно ж далеко – наші "Ура", а вони – по-своєму. Я на річку побіг, глядю. Страшне. Пулі летять. Шо вони? Кажуть: "Опять война!" Ну я ж пацаном був, не понімав, шо вони кажуть. Ну а тут наші осталися які, знали ж, шо там так… Ну вони такі там, за Бирзовой, прорвалися. Там переправа била, мостик. І сюди вже зайшли до нас, в сєльхозтєхніку. Аж сюди. Кой-кого вони там убили з людей. Ну, а тоді тут були хлопці молоді. Ну стрєлкі… Їм дали вінтовки, і вони поубивали їх, ну корочє ліквідіровалі цю напасть, і почали тут хазяйнувать. Тут осталися самі старики і хлопчаки. Ну мені було скіки? Навєрно годов… Ну тринадцятого, читирнадцятого, примєрно, такі года… Там корови… От у мене корови… Нємци ж забрали, а она втікла. У мене солома була, ми розгребли, сдєлали теї і закрили туда. Так у кого корови осталися, коровами орали. Я ходив ото за плугом. І поять ото з братом. Корова одна наша і ще там друга, там. І пошол. Це ми работали вже на совєтську власть. Помогали фронту, як то кажуть.

Потом уже ш е-е… освободили вже і Румунію, а тогда ж угнали скот, в Румунію угнали. І там потом летіли уже наши сюди, транспортіровали, прямо гнали наші люди сюди коні, скот, це все… Тоді вже коні появилися. Начали ми робить. А робить же ш нада! Їх нєма вже стариків тих, я з ними робив. Водив коняку в плугі, пложок такий, шоб мєжду рядами, два-три рємешка там. І я веду коняку, той дєрже, і це ми "плужкували" називалося. От тоді колоски збирали, бо нада було жить. А хліб забирали на фронт. Фронт – отдавай! Може воно і не так було. А нада ж було – состояніє таке було, шо забирали все. Вот. Ну, а хто бутилку там насипе зерна – три года давали! Да. Це вже наші давали. За шо ж ви даєте? Ну люди ж голодні! Понімаєш ти? Ну таке було. Багато людей сиділо з-за цей бутилки зерна. Вот.

Ну потом же ж… Постєпєнно… Война кончілася. Це я вже в сорок дєвятом, у сорок восьмом году пошол на курси тракторістов. Тут у нас були курси. Кончів я курси тракторістов, пошол в колхоз. А техніка – "Універсал", "ХТЗ". Разбита… ну нємци розбили все, понімаєте? Зліпили там… А тут як раз нада було… Город разрушений був. Нада було для востановлєнія заводов! Ну шо там? Приїхали [агітатори]. Не так шо так – добровільно, а просто насильно забирали все, понімаєш?! Не добровольно, а так: от – ти, ти. Ти! Давай! Іначе через це – поведуть тебе! Ну… А я пошол… Я бачу,

шо тут пропадеш на цім тракторє. Я ж кажу, шо він розбитий, вобще техніка розбита. Я рішив пойти добровольно. Приходю. Щас у нас там кантора колхоза, –ну, бившего колхоза. Я приходю: так і так. Документи приніс, все. Так – всьо! "От на послєзавтра собирайтесь, і поєдєм". А я в ФЗО поїхав, це вже було сорок девятий год. І проучився в ФЗО шість місяців, і…

Ну, а знаєш, це привичка до цього села, це – страшне діло. Кто не зна, той й не зна. А я не міг вобще… Як це? Я босяком бігав. Там вже босяком не побіжиш – город! Так – направляють нас у Херсон, судостроїтєльний завод. І я подумал, і там були з Гаражини хлопці… І з Гаврини. Я кажу: "Рєбята, я нє пойду". Дали нам по дєсяткє на дорогу. Я кажу: "Я не їду. Я, – кажу, – до села привичний, я не можу в городі". Оцю толкучку, толкотню… І з цим, со мной багато хлопців согласилося. І ми уєжжаєм додому. Вмєсто того, шоб єхать в Херсон, ми додому, з цей десяткой. А в нас ото сосєді були – баба померла вже. Син її тут приєхал. Той був суддя. А в нас же ш корова так задержалась все. І у нас було там молоко, сметана. Все таке, знаєш шо… І це приходе із Херсона вже: "Уважаємий… такой-то, такой-то… Кришталь Микола Тарасович, ми Вас просим, шоб Ви вернулися сюда..." А тут район був в то времья, район. Міліція була, все. Ну як в районє! Понімаєте? Ну я не їду, і хлопці не їдуть – встрєчаліся же ми.

Вторічно – бум! Ага приходе, дєпєша така. Тут уже болеє грубєй! Я не їду опять. Тут приходе, шо отак і отак. А тут у нас був начальнік міліції Горєлов – замєстітель. Він мене визиває. А він росіянин був сам. "Вот так! Шоб вас за двадцять четире часа здєсь нє било!" Я думаю, шо ж дєлать? Приходю і кажу матері: "Так і так, нада їхать!" І нє охота мені. Я кажу: "Ну давай попробуєм до судді!" Ну… Збили масло там, яічок, курицю зарізали там, ну, одним словом, сметани там! І даю, це ж по-сосєдству. Я кажу: "Так і так…" "Харашо! Придьош до мєня – а це він був там, де щас інтернат, – придьош до мєня, побалакаєм". Я приходю, на таке время. Він каже: "Розкажи, як там, шо…" Я розказав. "Так. Піди в больницю, возьми справку, шо тобі на сквозняках нельзя робить!" Понімаєш? А тут була Люся Романовна, єврейка – хароша людина була! І Гросман був, Романович, тогда був предсєдатєль колхоза. В райісполкомє я іду до його із матір'ю. Опять набираєм всяку всячину. А вони жили в больниці. Там у них дом. Люся Романовна взяла, така хароша женщіна була, красива, во-пєрвих, і така – ну така, дуже добра! Не тіки шо для мене там шо-то здєлала, а вобще она, как врач була хароша! Побалакаєш, і уже вродє і виздоровєл! Така вона була. Я ж так і так. А вона каже: "Справку? Я боюся!" А тоді ж таке время було, ви ж знаєте яке?! Ого! "Ну шо тобі давать? Ну іді, як нада буде, я тебе визову".

І як пошол, і по сєй дєнь. А хлопці ті – їх судили. Дали там чи по шесть мєсяців, ну шесть мєсяців тюрми було. Ну вони там отсиділи, поповертались усі. Їх уже багато померли.

Ну, а я… Тоді ж я шо? А робив в комунхозі. Тут комунхоз був, строітєльом. Строїв тут, коло моста, у мене фотографії десь є… А тоді ж я пішов в армію. Ще первого апрєля, як щас помню, пішов я в армію, на Дальній Восток аж. Повезли нас. І то я там служив. Там я вивчився шофером. Я тракторист, во-пєрвих. Отбирали тракторістов, шоб макети тягать на полєгоні. Ну, а там уже набрали, а нам говорять: "Іди на шофера!" Ну, с удовольствієм! Пошли там з одним шофером, і то получіл там "студобєкєр" амереканський. Хароша машина. Я на їм робив. А потом, то американці шось потрєбовали, шоб… ну вернуть цей метал. Їм нужен метал. І їх там на Владивосток отправляли. І сам ще там зганяв… І там бачили, як огромний прес там був, і то жме, як ото коробку консєрвну. Ну, а получіли "ГАЗ-шиїсят три" с лєбьодкой. Обкатку дєлал я. Мене перевели у хозвоз. Хозвоз – там… повара! Ну все там таке! Хозяйствєнне. І з цей машиной. І я возив продукти – обкатку дєлал. Ну с Владивостока возіл м'ясо там, ну все таке… Жири разниє. Вот. Продукти. Ну вобщем, все возив. А потом мене перевели у батарею. Ну я вже, як строєний, боєвий. Я на батареї, тіки ж на машинє. От. І ще ми служили …

Я служив чєтирє года! Тоді моряки служили четирє года. А ми три в то время. Ну у Кореї война началася. І тож їх тоді жали сюди. Їх багато переїхало до нас. А ми всьо время – тривога і тривога! Тоді ми значіть вже там окапувались на граніце, понімаєш? Шоб… Ну, а росіянів дємобілізіровалі сразу своїх. Вони отслужили свій срок. А ми пахали тоді – я шофер, я і заряжающий, ну… любий… Я був заряжающий. От. Це сємидесятиміліметрова зенітка була. Я і шофер, я і заряжающий. І ми це ж по чєтирє года. То затіш'є, то перемиріє проізошло. Одним словом, молодьож … Ну, а ми знаєш, вже, як старики щитали, шо немає вже ніякої дисципліни, нічого. Ми требуєм додому. А нас не отпускають. Руских же отпустили, а нас – нє. Понімаєш? Молдаван, нас, і козахов, тоді було тако – смєшано. Ну всіх національностей ми служили. Ну не знаю чого. Відать тоже тоді була політика така… Ну це не правильно все було, так же? Ну ми тоді не понімали, ми вже позже поняли. А тоді вже кончілася ета молодьож. Їх там держали, шоб вони не перехватили тієї зарази негативної от нас. А потом їх сюди, а нас вистроїли буквой "п"… Був большой плац такий. Чумадани – розкрий. Вєщі викинули. А робу паршиву дали. І – "По вагонам!" І ото ми по вагонам і додому.

Туди їхали ми двадцять четирє сутки. Ну як? Знаєш, в тєлячих вагонах! І поїхали ми! По вагонам! Двадцять четирє сутки їхали. Тут у нас тоді, сімнадцятого апреля була весна рання. Ну вобщем дерева вже розпухли, все там. А приїжжаєм у Новосибірськ – сніг іде! А це було, як раз, 1 Май! А ми не поймем. Люди там танцюють, раді – Первомай, празник! А ми не поймем. Потом нам сказали мєсні уже, шо це – Первомай, празник! А! По-

нятно. Ну вобщем. Проїхали, це ж зима там. Начали дальше двигаться – сніг там мало-мало… І так само, як і в нас дальше. Дожді, дожді. Ми були не привичні до тієї погоди. Дожді – страшне. А нас виганяють… Там сопки… Чи кадась були вулкани чи шо? Ну огромні виверзли такі камні! Як ото жужелка такі камні. І то ми на камні сідаєм – і нам мораль чітають! Політіку там, всяке…

Приїхав, а це ж додому, і де ж нас? У Москві! Нам дали там каждому білет, і куди? Пункт послєднего назначєнія – Новополтавка. Приїжджаю і якось… Знаєш, время пройшло – якось ізмєнілось. А тоді бачу – Новополтавка. А тоді ж транспорта не було. Не то шо щас. І – летів пішком! Додому прийшов. А я забув, шо це ще конєц зіми був, коли нас отпустили, понімаєш? От, бо я – льод замерший, а я через льод с хлопцями пішли, напрямик. Прийшли додому, а тут раді – солдат вернувся живой!

Ну а потом началося. Трохи побув, а потом тут авторота. Я пішов в автороту. Тут був у нас дірєктор е-е… Як же його? Міхаіл Васильович, дядько був такий. Каже: "Докумєнти". Я подав, там, права. "Пиши заявлєніє". Я написав, все. "Завтра виходь на роботу". І тож на другий день вихожу на роботу – полуторка. Ну тоді вже були "ЗІСа-сто підісят", "ЗІС-пять" були, полуторки, і появився… Ну да – "ЗІС-сто підісят". А ще ж були "газолі" появилися. Тіки деревяні кабіни такіє були… Ну мотори харошиє. Ну вобщем, на другий день я прийшов. Полуторку прийняв. Петро Таран тут такий єсть у нас. Ще живий. Тут один є ще такий… А то всі поумирали. Нема, пішли. От і передає мені машину цю. Каже: "Там гук такий ще, от кардана такий – на вєс золота! Гляди, – каже, – це на вєс золота!!" То я тоже так передавав, та так само казав.

Ну одним словом, робили ми – уборка, уборська кампанія. Це нас бригада була. Комсомольсько-молодьожная бригада. І нас послали у Новополтавку. Єфремовка, ми там робили. Там у нас 5 полуторок було. Ми там дєнь і ноч возили. Ну прийшло время їхать по машини. Приїжжаєм туди, на елеватор. Так: "Кришталь є? Давай сюда! Таран?" Ну туда-сюда… "Так, сідайте у "бобік" – у нас був "бобік" – а ці машини – уже приїхали хлопці – передайте їм!" А у нас один молодий із Западной був – Пердєцький. А я йому кажу: "Оце гляди! Гук – на вєс золота, можуть украсти!" Ну там точили, втулки вставляли… Неділю поробе – все. І даже неділі не робив. Ну їдем, нам дали командіровочниє, ми поїхали у гості. Там шось дня три були… Коли ходили получали машину – виходний був, у неділю. Ну там по двадцять рублів давав каждий. Там огромна територія, вона огорожена. Машини, "газолі". Єслі хочеш, шоб там кольоса були лучше – доплачуй. Я не став платіть.

Приїхали в Москву. А там двіженіє таке було в то время! Ну такі машини – полуторкі, такіє – "ЗІС-пять" "ЗІС-підісят". І нас там задержала інспекція. Ночью. "Ми до заправки вас проведем, шоб вивезти із Москви". Ну це ж ми заправились, вивезли нас із Москви. Москва-Сімферополь траса. Це у Вінніцу ми їхали. А там сворачівали. І приїхали в назначений пункт буряк возить. Ну робили – "газолі" вже нові, кабіни штамповані. Робили. Браво робили. День і ніч робили. Заробили мішок сахаря. Тоді даже півтора мішка сахарю привіз відтіля. Ну там робили лавки дєвок харашо. Великі ланки. Картошки нагрузили мені. А в то время у нас тут не поливалося ще. Щас поливається. А тоді ж нє, такого не було понятія. І якось так – год хороший, була картошка. То я відтіль привіз – кузов картохи дєвки мені нагрузили. Запечатали соломой, бо от-от уже ж приморозки. Це ми кончіли буряк возить. Фрукти там, цибулі! Ми харашо робили. Дєвки там довольні були! Обжинки згуляли. Предсєдатєль організовував. То шо там у ланкє було окремо це, а то – общє, понімаєш? Харашо випили. Довольні, все там.

І я два раза у Вінніцу їздив. Потом в Черкаси. Три рази був. Був як ото ж там планіровалі сдєлать водохраніліще, щас там водохраніліще. А тоді ж там були такі ліса – товсті були такі сосни, як оце о! Високі такі! Ето по плавні. А там Дніпро дальше, це ж Дніпро! А це, як оце в нас річка, так і то. А тут ліса. Це їх вирізали, кладбіща ліквідіровали… Понімаєш? Це я був. І людям давали… Ну як? Висіляли відсіль туди, на висоту. І колушки забили – це твоє, це – моє. Дома. Все разбито. Все чин чинярьом, як то кажуть, не то шо – хата так, хата так, нє! Ровненько все. Люди кажуть, шо плакали! Родная мєсность. І потом це ж нада всій бригадой, а не хватало. Матеріал давали, все. Потом прошло нєскоько лєт. Опять же ж ми їдем туди. Уже там люди живуть, ну вродє, як городок. Культурно, понімаєте? Дома под шифєр, то були под соломой, а це – под шифєр всі хати вкриті, под цинк, нє – алюміній даже! Вони там гроші давали, а їм там привозили кришу цю. Ну такі – спекулянти, чи я не знаю. Приїхали, вже це мєсто залите. Я спеціально їхав, та це рядом, не далеко. І потом, опять через два года ми їздили туди. Тоді ми приїхали, я потєряв права, а мені прєдложив дірєктор вулканізаторщиком буть. "Ти ж можеш?" "Зможу!" Ну тоді він мене посилає у Харьков поучіться, понімаєш? Там учкомбінат. Їду я туди. Два місяці я там пробув. Ну я все ізучив, приїжджаю сюди. Принімаю апарати, вулканоапарати, все там. І катьол цей, шо пар гнав. От. І я работаю значіть вулканізаторщиком. Я уже сам од себе. Ну я бачив, як наши рєбята там проходили практику, так вони дєлали… і я дєлал всьо шо мог. І манжети тормозні. Все дєлал. Скати вулканізіровал. Та мені і колхоз… Вобщем все завалено було.

Я бистро работав. Баштанка – це ж наши вже. Отдєлєніє то було, район тоді вже там був. І я все долав, і всім обєспечав. Ну награди, як їх називають? Багато грамот у мене. Коли всє тут сосєді – гремить, комбайни дєлають а я на ставкє там. Я багато зарабатував. Я дума: "Ну чо я буду козиряться? А мені тут каже Петро Іванович Лукашец – живий він ще, у Баштанкє, а він тут був директором. А я і їм вулканізіровал колеса, і камери, і покришки. А

в їх же там апарат, і всьо. А той вулканізаторщик у них заболів. І він каже: "Микола, переходь до нас!" І я подав заявлєніє, і пошов в сєльхозтєхніку. Робив. Ну жара там! Смрад! У мене було там, хоч трошки іначе, а тут… я кажу: "Петро Іванович, я піду на комбайн". Він каже: "Іди, ну коли нада буде, будеш одриваться і дєлать камери". Ну добре! Ну зарабатував харашо я. Потом там були такі планку били, рєставрірували, і нову планку бить. І я так научився! Тоді комплєкт стоїв пять-десять. Як щас помню! А я три комплєкта дєлав! А в то время заробить пятнадцять, тридцять – це добре було у то время! От прибігають, я получаю харашо. Прибігають до мене економіст, і єщо там дєвки: "Ви дуже багато зарабатуєте, більші у Вас виработкі в сєльхозтєхнікє!" "Ну я ж, – кажу, – работаю!" У нас було послє обєд гуляють там у карт, а я планку натягаю, полосу. І тоді – шабаш, я біжу туди, і комплєкт. І у виходні я ходив робить – три комплєкти я бив! Кончілись комбайни… А це ж вони – ну так і так. "Вам зріжем!" Приходили дивиться, як я работаю, і Петро Іванович тоже. Я йому кажу: "Я бросєю преси. Не буду робить!" І Гуров був. Приходять вони вдвох. Я їм кажу: "Ви ж бачите, це тяжолий труд вобщє!" – "Роби, нічого не буде! Це – закон, ніяких там зрєзов не буде!" Добре! І то я кончив комбайни, і три комплєкта! За мной там був один во втору смєну – він не вірив, шо це я набиваю. Я кажу: "Спросіть, шо в'яже…" ну вона в'язала по комплекту усе. Вона каже: "Да! Він три комплєкта робе!" "Та ми з жінкою двох не набиваємо!" А я набивав так. Ну вони любили болтать язиком. А я – нє. Ну от прийшло время. Нас фотографірують, і в район везуть тих, хто найлучше робив, у кого найлучша виробоотка. Там ну "алілуя" це все співали. Тоді награждали нас. Ну там – блюдечка, чашечкі, канфети, стаканчики. Нам все це дали, приїхали ми додому. Так воно це ще до сіх пор є. Бумаги ж ці давали. Та їх знаєш скіки?

Ну, а потом прийшло время… перевели на крани, автокрани у нас дєлали. Ну і тут Коля Калєнічний, він ще живий. Ми вдвох були. Мотори дєлали. Потом задній мост, передній мост, лєбьодки там. Дєлали три лєбьодки на крані там, це ми все дєлали. Тяжола работа. Но не оплачувалася. Нє по работє! А я ж вожусь там – солідол це все. Я к Гурову. Кажу: "Добивайся, бо я вже на пєнсію іду". Приходять там із кантори. Я кажу: "На цей работє ніхто не останеться, це дуже важка работа!" Он мнє намєкав: "Ти, навєрно, патріот проізводства!" А ми тут клєпали подвєсні транспортьори на ізлучітєль, коси, і пружини крутили…" А чого мене ще так називали? Я дуже рано приходив на роботу. Бо я ще взявся розносить вали з комбайна такі тяжолі! Шківи там такі во! Ну одним словом, із того цеху привозять у цей цех. Тут я розносю на ріхтовку… Заварили, я везу токарям. Це моя работа така була. Отако крутився. А він на мене каже: "А ти рано приходиш! Ти – патріот проізводства! Як би були всі такі, то тут гриміли б вобще!" Ми і так тоді передові були. Ну і тож випроводили мене, з другими ребятами випроводили. Пішов я на пєнсію.

Ну пішов робить, там у нас піщекомбінат був. Масло били, помідори принімали. А нада било ящики бить. А я ж по хліб хожу, а мене там побачили і запросили робить. Якось дома після роботи скучно жить. А там ну народ, все таке. Як не кажи, а дома – жінка і я… Діти там. Каже: "Ящика будеш збивать?" – "Буду!" – "Всьо! Я привезу дощатку тобі, гвозді! Размєр, і давай!" Все! Дома сдєлав шаблон, і бив. "Так, шо тобі нада? Масло, сахар?" – "Нада!" І то я туда їду. А там був Пєтька Юнка. Він вже помер. Він був на маслобойнє, і він мені безплатно, без грошей нальє бетончик там. Масла, макухи. Мішок макухи так давав. Сахарь там. Пять кілограм – так, а пять – за гроші.

А потом уже звик дома, уже мене нікуди не тяне. Мотоцикл у мене здоровий був, отой – "Днєпр-одинадцять". Я його продав осьо. Уже руки болять, то я сіно косив! Тож іще була совєтська власть. Кукурузи було! Як уберуть, отакі качаняки! Та куди там! Поле усіяно було! Я везу кукурузи – гори у мене! Оце я так трудився! Вже люди йдуть в отпуска, а станки бросили. І мене попросили, то я станок держав токарний, і оборвав всьо. Лопнуло у мене. А став гайки тягти, чуствую, шо у мене там шось… То грижа в мене! Подорвався. І ходив на операцію. Поліпи рвали. Я годов тридцять поліпи ті носив. Як це я терпів? Уже дихати неміг. Врач, як дєлав операцію – перехрестився. В Ніколаєвє дєлали. А грижу – в Баштанкє дєлалі. І от так до сіх пор я дибаю.

А тоді дума: "Та надо воно було мені?" Но мені безплатно сдєлали. Я учасник войни. Безплатно мені. А там хлопці – налоги, і за гроші. То тоді ще міліони були. Ну така ситуація. А щас трудюся на городі, поливаю. Отака картоха виросла! Утром біжу – корову одігнав, біжу удю рибу. Сьодня отакого коропа поймав! І такі там четирє карася. Карасі котам, а короп то буде вже… баба шось зготове. Так і живем. А поженились ми в піісять сідьмом году. Слава Богу, живем до сіх пор. Якось другі по три раза розходяться. Дітям, чим можем помагаєм дітям. От у мене внук Андрій, тут у нього була за інтернатом офіс свій. У нього там лодка… Музика, і хтось спалив. І люди були там. І горіло воно… Ну просить помогти. То машину йому взяв, іномарку в крєдіт. Ну а багато платить. Трошкі даєм с пєнсії. Дочкє, осьо рядом живе, чоловік помер, хлопцю купили комп'ютер. Холодільнік. Ну одним словом… Отак і живем.

На наше життя досталось дуже не хороших врємьон. Голодували. Ракушки я їв. Ховрахів їв. Ховрахи хароші, вони в жиру їдять. І ракушки – хай їм грець! Як вспомниш, аж жутко… Ну вижили, такий голод був! Вижили. Вобщем за моє життя ото Брежнєв був – колбаса дешева, хліб дешевий. Ну то вже конєшно безпардонно було – хліб валявся по улиці – це ж не харашо! Я, було, іду з роботи, лежить півбуханки. Я візьму додому, у мене собака здорова – кину, або корові, або… Хлопці там на горі. Вони ж обєди – кидають… Кажу: "Ну, хлопці, ну шо? У тебе ж собака є, корова є, чи курі.

Розмочі там…” Єсть такіє… Ну то ж був хліб дешевий. І все дешеве було. Ну це конєшно… п’янка нас… Страшне було, понімаєш? Дешеве все. Вино дешеве, водка дешева. І то пока Брежнєв у нас царствувал, був у нас комунізм то ми називали. Ото ми пожили. А то як Брежнєва ми поховали, пошло все на нєт. Все с подолки, все по блату, понімаєш? Нема нічого. Не стало, і все. І був тут Качанов, він помер вже, робив у Райсоюзі, в Баштанкє. То нада мені – корові соломи, крупа ячна – я свою держав. Я йому скажу, він мені привозив, скіки скажу, стіки привозив. А тоді борьба пішла з ций п’янкой, викорчували сади, виноградники. Дурость була! Хіба ж це борьба?! А в магазинах – одіколони попили все. Шо ще здєлали ці алкаші? На хліб намазують хромну мазь, а воно ж там спирт є. І воно – їдять той хліб… Ну нічого не стало. Отако було. Вобщем разні випробування пережили.

Голодовка була. Хлопці підростки, менші за мене, а воно капкани були. І я їх брав з собой на ферму – її ж були розгромили, скот розтаскали, свиней, все… В соль така була пресована для овечок, і я притаскав. І ото беру кусочок солі, котєлкі в мене були німецькі – нємци як тікали, побросали все. І оце я брав котелки, хлопців ідем на гору, там в нас балка глибокая, а там посєви – зерно там росло… А ховрашки вони зерно там… І то я ловлю, хлопці загоняють, ставлять там флажок. І то капкан, поймав, обдер, шкурку растягує на фанерку. І це варю, пшоно туди, варю, наїдаємося, тоді токо воду п’ємо. Мати не знає: “Шо це ти воду п’єош?” А потом я признався, шо я… а тоді стидно сказать, а вони жирні були! М’ясо чи жир такий білий. Хароше, хароше м’ясо. Оце їли ми ховрашків. Щас би, конєшно, не їв би. А раньше люди все їли. Люди коней їли. Коняка здохла – їли. Я то не їв. А ракушки їв, і ховрашків я їв. Ракушки – це на річкє такіє. А не було ж не масла, нічого. Баба було зжаре. Їх би щас із маслом, із салом. Може воно і хароше було б. А тоді воно так остогидло. Но вижили! Хто як міг, так і виживал. То сєтка била у сосєда. Так ми рибу ловили. Ну так і виживали.

Всяк було. А потом розпалося все тут. Оцей раскордаш, розграбили, розтягли хапуги. Все. Напримєр, скот – тут було маса, ну у колхозє. Порізали все. Отвезли. Ніхто не контролірує. Гроші в карман – і будь здоров. Ось Юрій Васильович – предсєдатель. Ніхто ж ніде нічого, не сказали: “А де ж гроші?” А тепер осьо найняли… Ну ця бумага майнова… Ну акт – то на землю. А це – тєхніка вся. Ось прийшли люди, скупляють тут акції ці. І одна жінка пробила коло свінєй всю жизнь. І чоловік пробив на тракторє і помер. Там у їх – чі двісті тисяч нада їм! А єму за копєйкі там єрунду дав, понімаєш? А тоді вже там стали шось давать по підісят тисяч. Вони прибігли ці, ця жінка на колєні падала, просила його. А він каже: “Я ж у Вас не забрав, Ви самі принесли”. Ну ти ж должен бил об’ясніть, шо так і так. Ну верні гроші! А потом йому написали там: “Юра – вор!” У конторі. Так дєвки ето чистили все. Ну не знаю, кажуть, чи правда? Шо у нього сахарь піднявся.

Ну однім словом, розграбили, розтягли вьсо. Тут би не було бєзработіци, шоб так як другі. Сохранили все. Фєрми розвалили. Тут було три колхоза. Тут була огородна бригада тридцять чєловєк. Сад, виноград. Там були люди. Тоже багато людей було. Ну це тоді… Ще викорчували совсєм. Дярок багато було. Потом телятниці. Там малі, там большиє бичкі. Тоже люди були. Овечкі були – люди були. Свині були – люди були. Вобщем работи всім хватало! Тепер це все ліквідіровалося.

В школу я тут ходив. У Привольному. Да. Робив я… во время войни… началася война, вобщем у то время уже читирі класа кончів. А потом пішов во время войни… Тут уже це зданіє завалили… І батюшка приходив, це при нємцах, урок преподавав нам. І було, єслі хтось там той…, і батюшка бив лінєйкой по руках, учив ума-разума. І мене шось вдарив – ми там зашухарили, а вікно було открите. І я як вискочив, і більше не пішов. А потом уже, як война уже ушла туди, дальше, школа открилась, я пішов вже в школу. Ще там с улиці… То уже получилось, шо ми в пятому класі переростки. Родителі тогда: “Яка начальна школа?!” І я так і остався – читирі класа і пятий коридор.

Батюшка фамиліє– їй Богу, забув. Вобщє-то вони приєжжі були. А тоді він… Нємці його забрали, куди я не знаю.

У школу ходили в тканому… Бабушка ткала льон такий. Його різали, і річку складували, його вимачували. Потом така бетеля – така… Чєтирє ноги, а тут – вродє как така проушина. А тут таке, шо вродє в цю проушину, як нож. І це коноплю цю дробили. Потом вибивали на якейсь там дрючок. Коса ця вилітала, оставалась… ну жили ці. І потом ці жили, вони вже ж вимочені. Потом там був такий грібішок здоровий і їм долали, шоб воно тонке було. Розравнювали, шоб нитки були. Потом прядка була (вона теж є в музеї). І бабушка сидіть, пряде. Воно нитки. А тут такий – наматує. А тоді був верстат, човнок був. Вставляє ці нитки, і туди тче. І полотно, вже готове натягує на валік. Десь десять метрів. А тоді це полотно вимачували. Я не знаю, як вони там дєлали, це в золі. І з подсолнуха… І зола, і в воду. І вода ставала мягка. І цей водой вимачували, отбєлювали. Ну тіки конєшно грубувате, но біле. І то штани це, рубаха – все це було полотно. І постоли із шкури бичачої. Постоли, я ще і в постолах ходив. Отак було. Ну отак ходив.

А підручники – ну це ще ті, довоєнні. Там позоставались у кого. Один на трьох там… А писали на газетах. Не було на чому. А після школи… Ну я як перерос, вже не пішов в вечєрню. Та тоді мало ходили, бо не було возможності.

З хлопцями гуляли, тоді було ігор багато. Ми побєгать хотіли, дітей багато ж. “У блоху” бігали, “у пуховки”, в ямку загонять там, у гроші. Копєйки були ще. Якщо на орла ставала, там – твоє… У “кота” гуляли, і при нємцах ми вже з дєвкам гуляли. Виходить один за двєрь: “Так! Заходь уже!” Глаза

зав'язані. Як узнав дєвку – целуєш. І якось Сєнька Попов прийшов. "Мені нада краска!" "Яка?" "Така!" "О!"

В річкє купалися. Да! Разом купилися. Та тоді ж трусів не було. В штанах купалися. Тоді трусів не було. Дєвки в юбках і в штанах там полотняних. Бєскультур'є було. В рядках спали. Солому стелили на зємлю, на солому рядно. Лягаєш на рядно. І рядном укриваєшся. Да. Всі в одній хаті. Дітей багато, на однім рядні спали всі.

В мене. я старший. Нас двоє було. А менший брат –сорокового году, у Октябрьську щас. Це я йому строїв дачу. Щас там у його садок, виноград там такий! Катерок був, гукав порибачіть. Щас уже немає, продав. Машина в його.

Раньше до свадьби хлопець не мав стосунків з дівчиною. Тоді дисципліна була, батьки держали нас на уділах, як-то кажуть, дочку, та і хлопців тоже! А вже, як уже той, то ти кажеш батькє. І от я, один раз приходю, і кажу, матері сначала кажу: "Ти знаєш, я вже буду жениться!" – "Та ти шо?! А хто ж?" – "Та ти знаєш… Ну от она". Потом батькє. Це був підісят сідьмий год. І то я женився. Ну свадьби не було, а так свої зійшлися, погуляли та і всьо. На свадьбу нада багато грошей, а не було такого.

[А про те, як з дівчиною поводитися] знали від старших хлопців. Вони ж нас хоть і гнали менших, но ми ж коло їх крутились. У нас тут був кружок, назвався "кружок". Дєвки тут, хлопці – співають. Вони нас трошки підпускали, і ми ето дєло освоювали, а потом ми передавали молодшим. А щас діскотєки, там старші і менші.

Но раньше в кружку цьому не випивали хлопці. Нє. Ти понімаєш, не було цього. Без пива, без нічого! А свадьби як були, була горілка, купляли. І самогон… Ну самогону мало. Була горілка. Коні, там нєсколько бричок по двоє коняк у бричкє. Коні плємєнні, такіє були хароші в колхозі! Там же їх в бричку, уключалі збрую, украшалі, і дєвки сідають, і молоді й подружки, дівчата, хлопці, с пєснями! Музика, і барабан! І пошло по селу!! Там росписалися, тут же куча народу – ждуть. Тут у воротах огонь розпалюють, і коні це… молодий з молодою через огонь цей проїжджають на город. Тут дєньгами обсипають, голубів кидають, стріляють з ружа? Понімаєш?! Інтєрєсно било. Щас уже тихо. Пішли, розписались. Дарували, було, ну хто шо… І гроші там, і вєщі дарували. Да, це було. А на придане дочкє там готовилося все. Понімаєш? Купляли все там. Сундуки були такі. Ну щас у дочкі стєнка там. В мене гардіроб, допустім там. Такий тяжолий, чорний, здоровий там. А в її "стєнка" називається. А тоді ще були сундуки. Ну так висотою там. Отак дліною, ширина там. Її все там збіжжя, вона готовилася… І подушки – це все вона готовилася. Ну одним словом, шоб вона іде замуж, і все в неї в придане. Ну, а гроші дарили конєшно. Тоже батьки підготавлювали. Тоді були свадьби часто. Бєдно жили, а свадьби були. Щас вродє крепше живем… А пошли, розписались. Чого воно? А потом же ш це було інтєрєсно, на бричках. Коні, дєвки співають. В барабан

там, музика грає. А тепер у машинє потом уже, після бричок. Туди, туди – і не видно нічого, проїхали, всьо! А потом прекратили вобщє. [поміхи].

Та оце був в ФЗО, хай йому чорт! В ФЗО я ж був. Та там тож штовхають цей голкой татуїровки "Ну давай мнє!". "Ну давай!" Та так. Нема шо дєлать, от бєздєлья. Це друзя з Привольного, це багато наших хлопців там було. Тих хлопців вже почті немає, понімаєш? І вродє вони трохи менше за мене годами, померли. Вони сажу перепалювали і счищали, потом одіколон "Тройной" разводили. І потом голки наматували, воно ж нада не глибоко, а чуть-чуть. Вмачаєш, рисуєш. Тут у нас є врач, він зуби делає людям, протези, там. То воно у нього є. А він був чи бригадір отдєлєнія нашого, я з ним дружив харашо. Він жінкє моєї ставив зуби. Так він каже: "Чо Микола не йде вставлять зуби?" А в мене ще ж були пєньки ті, і я ними їв – не боліло нічого. А вже як дєлав операцію, нада виривать, понятно. По два зуби зразу рвали. І потом всі зуби начали розходиться, я сам їх виривав. Ну він приглашав, по-дружескі. Ну дружба-дружбой, а гроші давай! Ото рибу поймаю, та ухи жінка наваре, та я їм. Воно як холодець застиває. А раньше сало любив з чесноком, тепер не можу їсти.

Бабушка пужала відьмами раньше. У нас церква там була, щас там інтернат. Церква в нас така була, як у городі ото церкви дєлають. Купола там. Це ж при мені валяли – цей же ш трактор "ХТЗ" трактор, валив ці купола при мені. І ця церква, я помню, як бабушка ще мєня водила, батюшка ложечкой давав такий мед – сладке воно було. Чи кутя? Я вже його забув, шо воно таке. Я помню, як пєвчі співали, пєлі, дуже там красиво було, разрисовано. І на цьом краю строїлося, і у Карла Маркса – там тоже уже почті готова була. Ну заваляли всьо. Воно ж строїлося на ізвєсті. А ізвєсть заготовлювали зараньше, яму огромну копали там. І це ж ізвєсть заливали. І вродє, так кажуть, шо жовтки... чи бєлки, чи жовтки? Із яічєк, туда. Це така ізвєсть. А камінь такий ну… вапняк… Вапною… шо валяєш, він на том шву не одривається, а лопається тільки з однієї строні, по живому. Отака причина була. Та! А я вже в комунхозє робив, а там все було огороджено, все забором кругом. Такий забор. Тоже камінь приняли той. І там ворота були, і арка ж така. Ворота желєзні, із піками, на кольосах ходили. А за церквой були плити такі із камня. Вирізані, і зашлаковані, виложені. Ну так буде шириной, як отсуда, і за дверима, туда, з метр. Це була така ширина. Од вулиці, і до церкви. Це дорога така була із плит цих. Пиляні. Пилами пиляли там. Украдували. Возили ж подводами. Тоді ж не було машин. Подводами. Укладували… І аж пока уже совєтська власть разорила. І разобрала. Ну там строітєльство било. Да. Шо я хотів сказать. І я в комунхозє робив, а там у центрі, щас там магазин, а ми строїли тір – стрєлять. Воздушкам там… Так оцей забор валяли. Ломом бє'ш, а воно не одривається. Насилу, попалам з горєм… Потом трактор уже ми розбивали… І так тір ми зробили, трошки постріляли, опять заваляли і построїли магазин.

Батьки не дуже вєруючі були. А ікони були. У бабушки теж були ікони. Вона вєруюча була. Вона дуже вєрила в Бога. "Іроди, – було каже, – іроди! А вже я купив прийомнік "Білорусь", він здоровий такий. І включив передачу якусь поймав – у церкві правилось. А тут сосуді були, старухи такі, ну за бабушку моложі. Гулять пішли, тут гуляли. А я одкрив вікно. А вони прибігли сюди, і моляться. "Коля, шо там таке?" Кажу: "Правиться десь за граніцей". Ну вони вєруючі були. А мати і батько – так. Ну шо? Чи єсть Бог чи нема? Нас хрестили. І ми ось внука хрестили. Ну он занімається отлічно в первій школі. Ми єму купили комп'ютер. Он там іграє в разні ж войни там. Єрундой занімається. Пять тисяч увалили. Ну аби занімався харашо.

У нас тут село – Руський край. Колись казали на нього Дурний край. Ну там якісь такі вродє точно, шо дурні, понімаєте? Драки вєчно були там. Убивали там, понімаєш… Це ще давно там Дурний край. Це до нас ще прийшло з раньшого. Так і кажуть. То колхоз Карла Маркса. Там виноградники були, і то як тіки уберуть виноград, то ж вино. І вічно там колотнеча. І їх назвали кодась ще Дурний край. Та і так до сіх пор кажуть. Хлопці ходили битися отам – стінка на стінку. Да. Драки були такі! Ми воювали… Жінки казали, наче перед войною. Тут у нас були хлопці старші. І таких як я, були старших, менших. Організовуєм там, на Горі. Строєм ходили. Всьо там, ховалися, окопи, ями. І то винтовки такі ж були із досок, стріляли ми. Гранати кидали, ну одним словом, пушку сдєлали. Стріляли… ну хлопці старші. Там у нас був… Стьопа. Він у нас старший командір був. Кожанку десь найшов. Портупєю. Кажний день ідем туди. І своїм ходом ходим там, маршируем, лягаєм. По пластунські ползем. От. В школі турники були – ми на турниках. Ну це харашо. Гирі! В мене гирі були двохпудові. Уже підросли – гирі вижимали це все. Штангу я сдєлав. Покрав у колхозі баланси – там півтора кіла. Тридцять кілограм було в тім балансє! А гирі – це ж два кіла. І то гирі так береш за ручку ставиш, і то вижимаєш. Потом отаке через себе кидаєш гирю. Потом стаєш задом там, тренеруєшся. Ну однім себе. І вокруг себе перекидалися. Стрибаєш, і перекидаєшся. Харашо було, шо так тренірувались.

Внуку кажу: "Дєд був крепкий, я не був такий, як ти там. А був такий мязичний, крепкий сильно був!" А щас поїхали, тачку взяли, з мамой сахарь купить, ну ось раньше. А з магазина мішок підісят кілограм. А у нього з рук розжимається. А-йя, йя! Я возьму, було, як іграшку. Приніс кинув там. Мішки ж були здорові – сємісят восім кілограм. Шерстяні мішки. Щас не такі. Поїхав я, був мотоцикл у мене… Купив на тищу восімсот піісят гривнів… Ето – рублєй, це ще при совєтській власті. І там купив в Гаражинє зерно тонну. І поїхав я, взяв ту хазяйку на ток, гроші заплатив. І я півтонни погрузив на ето… А півтонни на слєдущій раз. А там один дєд наблюдав за мною. А я беру ці мішки, підкидаю вгору. А він підходе і каже: "Слухай, я дивлюсь на тебе. Ну був би ти такий, а то… І хватаєш, наче іграшку!" Отакий був! І

осьо строїли з зятьом сарай, а я на углах був. І такі штуки тяжові самі пиляли. А сосєд Сєргєєвич, він здоровий хлопець, каже: "Дядька Колька, як Ви ложили такі здорові камні?" А я кажу: "Ти знаєш – а ще не поштукатурили, – я тепер ходю, глядю, – кажу, – аж сам собі не вірю, шо це я їх ложив". Понімаєте? Без помощі, сам.

Ми з карловцами самий раз так там, с отдєльними хлопцами дралися. Вони приходили сюди, а ми тут цепки і гирі цепляли, і билися. Страшне било! А дрались ми – Свинарка то називається. Тут Реп'яшка, і больша вода била. І так – калюжки, і тут реп'ях. І то видно назвали Реп'яшка. Щас Набєрєжна, а то Реп'яшка била. І то ми з ними дралися. Там був командір у їх, у нього щит таки – заслонка із пєчки. І камнями кидались. Мене як ударило. Рекошетом по голові, так я впав. Потом пришол у сознаніє. А тут балка. Я в балку. Ну утік. Тоді мужики повискакували. Давай розганять. Шо ж таке? Отаке було. Ну це щас той край, понімаєте? Да. А це – центр. Гора. Ми трохи з горянами воювали, а потом подружили. А потом вскорості война началась. А жінки кажуть: "Бачиш, наче на погибель. Це ж вони воювали перед погибеллю. Це ж перед войною". Довго про це балакали!

Война началась тоді... Та я не боявсь нічого! Тут танки… Тут наші бєдні солдатики! Сам малий, а винтовка здорова! Вище за його. Шинелі длінні. Вобщем… страшне дєло! І тут нємци… Мадяри перві залетіли. Мадяри. А потом вони уйшли, якось так вийшло. А наші тікать через мост. І гайда! [Мост не сривали]. Ну вони далеко не втікли. У прірву забрались. Кой яких постріляли тут. Во-от. А потом уже нємци зашли. А ми побігли, хлопчаки, туди, у центр. А тоді магазіни грабили! Тягли люди там! Ну шо хто хотів як. Я… дєтські коляски дерев'яні були, я нагрузив туда одіколону, там, пшона набрав! Вобщем… І одну коляску упакуєш, потом другу котиш... До одней закотив, кажу: "Хай вона у Вас постоїть!" Прийшов, а вони кажуть: "Хтось забрав!" [Сміється]. Ну вобщем, понімаєш? Забрали вони. Та. Ну вобщем тягли. Потом тут танки німецькі йдуть. А там мостик, що щас у центрі. Но це вже другий построїли. А то той. І начали ломиться, а танки стали. Вони давай через балку. А там було замініровано. По ту сторону балки. Там дорогдєл був. Було замініровано. Ну от. Ці спуталися люди, шо сорветься. Я знаю, як там копали яму. Туди толові шашки завозили, подводи все. І там взривателі ці ставили, всьо. А воно чо-то не взворвалося. Тоді нємци наших плєнних заставили. Вони розкопали все це, погрузили у подводи, і вивезли сюди, на гору. А ми то прослідили туди, поняв? Там були пєщери, кодась там камінь брали, і то вони туди той і закидали.

Ну вже война пошла дальше, це як нємця вже вигнали. А ми шашки тоді забираєм. А вони такі, як бруски жовті. А тоді рибу глушили. А нас міліція за шиворот, і туди. А в мене був у сарайчик зарив ну з десятка два шашок, понімаєш? І зривателі були і подовий шнур. Визивають вони нас. Ми при-

ходим. Да за нами прийшли. А у мене всігда хлопці були тут. Я ж казав. Гирі то у мене все було. То ми тут все время крутили. Так: “Ану-ка, рєбята, пошли со мной”. (Міліціонер). “Куда?” “В міліцію”. “У вас вінтовка!” А у мене вінтовка була, без вожжі. Стрибки отбивали вожжі, а ми ходили в балку, стріляли с них. “Ну, оружиє у вас є?” Я думаю: “Ну шо ж ховать?” Кажу: “Є”. Та в комишу у мене була. Отдав. Він взяв. Ще й Люби моєй, жінки, дядько, понімаєш? Дядько. От. Потом – “А у вас є якесь оружиє?” “Нема”. Ну все таки потягнув нас туда. І все, на цім кришка. Ну ми ж, як хлопці, значить, побігли на край села, туди, аж на Гаражини. А вже ж була весна. Ну ще купаться холодно було. Ми це 4 шашки зв’язали, шнур і кинули, і поховались (бо знали ж…). Ну нічого. Відать вода попала туда та і все. Тоді ми вторічно, тієї штуки бінтом забинтували, і то туда… Там заліпили воском, запалили, кинули туди ж, – і… воно, як рвануло! Всю берег, чуть і ми не полетіли туди!! Там глибоко. Обрив. Риби! Отакі во! Вбили. Ускочили – а воно холодно! Ну яка понад краєм, то ми там взяли. Ну, а почули, шо там взрив такий проізошол. Ну – міліція туди їде. А ми горою йдем. І нас – хопа! “А! Це ви, рєбята!” І нас опять туди. Ну я сказав, шо єсть там… Думаю: “Хай йому… Ще шкоди надєлаєм”. Приїхали сюди. Я там вирив це все, отдал. А протівопіхотна міна в мене була – у стєнки я її там замурував, на городі. Ну це вже втихомирилось.

А у нас тут був паром. І наш товариш... Тоже він там з дівчиною гуляв, а вона там не хотіла шось… І він сильно її любив, там шось… і на паромє з обрєза застрелився. Ну зразу ми – шо хтось убив. А потом я кажу: “Хлопці, давай, як поховаєм, салют сдєлаєм! Уже розійдуться всі з кладбіща…” А людей маса була, – молодий, понімаш лі? От. Поховали ми його. А ми взяли з собой. Люди вже пішли. Так воно, як квакнуло! Прийшла опять міліція до нас. Ну так, якось обійшлось. Отака, була любов в його, шо він, понімаєте… А дівчина – она десь потом уїхала. Ну така красивенька була, високувата, красивенька була. В один клас ходили там. Отак… От єслі б це все записать, то дуже б інтересна була книжка, як це все проісходило. Сначала і до…

Ходили в Єрмолову яблуки крали. Ну організовано бригада хлопців наших. Ідем на ніч, а уборка тоді долго ділілась. А там копиці соломи. І то ми залазим у солому, спимо. А ноччю – тоді ж не торби нічого, у пазуху наберем, вєрьовкой то завязуєш. І то у пазуху. І то ж я кодась натощак наївся яблок. А вони кісло-сладкі були. І як схватив в мене живот. А бабушка та була жива ще. А тут тоже баба… подруга її. “Я піду, – каже, – щас до єй. Тут у тебе якийсь завал…” От пішла она до баби до цей. Та баба приходе. “Ну лягай”, – каже. А у нас на дворі була така кровать желєзна, с проволоки сєтка така. І я там спав. А тут… Тоді якось ночі теплі були. На дворі спали всі. Лягаю. Вона задирає в мене рубашку. Вода, соль, ножик. Ставить мені

на пузо, на пуп сюда, і шось шепче, і хресте... І при мені шепче шось, шепче. Так. Пошептала, ну може мінут пітнадцать-двадцать. Шептала опять шось, вилила воду, всьо! Ти знаєш, мені легше – і пройшло! І пройшло. Це шо я вєрю в це, понімаєш! Не всім! Багато таких, шо… А єсть такі, шо можуть. І то я с тіх пор натощак вже нє єм. І до сіх пор. От абрикоси падають. Я то на огороді крутюся. Така красива. Нє! Уже поїм шось, тоді.

А чого ходили красти? Не було яблук. Не було яблук. Не було. Або в Гаражину ходили. У нас не було. В городі караєд завівся, токо кору пооб’їдав. Раньше були яблоки сємєринка, та разні були! Попропадали, отаке… У нас в Ярмоловкє тоді були груші, не довгі, а круглі такі. І хвостик длінний такий. Сладкі, як мед. Шо то за груші такі були? Кругла груша така, крупна і хвостик так длінний. І сладкі як мед. Як ото кислиці називають маленькі, а то… здорові, сладкі. І то кислуваті, а ці сладкі. Були груші ранні, пізні, разні груші були. Яблуки – це в Ярмоловкі такі були. Крали там. Ну разні були. Красні, кособокі були. Виноград. І по виноград туди ходили. В них новий сад був. Тут старі сади були, вишні такі – ну ліски. Яблуки, абрикоси, – перемішані. А то були колхозні, рядами культурно посожені. Молоді верби такі красиві, здорові. Або кавуни. Ідем – а нас ганяють, як сідорову козу. Ну, а ми дітвора, як коні біжим. Не догонять нас. А я особенно бігав – страшне! Як погнали нас с Ярмоловки. А ми там вискочили з саду, а там коні були стриножені – паслися. І от той сторож – молодий. А ми біжим. Я обігнав усіх, а тут скірда по путі нам. І терен був, кущі, багато. Я всіх обігнав! І на скирду виліз, а він мене не бачить. А хлопців поймав. Тут Костя він в Росії, чи живий, не знаю. Він маленький був, а потом в посліднє время виріс. Витягнувся за мене, якось вище мгновєнно. І то він загнав його, поймав. Штани, рубаху забрав. Горе та й годі! І привів туди, в нас, в колхозі. До контори. Работають люди, і він привів: “Чий це хлопець?” Ну люди ж знають. Ну отдалі все-таки одежу. Да, Оце бігали, поки молодий був. А тоді… А хлопцям своїм кажу, шоб ніде нічого не трогали, це – нехарашо! Нада шо – ми тобі купим. І шо нада, ми купляєм.

Прошлий год ноги стали боліть, руки. Уже нада шось там сдєлать – спина болить. Корову держу, тєльонка, бичок у мене, кури, гуси. Тако вот. Отаке хазяйство. А! Поливаю город там. Підгортаю, плуг тягаю. Сам я плужок сдєлав! Хороший! У сєльхозтєхнікє. Я з культіватора лапу ту, і отвали – регуліровать сдєлав – вище, вище! Подєлав забори! Це все я сдєлав, в сєльхозтєхнікє ще робив. Город я поливаю. Картоха хароша в цьом году. Помідори в цьом году пропадают, тля чи шо? І капуста неважна, і дині, но не так, як в прошлом году! Дині – жовтогарячі, і сладкі як мед! А кавуни – ні. Ну щас жизнь вже лучше. Ну вже скоро на гору. Уже сємісят сєм годов…

МАРГУН НАДІЯ СЕРГІЇВНА, 1933 року народження, с. Привільне Баштанського району Миколаївської області

Ой... Ну, ну шо? Батько в мене був воєнний. Евакуіровали тоді воїнську часть в тил. От. Мені було тоді шесть лєт. Я ці всі страхи, ці всі бомбьожки, це всьо я бачила, на глазах. Там [дали] проводніка, і ото у проводніка манівцями якось їхали б, а то солдати отступали, і наша машина. І шо було солдатам – то було і нам. Приїхали і Білу Церкву, це Біла Церква, Чернігів, сонце – це всьо було в вогні, це всьо я бачила. Приїхали ми на Урал. Там папина сестра була, тьотя Ліза. Там голод, холод. Ідживєнцам давали нічого, а рабочим по читириста грам хлєба. От можна було прожити? Ну, чєсно говоря, таке. Вобшем, жизнь, не жизнь була, а таке. І всьо юність, і всьо дєтсво у біді. Батько загинув на фронті. Приїхали на Україну – з воєнного городка тіки угол один остався. Може, вам не інтєрєсно?

От. Ну так скиталися. А тім болєє, шо батько розвівся з матір'ю, перед війною, чи в тридцять восьмом, чи дєв'ятом году. Жили коло мачухи. Коли батько пісьмо писав ше з фронта, то ше ми були нада. А тоді вже, коли послєднє пісьмо пришло, шо "я ранєн. От. Сєм опєрацій я вже перєжил. Остальниє будут легчє. Ніжнюю чєлюсть і зуби мне обєщают востановіть". Значить, осколок його сюда вдарив, в нижню чєлюсть. "Пітаюсь одной жижой". Я дословно це пісьмо помню.

А потом пісьм не було. А коли ми приїхали вже на Україну, тоді написали в Київ. І нам сообщили, шо "умєр от тяжолих ран". Він був гєнєралмайор. Командував танковой дівізієй. Получали пособіє.

А ці всі післявоєнні роки, оцей голод, оця біда, оці воші, оці блохи, оце біда... Та страшне! Закінчила десять класів. Закінчила восім класів – буду поступать кудись. Поступила в пєдагогіческе училіще. Хотінске. Мама поламала руки, я була сама старша – не було як вчіться. Кінчила десять класів – поступила в медицинське. Кінчила медицинський, от. По спеціальності я акушерка. Работала медсестрой. Отработала фельшером на селі. А потом приїхали ми сюда – я робила тут в больниці. Оце така моя історія, никудишна. Вишла заміж, неудачно, от. Є в мене син. І дочка. Дочка в Кам'янець-Подольське живе, а син тут, їздить оце... Я не знаю, як вам сказати, шо це за машина: ну возить воду, то Дніпропетровськ, то Кривой Рог, то туди-сюди. Вобшем, тіпа дальнобойщіків, шось таке воно. От. Ну зараз я на пєнсії, от. Ну канєшно, самі знаєте яке, міждународна обстановка, все дорого. Ну живем непогано. Не голодні. Можете зайти в хату, подивиться.

[Батько] Залєцький Сєргєй Іванович. Ви знаєте... Йому було десь около сорока, навєрно. Я так считаю, шо десь навєрно з читирнадцятього, отаке, з цих років.

[1] Опитування провів Пашненко О. (1 серпня 2008р.). Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт Молдавська Т.

Ну в нас були... Понімаєте, єслі б я знала, шо буде такий інтєрєс – в нас були всі [нерозбірливо]. Потому шо понімаєте, там, в танку, три чєловєка: наводчик, він цей... Ну, вобшем, три чєловєка. Екіпаж їх. Коли їх підірвали на танку, то цей, радіст їх, його витягнув через запасний люк. Там десь був запасний люк.

Ну вони три дня одбивалися, от німців, вони не могли ніяк одступити. По танкам – вони під танки. Коли вже забрали його в госпіталь, тоді вже [нерозбірливо]. А послє войни він остався живий – [Карах] Владімір Владімірович. Я помню фамілія. То він предоставив нам всі вирізки, як його хоронили. То в нас були, ну в мене брат такий халатнік, я кажу: "Толя, давай перефотографіруєм – як релісквія буде сімєйна". От. Ну десь вони згубилися, ті баможки, я знаю. То там як його хоронили, значить, з усіма почєстями, і так – чи так нарошно здєлали, чи шо, шо [нерозбірливо] а тут флаг закритий. Понімаєте? Лиця ж нема. От. Ото такі дєла. Отак...

[Матір] Хрістіна. Хрістіна Філіповна. Кикиш. Вона тоже десь того – пітнадцятого, шиснадцятого. Вмерла вона давно. Лєт, навєрно, двадцать, померла мама. От. От такі дела. [Дідусів і бабусі пам'ятаю], да. Кікиш Філіп був, Кондратьєвич, і Кікиш Елена. А от по-батькові я не знаю.

Та як раніше жили! Вони, понімаєте, вроді вони з такого статуса, ніби тіпа кулаков, ніби такі багаті були. Вони жили на хуторі. Коли, значить, колєктівізация була, їх зігнали з того хутора, забрали всьо до грама. Ну ранше такий [нерозбірливо] був. Приїхали комсомольська організація, там такесяке, вобшем, забрали всьо. Оставили їх в одному в чом є. Ну, зігнали їх на долину. А в нас Китайгород – значить, село городского тіпа. Він поділений на дві части: долина і гора. Коли на Дністрі строїли ГЕС, значить, цю долину рішили [виселити], потому шо коли дамба прорветься – буде потоп. Харашо, єслі дньом – то може хто спасеться. А єслі ночю? Ну платили дєньгі: хто до дітей пашол, кому построїли – вобшем, хто як здатен був. Ну, значить, загнали дєда з хутора, значить, сюда. І він у скалі – тут скала, камінь такий, вибив площадку, постороїли хату. І це вже були приморозки. То дєдушка розказував, каже, шо каже, в хаті топили, і чердаку була дирка, шоб дим виходив. Уже із стін текло. Вже була глибока осінь. От.

Дєд мій прапорщік. За Ніколая, за царя Ніколая він був служив. Тоже фотографія така, ну нема фотографії. З батька є фотографія, можите подивиться. От, з мами, з батька. Син мій. І в мене син ще помер в етому, Комсомольск-на-Амурє, тоже, вот. А дєдушка мій – ну шо, він чотирі класи кончив, ну такий був мудрий дєд. Каждому совєти давав, і вобщє такий інтєрєсний був дєдушка. І колись... бабушка моя некрасіва була, така худенька, маненька. А дєд там такий, стоїть на фотографії, і тут така шашка, в бєлих цих перчатках, знаєте, штани як ранше? [Сміється]. А я така ж ото [врєдна] була, та кажу: "Дєдушка! Ви такий красівий, шо ж це ви женилися?" А він каже: "Бо вона була богачкой, а я був бідний. Але в неї було десять десятин поля". А десятина – це ж більше

чим гектар. Ви понімаєте? Чи це шутки, чи шо? “Але, – каже – дочечка, шо я тобі скажу, тільки бабушкі не кажи: шо поле в полі, а чорт дома”. [Сміється]. Це я з дєдом так балакаю, внучка з дєдом, можите представить! От.

Ну [прижизнєннно] який: колхоз. Норма. Тяжко було. Я ходила в десятий клас – боса, гола і підперезана. Я приїхала з Урала, ми приїхали з Урала – мачухі ми не нужні були. А дядя Мітя – тоже в брянських лісах служив, був командір партізанского отряда, от. І приїхав він уже оттуда контужений, отак з головою... У них дітей не було. Поки він приїхав, і забрав нас обох. А мама шо: біднота, злиднота, нема ні їсти, ні одіться. Нанімає вона мені десять штук людської худоби! Можите собі представить? Я не знаю – я в городі жила – я не знаю, з якого боку ту худобу завернути. Взуться нема в шо. На ногах отаківо нариви. Це я сплю, шо так засну – мама мені прорізає, видавбує отуда гадость всяку, от. Ну, вчілася я непогано, канєшно. Хотіла ше в інститут після тєхнікуму поступити, але думаю: підожди. Я – не одіться, ні взуться. Думаю, я трошки поработаю, трошки одінусь. Ну як обично. І ви так само. І любий із нас. От. А тоді поступлю в інститут. А тоді замуж. Знаєте, як дєвочка? І то замуж, туда-сюда, невдачно. Двоє дєток прижила, і розійшлася. От. Ну.. всякі причини бувають. Отако.

[Дядька пам’ятаю], да! Дядя Мітя. Залєвский Дмітрій Іванович. Розповідав, все розповідав. Шо він, значить... Його назначили, як він тіки приїхав, вобшем, німці зайшли, і його назначили вроді старостой. В селі, шоб порядки навів. А він, значить, молодьож ховав, шоб у Германію не, худобу хотіли забрати. Потом один був сільно цей, строгий такий був... Як же він? Обер-лейтенант, чи як, чорт його знає. От, дуже істєзав, дуже дівчат насилував, вобшем, такійво. Ну, й дєд, цей, дядя Мітя, своїм хлопцям сказав, і в лісі його... Чи повісили, чи я не знаю. А то [собралися здєлать], і дєдушка прийшов [до связіста], і каже: “Так і так, Дмітрій Івановіч, вам грозіть опасность”. Значіть, нада сматувать удочки. Ну, тьотя Маруся уїхала до своєї сестри десь там в [Каменське], не знаю куда, а він пішов в партизанський отряд, і так він служив все время. Був ранений, кантужений. Був командір партізанського отряда. Ну, командір, навєрно, непогано.

Ну дєло в том, шо время таке було, время. Я знаю, шо тоді бутилку, понімаєте, шо я, напримєр, пасла худобу – я собирала колоски. І я ту пшеничку терла, і собирала, і висипала в бутилку, і наливала водой. Шоб не поймав мене ні бригадір, ніхто, бо будуть судить. У бутилку, ви понімаєте? От. А тоді приносили ту пшеничку, на жерна потерли. Водички трошки – зробили таку баланду, і так їли... Гнилу, ту, гнилу картошку, і кропиву!.. Ну, я кажу, я не жилаю нікому такої жизні. Ну все пережили, бачте. Мені вже шєсдесят читирі года.

А я тридцять третього року. [Про голод] розказували. Розказували. Їли так же само: лободу їли, і людей їли, один другого. Даже такі були випадки. У мого чоловіка була тьотя. А у тьоті було троє дєток. Коли началась голодовка,

оця, послє войни – оце, сорок шесть, сєдьмой... Вот. То вона – якийсь був вербовщик, чи я не знаю хто – а вона каже: “Візміть цього хлопчика, може цей хлопчик хоть виживе”. Уже ж стало ясно, шо шо... І вони взяли цього хлопчика. Взяли цього хлопчика. А тоді – я не знаю, як це получилось – шо вони виїхали... чекайте, куда?.. В Чехословакію. І забрали цього хлопчика. Там вони його вивчили. Він став інженєром. Вот. І слух пропав. Тьотя Варвара каже мені: “Надя, та ти ж десь вчилась, ти ж то...” І куди ми не писали, шо ми не писали – ніякого отвєта, де той хлопчина. Ну щітали, що його з’їли.

Коли у підісят... Коли? Кінчила я у підісят втором, а десь в підісят шестом году вдруг визивають в міліцію, тьотю Варвару, і кажуть: “Так і так. У вас єсть син?” – “Єсть”. – “З Чехословакії нам пришло пісьмо, чи є ше такі, живі, на Українї”. Це ж [нерозбірливо] считається. І списалися, туда-сюда, і приїхали. Коля. Ну дєло в том, шо він привіз жінку, а вона побачила, шо я так живу, шо чоловік випиває, а вона: “Пріц, Надєжда Сєргєвна! Пріц!” Шо, мол, “уході от него! Чьо ти ждьош?” От. І така інтєрєсна, значить. Дала [нерозбірливо] і він тоже, шо там баба каже, і він переводе. Я так сміялася з неї. Я кажу – тіки ви ізвінітє. Шо я... Я кажу, а вана каже: “Ріта, ти понімаєш шо оні говорят?” – А вона каже: “Нєт, не понімаю. Може, – каже – шо пустять мене в дупу, я ж не знаю!” – каже. [Сміється]. Вона ж того не знає, хто його знає, шо вона каже! Ви простите! [Сміється].

От. Ну і приїхав хлопчик, і тьотя Варвара каже, шо так і так, Коля, давай однак... А він каже: “А шо я буду здєсь дєлать? Я там інженєр. У мєня там связі, у мєня там уважєніє. А шо я тут буду дєлать?“ Во-пєрвих, по своїй спєціальності він тут не стане работать. Бо вони не признают. Наших спєціалістов за гряницей не признают, а оттуда тут не признают. Напримєр, не знаю, як получилося – у нас був хірург. Як же ж його?.. Дєрвіцкій його Єфім... Давід Єфімовіч. І він єврєй. Ну тут ж уніжали, знаєте, такі... І він виїхав з сімйою. А оттуда проситься назад. Там же він не хірург. Там же він ніхто. Потому шо там вобше, вони считають, шо на вишом уровнє мєдіцина, не так, як у нас! Понімаєте? Ну воно дієтвітєльно навєрно так, потому шо як шо як срочно десь якийсь казус – то вони за гряницю одправляють.

От в нас недавно хлопчик тут поламав дві руки... Тоїсть, вірніше, руку в двох містах. Направили в Баштанку. Там шось зв’язали, склали ту руку, тоді провірили на рєнгєн – неправільно. Нє, поїхали в Ніколаїв – це осьо сосєд – а в Ніколаєві провірили ренгеном, сказали, шо шось там неправильно. Давай же опять ручку ламать, давай наркоз. А дитині шість років. Можете собі уявити? То він псіхонув, матюкали їх, і забрали на Одесу. А як у нього якісь связі були, в Італії, чи де. То вже візу одкрили, буде їхати туда. Це ж дитина, манюсінька, тільки шість рочків. В двух місцях переломило руку, шо це...

[Як раніше лікували...] Та, як лікарень!.. Як... Я вам розкажу: недавно... То як недавно? Слава Богу, шіснадцять років пройшло [нерозбірливо]. Ждали,

значить... Я акушерка по спєціальності. Робила в роддомі, і медсестрою робила, і фєльшером на селі робила. Ну як, знаєте, випуск у нас... Хто куда хотів, туда і ставиви нас. От. І вдруг приїжає машина. Він Возняк... як же ж його?.. Андрєй, а не знаю по-батькові. Він работає отут в Сухорукова. Ми з ним [нерозбірливо], ми попровашали хлопців в армію. І приходе, і каже: "Сєргєєвна, шо хочте робіть, а Свєтка рожає. Куда я її одправлю? Представляєте, я одправлю, а вона роде в дорозі". Це ж, ето ж такоє, це ж моя спєціальность, я ж можу за ето отвєтіть. Я беру її, на діван, простелила, прийняла роди – хлопчика. Я вже на пєнсії була. Прихожу я в магазін, а в нас главний врач женщіна була, вона собі ціни не могла скласти. Захожу в магазін, а вона: "А што, Сєргєєвна? Здєлалісь уже бабкой-повітухой?" А я кажу: "А хто винуватий, шо ви роддома позакривали?" Я акушерка, я це вмію дєлать... Єслі, напримєр, ви вмієте це писать... Так? То ви сіли й написали. Так само і я. Єслі б я її одправила – мене за це можуть судить. Сказать: "Ти ж спєціаліст".

А я її тоже рубанула харашо. Вот. А до чого я веду: ранше, значить, були бабки-повитухи. Роддомов не було. Акушерок спєціалізірованих не було. А принімали бабки. От. А лічилися я вам скажу як: то бабки, то шось шептали, то травами більшість, от. І ранше... Дєдушка розказував, шо поступає в больніцу, напримєр, старий чоловік, пожилой: никакій абсолютно нема разніци, шо то старий, шо молодий. Наоборот, старому більше уваженія. Зараз поступає старий – і [пальця не вдарить]. Какая тобі разніца? Напримєр, я. Я тридцять шесть лєт мєдстажу. От. І шоб я зараз поступила в больніцу, і от мене морду воротили? Ви мені ізвініте, мені б обідно було, правильно? Так само і...

Ну ранше знаєте як: дєдушка мій... Я ше вчилася в тєхнікумі, це дєдушка мій – в нього був інсульт. Ну ранше я не знала, шо це. А тепер я вже знаю, шо це. От. То в нього отняло лєву сторону, він год лежав. Можите собі представить: скіко там пільонок, скіко там всього було, вот. Ну шо? Обратілісь у больніцу, приїхав врач, подивився, туда-сюда: "Ну ви знаєте, ну ви знаєте..." Правильно, за ним нада індівідуальний уход. А хто там буде дивиться? Там їх тридцять шесть, сорок больних. Хто там? Ну там дадуть водички, ше шось. Ну так ухажувать, так підстелять – ви представляєте, шо це? Це ж інсульт. Ну год він, бєднєнький, промучився, і помер.

[Як війна почалася], пам'ятаю. Пам'ятаю, синочок, я щас розкажу. Значить, була я в пєрвом класі, по-моєму. Да. Чи нє, вже не помню. І батько мій перед війною. В тридцять дев'ятому році, сильно був заболів. А він поїхав був, його командірували в Польшу. Значить, у Польші там виготавлювали якийсь сплав, шо будували танки. І він танків від тих снаряди рикошетом відскакували. Не могли розбити, понімаєте? І батько мій як інженер, і його послали туда. І він там заболів. Ну я вам не можу сказати, якою болєзню. Не можу. Заболів, сказали, шо всьо, він при смерті, забирайте його додому, і всьо. А в нас у квартірі подвал був так, в хаті. Ляда одкривалася, там були і

огурци, і помідори. І він як допався – пів бочки тих огурців з'їв. І на другий день сів і поїхав. Тоді ж були на лошадях, тоді ж лошадів оцих не було.

Угу. А я відкрила... А батько, значить, в нього ж тоді не було пістолєтів – нагани. Знаєте, оті, з барабанчиками? Він там чистив тим шомполом. Та й поставив на стіл. Ну а я ж, баришня... І давай же ж, і нажала... Ну, правда, той кружок я оттягувала двома руками, туго. І брат в мене маненький. І я на його націлилась. Ну батько шомполом так мене збив, шо, ізвінітє за вираженії, як річка текла: "Ну на шо ти?" Ще б минута – і була б убила. Єслі я курок вже оттянула. А як я нажимаю – барабан же ж крутиться. Понімаєте, там же... Вот. Ну і це він мене налупив, і сів на [нерозбірливо] красіва така була!.. І сів, і поїхав. І це ж нікому нільзя сказать. Бо скажуть – це ж оружиє, чо ж ти оставляєш? І я могла взять, і [нерозбірливо]. А двері отак от одкриті. Не двері, а вікно. А під вікном отак от вроді ніша така. А мама шось там прибирала. А чує – самольот летить, ци-ци-ци-ци – строче. А вона мене – хап, та й туда. В ту нішу. А я думаю: "Шо ж таке? В чом же дєло?"

Тоді батько з матір'ю сказали, шо так і так, началася война. Тут всі в плач, всі в крик.

А там у Волковинцях – ми у Волковінцах тоді жили ше... А у Волковінцах два вокзала. І він звоне: "Бєрі всьо нєобходімоє, нємца отгонім, тогда вернетесь назад". Ми нєобходімоє взяли. Підводами. Підводи, значить, за нами прийшли. Там таке-сяке пособирали, і їдемо. Їдемо, в Чернігові доганяють нас машини. Як вас звати? Сашинька, синочок, я як вам розкажу зараз – ви ніколи не повірите, шо це дієствітєльно правда була. Сідаємо на ці машини. Значить, ті сім'ї, у тих сім'ях – всі... нє, у нас всі продукти. А на тій машині – одежда. Можете собі уявити: ми осталися з продуктами, вони остались з одеждою.

Їхали ми – ну я так предполагаю, я тоді ше мала була, не можу так точно вам розказать. Ну, доїжаємо ми до Білої Церкви. Чи до Чернігова?.. От їй-бо, не помню. Ви знаєте, ви бачте як оце [зелень]? Оце всьо вагон був. Це всьо був вагон. І такі ворота, і часовой вже показує, шо, мол, в об'єзд. Їдуть ті машини в об'єзд... А ми плачем всі, трусимся, страшне. Ну, діти малі. Приїжаєм ми в ліс. Лісом їдем. А Толя, брат мій, сидів у мами на руках. І йому шось – ляп! – і ляпнуло на руку. І зразу зашипіло, зашипіло. Він кричить криком, воно пече. Самольот, брискав, якоюсь гадостю. Представляєте? Приїжаєм ми в лєс... вобшем, в ліс, і там якась хатка. Той проводнік каже: "Одкривайте, одкривайтє!" А вони бояться, не можуть одкрить. А він каже: "Одкривайте, бо щас двєрь виламаю". Вони відкрили, всі бояться, всі трусяться в лісі. Лісники там тоже, куча дітей. Ну, корочє говоря, поїхали ми. Поїхали. Приїжаєм ми. А там якась річка – Саша, я не знаю, шо це за річка, як її звати. Чи Буг, чи... Ну не знаю. Значить, нас... мост там був, через ту річку, і німці розбомбили. Вони зробили висящій мост. І так: і підводи... Ой...

Саша, я не можу говорить. Ви не подумайте, шо це я всьо... це всьо істіна. Люди на конях тікають. Там тому колєсо отпало, він бомбив сільно. От було, совхози худобу гонять, худобу, свині гонять. А худоба вся отаково як гори, лежить – побив, построчив. Воронка за воронкой. Ой, страшне! Під'їжяєм до того моста – отако гляньте: оце мост, і там, як вийде хтось – то ці помаленьку підходять, шо ми там слєдующі. Тоді слєдующі заїжають. І тут наша машина стоїть. Налітає самольот – повний цей вісящій мост людей, худоби, машини. Налітає самольот – розбиває цей мост пополам. Можите собі представить? А там шось отакево чи річка, чи просто шось бурлить – всі туда. Рєв, цих, коней, і худоби, і людські плачі – ой, як згадаю, не можу вам це розказать!.. [Плаче]. Ну ладно. Тоді десь в об'єзд ми їхали – сідаєм ми на параходи. Виселяють нас на параходи. Тоже, Дєсна, по-моєму, річка. Тоже, налітає самольот – пробоїна, виганяють нас на цю сторону. Їдіть на цю сторону. Пішли на цю сторону. Ше, ше не вспіли тут ми обосноваться – вже переходьте на ту сторону. Переплили... глянь, [нерозбірливо], переплили на той берег. А там якесь чи посьолок, чи село, чи якась... Ну, не знаю. Називається Сольоная Горка. Пашол отсюда! Іди собі! Сідаєм ми на поїзд, на комсоставський поїзд. У кінці ешелона зініточний пулємьот. Потому шо самий комсостав їде. І нас туди помістили, це сем'ї воєнних.

Тільки ми сіли – воєнна тривога, налітає самольот, розбивається ешелон пополам, і наш цей, зініточний пулємьот, площадка, і наших два вагони – і покотом! Покотилися! От ми їхали – от, затормозили вже. Стоїм: ліс оттуда, ліс оттуда. Собаки, ці, вовки, воют. А там бомбьожка, а там тріскотня, а там страшне шо! От двоє суток ми там побули – закриті, бо вовки прямо ходять попід вагоном! От чуєм вже кукушка – ку-ку! ку-ку! – біжить за нами. Підключили ми.

Так ми їхали на самий Урал, і це так: як тільки ми... наш ешелон на станції... тільки ми затормизим – і вже воєнна тривога, і вже нас вперед і одправляють, одправляють, одправляють. Тіки одправили цей, поїзд. А слєдущій нас доганяє та каже: ви тіки од'їхали, там, каже, страшне, там отаке всьо, раком стоїть. Вони спєціально били, шоб унічтожить цей ешелон. Але я там не в курсі дєла, я ж, знаєте, як дєвочка. А хлопчик такий був – навєрно, лєт пітнадцать вже – і воєнний на самій верхній полкі лежав. І їде це – ну я не знаю. Як звання, ну воєнний – з жінкой, і цей хлопчик. А він каже... А той я бачила, шо все время шось отако, той хлопчина, ну без вніманія. Тут воздушна тривога, той воздушний бой, ми хочем дивиться, нам закривают, не пускают, от. Ну... А той хлопчик подойшов та й каже: "Папа. Етот парєнь, ілі кто он такой – он шо-то шепчєт, і шепчєт" – каже. А той каже: "Ану-ка подивіться докумєнт." І – не знаю, шо там було, вобшем, його спустили, зв'язали, і приїхала ця, міліція, мєстная, на вокзалі, вобшем, його забрали. Значить, він сообщав, де цей, ці, цей... Всі командіри, от. Забрали його, да.

Приїхали ми на Урал. А папа мій одпросився. Самольотом прилетів, шоб нас десь, десь... оприділити! Потому шо ми приїхали – кацапні повно, узбеків, всьо, ми не знаєм – як діти, всі, щурята, всі боїмося, налякані цим бомбьожками. Приїжаєм туда – Боже, Сашенька, синочок!.. Ми як пробачили – там [нерозбірливо] скрізь, а ми в крик! А тоді – нігде світла нема, нігде нічого! Даже паравози застелені, шоб нігде іскри не було, бо він тільки [нерозбірливо] оце тіки де побаче – і кідає туда, і кідає туда.

А на Уралі... Я вже казала – голод, холод, і більше нічого. Три годи ми там прожили. По тому, у мене був нєврічєский поліартріт. Я дитина перелякана сільно була, в мене віднялися руки і ноги. Я лежала в лікарні. Мама написала папі, папа прилетів самольотом, з хірург, з хірургом. Той подивився, дзюбав мене там тими голками, та й каже: "Дєвочка ходіть не будєт." А мені дали лікараство в баночкє. І я ту баночку як зіжала, та баночка так і лопнула, в мне в руці. Можете собі представить: дитина – це якої нада було сили. От. Ну, полежала я там. Скільки це вже було? Ну, вже читвертий клас, чи шо, чи третій, я там ходила. От. Ну і батько прилітав, а я... Дочечка, шось я отвліклася, шось я хотіла сильно розказать... А. Ну і, пригощають, камандір приїхав. [Нерозбірливо]. Ріжуть барашку, пригощають. А він [нерозбірливо] такий. Мацкають всьо. "Смотрітє, ви нас не уважаєтє. Ми вас уважаєм, а ви нас не уважаєте." Ото таке. Та тоді, як батько влетів назад, він прислав атєстат. Може, ви в курсі дєла: такий, з двох лісточків, і в красну клєточку. Получать воєнний пайок. Через воєнкомат, спєціальна була там столова, там рибу, крупа всяка, комбіжир оцей був, галєти, бо дуже цингой всі боліли. І від цинги таблєтки, такі краснінькі, були. Вот.

Ну шо ж, Сашинька? Ми жили в бараках. Мачєха шось з тьотьой Лізой не поділили. Вона вигнала нас. Жили в деревяних бараках. А на дворі пісят градусів морозу. Можите собі представить? Мама пішла на роботу, на проходну. А я, така мала, зачухана, бідна, нещасна, отакі пімє... Знаєте, шо таке пімє? Валянки такі. Отакі пімє на мені, кожух, я беру санки, маненьки, салазки вони кажуть, мішок, кочєрьожичку – за три кілометри йду на станцію, там цей, паравоз викидає шлаки, я там риюся, чи там нема негорілого уголька. Шоб розпалить у хаті. І воду носили так далеко. Ідемо, три кілометри станція. І паравоз як приїде – нас же знали всі: гарячої води. Вони ж гарячой водой паравоз заправляють. Ну і получе, получем, поїде мачуха, получе той пайок.

А в нас – карідор, і читирі комнати. І в всіх чотирьох – отакі карапузікі. Це як тьотя Надя поїхала по пайок – вони всі, без штанів, одні тіки рубашечки, в коридорі, і холод – вони чекають, поки тьотя Надя прийде, шоб кусочок чогось дала. Можите собі представити? Тоді, як була Курська дуга, ото сильний бой, отой, під Сталінградом – значить, отутда дівізії приїжали до нас на отдих. Цілі дивізії. Розквартірували їх, і столова там була. Мені

дуже больно це казати. І я – батько мій воює, а я з кошолкою стою в куточку... [Плаче]. Тоже єслі супчик [нерозбірливо]. Я прихожу, мама принесе той пшенички, вона робила на проходній, здєлаєм ту баланду на тій юшкі... Ой, я як згадаю – я не можу!.. А тепер оцих показують по цих, по тілівізорах – шо вони показують, Сашинька! Якби за мене саму написали книжку – [нерозбірливо]. Це шо я розказала – так собі! А це все нада було пережить.

Приїхали сюда. Дядя Мітя нас забрав, а маму, за ісключєнієм того, шо нема дітей – її забрали на цей, на Донбас. [Нерозбірливо] розгружали. Забрали на Донбас. Тоді ми пішли в воєнкомат, і маму витребували, мама приїхала сюда. Можите собі представить? Мама від нас відвикла, ми для неї були чужі. Я ж не винувата, шо вони розійшлися, папа забрав мене і брата, а мама осталася так. Ми були... я нікому була не нада. І ніхто мені ніколи нічо не підсовєтував, не сказав, шо "Надя, роби так, або так". Шо сама, придумала, то я й дєлала. Може, й ошибок багато надєлала, в жизні. Отак часом ночю не сплю, та й думаю: скільки я ошибок в жизні зробила! А єслі б це зараз я, тоді розум був той, чи [нерозбірливо] в мене був.

[Німців не бачила], нє. Я нє. Шо нє, то нє. Представляєте, шо... Я, я вам один примєр наведу. Дєдушка мій, з бабушкою. І з мамою – вони були окупіровані. І однажди сільно там бої були, страшні, і знаєш, знаєте, наші люди тоже є такі, мародьори, познімали... Ну тоді ж таке время було – знімали з убітих там одєжку, взувачку, отакєво. А дєдушка – якийсь німець з нього чоботи здер, по холоди, холодіна була. Він каже: "Піду я, – каже – може обувку найду". Бо ж босий! Каже, лежить такий красівий німець, такий красівий! Ну безподобний! Молодий, красівий, одітий, такий на йому лакові сапоги, ну страшне. Подивився я на його – каже дєдушка – подивився, поплакав: "Ну, синок – каже – прости мені, а размєр мов, такий". Начав тіки дьоргати його за сапоги, а він застогнав.

Ну шо з ним дєлать? Каже, прийшов він до брата до свого, Івана, а Іван інвалід був, войни. Цей, царской. Без ноги. Та каже: "Ваня, так і так – каже – шо дєлать?" "А шо – каже? – давай його сюда. Давай сюда, та будем..." А він по-німецьки балакає, плаче, показує фотографію: "Я ніц, я ніц, я ніц воєн, я ніц война!" – розказує, шо він не хоче войни! Шо його заставили, "Гітлєр капут", і так далі, так далі. Показує фотографію. Ночю, десь уже... А шо вони дєлали? В нас там, понімаєте, я... Може вам неінтєрєсно?

А в нас як копають картошку, Саша, то в нас тут в погріб не сталять, для посадкі. А викапують яму, облажують соломою, тоді насипають цей картошки, засипають, дєлают оттдушину, і весною висажують. І лишилася та яма на городі. А кукурузяні качанами – там худобу кормять кукурузними – поставили отако, вроді круглячок. І туда його, того німця. Він – ані звуку, ані слова по-руськи. По-німецки ж строче як з пулімьота. Ночю, каже дєдушка, приходять вдвох, і пістолєт наставляють до діда: "Ти, ти гросман, та фашист, ти те!" бачу, вроді тут, мол, каже хтось їм вроді підсказав, шо там... Каже: "Я не бачив..." А боїться ж. "Давай шось покушать", – по-руски каже. "Дєдушка, дай покушать". Той там шось зібрав трошки того. "Дєдушка, дай нам." Ну вони від німців трошки припаслись, каждий там десь шось собі приховав. Достає там сала кусочок, там то і сьо, каже: "Дєд, ти нас не бойся, ми – каже – свої. Ми іщем нашого товаріща. Він, – каже, – такий, такий, такий". А він каже: "Нє, я не знаю, я не бачив. Тут ті мародьори ходили, ну я, – каже, – не бачив." – "Мєртвих його нема, ми не найшли. І в живих його нема". А то розвєдчик наш. Він... Ті пішли вже, він до його, та й каже: "Так і так", – йому. Каже, шо... А він по-руськи понімає добре, ну не... ета, не може ж він себе видати. А він каже: "Какіє оні?" – по-руски. А він каже: "Адін маленькій, чорнінький, а другой, – каже, – високий." – "Ну єслі в слєдущій раз оні прійдуть – прівідьотє ко мне".

І вони другий раз як пришли. І дєдушка пішов його привів. Там. Вобшем, там багато чого було. [Все] не розкажем. От. І вони забрали його. Забрали, а в яком я була класі? По-моєму, в восьмом. В восьмом класі я була. Приїжає... Прихожу я з школи, а дєд мій улибається. Так нарядився дуже, в костюм, такі туфлі дуже красіві. І перед зеркалом дуже випєндрюється. Я кажу: "Дєдушка, це шо таке?" Ага. Приїжав той [нерозбірливо], чи як він каже, отой, шо він його спас. Приїхали, дуже велике начальнік, і там же, значіть, дві машини приїхало, і дєдушкі той, за то, шо він його сохранив, наградили ордєном Красной звезди. Він, той дєд... Куди ходив – на ту звєзду дивився. Куда ходив: сюда – нє, нільзя, бо загубить. Оце шо ходе-ходе – піде, і дивиться. Це за то, шо він спас.

А німці, я вам скажу: і в нас є паскуди, і в німців були паскуди. Помните фільм, недавно? Як же ж він називається?.. У Чєчні. Як наші солдати були у Чєчні, їм дали заданіє, значіть, ну, якесь заданіє. І вони нарвались на засаду. Вобшем, двох убили, а одного ранілі. Я до чого веду, шоб ви поняли, шо люди єсть всякі. І враги, і невраги. І той підійшов, і каже: "А етот щьо живой. Добєй єво, – каже. – Нільзя, – каже, – оставлять". Він так дивитьсядивиться на нього, а він вроді улибається. І він мімо вистрелив. І пішов. І тоді ше вернувся, і каже – тако рукою ше. І він попав в плєн. Ну там історія така: там його дєвочка одна ждала, вобшем, попав він в плєн. А дєвочку цю викрали. Може, ви бачили цей фільм? Потом дєвочку якось освободили. Ну, короче говоря, він вернувся, вони поженилися, і так далі. Ну, дєло в том, шо і в німців були люди, і в нас.

Я вам скажу так: канєшно, я вибачаюся зразу. Робила я тут в больниці, і лєжала в нас тут з Гаражино, з сусіднього села, женщіна. Вона розказувала такі вєщі, шо наші – шо наші творили. Дєвочки, по читирнадцять років – вони їх возили з собою раді свого развлєчєнія... Ви представляєте? І тоді, значить, приїхав наш, командір якийсь там приїхав, і прямо в хаті їх

постріляв. Каже: насладиться неї, потом кине її як кошеня, у куток, і їдять, так кістки, таке – кинув, каже, як собакі. Це очєвідєць вона. А німці є такі шо... От, напримєр, дєд каже, шо бабушка на печі, болів наш братік, там на пєчі – він і канфєти дає, і шоколадку, гармошку подарив, плаче, шо "кіндер. В мене своя кіндер, мол, тоже там дома двоє дєток." А от розказує... Ну а фашист є фашист.

А війна закінчилася – значить батько мій напередодні закінчення війни помер. А війна закінчилась так. Ранше за тілівізори, за таке, за сяке – ти ще ж дітьонок, ти не знаєш – ранше були репродуктори. Отакі, як капелюх. І на стовбі прямо прибитий. Ну ви бачили навєрно в кіно? І це на село одноєдінсвєнне таке. І це всі біжать – бо послєднє ізвєстіє. От там їм розказують. Шо наші там освободили то-то, то-то – всі: "ура!" Ви шо, з усіх кінців там живуть. Люди жили на Уралі. От. І вдруг, значить, освободили Україну. Ой. Скільки було сльоз. Скілько було радості. Скілько було всього.

Ну і їдем ми. Зібрали свої вєщі, і їдем на Україну додому. Їдем через Полтаву. А брат мій був – читирі годіка. А ми ще, це вже там три годи ми прожили. І мама пішла на вокзал, і купила хліб. Полтавські галушки. Здоровенна така хлібина, на печі, така біла, прямо сто рублів тоді стояло. Як хватає той хлопець – читирнадцять... читирі годіка, хватає ту булку, і каже: "Я не дам нікому. Я буду сам їсти." Представляєте? Дитина, мала дитина – не бачила хліба порядочного. Ото дадуть той макухи – чорний такий, як земля. І шо ж, шо, я його з'їм? Єслі я, дитина. Їсти ж воно хоче.

Ну й приїхали сюда. Приїхали сюда, думали, шо воєнний городок востановили. А там вони розбомбили його, тіки угору... Був трьохетажний дом, і угол тіко стоїть. Ще не вспіли розібрати, бо він кірпічний. Приїхали туда, в моєї мачухи була тьотя Ліза – якась тьотя її, не знаю, чи мамина сестра, чи чия. Ми жили там то... Там тоже: картошки було – повний подвал. Ми ж не бачили ніколи нічого. Ту картошку, сиру, їмо, потому шо ж їсти хочеться. Вот. Ну, корочє говоря... Ну шо ж, послє войни ви самі знаєте шо: розруха, голод, біда, і більш нічого.

А в Привільне я приїхала в сємдесят пєрвом году. Народилася в Старій Ужиці Кам'янець-Подольського района. На Хмельниччині. [В дитинстві] ну як чим гралися? Ляльки, черепки з того [сміється], знаєте, пісочок, так... [Ляльки не куповані], нє. Самі, з тряпок там же, заклумаєш... Я, напримєр, нє. Я в дєтстві, Саша, хоть вірте, хоть ні, от і до сіх пір: в мене молоток був, в руці, клєщі, гвоздї – ото таке. Я такій мастєр була. Оце ось це лялька – мені не нада було. От. Це всігда дєдушка каже: "В тебе хлопець должен бути", – должен був родиться. А дєдушка так: городи – в нас там ліщіна росте, оці горіхи дрібнесенькі, знаєте? Такі, тонкі та длінні. Підем з дєдушкой, принесем. Та шо я, дитина, скіки там їх можу взяти? І городили там плоти... Знаєте, як забор, так городять. Колики забивають, і отако, знаєте? Дєд каже: "Вчися-вчися, тобі

на старості нада буде". І всьо мене навчив: і то дєлай, і то дєлай. Ну як я була сама старша, і оце, ізвініть за вираженіє, всякі дирки мною затикали. Мама поламала руки – я бросила тєхнікум, потому шо дома нада було. І в ліс, по дрова, і... і до сіх пор так. Як родився рябенький, так і здохне рябенький. Тож, тепер: розійшлася з чоловіком, вийшла за цього. Робив тракторістом, всьо було харашо. На тобі – інсульт. Парез лєвой сторони. Нєрви – страшні, невиносімиє. Я вже одно мовчу, а одно вже не можу змовчати, та й гавкну. Отак...

[Молодь раніше розважалась] ой! Харашо. Каждої неділі музика грає, духовий оркєстр. Молодь іде танцює, кіно демонструють. Ну, я вам каже, безподобно. Я била в дєсятом класі, прийшов бригадір, та й каже до моєї мами: "Крестя, пусти, – каже, – Надю на соломокопнітєль". А тоді за прицепні комбайни – самоходні, а то прицепні були. Приїде, тягне комбайн за собою. А там соломонакопітєлі були ззаду, таке, це нада, вилками нагружаєш ту солому, бачиш соломокопнітєль, пєдаль нажав, і так кульочок і вислизнув. І так вздовж. Вздовж полем. І ми, значить, пішли на той соломокопнітєль. Ідем звідти – Сашенька, мілєний! Всі в сажі, у порохах, усі у тих колючках – пєсні! Ідем, співаєм! Мама каже: "О, це дівчата вже наші йдуть, вже свою чую". Прийшли – це ми ту солому пока роса не впаде – комбайн ше косе. Роса впаде – [нерозбірливо] забивається, да, понімаєте, соломою, він вже не може, їде. Це ми ідем додому часов в одінадцать. А в нас там річка. Так ми ше по тій річкі плаваєм, час, пока повимиваємся. Прийшли – тільки лягли – мама знов уже буде, вже знов нада йти. Бо сонце пригріло, пшениця вже тріщить, уже її пора косить. О. Ну, весело було...

Які [пісні]? Та всякі! І особенно – "Розпрягайте, хлопці, коні." Там "Посію я огірочки, близько над водою. Сама буду поливати дрібною сльозою". Те. А "Розпрягайте коні" – це "Розпрягайте, хлопці, коні, та й лягайте спочивать. А я піду в сад зелений, в сад криниченьку копать." От. Це... А дєдушка мій такий інтєрєсний був, та й каже: "Ви знаєте, шо? – Каже. – От, – каже, – я..." – це правда, це він таке видумав. Каже: "Сижу з одним, а він співає: "Розпрягайте, запрягайте..." Я як дав йому по морді." Я кажу: "Дєдушка, за шо?" – "А чо він скатіну муче? То запрягає, то розпрягає!" [Сміється]. Ну всякі! Оці пісні, шо зараз вже вони занехані, цей... "Алянький цвєточок", чи як називається – песня тоже, дуже хароша песня. Потом "Катюша": "Розцвіталі яблоні і груши. Поплили тумани над рєкой." От. Ну такі пісні, зараз вони занехаяні, забуті... Ну. Канєшно, колись по тєлєвізору передавали старомодні ці пісні всякі. От.

Ой, фільми тоді були! Дивіться: значить, "Стальной солдат" фільм. Два... "На граніце" фільм. "Бєлая бєрьоза". Подождітє... "Стальной солдат." Це були безподобниє фільми. Безподобниє. Да, на воєнну тєму. Потом, про японских цих самураїв. А "Стальной солдат" – значить, поймали нашого развєдчика, китайці. І хлопчика поймали. І там істязали його, таке-сяке, шось [нада написать], дав карандаш. А він каже: "Карандашом нє пішу".

Він дає йому ручку. Той дав ручку, він шось схилився – як дасть йому в глаз, тому хлопчику. Ну, хлопчика, значить, вбили, а січас поставили йому памятник. Зараз – я не знаю, чи на Кубані – стоїть памятнік, молодий хлопчина, і написано "стальной солдат". От. А цих самураїв, вже як вибили їх всіх, вигнали – я так помню, шо посадили їх на ешелон, до себе, на родіну, ззаду почепили мітлу. І це ешелон їде, а мітла замітає сліди їх. [Сміється]. А "На гряніце" тоже дуже хароший фільм. Вот.

Потом фільм, подождітє... ой-йо-йо-йо-йо, це був дуже хароший фільм. Як же ж я забула його... Невиносімо... Там тоже про... Може, я вспомню, про партізанів. Як партізанську жену... Ой, ну як же це? Забула. Предсталяєте? Значить, він був в партизанах, а вона берємєнна. І була в партизанах, а тоді прийшла в село. А сусідка в її питає, в цеї: "Чо ти сюди прийшла?" Вона каже: "Рожать прийшла." А тут німці її схопили. Хтось доказав, шо вона партізанская жена. Як її стязали, по снігах ганяли її, і вбили її. Така, з животом. Ну як же називається фільм, я забула? Такий живіт перед неї, затянули її в сарай. В сараї, значить, роділа, вона в сараї рожає. Каже... Взяла цього дітьонка, а цей Курт – там Курт один – питається, каже, її: "Гдє партізанський отряд?" Вона мовчить. Він націлив пістолєт на дитину. І вона не сказала, він вбив в неї на руках дитину. А тоді на обрив вона йде по снігу, сніг такий, вона йде по снігу. І він вистрілив, і вона впала з обриву.

Нє, в нас клуб був спєціально. [Не бесплатно], нє, двадцять копєєк білєт, пожалуста! [Народу багато], да! Та ти шо. Одно развлєчєніє. І ше так було, Саша. От, напримєр. В мене город. Нада копать картошку. Ішла Марія, Горпина, там Катя, та-та-та-та-та, прийшли, викопали, поспівали, напекли картошки, потанцювали, випили – всьо. На другий день – вже до другої сусідки. На третій день – до третьої сусідки. А зараз так всі, уїдініліся: тілівізор, і больше нічєво.

[Танці] які – і вальс, і полька. Не так, як зараз один коло другого скачуть. А так, по парочкі, по парочкі. Танго, напримєр. Вчились. Я, напримєр, коло худоби з палкою училася. [Сміється]. Партньорів не було, а я з палкою. Ну як же так – дуже хто вмів, кого вчили. Ну отаківо. Ну мені кажиться, шо як музика грає якоїсь харошої пєсні, то сам вивчишся. Оце ж таке!

[Празники], да. Ой, празники – це ж Рожество, Паска, Вознєсєніє, Воскресєніє, це всьо. А в неділю – Боже упасі, шоб хтось шось дєлав. Хоть хто-то. Оце цілу неділю сидить, чи цілий тиждень – а як неділя – це вже так пілорама работає, там сапають – не дай Бог! Та ви шо! Я ось – піду по траву, в мене козочки єсть – я піду по траву, а батько Васін звоне: "А де Надя?" – "Пішла по траву". – "Шо ви такі бєзбожнікі?! Та сьогодні ж неділя!" Понятно? Вони там ше сохраняють таку традіцію. Єслі празнік: всьо, до свіданья. Хай воно лоском стоїть – ніхто і в руки нічо не візьме.

Як? Ой, Різдво було! Ой, Сашинька, мілєнькій! Так було весело, так було... Це ж, колядки були. Я вже забула. "Нам [радо] стала, радо стала, як на небі хвала..." Та вже позабувала я... От, а є колядка це дуже цево: "Ой..." Щас скажу: "Пане-господарю, ой, станьте, станьте..." – вобшем, і там, і так далі. От. Ну співали, а хлопці, єслі дєвочку, напримєр, зо мною друже, він, то він не колядує в мене. На другий день це хлопці по дівчатам колядують, по своїх. Той там з тою, [той з тою], о, отак. А... і колядки, і щедрівки [нерозбірливо] в церкві. А на [танцях] особенно гаївки грають, кругом церкви – людей – повно! Пєсні всякі, хороводи. То було красотіщє!

[Паски святили], да, обізатєльно! [Рецепти] нє, нє. Ну там молоко, яйця. Я і тепер можу спекти. Яїчки, молоко там, жиру трошки, дрожєй. Ну... [Або] хміль. Росте хміль, такий на дереві, може, ви десь бачили. Він так в'ється по дереві, і потом у його такі шишечки. Ті шишечки якось труть. Вобшем, з того хмєлю дєлают дрожі. І так, например, єслі я сьодні печу, я оставляю кусочок тіста. І то тісто я ставлю в мукичку. А те тісто, вже воно харашенько визріє, і на слєдущій день його розмочиш, і заправляєш його опять опару, і раз... Ну дрожді, дрожді були, Саша, ну було з-під поли. Тоді ж було дуже строго. Ні листя, ні перцю, ні дрожджів, ні мила, нічого. Міліція ганяла страшне. Це було тіпа контрабанди якоїсь. А всьо равно ж купляли. Ну, собствєнно говоря, в селі, єслі шо, то робили свої дрожді. От я вам кажу: після послєдующого цього, лишався кусок тіста, і дальше пекли.

Та! Свиню всігда! У нас дєдушка вже трошки адаптірувався, вже трошки розбагатіли, таке – це в нас на Паску всігда поросьонок. Такий поросьонок, ну скіки йому, може, мєсяц, такий жирнючий. Оце заріжуть того поросьонка, в пєчкі зжарять, на цей... Ну, ріжуть його, чи там зверху. Я помню, вряд, це такий ділікатес був, страшне. Дуже рідко в кого хазяїна поросьонок. Ви знаєте, я колись бачила фільм: тоже, така компанія... Я не помню, як він називається, ну я запомнила такий епізод: значить, подали цього поросьонка. Нє, не так! По-моєму, "Свинарка і пастух." Ішли худоба, всьо. А поросьонок до того напився – там повиливалися бутилки з водкой, і вилились там в якусь траву. І той поросьонок наївся, і тут і зщаснув. А той п'яний прийшов, подивився – ага, поросьонок. Взяв, поперчив! [Сміється] Взів, поперчив, вилкою, ножом, а воно: пі! [Сміється]. Так сміялися! Це ж думав, шо це ж поросьонок, можна з'їсти. А воно напилося тої бурди, та й лягло [Сміється]. Отакі, Саша, дєла.

[Обізатєльно] кутю. Обізатєльно на Паску должна бути кутя. Це пшениця варена з горіхами, з маком, з медом, от. Ну шо готували? І халадєць, і колбаса – це ми як ріжем свиню, то це обично домашня колбаса – це обізатєльно. [Робили її] як, обикновєнно. На мясорубку мясо, ріжуть на мясорубку. Добавляють специї там: перець, часничок. Кишки спеціально є. Їх вичищають, шоб вони були чистенькі, біленькі. Начиняють. Потом їх варять, проколюють голочкой, шоб не лопались. А тоді жарять. І колбаса во. [На зіму сохраняли], да, да. Салом заливали. Така макітра здорова, глиніна, знаєте? Ну тіпа миски. От. І заливали, салом, смальцем залили... Ну, правда,

потом як достаєш, то воно начинає підцвітати. Зєльоной такой цвіллю. От. І... Ну раньше не понімали. Раньше дурні були. Раньше ніхто не понімав, шоб це натопити смальця. Раньше бочка така – я знаю, в нас бочка, називалась бодня. Така голуба, з двома вухами. І це таківо куски сала. А товсте – такево. І насоле, і в ту бочку. І то сало там – воно не портиться, ну старіє. Я його тєрпєть не можу. І це мій дєд прийде, кусяру того сала, навєрно, з полкіло, возьме, вип'є сивухи стакан, і каже: "О! Тепер я вже можу з голодним побороться". Я кажу: "Правільно. А чо ж би ні?" От [Сміється] Ну раньше якось веселіше було. Я не знаю. Чи це люди зазналися, чи, чи – я понятія не...

[Весілля] та як? Раньше, якось, я знаю, шо... Собственно говоря, я без свадьби, в мене свадьби не було. Ну я бачила, я була дружка, там, у сестри своєї. Зразу в'ють вінок. З барвінку. Знаєте такий барвінок? Той барвінок якось ріжуть, потом дєлають вінок. Сажають її на цей, на подушку. Там співають всякі прібаутки. Нєвєста плаче, бо не хоче йти замуж. От, це в суботи вони. Це в'ют вінок. В неділю, значить, одівают наряд, свадєбний. Приїжає жєніх, і тут розписуються. Розписуються це во-пєрвих, а во вторих... Нє, йдуть вінчаться. Чи, по-моєму, вперед розписуються, а потом йдуть вінчаться. Йдуть до церкви. Процесія така. Людей скіки!.. Всьо сєло, всьо село, йде, ніхто!.. Музика грає, танцюють всі, там, вобше...

Таких убійств, такіх вот драків – ніхто не бачив. Тихенько, і всьо. Зараз другий... В нас тут недавно... Ну, наркомани, канєшно. Шось там другий взяв топор, та давай рубать того хлопця. Одрубав йому ногу, порубав його... Ну, не знаю, за шо там. Син приходе, та каже: "Мам, ти знаєш, шо там було". Ну це наркомани. Вони там всякі гадості п'ют, оце колються. А тоді завлєкли ше сина, а той батько прийшов, взяв топор у руки, та давай їх крамсать. А тепер каже до [нерозбірливо], а тепер вставили якусь там пльонку, та чи шо там, не знаю, шо там вставили йому. Я кажу: "Лєна, а шо ж тому?" – "А ми нічого, ми нічого, ми заявлєніє не подавали". А як ти будеш заявлєніє подавать? Як? Єслі вони наркомани, і привлєкли, шо мого хлопця, і, каже, єслі б мінуточку він не явився – і вже б посадили на іглу? Ви шутітє? Та це любий би батько, не то шо відрубав би ногу – голову нада одрубать! Ну не знаю, чим воно... Вроді одпустили, чи шо...

[Весілля святкували] цілу неділю. Цілу неділю. Це в суботу начинається. В неділю самий розгар. Понеділок сходини. Сходяться. Хто шо має... Я, напримєр, холодцу миску несу, а ви несете то там. Потом складчини. Складаються, гроші складаються – і оп'ять сабантуй. Потом якісь ше шось... Ну, короче говоря, цілу неділю. Цілу неділю, оце свадьба. [Печуть], да! Всякі, всякі, всякі пряники, і здобу, і холодци, і катлєти, і колбаси, і... ну всьо, всьо. Ну єдінствєнне шо – шо сивуха. Ото в бутилях стоїть самогонка, і така, з буряка, бурячанка, знаєте, така, молоком заправлена? Оце єдінсвєнне. Ну тоді, може... Да, да. Самі люди [варили]. Натирають буряка, задають тістом, оцим самим,

шо я вам казала... І воно там грає. А тоді як хароша хазяйка – вона там шось намостить, там житню солому ставлять на дно, шоб воно не пригоряло. А як якась така – то так, воно пригорене, вонюче. А п'ют! І шо ви думаєте, п'ют такіми рюмочками? Оце стаканами тим двєсті грам, з рубцом!

Я вам скажу, шо п'яниць тоді не було, ну мені кажиться, шоб дуже так пили... Потому шо дуже було строго, напримєр, я знаю, шо мама моя була ланкова. Бригадір прийшов і сказав: "Крістіна. От туда і туда на роботу". А попробуй не вийди. Це вже діло пахне кєрасіном. Вони тоді штрахують. І так далі, вплоть до того, шо на суд подають.

[Хто не працював], такіх і не було. Не було такіх. Всі працювали. А вони, значить, так: давали їм норму. Гектар буряка. Висапали буряк – гектар кукурудзи. Висапали кукурудзу – гектар картошки. Оце всьо ручна була робота. Тракторів тоді не було, ніхто нічо не ета – всьо руками, от. І, напримєр, кукурудзу: ти должен її висапать, ти должен її убрать, ти должен її очистить і здать качани.

[Прикмети якісь] нє-нє! Весна вже, тьопло, вже харашо – і начинають уже... Март, апрєль. Ну в марту ще канєшно нє, а... Ну, як яка весна. Буває весна рання, буває весна позня. Садють в колхозі, ой... Тоді в калхозі, Саша, було всьо. Були такі бочки здорові. Ну, більше як, навєрно, оце бочка. Солили огурци, солили яблука, солили помідори, капусту – це всьо давали на трудодні. О. Так шо, єслі ти... єслі я, напримєр, не наквасила собі свого – я пішла виписала в колхозі відро капусти – мені на цілу зіму хвате. Пшеницю давали. Ну грошей не було. На трудодні. Гроші тоді... Гроші – це таке: єслі, напримєр, підеш... В нас була корова – бабушка тоді складе, продасть ту, на базар. Там базар, ярмарок такий здоровєнний, і бабушка туда піде. Ну, служащі то получали, вони на зарплаті. То купе там якесь платячко, там ситчику. Тоді за шерстяне можна було й не думать. А таке, ситчик, таке вот. Дешевеньке.

[Ярмарка] а шо представляла, Саш? Там на ярмаркі є всьо: і худобу продают, і вівці продают, і свині продают, і молочне всевозможне, і мясо – всьо шо єсть у людей – всьо зносят сюда. І купляють. І яблука, і груші, і сливи. Ну, як сєзон. І черешні. Оце йдеш – повно черешень. Яблук, там всєвозможні... Яблука там в нас були, золотий ренет називається – шо ж то за яблука. Отакі жовті, з красними полосками. І груші всєвозможниє... Там вобщє сади в нас. В нас там сади страшні. Ну раньше, послє войни, то якось... Я знаю, безлаборно так було, шо вони налажували... Вобшем, єслі в тебе двадцять дерев є – ти должен там за кажду деревину там платить. Чи фруктою, чи грішми. Я не знаю, як там, от. А потом вже, люди, в нас ще панський сад був. Панський сад, над річкою. Шо там тіки не було! Всякі пузички, всякі ягоди: і клубніка, і зємляніка, і ожина – ну шо тіки ваша душа хоче! Як так іде, і алєйками – там пан жив. Алєйками посажене. Є сторож. Прийдеш – "дядя Мітя! Дайте яблук!" – "Січас!" Він кацап сам, з Росії, з Чєлябінской області.

"Січас, дєтки, січас!" В шапку – нарвав, дає – на. От. "Только воровать – нєт, а то буду стрілять. Воровать нільзя". Рушниця в нього тут, та мєлкалібєрка, шо він там встріле з неї? От. І сторож був. На полях, напримєр, були сторожа.

Даже, Саша, в нас був такий случай, післявоєнний, може, це вам інтєрєсно тоже. Значить, до нас, у дєсятий клас, ходили переростки. Ото, во время окупації вони ж не вчилися. А тоді вже прийшли наші, і вони йшли. Такі були, шо вони на другий день, на другий рік прішов у армію – а він ше в читвертім класі, у п'ятім класі. Ну це якось обов'язково було, понімаєте? От. І один, значить, там... Я вже забула, як його звати. Високий такий, красівий парєнь. Я ще так сімпатізірувала трошки. Нравився він мені, просто як чєловєк! Істрєбки тоді були. Це такі сторожа, шо вони охраняли поле. Там пшеничне поле, чи там шо. Їм видавали оружиє, і вони охраняли. Потому шо тоді жали серпами, косами. І єслі, напримєр, хароша площа – пускали комбайн. А єслі там таке во – то комбайн не пускали, і тоді серпами і косами жали. І складали, значить, снопи – це тридцять снопів – це пол копи. А пiїсят снопів – це називається копа. Ну і там лісник один жив. В лісі. Там устроївся. І каже до тих хлопців. Їх було два. Каже до тих хлопців: "Знаєте, шо, хлопці? Шо ви тут... Давайте, мол..." Да! Прийшли вони, значить, приїхали машиною, розкрили борта – і давай молотить ту пшеницю. Помолотили – викинули сніп, оп'ять під'їжають до другої копиці.

А ці прийшли – шо ж таке ви дєлаєте? Той, з рушницею. "Ой, хлопці, та ви шо, дурні, чи шо? Та дивиться, та таке, та сяке, та ви ж тоже голодні, та давайте поділимся, та й хто там буде дивиться." А тоді на стаціонарі стояла машина, молотілка, ізвозили ті снопи, і молотили. Вот... І вони, значить... Да, ті хлопці зголосилися. Пішли туда, в лєснічєство. Він їх напоїв. І давай там їх рубати. Порубав їх по куску, і кинув в катьол, зварив, це мясо, всьо. І десь там викинув. А хлопчик був маленький, на печі спав. А з печі було віконечко туда, в поле. Він це всьо бачив. Ну пропали, і всьо. Істребки пропали, нема істребків. Шукали-шукали. А хлопчик пас худобу, та й бачив, шо шось... Да! Фуражку нашли з того. Я забула, як його звати, високий такий парєнь був. Нашли фуражку. А тоді туда-сюда. А він взяв викинув – там глинисько таке було, глина, глину брали, ту ніша така. Він їх туда запхав, а тоді розвалив цей катепюх на них – і все, вроді так похоронив.

То їх хоронили... Саша, ми від того села, три кілометри. Там сьола часто. Три кілометри від того села. То їх як хоронили, то воздух такий був, шо дихати невозможно... Вони ж там розложилися. Повітря... Музика грає! Ой, там страшне!.. Там такі були похорони – це ужас. Два хлопці, молодих, два хлопці. Отаке було.

[Я віруюча], да! Ну так шоб я злоупотребляла, там той.. Ну, вірую, вірю, знаю, шо.. І ось як лягаю спати – "Отче наш" читаю. Да, бабушка навчала. [Церква в селі була], да, обізатєльно. [Вони ходили], да. Ну я часто не ходила,

бо дуже строго було в нас, знаєте, як тоді? Тоді нільзя було в церкву іти. Тоді вобщє запріщали, і церкви. Тоді закривали церкву. В нас костєл був. В нас дуже багато поляків. Понімаєте, в нас там частина була под окупацією польський. І там багато є поляків, і костьол. А костьол – це польська церква. От. То ми ходили так дивитися. А шоб так, у церкву – Боже упасі, нє! Нізя було. І вчителя пропагандірували, шо Бога немає, і... Ну ви ж знаєте, ви ж в курсі дєла. Тепер-то вони всі вернулись. Бачу, шо вчительки, які пропагандірували, шо Бога немає, і так далі – бачу, вже хрестик носе, і так далі. Ну розвернулися всі до Бога.

Ми, Саша, не знаєм, чи є воно шось, чи нема. Ну, якось традиції такі, я знаю. Я, напримєр, не дуже, не такий сильно стороннік, но так, как кажуть – з середянки на половінку. Я знаю, в мене був, два було таких случаї. Ми завозим каждий год дрова. Ну це пятсот підісят, шисот рублів – це машина дров. А розпалки-то нема. А рядом защітна. А я ж не білоручка така, беру вірьовочку – і там палочку, там. Ну раз так нагрузила я, і тако підняти не можу. Я кажу: "Господі, поможи мені". Я завдала... Чесне слово, я завдала той обережок так, як вроді пір'їну. Вроді воно не тяжке. А коли прийшла додому – я його підняти не могла. Скинула, а тоді думаю. На другу сторону перетяну – я не могла його перетянути. І так мені Бог все время допомагає. От, напримєр, єслі в мене там шось болячка якась, чи шо – я кажу: "Господи, допоможи мені. Господі, дай мені трошки прожити. Бо я ж в жизні, в молодості нічого не бачила. То дай мені хоть тепер трошки прожити". Кажу, шо, вроді... я знаю? Ну якась сила є, Саша. Шось є над нами. От. Я так понімаю. Потому шо... В мене, напримєр, єсть іконки, от. Я ж кажу, шоб я страстний такий була поклоннік цього – то нє. Ну в церкву я не хожу. А чо не хожу – бо я не можу переносити там отого ладану. Начинає ладаном тим курить, а мені стає плохо. А в церкву піти – значить нада от і до побути. А так тіки пішов, постояв і пішов – то не... Я собі дома луче помолюсь.

[Дякувати за розповідь] нема за що... А де ви ночувать будете?

ПАРАФІЛО ОЛЕНА ЄВПАТІЇВНА, 1931 року народження, с. Привільне Баштанського району Миколаївської області

Гросман Петро Романович, єврей. Калхоз був міліанєр... То він одправляв самолєтами, бо тут ранше були і сади хароші, і виноградніки, і самольотом одправляв і виноград, і все... Й фрукту. А тоді він довірявся... Ну, як робиш з людьми, довіряв бухгалтєру. А бухгалтєр там шухер-мухер робили, люди сообщали туда. Він усе, він довіряв людям. А тада, када комісія приїхали, їх на полічному, бугалтера, то всьо... А він... Цього не знали. Він як охнув, в

[1] Опитування провів Пашненко О. (31 липня 2008 р.). Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт Молдавська Т.

нього сердце, він помер зразу, як комісія приїхала. Жінка в нього була сама мєдік, і врач-гінеколог, тоже єврейка, фронтовичка. Жили вони в больніце, де в нас больніца, на горі. А, це ви включили... [Сміється]. Да. Харошиий він був, як предсідатєль, як чєловєк. Він до людей було підходе всігда, ручкається, здоровається. Да... Тада вони померли, а жили вони при больніце. А нада... цей... А нада на низ сюда у село зійшли вони. Ну вони нікада не тот... Вони жили... Ну як? Як прості люди вони жили. Зерно він получав, муку на кладовій він брав, він не завозив, як тепер. Знаєте? Стараються більший кусок урвать. Нада був після його у нас у колхозі Сємілєт – він щас у Баштанкі – Сємілєт Іван Олексійович. Тоже, харошиий був предсідатєль, такий він тот. Тада після його Кучер...

Канєшно, село було... Я сюда як приїхала – село було ше – большинство це ше хати це під соломою, були. Ну, допустім, від того переулка. І по цей переулок – тут була ті оце хатка, дві, три – тут було тіки чотирі хатки. А щас нащітується тут дєвять хат. Ранше молодьож строялися, з армії приходили, строялися, на тот... Пішли лучі дома, уже почти всі ж строяні під шифер, всьо. Ну і, канєшно, робили тоді ще на трудодні. Ну шо нам тоді на ті трудодні давали? Ну, вже, при Гросману, вже при тому давали, при Сємілєту. І виноград давали людям на трудодні, і кавуни, і цибуля... Ну, вобщем, усе було. А тепер оце з цей перестройкою, разрухою... Та ви глядіть, хоч не скажіть хто, хто я! Багато бригади було, скіки, людей. А тепер роботи немає, молодьож приходе, ми ще робили якось до пєнсії, робили, а молодьожі де от тепер робить? То, у кого возможность є – поодкривали собі магазини, часні, торгують, а остальне молодьожі де? Виїжають, хто в Харьков, хто під Одесу де, де ці, де городини. Хто, хто куда. Хто в Ніколаєв, хто в Одесу, потому шо у каждого сім'я, нада кому-то жить, [все]. В нас село було непогане. Во-первих, річка понад селом, протікає, прєсна вода, вийди утром... Вобше, ранше було красіве село, а щас... Молодьож виїжає, старі [вимерзають]... А мєжду прочим, шо я хочу сказать: хоть і всі кажуть – дорого, і роботи нема – і всі ходять розоділі. У каждого ці мопеди, жужики, чи як на їх кажуть, їздють. У каждого пошти машина. І розоділі і харашо.

А ми, например, у нас сім'ї ранше здорові були. Я сама тридцять пєрвого года. Нас дєвять душ було у батька. Було война, послє войни – три годи недород. Ми [росло] – мені тринадцять з половиной год було – я вже аж в Донєцькє – тоді вербували на стройку. Приїхали туда – розвалля, шахти розваляні, і все, ні води, ні свєта. Ми тоді їздили, нуждалися в кусочку хліба. А тепер молодьож є розкидають той хліб. Як шось [підчиняться] як шось не таке – по... А я йду всігда, той кусочок хліба підніму, принесу собакі. Бо я знаю, як я ранше їздила, за цей кусочок хліба. Так шо, например, на це время – хто хоче заробить капєйку – той найде. І тут можна той. І пішов. Допустім, у людей шось ізробив, чи там, чи відро картошки, чи шось там – ну дають. Ну... Щас большинство в етом... Можна робить.

Например я – я робила до пенсії тут. Я всьо время робила в строй... в строітєльній бригаді. В мене всі годи. Сорок шесть год у мене стажу – в мене пошти весь строітєльний. Це тяжола робота була. Ну шо ж? Так получилося. Чоловік помер рано, вже ось сорок вторий год, як помер, і я з дєтками осталася. Старшому дєсять було. Меншому п'ять годіків. Я робила, ходила, бо нада було дітей кормить, шоб не ходили ніде, не крали. Бо, думаю, будуть голодні десь болтаться, десь украдуть шось, улізуть у компанію, спортять собі біографію дальнєйшу.. Знаєш, як кажда мати біспокоїться. Ну, слава Богу, ето... Так шо... Непогане.

Ви б, например, я б Вам би посовітувала б, ісходіть до нас у музей калхозний. Ви бачили, де наш музей? От тама уся історія нашого села. Як у центер Ви прийдете, центер, де це злазите із автобуса – там то сєльський совєт, і рядом, біля сєльського совєта, музєй, колхозний. О. Тама начинається вся історія нашого села. Яке воно було, як образовувалося, яке було. Які вулички були, які хатки були. А тоді вже там з каждим годом пишеться. Ну як, знаєте, тоже як історія. Там чєловєк, Неля Нікафоровна, бивша учітєльніца. Там і мої. Єслі зайдете, моя фотографія. Там моїх двох синів фотографії. Потому шо я работала, мене уважали. І там ви візмете усю історію нашого села. Люди тут – шось ісказав, шось забув, знаєте, як то? А там Ви візмете всю... Там даже пишеться, чи показується, тоже там фотографії, пишеться всьо. Яке село було, як нємци були, як розстрелювали людей. Як... Це все там у тому... О, да. Отам ви візмете. Не будете оце ходить понад хатами, бо той є, той нема, той скаже, той не так, як знаєте, як ми...

Сама Одеської області. [Одинського] района, село Смолянка. В нас сім'я була велика. Нас п'ять братів і нас дві сестри було. Я тоже, в Донбасі була. То тринадцаті год з половиною я пішла від батька. А тоді звідти – ні води, ні свєта. Пікарня – давали шісот грам хліба. Двєсті грам хліба утром дадуть, двєсті в обід. Просили ми – було вивозять нас аж у Краматорську, там на шахти, капусту збирать – ми просимо... Ну, тоді карточна сістєма. По карточкам було дають. Оце двєсті грам хліба, двєсті грам хліба, і двєсті. Ми було просимо: “Ми в'їжаємо у степ, дайте нам читириста грам хліба”. А вона каже: “Єслі ви возмете читириста грам хліба, і не доїдете до роботи, помрете”, – потому шо тощі люди були, представляєте, голодному... “А мене в обід спросять – де двєсті грам хлєба?” Понімаєте, як було тяжило? О.

А тоді я... Карточки, карточна сістєма, це у сорок пятом году вже карточна сістєма. Отак от зошит, як оце, на каждого чєловєка. Тут пишеться хлєб. Три графи, по двєсті грам. Тут пишеться суп. Тут мясо. Ну ми того мяса не брали, бо в нас грошей не було. І то вивезуть нас ото в степ, і цілий день... Уже ноябрь місяць був, у нас ше не було – ми босі ходили. Після війни нічого не сохранилося. Аж у ноябрі нам видали... Хто в шахту спускався – тому давали куфайки й білі штани, ватні. Ну не крашена матєрія, потому шо... ну, фабрики розбиті, красить не було де. А нам, на поверхності – ми

ще ходили босі. І нам в ноябрі місяці нам ше тіки видали воєнні ботінки ше... ну. Ялові. Раньше заготовляв, і нємец, і наший цей, готовились видно ж, к цьому. І мені сорок пятий размєр видали ботінки. Бо я боса, ше ноябирь місяць, ми ше босі ходили. І обмотки. Ну, ви не понімаєте, трошки ширші обмотки, як отак десь, чорні. І це оце віціля начинаєш оце отак обматувать, наче ізолєнтою. Оце по колєна. Оце ми так ходили.

А тоді вже відти ми повтікали, бо голі. Босі. А тоді я в Западну поїхала, робить, там ше хазяйни хазяйнували, свої городи мали. В нас тут уже колхози були. В їх своя земля була, якось в їх там всігда родило все. І, цей... і ми нанімалися. Дітвора пособиралися, посідали. Люди туди їхали, платформи туда йшли, відти везли там то кирпич якись, то то – ну, стройматєріали сюда. І люди чиплялися отак у на... вагони були одкриті, як ото. І люди це повно на каждой площадкі, поспускають, ото... Ми вийшли, об їхать на тот. Нема де причепиться. І ми де вагони ото, чипляються буфера. Ми, діти, по читирнадцять год, сідали, держалися, для того, шоб доїхать туда, шоб не здохнуть з голода. А воно, знаєте, вагон, як поїзд останавлюється, буфера як то змято, десь схватять, кричиш, плачеш, а так [нерозбірливо] не одходять. І самі ото робили, найнялися, вони нас... Робили за то тіки, шо їсти нам давали. Ну там тоді бендерів сільно багато було. І вони на нас казали "москалі". Западні на нас казали "москалі". Ну, правда, бендери, їх ходили, провіряли. От. В мене сосєд коло коней був, там, через дорогу, цей ходить коло коней спав. А мене завела, сказала – "осьо сарай, тут будеш спать". Сарай одкритий, отак тіки вугольчик соломи, і воєнна шинеля на соломі. Вона каже – "тут будеш спать". І я там спала. Вітер двері як одкриє – я думаю: "Всьо, щас будуть штиком накалювать". Ну, слава Богу, три місяці чи чотирі поробили, а тоді тато пише, шо вже трошки в селі єсть, можна піти десь колосків назбирать. "Як ви маєте по сараях спать, шоб вас там кололи, то їдьте додому." О.

І ми знов решаємся, собрали вечором – завтра будем їхать додому. Нікому вони не дали – ни Вані, ни мені – нихто кусочка хліба на дорогу не дав. Оце такі времена були. І ми вишли на дорогу, й питаємо людей: "Як, скажіть, куда нам, в які края нам, шоб до Тернополя добраться?" Вони кажуть: "Осьо дорога. Це як машини будуть їхать". О. Ідемо ми по дорозі, іде полуторочка така, невелика, з машини. Ну як оце єсть такі невеличкі машини, з кабіною, [нерозбірливо]. Да. Ми того дядька просимо. Дядько став. Дивиться на нас. Ми худі такі. Кажем: "Дядь, візміть нас до, до Тернополя". А він дивиться на нас та каже: "Дєтки мої. Я б вас би взяв. Но тут єсть таке мєсто, шо бендери виходять, там така шо звідси гора, і там на гору, а тут низина, і сильно комиші, і вони то звідти з лісу виходять було, вбивають людей, машини забирають собі, туда в ліс, бендери". Оце ж тобі Степан Бендера командував там усим... "Як мене одного вб'ють – нічо, а як вас уб'ють – скіки я гріха на душу візьму". А ми плачем, шо "дя, візміть. Бо будем іти пішки – всьо равно

нас поб'ють ." Він нас узяв, і каже: "Лягайте, у кузов, і... Шоб ми проскочили ту арку". Так ми полягали. Він гнав ту машину – як щас помню: ми отак, як шарики, прідскакували льожа, в [дядьковій] машині.

Приїхали ми на Тернополь. Людей оце! Сидять з тлумаками, кому в який край їхать. В каждого там вугля трошки, дровішок, і картошину печуть. А ми дивимся той, жар, їсти хочемо, шо... Тут тобі ор. Поїзд закухкав, люди за мішочки, й на платформи їхать, а ми у той огонь, картошечку – вона ше тіки начала пектися. І їли, потому шо їсти хотіли. А тепер, єслі отак от... Назад ми тоді приїхали, додому, і... От тяжкі времена були! Я, наприме, два класі тільки ходила в школу, потому шо... Школи розбиті, роз той... Ну... Не дай Бог... Отаке все життя. Сама.

Шо я робила? У Запад, у Донбасі – кому було шіснадцять год – це брали в шахту. Там їм давали кіло двєсті хліба. А нам, на поверхності, считалося, шо ми на поверхності, от, ну шахта, яка вже одремонтірована, вони опускалися – вони там очіщали, там то забої, там то очищали, то оті клєтки опускали. А ми наверху. Оце породу ото висипають – ну, представляєш це, як породу висипають? [В забойчик] опустять такі, і вигортають. І ми ото з ції кучі – вуголь зразу як викидали – і ми оце вручну грузили вуголь. А тоді приїжають такі платформи, з кирпичом. І оце пришли на шахту, поїзд пригнав, отакі тєлєги. І оце бригадір прийшов... Ну, нихто ни хоче ж, єслі їй шиснадцять год, а мені тринадцять – я з ней не сравняюся робить. Значить, решили на каждого чоловєка ділить по площадки, шоб вигрузить. Оце, поставить площадку – і всьо, викидай, до читирьох часов, шоб площадки буди свободні, шоб знову поїзд міг прийти забрать площадки. І ми без рукавиць... Ану кирпич, попробуй руками день покидать... Руки оце усі у крові були.

А тоді на ноч одганяють у подвал. І в подвалі ото кортошку перебираємо, і цей, капусту. Думаємо – може хоч яку картошину винесемо, шоб поїсти. Ну, там такий був надзор, як ото бендера той! Ну надвор... А надворі так ліс, колоди, ше німецькі ці, плєнні. Тоже, бідні, голодні, стошонні. Ну представляєте, як це так плєнних тоже кормили, так як і наших. І вони це дивляться ночю тоже... Дощ іде, вони в шинелях у тих, у... Дерев'яні колодки то на ногах. Ну тоже вони, люди такі, як і ми. Здрасті, Женя. А ми думаєм: вийдем – ну вроді про себе надвор – та й якусь картошину під дощом підсунемо, та й думаєм – будем іти додому, та й возьмемо її. А нємци ж сидять, бачать, шо ми... І, то ми тіки з подвалу вийшли – вони підходять, раз-раз ту картошину, і їдять. Ну, шо скажеш? Люди! Людина їсти хоче! Оце так.

А в Западной – у їх землі свої були. І так якось, наче у нас, у каждого... А в їх у каждого своя земля. Кусок льону посіяно, кусок гречки, кусок картошки. І це траву нада тіки руками рвать. І то вона вивела мене туда, показала. І утром дала мені лєпьошечку, таку невелику, спечену на сковородкі, і кислого молока. І то я поїла. Вона мене вивела показала, і я цілий день рву

траву, тут же стою. Вона в обід винесла мені трошки борща – ну вони тоді борщ тоді варили таке – кисле молоко, картошка... Ну... Не не вміли вони ше так готувать, хоч і в достатку жили. І так я три місяці оце в їх робила і в сараї спала, із-за того шоб... шоб не здохла.

В селі не було, тоже, як колхоз, работи такої не було. Робота-то була, ну тоді не платили, понімаєш? Трудод... ну, ви не знаєте, шо це таке – трудодень. Було палочку отак ставе, оце єслі ти день поробив, і зробив норму яку – палочка. Це считалось, шо трудодень. А ми ходили копали цілину, тоді роздавали цілину, копать, бо ше ж тракторов тоді не було. А вже в якому году появилися ХТЗ, трактор такий. Ну от такий трактор, ни кабіни, нічого. Ребра це світяться в йому. Це ХТЗ, це були первіт тот... А тоді вже "універсал", тоді вже [на] тіки, тоді вже гусенічні пішли. І ми оце, цілину нада мерєть – зарозша така трава, і сотка. Це так дєсять метрів, так, і так – це считалася сота. Це нада скопать цієй цілини сотку, шоб сто грам макухи дали. І оце ми копаєм за сто грам макухи. А шо там тої макухи? І було, бригадір, той, шо носе макуху, макухи, кружок, туда [не] йде, і у мішочку ту макуху ніс. Шоб в його ніхто не отобрав був. Бо йому ж нада людям розділить. Оце тяжкі времена були. І було робимо ми.

Нас п'ятеро вже було трудоспособних у, у дворі. І батько, й мати. І робимо, осінню, на хліб собрали, пішли, в два тлумака принесли – за год. За год оце. І то мати було тіки [крупу] на жорна, такі були... Ну ви не знаєте, шо воно таке... Камінь такий, толстий, і то таке як, як... Ну якби тобі сказать? Як із льогкової машини колєсо таке мале. Ото на споді один камінь такий, і забитий всередині ширинь. Зверхи другий такий камінь по размєру. Ото на цей шоринь надівається, і в тому, у цьому верхньому камінні пробивають дирку, і забивають туда колишек, шоб... І оце в цюю дирочку сипеш пшенички, і ото калєсо то береш, воно сюда крупичка йде. Оце так ми жили. Трудно було, дуже! Трудно... Та не дай Бог, шоб оце так як... Та воно вобше, старі люди знають, як це...

А тоді вже воно пашло... А тада я паїхала вже в Адесу, встроїлась в завод, запасних частєй. Там уже тоже, учєніком зразу була трошки, як обично. О. І так от життя склалося, вишла замуж, сюда приїхала. Трошки пожили, він заболів. Пять з половиною [лєт] в постєлі лежав. А тода помер, і так я осталася жить з дітьми, вдовою. Вік прожила. Ну... є кусок хліба, і за те спасіба.

Батька... моя фамілія дєвіча Контратюк. Кондратюк Євпатій Кузьмович. Це мій батько. Мати Кондратюк Софія Павловна. Тоже вони тяжило жили. Тоже тоді... Ну, тяжолі годи були! Це шо ви можете оце тіки... Історію, історію села, канєшно, ну можуть, я ось розказала за своє, як я помню, другий... А історію села – це калхози, все... Тута в нас у Привольній ранше було три калхози. Наш калхоз, це тута, де я живу – це називався калхоз Сталіна. А в центрі – "Червона Україна". А туда дальші село – ну, село длінне наше, понад річкою – то село називалося Карла Маркса. Там школа була руска. І там вобще, люди по-руски балакають. Так як в їх школа... У центрі школа була, і в нас отут школа. А тоді стали калхози вкрупнять. Зробили один калхоз. Тоді школу в центрі построїли. От. І... школи ці порозвалювались, і вже тоді соєдінілися в ту школу. Ну, з-за цього, канєшно, і школа, і дєтсадік хароший, і сільська рада... І Дом культури в нас в центрі, бачте ж, Дом культури, тоже я там отдєлочні робили... роботи робила... І по центрі тоже, аптєка... Все, це все, построєне, я ж кажу, непогано.

А тепер бачте ж ось, у колхозі, колхози розділилися, а потом порозвалювалися, ці колхози. А у центрі ше колхоз сохранився. Там одкрили акціонєрне общество... Собрали... Сумів він, бачте ж, зробить, ці, акції... Люди ось пополучали... По двєсті сємдесят тисяч єсть пополучали, по акціях. Багато, багато, люди. Піісят, по піісят, по двєсті, по двєсті сємдесят.

Батько мій був з дєвятсот... пєрвого, а мати з дєвятсот третього, году. Бідні. Бідні. Я сама з бєдної сім'ї. Но шо я хочу сказать: ми жили в тяжолих условіях, потому шо годи тоді – тридцять первий, тридцять третій год, колєктівізація. А тоді война. А тоді три года після войни вобщє дождя не було, нічого, люди вимирали полностью, полностю!.. Полностю, сім'я була [Гишенків], їх було двінадцять чєловєк – тіки троє. За три місяці оце померло, тіки троє їх в живих, осталося. От. То... Ми, наприме, в мене п'ять братів, в нас дві сестри. Малі брати всі, три, троє, в Адесу, живуть щас в Адесі, тіки один оставсь. І нас із сім'ї осталося тіки троє. Брат це ше живий, там на родіні один, брат [в Адесі], і я оце тут, нас осталося. Тут ми, ну шо я хочу сказать: брати мої жили харашо. Ну як, і живуть, харашо. Брат, Вова, він робив, цей, большевик, в Адесі. Він ізбирався від заводу дєпутат Верховного Совєта – це ше при... при Совєтском Союзі. І він було в'їжає... у понеділок в'їжає на сесію, і неділю це не було... Робочі, всі, дають йому, профком, ну, свої проблєми решить там, всьо. І він у суботу на ноч приїжає. В понеділок він собирає людей, розказує, шо було там, осьо.

А тепер от дєпутат. Квартіри, машини, дома, дачі, гроші такі. А він тоді робив – простий робочий, і тіки то, шо давали йому три рубля командіровочних. Давали, три рубля командіровочних. І він... Ну, канєшно, тоді за три рубля можна було день прожить. Ну, не так шикарно, ну все равно... Як хлібина шіснадцять... Колбаса тоді руб шиїсят, рубиль восємдесят. Це ти не помниш, бо ти... Восемдесят пятого. Та, канєшно. Он у мене онучка восємдесят пятого.

[Вова з] тридцять читвертого! [Брати], які померли? Я... Сестра в мене була двадцять п'ятого, року. Таня. Таня з давадцять пятого. Ваня із двадцять дєв'ятого. Я з тридцять пєрвого. Ото ше як була сім'я, ну вмирали. І Вова – цей, шо дєпутатом був – тридцять читвертого года. Міша тридцять сьомого. О. Всі вони на заводі в одній смєні робили. І Фєдя сорокового, і сорок второго Пєтя, цей ше живий оставсь, цей, тридцять читвертого, і я тридцять первого, і брат із сорок второго года. Це нас у живих із таких сім'ї осталося.

Тоже тяжке життя в нас було. Ну а все одно, вижили, робили, нихто не ходив ніде ворувать. Каждий пішов у світ. Своїм трудом всьо заробляють.

[Господарство], да. Держали шо: нас оце тіки сорок шестий, сорок сідьмий год, по сорок восьмий – це держала каровка. В ліс виганяли каровку, трави не було, вони, бєдні, суху листву збирали, каровки, їли. То мама молочка подоє, там полвідра, чи скіки, відро води туда вл'є, та якоїсь крупи. У миску вона не насипала нам їсти, бо шо їсти то? Вона нам у баночки, в кружки наливала, і то ми пили так... Три года так сильно тяжолих було. Вже за войну. Ну, сорок шестий, сорок сідьмий. А в сорок восьмом году вже, кода я з Западної приїхала, і тато бере нас, і каже: "Так, пашлі.." – тоді строго було. Тоді за сто грам зерна – єслі найдуть тебе, поймають – за сто грам давали год, строго, тюрьми.

Тому шо в нашому селі була тьотя Павліна, в їй було тоже, восім душ дітей. І чоловіка на фронті убили. І ранше зерна там трохи було. Стягували ті снопи у копиці, складали, а тоді молотаркою як оцей, сіно єсть косять, [дикун] називалося, молотили, віялка така, відром віяли, то зерно, шоб було на тот. І тьотка Павліна, і у неї діти, і вона взяла з дому сімсотграмова бутилка – як оце ранше вино було, помните? Така тяжола бутилка, сімсотграмова, тьомна. І вона взяла води, і када йшла додому, стояла зерно віять, на віялкі, і вона насипала в ту бутилку пшенички. Бо дома восім душ дітей. О, і воно в село... Ток у нас за селом недалеко був, і в село тіки там начали опускаться, і пєшки йшли – стоїть машина. Із машини вийшло двоє: "Показуйте сумки." Вона розкрила – там бутилка. Розкрили – пшениця відти. В кантору, зважили – сімсот грам. І зразу в машину. Вона плаче – "в мене діти дома." "А нас це не інтерисує, шо в вас діти. Зачєм ви брали?" Ви знаєте, шо це? Вона плаче – "пустіть мене додому, хоч з дітьми попрощаться". Вони її забрали, повезли, і сразу їй без суда, без ничого – єй сєм год дали! За сімсот грам.

І вона сиділа в Естонії. А дома дєтки маліңкі. Тоже, двоє померло, без неї вже. А ті так тоже, вижили, то той... Оце такий... [Забирали її], ну тоді як вони були, я там знаю. Чи міліція, чи контрольори, чи, чи як воно було, шо... Чи обехеесніки, ну, шо машиною провіряли етот... А тепер машинами завозять, нихто... [Забирали] багато, багато було. Строго, строго тоді судили. Тяжоле время тоді було, судили за все. Ну я це знаю, шо її... Вона сімсот грам, за сімсот грам єй сєм год дали. Діти пришли... сказали дітям, шо маму забрали, у [Кодиму] за зерном, і плачучи пішло шесть, старших, пішли, двадцять п'ять кілометрів до [Кодими]. То вони прийшли, то її вже одправили в Естонію. Вернулася вона. Уже старших два сина женилося. Тих, дві дочки тоже замуж вишли. Ну жили вони всі вкучі, бо малих ше багато було.

Ну, в колхози як поступали, тоже... Ходили тоді, забирали, у кого там коровка, чи якась конячка. І зерно, як у кого дома було, тоже приходили, забирали зерно, і із дому, там шо було. Ну, тяжолі, тяжолі були времена були

тоді. Я ж кажу, шо... У колхоз утягували, забирали там у кого плуг який, у кого шо ше, забирали все в колхоз, стягували. І в кого конячку, в кого корову. Тоді – я помню, шо це я ше цей, у войну – це ми коровами орали, тракторів ше не було... Карови спрягались. Ось одна сосєдка, моя корова. Давали на кажду корову норму. Допустім, дєсять сотих нада за раз зробить. О. І ми спрягаємся, плуг дають, плуг в колхозі були. І ми корову тягнемо попереді, а то іззаді з плугом. Корова, помню, як стала мені на ногу, розчачапала ногу, бо босі ходили. Всьо тоді да, всьо й на каров розприділялося, і руками копали, і... Тяжолі тоді времена були.

[У батьків] я даже не помню, шо в їх забирали, як вони у колхоз уступали. Тоже, багато не хотіли йти, знаєш там: каждий конячку мав, чи каровку – не хотіло здавать її. Бо кажин тоже купляв її. І то... [Хто не хотів], тих, тоді судили були. Я знаю, шо сосєдка у нас... Тоді даже було за політіку. Полятічєске слово якесь ісказав не так – і забирали. Знаю, шо сосєдка рядом, то вона цей, бо він робив у цим, у фермі цим, ну, вєтврачом цим, за скотом. І... Приїхали ночю, постукали, у двері. Обично він було каже – уже у когось корова заболіла, приходять, гукають. Він вийшов. О. Тьотка, жінка, жде – нема, нема, нема. Не вертається він. І... по сьогоднішній день. Забрали його, і ніхто не знає, де його діли. Мойсєй. Мойсєй. Дєд Мойсєй. Нє, наш, наш був. Тоже в його, дві дочки було. І два сина – Ваня й Пєтя. І дві дочки – Даша і та, і Лєна. Тоже так вони вижидали, і... Здрасті. Тоже так... Пєтя, старший, прийшов з фронту. Женився. Поставили його бригадіром тракторной бригади. Ну він... работав чесно. Тут тоді дали йому мотицикил з коляскою, він должен як бригадір по полю їздить, по то... Та я ж кажу: бєдні сєм'ї були, ну всі жили чесно.

[Називався] колхоз Дімітрова.

Тато бригадіром був. Був предсідатільом колхоза, такий, башковитий був. Вмів з людьми... А мати – проста колхозніца. Ну так нас тоді ділили все на много чоловік, [не] так, як ось гектари щас. А тоді розділили – всьо сапали вручну. Допустім, на каждого чєловєка... допустім, у нас у хаті я і мама. Допустім, ділили на нас по двадцять сотих подсолнуха – значить, сорок сотих. В колишки вб'ють табличку. Мама дома, бо сім'я здорова, три раза в день нада тої болтухи зварить. І дома полтора гектара города. Нада було тоже на сім'ю робить. Городи там вобще здорові були. Ну вони щіталися як хутора. Да. У каждого пошти городи такі здорові були. То я утром оце ше тьомно – мене будять, і я йду, і з сапкой на ходу сплю. І сонце заходить – ми ше на степу. А тепер на восім ідуть, до пяті поробили, і всьо. А ми робили від зарі до зарі. Не гуляли, ничого... Шо оце таке...

А вобше історію села ти можеш тіки у Нелі Нікіфоровни. Вона женшина така... Вона тобі всьо, від начала [нерозбірливо]. Там й пряла, як ранше пряли, полотно робили, сіяли коноплі. Тепер коноплю употребляють. А тоді

сіяли, мочили, то били його там, тріпали, пряли на ту прядку. Тут і верстат стоїть, і прядка стоїть, і горшки, в чому їсти варили, ранше... Ну, все-все. Інтересний музей. Там як зайдеш...

Та, кругом пряли, кругом. І я вміла прясти. І на верстаті могла робить. І я вже сюда приїхала, в Привольно, і то... Як бідно жили – а ми бідно жили з чоловіком, він тоже з бідної сім'ї. Я приїхала в куфаєчкі, він у воєнном бушлаті, от. То... Оцей, і сіяли коноплі, і не убрали, а я через річку, через льод, пайду наламаю їх, стягну сюда, дома поб'ю. І пряла... В мене ше десь і веретено є. Ходили дєвки, оце када свєт провіряли, каже: "Не нада вам подарить?" [Сміється]. Веретено називалось як. Да... А я ж бачила від мами, як мама робила. Да. А шо там уміть? Як захочеш шось зробить – зробиш усьо. А тіки нада захотіть. А шо там? Крути рукою нитку, тягни. Отак от... Дєтство проходило. Як у Шевченка. А мати батьки її научали. Це ж тоже тоді ж... Сєм'ї тоже... Тоді дуже сєм'ї здорові, це рєдко хто там у кого одна дитина, дві. А то було по сєм, по восім душ. По двєнадцать чєловєк даже було.

[Бабусів, дідусів не пам'ятаю], ні, ні. Нічого, я так не тот... А батьки да. А дєда-бабу я не помню, в яких годах. Тоже тато рано остався, без батька. І материні батьки повмирали. То я їх не помню.

[За голод тридцять третього] розказували. Розказували шо тоже, не було шо їсти. Даже собак, де були блудні, їли. Ракушки їли, траву, лободу. Даже були такі сєм'ї, даже дитина як помре – дітей їли, своїх. [У нашому селі] да, да. Та й тут це таке саме було. Ми, наприклад, у сорок шестий, сорок сідьмий год – у нас ліс, і жолуді. Жолуді обсипаються, той, там воно, з году в год сипеться... І ми ото листву розгортаємо, жолуді збираємо, додому приходимо, чистимо, від лушпайки, і там всередині, ну, зьорнушка. І то мама варе. Ну воно сільно горьке. Ну таке горьке, шо... Ну ніззя, ніззя його їсти. І мама по три дня варила, воду міняла. І то отоді коржики такі ліпить, у печкі, і то ми їли. Солі тоді не було. Ми ходили в соль аж на Дністро. Туда, у Молдавію, там шиїсят кілометрів, було до того. Там, у Дністрі, вода як хвильою виганяє так – там соль. Крупна така соль. Сєра. І то ми було йдемо по тую соль – бо не було ж солі – дєтвора. І набираємо. Вигортаємо її, а тут вода стіче, і тоді у мішочки, там два відра зразу, вроді льогкі, бо ше хочеться – не будеш з-за відра йти. А поки донесем додому – це ж, шиїсят кілометрів, на плечах два відра солі – тяжолі. Прийдемо додому, принесем – голодні тоже. А каждий приходе, просе – "дайте хоч ложку солі." А ділилися, давали.

[Голод був, бо] неврожай! Дождя не було! Дождя не було. Я, я іменно... Я тридцять третій не помню, бо мені, я тридцять пєрвого года, ну сорок шестий, сорок сєдьмий, сорок восьмий – ни одного дождя. І отак от поля, шо посіяли – позасихало, ни картошки, нічого не було. Просто із-за дождя. Не було. [У нас не мерли], ні. Я помню, шо в мене, у мене – вже при моєй пам'яті – це Коля, Гриша, і Вася померли. Да, це... Да. Я [ось] покажу фотографію, старих. Да. Я

можу вам показать, які батьки мої були, які вони, як оце тот... Це я можу вам тіки розказать... А настоящої історії – це ви можете тіки...

Війна почалася в нас... Айда, там сядем, я [викручу гайку], в мене там мясо вариться! Сідай! Война началася в сорок первом году. Вона началася у нас... Вона в читирі часа утра, война почалася... У нас, її сообщили – це як щас помню – тоді ше ж не було комбайнів, тоді косили зерно, всьо – косами. Косять, а баби ззаду йдуть збирають, вяжуть там усе. А ми, діти, носили воду, у село. Криниці там у нас дуже редко. І ми носили воду. І надвечір так уже... ну, часов десь п'ять, може, було, вечира. І посідали мужики так у холодочку під лісом, і цей, і коси точать. А баби ну сидять, як отдихаємо. А тоді розсильний – у селі був – на коню їде. От нада десь поїхать у степ комусь сказать – він на коню їде. Да. І сидять так мужики, воно видно як туда із села. По дороги... І бистро їде він на коню, конь скаче. А дядько Федот, там один – це вже ж скіки год пройшло – косу стоя так косив, бруском. А вже у той день, як уже война началась – самольоти сільно, ну, часто гуркотять, і чуть де-то взриви. А ми, нємєц як пашол же на цю, на Армєнію, на Молдавію – а там, а шо там – шиїсят кілометрів до нашого района. Через железну дорогу. Так шо уже вибухи були, і як там уже стрілялося – то до нас вибухи доходили. Ну нихто не знав, шо. Кажуть – учєніє може яке-то. Да. І він цей приїжає, розсильний, і каже: "Так, мужички. Складайте коси свої, і всі до сєльського совєта. Беріть воєнні білєти, беріть вєщьмєшочки – началася война." Баби всі в сльози. Всі, кому хочеться – война! Да. Прийшли додому – кому він успів сказать, до сєльського совєта, і сразу їх [находимо] сюда. Ну, воєнкомат, і там же гонять усіх.

Ну, поки пособирали їх, усьо, а він, нємєц, пішов же сюда, через Руминію, через Молдавію. Шо їм!.. А в їх розвєдка була – на мотоциклах. Матацикли були такі чорні, здорові. І голос у їх грубий. Як ото "тра-та-та-та-та" – їдуть. Да. І вони, розвєдки в їх усєх по три, по чотирі чоловіка оце у тот, двоє оце у каляскі, один іззаді, і водітєль. Да. І от кого вспіли вони узять, і до лісу тіки дойшли – вже так і стемніло. До нашого лісу, посадка там начиналася, бо від нашого села начинається Чоний ліс. Він на карті є. І він тягнеться десь туда, аж у брянські лєса. І када, цей, вони до лісу тіки дойшли – а навстрєчу їм мотоцикли вже йдуть. І вони в лісі розбіглися, всі оці мужики. Кого там може вспіли взять, а то у лісі розбіглися. Да. І цей, в сєм часов вечора... А сказали, тато мій як був як комуніст, тоді ж казали "комуністи" на партєйних. Саме больше – ну як – кидалися нємци, вони ж комуністів не любили. Вони сказали, шоб отаких, комуністів, партєйців – шоб сєм'ї евакуіровать. А куда ж вакуіровать – як у п'ять часов вечора сказали, шо война – виїжать, як нємєц уже в селі? Куда? Виїжать? Ну й на тато на мого наложили бронь. Кого вспіли взять, а то всі мужики в ліс пішли, партизани. Да. І на тата ж наложили бронь. Був у нас тут у селі льотчик запаса. Він був діректор школи. А тоді він оце мобілізовував, мобілізовував всих же на фронт.

І вечором нємець зайшов уже полностю до нас у село. Ну нємца ше не було, а румини. Ну вони ж як союзники. Ага, сюда. Да. І тато... нікуда ні одна сім'я не виїхала – бо куда виїжать. І стали вони то, в сосєднєм село, у [нерозбірливо] зробили, зробили штаб свій. А по сьолам вони щіталися як переферія, вони приїжають, порядки свої наводять. І от, у лісі... Узнали вони... [Вони сильно] лісу боялися, бо знали вони, шо по лісам партизани. Да. І от у лісі, із лісу начали мужики вечором у село навідуваться – кому вдіться, кому взуться, бо так порозбігалися. Там хліба прийдуть возмуть, сухарі якісь. Ну й хтось видав, шо у лісі партизани. Ну, знаєш, тоді були такі. Переходили до їх, бо думали нємець власть забере. І вони согнали людей усіх, кого могли, [нерозбірливо], і їх, в нас у селі, читирі чи п'ять машин, брезентами такі, наче "Камази", ото здорові. А дорога ж грузька, ну, грунтова. І вони согнали в школу людей, чєловєк, наверно, читириста согнали, шоб дньом дорогу розчіщали, до матєріка, шоб машини могли виїжать, туда, за ліс, на трасу. А вечером зганяють у школу. І школу замініровали вони. Людей всіх хотіли по окончанію на тот...

Ну, вобшем, партизанам хтось сообщив, шо школа замінірована, і вони перейшли, наші ці, доставали сюди ж тоже, де машини – взривчатку там, гранати – шо могли. Бо оружия не було, а там, де могли: їдуть нємци – нападають, забирали. Да. І, значить, наші прийшли, із лісу городами зійшли. Охраннік... два охранніка ходили по дворі. В том числі і сестра моя, і два брата були там у школі. І вони ходять по дворі, школа двохетажна, і вони по дворі ці ж, їхні охранніки, чи як вони називаються. Із лісу, відтіля з городу зійшли в тьомно, цих ізцапали, автомати від їх забрали, наші, ну тут їх троє було. А остальна брагада їх у [нерозбірливо] було, це тут як переферія. Да. І одкривають двері, кричать "виходьте!" – люди бояться. Думали, стрілять будуть. Кажуть: "Виходьте, це ми, свої, і школа замінірована". І вивели вони тих людей, до тих, знали, шо буде, якшо шо партизани є, шо школу замініровали. І вони приїхали, і стали хватать, кого могли, забирали, і вивозили. А де вони вивозили? Чи розстрелювали, чи шо.

Ну саме больше він ненавидів, нємєц, євреїв. Євреї були, де були, він їх ізганяв, в одну калону, і гнали, і в Кодимі – це тут один мій брат [нерозбірливо] такий здоровий, коло базару, туда такий обрив. І він той обрив іде у ліс туда. І вони це євреїв цих виганяли, тисячами. І ото вони у ворота виганяють їх, а там ото обрив. І вони це ідуть, і їх там стріляють, і вони туда то падають, в той обрив, падають. Кого ранили, кого то... Хто вспівав виживать – ночю перебиралися. Багато поставалися в живих, ішли до нас у партизани. До наших. А вже когда война кончилась, і євреї всі, де чиї погибші були, то там ричка кров тікла туди, понімаєш ти, запах, розложилося – як скіки людей. Ну всьо равно вже тода, на тот, старалися люди, ближе до лісу, і зробили там єврейське кладбище. Дуже красіве кладбише, сосни кругом. І рядами такі памятники здорові, такі красіві. Ну, вобщем!..

[Батько] був він предсідатільом, ну тато мій іскривався. Ну як він, руководив, як: він тоді був бригадіром. Всьо равно робить же ж нада було. Він людьми... Він день ходе... Ага, побачив шо тот, шо нємци ідуть – він у ліс. Чи десь у кукурузу, пересидить. Ночю він спав у нас. Ранше руски пєчки були, такі, здорові, а там вроді як лєжанка отако. Так вроді як пєчка, а там лєжанка. Так він цю лєжанку з цеї сторони замурував, і там до половина, а тоді як нємци йдуть – шо він у хаті... То він відтіля залазив, і тута він все ховався. На пєчкі там рядно, подушки, бо хто тоді, шо, ми спали на таких кроватях, як оце? Рядно, і куфайки під голови, і все. Да. І це... Шо я хочу сказать: і тато тама ховався, аж поки не освобождали... він бригадіром був.

А вже у сорок третьому году, єслі я не ошибаюся, неначе двадцять сьомого марта, чуємо, шо цей, віціля вже, в'юга, стрільба, і ночю зарево, на то... Ну все одно, чуть, шо десь бої йдуть. І видно, шо нємци, большинство вже сюда машинами їдуть. А тато й каже – оцьому брату, шо помер, Феді, і ці, малі, каже: "Ідіть туда, до посьолка – там татова [сестра] тітка Маруся жила – ідіть туда, по цей дороги до посьолка, до лісу, і дивіться тот, бо кажуть, шо уже нємци.. наши, кажуть, уже у Братівському лісу." А тато й каже хлопцям: "Ідіть, і дивіться. Бо якшо будуть воєнні йти – дивіться у їх на головах звездочки на шапках должні красні буть. Якшо красні звєздочки – значить, наші. Біжить сюда і кажіть нам". Да. І ото Федя, Пєтя, і багато дітвори – і оце туда до лісу. Біжать вони навстречу: так, їхав дядько на коню. Білому. В білому полушубку. В нього красна шапка, сєра. І красна звєздочка. І він питав: "Не бачили, нємци тікали?" А утром вони коло нас, просто бігом, до лісу, біжать. А тато каже: "Всьо. Значить, десь уже наші близько".

І це ми сидимо, під, цей, прийшли так до баби Христі, рядом. І стоїмо під хатою. Када так із гори – у нас город під гору так, туда городи – із гори їде це ж верховець, це ж, у білому полушубку, сідло у його, отож, шпори, ноги держуть. І він під'їжає до нас: "Здрастуйте, мамаши! Здрастуйте, сьостри!" – ну ми молоді, і старики сидять. "Давно у вас нємци були?" – "Та, – кажем – якби знали, ми б їх були половили. Утром ше тікали. А потом..." – "А куда вони пішли?" – "Та сюди на ліс, на [Будеї]". Ага. Вони тоді, наша развєдка, вся була на конях. То в селі, скіки дорог – одна дорога йде, допустім, в одне село. Ця дорога [в це]. Ну, разні дороги! Вони, развєдка, зайшла. І када вони поїхали... А, їдуть вони, а тато як почув, шо він балакає, бо рядом же город, та вийшов відтіля, та: "Синок! Синок! Синок, як же ж ми тебе довго ждали! Іди, синок, сюда." Бо воно знаєш як, развідка – попереду йдуть, а кухня – када там кухня, кіньми тягнуть, кухню. Ну, такий катьол здоровий, причеплений, відра, там де, я знаю, вони набирають, варють ту кашу. Ця кухня дойте, а їм же то нада...

Тато вийшов, цей, хліба кусок, огурца, там шо було, виносе. І тоді вже десь часа через три – передова наша, піхота. Це зразу йде развєдка, а тоді

піхота йде. І тато тоді, держали кабанчика, одного, і тато кабанчика того зарізав, і сало посолив вже, з часником. І дорога грузька сільно. А вони понад хатами так, як сосєд до сосєда іде по дорожкі – вони це йдуть, бєдні, зморені тоже. Ану, ану – читирі года – не роздіватися, не роззуватися, не поспать, так як ми – стоя! Які, які вони муки перейняли! Оті люди. Да. І це тато пошти того кабана всім роздав: "Нате, нате, синочки!" Тоді тата й забрали вже. Тіки освободили, і на другий день тоді стали остальні ті, з лісу поприходили, і цей, і так і забрали. І це збірний пункт у їх був – у Молдавії, на Дністрі, Рибниця. Помниш? Знаєш? Рибницю? Оце в їх там був зборний пункт. І це ж вони йдуть туда, із вєщьмєшочками, а ми, дітвора, каждий провожає свого тато, шоб забрати з його одьожу! Бо носить же нема шо дома! І тіки вже до Рибниця доходили, калонай – це, це вже ж все, чо забирають на фронт. А нас же дітвори скіки!.. Кажда своєму гуркотить, кричать "Повітря!" – самольот німецький, ідуть... І відтіля уже, там на Дністрі, знаєш, таке було, шо робилося? І вони через [штуку] – двінадцать, попереді. Вони якось йшли, отак, попереді йде як ведущий... А тоді отак от [нерозбірливо].

Да. І вони вже сфотографірували, шо понад [защітну] іде колона отак от, і вони це пройшли, назад як развернулися... Хоть позалягали хто куда, багато побило. Адну женщіну із села, тоже четверо дітей дома осталося, і руку одбило, і льогкі вирвало. І там тоді десь в госпіталь забрали, вже в Рибницю. Да. І це в Рибниці їх обмандірували, і тато мій всього-навсього був полдня на фронті. Начали, тіки перешли, на ту строну, понад Днєстер. А там гора така туда. І він оце вийшов на гору, нємець, і йому видно, як наші ідуть, йому з гори все, і він ото косить, і косить, і косить їх... І тато із своїм другом, з Антоном, начали копать окопи, як передова пєхота. І дядя Антон туда, а тато сюда. І тіки полштика покопали, і він розривними мінами як начав кидать. Антошу, дядю Антошу перемололо, як мясорубку. А тата закидало земльою, ключицю оце вибило йому, вирвало. Він без сознанія був. І його вже... він не помне як там було, шо його забрали. І аж у Красноярськ завезли його в госпіталь. У глуб тилу. І він там лежав, поки война не кончилась.

Він відти прийшов. Рука в його зайшла сюда через плече, у льогких засіло. Да. І в його оце все время ключиця гнила, гнила й гнила. І він случайно в Одесі. Вже поїхав там мясо якесь продавав, тільонка, бо здорова ж сім'я. І зустрів Філатова. Може помниш, глазний врач, в Одесі був, Філатов. Ну та ти молодий, не помниш. Професор глазний. А вони до войни були які-то знакомі. І каже тато: "Іду, і навстречу йде мужик, шось знакоме... Він – каже – мене минув, оглянувся". І тато минув його, оглянувся. Тоді кажуть: "Шо-то знакоме". Один другому. А тато каже: "Мені тоже твоя лічность знакома". А він тоді питає тата: "Кузьміч, а це не ти случайно?" Каже: "Я". – "А я Філатов". І вони обнялися, на тот, каже: "Шо це ти руку так держиш?" – "Та – каже, – Гітлєр нагрядив". Розгріб, в нього оце тута рана, гной. І він каже... А недалеко була больніца, його. "Ану – каже – гайда. Я тебе провірю".

Забрав він тата туда. Провірив. Каже: "Знаєш шо, кореш? У тебе скіки осколків у льогких. І в тебе нікада оце не заживе, поки... Я тебе... давай я тебе проопєрірую". Тато каже: "Та нада ж додому поїхать, одвести... ну, на дітей, – каже – там же [штрейликів] куча, нада ж одвести їм хоть гроші. Бо хліба нема за шо купить". – "Ну, – каже – в'їжай додому, і приїжай сразу, я тебе опєрірую." І тато приїхав, каже: "Так. Їду в Одесу, Філатов мене буде на тот..." Поїхав, він йому під ключиці, оце попід лопадка – він йому полностю, тату, розрізав то, на тот, і тато привіз отак у платочку скіки осколків! Такі як ото [нерозбірливо] кабакові сємочки, такі. Навєрно, штук двінадцать, осколків, із льогких. І він йому ото все вичистив там напхав тату фільтрів туда, оббинтував, і каже: "Будеш ходить у своїм селі в мєдпункті, шоб тобі міняли фільтри, шоб витягувало гной відтіля." І тато приїхав, як розвязали, як поглядили – а в його й льогкі видно, й серце видно, через ту дирку! Ну, ходив тато на перев'язки, і зажило всьо, затягнулось.

А тада уже стали, када нємець – тато ше був бригадіром – і зразу ж стали забирать молодьож у Германію. Хватали всіх підряд, і в кого, по домах ходили, який там год, забирали, молодьож гнали в Германію. А ми малі були, каров пасли тих у лісі. Пасемо каров, бачимо – в кустах сидять. Ми до їх падходимо – дві дівчина, й два хлопця – ми до їх підходимо – вони тікають. Ми кажемо: "Чо ви тікаєте?" Сидять... останавлюються наче знов. Ми падходим – вони тікають. "У вас нємци є в селі?" Кажем: "Немає. Вони в Будеях, а до нас тіки приїжають, кой-када". – "Ми – каже – їсти хочемо". А їх када забирали, і вони заходили – це як виїжаєш, це де мій брат жив – і тако поворот зроблений. Так шо там [нерозбірливо] він з когось із тот. І вони решили тікать. І то вони випиляли десь у вагоні дирки, і вискочило дві дівчини, і два хлопця: Олєг і Коля, Тамара і... і Маруся. І то вони решили відходами... до нас двадцять пять кілометрів. І то вони тікали всьо время. Бо нємци тоді з собаками доганяли, як тот... Но їм пощастило, шо вони втякли. Їх нємци не догнали. Вони їсти попросили, а в нас у самих немає нічого їсти. Ну, шо там тот... І ми пішли рядом так... оцього дяді Антона, шо вбили, він крайній жив. І ми пішли, кажем: "Тьотя Саня, немає у вас хліба кусочків?" А вона каже: "А нашо вам?" А ми кажем: "Та там..." – а вони нам уже розказали, ці дівчата, ці, шо "нас брали в Германі, і ми втікли, і ми їсти..." Попорвата одьожа на їх, тікали, по тих дрючках, по всьому.. "Ми їсти хочемо, ми вже три дня нічого не їли..." Ну, тьотка Саня тоді то з кукурудзяної муки малай то був, то хліб такий пекли, дала. І ми...

Надвечір пригнали каров додому, і кажемо так: "Там у лісі тікали хлопці. Ну вони з Ніколаєвської області. Десь із Вознєсєнска," – Воскрєсєнск – десь отута, як Ніколаєв їхать, Вознєсєнск. І це їх з області було два хлопці, дві

дівчини – це вони разом тікали. Тато каже: "Ану ведіть туда! Де вони". Ми ведемо. Вони побачили, шо тато йде з нами, і тікать! Тато їх гукає: "Йдіть сюда!" – вони бояться. Ну як, уже напугані були. Тато мій такий, шо було матюкається, та каже: "Ну!.. із вами. Ідіть, хай вас нємци стріляють. Хочеться жизнь сохранить вам – ідіть. Я вас устрою, і будете завтра на роботу ходить, і ніхто нємцам не скаже, шо ви тут... А ні – то здихайте тут тоді!"

Ми йдемо, і вони пішли за нами. Тоді тато... Прийшли вони, тато сюда до тьотки Сані, вона крайня, город її до лісу, каже: "Отак: два чоловіки – Маруся і Люба – а то – наш зять ше не було, а сестра – хлопці отут. Ми попримосим вам штани там рваті там. Разне, вдівайтеся в одьожу, і завтра вила, лопати – і на бригаду, на роботу будете ходить". Да. І тато їх ото построїв, повстраював, і вони на роботу то ходили, і так це: ніхто не продав їх, шо вони тікали це з Германії, всьо... І тіки цей... нємца када ото вже виганяли, виходив, і на другий день їх, Олєга і Коля, забрали, на фронт, із нашого села. А Маруся з Тамарою пішли пішаком сюда, на Ніколаєвську область, додому. То це шо я помню оце із войни.

Война, война тіки началась, і вони начали молодьож виганять у Германію. [У нас] так само, да, забирали у Германію. До... до... до двадцять... до двадцять восьмого року, вони забирали. Уже послє двадцять восьмого року не тот... А по двадцять восьмий рік, хто числився – так якось воно у нас збирали: був Донбас, нада було вербощікам, приїхали на востановлєніє – ага, вони приїхали, зайшли в сільський совєт, подивилися по шнурових книгах, у кого яка сім'я... Подивилися, які годи подходять. Приходять до нас. Вобщем, до читирнадцяті год – це вони вже забирали. Свише, свише читирнадцяті год забирали. А вже як тринадцять... ну мені було тринадцять з половиною – мене тоже забрали. І це так: Ваню у Одесу забрали, в ФЗО. Мене в Донбас забрали.

Тоді сільно налажували великий зайом, облігації. А пять чєловєк, чи шесть у хаті – на каждого по триста рублєй ти должен отдать. Малако давали тоді. По... от не помню, по стіки. Чи по двєсті підісят літров ти должен молока здать. Це як у государство. І так само яічки по сто восямдесять штук. І єслі держиш, мясо, приходять, провіряють, шо в тебе є – мясо должен здать. Городи здорові, пришли, подивилися – ага, ти должен тридцять кілограм жита здать, тридцять кілограм картошки здать. Сад, як є – пришли пощітали: ти должен фрукти скіки здать. Отак тоді налажували... Після війни оце все, на, на тот... і здавали молоко, носили, і яйця здавали, і мяса як нема – значить, гроші ти должен дать. Зайом – ти должен розписаться, то... З колхоза ми нікода ничого не получали. Бо оце [здавали]... Ну то...

[Кого в Германію забрали], там вони, їх туда заганяли, жили вони в бараках. Розгружали, відти, із України возили то, фабрики, заводи, канфєти, печєння, хліб – це вони там вигружали, робили це все таке, заставляли.

Большинство робили... ну вони щітали як – як баери вроді, як одінолішники були. Так як осьо щас в нас магазіни, беруть – це вже щітай, шо він бізнєсмєн. Нанімають сюди продавца, всьо. Так і вони. Ну када тіки освободили, шо наші зайшли туда – їх сразу розпускали. І вони, їх привезли до Польщі – там же Германія пошти, вони з Польшею – в Польщу їх привезли, від Польши вони своїм ходом вже, хто чим добирався.

Ну, када вони вже пришли, скіки таке, їм, бачте, чи наші власті, чи хто, обіспокоїлися. Таке. І вони таки хароші гроші получили, за тіх, хто в Германії був. Їм же давали. Я знаю, оця сосєдка наша, та, шо померла, одна, й друга: раз їм шось по, по восім... Ну, вобшем, харашо їм гроши дали. Шо виплачували. Даже [Тая], шо робила в бауера, я щітаю, шо це бауер, в єдінолічніка –і той даже, бач, по архівах нашли – вона в тебе робила, плати їй. Так шо всєм цім узнікам, шо був. Даже із Гаражини, Іван Захарович, був у тих "лагерях смерті", чи як? Ну... [Концтабори], да. Де... показувалося ж і по тєлєвізору, і в книгі, шо как... Історію я люблю, тоже, хоть я й малограмотна – два класа, война була – та, і там, каже, така була, дві узькоколєйки. То вже смертники знали: якшо підеш налєво – то будеш живий, хоч у лагері, останеся. А єслі сюда – це в крематорій. Краматорій горить, на тот, і двері одкриті, то їх гонять туда, і кидають, і людей палили там. А єслі налєво пойдеш – то тот... То це два года назад, по-моєму, з Баштанки один, і Іван Захарович – не знаю, чи він ше живий. Діданий Іван Захарович. То їх визивали туда. Вони їздили, у той Рестаг, де вони... В лагерях смерті.

Ну... хто, канєшно, казали, хто... Там не пили, так як тепер тут. Там робили, бо то ж і їсти хотіли. Ну попадали одні такі, шо, робили, допустім, ось як сосєдка казала, вигружали там, канфєти, пєчєня, та каже все одно [приміряли], відкривали, витягували, їли. А ті, шо робили, баландою кормили – тоже, багато не виживало. Ну а всьо равно таке, не як тута, скіки, скіки було розстрелювали, і... Жестоко він относився, нємєць. Наскіки я помню, я мала була, в сорок первім году, це мені було іти в третій клас, ну я не пішла. Так я два класа окончила.

Ні, ні, [до хитрощів не вдавалися]. Вони приходили, просто єслі не пойдеш – значить, розстрелюють сразу. Напримєр, у нас, вже нємць. й румини були, солдати, через дорогу. Пришли – хоче сосєдка – не хоче – вони прийшли, облюбували оцей двор, хату, заходять, хазяйку десь там загнали, у кухню, чи куда – вони тут хазяйнують уже. Нада їм мясо, це, вони.. Ну як – це як ті на фронті, а ці, старші, самі ходили, шо хотіли, те й робили. Прийшли – нада було мясо, в нас ось був кабанчик невеличкий – прийшли, одкрили двері, забрали кабанчика, пішли, розстріляли – вони мясо. А шо казать? Нічого не скажеш, бо пулю в лоб сам получиш. Жестоко вони обращалися з нашими людьми. Ну, я думаю, я ж кажу, наші тоже, єслі я в Донбасі була – тоже, дощ, такий, їх гонять, бєдних. Мокрий, голодний, їх тоже

гонять на роботу. Ну він безневинний. Його заставили йти на фронт, то він пішов. І тоже показує, шо в мене малих... щітає: один, два, три.

[Шо німцям помагали], були. Були. Були... як його фамілія?.. Ну, на його казали по-улічному "Цибуля". [Нерозбірливо] Цибуля. Пішов на фронт, вроді забрали, а десь дня через три, чи через читирі приїжає у село, в німецькой одьожі, хрест у його висить, це все. І видавав людей наших, видав, ну, вони казали комуністи, не партєйци, а комуністи. А нємци, так само, як і євреї, комуністи. Ти шо я кажу, всі комуністи скривалися, то цей... А тоді вже, када наши... када почув уже, шо нємци виганяють, і він [скривя] з сємйою, не був. А то жандарми, називали тоже, жандарми, котрим перейшли до їх, помагали їм. Тоже людей видавали. Када розчищали оце дорогу їм, шоб приїхать: єслі ти норму не зробив – поділили, по ширині, шоб машина отак... Єслі... Ну. Не всі. Єслі, допустім, я тоже кидала – то я ж не сравняєся... Работа тяжола. Вони вечором тоді... Ага, приходять, считають. Наш переводить йому, шо той і той. Хто не виполне работу – виганя... У канюшні спали. У канюшні на дверях скамєйка така висока, ото лягає... Раз тебе вже сюда загнали – значить, будуть різки считать. І то лягаєш, задираєш оце все, і немець считає: ай, цвай, драй, філ, зеб, зібен, оф, [нерозбірливо]. Це до десяти. А наши цей... Шо считали, тот, поліцаї на їх казали. А тот лупе з усей сили, пльоткою, або ремінь такий, і пряжка така. І то аж кров виступає тоді.

А кода наші зайшли, їх... Уже наші сюди, бо брат мій на його дочкі на старшій женився. По шіснадцять год вони сиділи. Це в нас читирі таких було, шо... Да, мєсні, і забирали людей. [До них відносились] ну як, шо можна – каждий тоже боявся. Боявся його, потому шо він у селі ходе, він [нерозбірливо]. Скажеш шось на тот – нємець зайде, прийдуть на тот, [додому]. Боялися його тоже. А тоді, када началась – от він десь іскрився.

[Партизанів] багато, да. Багато, скривалися вони. Ну, по-моєму, єслі я цей не ошибаюся, тоже. книжку када читав... Я люблю такі воєнні книжки читать – "Слідами великого рейду". Ти не читав? Інтересна про війну. Як оце партизани находилися. Да. І їх нащітувалися їх було зразу двадцять восім чєловєк, када вони дойшли аж... У тилу у врага вони були. Лісами вони проходили. Туда дальше – так там вобше, [самі] ліса, посьолки. І вони з двадцяти восьми чєловєк уже рейдом вийшли в Баштанкі – тисячу восімсот чєловєк їх було, мєсних... е, мєсників. Такі шо у партизанах були. Це їми керував Ковпак, цей, Сидоров, по-моєму, на тот, [Дерма]... Ну, вобшем, книжка інтересна. І вона проходили сюда, і Одеська область, і верталися сюда на Дніпро. І на Дніпрі вони були. І знову верталися, туда в їх. Було. Полтори тисячі, по-моєму, тіки обозу було. На тому везли, і хліб, і там і мясо було. Тисячу восімсот чєловєк нада покормить було чимся. І тоже нємци, де пройшли, партизани, по цьому.. Науменко оце, ці, тут же були ці главнокомандуючи. А [були] сєла – де партизани тіки пришли, нємци полностю їх вибивали, хати палили. Даже зайшли в це село, де цей, де нємци, чи наші, ночю були, розквартіровувались.

І пришла ця Мотя Болдіна – багато ж було наших санітарок, дівчата йшли полностю, у їх, бо знаєш, єслі нємець зайде, партизани уйдуть – то всьо равно їх порозстрелюють. Вони йшли, просилися, шо заберіть нас. Да, і ця Мотя Болдіна када ішла тоже в село, вона з автомати харашо стріляла. І зайшли в село, і вона прийшла звідтіля, і її Ковпак іспрашує, а вона закрила глаза і плаче, шо "не можна розказать – каже, – зайшли, согнали їх всіх дітей, і матерей, согнали в одну хату, і дітей поставили під одну стєнку, родітєлей під другу. І когда розстрелюють дітей, матеря кричать, када матері розстрелюють – діти. І хлопчику було полтора года, хлопчику, і вона це зайшла, хлопчик ше трошки плакав, живий був... Оторвана ручка, і ножка оторвана. І матір лежить розстреляна, він по метері лазить, плаче. І вона взяла його на руки, спасти вона його не могла, нічого". Їй на руках помер.

У нас такого не було, шоб вони, десь там. Через те шо у нас ліс із цей сторони – вони тіки оце жандармєрію сюда пускали, а самі вони лічно боялися. Шоб шось таке робить, шоб... Не було таких, шоб побоїщі там, потому шо вони сільно боялися лісу. Оцей Чорний ліс – наш – він даже на карті є. Нємєц уже готовився, шпіонаж свій запускав. Потому шо, када по трасі сюда йшли, і када взяли там у плєн, то карта попала до наших партизанів. То на карті уже цей ліс, і дорога, і на цей дороги розвилка так іде. Там була грушечка. Груша. Так вона й написана, у тому, на карті – грушечка. То орєнтіровались тіки по тій груші. Єслі [зі сходу] їхать по трасі сюди, на Одесу – то минать нада грушечку, і у праву сторону, у ліс Чорний. То вони боялися в таких сьолах робить, де оце сільно здорові лєса. А вже де посьолки були промєжду ліса – ліс, а тоді посьолок – вони так над насєлєнієм іздівались.

Хто в партизанах?.. А їх уже в живих немає. Цей, Кобець, Кобець Павел Євменович. Це сосєд мій. Це вони зразу того вечора в ліс і пішли. Вечером, чи дньом, ми корови як пасли, то носили їм там то молока, то хлєба. Було договаряємся, десь там у кустах оствим, вони брали. Це Кобець, Павел Євменович. Білоус, Нікофор. По-батькові забулася як. Ну, вобшем, дуже, дуже багато. Оце я цих двох помню, шо це вони наші сосєді були. Піщанський, Петро Моісєєвич. Це такі, шо були. Ну їх уже нема. Ці її хлопці вобше з фронту не вернулися, не... Багато молодих... Шунько... Шунько, як же ж його... Шунько Сірьожа, Харитонович. Уже када нємца виганяли, він пашол, з батьком його забирали туда, і не доходя до Рибниці, на дороги тоді, їх розстрелювали.

[Ну нагороди], ну тоді ше не було, такого, шо... Не помню я, виїхала вже з дому, не помню, шоб нам давали. Та осьо нам даже, нам щітали, тридцять пєрвий год, як ми вже фронт, фронт як пройшов, і ми робили, по сорок пятий год, з марта года, по сорок третій, ми считалися вже як захисники ві-

тчизни. Ми робили вже на фронт. То мені ше тіки два года назад, принесли медаль "Захисник Вітчизни".

Ну як [шо партизани робили]? Вони виходили, доставали зброю, виходили на жєлєзні дороги, підривали, то шашки, поки назбирали собі... Ну як? Вони доставили все оружиє, доставали своїм трудом, убивали. Це считалося, вони [нерозбірливо] наносили вред, їх даже оставляли, у тому, у тилу у врага, шоб ото... Виходили на жєлєзні дороги, підривали состави, када от машини йдуть, на фронт на тот, вони підривали, підставляли на тот, поїзда, уходили, у, під откоси йшли. І наших када нємци гнали, вони тоже... Вони большинство вони ночю виходили. Дньом, де вони могли, дньом вони в лісах, а ночю вони виходили.

[Як війна закінчилася] як узнали? Це було дєвятого мая сорок пятого году. Тоді ше ж не було, ну, тіліфонів таких, таке, як оце щас, мобілки... І тіліфони... Тоді цього ж не було. А верховець кажин день у район їхав, там передають, там, допустім, наряди, там передають. І я знаю, шо тоже було тьопло дуже. Ну десь... часов, може, дєвять, може, пол дєвятого утра. Да. Я на городі цей... Пішла, мама послала, каже "укропу нарви". Варила їсти шось на плиті, надворі, дровами. І уже, верховець як прийшов звідтіля, і сказав, шо то то... То він по селі їздив на коню, і сообщав усім: "Война кончилась! Война кончилась!" Вона... тот... І ми за один [нерозбірливо] уже знали, шо кончилась война.

Да. Та!.. Хто живий остався – то, канєшно, писали вже, як освобождали, гнали нємца десь тут. Можна було пісьма кидать. Допустім, партизани як були, так партизани, щітай, отрізані були від міра. Када вже начали вони, самольоти принімать із тим, тоді вже приїжали відтіля, і Строкач приїжяв, і цей... із Москви партизани. Тоді вже пісьма їм привозили, ранєних забирали. А то ж і вмирали. Патаму шо тіф сільний був такий, знаєш, одьожі не було де парить, люди, партизани, ходили всьо время... Ковпак, например, ходив вже в такому оборваному, шо... йому вже аж тоді Строкач як приїхав самольотом туда. До їх, де вони в лісі находилися, привіз йому одьожу. А то на його було страшно дивиться! [Борода] в його така здорова, о. То... то цей... То я ж кажу... ну, дуже, война...

Раділи. Раділи, а в кого на тот... Оця одна тьотя Саня, жила вона коло лісу крайня. А я тоді вже носила пошту трошки. Ну, це вже позже я носила пошту. А вона, бєдна, було стоїть, чоловіка вбили, Антошу тоже вбило. І вона було, несу пошту, а вона стоїть під хатою отако, рукою підперла, та каже: "Лєна. Ти хоч би сама мені бумажечку написала. Може, десь синочок мій у плєну, може десь шо. Хоч би він був до, до войни женився, та хоч би онучечок якийсь був би, та я хоть би шось би... е, тот..." Син. Один, один син був. Та вже це скіки вже я, вже піісят читирі года, вже забулася, як її фамілія. А син у [неї] був, да.

Даже осьо, на шо я була в Ленінграді, мене... Ну, награждали всігда путьовками, за харошу роботу, почьотні грамоти, в мене скіки, у хаті. О. І там було полотно, када начиналася война, і когда кончилась. І послєднє полотно, када кончилась: дорога так нагору, відти машини їдуть, і їдуть тут. Хто у живих – встічають із цвітами, всьо. Аж так унизу полотно – старушечка стоїть, плаче, платочком чорним витирається. Екскурсовод каже: "Як ви можете опридилить? Почєму ета струшечка плаче, одиноко стоїть?" Ну, каждий по разному думає. Той каже: "Значить, не вернувся чоловік там, чи син." А він каже: "Забрали мужа, і шесть синовєй було. І нихто не вернувся, з фронту." І вона одна стоїть там, на дороги. Вийшла таки стрічать, думає: "А може хтось та приїде"...

Багато. Багато. Дуже багато не вернулося з села. Ну я вже позабувала, вже, щітай, з сорок пятого году, скіки це год пройшло. [Мирне населення не вбивали], не було. Нє, нє. Не було такого. Не було.

[Німців вигнали] в сорок... По-моєму, чи двадцять третього... Да. Двадцять третього марта, сорок читвертого року. Вигнали... Нє. Це було забрали, нихто вже не повернувся. [Нерозбірливо] кого пєрвого. Я знаю, шо цей тіки када... В нас був в селі дірєктор школи, а він сам був... ну як, льотчик запаса. Када вже послєдні він [нерозбірливо] вспів, і в його стояв самальот, там, на аеродромі. Тоді називали "яструбки", малінькі такі, одіночки. Ну, він не тот, ну считався він як розвєд. О. І він оце кого вспів із Кодими мобілізувать, а сам тоді сів на той на тот, і [пішов] до наших, через лінію фронту. А нада, не помню. В яком году, ми стоїмо в нас під хатою, так дивимось туда на село. Чуємо, шо десь самальот... А так хмурно було, хмарки такі, густенькі хмари такі. Чуємо, шо десь гудить, з-за хмарів не видно. А тоді так от ми дивимось... А в нас школа двохетажна. І тама в школі... Ну, нємци ж находилися. Нємци, румини, і тама їхні... машини, і всьо. І це... А тоді так ми стоїмо, дивимось – наче ворона, з-під хмари показалася там, і, глядим, полетіло, самольотом... Він кинув ті, запальні, як вони... Ну, вобшем, кинув. Зорвать школу він хотів, чи шо. І воно на тот, і чуємо тіки вибухи, і з-за хмари, й полетів, да.

І він не попав на школу, а стояли під хатою тоже, пособиралися, чують шо самольот гудить, пособиралися моєй тьотки родної дочка, і подруга її. Вони там стояли, і вони попали на ту хату. Там і нємци були, й румини. І попали на трьох чи на чотирьох нємців, осколки, чи шо там, чи розривні пулі, чи шо він кидав, і цей, і цим двом – однеї живот вирвало, одней ногу сюда розорвало – то нємци їм оказували помощь. Ну так їм... І та крива осталася на ногу, і цей довго робили опєрацію, і так вона й померла, шо оце я тіки помню. А тоді вже када освободили, наше село, і він, цей же шо льотчик, шо кидав, він у нас же у селі був, і дірєктор школи тата знав же харашо, то тоді він тату написав "як школа, вціліла? Я знаю, шо там німєцький штаб

находиться, і хотів зірвать школу". Тато написав, шо "школа вціліла, а тіки шо пострадали наші люди?"

У селі? Румини? Да, [були]. Нє, ну шо я хочу тобі сказать – румини не жєстокі такі були, як нємци. Ми трошки і їхню мову знали. Вони, напримєр, було оце считають там: воно, дой, три, патрум – це вони до дєсяті, так заучили їхнє там. На, на воду вони було казали "апе". На яїчки "боу". На малако як вони... То ми трошки їхній язик знали, вони наш, кой-шо на тот. В нємци були жєстокі. [Розмовляли нємци] з переводчиком. Переводчиком, переводчика за собою водили. Переводчик ото переводив.

Робила школа, ну тіки там німєцькі закони були. Вони три раза на неділю. Ну я вже не пішла у школу, у третій клас, при нємцах. Водили в школу три раза в день... три раза на неділю, в церкву водили. Вони набожні були, і румини ці, тот... І німєцька мова вся була. Всьо німєцька й румынська мова, руской не було. [Дітей вчили], да, да. І була церква... І це церкву вони... Дом культури був, не Дом культури, ну як клуб, казали на його в селі. То вони із клуба зробили церкву, о. То їм шось не понравилося, тоді церкву туда під ліс перенесли. О, до, до другого села туда. То їхні закони були. По, по їхньому балакали. Ну, мова, пишуть... Допустім, їхнє слово написали яке-то, а тоді переводчик по-нашому як... То [нерозбірливо] то вже знали... Ні, ні. Не всі ходили діти в школу. [Я] не пішла тошо сім'я здорова, нада було робить. Я робила, із дєсяті год робила в калхозі, й дома. Сім'я здорова, то я... Мама дома, город здоровий, сім'я, нада три раза зварить, а я робила, з дєтства.

Батько... Ну тоді називали не школа – люкбез. Люкбез. Вєчєрня школа. То тато тоже два класи кончив, того люкбезу, вечєрню школи... А мати вобше неграмотна, вона не читать, не розписаться не могла... Мама [віруюча]? Ну як ми вірующі?.. Ну як в селі. Як крестьяни. Батьки їхні крестьяни були. З [християнской] цеї церкви. Знали, шо повечеряли – батьки заставляли – "перехрестіться хоть Богу, за то, шо в вас кусок хліба є". Я й щас, як поїм, та кажу: "Господі, спасіба, шо в мене є кусок хліба на столі, та картошина." Не так як я їздила по Западній, в сараї спала, за той кусочок хліба.

[До війни церква] була. Була церква, ну така, невеличка була. А була. Таки ходили старухи туда, тот, а тепер вже, я їздила туди, [прилічну] церкву зробили, там защітніки села, які защіщали... Помню тоже, два солдата вбили, як це... як виходили сюда цей [нерозбірливо]. Туда не вбили нікого, а там. На ту дорогу виїжали – він із села тіки показався, наш розвєдчик, а нємець ще там був, на тот – і його застрелили. Похоронили його на другий день, все село вийшло, в нас на кладбіщі його похоронили. Хто рубаху приніс, хто штани принесли, обмили його, він увесь у крові. Нашли докумєнти откуда, він сообщив його родітєлям.

[Церква, та, шо до війни], нє. Нє. Ну вони такі, невеликі, як хати були у селі, невеликі. А всьо равно, я помню, ікони були дуже красіві. А тоді послали, церву перенесли туда, зробили тут, е, клуб. Як Дом культури. Тот... А так багато дуже ікони було, у церкві, і подсвєшнікі такі висіли, красіво було. Та сама церква була, тіки вони вже свої закони іздавали. Три рази в неділю із школи водили, строєм, ведуть туда в церкву, їхні, їх наші... Ну як, молітва їхні, заставляли, по-нашому пишуть, і там по-нашому оце моляться. Ну як, наша церква була. Люди йшли, наша церква, тіки шо вони свої [закони]... А каждий ішов у церкву. На тот...

[Свята] тоді – хоть і бідно жили – тоді як-то й Паску празнували. І май. Дєвяте, поки ше война не кончилась, то Дєвятого ж не було. А тоді ото Тройця, Благовіщення оце весною. Ну а так божественні, які в калєндарі були. Празнували люди. [Не робили], нє. От на щот цього, по больших празниках не робили. Не робили всьо. Даже осьо було Рожєство, уже ж я дома була – Рожєство як оце має прийти – було білимо хата, прибіраємо, бо Рождєство буде. Новий год ніхто не празнував, так як ось оце, [нерозбірливо] це считався. Новий год празнували по старому стілю це читирнадцатого. Це празнували Рожєство. Дров нарубаємо, шоб на дві неділі ніхто не рубав нічого. Бо це гріх був. Нарубуємо дров кучу в сараї. В нас на сарай казали клуня. О. І це не Рожєство, а вже послє Рожєства там Новий год це считався читирнадцятого января, це щітали Новий год, Василя. А пєрвого не празнували.

Ну як [святкували]? Готовили тоже [всі]. То там готовили, шо і вареники там, і кутю, і хлєб, і пироги якісь пекли. І холодець було мама варе. І саму вєчерю. Заставляють вєчєрю носить, у крьосних. Мама... ну, не тіки мама, ждали ми цього празника. Хустинка така, ну. Платочок білий, мама ложе туда два калача... Пекла, пекли свої калачі. Ложе два калача. Ложе туда пряники свої пекла в пєчкі, там яблуко, горіх. І зав'язує, це ми несемо, там чи до крьосної, чи до кого первого, там чи дядько, тьотка. Ну в нас дядькова тьотка називалась дядина. Дядина. До дядини то несемо. Вона... Принесли і кажемо: "Добрий вечір! Просили тато й мама, шоб ви приходили до нас на вечерю". Нє: "Просили тато й мама, шоб ви прийняли від нас вечерю". І вона розвязує тоді той платок, верхній калач бере собі, а свій калач кладе. А наш забирає. І там ті шо крашанки, там горіхи шо є – забирає наше, а своє кладе туди. І ми тоді ше [йдемо]. Питає: "Ви були в баби [Грицька]?" Та бере нижній клач... Наш забирає, а свій кладе... Тоді ми додому несемо, мамі отдаємо, це мама дає то... Інтересно було то така...

[Гадали на Різдво], да. Ну, це так, ми малі ще були, а старші. [Я знаю], по таких празніках, як Катерина, Андрей. Дівчата сапоги перекидали через хату. Де собака загавкає – значить, відти жєніх буде. Вареники варили. Це як вареники варять – ідуть до криниці набирають воду. І це несе… Нада [не] засміяться, шоб принести воду, і шоб замісить ото тіста на галушки. Було, я ж кажу, і бєдно було, ну якісь такі привітні були, веселі. А тепер на шо? Ідуть на ці діскотєки, пузо голе, [отут] голе, [нерозбірливо], в трусах

обикновенних ідуть. Та ранше ми боялися при батьку рубаху надіть. Я [нерозбірливо]. Ти виключі того...

Да. Бо баба ще наболтає...

Я знаю, я... Ранше ходили вобше, без трусов, без етого, босі ходили. Не було, не було бустгалтєра, нагрудний... Ну, такі года тоді були. От. Да. І я купила собі ліфчік, це первий раз, ходили молоко здавали, і там по десять, по пітнадцать копєєк збирала, і купила собі. Бо груди були здорові. Ну, хоть і це нехарашо розказувать, ну це розказувать оце таке воно було. І купила я собі той ліфчік, і на тот... Ну, поки ходила... А десь... його ж нада постірать, і десь заховать, шоб тато не бачив? [Сміється]. І не мама, ни тато не бачили. Ну де його заховаєш? Постірала й понесла в садок, в садок, здоровий був, на гору, та й так густіна... Тай повішала. Ну прищепків же ж не було, повішала так за то... А тоді зробила [дурилью]: тато йде на обід, відтіля, з гори, з бригади, і взяв палочку, отак, і на цей палочкі несе його отак! [Сміється]. І тріпає! В мене все горить у душі, думаю: "Боже!.. Шо ж мені буде, шо ж сказать?" Приходе. А мама йде навстречу, туда, до погріба. Ну в нас не погріб казали, а льох. По старінному, льох. А тато каже: "Шо це за тряпка в садку валяється?! Шо це воно таке? Що це воно таке?" – бо тоже ж, тоді такі були, шо не носили, цього. А мама тоді подивилася, та каже мені: "Лєна, то не твоя тряпка?" Я кажу: "Моя". А тато каже: "Якшо ти його купила, чо ти понесла його в садок, повісила?! Повішай отам он на драбину, і хай там висить!" [Сміється]. Це я щас так розказую молодьожі, які ше тоді були [дурні] люди.

Ну вдівалися, ну тобі єслі показать, ти б не повірив, як ми ходили тоді! Босі, і роздіті, о. Даже тоді ми, молодьож... Щас ходять як все голе оце... А ми тоді ходили – рукава... кофточка – шоб рукава були длінні. Тута – шоб защіпався сталінський... сталінський варатнік... Платочки носили на головє, не ходили це... У мене волос в'ющій, був такий, я ото ше... А тоді – шоб без платка не ходив не на роботу. Ідем оце без платка, ішли [нерозбірливо], ходили на тот... Ходили, платочки на голові носили. Думаю: "Боже! Яке наше дєтсво прошло". У тей страшній юбкі, у тей кофті, шоб і можна було собі рукавчики коротінькі, шоб і шия голинька була там, і [нерозбірливо] зробить хароше... Отак тоді ходили.

[Одяг] ну купляли вже, када було... Ну.. ну як купляли? Шо я можу тобі сказать? Ми ходили большинство в самотканной одєждє. Ото ткалі тоді, то з коноплі, то... І відбілювали його, мочили, парили, всьо... було як понатираєм ноги, бо воно щітай як мішковина. О. А када вже... Я – скажу лічно за себе – шо я вже в Одесі була, я купила собі токо первий халатік. В городі вже ходили длінні халатікі, городські, мені ж тоже хотілося длінного халатіка. Ну тоді вобше, на базарі, на толкушкі... Тоді казали "толкушка" – длінні халатіки шили. І я ото собі того... А чулки – капронові на ноги – я купила, коли з чоловіком ішли розписуваться. У підісят читвертом году ми шли розписуваться: він в воєнной одьожі, а я школьне платячко дівчаче, і туфельки мальчукові, і ше тіки капрон купила. Оце так ми ето...

Із обувачки тоді були, большинство шили, ботінки, такі, женскі, ми називали їх "руминки". Обикновенні так ботінки, тіки на тому, трошки так каблучок піднятий, і отут обшиті мєхом, так як щас сапожки женські. Пошиті, а отут трошки... Їх назвали "руминки". А хлопці – большинство держали скот, вичиняли кожи, свої, і шили самотканні сапоги там, ботінки... А ціле літо босі ходили. А вже як морози – аж тоді взувалися. Весна пришла, тіки потепліло – босі, повні ноги калючок, розбите, то там калючка, там на стікло десь наступив – тряпкою перевязав, і пашол.

[На празники] ну шо можна було в ті годи? Ну там десь, ну, платячко там луче, чи якісь платочок, чи шо. Ну а шо? Хлопці тоді ходили красіво. Ну, в якому смислі? Підстригалися красіво. Шия підбрита, волос назад зачесаний. Кастюмчики на йому як на… Рубашечка навипуск, поверх жекетіка. Тоді шиї вибриті. А тепер то наголо стрижуться, то позапускають вобще, як батюшки. Вуса позапускають, оце... В мене тоже обидва сини вуса, я їх ругаю! Так, синок, це пєсня... Іди бабушка тебе покорме, іди! Ідим, дітьонок, не нада! Я нікада не випускаю... Оцем бачиш, улікі... [Нерозбірливо]. Єсть усього, слава Богу.

[Чим грались], як малі були? То це, малими... На вулиці дорога здорова грунтова, пилюки отак. А ми з кабаків огудиння ото як [нерозбірливо]. Біжимо, тягнемо!.. Пилюка отако піднімається. Тоді нагортаємо отако землі той, на кучечку, л'ємо води, туда, робимо хатки там, оце таке. Не було ніяких шоб там куклу дали погуляться, хлопцям машину якусь дали. Як щас дітям усього купляють. Я помню, я вже з села виїжала. Ше тіки... када пєрву машину купили, у село, колхоз дали полуторку. То як поїхав дєд Іван Сорока получать машину, то все село стояло ждало. Він як то там за селом, на горі жив. Шо знали, вже як він буде їхать вести машину, то він додому заїде... То все село там виходили... Пєрва машина в село приїхала, понімаєш? І помню, виїхала я вже з дому, то в нас ше матацикла в селі ні в кого не було. Лісапед, і то, як в кого там велісапед – це считали багатим, "в його велісапад". Свєта ше не було. Я вже з дому виїхала – свєта ше не було ніде. Лампи, обикновенні лампи горіли. Як у кого лампа з стіклом – ти понімаєш, як це у лампі стікло? Це считали, шо багаті були. В його в хаті свєт горить ярко. А в нас обикновенна лампа. Прикрутимо, димить, вона та... Кєрасіном [заправляли]. Ну, де вгодно, то керасін, керасін брали, то тот... А як нема кєрасіну – коробочка така висока, туда наливали води, а зверхи масла трошки. І клали туда тряпку таку, фітільок, і ото то... Там диміло воно.

Радіво – радіво в мене було радіво, це, по-моєму, десь аж у підісят третьом году ще тіки радівоточки до нас у село проводили. І то када пєрва радівоточка у нас у селі як заграла, забалакала – то ходили туда всі, сиділи наче в Дом культури, слухали, шо там передають, переказують. Оце таке.

[Ляльки] шили, з тряпок, із тряпок, з мішковини. Бо такого не було. Єслі таке плаття – то латка на латкі було, ше латали. А там уже мішок, таке, шо не нада. Туда піску насипали. А тоді обшивали. Оце так. Зімою із снігу то бабу снігову качали, робили. Відро якесь старе на голову, з сажі брови робили, глаза оце так. Не було так, шоб кукли, машини. Цього не було. Сахару вобше, чи канфєт, не було тоді. Даже й в магазінах ше не було канфєт. Сахарь як там... Сахарь... ви не помните, його нема: такі, отакі пачечки робили. Як сода, оце таке, пачечка, полкіла сахару. Пліточками. У два ряди сложений, то називали сахарь-рафінад. То як дасть мама када грудочку того сахарю, то це сосемо, держимо в роті, те... Не було ні канфєт... Варили з буряка мармелад.

Ну як? Я самогонку робили, хто, із буряка. А то бальшинство пекли буряк у пєчкі. Я знаю, в мами була сестра, сама старша, це тьотка Марфа. Тоже в неї пять чи шесть дочок було, уже забулася. І ми було, мама в неділю іде... ідем, несе мама їй молока, бо в її карови не було. І я всігда із мамою біжу. За то, шо тітька Марфа пекла житній хліб, із жито, такий, як ото єсть продають... батони оті чорні. Єто... І вона було примаже зверхи так водою. Масла не було, шоб же мазать, так вона на капустині. Як літом, оце з капусти листя здорове, це вона це пекла. І в печки напече буряків, оцих сахарних, і в бочкі всігда... Це консервацію начали в яких вже годах робить? Я вже приїхала сюда в Привольне – де-то в пієсят читвертом году, в пієсят пятом начали оце консервацію... А то помідори, огурци, капусти – вони всьо в бочкі солили. І ватягували, їли. Наприме, мама дома в нас – це відер дєсять-пітнадцать, тоді бочки здорові. І бондарі такі були, робили оці бочки, деревяні. І то солимо капусту. Цілу зіму борщ з купустою, кислою.

Мамалигу варили з кукурузяної муки. Жарила мама туди капусту. Усе у таких... Ну всьо, всьо було. А закрутка це вже када пашла, це вже в пієсят читвертом году. А то всьо таке їли. [Квасили] просто у бочку помідори мили, солили, ряд помідор, а тоді... Два відра помідор, а тоді отак жменю [солі] перетрусили, і знову. І то тоді доставали ті помідори, і їсти, і з їх борщ варили. Так само і огурець. Так само і капусту тую. Всьо тот... І воно... яктось і люди не так боліли. І тепер всьо крутимо.

[А варення] – та хто там варення!.. У варення сахарь нада було, а як його не було, ніде, того сахарю. То то буряком тим. То я було йду, тьотка Марфа всігда вгощає це: борща дає, хліба того, і буряк. І я з огурцами до того наїмся! І це так жду неділі, шоб мама йшла до тьотки Марфи, і буряка сахарного наїлася. А тепер дай – вони будуть їсти? Бурякі ті сахарні? Тепер дивляться, як би канфети, та ше шиколадні.

Фрукту сушили всігда. У каждого в нас город здоровий був, багато слив-угорки було. То у садку каждий собі робив таку, ну як би тобі... е... Укапують, униз отак. Як ось роблять парове отоплєніє. Укапують вроді катьол туда. Укапуєм. Забили. Так шоб можна було залісти туда. Сісти, отак, отако може глибиною, це викопали тут. Це тут вроді як яма. А тоді туда прокапуємо лопатою так, шоб туда... Як туда топить, шоб туда дим ішов. І тама на нєт отак лопатою вирубуємо, вроді як полукруг отакий. І каждий дєлає із лісу, там же ліс, ліщіна, то все гнеться – отак десь як двері. Вона називалося "ліска". Переплітається, отако як забор дерев'яні. Єсть, показують, на то... Топимо, тою ліску ложимо туда, на тот. Кругом обгортаємо, шоб дим не виходив тот, а тута ліска. Нарвали відер пять-шесть слив, накидали на тую ліску, отак розложили по дугу, у два ряда слив, і зверхи накриваємо рядном. Самоткані рядна, тікі як тепер застьолки роблять. І тут топимо, підкладаємо. А туда тіки дим іде. Гарячий. І оце цеї сливи, день-два потопив – вони морщаться, такі моршаться, як сушаться, угорка, слива, ті шо, продають, капчьоні сливи.

Це у нас ми робили з цієї сливи. А тоді мама перебирає, вони вже стають менші. І мама сюда підгортає, туда нових насипає. І в нас... А тоді на горіще виносе. І в нас було насушуєм по три, по читирі мішка. Оцих капчьоних слив. І так саме груші сушить. І яблука сушить. І гриби збирали в лісі. Усьо сушене тоді було. Тоді не було, нихто не крутив, даже не знали нихто. Літом, як... Було тато там принесе там чи бичка якогось – це борщ, каструля того борщу, бочечки. І то зарізав, в тую бочечку на спод ложе кропиви... Кропива обикновенна, шо жале. Туди кропиви. А тоді куски мяса в соль обмачує, і.. Так як кортошка, було картошки, і каждий кусок мяса. А тоді знов: ряд кропиви, і знов ряд мяса. І соли. І тоді це... Ну як: соль упитується в мясо, юшка тая протікає там, як сок, кров протікає... Ну як не закрутімо, то ми його вимиваємо. Ну вже... да. І то хотіли... Холодільників ніхто не знав, шо це холодільники. Тілівізора нихто не знав, шо це тілівізор. І тоді ото мясо мама витягла там, читирі чи пять кусочків мяса зварила, дала нам на роботу вже, як начали, вже трошки начали луче жить. Канєшно, вони у войну на тот... І оце так, і цей, сало, мама було топить, у каструлі, називали "смалець". О. Оце так. Начали...

Ну обходились [без холодильників]! А які, а які могли продукти буть? Молоко... молоко здавали, бо нада було триста двадцять літрів молока здать. Варили їли, о. Глечики такі були. Мама тоді ставлять у пєчку, сметану зібрала – їмо, бо сім'я здорова, сир отогріла – якісь плациндики, пироги спекла. А то ж здавали, молочарка називалась, здавали то молоко. Холодільників не було, холодільнікі це вже аж когда появились. А то без холодільніка було! Утром зварила їсти, поїли, в обід начинаю варити їсти – шо в холодільніках було держать цих? Оце так жили. Щас время хароше. Ну щас це время ніхто не ціне.

Ну шо вже [готували]? Як мама було борщ варе, з своєї муки місе лапшу, бабка називалася. Б'є яйчки туда. Макітра там така череп'яна. Кашу пече. Большинство каша, кукурузяна, там пшенишна, оце таке. Там, галушки було рве, отаке, борщ, суп. Ну шо – як і обично. Зімою капусти було нажаре,

на сковородкі, кислої цеї, із бочки. Мамалига. Там большинство кукуруза була, кукуруза – кукурузу мололи, муку просівали, мамалигу варили, густу таку. Їли з капустою. Все отаке от їли. Не було, нихто не знав колбаси це, нихто... Мясо нам давали тіки як Рожество, Паска оце... Яїчка... Та капєйка, з колхоза нічо не получали, яїчко яке собирали, та на базар, продали. Бо то глини нада купить, то синьки, то мило якесь нада купить. Ото так обходилися. Так шо...

Надворі літом плита, надворі, і дровами. Дровами, кукуруза оце, кидаєм корові, кукурузяні... кукурузяні корова об'їла листву, а то... От. Ліс недалеко. Ніхто не гуляв, не буде, як оце... Вірьовки на плечі – і в ліс. Гілки собирать – ага, суха гілка, отламав, нав'язав на тот, і носили. Круглий год топили. І всі, всю зіму в пєчкі – всьо дровами. Всьо, носили, нихто не знав ни газу ніякого, ничого. Соломою ранше в хаті застилали, не було ни ковров, не паласів. Літом травою застилали в хаті, приносили, трусили. Зімою соломою, шоб босими ногами не ходить. А тоді – два три дня походили – солому згорнули до плити, в плиті спалили, їсти зварили. Знову внесли другої соломи. Оце так, синок...

[Хата у батьків] да, уже була. Невеличка така. Ну, тоді там обикновенні... Ну як? Считалися вони як дерев'яні. Не камінні. Ставлять стовби, густо. А тоді дрова товсті, такі, з лісу носили. Переплітали, так оббивали їх. А тоді верхували відти, відти верхували. У колхоі сараї як строїли – робили тоже такі опалубки дерев'яні. Вокруг так обоб'ють, а тоді... Ну, висотою десь отак, досками оббивали, оббивали вокруг. Як оце сарай, дома як строїли. Тоді, цей, робили саман такий, ну глина там, глей, котили, із соломою перемішували. І ото накладали туда, оце ось пространство... Так на тот... Воно затугавіє. На другий день, на третій – више його піднімає. Оце тікі тоді й хати були. Оце такі й сараї були. Ну як довго [строїли]? Ну, єслі ліс є, то місяца за два, за три. Поки це оббили кругом, на тот, валькувать нада, шоб вона висохла. А тоді мажуть, тоді білять. Ну там обикновенні з лісу, такі.

Та отак... Тоді ж ранше були городи здорові. Кукурузу... сіяли большинство кукурузу, бо там же ж і хліб, і каша, і мамалига – все ж з кукурузи. Качани йдуть ламають, вже як на тот. Ламаємо ту кукурузу, носимо мішками, у дворі висипаємо на кучу. А то тоді рубаємо для карови. Вечером тоді як вирубали ту кукурузу – чи то ми, чи сосєді – от ти, я, ми, сосєді, молодьож – "приходьте на оденки!" Оденки називали. Молотимо ці качани, кидаємо, ті туда, лушпайки збираємо в сарай для карови. Тоді пішли до других. Оце так робили на тот...

Кришу на хаті? А це самого [нерозбірливо]. Виставляють тоже отак крокви на тот, а тоді... Житня солома. Там обично жито сіють. І жито молотили, у дворі, роблять такі [коробки]. Це ми самі обмазували його. І молотимо. Обмолотили [те жито], а солому в'яжемо в снопики. А тада... Ну, як тобі сказать? Ти не поймеш...

[Садили] кукуруза, коноплі, для самотканої ткані. Буряк тоже, картошка. Ну, все таке, все тоже, для дому. Для чого читається історі? Ну я як чітала цю книжку, всігда "Слідами великого рейду" – я б тобі її посовітувала, я даже можу тобі її подарить, шоб ти її почитав. Када партизани в лісах ходили, сідають на привал. [Нерозбірливо], солдати сідають там, сидя сплять. А він сидить, не гнеться, і пише карандашом. Всьо: шо сьогодні де пройшли в селі, шо де случилося, де підбили, де ето – це він всьо пише. А один і каже: "Бросьте цю свою писанину!" А він каже: "Пройде война, пройдуть годи – і нашу писанину буде історія писать, будуть люди будуть читать". І воно точно: читаєш. Хто б знав, шо вони робили?! Де вони були? Як над ними тоже? І без їди були, і без тот, і... Для [цього] воно називається "історія". Я любила історію. Як оці, я в хлопців уже брала, мої брати як ходили в школу, вже послє – я брала... Тоді книга була "Природознавство"... Ну оце таке, синок. [Книжок] нє! Таких, із бібліотеків, не було. Це я читала всігда, в хлопців брала "Історію". Запомнились мені які вірші, які хлопці було читають, та там... І природа... Ну больше все я історію любила читать. Там всьо пишеться, і мені інтересно було.

[Біблії] цього не тот... Тато в мене – він вобше!.. Він як умирав... Він на батюшку... Ранше ходили люди, ходили, їсти хотіли, ходили понад хатами, просили. От було старики, де не було чим питаться. В його так торбочки, полотно, тіки напополам так перерізане, тут [держить]. А ця половина [вужча]. Счіталось як мішок напополам. І це ходили. І діти ходили, і мужики, і баби. Це прийдуть у двор, як нема хазяїна – ранше нихто замків не було. Уходять із дому – коромисло, на дверях отак упоперек поставили. Прийшов чоловік – ага, нікого нема дома. У хату було коромисло. Оце такі замки були. І ходять було люди, у кого не було чим питаться – це прийде коло воріт, і стоїть, собака гавкає. Вийдемо, дивимся – стоїть чоловік. Стоїть, і хреститься. Значить, він їсти хоче. Шо є... Ми не казали – хоч і самі голодні були: було картошина десь іспечена, пол буряка – винесем. І тато казав, шо "луче дать старцю" – старці на їх казали... "Чим – на батєшку казав – як тому дурисвіту." Він на батюшку казав "дурисвіт". Він похрестився, помолився, йому принесли, дали. "А то чоловік – каже – хоче він їсти".

І то собака гавкає, вийшли – стоїть коло воріт. Шо є, понесли, дали. Нема шо дать – гукнули, налили в кружку тої болтухи: "На попий". Бо чоловік хоче їсти. І так я звикла, і так ось своїм дітям кажу: "Прийшов чоловік – нікада не випустіть чоловіка". Чоловік може вмирає, їсти хоче, а стісняється сказать. Я сама така! Я буду голодна – я, я не випросю. Вже як пригласить чоловік – і шоб я сказала "да..." Другим разом прийду, чоловік – ну так хочеться того, шо він – а постісняюся сказати. І от у мене діти – було невістка старша, було син в мене старший у Баштанкі. Той тоже такий, як я за то... А вони були зразу – та шо ж, не вспів чоловік зайти?.. Він каже: "Я так ріс. Так мене мати воспитувала". Поділися, і воно, Бог тобі дасть.

[Шо виганяли], например... були люди такі! Шо тот... Ну ми никада! Раз чєловєк прийшов – його нужда заставила. Воно їсти хоче, пришло. Дасиш йому – він ложе, те, шо дасиш, там чи картошину якусь, чи буряк, шо є – він перехреститься. Він хреститься, він стоїть молиться, за твоє подаяніє. Він уже з добра не прийшов в народ просить. Єсть із сосєднього села приходе і просе. Було, було, було! Каждий день, каждий день були циї, прохарі. Ну ми никада никого не випускали. Никагда. І своїм дітям сказала: "Є – послєднє – переділися, ну чєловєка не випускай." А для... Тато мій як помер, він казав: "Я як помру – шоб того дурисвіта я не бачив. Луче дайте бідним".

Даже я вже в Одесі була, послє войни було багато тоже, із фронта поприходили – без рук, без ног, без глаз. І їх [дєтки]... Я знаю, льотчик один був: потіряв зрєніє, потіряв... Ну, самольот упав, був без етого. Ноги в його так оце одрізані. І він на глаза не бачив, горів в самольоті. І його було на Привоз це привозять, діти, калясочка така невеличка. Він оце в цій калясочкі сидить, і діти його ззаду котять, на тих коліщатках на базар. І він ото в варотях тіки туда зайде, базар, де продають – і він там ото сидить, іграє на гармошку, а... Красівий сам. Ліцо так обгорівше. І він співає воєнні ці пісні. І дєтки коло його сидять, фуражка так. Люди йдуть кидають йому, кидають, він налапає шо там... Діти... Люди єсть приносять і хліба покладуть там, і продають шо там, помідори, яблуко дають. Ті дєтки в торбу складають. Када його перевозять через дарогу – на трамвай, ни автобус – останавлюються, потому шо бачать, шо везуть калíку. Да. І я було, дівчата другим разом ідуть... А я каждий базар, каждий виходний ішла на базара – шоб оцим нищим шось дать. Він ото... Запомнилась мені пєсня, шо "жена молодая, найдєт себе мужа. А дєті отца нікогда!" Я оце приходю, і стою всьо время коло його. Шо зварю там дома, чи спечу... Хоть і самі не дуже ще їли в Одесі, бо робили, після вiйни заработки були не тот... А я йому всігда кидала.

А у циган нікогда не ворожила. Я не вірила в їх. Я знаю, шо тато мій, сам Вінницької області, а мати Одеської – тіки їх розділяв оце Чорний ліс, шо з того. А тато вириднявся... Тато жив тут у матері, у Одеської області, а тато вириднявся, тоже: дядьків багато, і три брата їх було, й тьотка, й сестра, і тьотки – багато. Жили в Червоній греблі. І в їх по сосєдству родився хлопчик, на обої глаза сліпий. Антоша. Ну на його Антоній казали. І йому – ше читири года не було – і він одгадував людям судьбу. І каже... Ну, вобшем, шо, шо було в чєловєка, і шо є, шо буде – він це всьо розказував. І йому батьки ришили... Кажуть люди, шо йому нада купить книгу таку. Він.. як... Він раждьоний цим, понімаєш? От Бога він оце раждьоний... Цим... Він обіжений цим усим, ну йому від Бога оце одгадувать людям шо єсть.

І йому купили книгу, таку, як оце Біблія, тіки каждий листок чорним шнуроком переділяний. Це прийди, йому скажи, в яком ти місяці родився – і це він шнурочки ті щітає – ага, в дєсятом місяці – це в ноябрі ти, чи в октябрі – і він каже всьо. І тато, пішов тридцять третій рік, у тата шось украли. Ще ж вони самі собі хазяйнували, шось там украли. І тато пішов же це ж туда, до дядьків, і зайшов же ж до його. І він – оце стоїть раз чєловєка почуть голос, і він слєдущій раз знає, хто це прийшов, і по імєні він запоминає. Када тато прийшов, а він і каже: "Шо, дядя Іпатій? Кража?" Тато каже: "Да". Чи курей покрали, чи шо. Ну, свої люди, такі це, то... Ну й він це каже: "Дядя Іпатій, хочте, я вам розкажу усю вашу судьбу для всей вашой сім'ї? Шо кого када жде?"

І каже... Він на дітей не казав "діти", а казав "чадо": "У вас сім'я із скількох чадів". На тот... Ну в нас усі у сім'ї блондіни, тіки я і брат такі ото, чорнокожі, наче циганва! Він каже, шо будете жить усі, довго, в парах. Одне чадо в вас тьомно-русе – на мене, сказав – у їй нема ні щастя, ні долі. А тато йому й каже: "Антоша, як це понять? Шо нема ни щастя, ни долі?" А він каже: "Чєловєк рождается... От як у карти гуляють, єслі яка карта... Вобшем, – каже, – каждий чєловєк рождається, на каждого чєловєка мінута єсть. І єсть, як от кажуть, проіграшне, пусте, нема нічого – як от лотерею тягнеш, отак чєловєк рождається у пусту минуту". Значить, він сказав: буде трудяща, буде добра, ну в єй одна пустота буде внутрі.

Тато прожив довго з мамою. Брати всі на тот, одна я оце осталася, в тридцять два годи вдовою, я осталася. Да. Тада, проходе время, у тата були лошаки, на лошаках, купляв же ж, шоб самим ще ж хазяйнуть. І цигани ранше їздили, шатро таке здорове, як, ну, як... ну, як вам показать? Здорова така, наче як балгура така длінна, накрита палаткою. І то цигани куралєсілі, кого обкрадуть, кого видурiть шось, як гадали ранше. І тато утром устав, пішов у клуню – клуня одкрита, двері... Ну, сарай був, в нас клуня казали – а лошаків нема. А тато сразу, через гору, до Антоши. Тато тіки зайшов у хату: "Здрастуй, Антоша!" – "Здрастуй. Шо дядя Іпатій? Кража?" Тато каже: "Да, лошаків украли." А він каже: "Дядя Іпатій, кидайтеся на схід сонця, найдете. Ну на обратном путі бережіться, бо вб'ють". Да. І тато знає, шо він села до села, отак [навпростець], значить, він кидається сюда, як іти з Одеської області, сюда – це на схід сонця.

Іде тато від села до села, питає в людей – не бачили? Ніхто не [нерозбірливо]. Їхали цигани, заді два красівих лошака [висять]. І тато так ішов, від села до села, по трасі, питав, і дійшов аж до Кривого Озера, цей, Ніколаєвська область, оце Одеса-Київ іде траса, і [нерозбірливо]. Уже Ніколаєв, уже на тот. І там недалеко базар. А коні сільно чуствують... ну як, запах хазяїна, свого. От коти – чо вони всігда труться у чєловєка, під ноги... А вони [оце] запах оце почують – вони на всю жизнь запонинають запах свого хазяїна. А коні – тім болєє. Вони сильно запах хазяїна. І він зайшов в Криве Озеро – лошаки стоять в цигана. Да. І тато пішов оце ж сюда, до участкового, чи шо, тоді були, і прийшли, і кажуть, шо мої лошаки тута. І приходять питають:

“Це ваші лошаки?” Лошаки [нерозбірливо] [появився] хазяїн. Да! Кажемо – якшо ваші, хай забирають. Тато став тіки цих лошаків збирать, вони шатро раз – і поїхали. Тато [нерозбірливо] вони в ліску стоять з шатром. Шо тато був [би] їхав мимо їх – вони б його вбили, лошаків забрали. А так Антоша... Так вони, поки тато додому доїхав, вони в трьох місцях його перестрівали. От, наскіки людина рождєнна!.. Пусть она так обіжена, а він рождєнний від Бога, шо він [не] міг сказать цього... І так і получилося.

Мало, мало, таких одарьоних людей [було] . Мало, да. Ну єсть раждьонні люди. Через шо єсть ось кажуть, допустім, які предсказують історію, разне, шо, шо буде?.. Так воно є. Це чоловік раждьонний. Тута нє. Не чула я таких, шо були. Сідай, синок, коло нас трошки. Ось парєнь ходе. Історію села... Шо ти хочеш?

Син: Та так, сухий хліб [отдам].

Олена Євпатіївна: А. Ну поймав шось?

Син: Та трошки поймав.

Олена Євпатіївна: Історію села ходять ось питають. Де було, када, шо. Я укажу – в музей пойдьош, там історія села вся на віду. Можете все... Все записано, там тоже... ну, питають, як ранше жили, люди...

Син: Та [вона] розкаже.. Шо не нада...

Олена Євпатіївна: Ану покажи, шо наловив там!

Син: Та... Мєлочь. Якраз те, шо ти любиш.

Олена Євпатіївна: Хе-хе! О! Цей раз у мєлка, у той раз у тебе крупна була. Ну ничо, на сковородку буде. [Сміється].

[Як] лікувалися?.. [Лікарень] не було. Тоді всьо травами лічили. Роддомів тоже не було. Бабці це принімали на дому все. І так само і лічили і каров, все, і людей, травами лічили, все. Не були... лікарні це ці образувалися. А то всьо... носили, як кажуть, ціле літо, босий ходиш, тряпкою, хліба кусок зажував, заліпив, тряпкою перевязали. То так коли вже... то трави. Збирали, например... трави всі лечебні, ну нада знать када яка трава цвіте. І іменно тода, на, када она цвіте, рвать. Када, допустім, той, осьо звєробой, трава – і пєчєнь лічє, і почки. Заварювать і просто пить вмєсто води. І так само ось шпориш. Вроді би шо бджоли... бджола нікада не сяде на погану траву. Вона сідає там, де трава цвіте. І бере пилок звіціля. І мед носе. А мед же – мед употребляємо це з ціх цвітів, які бджоли носять. О. Так само ось холодна м’ята, так... Ну все таке! Кора із дуба, вона тоже полєзна, заварюють. І от ранше ці, оце, шиповнік, рвали, сушили. Ну чай заварювали, вишню в [нерозбірливо]. В сад пішли, гілки, мама відро того, казан на плиті заварила, воно коричневе таке, пахне тим... Отаке, лікувалися, як той казав...

Син: А ось оце, як кажуть, примєри, [баба] Настя, ось тут, рядом. Вже давно її нема. Я ще малим був, первий [старий] брат. А за річкою [нерозбірливо] гуляєм, дітвора. Як мені каласок у глаз попав. А воно ж каласок, знаєш, воно ж таке мілєньке. Як попало – не могли витягнуть. А баба ж Настя – помниш це? Дєд Прошка, всьо.

Олена Євпатіївна: Ага

Син: Гукають – “іди сюди!” Я приходю... Нихто не міг нічого здєлать. Баба каже: “сідай”. Сів. Баба підняла і язиком – щіть! І язиком і витягла.

Олена Євпатіївна: Да!

Син: Баба... Проходе пару днів – ганяємо! Знов уж... Прошло воно вже, просльозилося, ну бігаєм. В ухо комашка залізла. Я аж десь чую, шо вже десь тут вона. Баба знову: “Давай, йди сюда!” Приходю, баба... Алоє ж, столітник, алоє. Баба кусок – раз! Сок видавила, ложку, ага, на кірогазі трошки підігріла, раз – улила мені в вухо – комашка сама вилізла. Бо якшо цей – воно густе, а як нагріте – воно жидке. Ну як, не кипяток, а теплим, раз – залила баба, і камашка сама й вилізла. На ось – вона показує [на ту], добра така. Отак, а так – ну шо робить?

Олена Євпатіївна: Єсть у чєловєка сухий волос росте – просто на глазу там, от під цим, волос росте. Тіки шо ми не бачим. То вроді чєловєка муляє, і муляє, і вроді нема нічого, чєловєк... Больніца нічого не поможе. А ось [Валька] Шерстюшка – вона це піднімає, на тот... І язиком. На тот... Хоть шо де паде – і вона язиком відтіля... Баба Марюха була, Валька Шерстючка, када...

[Як лікували] худобу? Ну худобу тоже так: хто чим. Маслом там... Ось, допустім, в корови желудок став. Чи залажують палку, чи качалку, у рот, заливають маслом посним, а потом з огурців цих, шо... ну, під капронову кришку ложать, не закручують, а такі, малосольні – розсолом заливають. Оце так спасали корову.

Роди приймали, да. Ну як? Жінка начинається... Пологи начинаються, гукають бабу, вона приходе, приймає тоже, так само, і пуповину зав’язує. Замотає там в тряпки, шоб... Думаю: підождемо. Ото [так] : штани десь порваті, з самотканої ткані, там рубаха – оце то... Тьоплінькє [нерозбірливо]. Оце так. [Обряди...] Хто? Нє! А ми її називали тоді вже “нанашка”. Ну як хрьоста вроді як мати, шо... То баба... Несемо їй – як вже підросла – несемо вечерю їй, мама там дає шось – ми несемо її.

[До вагітної] тоді... а хто ставився як? Робили тоді, ніякого дєкрєту не давали. Шо я вже, осьо, например, в Привольній вже була, шо рожала. Дєкрєтів не давали, робила до посліднього дня, ніяких... А січас по три годи їм дають, шо дєкрєт, ше й гроші плотуть... А тоді нихто нияких ни грошей, ни... Батьки наши, например, робили... Мама... Тато помер ранше, мама получала шось там двінадцать рублєй. А так вобше не платили пєнсіонєру

Син: В скіки баба Дуня померла?

Олена Євпатіївна: Га?

Син: Баба Дуня в скіки померла?

Олена Євпатіївна: Дєвяносто п'ять год і пять днів. Вона прожила. А нихто же ранше, пєнсію не давали, робили до... до упаду, поки не помер. На пєнсію ніхто не йшов. А дєкрєтне це аж када начали давать. Ровно два місіця після родов. Я Мішу однесла в садік, два місяці побула з ним дома – цей, на роботу, в бутилочку молока налила, з манкой, літрова банка молока з манкой, понесла йому, в садік. І принімали ж люди, й гляділи, по два місяці дитині. А тепер по три годи сидять дома.

[Дітей] да! Хрестили. Ну як? Було, і на дом гукали батюшку. Тоді большинству на дом гукали. Це тоді вже стали носить, вже Мішу в церкву носили. А то, як ше я була дома – то гукають батюшку, додому, вечером там, чи када. І штук читирі чи пять там тих, кумів, і то він дома там ото похресте, ото... Ну, вибирали куми, у каждой, ну як... Ну своїх. Своїх когось. Це тепер ось там беруть багатих... от він йому й не родич, ніхто – багатих беруть. А тоді большинство своїх родственніків брали, у куми.

Ой, якби розказать, як ми познакомилися [з чоловіком]!.. [Сміється]. В мене... Ти виключив ото шо?.. Шоб не то... Він служив, в Одесі. А я робила, на заводі, завод запасних частин. Ну, гулять ми не ходили в город, бо не було в чом. Нас большинство общєжитія були по двадцять пять чоловік у комнаті. Ми всі... мєжду нами було чи четверо таких, шо багатших – а то всі такі із сел'їв, шо босі ходили. З роботи пришли – тоді ранше вязали то, крючками, із ниток, своєї, якісь кружева, вишива. І то ми там сидимо – Муся, Дуся, Валя – вся така біднота. А вони недалеко від аеродрому, їхня там воїнська часть, вони приходили. Чоловік мій грав на гармошкі. "Добрянка" тоді називали. І в їх там площадка [кругла] була коло общєжития. І то він приходив туда грать. Як салдати: хочеться ж їм піти в увольнєніє.

Ну, цей, гуляють, чи грає він там. Пограв, вони потанцювали, та й заходять. Три стола стоять там по комнаті. Ну як, кімната здорова, длінна, каждий там шось посідають, чи їдять, чи тот... І вони приходили всігда в це время, інтересно, вони як приходять – вони бачать, як новинькі які там. У тому, цей... Ну, приходять, ми сидимо собі, вяжемо, вони сидять коло стола. Їх, із села з нашого, три чєловєка, разом служило. Да. І вони пришли в це обшежитіє, до нас. Я сидю з дєвками, в'яжемо, вишиваємо. Я так спиною со стала отвернулась, оце на цю сторону, на кроваті сидю вишиваю. Да. А в мене коса длінна була, нижче пояса, заплетена. Воно знаєш як, по косі зразу вгадали, шо з села ще дівчина. Бо ті, шо в городі – вже попідстригалися, стрижки поробили, плойки, чи ті, завивки. А мене зразу узнали, шо я з села, бо коса ше длінна висить. Да.

Ну це сидимо вишиваємо, вони на тот... І потрошку, потрошку вони до нас підсідають, сюда, з-за стала, заглядають [в ліцо]: а чо ви гулять не йдете, а чо ви на танцплощадку. Ну, однім словом, пішли... Ну він мені тоді вже сказав. Два вечира чи три прийшли вони до нас, і каже, шо у [двадцять] читвертій комнаті новинька, з косою. А він і каже, шо... Тоже, бєдно жили, батьки його через, тут от, мати... Їх четверо було. Тоже, батька на фронті вбило, жили тоже бідно. Каже: "Оце буде моя жінка. Я на ній і женюся. Вона бідна, і я бідний! Бо то вже – каже, – цей... Ше вона не розбалувана, з села".

Ну і трошки, потрошки, він прийшов... Він і каже мені... Дві неділя ми з ним повстрічались, він мені каже: "Давай розпишемось." Мене вдивило так, кажу: "Ти ше служиж! Розписуваться – куда?! Де жить?! І шо жить, куди? Я тут хоть в обшежитії, а поженимось – де я буду жить?" Мене це... понімаєш, насторожило, шо де, де жить, да. Ну, він тоді, знаєте, як солдат... Він старший був. Він міг там десь простіньку яку взять, чи наволочку. Давнє, знаєш, походять трошки, списують, на тот... Ну а солдати будуть держать. Да. Ну, вобшем, уговорив він мене. Подаємо ми заявлєніє. Їх два із одної часті женяться – із шеременьївської часті. Із-під Ніколаєва. І він це ж звідціля. І Галка – це ж ми в одней комнаті живем. Назначають нам на яке число, шоб ми пришли. Йому розрішила воїнска часть, це є по воїнському білєті жениться. Пришли ми в ЗАГС подавать заявлєніє. Одне заявлєніє написали спортили, друге заявлєніє написали спортили, третє... Я кажу: "Всьо. Можна оприділить уже, яке життя буде." Ну, назначили нам на двадцять восьме, по-моєму, апреля. У піїсят пятом году розписуваться.

Пішли ми, розписалися. Ну яка свадьба? Ни мої батьки не приїхали, ни його. І які свадьби гулять, як нєт ніде нічого? Розписалися ми, пішли у центер города, туда, на Дєрібасовску, як у Одесі. Ми з Галкою взяли по два пирожка з капустою, по три копейки тоді пирожки були. [Сміється]. Да! А чоловік мій, Вася. Із Жоркою – по бокалу пива. Оце в нас такі розпісі були.

Пожили трошечки – я в общєжитії, він в казармі. Тут їм приказ прийшов: воїнска часть удаляється... ну як воїнська часть – на одном місті не були, вони перебазірується. І воїнську часть грузять на платіформи, знімають полностью, там... Ну, вобшем, шо є при воїнській часті! Грузять, і цей, у Бєлгород-Дністровськ. На, на Ізмаїл туда. На Дунай. І вони виїжали – я остаюся солдаткою. Остаюся в городі. Він поїхав. Поїхав, служив він ше там. Када приїжає, я робила, робота тяжола, в літєйном цеху: метал плавіться. Я послєднє время втулки для паравоза отливала, формувала, робота тяжола. Да.

І він мобілізувався, приїжає, забирає мене сюда, в село. В село, ше всі хати, ни одной хати ни під жилізо не було, ни під шифер – всі ше під соломой. Да. Дірєктор його не отпускав: подивився, шо він до армії робив кузнєцом, там робив він об... ну як, чи старшина, чи... Старший він був у їхній часті. І дірєктор його оставляє. Шоб остався у нас у заводі мастєром. А він – та ні, та в жінки работа тяжола, та туда та всьо... Каже: "Ми жінки роботу найдемо льогку, яку схоче, тіки оставайтесь в нас у заводі. І дамо вам квартіру при заводі". Мужське общєжитіє було в заводі, туда дальше. Ну, через проходну вона всігда проходили по тим, пропускам, були в їх. Ну, вобшем, розщіталися ми, приїхали сюда.

Приїхали сюда, пожили трошки в матері... Я кажу так, як воно... Приїхали – ну шо – в нас один чемойданчик. На мені кафаєчка, на йому воєнний бушлат. Ну, там, дві простінькі, дві наволочки, шо він там, на портянки ноги, таке все. І гармошка. Приїхали – мати думала, шо може ззаді якийсь контейнер йде, та кажуть: "А де ж ваші вєщі?" А він дивиться та каже: "Які вєщі? Оце наші вєщі в чемойдані". А вона хотіла багату невістку, та й каже... Вона протів була, шо він женився. Бо ше брат, сестра була, робить нада було – а він жінку привіз. А вона каже: "Як ти думав жениться, так нада було її прислать сюди, шоб вона заробила хліба тут. Адвези її, де ти її взяв". А він дивиться на неї та каже: "Ма! Ну це ж не собака, і не кошка, шо взяв, і одвести викинуть. Я її брав для себе. Якшо вона вам не нравиться, шо вона бідна – а ви багаті? А ви багаті, шо на то? То я пойду на квартіру". А вона каже йому: "Давно було пора".

І ми... Дядько тут був... Ну, [нерозбірливо], робив на кладовій. Старий він уже дядько був. А він знав, шо мати не хотіла, шо Вася оце женився. Та й каже: "Вася! Переходь до мене на квартіру, та й будеш жить. Бо вона тебе розведе. Переходь – шо ми будем їсти, то й ти будеш їсти". Я знаю, як тяжило було жить!.. Ни хліба, ни до хліба, ни кроваті немає. І переходить. Прийшов і він – ни я ни вечеряла, ни давали вечерять, ни гукали, і він не пішов. І снідать він пішов у кухню, тоже, я не їла. В обід він прийшов, посидів – не гукають, шо йди обідать. Ну хай я, як невістка, а він син ваш, родний! Він каже... Кравατку ми купили собі тут, а матраса не було. Ми у три мішка з кукурузи лушпайків оце набрали, і тот, і такий матрац був. Каже: "Збирай кровать, і там, ложки які, відро, сковородка, друшляк – пойдем до дяді Вані".

Прийшов... Я пособирала все, він прийшов з роботи вечором – не гукаю мене ничого, ни мама не каже ничого, ни сестра. Розібрали тую кровать – він сєтку на голову, я ті два [конька] під руки – і пашли. Недалеко тут. Пашли туда, пришли, забрали ці мішки з лушпайками, однесли туда, там відро... Пришли до дяді Вані, він на кладовій робив, продавав тоді там то мясо, то таке все. Фєрма здорова була. Пришли – як шас помню: тьотка Варька на плиті в казані зварила картошку пополам із мясом, тушена, і витягнула огурцив із бочки, на столі поклала. В мене аж слюні покотилися. Три дня не їла ничого. Картошка, мясо, пахне... І це там ми жили, у його... Вечером повечеряли, смерклося. Сосєді знали, шо це мати нас випровадила.

Я на неї не обіжалася, і зла не держала. Вона хотіла сину багату невіску може, всьо. Ну так получилося, шо не ми вибираєм, а діти вибирають. Так же ж? Так. Стали сосєди приносить: той полхлібини, в кого яка була, той картошки трошки, той якогось квасу, той квасолі. Я принімала ті подарки, а на другий день кажу йому: "Знаєш шо, Васю? Я в'їду в Одесу. Чо це я буду... Калікою... Каліка, шо я буду принімать оці подарки?" А він каже: "Вийшли на квартіру – будем їсти сухарі, ну я не хочу, шоб ти болталася по світі." Да.

І ми до весни там у дяді Вані прожили. Не дала вона ни картошини!.. Картошки скіки накопали, нам люди позносили.

І був тут предсідатєль, ше його в армію проважав, як він в армію йшов, він був... І узнав він, шо це ми живем на квартірі...

Син: Гросман? Чи хто?

Олена Євпатіївна: Да... Ну тут був [Сашки Кусачки] брат родний. Тим, предсідатільом. І каже: "Васіль Кирилович. Чо ти не сказав, шо ти пішов на квартіру? Чим ти живеш?" А він каже: "Нам люди поприносили". – "Йдьом у кантору". Пішли в кантору вони. Кантора тут була рядом. Він [дав] накладну: "Йди на кладову". Виписали центнер картошки, центнер муки, тоді цибуля там була, і сала, і мяса, і масла постного. "Випиши, шоб ти галодний не йшов, у кузню, галодний молотом не бив". І так ото ми жили з ним.

Весна пришла, нам оце мєсто, де ми построїлись, це тут сарайчик був такий, і звозили сюда мусир. І нам колхоз наділив оце мєсто під стройку. І він іде на роботу, а я – воли були тоді – запрягаю волів, у ярмо, і там, по горі ходю, збираю каміння в підводу, й привозю. І це ми навозили, і тут стєнка була, каменна, і ми ту стєнку [звалили]. Хату – прийшли хлопці, просяні такі – й гуртом зійшлися. Це вже я пристраювала після хазяїна. А ото був тіки передня хатка, і то пєрвє вікно. Це ми вже пристоїли. Ми три года жили без криші.Толь змазали, наложили туда толі в два ряда, каміння накидали, шоб вітром не здуть, і ми три года ото жили без криші. Поки гроші собрали, шоб трошки... В Новополтавкі тьотка родна в його жила, там чоловік робив на елєваторі, він нам достав на хату, на ліс, на кришу – він то достав. І ми волами ночю поїхали, туда, нагрузили, ми того лісу привезли.

Жили непогано. Він хароший був мужик. Він нікода мене не оскорбляв. Хоть і бєдно, но дружно. Вона тоді стала ходить. Я її все просила, я їй даже нікада не казала, шо... А тоді трохи [осталася] сама, він заболів, льогкими. Пять год пошти з половиною постєльно лежав. Дєтки маліньки. Осталася. Хату вже сама цю достраювала, докривала. Чим могла – тим держала хазяйство. І мати, значить, каже: "Я не права була, шо так..." Я її було нікода не випустю, шоб не покормила, мати ту... А потом...

[Чоловіка звали] Вася. Василь Кирилович. Тридцять второго [году]. Він...

Син: Двадцять шостого числа цього місяця було сорок адін год.

Олена Євпатіївна: Як помер він. Сорок один год. Це пройшло. В прошлу суботу, ця, шо пройшла – було сорок один год, як він помер. Васіль Кирилович. А, Парафіло! Парафіло, да, Парафіло. Хароший був.

Син: А ше там в музеї ця династія.

Олена Євпатіївна: Да, там і менший син, і старший, і я [нерозбірливо] от колхоза. За харошу роботу.

[У нас] яка свадьба? Два пирожка, з капустою, і по бокалу пива. [А раніше] бачила. Ну свадьби були ну як? Засватали, а тоді назначають там свадь-

бу, када. І, допустім, в нас у пятницю. Тоді у суботу всьо зробили, тоді у неділю другий день погуляли, і всьо, як обично. А в нас там було... Та це навєрно й в западі і досі так. У пятницю це каравай печуть. Тут шишки, а там такі караваї круглі, шо в пєчках печуть. Це родсвєнніки тіки, свої, молоді, приходять, печуть каравай. А тада, у суботу, послє обіду, нєвєста у цвітах, і лєнтами, там усьо. Ходить, гукає свої дружків. Подружки, там скіки, вона з ким дружила, свої родичі – там чи восім, чи дєвять, чи дєсять. Гукають їх, і ходять понад хатами, у кажду хату, де молоді є, і ходить, і просить: "Прошу дівок на вінок." Шоб це приходили, після обіду, це ми йдемо, музика грає вже в суботу, там у їх, у нєвєсти, і ми йдемо, це там гуляємо, танцюємо, це на тот. У суботу. Вечером вона йде в суботу до женіха, приглашає із весілля на весілля. Ну тіки так, шоб не встрічалася вона з женіхом. Він іде, як баче, шо нєвєста йде – він піде десь дальше, другой строною, ховається, шоб не... Це погуляли в суботу.

А в неділю – він у себе дома, з своїми приглашоними, музика грає, вона у себе. У неділю, якшо вони йдуть вінчаться, він приходе – там на двінадцять, чи на скіки, назначили ту ж... ну, вінчання. Він приходе, забирають там її, угощають, [содють]. Дівчата його, боярина, вішають квітки на груди. І ідуть чи розписуваться, чи вінчаться. Тоді вийшли – чи то з церкви, чи то з розпісі – він іде з своїми родствєнніками до себе, музика його проважає, грає, а ця йде до себе. До вечора гуляють каждий у себе. Вечиром приходить він із своїми, з музикою, з усім, і тута сідають, угощають, і дарять, дарять, нєвєсту. Подарили... Ранше ж... тепер гардіропи строять, там шифанери, все. А тоді скриня така, сундук деревяний. Збитий, як ящик. Ото там придане. А придане яке там – подушка, рядно, одіяло – ото все придане. Хто давав стєнки, так, як щас? І він її забирає. А тоді вже там його дорять. А її родствєнніки тут гуляють.

У понеділок, це ідуть, музика, ідуть, збирають, допустім, від нєвєсти скіки є родичів, і з музикою ідуть збирають курей. Оце такі обичаї. Каждий должен дать курку. Чи курку, чи утку, чи гуску. Це ізбирають. Це вони ше понеділок гуляють. У вівторок ше похмеляються, доїдають тих курей, чи гусей, всьо. Аж у среду кончається свадьба. А тут – у суботу разом розписалися, посиділи, повечеряли, розійшлись – і всьо, свадьба кончилась.

Сватання як проходе? Це ну назначають там када сватання, нєвєста готується, бо свати приходять. Вони приходять, допустім, женіх приходе до нєвєсти, сватать. З женіхом – скіки він там бере: чи два старости, чи три. Їх, мати його перев'язує рушниками. Це свати йдуть. Хлібину дає, водку там. Ну, обично з хлібом ідуть же. Бо без хліба не йдуть... Приходять же ж туда, до нєвєсти, сідають. Приказки які їхні – "чи согласні ви дочку замуж отдать, на тот". І, як уже согласні там, на тот... Тоді вже його, нєвєстина мати перев'язує... Тоже, від нєвєсти старости сидять, перев'язують рушниками. Тоді вже нєвєстина мати перев'язує навхрест вже. То вони по одному рушнику... А тоді нєвєстина мати вже перев'язує ше по своєму рушнику, на согласіє, шо вона віддає свою дочку. Тот... І гуляють, назначають там на када свадьба, і готується. Женіхових, женіхових старостів [перев'язують]. Ото, допустім, в тебе є, ти йдеш по свою нєвєсту... В тебе є там брат двоюродний, чи родний, чи дядько – ти взяв там два чоловіка, чи три – мати твоя перев'язує їх рушнику. Це старости. А вже як согласна там нєвєста на тот, шо тут – значить, нєвєстина мати ше по одному рушнику, свойому, [вішає], в знак согласія, шо вона віддідає дочку, й назначається свадьба. Оце такі ранше обичаї були.

Ну а тоді, год як проходе, там вони що там... Тепер шампанське оставляють, через год розпивають, а тоді бутилку самогонки. [Сміється]. Оце таке було!

[Самогонку варили...] Ой!.. Та там з покон віков...

Син: [Сміється].

Олена Євпатіївна: Там з покон віків буряки, то там самогонка в каждого... Я ж тобі кажу: поїхала кадась до матері, до своєї, у гості. Ну я вобше із дєтства не употребляю нічого, самогонку. Да. Та поїхала до матері, та вона мені ше часто розказувала, узнала, шо я приїхала, та й гукає [нерозбірливо]: "Іди!" Я пішла. А вона якраз свиню зарізали. Свиню зарізали, та вона: "Та гайда в хату! Та я тебе пригласю..." Мені думається, шо я так як балакала, так і тут. А тоді як приїхала – тут якось більше на "а": карова, вада. Ось поїхала, вона каже – ой. Яка ти кацапка стала! Кажу: "Яка?!" – "Ой. Ти так інтересно балакаєш. Гайда, та вип'ємо трошки".

Син: Ну там болєє чистіший український.

Олена Євпатіївна: Да. Прийшли, зайшли в хату. Вона якраз колбаси в єї в пєчки пеклися, пахнуть, все, зарізала свиню. Хліб витягнула вона поперед із того. Кладе на стол графін. Ну в нас кажуть "карафка". Графін кладе такі трьохлітрові, самогонки на стол, кладе хлібина оце печена, калбаси, мясо. І ставе гряньоні стакани – оце, шо ми воду п'єм. Вона ставить стакани на тот, і наливає оцеї ж самогонки. Не казали самогонку – "Марія Демченко". Бо ранше Марія Демченко виращувала буряки, передова була. І так цю самогонку називали "Марія Демченко". І вона налила, чоловік її був десь із Молдавії тоже, приїхали на заробітки туда, та й женився на ній, і остався. Дома сім'я. І вона наливає йому, у той граньоний, собі, і мені. А я дивлюся. Та кажу: "Кому ж це ти третій той наливаєш?" Вона каже: "Тобі". А я кажу: "А я вобше не п'ю, нічого". А вона: "А як це можна жить на світі, шоб не пити?" Я кажу: "Я любітєль поїсти, а пить я не тот..."

Ну, випили вони, по тому стакану цьому, випили. Собираємся йти додому. Посиділи, вони мене як не приглашали – я не пила. Да. Вона каже: "Щас я тобі..." Так через город, через слєдущій, до матері. Вона поклала мені два кольца колбаси, такої, мясної, кровяної, хлібину спекла, мясо дає.

І каже: "Вечером ми підемо до Петра..." – до брата мого, а вони куми – "та й приходь і ти, та й посидимо, та вип'ємо". А я кажу: "Та шо ж посидимо, вип'ємо? Ви п'єте, а я слині ковтаю". Ну, принесла я то всьо мамі, кажу "Галя дала осьо". Вечером ну нада ж йти до брата, бо ше ж не була. Приходю ж я туда, вони вже там сидять. Стоїть знов той графін повний, цеї самогонки, і тоже ж принесла калбаси, туда до Пєті, і я ж приходю. І знову вони оце наливають – шо брат мій, шо його жінка, шо вони – в ті граньоні стакани. Я кажу: "Боже, ви ж алкоголіки", – на це ж... А вона каже: "Ой!.. Я йду на роботу – утром випила стакан, та й наїлася чого угодно – чи якогось сала, чи цибулі, та й пішла!" І вони це вдивилися, шо я не п'ю. А вони, вони вже витягнулися, їм байдуже.

Нє, тоді ше не було, тоді не було, [не ганяли]. Тоді свадьбу гуляли – це літрів сорок, піїсят самогонки гонять. Водку ніхто не купляв, усі самогон гнали. При, по-моєму, аж при Андропову. Ну це ти не помниш, ти ж молодий, шо там – при Андропову нас стали ганять, там то... Апарати стали забирать, раз еті... А тоді ж було – свадьба і ето...

[По–вуличному], чо! Були! Були клички... в каждого кличка своя була. Например, сосєд, у нас були – називали його Попута. А Попута це було як? Цей... він каров всігда путав, шоб корова далеко не заходила, він було спутає, [та] гуляє, а корова ж далеко, бо ноги попутані, вона не... На їх казали Попута. На нас казали Коти. Ми були раньше... гуляли чим: такі невеликі кальосікі, ото від дєтської каляски, чи від тачки від якоїсь. І робили такі закручені закарлючки, і ото то калєсо пускаємо по дорогі, воно ходе, то там його ззаді ото підталкуєм, воно котиться й котиться. І кричим: "Давай, колєсо, коти, коти сюда!" І як було кажуть Ваня чи Міша як – "та Коти". Вже знали, шо Коти – це наші. Беруть каліщати, і це приходять. В каждого... Так як і тут осьо. Так і вєздє. По-улічному більше. Например, чоловіка мого називали по улічному Чемерики. А чо, як це – Чемерики? Було питають "Лєнка, яка?" Ну сказали б Парафіло – не знають – "Лєнка Чемеричка". О. Це вони знають, шо це я.

Вулиці, це щас щітають Набережна, када вже таблички на дома поставили. А я як сюди приїхала – тут вся вулиця була зарозла, реп'яхи ото, такі високі, телята паслися отут – то називали Реп'яшка. А то Верхня вулиця. А тепер наша вулиця Набережна... А центральна називається ця, улиця Побєди.

[Кутки] були раньше, були. Називали тоже, збиралися, і дівчата, й хлопці, тоже, по кутках, по тот... І тут гуляють, і там гуляють. Каждий називав свій куток чимся там. Були, були, тоже... Нема, тепер нема, тепер ото вечір – у центрі там ото тії бари вечірні, ото там ізбираються голяком. Щас [лагєрь] на цій стороні, туда йдуть на діскотєку. А так нема. Вони в Дом культури пошти й не йдуть, Дом культури стоїть, такий красівий. А в центрі там бар, і купив пол старого Дома культури, тепер [новий], а то старий був... І то він тепер там вечіром ото [опера], там всьо, п'ють, курять, танці запускають... То...

[Старі фотографії] я ж кажу, це ті, шо я робила в колхозі... Та там ше половина. Осьо, дивися, я ше пайду, найду там...

Син: В Галі, баби, там єсть...

Олена Євпатіївна: Десь було скіки фотографій!..

Син: Та то мої!

Олена Євпатіївна: Де-то то шо у ящичку були, наші тато, мама, тьотки всі...

Син: Ну отут же десь?

Олена Євпатіївна: Де я їх поклала?..

Син: На, на етажеркі, в якімсь ящику, я бачив. Уже деякі, на білом цьому, [тут] є. Ма, хліб є? Хліб, кажу, єсть? Може, піти хліба взять, водички?

Олена Євпатіївна: Та єсть, вода є ше.

Син: Трошки цей...

Олена Євпатіївна: Це мого чоловіка сестра, а це сосєдка. А це осьо... Оце, осьо – це як з армії прийшов, в том году – це вони вмєсті в армії служили. А це його брат. І сестра – аж там десь...

Син: Це ж не всі фотографії старі ж.

Олена Євпатіївна: Ну оце мама моя, це тато, а це сестра його, тьотка, батька. А це невістка – та, шо я розказувала, шо батько його був жандермером. Да. Ну ото таке, тікі. Я ж кажу, вже...

Син: Це баба – баба [Фіна] – це баба дєвяносто... Скіки?..

Олена Євпатіївна: Пять год і пять днів прожила. Це тут, я ж кажу, це такий... Та десь... ой... осьо, раньше як ми ходили, осьо, бачив – в куфайкі сидимо. Це я на тот, десь ше була, на тот... Це раньше так ходили.

Син: А це шо, всі твої старі фотографії?

Олена Євпатіївна: [Ну пошти].

Син: Ну те... Батько й мати... Форма ше яка... Осьо була [в фурашечкі]. Настоящі...

ПОЗНЯК МИХАЙЛО ТРОХИМОВИЧ, 1926 РОКУ НАРОДЖЕННЯ, ПОЗНЯК МАРІЯ ІВАНІВНА, 1931 РОКУ НАРОДЖЕННЯ, С. ПРИВІЛЬНЕ БАШТАНСЬКОГО РАЙОНУ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Марія Іванівіна: Мене Марія Івановна.

Михайло Трохимович: Поз...

Марія Іванівна: Позняк. Я тисячу дєвятсот тридцять пєрвого, двадцятого..

Михайло Трохимович: А я дєвятсот двадцять шистого.

Марія Іванівна: В Германії був... Ну, оце таке. Работала на почті, двадцять восім год. Восім місяців і п'ять днів стажу заробила. Сім'я ж, хазяїн

[1] Опитування провів Молдавський Р. (2 серпня 2008 р.). Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт Молдавська Т.

ось був, тоже, з ним. Привольнянські самі, а на Новоукраїнкі жили, от. Поженилися, жили. [Умер] в дєвяностім году. Двох дітей прижили. Дочка січас у мене, а син на Камчаткі був. А син на Камчаткі, цей год тіки переїхав. В Бєлгороді, квартіру собі купили, і переїхали. Там ремон здєлали. Були в мене, а січас до неї уїхали. Там мамі помагають. Та й...

Михайло Трохимович: Та й живемо!

Марія Іванівна: Та й живемо.

Михайло Трохимович: [Нерозбірливо], када дєсятка!

Марія Іванівна: Да, до пєнсії добавили в том місяці двадцять восім копійок, а в цім місяці підісят сєм, чи підісят читирі.

Михайло Трохимович: От насмєшка над народом, а? Трудовим? Той, шо построїв заводи і фабрики – так обідраний! Ай-я-я! Жульє ободрало всьо. Тепер вони герої, а ти дурак. І з пєнсієй таке буде [нерозбірливо]. Оце тоже показують, новості? Ти тілівідін'є відіш?

Марія Іванівна: Да.

Михайло Трохимович: Смотри, шо творять! Ну і всьо. Нічого толку не буде! Оце, чи запишите це, чи не записуєте. А шо вам розказать? Дієствітєльно, да, помню, як голодомор. Як [нерозбірливо] сусідка бігла за подводой, взяла дідову шапку, і каже: "Насипте їм хоч пригоршню, вони ж – каже – встануть, дві.." В єї було п'ятеро дітей, і чоловік, ну й вона ж, тьотка Танька. "А шо я їм їсти дам – каже – на завтра?" Забрали все і поїхали, до сусіда, другого. А потім от сусіда до слєдующого. Так от хати до хати – і все вишкрібали. Штиряли, шукали, під скирдами. Ну шукали, де зерно заховане. Тоді ж лозунг в них був, в партії і правітєльства: "Хлєб – рабочим", – бо голодають рабочі. На Дону, кругом же туда голод був. А мужик заховав. А мужик сам без штанів ходе. Без зєрна. Воно ж не вродило ні чорта. Так собірали, де в кого шо найдуть. От в оцей же тьотки Таньки Савєліхи – шо оце ж моя сусідка – нашли оце ж у миснику гаршок з пшоном, я скіки там було – чи полгоршка – взяли забрали. Вона слідком біжить там за ними, вони [підводою] з двору виїхали – до Сачків їхали сюда, через дорогу – вона каже: "Дайте хоч пригоршню, дві, насипте, я їм хоч якусь кашу зварю. Бо вони ж – каже – повстають, повстають, а в мене нема шо їм дать їсти". Ну так жили. Хто шо. І маторженики, і щір варили. Та [нерозбірливо] маторженики.

Марія Іванівна: [Нерозбірливо], щір.

Михайло Трохимович: Да. Вмірали люди. Батько їх ходив закапував. Терновка – [тут оце село Терновка] – так воно почті все вимерло. Вони всі розбрелися, шукать [нерозбірливо]. А наше село – как-то чоловіка два, чи три там. Одна – забув, как її фамілія, чорт возьми – вона ще [нерозбірливо]. Баба. А в неї дочка була каліка якась там, паралізована така, скручена. То вона її зарізала, їла. Це правда, це таке було. Ще шо? А бабушка, [нерозбірливо]. Це мого батька баба, Горпина. Бо ми так по сусідству – так ми живем, потом Сачки, потом баба Горпина – так в Сачків вкрала пєтуха. [Сміється]. На третій день і померла. А та Сачиха поймала з пєтухом її, вона каже: "Шось пахнєт у тєбя, сосєдка!" Та: "Я половку, половку парю!" Заглянула в казан, а там петух. Та так вона і забрала пєтуха, сосєдка, і баба і померла, через три дня, чи через читирі. Баба Горпина, це мого батька баба. А то батько ходив, приходив до бригадіра, каже: "Трохим, бери лопату..." – Трохим, я Трохимович: "Трохим. Бери лопату, там – каже – за селом лежать, понад дорогою позакапуй". Це я помню. Це так [ходили] просили, це... Не і... Ну, помню цей момент, када був гадаломор. Так люди виживали. Страшно було, було страшно даже балакать. А от у нас [село] вижило, как вижила – удівляюся. Ну мало померло, пошти по читирі...

Марія Іванівна: Село ж невелике було.

Михайло Трохимович: Та й село невелике, сємдесят хат всього, канєшно, невелике. Новоукраїнка. Це трошки [нерозбірливо] Новоукраїнка, це воно вже розсипалось [нерозбірливо]. Як іти з Привольної на Новоукраїнку, село це щас, перше село, таке, там ставок, потос три хати уже осталося, уже розсипалось. О. А потом наше село, трошки дальше. Як з Їрмолвки їхать, то прямо в Новоукраїнку.

Марія Іванівна: То хароше здєлали село, да?

Михайло Трохимович: Та! Вже нема нікого, вже всі... Всє вже на кладбіщі! То було, при совєтскій власті – три-читирі чєловєка за год поховають, а січас за дєсять лєт все село вимерло! Пятнадцать рядов по сто сорок чєловєк лежить! [Свєжі], страшно дивиться. Вимерли люди, як наче хто викосили. Я думав, у нас токо вимирають. А оказується, як показують ото Сумщину, Полтавщину – о, а там вобщє! Дід каже – отако дід з бабой сідять – та каже: "А у нас он – каже – [сосєдка] померла, нема кому – каже – й винести – каже – Нема каму й яму викопать". Отак. Відіш, синок, я думав у нас вимирають, а то вся Україна вимірає! Отам страшними темпами! І це знають у нас, це [нерозбірливо], усе знають. І харашо знають, потому шо дані в сєльсовєті єсть: похоронки, похоронки, похоронки. Так чи ні? О-о-о!

Я думаю, шо ніхто, ніхто [не хоронив у голод]! Бо батько ходив понад дорогою закапував – кого він реєстрував? Хто реєстрував? Ні!!! Це тіки в памяті людей народних [осталося]. Ну саме главне ті, шо тода були взрослими, вони ж дітвора були. От мені було сім год. Мені було сєм років. Я вже трошки толковий... По-моєму, вже в школу пашол.

Марія Іванівна: Соображал, да?

Михайло Трохимович: Да, трошки так [нерозбірливо]. Мати пішла на ставок – там у нас ставок коло хати недалеко, там гребля, ствок – мати стірать пішла. А маторженики були у миснику – напекла мати, й заховала. Й каже: "Батько прийде з работи, та будете їсти". А напекла, пошла стірать. Чорт циганку приньос! А в мене мячик був, ранше дітвора дєлала мячики

з тряпок. [Нерозбірливо] з тряпок, знаєш, отакий круглий, тряпки, туда ліпили. А [духового] тоді не було, ти шо, це було чудо – духовий. А циганка – "от щас я тобі принесу духовий". [Сміється]. І всі маторженики забрала для своєї магала! Мати пришла...

Марія Іванівна: Воно там пишеться...

Михайло Трохимович: Ой! Там вичьоркується

Марія Іванівна: [Сміється].

Михайло Трохимович: А мати приходе з того, із ставка, де стірала, приходе – маторжеників нема. І пашли циганки на, на, на мячик духовий. Чи той, резиновий це. Ну, а шо таке? Була одна фуфайка на троїх. Одні сапоги на десятьох. Шо, тоді ніщета була страшна. Ще не вспів сніг зпасти, чи той, сніг зійти – а дорожки вже протоптались од хати до хати – от уже босяка ми. Надів куфайку, штани скинув – чи з батька, чи з матері. Тода страшно було. Та, ти што. Тада – бачте, шо – тада конопля була, росла. І мати день і ніч ткала. Оце пряла, смукала, там рихтувала, дєлала ж ці нитки, оці ж мішковини, тіпа мішковини. Потом хлопцям штани шили, дєвккам юбки шили. Рихтувала – дєлали такий мягкий. От розчесують його, шоб воно було мякеньке. А потом отак розерве, тут тряпка скруте, тягне, смикне, тягне... Потом клубки такі наматують, основу роблять. [Нерозбірливо], он в тьотки Машки верстат. Ага, занімають очєрєдь, шо там. А потом бере та, та тче, а тут, та тче. А оце як мочуть – оце ж коноплю мочуть у ставку, шоб вона одкисала, шоб вона, як ото [нерозбірливо]. І мнуть, це тряска випадала, а нитка оце ж оставалась, вірьовка. І потом оце ж, оце такі були щьотки, тесали, тесали, на... така була, як вона?..

Марія Іванівна: Гребінь.

Михайло Трохимович: На гребінь, да, насмикаєш. Смикається, смикається, чєсаєш, чєсаш. А тоді оце мякіньке-мякіньке. Потом ниточки крутять, і одівалося так. Тяжило було. Ух! Тяжило було.

Марія Іванівна: Особенно при нємцах...

Михайло Трохимович: Особенно при нємцах!..

Марія Іванівна: Босяком ходила, сьомий клас кончала – босяком у полотніной юбкі. І не було на чому ни писать, ни... Зайдемо...

Михайло Трохимович: Комендант, зараза!

Марія Іванівна:... шоб газету дали.

Михайло Трохимович: Як поймає дітвору, у сараї, там, коло свиней, чи конюхов там, усіх, як посаде на коней. А по пояс сніг. А сам у шубі, падлюка. Санки, і три руж'я. Кукуруза, тоді ж кукуруза [нерозбірливо], чи подсолнухи, там же ж. А ранше ж лисиці, зайця багато було. І ото ляже там на углу, а нам дає команду захватувать чи тридцять гектар, чи сорок гектар, і гнать на його. І то штук пітнадцять лисиць уб'є, зайців чорті-скоко. Ну не давав нікому, ни лисиць, ни зайців. Оце грузе на санки, все на Привольну везуть.

[Як його звали], та чорт його знає! Хто там його помне. Я не, не помню. Нємєць. Ні, нємєць, нємєць! Фашист отут був. Ізвінітє..

Марія Іванівна: Це в Привольно, Привольно.

Михайло Трохимович: Все оце ж комендант управляв, як... А він назначав етіх, як їх... Старост! Да, старостів то на села, вони там хазяйнували. Многи тода білі – уже в возрастє білі – а в Гєрманії білі в плєну, в читирнадцатом году, када бралі ото в плєн, када била імпєрілістічєска война – вони ж там були по три, по читирі года в Гєрманії – кой-шо калякали. І поприходили додому, вони ж пішки пришли поприходили додому, до себе додому. Там єсть фотографія, ото шо Сачки їхали, та [подвода], та дід Никифор як він іде, як він іде по тому – руки назад, і це шагає з Германії, шагає додому. Такий... Да. Калякали трошки по-нємєцькі. І от таких і назначали старостой. А деякі назначали таких шо білі як ото кажуть, не капіталістами, а як ото... шо їх виганяли з хат... Куркулями. А потом вони ж то вернулися туда, і їх назначали... старостами. Ох!

[Поліцаї] та були, вони повимирали, уже ж повимирали... Наші ж тут були, поліцаї. Отут баба ще жива є, її як це?

Марія Іванівна: Її Омєльченко.

Михайло Трохимович: Омєльченко.

Марія Іваанівна: Нє...

Михайло Трохимович: Та ні, не Омєльчєнко. Це баба Галя Омєльченко, а ця...

Марія Іванівна: А він Трунова...

Михайло Трохимович: А, Трун, Трун якийся, я забув.

Марія Іванівна: А ось Федостон же був...

Михайло Трохимович: А Федостон же був поліцаєм. А потом оце отсюда, шо щікатурив, как ото...

Марія Іванівна: Петро...

Михайло Трохимович: Ні, не Петра...

Марія Іванівна: Ну а чо?...

Михайло Трохимович: Ото шо щікатурив?

Марія Іванівна: Ну з Дунькой Бірючкой шо жив?

Михайло Трохимович: Та нє, то Петра. А той, шо ото на перерві?

Марія Іванівна: А.

Михайло Трохимович: Ану, як?

Марія Іванівна: Горчаков.

Михайло Трохимович: Кажиться, Горчаков.

Марія Іванівна: Оце, що [Галки Доценсихи] син живе...

Михайло Трохимович: Да, да, син живе...

Марія Іванівна: Як же його фамілія?..

Михайло Трохимович: Пєрєць! Мітька! [Мать така]!.. Перєць!..

Марія Іванівна: Нєт, то його так називали – Пєрєц, а...

Михайло Трохимович: А, ну факт тот, шо він ізвєстєн как Пєрєц.

Марія Іванівна: Ну да.

Михайло Трохимович: А так я його не знаю. А Пєрєц – да. Оце їх три. Та їх було [страшно] скіки, тих поліцаїв. Вони пошті всі десять лєт отсідєлі, вернуліся, тут работалі. Ось Петро щікатурив, в мене, в діда щікатурив хату. Да, мастєр хароший. Та жив він довго. Больше восьмідєсяті лєт проживали. Нє, тут кой-хто там морду били, там встричали в центрі, хлопці такі, крепкі такі, то нап'ються, то там... Ну... Воно присікалося. Ну а [нерозбірливо] був, допустім, оцей, як його?

Марія Іванівна: Петро?..

Михайло Трохимович: Ні, не Петра. Па...

Марія Іванівна: Перець?

Михайло Трохимович: Та нє, ну шо ж ти понімаєш, ось [за нашим Вовкой] баба його... За нашим [Вовкой] хто січас, чи вони ухажують, чи гуляють, чи как? А він був її чоловік? Плотнік, шо в [сільпо] работав?

Марія Іванівна: Павло? Пєтлюра?

Михайло Трохимович: Пєтлюра! Оцей, там, і, і перед смертю і памятник побив йому, як його, Кочерженку. Шо бив його, пацаном, када той пацан був, а він був поліцай, Кочерженко. То цей лупив його десь там, ловив. А він потом, када вже умірал, та пашол на кладбіще, та побив йому памятник. Кажуть: це тіки Петлюрина робота. [Сміється]. А так нєкоторі в центрі, оцево... забуваю... Ще якась така дурацька память: тут тобі знаєш, тут тобі не знаєш. Тут помниш, тут уже забув, як звать. Чо воно виключається так? Невже це возраст такий?

Марія Іванівна: Ну аякже...

Михайло Трохимович: Мені вже восємдесят третій год! [Сміється].

Марія Іванівна: Канєшно, возрост, ну а як?

Михайло Трохимович: Ну от бачиш чоловіка, дивися на його, знаєш, а не знаєш, як назвать, ну? А потом, отойдеш у сторону: ай, блядь, та отак же ж його звать! А, це як, а, ну це, навєрно, уже возраст.

Марія Іванівна: Склєроз.

Михайло Трохимович: Склєроз. Ну отак... [Перець] – да, да. Це клічка, клічка.

Марія Іванівна: Ну Колчаком...

Михайло Трохимович: А фамілія Колчак. Не Качан, а Колчак. А чорт його, [чого Перець]!

Марія Іванівна: Ну дражнили...

Михайло Трохимович: Ну він був, такий, понімаєте, тіпа злой, да, Мань? Тіпа такий, не псіхічєскій, вспильчивий такой.

Марія Іванівна: І вобщє село Карла називалося, ну вобщє називали Дурний, Дурний край.

Михайло Трохимович: Ну там руські, руські в основном. Вони по-руські балакали...

Марія Іванівна: [Нерозбірливо] також...

Михайло Трохимович: Ця сторона називалось Привольне – воно сім кілометров Привольне, понімаєте? Ну там больше... А тут центер, тут в центрі таке: ни по-нашому, ни по-ураїнскому, ни по-руски. Таке, як воно? Хахли – не хахли. Ни туда, ни сюда. А там по-руські балакали всі.

Марія Іванівна: І школа руська була.

Михайло Трохимович: Да. Там історія руська була. А шо кажуть нащот того, шо школа – то як же так: я всю жизнь ходив в Ярмоловку в школу українську. У нас в Новоукраїнкі – школи українські. Яку було гонєніє на українця – нікакого гонєнія не було. Яке гонєніє? Де, де було? Вимирали всі: і українці, де були євреї, і, як то кажуть, і грузіни, й армяніни. І хахол – всі вмирали. Хто попав у голодомор. Як, чи не було чим жить, чи як там попали. А то шо специально унічтожать український народ – те, то... Дурість.

[Інших національностей] нє, нє, в нас как-то, ви знаєте, нє било такіх. У нас почему-то... Це возлє городов. Ось, допустім, Терновка, возлє Ніколаєва – так, ета, як їх, болгари там селились. Оце ж. Терновка – це ж болгарське село. А отам по Криму – там ви бачте, такі, там греки жили... Йо-моє, там скіки національностей в тому Криму було. А в нас ні... [Молдавани] ні, в нас... Молдавани це по Нову Одесу, от по Буг. С той сторони, оце молдавани, там всі села пошти молдаванські. І так на Вознєсєнск, туда, на Умань, туда, там розселялися. Вона туда., до Буга, до Буга...

Марія Іванівна: В нас не було...

Михайло Трохимович: Ні! То так, табор приїде, постоїть табор там...

Марія Іванівна: Над річкою... Я...

[Говорять одночасно, нерозбірливо].

Михайло Трофимович: Наїлися, наговорили – та й поїхали. [Не ганяли циган], нє! Ходили понад хатами [нерозбірливо], кажуть, баба пішла по воду, рішила, а та раз! – курицю за пазуху укинула, чи як ото, [нерозбірливо]. І стоїть собі, а куриця там. І скривається з курицей... Ну так у їх... Їхня жизнь така. Така структура їхня, обделать... [Сміється].

Марія Іванівна: [Нерозбірливо] году по восім тисяч у людей забрали, по три тисячі.

Михайло Трохимович: Ну та це самі лопухи ми, а не циганє. Циганє...

Марія Іванівна: Ну а циганє? Заїжяють же. І шо цей каже: "Шо ми знаєм? Це з Днєпропєтровска", – записали номер з Днєпропєтровска машина...

Михайло Трохимович: І не поймали!

Марія Іванівна: Год розшукує міліція. І розшукали. У Гаражино обобрали людей – застали в дворі в одного. Визвали міліцію – сам міліціонер работає у Баштанкі... у Гаражино живе, в Баштанкі в міліції – визвали своїх

хлопців. Ті приїхали, застали, забрали – повна машина дєнєг при них. І шо ж? Не отдали ни кому ж цих дєнєг. Тільки отдали цей, шо напали на їх. Чи-тирі, чи шо... А так же шо, думаєте...

Михайло Трохимович: Лідка поїхала...

[Говорять одночасно, нерозбірливо].

Марія Іванівна: А так, думаєте, хтось буде отдавать? Нє. Ну то пошили ета... як Гросман у нас був, прєдсідатілєм колхоза.

Михайло Трохимович: Ну то єврей, то хазяїн був!

Марія Іванівна: Жена врачом була, Люда Романовна, а він...

Михайло Трохимович: прєдсідатільом.

Марія Іванівна: Прєдсідатільом. Так якби він пожив, то в нас, навєрно. До туалєта дорожки були б золотом вистелені, чесне слово! Чесне слово! Ой!.. Шо ж то за чоловік був!.. Тоді знав: він в Ленінград. Договориться. Поїхать, січас здать там...

Михайло Трохимович: Ну виноградники, сади були, виноградники були, таке було, хазяїн був настоящій. І консервний, все построїв. Ну.. Чєловєк знав, як дєньги дєлаються! Шоб поднять колхоз. Я...

Марія Іванівна: Яких же це годов вони були? [Після войни], ну да, да! Оці года...

Михайло Трофимович: Навєрно, сємідєсяті... Та ні, це він аж в восємдесят шестом году був! Та їх уже не було!

Марія Іванівна: Не було. Ну це ж Романовна саме... Його, я знаю. Шо пятого марта, а от якого году?

Михайло Трохимович: Сємидєсятого, чи сємісят первого, чи... Та... Вони рано померли. Вони молодими померли. В того інфаркт, а та раком больна була, Люся.

Марія Іванівна: Ну Бог його знає, [от чого інфаркт]!

Михайло Трохимович: Хто його знає. Стало плохо. Чи перепив дуже...

Марія вІанівна: Та нє, він не пив.

Михайло Трохимович: Така знамєнітость, врачі приїжали з Ніколаєва. Три дня полежав, і інсульт. Кровоізліяніє в мозг. А чо?... А! Чо ж він той... Правільно він задав вопрос. Його ж [нерозбірливо], євреїв трошки ото начали прижимать. Там у Кримлю там якийся заварушка в начальників була, там Сталін передавив всіх, чи перестріляв, пересадив всіх... І тут начали. Він був дірєктором... ни дірєктором, чи інжинєром був, чи парторгом при МТСі він був. В нас була большая МТС привольнянська. Сільхозтехніка большая була. А він там був парторгом. Його оттуда вигналі. Євреї. Сказали [нерозбірливо] на його. А как він став прєдсідатілєм калхоза, я прямо не знаю. І нєсколько лєт же був прєдсідатілєм...

Марія Іванівна: Парторгом він був.

Михайло Трохимович: Скіки, построїв таку фєрму, та!.. Дома людям строїв, переселенцям оцим во. Ні, це тода було підісят восьмой, підісят шес-

той. Оце як ото западників привозили сюда. Бо я ж тоді шофєрував, я ж пришол з Гєрманії. Я там служив, пошти сєм год. Пришол, то я шофєром работав, то ми возили їх. А там наші їздили вербувать туда, їх, у Западную, оцих западників. А в Западну вони поступали, може ви чули: от як було, поляки тєрорізіровали українців, ото виганяли їх із Польші, українців. Тот, і там драка була, мєжду поляками і українцями, западними. А їх же виганяли сюда, до нас, там їм жить нема де. А наші райкоми, обкоми направляи сюда, на тот, як його, оцих людей, хтось там вербував... На вербовщіков направляли. На... Камсольців направляли, там, партєйців направляли. Вони там завербують сємєй тридцять, чи сємєй тридцять, сорок – і отам їх грузять!.. Розрішали доміки розбирать, всьо, і на вагони, всьо сюда на Новополтавку, на станцію вигрузять. А ми оттуда возим їх. В яке село: чи Новополтавка, Новопетровка, чи в Катрово, чи в Лєніно, чи в Новоярмоловку – куда, куда, де там їм назначають. І отак їздим. Смотрим – ідьот караван оттуда, з Новополтавки. Калхози виділяли коней. Оці длінні. Як ото, на дрячках розтягуються, шо можна дрючки грузить, на задок, передок. І там сідають, дрючки обв'язують, і везе там свої дома, ці дерев'яні, перевозили. І подвод двадцать п'ять, може, може восімнадцать, подвод, двигалось з Новополтавки, сюда ж, на Привольну. І так же назад, подводи, і я сам лічно оминаю нєсколько раз, бо я ж отвезу – вертаюсь назад, отвезу – вертаюсь назад. А він на задній облозі сидить, камсамолець, хто їх там завербував, а вони з гари – там ото ж гора – і з гари видно, как отож плавня, наше село, Привольне. А їм дальше туда, аж за Каспором – туда, де Каспор, Новопетровка – туда їм.

Да. На Новопетровку возили, да, возили на Новопетровку. Да. І от, значить, шо такоє? А как інтєрєсно: [послєдній] раз спускаєшся з гори, а далі кілометра два – і могили. Шо видать все село, і плавня, от дороги, плавня видать. Вони спустилися ниже. Остановилися. Підішли до його на задній підводі, піймали отам – хтозна, хто з них зарізав – зарізали, положили. Отако заложили. Ну їзде: шо тако – лежить і лежить? Спить і спить? Скіки ж можна спать? [Нерозбірливо] нема нікого. Нема нікого, мої шофєра, один я, за старшого остався. [Нерозбірливо] написано. А то вже всі померли. Да. Таран каже: "Шо такоє?" Та [він] став, та підійшов до його, перевернув... Ой. А в його горло перерізане!.. На тобі. Комсомолець...

Марія Іванівна: [Це ти розказуєш] шо було?

Михайло Трохимович: [Нерозбірливо], сосєді на задній підводі їхали. І вони це стали, це отомстили... За шо там мстили, за шо вони його зарєзалі? Прямо удівітєльно. І нікого не посадили з їх. Кого ти посадиш, як там вони переселенці? Всі хлопці, знаєте, в куцманах, таків вот. Ну як западняки. Всі гуцули.

Марія Іванівна: Вони бєдні такі були.

Михайло Трохимович: Ну бєдні. В їх воше: ліг за селом, переспав. Знов [держатиме] корову. Лежачи в ліс. Напас, молока наївся, [нерозбірли-

во] чи наварив, з кисляком наївся. Як вони живуть? "А ми жили в Польщі, ми у Польщі, ми!.." А як же ви жили у Польші, як у вас даже нема... Отакі скамєйки, з-под топора, у хаті? Я ж там работав у їх, я ж буряк возив! [Сміється]. Отам от, Чернівці, може знаєте? Під Руминією. Там є Хатінь. В Хатіні я там був. Так, оце такі от скамєйкі в хаті, і поросята под тім, под тім, под тім, под пєчкой. А оці двері, як заходиш у хату – туда в хату, а туда в сарай. Це ж в одні двері корова заходе туда, а в цю дверь, значить, заходиш – там сім'я, хто на полу, а хто на печі, а поросята под пічкой, отаво! [Сміється]. А це ж. А у каровник нема ходу, це тіко через сіни. Шоб не вкрали ж корову. Сильно крадуть! [Сміється]. Так вони, так у їх...

Марія Іванівна: Вони й січас крадуть добре.

Михайло Трохимович: [Сміється]. Вони у нас, отут, у Привольній, самі потікали з Западної, кой-кого повиганяли, вони тут у нас коні попокрали, каров попокрали, блядь. Приїжають туда "камазами" у лісосмуги, отсюда вивозять, там грузять, та на Западну. Я думаю: "Шо такоє?" У нас во всєм селі дві коняки, нема коней ни в кого, а в них закон такой: двор должен бить лошадь. І яка-небуть траспорт. Як не машина, не трактор – так пару коней. І должно бить дві-три карови. Це хазяїн... Тада ти хазяїн. А єслі нема в тебе нічого – то ти нічо не стоїш. Це в їх там так завєдено. І вони всє такто, ви понімаєте, всє как-то до, до жадності... Как виразиться?.. Ну, тяготять, тяготять. Сильно багатим: "пан, пані, пані, панна, панна, панна." Панінка, панінка. Панянка, панянка, панна... Пан... В них всє пани, блядь. А робить нема кому. Одні вори. [Сміється]. Друг у друга перекрадуть. І даже – як одині западники розказували – даже у сусіда... Сусід багатий, а вони бідна якась. Моть... Мотря якась там живе. А [пєтух] як [розцвів] у Мотрі. І то сусідка, каже, покрав пєтухів. Ну як це так – в сусідки покрасти пєтухів? "А вони – каже – мені нравляться." Ну шо ти будеш дєлать? Ну йому понравились, та й покрали, та й [нерозбірливо].

Нє, харашо [до них ставилися]! Їм же прівілєгії всьо було. І дома строють, і на роботу устроїваують їх, і... Як, вони ж – ви представляєте – вони хліба білого вобще не бачили там, у Польщі,чи в тому, в Западной оце. Вони ж не понімали цього. В їх там огуд якийсь, і все. А тут вони приїжають – Боже мой! Їм по три тони, по двє тони, пшеницю, мука біла, хліб білий, вареники, галушки білі, все... Як воно знаєте: ніколи не бачили нічого. А тода ж урожаї харошиє були. Кой-хто розжилися добре. Вони получили постоянну работу. А в нас знаєте як, без постоянной работи: чи калхоз дасть жмих той, чи шо, получить, шоб карову там кормить, насипать жмих колхозник каровам? На плечі і додому, блядь! І то дома поросят корме, ах він, матір вашу, ті корови йому там нада? Ну...були вони мудрі дюжи"! Ох, мудрі! Наші бояться, вони нікого не бояться. Точку зробила, вагани поставила, їде, на [дольку] їде, набрала туда [качанів], шоб корова дома кормить, вона собі набрала, пять сви-

ней держе, і всьо. А щас при власті. В Києві сідять у Міністєрстві. А мами тут... свиней кормили. Ну.. така, така жизнь?

Нє, і тут остались, [не повиїжали]! То [вже ж] помішалися! Заміж повиходили за нашіх, тих мєсних, привольнянських. Дітей народили. Ну, воно перемішалось...

[Говорять одночасно, нерозбірливо].

Микола Трохимович: Умирало багато з їх той... Ой, вони умирають тоже ж... А Антон Гафт помер, і...

Марія Іванівна: А Вася Куций?

Микола Трохимович: Та вони всє тут попомерли. І нєкоторі опустилися, нєкоторі запили. Нєкоторі... А знаєте ж, п'янка не доводе до добра... Той зарубав друг друга, той задавив, та хто там... Жизнь харошая. Ай-яя-яя-яя!.. Ай-яя-яя-яя!..

[Зразу після війни], Ти знаєш, я ж був у Германії... Мене забрали нємци в сорок третьом году на роботу туда.

Марія Іванівна: Читирнадцять год. Да?

Микола Трохимович: Ні, ні, було пітнадцать.

Марія Іваанівна: Ну пітнадцать.

Микола Трохимович: Малолєткой забрали, о. А потом там же работав в нємца – освободили ж мене там. Амєріканци. Потом нашім передали. А наші ж там, поработали до осені – а з пол осені, значить, в сорок пятом году, осеню, забрали в армію. В Бухенвальд привезли нас, у [Загана], там, на Одері, ми там работали, убирали. Наші ж, перед тим як іти на Берлін, там посіяли ж. Посадили все, посіяли. А потом самі ушли, а хто ж поля всі… Поля... як їх... Зємля ж по Одер отдалася ж Польщі. І вони оцих от нємцов, шо там жили, всєх виселяли. Ми туда, в нємци там навстрєчу! Ми туда, а нємци гарбичками своїми, старики, діти – це ж движуться пішки аттуда, сюда, в Германію. А ми туда, на їхнє мєсто, де вони побросали села. Побросали все там. Тіко то з собой шо могли взять. А ми там це ж косили, дєвки в'язали, дівчата, ми, пацани, косили. А воєнопллєних, шо там були в плєну, в Германії – їм далі наші коней, подводи – вони возили. Із поля. А тут в дворі поставили в большого бауера, там був такий крупний бауер, в його молотарка, трактор – він пас тягав, молотарку ту, молотили. Зерно хлопці вивозили, о.

А потом до осені поработали – дівчата пожелали додому, на Брест. А нас – в Бухенвальд, на пересильной пункт, в армію, пацанов забрали. І без всякой провєрки на здоров'я. Аж через читирі года мене вигнали. А загені.. Ну, да, Зган... Я не знаю, Заген, це там, де я работав... Це Магденбургі я був... І капітан каже, шо "Михаїл, завтра всім шоферам стендель на третю ударну армію, на мєдосмотр". Прослужить пять год – никаму ни той, ни провіряв на медосмотр. Ну ми пішли на медосмотр – і капітана ліквідіровали, [нерозбірливо], чоловіка, і мене списали! А ті осталися, ті всі здорові були. А

мене, у мене таке тут – трофічєска язва була, большая. І оце бачте полоси – це вєни повирізали у мене. Потом оту дальше такий, аж до самий паху, повирізали вєни. Це вже кагда я приїхав додому, це вже дома дєлали, це не в Германії дєлали. А було вєни в мене розширені. І нізя мені, трофічєска язва, нізя мені було работать. [Сміється]. Шофєром нільзя. Я работав шофєром. Патому шо я, кагда попав в Бухенвальд, на пересильной пункт – а це город Вальмер. А в Вальмері там ж покупці приходять із каждих воїнських частєй, воєнні ж дамой єдуть, а нада ж кому-то работать, [ганять], і служить. От приїждають покупають, набірають там. Тому тридцять чєловєк капітану, тому, майору, сорок чєловєк. І нас так же вистроїли всєх, так же перед тим. Казармой, і говорять: "Хто кончив сєм класов? Вийшов. Хто знакомий з болтами, гайками? Три шага впєрьод". Хлопці [нерозбірливо] танкісти, ну, в [нерозбірливо] там тяжило, танкістам. Думаю: "Кончив сєм класов – вийду". Вийду.

Сомкнусь всім, разойтися. Бачу, шо машини стоять, штук пітнадцять. Він каже: "Щас забірайте вєщі, щас спустимся погрузимся по машинах, спустимся вниз..." Значить, в Вальмер. Дєвіть кілометрів от Бухенвальда – це там спуск, з гори, у Вальмер, город. І в Вальмері, кажуть, там єсть школа, автошкола – і ми з вас должні зробить за два місяці шофєров". А потому шо старіки в'єхалі, Германію вивозить нада – а хто буде вивозить? Нема кому. А студебєкєрів багато. В мене, допустім, було два студебєкєра. Один транспортний, тим, шо я возив там і пушки, тягав, і станки грузили мені. У цю, там є городішка Ієна, Ієна – там двадцять кілометров от Вальмера. Там єсть желєзна дорога, такий [апарей], чи як, погрузочна площадка. І там ми вигружалі, отчиплялі, а потом верталися обратно, у Вальмер, грузили, туда возили. І всьо туда на погрузочну возили туда. О. А один був воєнний, той на консервації стояв, в колодках. Зелений, новий, студєбєкєр. А цей був транспортний.

Кончили там, переїхали сюда, в Берлін. А з Берліна в Постдам переєхалі. В Постдамі організували школу шофєров. Я вже как водітєль, мені вже давали хлопців, шоб я їх там учив. Палки ті розставлені, там, задом, передом. Там так, так, якось це обучать. Обратно – Соколовський був командующий – не понравилось йому шось. А чо не понравилися? Із всєй групи войск сюда как набралі хлопцев, на шофєров учиться. А кого сюда прислалі? Каждий здихався кого на гаупвахті сидить дєнь і ночь. І каждий на шофєров отдавав. І как собралі три, три з половиной тисячі усіх тут на шофєров учиться!.. А три кілометри понад озєром – там Постдам. А тут понад озєром – тут наша воїнска часть, значить, тут домікі, такі, офіцерскіє. Да. А туда, в оцей парк дома отдиха і культури – там совєтской армії такий парк був построєний, прямо на озєрі розташований... Проходила Постдамська конфєрєнція. Там де Сталін ото... Показували нам той дом. Туда ми ходили... В отгул... Не в отгул, а как оце називається, шо оце... Увольнєніє! Як пойдуть в увольнєніє! А хто ж – саме жульйо ж! Саме ж шо на гаупвахті сидять дєнь і ночь! Присилали їх сюда учиться. І ті вже кончали учиться, получилося читирі з половиной місяці, вже екзамени вот-вот на днях – Соколовський придумав в нашій части, в отой большой, воїнской автошколє здєлать виставку автомашин, які учавствували в войнє... Ну, при взятії Берліна, при взятії Германії, і [хазяйстві]. Да... Ну, шось не понравилося, і як приказав, шоб за двадцять читирі часа оцій части... А! А скандали ж билі большиє. Потому шо там же ж хлопці нахальнічали, і насіловали нємок, там чорті шо... І топилися в озєрі... Ну як п'яниє! А пили той спірт той білий, як він називається, той спірт білий? Чи етіловий, чи как ото? Ну, нормально: той ампулу нашол, той ампулу, то нємци купляють, чи достають ці пацани. Ну, солдати наші.

Ну, він приказав убрать, за двадцять читирі часа. Опять на на Постдам погрузили на вагони. По шиїсят чєловєк у вагон тєлячий, по той... А потом всєм, всєм вистроїться назад. Всє построїлися перед каждим вагоном. Ешелон... І тут площадка большая, бачу, машини стоять, под фонарєм, знач... І кажуть: "Чию фамілію зачитаю..." А [нерозбірливо]. А там биз прав, тіки благополучні екзамєни. А в нас там таких було чєловєк сто підісят, може, двєсті – шо з правами билі, в той части. Автошкола била большая. Ну, всєй групи войск. Большая школа. Да. І, значить... "Чию фамілію зачитаєм – три шага впєрьод". Вибірай вєщі з вагони і тікай сюда. Нас вибрали, по спискам, значить, хто з правами. Значить, Третя ударна армія – нєт шофєров совсєм. От [нерозбірливо] нас будуть вести з Постдама! А потом направили з Магденбурга в Стендель. А в Стендель находиться Третя ударна армія. Там штаб був. І от нам з вєщами вийти, а тим... Закрутили у Брест! [Сміється]

А у Бресті вигрузили всіх. І куди? Куди, ви думаєте? На борьбу з бендеровцями. Вилавлювать в лісах бендеровців. Доігралися, блядь, твою мать? А шо? Так би живі осталися. Ну, правда, так би [нерозбірливо]. А вони ж нагулялися, а тоді там, блядь, гуцулів начали [душить]! Той пише, того Сірьожі нема. Всьо, загинуло половину там їх. І де, када – вечером ідуть до дівчат гулять, вони знаєте какіє? Раз-два, дрючком дав, і ушол. Вобщєм, попали туда, на барьбу з бендеровцями. Туда їх одправив Соколовський, шоб, шоб знали, як в армії служить!

Ну, там не знаю, скіки прослужив я. Сорок... в пітідісятом году я вернувся з Германії. Це щітайся, сорок третій... Сєм год пошті там був. Два года работав там на фабрикі, "Тріфабрік", о. А потом уже демобілізувався, уже [лєг], з етой ногой. Сюда, в автороту прийшов на роботу тут, до Лєонтєва, тут у нас авторота була. Устроївся в підісятом году на роботу до його. Отак от. Женився, прийшов до куми гулять сюди, Іванський був на ній женатий, а сосєдка пришла... Так до неї пішов, так...

Марія Іванівна: Це моя двоюродна сестра...

Микола Трохимович: Сестра її...

Марія Іванівна: А вони жили на Новоукраїнкі...

Микола Трохимович: А ми самі новоукраїнські. Її чоловік і я – ми з Новоукраїнки. Ну, нас оттуда...

Марія Іванівна: Ну батьки-то привольнянські.

Микола Трохимович: Да, це туди на висілки! Виїхали ці двадцять втором гаду. Їх же поселяли на ті землі. О. Ми ж там родилися. Так і там в школу ходили, в Ярмоловку... Там і наша школа була построїна. До читвертого класа ходив дома, в Новоукраїнкі, а послє читвєртого класа в Ярмоловку ходив, до сьомого класу.

Марія Іванівна: А тоді ше п'ять там було, до сємі классов...

Микола Трохимович: Та та, вже ж... А голод, кажуть, був! Бо моя сестра заболіла тубєркульозом, то калхоз їй виділяв літру молока. Ну й писали мені, шо галадують, да, шо жрать не було чого. Бо потом я приїхав, як по розказам, уже трошки перемінилося. Вона померла, як я приїхав. Це в ней був... тубєркульоз желудка. А я трошки паск.. Тоді був такий препарат – паск назився. Може, чули, може, чи не знаєте? І паском оцим вилічували, остановлювали развітіє туберкульоза. І от через два місяця... Пила два місяця цей паск... а моя жінка – оце шо я на ній женився – вона работала тут у больниці мєдсєстрой. І работала в отдєлєнії, в тубєркульозном отдєлєнії. І Ніна моя там померла... Ніна – це моя сестра. Двадцять восьмого года рождєнія. А заболіла чо? Оце ж война кончилась... Вона тоже грамотна була, сєм класов кончила. І попала учиться, чи пішла учиться на младших учитєлєй в Новий Буг. А ето ж пешки, туда он, через Інгул, Маляровка, і на Новий Буг. З Новий Буг там в цьом обшежитії – де оце общежитіє – не окон, не дверей, знаєте, послє бомбьожки войска ушли, всьо розбито, всьо розтягнуто, всьо розграблєно. Вони чим там затуляли, чи тряпками... Попростужувались!.. А це ж пішки додому йти до батька, до матері!.. Шось там взяла, маторжеників, чи шо – обратно в Новий Буг в общєжитіє, обратно до виходноє. І так заболіла, й померла.

Ну, хто вижив, хто помер. Ат голоду. Голод був, кажуть. Ну я не бачив, я вже прийшов з Германії, то вже це я... Розказують, шо було... А от голодомор – це я свідєтєль. Тут мене вже не обмане ніхто, не загітірує. Ну він не був такий, як [нерозбірливо], шоб совсєм... Карову ж держали, і Маруська була... І я помню, батько от откосить, отой магар. А сам отож постоли, а на постолах такі портянки наматують. І то ж туди магару насипе, а потом додому приходе... От ви інтєрісуєтесь, а це ж інтєрєсно. Мати стеле мішок, батько роззувається, оцей магар... А ви знаєте, шо таке магар? Таке зерно мєлке, тіпа пшона. От на пшоно похоже, магар. Да-да, сіяли! Як пшоно ото...

Марія Іванівна: Просо?

Микола Трохимович: Просо, так ото і магар. Такий, так само... Такий, той... А батько в цього дірєктора совхоза – там був совхоз, він ходив, в друге село там, на заробітки, як прожить. І [нерозбірливо] Капніса. Єврей там був, з [нерозбірливо]. І то ж косив на косаркі там оцю ж, магар. І то як

напхає туди, в постоли, блядь. Тряпки оці от, понімаєш, у штани, у кармани десь туда. Да. А потім додому ж... А пішки це ж... Як би вам сказать? Оце де Новоукраїнка, от Новоукраїнка Вільна Поляна, два кілометри. За Вільной Поляной там читирі кілометри це село...

Марія Іванівна: Братськ.

Микола Трохимович: Нє, Братськ це туда, там, по балкі, А це туда, на Лєніна, де балка шо йде. Шо за Фаном балка на Лєніна йдьот. Да. І там оце ж був совхоз цей, Патіс організував. Це дядя Костя там був шофьором. Це ж дядько мій. Моєй матері брат рідний. Да. І батько прийде, мати стеле, значить, мішок, чи рядно там, батько сідає. Один постол витрухує, чи портянки, витрухує. Другий постол витрухує, портянки... Потім мати це у миску. У мискі помила. А коровка давала молочко все-таки, понімаєте? І отетот магар із молочком було. Як мати наваре отакий казан, двохвідровий... [Сміється]. Поставе в погрібі. [Сміється]. І оце насипе холодненьке, і їли. Так жили.

Марія Іванівна: Січас би ти його їв?

Микола Трохимович: Тю, ти што, то золотоє било пітаніє! Магар, ти што, молочний. Я там сидів, коло того магар. Ложку пробив... ложку пробив. Сюду в погрібі на ступеньках, і їм. Мати каже: "Хто ж це тут довбав уже? Хто ж це тут їв?" [Сміється]. Догадується, хто, шо я. Було.

Марія Іванівна: Да.

Микола Трохимович: [Продукти не забирали], нє-нє-нє-нє! Такого не було, нє. А шо налогі билі, понімаєш ти? Шо інтєрєсно: єсть в тебе мясо, нема в тебе мясо – ти должен здать тридцять сєм кілограм мяса. Чи тридцять восім...

Марія Іванівна: Та багато шось...

Микола Трохимович: Ні, ну чо ж багато?

Марія Іванівна: Ну шо? Бичка здавали возили...

Микола Трохимович: Ну так [нерозбірливо] за кого возили, за того, за того, за того... [Нерозбірливо] в того три... В того двадцять сєм кілограм, тому тридцять сєм... Мясо. Є в тебе гусі-кури, чи немає – а мясо должен здать. Молоко... Тьолка, єслі в тебе тьолка – то читиріста літров молока за год здаш. А єслі карова – полтори, полтори тищі літров. Тищу двєсті. Тищу двєсті. Тищу двєсті, тищу триста літров. Чи полтори тисячі літров молока здавать нада було государству. Да. Це здавали молоко, здавали яйчка, здавали... Яйчка, помоєму, скіки ж яйчок? Сто восємдесят... Нє, тристо шисдесят штук це на год. Кури є чи немає, а яйчка здавай. Такий закон був, такий порядок. Як наложуть налог... І потом це займ. От відіш, почему я сказав, шо нас обдурили? Займ батько підписується – бачу, міліція приїжає, КГБ приїжає: "Подпішиш, Трохім, бо посадім! Подпішись, Трахім. Бо посадять!" Триста шисдесят рублів. Шо триста шисдесять рублів? А пятеро дітей, чи четверо, голих?! "А в конце года – каже – я получу там – може, мені читириста рублів там назначать, по

двадцять копійок на трудодєнь?" Ну скіки начислять на трудодень. Получається, шо робив год... "А, а Наташка сто шиїсят рублів", – мати. Сто шиїсят рублів, це от займом. Обізательно должен подпісаться. Ти хоч тут лопни! Всє подпісувалісь! А там шо буде: чи голодний, чи той, чи не голодний, чи здохнеш ти – нікого там не інтєрісувало. І записаться, [батько] триста шисдесят, на постоянной работе. Бо там білі же люді, шо на разних работах работали. А єсть вони на постоянних. Конюхами, постоянний в них зароботок, круглий год. А той коло каров, той коло свиней, той там бригадіром... Да. А на...

Да. Це вони просто так за любопитсва, послухать, інтєрєсно. А, я... Да. Займом. А я за шо хотів сказать: а куда ж займом ішов – на востановлєніє народного хазяйства! Так чи ні, лозунг був? Востановлєнії народного хазяйства – такий був призив. Це займом, це дєньги йшли. А нам облігації видавали. А потом розигриши були. Хто виграв, хто не виграв, хто... Так... Дєньги пошли на заводи, на фабрики. Тогда ж... Ви ж відєлі, как розвивалася... А, ви ж нє відєлі.

Марія Іванівна: Та, вони ж малі.

Михайло Трохимович: Який Ніколаєв був – якой став Ніколаєв. А скоко в Ніколаєві заводов? Йо-моє. Город набитий заводами і фабриками! Це страшно було! Ето куди не кинь – і всі воєнні промишлєнності. [Сміється]. Сильно Сталін хотів забрать Африку, і завоювать комуністічєскім... ну, як то кажуть? Забрать... насадить там комуністічєскі еті... Правітєльство шоб там... Отдавали ж Хрущову, і, і все к чортовій матері! Тут свої хай як хочуть, а туда нада все: то Кочебелю, то Мабелю, то там Мутунди. Отак... А тепер... Бачте, пєрєстройка какая подлая била? А шоб вона була чєловєчна – нам ваучєри виписали, майнові, називається, на каждого гражданіна України ваучер. Майновий. От підісят міліонов. Ну такого... нам і сто лєт не надо. Всєм одінаково. Куди ж їх дівать? Той здав в ту кантору – та кантора кажуть, немає, разошлася. Та туда, той здав туда. А нєкоторі білі хітромудреци: оці ваучєри, майновиє, скупляли. Скупляли. Дітвора ж ходе, бігає – то купони білі. Дєнєг нє било, якісь купони попридумували. То те попридумують, то те попридумують. І дітвора ж несе жувачку – а мати тобі розрішала оцей ваучер продать? "А мамка сказала – давай!" І вона йому дєсять штук дала жувачок, а ваучери забрала. А так же дітвори много принесли. Нєкоторі набрали, а потом здали, куда нада. Та й стали хазяйнами цих фабрик, чи заводов. Шо воно там, чи приватізіровалось, чи викуплялось, як воно там...

Я не пойму, як воно було, к чортям. Я оце, не можу понять, как воно очутилося, шо... шо... заводи, фабрики чорті –хто розобрав. А хто забрав? Ті, шо там були при власті – вони ж і забрали. Оці ж партєйци, парторги, дірєктора заводів – оні ж і забралі їх. Не я ж забрав їх. А мій токо ваучер там к їх. А тепер кажуть: "Нема, банкрот. Ваучер ваш, він пропав." А на "мерседесі" їзде. І вілла. А за шо ж ти собі построїв, де ж ти взяв дєнєг? Єслі, єслі

банкрот твой завод, чи фабрика? А ти, а ти мені не плотиш по етіх майнових сєртіфікатах? Не пойму я нічо, як воно це все робиться?

Ну це ж комуністи! Були ранше... Вони ж стали хазяйнами України. Вони ж тоді були комуністи... Були комуністи хазяйнами України! Тода хотя контроль був, партійний. А щас же какой контроль партійний? Щас шо ти хоч – те й твори. Он, чули, навєрно, [рейдерські] команди? Щас прийшла команда, сто тисяч набрали, а тебе викинули, цей став дірєктором. Шо це, шо це за сістєма такая дурна? Як це так?

[Як до комуністів ранше ставилися], чорті, як я в підісятом году тіки прийшов з Германії, я, я знаю, як воно тут було. Ну як? Було востановлєніє народного хозяйства. [Жили вони] само правільно. От даже оці годи – сємісят пятий, сємісят шестиє – предсідатєль колхоза мог "Волгу" купить, і їхній там тоже мого "Волгу" купить. І тракторіст, і комбайнер тоже мог "Волгу" купить. А січас... [Нерозбірливо]. "Мерседеса" не купиш, нє...

Марія Іванівна: Та ранше, як підписувались на облігації...

Михайло Трохимович: А [шо] очєрєдь була: той хоче "Ніву", той хоче те... В очєрєдь ставали, записувались там... Учасники боєвих дєйствій там – своя очєрєдь була. А трударі, чи як, стахановці в колхозі, там передовики – тоже в перву очєрєдь. Ну такий порядок був. Хто заслужив – той первий купляє.

[Говорять одночасно, нерозбірливо].

Михайло Трохимович: "Ниви" ці покупляли, чи "Москвичі" ці, чи "Жигулі", чи шо там...

Марія Іванівна: Ну [в нас] "Москвіч" був...

Михайло Трохимович: А потом "Жигулі", да. Ну отак всьо. "Жигулі", "Жигулі"... Ну отак всьо!.. Хто жилав... І я був шофьор... [Район...] А! Так це в підісят восьмом году ліквідіровали!

Марія Іванівна: От в райкомі партії у нас работав Мишечкін – ти знаєш?

Михайло Трохимович: Да, да.

Марія Іванівна: Ну такий вже мужик... Миронєнко..

Михайло Трохимович: Це всі лєнінградські [партійнії]... Актів... Лєнінградські... Как оно?.. Не блокаднікі, а... матроси! Матроси! Оті шо революцію там дєлали. Росіяни, їх тут понаставили...

Марія Іванівна: Оці ж, золотий займ, вообщє, на облігаціях підписуваться. Мишечкін виїхав на поле – люди ж роблять. Первий підписався. Там чи на півтори тисячі, чи на... На півтори, чи на скіки. І всі люди, ніхто не возражає, нічого. А вам, жінкам, хто там без чоловіків – двадцять пять рублів, тому тридцять рублів. І нихто нічо не казав, не ругався, ничо. Попідписувалися. Ну а так же ж: може шось виграєте ви... Люди, а ніхто ж нічо не вигравав...

Михайло Трохимович: Ні, вигравали... Оце, забув фамілію, хотів бистро... Двадцять же тисяч виграла...

Марія Іванівна: Ну тіки ж такого не було...

Михайло Трохимович: Микита. Микита, Микита, Микита... [Підпалій]?.. Нє...

Марія Іванівна: Ну старший підписався – і всі менші пішли за їм. А січас – ну шо ж це січас робиться, га? Мішки дєнєг награбили – у больницю ни дать вугля, нічо... за соломиночку чоловік хватається, шоб вижить. Оце... усе йде, а нема ж за шо. Ну? А у їх мішки такі дєнєг, не здать оце, я ж кажу, шоб Мишечкін був, він би первий сказав би: "Знаєте шо? Ми здаємо..."

Михайло Трохимович: Нє, він би перемінився, перемінився! Но! Чєловєк міняється!..

Марія Іванівна: Ни вєлосіпєда ни мали діти, нічіво..

Михайло Трохимович: Ну а де ж вони возмуть?

Марія Іванівна: Жили – на маторжениках, как усі ми.

Михайло Трохимович: Да. А вєлосіпєд – такая била новость. Нада було здать читирі центнери пшениці. Када начали получать трошки – бо мої Сачки, це сосєди – а дєд Нікіфор: "Хлопці, куплю вам завтра велосипеда. Давайте пшеницю, однесемо туда, в магазін, одвезем, і буде велосипед нам." Ой! За тим Андрієм біжать всі! Дай попробувать, дай покататься! Живий велосипед! А, а у етого, у Феді Антоновича, учітєля – патифон. Боже, ті пластінки!.. Це потом калхоз приобрьол. В клубі, там був, куркульська хата, здєлали клуб... А от шо інтєрєсно: шо какая била ніщєта, да, какая била бєдность – как співалі, как в етом клубі, здєланом, із хати, клуб – там кантора впєрєді, там калідор, вход у клуб, там большой зал, скамєйки, скамєйки, там сцена. І це на сцені каждий вєчєр каждий вєчір приходе молодьож і розигрують "Наталку-Полтавку", то те... А потім на те воскрєсєньє, чи через воскрєсєньє – постанова. Всє колхозніки сходяться, на скамєйки садяться, і дивляться свою постанову, "Наталка-Полтавка." Інтєрєсно било! Как-то...

Марія Іванівна: Да, радосно жилось…

Михайло Трохимович: Якось...

Марія Іванівна: Бєдно жили...

Михайло Трохимович: Бєдно жили, а всьо отак вєсєло, всє в настроєнії якось були, знаєте!.. Хоть і без штанов, а свободі... Нє, воно не сказать, шо свободі, яка к чортям свобода, тоді..

Марія Іванівна: Нє, ну весело жили.

Михайло Трохимович: Да. От, допустім, моя мати: хоче борщ зварить, а буряка немає. Посилає: "Мішка. Піди до Таньки, цієї, Сачихи – хай буряка дасть". – "Тьотка Танька, мати просе буряка. Як буде в нас, ми вам отдамо". А капусти нема. Шо ж, без капусти... "Піди до Сачихи, капустину попроси, там капустини, хай вона кусок дасть, шоб борщ там зварить". От відіте, как било?.. Щас, блядь, твою мать, викине в балку – та дєд, ось, рядом, восємдесят два года – викине в балку, тобі не дасть.

А тада, блядь, так не було. Тада... чорті-шо, народ такий був інтєрєсний. А було ось: карова телилася, там карова телилася, там у нас доїться. "Мішка, глєчік молока – однеси [нерозбірливо]. Бо їх же там до чорта, дітвори, і муж, і жена. А в їх карова тіки отєлілася, однєсі їм молока. У їх молока нєт, ще карова нє отєлілась". У їх отєляться – потом вони нам дадуть, як у нас не буде молока. Відіте как, как було?

Марія Іванівна: Дружно...

Михайло Трохимович: Січас, бляха... В балку вибросе, а тобі не дасть.

Марія Іванівна: Сьодні по районкі пишуть...

Михайло Трохимович: Обідно, сильно обідно!

Марія Іванівна: [Дай] бідним – ти станеш багатшим. То так така..

Михайло Трохимовч: Ай-яя-яя-яя! Ай-яя-яя-яя! Каждий же, інтєрєсно... Бігали, танцювали. Вєчєром пєсні, танци по селу! Йо-моє! Всі сємєчки лускають, оце до двінадцяті часов ночі куча лушпайок у каждого. В каждого назбирає кармани сємячок. Ну тоже масло, ну тоже пітаніє... Ну якось я там молока напився, чи буряка наївся, якось...

Марія Іванівна: Сім'я із коноплі жарили.

Михайло Трохимович: О! Та тода ж конопля. Боже мой! Сем'як нажариш, понабирають дєвки, хлопці вєчєром – сем'ями давися цей з коноплькой, понаїдаїся. Потом животи болять. В того завороти, в того те... [Сміється]. Ну, бувало такі шо...

Марія Іванівна: Ну так і січас буває. Нажреться, і...

Михайло Трохимович: Да, да. Чо ти там на тій коноплі работаєш, пиляка там. І оці молотарки работають – нікакой чорт не соображав, шо це там можна наркотік! Каждий тряпку надівав, шоб не дихать тею пилякой!

Марія Іванівна: Та я на коноплі работала – я тряпку не надівала, а цю...

Михайло Трохимович: А я возив цю коноплю в завод туда ж. Поля були сумашедші коноплі, на, на, на віръовки, шо дєлають. Клубзавод там був, за...

Марія Іванівна: За [Баратовким]?

Михайло Трохимович: За [Баратовки] це сєяли. За Баратовкой, да.

Марія Іванівна: У самой Баратовкі.

Михайло Трохимович: Да, клубзавод у самой Баратовкі. Туда возив, полуторкой. Там одкривається, там такі ж дрючки. Налажуєш. Як посунишся туда, або туда – тянеш боком, пока в Баратово дотянеш. Розсипалися. Розвязуєш, обратно перекладуєш. Ой, мучився... Ой, мучився! А галолєд оце, осінь, та косили... Та косили, та в'язали ж оце ті шо тім... Ті, шо матірка. Шо з зерном, там молотили. А то шо не матріка, как називається, тошо нема того зерна – як воно називається, той колас, та [качалка], як називається? Ці снопи прямо так на полі грузили на машини, і возили на лубзавод. На цю мельку, пельку, чи как воно дєлається... Пенька. Пенька, бачте, правільно. Я подтверждаю, бо бачте, я забуваю пеньку. Так називається, віръовки дє-

лали... З етой коноплі. Нікакой чорт ніде не думав про ці наркотіки, ніхто... Щас, блядь, найдуть, нагрузять, в дядька три коноплини – блядь, судять! Дєсять лєт дають. Шо за дурь такая? Або мак? Хазяйки всю жизнь на городах сіяли мак. Пироги печуть, то з маком бублики дєлали, то всьо... То продать там кому... Щас – сильний наркотік, от тіки преступнікі, судить нада чуть не розстрілять. Баба каже: “Та в нас всю жизнь баби сіяли по картошкі!” У нас на Новоукраїнкі, та й так. По картошкі, по тому ж сіяли мак. Головки повиспівають, натреш, голови, наївся, там те... Щас, блядь, преступнікі.

Марія Іванівна: Да.

Михайло Трохимович: Всьо, всьо! Зачем запріщать? От када він буде іспользовать, і продавать, і ти його поймаєш, шо він продає, юшку тей от – отода за сраку. Ну када чєловєк для себе, чи бабці якійсь продать, шо виросла, і за це прийти вирубать усе – отут нехватає.

[Запис зупинено].

[Продовження розмови з Позняком Миколою Трохимовичем].

Марія Іванівна: Михайлом!

Михайло Трохимович: Михайлом! Трохим Михайлович, батько, Позняк, канєшно, Трохим Михайлович. А мати Наталя А... А... Автономовна, чи Автономовна. Дід Автоном був, тут писерем работав. При царю тут, у сільраді. Считався багатим чоловіком. Мати в нас образована. А я думаю: откуда в нас образо[ваність]? Я хоть в сідьмий клас, не соображаю там, ни по алгебрі, ни по том, гєомєтрії. А мати раз-два – й той. Я потом, я потом до матері кажу: “А откуда ти соображаєш?” А вона каже: “Я ж гімназію кончила!” [Сміється]. І так пішла, вийшла заміж за діда Трохима, і так на селі, на селі, як то кажуть, і паравоза не бачила, прожила.

[За родину...] Чорті. Дід Антон, чи той, Автоном, я не знаю... Баба-то була, оця, баба Варька – оце моєй матері мати – вона сама з Забеліни. Крестьянка, канєшно. А дід я не знаю. Того шо він був образований, потому шо у сільсовєті, чи как оно, в управі работав писерєм. А помер в двадцять втором году от тіфу. А отож була епідемія тіфу в двадцять втором году. А він дома не ночував, шоб не заразить, чи шоб не заразиться. А тада ж ховали, помирали сім’ями цілими по хатах. Ну оце влада сиділа захована, у сільсовєті, чи там, в управі. В двадцать втором году. І додому не ходили, всі вимерли. [Сміється]. Всі померли! А баба Варька – оце ж його жінка – дев’ять дітей, і сиділа дома, і нихто не вмер. І всі до сіх пор прожили, от один недавно [помер]. Бачте, як получається: один ховався вмер...

Марія Іванівна: Це ж ті шо в Матвєя в Кобзона работають?

Михайло Трохимович: Та нє, це [Нерозбірливо] тьотки Шуркіни дєті. Внуки.

Як це – прізвище [матері]? [До] заміжжя? А, це Чорненко, Чорненко. Чорненко Наталя... Ну дід же Чорненко, дядя [Коля] Чорненко, ну да... Чорненко Наталя Автономовна, дєд Автоном, як це я не понімаю... Дєд Автоном... це Автономовна. Мати. Це її чоловік, батько, батько, шо помер от тіфу тут в управі, шо був писерєм. Девятсотого [году мама]! Второго. [Автоном], а, нє, це, це не дід, а це її батько. Получається чо це, хіба це мій дід? Нє. Ну да, це мій дід! Точно, це мій дід, він [нерозбірливо]! А баба Варька померла це вже після війни, її похорони. Я, по-мойму, в городі в сімідісятом году був. А вона тут померла, у меншой дочки жила. І так поховали бабу Варьку. Оце як були поминки в цьому році, то я ходив на її могилку, як самий старший... внук. Бо моя мама в баби була сама старша... є... Дочка. А я как старший внук у йої. То я пішов оце... Восємісят восім. Да. Восємісят восім лєт померла.

А дід Автоном, я знаю, як єслі вони... Єслі мати дєвітсот второго году рождєнія, то представте собі, якого ж тоді году був Автном? Десь тищу восімсот восємдисят, може, восьмого, або восімдесят шистого, так, приблізітєльно. Баба Варька ж десь такого ж году, бо вона ж... Єслі вона вмерла примєрно в підісят шестом году, умерла вона в восємдесят восім год – от давайте откинемо назад. Восімдесят восім год назад одкинемо. За дєвятсот. Скіки це буде приблізітєльно? Єслі тут узять підісят... Скіки я сказав? Підісят второго? Ні, підісят сідьмой, підісят восьмой. Ну от якраз підісят лєт. Підісят восім, і там ше тридцять... Бо вона ж восімдесят восім прожила. Значить, тищу восімсот сємидесятого... сємісят второго года, десь так. Приблізітєльно. Так чи ні? Правільно я вищитав? За тіх я не знаю.

Ті, дєда Михайла я не помню, не бачив, не знаю. Бо в його там на [нерозбірливо] виїхали, на село, на землю. Десь у двадцятих годах, в двадцять першім, двадцять другіх, двадцять третіх. Люди з Привольній, з цього большого села, виїжали на ці нові зємлі. Там селилися, строїли куріні, потім хати ставили собі – там начинається ото їхня молода жизнь. Тут я, у двадцять шистом году вже там народився, в селі, у куріні. А ше в колхоз тода не зганяли. Я не понімаю, я тоді не жив, я ні чорта не понімаю. А, були свої надєли землі, да, да. Тода ж Лєнін дав наказ: на їдока по десять десятин землі. Даже мати, мати, от, допустім, баба Варька була, дев’ять дітей у неї, тода вона получила оце скіки зємлі. Там на каждого, на каждого рєбьонка один десятина. Це десять десятин. А вони [нерозбірливо] це називається куркуліха, землі, шо брали у інших людей. Шо наділи тоді ж Лєнін усім землю дав, не тіко... Ну як наш предсідатєль: кому схотів, тому дав, кому схотів – тому не дав. А тода нє, тода Лєнін всим же розділив землю. Всіх на їдока, ніхто без етого не давав землю. А люди здавали в аренду. Там з половини, чи з четверті. Дєд, як його, Автонюк Васька: коні приобрьол, [качалку] пріобрьол, брал оце в людей наділи земель, пахав, сіяв, ячмінь та ділився, і так существовали.

Питаться начали вже оце в тридцяті годи начали колхози зганять. А яким путьом зганять? Оце устроїли... Воно, правда, не устроїли, а воно таки

тридцять второй год на тридцять третій був неурожай – вот в ето время – урожай був сумашедшій. Відітє, как получається. А считається тридцять третій год. Який же це... А, ну єслі з нового года считать, то... Подходящий круг для нового урожая. Це якраз самий страшний голод був, тридцять третій год, то даже, я ж вам розказував, шо їздили понад дворами, з штирями, [понад] скирдами, груби валяли. Шукали, де мужик заховав зерно. Тода ж колись було у партії зерно рабочим, рабочим, голодають рабочиє. А в кого забрать зерно? В крестьяніна нада забрать зерно. В оцього [нерозбірливо], шо оце з половини людям сіє, чи віє, чи як він там виробляє. Бо в його ж коні, й косарка, й молотарка, як-то кажуть. Чи воно гармани тоді ранше були, гарманували потом, віяли ту полову, те зерно одсівали, полову коровам чи коням давали, о.

[Його розкуркулили], да, да! Вигнали з хати, там, бєдних, повикидали. І тьощу мою тоже, бабу Варьку, вигнали. Оце внуки, внуки, шо предсідатєль сєльсовєта работають, оце Савченко, баби Варькіни внуки. Тоже, бєдний страдав, [нерозбірливо], викинули з хати. Ну чо, куркульські діти були. Їхні батьки були заможні. Циган батько був. А мати з Баштанки молодиця була якась. Він женивсь на ній. І в його були самі лучі коні в Привольній. Ну був хароший хазяїн, понімаєте, настоящий хазяїн, як-то кажуть. В його всьо було, всьо горіло, всьо в його кипіло. Ну, як в їх коней забрать? Посчітали куркулями, позганяли всіх, викинули з хати. Дєвки пішли – оце повмирали недавно, послєдня Поля вмерла, а Марія трошки ранше померла, мать, годов пять-шесть назад померла, десь дєвяносто сєм год – в наймах були, в євреїв. О. І та Поля оце от недавно померла, год, навєрно, назад, да?

Марія Іванівна: Та нє, більше.

Михайло Трохимович: Більше, мать? [Ранше по наймах] нє. При нас, совєтской власті, нє. А це коли було розкуркулювання – куда дітвора дівалась? Та йшла в город, і нанімалась там, нянчіть у жидів там, чи прибірать, чи кармить там, чи... дітей глядіть. Да. У Ніколаєв же їхали, в город їхали, да. А тут у нас біднота, ну чорт з ней. Тут ніде наймів не було. І в діда ж Васьки наймитів не було. А считалося, значить, не має права, бач. А, а наймитів не було, считається той, куркуль, чи як, хто нанімав, наймитів хто держав, о, да. А в діда ж Васьки, помер, він сам ішачив. Бідна жінка, померла, і дітей, і діти, і Васька, і, і Поля, і... Всі, всі повмірали. Там і Нюрка. Нема нікаво, ні дєда Ваські, ні... Нема нікаво! Всьо. Всьо, це вже годи пройшли. Хотя Поля, чи Нюрка, от недавно померла, прожила девяносто год. А Поля ранше. А Васька вобще десь там, на Сєвєрі... навєрно, год підісят сєм помер.

[По сусідах найматися], нє, я не помню такого. В нас такого не було. Па, памагали друг другу! В нас послє вайни був какая-то подьйом. В народі був падьйом, как шо-то народ ожидав харошого. То – а ти строїш там шо-небуть – гуртом. Приходило село, там баби місили, мужики там клєпали,

там вязали снопи на стелю, на криші. А ті баби мазали. Построїв хату там, помазали, в хаті побіли, та вже й живуть. А так, шо нанімались – я такого не чув, ни бачив.

Ну як в кого були родичі – [ішли] родичі, ну а сусіди це законно. Це робили такі, прості люди: ага, сьодня ти будеш строїть, завтра я буду строїть. Прийде та Наташка, будеш в мене работать, там чи мазать, чи білить там, чи, чи... Бо батько ж в мене був камінщиком, ходили отож наперевєс с киркою, тісували, строїли. [Потім] ну как ото обід готовлять! Да, на обєд, пообєдали, по домам, і всьо. Ні-нє! Те! Нема як січас, кажуть, за даром не [нерозбірливо]. [Сміється]. Нада платить. А тода нє. Щас попросить когонебуть, шоб приїхав якийсь-небуть артіст, поспівали – ні. Покуда не вплотиш, не прийде, не шо, нихто нічого.

Марія Іванівна: Тож було: як тіки неділя – і якісь концерти, якесь той, мєропріятіє. І Раїси Кірічєнко тут була, і... Кого тіки тут не було.

Михайло Трохимович: Ну а шо ж... Тода таке було... Таке комуністічєске таке время було. Вони, бєдні, тоже ні чорта не получали, ну їздили по селам, по заводам, по фабрикам, виступали перед колєктівом. Така була сістєма. Шо там їм, профсоюз виділяв якусь копійку. Канєшно, не совсєм даром. Канєшно, якісь там профсоюз виділяв. Це точно. І до бабки йти не нада. Це нашо тобі нада свій концерт при, при придприятії. Як, художественну самодеятельность при придприятії. Профсоюз все робе, профсоюзи. А ми ж платили члєнські взноси там, у профсоюзи. І воно так... як-то кажуть... Платили чим-то, наряди купляли, то лєнти купляли, то там... Красні шапочки ті купляли.

Марія Іванівна: Шо нада.

Михайло Трохимович: Да. Ну для концертів.

Яка допомога? [Толока?] А, ну то ж село, це ж в селі люди самі. Самі ішли, і помагали, кому, хто там строїв. Єслі вони в ворогні – то вони ж не ішли, ті шо у ворогні, чи в скандалі.

А шо помагали продуктами – та нє... “А шо, нема в тебе капустини? Ну в мене є, я принесу”. “А шо в тебе, картошки там нема? То я принесу”. Люди ж так гуртом все. [Отак]. А так нічого, ніякіх...

Марія Іванівна: Тоді такого...

Михайло Трохимович: Понятія не мали. Та нічо такого, даже й... такого не було. І даже послє войни, ось востановлєніє, це ж тода представляєте, як нємець ушол отсюда, шо тут творилося? Це страшно було! Розрушино всьо, нєт нігдє нічєво! Всьо розтягнуто! Каров вигнав нємець по лісам, чи потопили, чи порізали. Хто пішов найшов там де шо за тридцять кілометрів, чи за сорок. Там [нерозбірливо]. Наші не нашли, батько мій не найшов коров, осталися галадувать. А, ну це в сорок шестом году, чи в сорок пятом. Нє, нємци прийшли в сорок читвьортом, угнали у нас, в сорок читвьортом вигнали. То люди кой-хто найшов своїх коров там, у [нерозбірливо]. При-

гнали. А батько ходив-ходив, свою корову не найшов. Получається, остались без молока. Допомагали люди. І колхоз виписував. Я ж вам казав, шо сестра в мене больна була, туберкульозом, Ніна, шо училась на [вчителя] ото. Ходила пішки, сюда аж, додому. За клумаком, за, за жратвою. Вона там в обшежитії жила. В обшежитії там нема ні стікла, ни двирей, нічого. Ну всьо було побито, всьо розрушено було. Ото всьо востанавлювалося, і как народ в шото вєрив! С каждим годом улутшалось, улутшалось, виживали, виживали. Уже в підісят втором году видавали по читирі кіла на трудодень. Як в кого дві тищі трудоднів – восім тон. Завезли в двір машиной, пять машин, тих, полуторок! [Сміється]. Пять полуторок заїхало, висипало пшеницю, й поїхали. О, пошла жизнь совсєм друга!

Марія Іванівна: [Шоб дві тищі], тоді такого...

Михайло Трохимович: А сім'я: батько на постоянной, мати десь там, може той, не постоянно, десь там ходе ж на польові роботи. Там тада сапали, плужкували! Тада ж работа була каждий день бабам! А в кого сини були взрослі, крупні – тут вся сім'я зарабатувала до двох тисяч трудоднів. Три тисячі. Може сам батько міг зарабатувать сімсот. Сам батько. І мати читириста. Чи триста підісят. Уже більше тисячі. Так це вони удвох. Та нас, взрослїх... Тада же не було... [А шо днів триста шісдесят п'ять], та шо? Ну так шо? А! [Сміється]. Це смотря яка робота! Там, сьодня, допустім, на сапкі. За три рядочка, посапаєш, палучиш один трудодень, або два трудодня, і пітнадцять сотих... Чи як?

Марія Іванівна: [Ну сотих].

Михайло Трохимович: Ну да, пітнадцять сотих. А пастаянні, шо стоять, коло коней, конюха, работають там, круглий год работають, конюхи – то в його там ставка! Допустім, як: один сємісят пять трудодня в день. Чуть не два трудодня. Так чо, получається нормально всьо, як положено. І вже не перебільшиш, не убереш нічого. А де шо некоторі там строітєль – ше бульше, і по три трудодня в день, по двінадцать трудоднів заробляли в день. Завісіт, який... Да, да, це совершенно правильно, трудодень залежав від виработки. О. Потому шо було всьо норміровано: ага, сапка – скоко стоїть, косить, скидать снопи – скоко стоїть. На молотаркі снопи стоють, скидать, шоб туда [нерозбірливо], там де оце [снопи] б'ють, шоб зерно сипалось, соломи висипалася, а баби віють. На віялкі скіки там, от. В каждого була розценка, на все була розценка. І тоді люди получали, заробляли. В кого сім'я була, взрослі, ось як у цього, Сачка, Микола – уже ж був взрослий, вони ж двадцятого году, вони мене на дєсять лєт старше. Льонька, Полька, дєд, баба! Як получать зерна!.. Отож вони перві купили лісапед. Оце ж я вам казав, шо дід Никифор каже: "Хлопці! Завтра йдемо в магазин, читирі з половиною центнера пшениці, і купим велосипеда!" І! Андрій уже утром на велосипеді, а ми біжим у пилякі: дай попробувать, дай попробувать!

Марія Іванівна: Ну як ви каталися, ви ж не вмієте кататься?

Михайло Трохимович: Нє! А от інтєрєсно, на прогулку – за Сачками жили, тім, не за, за Ваською Сачком. Не за Сачками, шо мої сусіди, а другі Сачки, [брати]. Да. І там проулок. [кажу]: "Андрєй, давай попробуєм!" І я сів і поїхав. Нікакого учєнія не було! Нікакого. Сів, і поїхав. Собразив, як руля, і їхав, їхав, і поїхав. А чо воно так, я не знаю. Ну, шоб не збрехать вам – десь приблізітєльно тридцять шестой, тридцять сєдьмой год. Отако. Та це мені було одінадцать, двєнадцать, десь так.

Ну якіх огірків [жінкам давали]?

Марія Іванівна: Ну на огороді..

Михайло Трохимович: А, [нерозбірливо] робота була.

Марія Іванівна: А хтозна...

Михайло Трохимович: Ні, ну як, там норма була... Ну яка норма...

Марія Іванівна: Тоді такого...

Михайло Трохимович: Трудодень – [один] двадцять пять за день, чи скіки там, чи більше, чи два трудодня, чи півтора трудодня за, за день на городині. Ну а брали з собой, канєшно брали. І торбу, як-то кажуть, не боялися, брали, чи бригадір розрішав. От бригадіра завісіть! Або не трогайте, або візміть по три помідора, ідіть додому там, дітям понесіть. Оце як мій дід, чи тесть, був безрукий, без руки – був бригадіром ось там в саді, в винограді, там у його багато вина було, там чорті-шо творилося. Сади були, яблуки тріщали, виноградники тріщали. Іду додому – а в мене двоє хлопців: тому гронку, і тому гронку. А [нерозбірливо] чи Дашка набрала відро – "ану висип половину, ти шо то набрала! Відро. Чо ти набрала відро?" А дєд нікада не принесе відро. Одну-дві гронки внукам приніс – і всьо.

Марія Іванівна: Тоді такого...

Михайло Трохимович: Ну да, вєточки,і всьо. Дєд був такий... І не жадний, і не то... Чи то шо він не хотів нести додому, чи то шо він інвалід, чи я знаю? [В аптєку] ходив, і... Ну а був бригадіром. Всьо время работав.

Марія Іванівна: [Найважчі роботи], тоді такого...

Михайло Трохимович: Тада [так]: куда бригадір назначе, туда й йди. Хіба може, ти больний, то тоді скаже, шо "ти ж бачиш, Микола, який я. Чи там я не можна на тракторі буть прицепчіком". А за трактором іти, плуга чистить, треба ж мать мощь і силу. А було ж такі дівчатка..

Марія Іванівна: Люда, чо ж ви не йдете?!

Михайло Трохимович: А було ж такі дівчатка, шо були на прицепі коло трактора. І піднімали цю... Ви знаєте тако, тянеться, тянеться на мондрюку? Тягать три штуки, шо за плугом... борони. Це борона, з такім, за рядом тягнеться. А вона ж забивається, забивається, забивається. І піднімать, крюком, витрухувать, [нерозбірливо], це ж нада дєлать! Ти витрусила, а потом ти витрусила, ком підняла, а потом ти витрусила. А потом раз – [середина] плуга, і, і чисто, витіраєш, шо наліпилася грязь, чистиш, шоб плуг чисто ж, шоб

харашо ж скибу відкидав. І так... А потом управилася – і услід іде за трактором: вага, забилася ця, забилася та, борона. Підняла, вичистила.

Невідома: Здрасті.

Михайло Трохимович: Здрасті. Отак от... Ну, назначають бригадіри шо йди – куди назначать, туди і йдуть. А мій батько пошти все время на прицепкі був. І задавив жінку. Не задавив, вона жива осталася. Тракторістку. Та, Нінка, чи как ото? Шо [нерозбірливо] ото? Шо [кондомерша]? А вона на тракторі у нас там пахала на Новоукраїнкі. А батько був на прицепкі. Потом вона каже: "Я ляжу в борозні, а ти поїдь, Трохим, за рульом". [Сміється]. А дід іде, а баче, шо вона лежить – фари ж ночю світять. Баче, шо лежить, а не знає ж, как остановить трактор. [Сміється]. Переїхав її. Жива осталася. Бистро, там у нас полуторка була, буряки возить. Привезли сюда у больницю – вижила. Це таке було. Все було! Все в жизні... Ну понімаєте, мір же ж.. Мір разнообразний. Всьо завісіт от... Ну як руководить хто! Одне, а друге був там предсідатєль колхоза – п'яниця, страшне там, на Новоукраїнкі. Ідьот уборка, десять часов, це щас дєсять часов – а він, блядь, спить, а комбайни работають. Ви предсталяєте? А воно п'яне лежить дома спить. Предсідатєль колхоза. Білі всякі барани. Білі харошиє люді, були чєсниє люді. А білі сволота! Те! Такий принцип жизні був.

Ну єсть же ж люді разниє. Нє в всєх же одінаково в мозгах... в мозгах, як-то кажуть, соображеніє. Як ті шистидесятитисячники – понасилали їх туда, по колхозам, старші розказували, то посилали в колхози предсідатєлями. Із предпріятій познімали інженєров там, там всякіх високообразованих – в калхози, предсідатєлями. Там завфермами, чи бригадірами поназначали. Ну а нєкоторі п'яніци. Нєкоторі хароші. А нєкоторі работали чесно. От в Грекові – там такий предсідатєль попався, з отих шистидесятитисячніков. Та, красота! Под нім колхоз мігом! Та!.. Сказка. Зделав колхоз сказкой. Відітє как? А наш он, новоукраїнській, п'яніца: десять часов, комбайни в степу работають, а він спить, блядь. Шукають, де предсідатєль? Забув фамілію, чорт возьми. Уже подохло. П'яниці, вони ж довго не живуть. Ой, Боже мій, Боже!..

[За репресії], ну оце ж я вам розказував, це сосєда мого, Захара, заарестували. Ні? Ну так от сусіда мого заарестували. Це Захар, Алєксєєнко. І дядьку Ваньку, етого... Сєніна! Це заарештували. Це в нас два чоловіка були репресірованих, забрані. Ночю приїхали, забрали. А вже коли вони погібли там на ГУЛАГах чи там вони їх держали, де вони там работали – то визивали ж ця, сосєдку мою, стару ж цю, жінку Захара, Олексієнка. То, кажуть, показують їй… жінкі показують спічічний коробок і кажуть: "Вот за це ваш чоловік сидів у тюрьмі." Там, двінадцять, чи пітнадцать... Ну, помер там. Він не, не... назад не вернувся. І сосєд мій назад не вернувся. Там написано "ес-ес-ер". СССР. "Совєтскій суд стоє руб." Десь він там болтонув у кучкі. Тоді, знаєте, як казали: "Собака сере сорок раз." Чорті-шо видумували. На це "ес-ес-ер." На спічках. Коробочка робили – "ес-ес-ер." "Совєтский Союз..." Нє... "Совєтский Союз соціалістіческа республіка". Да. Соціалістіческіх республік. Ну от хтось... А тада ж багато не нада! І в КГБ, і вже ночю тебе заберуть, ніхто й не взнає, де заберуть. Де дівся. А в нєкоторих селах учителів брали ночю. От Сашка мені розказував, Хоменко, [вже неживой], правда. От. Так у їх там учітєля забрали. І ше двоїх забрали, три чєловєка. Приїхали прямо на поле, з скирди скинули, забрали, поїхали. Посадили в полуторку, потаскали. І до сіх пор не вернулися.

Отакі репресії були, да. А за шо, я [нерозбірливо] за шо, хтозна, за шо. Даже, можут, і нема в чоловіка, воно можуть і набрехать туда, в КГБ, да. Забирають, і нікакого ж нема даже до того... як? Допроса, чи опроса, чи правда це, чи брехня, чи нє. От как.

Як ото в Вінніці матюкалися з дітьми чорті-по якому, аж страшно слухать, да, як у нас матюкаються! А в їх матюкається "шоб ти горів!" Це в їх саме страшне матюк. Чи як? Ну ругання. Саме... Як загризуться баби, між собою, чи мужики, так оце "шоб ти горіла!", чи "шоб ти горів!" Це вже, виша катєгорія. І обязатєльно: одна в одній хаті живе, а друга вже в дворі строїться. Шо ж такоє? Я там часто буряк возив, работав же шофьором, я ж розказував. І там часто у командіровках, в оціх же областях був. В Чернівцях був, на тіх заводах усіх сахарних був, да. То в їх оце саме страшне ругання – оце "шоб ти горів!" І то ту хату строє... живуть в тій хаті, а ту... "А чого?" – "А – каже – як ту спалють, то в мне вже буде готова." І це точно, це я не брешу, це копійка в копійку кажу правду вам! Сам свідєтєль, сам я бачив це все, сам [нерозбірливо]. Оце в їх таке саме страшне було. А то там матюкалися та. Мать, і дитина, на дітей, такі як оце в нас. В нас тіки оце грубе, а в їх просте. На коров там, чи на свиней, як залізе – "шоб ти горів" – це було саме страшне ругання в їх. Чи прокляття, чи ругання, чи как воно. Ну отак от...

[Октябрята, піонери], ну а как, це ж було пєрвоє! Пєрвоє, це обізатєльно піонєри. Хоть ви хотіли, хоть не хотіли. Це галстучок там мати уже купляє в магазіні, та отой значок...

Марія Іванівна: Не такі ж було...

Михайло Трохимович: [Не] обізатєльно було, да... А потом... В комсомолі я не був! Партійним не був! Агітірували, в комсомол... А, ну да, в комсомол мене не агітірували, там мої годи пришли в армію. В Германію, в армію. А када я пришол сюда, тут уже када устроївся в автогараж, на работу, до Лєонтьєва – то тут уже партєйци мене агітірували в партію. Шоб я вступив у партію. То те, то те, то те. А я то "те, то я не уставу..." – "Я тобі дам устав, все, все, ми тебе приймем, давай, ти хароший, ти те". Нє. І так я оттягував, оттягував, і так і... і так воно й пішло... Жизнь моя біз партії. Жінка була комсомолка. Це таке, шо всі були молоді, всі були камсамольцями.

Куда [вступать]? В партію? А я соображав тоді, шо воно таке єсть? Воно, канєшно, хто соображав, самі йшли, даже просилися. І потом ставали людьми. [Сміється]. Хоч і баран, ставав людиною. Как же, в партії, член партії. Тада ж... Я ж вам кажу, чи я... Предсідатєлєм профсоюза був, отам, в Гаражі в нас, ну там, [Авангардне], там Ніколаєв. І вдруг – визивають мене, говорять: “Ти знаєш, проведем собраніє, тебе ми знімемо”. А я кажу: “А шо ж такоє?” – “Ну от, ти не партєйний, от партія требує, шоб на руководящих всіх работах були члени партії”. І мого друга вибирають вмісто мене. А мене знімають, Аниченко. А він член партії, вибирають. І то так... Как оно било. Тада ж партію клинило... Ну как, ну сказала клич такий, чи як виразить. Шо партія должна бить направляюща, руководяща сила в обществє. А шо там, Мішка буде направлять общество? Мене зняли, а того [Едуард] Абрамовича поставили. Едіка, сусіда мого. Єврей, та ще й член партії.

Ну таке було. Знімали, прямо. Не довіряли... Без бумашки ти ніхто. Іди он туда в цех работай. Та ше ж обманулі как! Ви представляєте, оформляли на пєнсію, скоти! І записали мене, а... А я работав в цеху слєсарем топлівной апаратури. Це значить цех. В цеху там бєнзін... Равносільно шо в бакі з-под бєнзіна. Не [нерозбірливо]. А в бакі запах бєнзіна, і там я работаю. Отакий цех, і там стол алюмінєвий, і ставили карбюратори, приносять з ремонта. Машин було шісот, до чорта машин було. А я адін! А шо ви, шуткуєте, скіки нада переделать. Оцього бєнзіна перебрать. А бєнзін же іспаряється, лєтом. А я ж не на откритом воздухі, в цеху. А вони мене, блядь, як тоді окончив срок, аформили “автослєсарь.” Ни, не, не слєсарь по топлівной апаратурі. І назначили мені пєнсію. А [передєлка] оце була після нового году, чи перед новим годом...

Марія Іванівна: Після нового года...

Михайло Трохимович: Вони сто гривень добавили. І я став получать дєвятсот. А получав пятсот сорок. Шо це за дурня такая? Какая сума на тот...

Марія Іванівна: Двадцять два...

Михайло Трохимович: Двадцять два года обдірали мене, єслі був оформленний как... А потом как-то оцю документацію в Київ направляли. З Київа приходили бумашки, як-то... якась.. якось я проходю по какой-то катєгорії, там пишеться підісят читирі тищі якісь. Це по современному, шо щас ідуть на пєнсію. І там шо-то в катєгоріє мене вичислили, шо я должен получать такую суму, дєнєг, тепер ось... Трошки льогше стало.

Шо-шо? Шо кажите?.. [Навчальна воєнна подготовка в школі?] Я не помню. “Зарніцу” шось таке було, да, “Зарніци” були в школі. Було. Ну я ж тоді. Які ж мені “Зарніци”, як я в Германії прослужив, як я там вирос, у Германії...

А нашо мені до війни? Я сім класов кончив, і більше нічого не було в нас. Я ходив з Новоукраїнки в Ярмоловку в школу три года, а читирі года там у себе школу кончив. Сєм клас кончив – забрали в Германію мене. Чорті... [Сміється]. Як, як це понімать, подобалося? Вчивсь, та і все! Я шо знав – то знав. А шо, шо не знав – я ж кажу, шо мати помагала. В мене ж мати, оказується, очєнь грамотна була, гімназію кончила, при царю. А я думаю: откуда вона гєометрію, алгебру знає. О, здрасті. Кажу: “Ма, откуда ж ти соображаєш?” А вона каже... А, представляєте – довчився до шестого класа, я не знав, шо в мене така мати образована. От не знав! Вона могла бути і вчитильом, і [нерозбірливо] большим чєловєком могла бить. Вона в то врємя била... Як... Як моя там алгєбра, чи гєометрія, як я був в сьомом класі – вона рішала як сємєчки. Я кажу: “Ма, а ти откуда знаєш? А вона каже: “А я ж, синок, – каже – гімназію кончила ж, при царю. В сімнадцятом году”.

Марія Іванівна: І тоді була грамотна, і тепер...

Михайло Трохимович: Так... [Вчилася] а отут же, в Привольній. Тут гімназія була. І вона тут кончила. А я ж вам кажу, хто був батько її. Автоном, цей, шо в управі работав писарєм. Це той, шо умер от тіфа в двадцять втором году. А баба ж, Варька, осталася з дітьми, з дев'ятю дітьми.От. А це мати моя сама старша була. Сама старша мати моя була. Вона була второго года. Рождєнія...

[Вчителів] чо ж, пам'ятаю! Федор Григорович, цей, шо как його?...

Марія Іванівна: Домашов.

Михайло Трохимович: Домашов. Антона Гаврилович Колініченко. Оце ось недавно помер в Ніколаєві. Оце от Коніченко, оце, як її?...

Марія Іванівна: Полькин, Полькин, Полькин брат.

Михайло Трохимович: Да, я хотів його одвідать, а вона каже: “А, позно. Поховали уже”. [Сміється]. Каже: “Уже можеш не їхать”. Вона дала мені адрес, шоб я зайшов Антон Гавриловича [додому]. Каже... Да, так оце я їх помню. А потом ще там билі оце Домашев Федір Григорович, [Іван] Кондратович, це...

Марія Іванівна: А Марта Ніколаєвна не була в тебе?

Михайло Трохимович: Да, була така! Тоже в нас була. Оце таких помню. Федір Антонович, Остапенко, це перві, ті шо перві класи, када ми тіки начинали, дітворою, нас собірали, ходили в перві класи. Отлічнікам давали то чашечки, то тарелочки, то тарелки. Це я помню, в первий клас ходив, я був отлічніком, і ось Дуся [Парафіло] ше сиділа рядом, со мною. Получили, відмінніки, наче по тарілки, і чашечку. Чашечку і тарілку. Такі, такі, такі подарки давали, отлічнікам. Ну а потом пашло, як-то кажуть, возраст, возраст. Вже начали ходить сюда, в Ярмоловку. Блукать по степу, пока дойжеш, пока назад вернешся. [Вже темно]. Ніякої учьоби вже не було. Ну, а нічо учився так. Одну, одну німецьку плохо знав. Осталась, асталась на осінь. [Сміється]. А потом, а потом нємци то ж прийшли, на другий год... Нє, в цьом году, да! Я должен осінню здавать, здавать німецьку, а тут двадцять второго нємци прийшли. Уже началась война, а через місяць, через місяць і нємци прийшли до нас. Ровно через мєсяц. І всьо...

Марія Іванівна: Та ти там, у Гєрманії, вивчив німецьку?

Михайло Трохимович: Ні! Плохо, шо я там, у Гєрманії, не вивчив. А как я мог вивчить? Тє вивчили, хто був адін у хазяїна. Один на один. Отє бистро виучилі. А як я прийшов, назначили мєня отут вот, привезли сюда в Нордхаузен, з Нордхаузена нас там розкупили нємци. І я там [попав] на пілораму. А там було восємнадцять парнєй. Всі... полтавці... Восім чєловік з Житомирщини... Цей, Литвин, Михайло... Володимирович. А це його батько, оказується. А потом він работником работав в Житомирі. Оце ж Литвин же з Житомира, ви ж знаєте? Предсідатєль бивший. Предсідатєль бивший Верховної Ради. Литвина знаєте? Володимира Михайловича?

Марія Іванівна: Та знають!

Михайло Трохимович: А з Мішком Литвином я вмєсті работав на пилорамі. В Житомирі. Вони й є з Житомирщіни. Він же сам із Житомирщини. Недавно он показують батька й матір, Литвина. Ну ви ж должні знать Литвина! Не може... Ну раз ви з Києва – ви должни знать Литвина. О. Так оце, як я там мог німецький ізучить? Ніяк не мог. Потом [колєно оце]. Мене тут брала кагда – було загоєно. А кагда туда приїхали – одкрилося в мене. А як же так можу работать там пілорамі? То міні хазяїн каже: "Там он тарілки мий, посуду мий. Там он пол витірай, прибірай. А потом побачим. І ходи на перев'язку, лічиться, до доктора. " А принімали. Ходив до німця, ще стояв в очєрєді, нємци, сіділи в очєрєдь до доктора. І я сідав. Ну. Принімав мене, на роботі, чи як? Перев'язку дєлав. Забув, шо вже балакать нада, чорт його знає...

А, да! А потом мене перевели на другу работу. На льогку работу. [Нерозбірливо]. Мене там забрав огороднік один. А [нерозбірливо] на пілорамі, там мєстний, хлопці наші, ворошилоградскі. Шахта "БІЗ-один", шахта "БІЗ-двінадцять", такі, дєвять чєловєк. І я там работав. І парень там ходив, вже работав там, житомирський. З той бригади, шо там були, на пилорамі. Ходили до огородніка на роботу, а ночувать приходили сюда в лагєрь. Утром на работу до огородніка, а ночувать сюда в лагєрь. Там питалися, в огородніка. А в воскресєньє виходной – ідьом до нєво, там покушаєм, і ідьом сюда в лагєрь. Не в лагєрь, а там... Свободни ми билі. Ми могли наніматься. То якийсь нємець прийде і каже: "Ага, цвай ман". Значить, два чєловєка до мене, пойдем там гной покидаєм. А потом він плоте, там [нерозбірливо]. Ну а ми ж ходили так, без охрани, нічого. В баракі, там барак такий маленький, на пітнадцять чоловік. О, ми там жили, там бочка стояла. Да, дров же до чорта на пілорамі. То топили. Голиє бігали, как дурниє [Сміється]. Ну дітвора. От. Пиляли шпали, доски.

Марія Іванівна: Ну як це, двінадцять, пітнадцять год, забрать у Германію..

Михайло Трохимович: Да... А де ж ти там научишся, як всі пошти, всі кругом свої? Своякі? Так [нерозбірливо] прийдеш, а хазяїн каже там, огороднік – а Іван там давно работав, в огродніка, він трошки понімає – та каже:

"Ідьом. Він сказав то додєлать, то дєлать." А потом він [нерозбірливо], цей огороднік, тоже мене вигнав. Я попав обратно в больницю. Там читирі... Читирі місяця я пролежав. Обратно вертаюся – хазяїн мене не хоче брать. Каже: "Ти мені не нужен". Ну а куда ж мені? Там пацана свого. [Вихрюка] [нерозбірливо]. "На – каже – одведи Мішу отуда. В [нерозбірливо]. Хай там йому дают другу роботу. Він мені не нужен."

Ну ото я вже попав туда, в "Батрейфабрик". "Батрейфабрик", прийшов старик мене забрав з етого, з Зейбайжанта. А Толька, там один з оцих ворошилоградцев, тоже приходив спать сюда. Іван приходив от огородніка, а Толька приходив з батарєйной фабрики. А до Тольки: "Де ти работаєш?" А він каже: "Та на батарейной фабрикі. Триста шісдесят німок – каже – один я". [Сміється]. А він там мішав парафін з графітом. У етіх, бочках. Засипали, там пиляка, як цемент, оцей графіт. Ви знаєте, шо таке графіт. І оце чорно, як нєгра. Аж у роті чорно стає, глаз не видать. А послє работи – баня. Там такі душі стоять, в подвалах. Там нємки купаються. І ми купаємся. Вже як попав туда я. Я када... Чи це не інтєресно? Вот кагда я на етой горі стояв у ванні... А там при вході, коли заходиш купаться, стоїть бочка з таким [нерозбірливо], це мило таке, і таке, як ото на пісок похоже. Как оно називається? Було, в нас тоже нємци привозили, те мило. Набиреш у бумагу, і туда [нерозбірливо]. Все те стікає в ванну. Стоїш в ванні в той вадє. А потом сода була оця бєлая. Як вона називається, ця сода? Вона не стірає, ну а сода ця, руки мить оно на проізводствах... В коробках... Особенно в гаражах, в гаражах, руки одмивать... Мазута... Сода, сода. Оце воно...

Марія Іванівна: Каустікова...

Михайло Трохимович: Да, отак, отак... Да. І набереш цього, і так обмиваєшся. Обмиваєшся, стоїш у цій воді. А бінт.. Пока я купаєшся, а бінт я пополоскав-пополоскав – раз – на батарею положив. Батарея ж рядом. З нами рядом. Отут же ж і душ. Там культурно все. Понімаєте? Помиться... Не так, як у нас. А там на проізводстві дєствітєльно порядок. Да. І бачу: моя дирка менша, менша, менша. І загоїлася.

Загоїлася, а тут якраз амєріканци заходять. І освобождають нас. Ми вже бєгаєм, вольно. І, значить, связь держим там з большим лагєрєм. А потом через два місяці, через три, в маю місяці, нас туда в лагєрь, уєжаєм на вєлосіпєдах. А там вже машини подогналі амєріканци, там Дрезден, нашим пєрєдалі то на ту сторону. Одера, чи Ельби, чи как оно... Чорті. Забув ту річку. Ну, вобшем, Дрезден. А Дрезден через мост, на ту строну. Американці домой, а ми там остаємся. Виживайте, як хочте. От вам катьол, вам, кажуть... А, "а кружки в вас єсть? Які-небуть миски єсть?" Откуда воно? А там же алюміній, це ж самольоти з алюмінію німецькі лежать, которі то крилья, то [носи]. Ну, відать, аеродром був. Було [нерозбірливо], а там далєкодалєко зданія стоять, видно, обслуга, відать, аеродрому. І ото ми наче туда,

пєшки. Дощ л'йот, страшний! А шо ж ми [сніг] [нерозбірливо], а куда ж то вигружать, шо ми розбіралі, как кажуть? Ну це [шмон] дєлать, викидать, тє хватають, у кого нема нічого, а кого єсть – [мішки] дєлать, та й на плечі, тай пішов туда, дєсять кілометров до Потсдам.

А там КГБ перевірило всіх, переписало всіх. І нас на роботу в Заген, убірать. На, на уборку. Там наші когда стояли на Одері – ані ж посєялі на ту сторону, паля ж билі вспахані, вєсна ж була. А то вже на штурм Берліна. То посіяли, вони ж пошли на Берлін, штурмувать Берлін, а це ж все виросло, а кому убірать? А нємцов усєх вигналі! С той сторони. Бо оця ж земля по Одер отдана полякам. А там пашла полякам. А там нємци жилі понад Одером. Кагда в нємцев забралі ту зємлю. Чи тот, у поляков, нємци. А тепер їх вигнали, поляков. Осталися ж дєрєвні. Всьо стоїть, і піаніна стоять, і дзеркала, і тумбочки, й кресла, і краваті, і всьо стоїть. Їх токо нєту, вигналі їх. Тридцять шесть кілограм на плечі. Ну вони шо брали? Таке, драгоценності тіки брали. Там, перини брали, чи подушки, на свої оці тачечки, оті свої повозочки. І двигались. Ми туда ідьом, в Заган, пєшки, нас полтори тисячі чєловєк. Вони напротів нам ідуть. Нємци, й старухи, й дєтвора – це все з той строни виганяють ж їх. Там все бросається. А потом ми заходим в оці села. Нас там привозять, і ми, значить, там располагаємся, ходим, шукаєм. Танцюєм на піанінах! [Сміється]. Стягуємся там в один больший дом, бауерський, там вже в дворі ставим молотарку, трактор. І ото косимо, молотим тут. Ми косимо, а дєвки в'яжуть тут. Де там чи жито зійшло, чи ячмінь, чи... А дєвки, там, допустім, капусту повирізали, картошку там повикапували... А ми були на уборкі хлєба.

Так до осєні поработали там, на Одері, оця дітвора, шо були освобождєні. Ну там і пожилиє билі, і дєвки билі, і женщіни билі, всє. Много народу работало. А потом тих отпустили дамой, а нас, пацанов, куда? Вести нас оттуда сюда в Германію служить? І нас там же ж сразу ж... А, а оце ж де я купався [нерозбірливо] работав в оцім [нерозбірливо]. І ви представляєте собі, це ж мене када аттуда з Загана сюда забралі в Бухенвальд, шоб я пішов у армію, забрали, на пересильной пункт, і оце по самой в підісятом году освободили – нас ніхто ніде не провіряв на здоров'я. А служилі всє. А без провєркі. Тада присягу принімали. Ну на здоров'я ніхто не дививсь. От інтєрєсно було. А потом мій капітан каже: "Давай – каже – Мішка, всєх шоферов, он будка, садітєсь – а нас небагато там, чєловєк восімнадцять – у будку, поєдім у Третю ударну армію, там штаб, в оцій третій ударній армії". Бо ти, стояли тут, може чули, Потсдамський полігон. Не Постдамський, а він... Щас подумаю... Магденбурзький! На Магденбургзьким полігоні ми стояли. От Магденбурга двадцять кілометров. Она, і за нами, ета, лєс. А в лєсу там... Кілометров тридцять лєс, там всякі бомбоубєжища, бомбосховища, от мін, от всяких снарядов. А дальше полігон, шисдисят кілометров – оце ми там стояли.

Ну він собирає нас, і їдем у Третю армію на, на мєдосмотир. І шо: мене комісують. Сказали, шо "тобі нільзя служить в армії, їдь дамой." І цього доктора тоже комісували, бо він шось ухо в нього там не работало. Та каже:"Іди до жінки. Там таку-то піаніну, такую-ту стулу, всьо. Там лєса, де лєс, там доски там пілка..." А він там на работі був. Ну в ударній часті служив, етім, врачом. Капітан. І ми тода... Разом я з його сімйой поїхав, до Бреста. Там він со мной розщітався, в Бресті. Ми там зайшли в банк получать дєньгі. А вони ж з жінкою фронтовики обоє. До чорта, мішка два, получили дєнєг, їх за войну. Ну воєнним, начислили багато. А нам – шо нам там? Тридцять два рубля, та і всьо. Та й мені харашо в сумку насипали, тих копійок. То я поїхав сюда на Київ. З Києва на Ніколаєв, проїздом, приїхав додому. І батько якраз під мостом [кози], молоко приніс, ось у Новоукраїнкі, молокозавод. А я йду по мосту. Та то... так і приїхав додому.

І, да. І оце ж скіки прослужив, представляєш, і в мене одкрилася рана. Пять лєт служить в армії – рана не откриласяя. Оце послє того, як я купався, і оце послє чорного, де я ото в [Мішенвалі] работав, де ото [нерозбірливо]. Вєчєром. Чи в п'ять часов шабаш, і туда у ванну з Толькой. Він в одном отдєлі купається, я в другом отдєлі купаюся. І вона мєньшє, мєньшє, мєньшє, і затягнулося совсєм.

А це вже в мене образованіє – це мене вже обратно в Ніколаєві лічили, це вже мене одкрилася, це була така як дирка, я ж вам показував. Чи не показував? Да. І євреї там мене... На Большой Морской, там наша больниця, де я приписаний. Я жив на Малой Морской, а на Большой Морской там всє врачі євреї. Ну я до їх пашов, вони мені здєлали операцію. Хотя не соглашалісь. Кажуть: "[Нерозбірливо], там тобі здєлали опеацію, не нада". Здєлав мені, Дотман, Григорій Григорович. Каже: "Будєш... Будєш ходіть. Будєш з ногою". Ну я досі з ногою. Восімдєсят второго, як того, Брєжнєва опускалі в могилу, там говорят, шо впустили. То брехня, шо впустили. От недавно недавно була передача – неправда. Да. Отода мені здєлалі опєрацію. Це до сіх пор, ни гниє, ни той. А чо? Када пєрвий раз мені загоїли рану – на другий день она одкрилася. Обратно почорніло, здулася. Так мені потом када зчистили те все, стало обратно вона розова – так там женщіна одна. Хірург, в цій больниці, єврейскій, каже: "Тепер я вам здєлаю операцію". Отут у мене вирізала, яким-то ножиком таким інтєрєсним, а туда пришила.

Марія Іванівна: Ой...

Михайло Трохимович: Попришивала. І от с тєх пор, як наростили нові мишци... чи як, чи шкуру вона наростила – як загоїлась – до сіх пор, чиста нога до сіх пор. Наче на свєт народився. А ще тут ходять, тьотка моя померла – з такіми тряпками, ноги такі тєчуть. Страшне...

[До Германії] нє, назначали, назначали. Староста назначав там. Дали указаніє – дєсять чєловєк: ти, ти. Приходив: така торба, гарба стоїть, і... Дід

вас Ванька одвезе в город туда. На Германію. Хто ховався, а то їхали! Ви знаєте, я здєлав там такий подвиг. В мене ж нога гнила, а потом загоїлась. А потом знов загнила нога. А мене назначають. А я поїхав. Поїхав. А там ми жили... Ну ви ж не знаєте де Ніколаєві спиртзавод? Там [нерозбірливо] награжденний спиртзавод. І в ворота запускають... І от нас з гарби дєд Вітька як згрузив, запускає, заганяють нємци, заганяють нємци. І показують: там в углу, кажуть, врачі, і туда ставайте в очєрєдь, на мєдкомісію. Провіряють, здоров'є: в кого сєрце, в кого пєчьонка, в кого тубєркульоз, може. Ну как народ, зброд же ж привезли, пригнали молодьож. Одні падають там со второго етажу. Другі подкупляють. Дають нємцам оце обрєзи всякі... Чи не обрєзи, а тряпки якісь там сують. Матєрію сують, а потом той нємєць гоне їх автоматом, вони падають, розбивається. Їх викидають на уліцу. Нашо воно нужне в Германію... В евакуацію, нога переломана. Да.

А я пошол на комісію. І доктор посмотрєл мнє, нємєц, і виписує мені той, бумажку. Шо я не годний в Германію. І я з етой бумажкой, рюкзак на плечі... Не рюкзак, а мішок, тоді мішок... Іду до ворот. Єслі б умниє билі нємци, оні б отобралі оцей пропуск. Сказав би: "Брось! На хауз. І їдь к чортовій матері домой". А то отобрав. Значить, їдь домой. Да. А ми договорілися з нашими, я з своїми дєвками: я там замотаю дєньги, пропуск свой, а ви там под стєнкою стоїть, а щас обойду кругом, і кину вам. І слєдующій. І так ми всє моїм пропуском вийшлі. Удралі оттуда. І а дєд Ваня каже: Тут [нерозбірливо] робить. Тут [нерозбірливо] мост, там за мостом всі собіраємся, там вже Терновка, і поїдем додому". Дамой, по Кіровоградскім шляху. Потом звернемо отсюда, да і все. З Кіровоградського шляху. І моїм пропуском усє вийшлі! Все приєхалі домой! [Сміється]. Ніхто не поїхав в Германію. Я говорю: какє сщастья, і скіко в мене було цих случаєв, що єслі б токо нємци розоблачілі, да, шо я це скіки зделав – а там би висів би на пєтлє, отам би висів би. Отам би. У спиртзаводі.

Марія Іванівна: Та й ти, і ті всі, шо...

Михайло Трохимович: Ті нє, ті нє. Вони ж не винуваті. Я ж їм свій пропуск давав. Передав. І от дивує мене все це. Почєму? Вроді нємци умниє билі, ну вони довєрчиві, до наівності. А наш брат, наш би Ванька стояв шоб там би охранніком –сказав би: "А де пропуск? Пропуск? Ага". Раз на штик – і стояв би, блядь. "Виходь". Уже Таньки ті, Маньки, ті Таськи не вийшли б. Бо їм би не дали цей пропуск.

Марія Іванівна: А попались. Ну, в Германію?

Михайло Трохимович: А. Так а потом обратно назначають! Через дватри місяці обратно старости дають указанія: дєсять чєловєк на Германію. Так уже не на спіртзавод повезли, а сюда на Новополтавку, на станцію. Там тєхнікум єсть. Ну, там карпуса, двор. І там собіралі. Потом там желєзнодорожна лінія, загружалі вагони, і – ушли на Перемишиль. Туда, в Германію. З собаками... Там уже не було ні пропуска, не було ніякого медосмотра, нічого! І я ж обратно попав туда! Нога в мене загоїлась, я попав туда.

І тіко ж приїхав у Германію, чи привезли у Германію – через місяць одкрилася. Оце ж я попав до огородніка, на льогку работу. Потом огороднік мене не схотів, записав оце в "[Патрі]фабрік", а в "[Патрі]фабрік" оце ж загоїлось. Ну, када я тіки приїхав з Германії, я був [нерозбірливо] шесть місяців, на больничному, в больниці лежав. Потом прийшов же сюди на пілораму. Він мене направив оце ж от огародніка, дав бальзам. А в огородніка я поработав читирі місяці. Він мене тоже вигнав. Я на фермі, там село, двінадцять кілометров, на фермі. І там я лежав читирі місяці в больниці. Потом прийшов до [нерозбірливо], він мене не схотів, агароднік брать опять на роботу. Погнав мене обратно з пацаном – ну, Міхель там, з своїм сином. Дав йому канвєрт, каже: "Будем їхать в [нерозбірливо]." І туди він одвів же мене, я попав же оце на "Патріфабрік". І оце работав вже послєдні пять-шесть месяцов в "Патріфабрік" я работав. І там же мене американци освободили.

[Хворіть не страшно було], та нє! Ой!!! Ти што?! Та нє! Неправда! Це такого не було. Та там такі дєвки, з Києва, тубєркульозники лежали внизу. Ми вверху, і їхнього лагєря лежали вдвох. Там поляки лежали, французи, я, і цей Юрка з Ніколаєва. А він там з тими дєвками. Каже: "Мішка, там є, кажуть, женске отдєлєніє..." А ми лежали... А барак строявся рядом, для іностранцев. Ну так як барак був неготовий, то нас содєржалі в нємєцком корпусє, трьохетажном.Там і нємци лєжалі, [тубіки]. Як я догадався: чо-то лежать і не дохнуть. А, в їх туберкульоз! Одкрита форма. І нас... Ну ми... хто нас буде охранять от туберкульоза? І нас тоже ж санітар заставляв з Юркой поли мить, давав нам дополнітєльну кашу, там коло столовой: там той подох, того немає. А каша осталася в обєд. Там в такіх нішах, посудина насипана. А ми виходим і роздаєм по комнатам. О. Так в нашій палаті лежало шесть чоловік. Два поляка, два нас руських, оце з Юркой, і оце два француза. А дєвки приїжали до полякав, до французов, наши ж, з Нордхаузена. На етой, табачной фабрікі, работали на табачной фабрікі. Листя сікли з табака, чи сушили там... [Дєвки], а, любовниці. Любовниці! Да. А ані ж получалі по Красном Крєсту посилкі. Оці ж, французи, поляки. А нам нікакой не било, нє. Отам Марія привезла в торбі, листя з табаку, курить. [Сміється]. А вона ж наша не знакома, а чи як, ну, родичка. Там була в Норхаузені на тій фабрикі. Вона приїхала до француза. А потом побалакали-побалакали – вона, оказується, з Привольной. "А, це Сухорукова?" – "Да". – "А, Марія?" – "Да". І тоді вона мені передала. Сухарів передала торбочку, і табаку. Це вона там работала, на батерейній фабрикі.

[Заміж] нє, дівчата не виходили. Гуляли дівчата, а... Ну, кой-хто виходив, це рєдко було таке. А то в основном гуляли так. Встрічались. Хоч як там не було, ну а встрічались. А шо по [огородніках] много работало, дівчат, і хлопцов, і по-

ляков, і воєннопленних французов. І оце в оцього огородніка я работав, і Іван оцей житомирський работав, оця Марія білоруска работала, це ж коло дітей там ухажувала. І воєннопленний француз, Ольгєд. Оце нас читирі чєловєка работало в того огородніка. А потом коли начали румини там тікать, з Болгарії тікать начали наші люди – о, вже появилися новиє работніки. [Сміється]. Румини появилися. Появилися [полянці]. Усі з'їжалися. Куди їм діваться? Даже появилися наші, староста і поліцаї. Тікали которие. З Білорусії і з України. І к етому... Я от смотрю... Хоч, я тобі розкажу случай? Как мене чуть не вбили?

От послухайте. Було це перед концем войни, було це дєсятотого апрєля. Ілі дєвятого апрєля. Була субота. А субота виходной, неділя виходной. І ми там на ету, там сушилка така длінна, один барабан, другой. Там читирі бараки [нерозбірливо]. Ці поліцаї. Туда заїжають. Розвернув тачку – туда поїхав. І там сушилки були. І так читирі корпуси було. І там в одном корпусі, де собіралися нємци, комната большая. І там ми гуляєм. Когда виходниє. Нємцов нєту, а ми дєвок. Отих шо живуть по селам, по бауерам, по селам в оцім же [окрузі], і ми – я. Допустім, з Толькойц на батарєйной фабрикі, то на пилорамі, Іван там у огородніка – ото ми собіраємся, гуляєм, в етом, в етом корпусє, де комната большая. Там столи, скамєйкі – там нємци сидять обєдають. Када в їх рабочий день. А кагда виходной – їх же нєту, ми там гуляєм. Собіраємся там.

І ми приходим туда, значить, я смотрю в двєрі – повозка стоїть. Коні, бадилля їдять, хвостами машуть. Да. Я заходю туда, по ступєньках подимаюся, да. Смотрю – в углу матраси, лежить, двоє дітей, баба сидить на матрасі, і двоє дітей, і молода стоїть под стєнкой. І молодий стоїть у формі поліцая. І дєд стоїть коло його, в гражданському, обикновєнний дєд. Старичок, да. Наші кажуть: "А шо це такоє?" – "Та то – кажуть – староста, з Білорусії, з якось там села удрав, удрав, тікають там же ж." Наші наступають, а вони тікають сюда. Да. І я там болтонув. Што я болтонув – я не знаю. Чи "А, драпаєте? Тікаєте?" А він мене почув, та підходе до мене, схватив мене, цей дєд, за грудки: "А, – каже – камсамолєц!" Хоть я тоді й не був камсомольцем, чи не є комсомольцем. І начав там мене. Да. А потом пошли вони туди... Він пошол до сина... Чи то зять, може, не знаю. Я ж то не знаю, чи то дочка його, чи то син його, отого старости. І отам шось шепочуть, шепочуть, на мене поглядають, на мене поглядають.

А тут самолєти йдуть, амєріканскіє. Штук сємдєсят, навєрно, бомбози, би "Б-два", оці. І істрєбітєлі їх охраняют. Вони двіжутса на Берлін. І от "алярн!" Це тривога. І, значить, ще ми вискакуєм, і нада по ступєньках, і ступєньки вниз, там бомбоубєжище. Це ж нємци готовились до войни. І вони под етім бараком построїли большиє бомбоубєжища. Ну, для спасєнія людей там работили всє. Да. А бачу, на вокзалі одна бомба впала з етого істрєбітєля, етого, американського, другая бомба, шось там шкварчить по вагонам. А я такий любітєль був, шо не попав туда у той, у подвал, у бомбоубєжище, а пробіжав, побіжав. І аж там на краю за углом заховався. І там

стою і виглядаю як істрєбітєлі деруться. "Месершміти" так, амеріканські так. Строчуть. А там ше зенітки целяться, як я лежав в больниці, зенітки на вокзалі стоять строчуть. Там охраняли шось. Вони ж када летіли туда, а ця ж ескадрилья істрєбітєлєй охраняла бомбовози, то ті стриляли по етіх от, по тих літящих бомбовозах. А вони нас засікли. А када верталися назад, оні, там, оказивається, бомбовози оставлялі, розбомбять, лєтять до нас туда. А істрєбітєль возвращається ж у Францію. Чи в Голандію. Де він базірується, не знаю. Це возле Нацхаузена я там був. Возлє Нацхаузена, оце Ворбіз. Мєжду Нацхаузеном оце і Касилем, отут Орбіс. Туда шисдисят кілометров, і сюда шисдисят кілометров. До Касселя. Да.

Я виглядаю-виглядаю, када бачу – прьоть! Гарить істрєбітєль, і прьоть, прямо сюда до мене. Ну, думаю, щас він как бовкнеться тут у нас, і згарить все к чортовой матері. Када він там не долітая до етого забора, бачу, звився вихором уверх, і пашол боком-боком туда падать. А оттуда випадають льотчики. Спускаються, спускаються, спускаються. Коли там така вже був забор, і мєжду забором і мною мєтров, ну, мать, шість-сім. Льотчик. Ну який же то льотчик, коли він, відать, када оце горів самольот, і він прьот, і відать, загорівся мотор увесь. А матор же [сільний] в істрєбітєля. І це ж, відать, на його на кабіну надихався, чи загорілося, чи там задихнувся. А [нерозбірливо] сообразив випасти. Приподняв його вверх, випав, і це, розпустив самольот, чи то, парашут, і [нерозбірливо]. А самольот так мєдленно, мєдленно, медлєнно за забором аж там у балкі взорвався. Рвануло. А я ж стою верхом заглядаю. А він сів отут коло мене.Да. І я.. його ж накрило парашутом. А шо мені дєлать? А я.. Нема ніде нікого! Ті ж всє в подвалі, поховалися. А один я, дурак, оце ж такий любітєль наблюдать как бой ідьот. Как ідьот ето... Стріляють.

Я ж подбіг до його, сняв, стянув парашут. Розстібнув його там, амеріканца цього. А де ж води, нема ж води. А тут якраз [нерозбірливо] виглядав щит оцей пожарний. А на щіту пожарном висіли вьодра, оці ж пожарниє. А у вьодрах оце по скіки води. Йо-моє! Я хватив те відро, та бистро, та хлюпнув на його водою, та [нерозбірливо]. А тут дальше машина под'їжає. До ворот, і стає машина. Тіпо как наша "скорая". Оттуда виходють два поліцаї, і пруть сюда. А до етава, на [катері] приїхали. Ті, шо тут живуть, коло оцей фабрики, ета, дітвора, поприбігала. І оце начинають до його, і ото булижніками кидають у його! І подбігають плюють на етого льотчика! А шо мені дєлать? Я накрів, і попали мені куди ти хоч. І по задніце, і по головє, тими булижніками. А там же білі пятілєтніє, і білі ж і дєсятілєтніє. Такі пацани, шо... А када побачили, шо поліцаї под'їхали – вони тікать, бояться, ви понімаєте? В їх дісціпліна, як до поліцаїв. Да. А я ж тоже не дурак. І по траві, і став обратно под углом, там де я ж стояв. Ну, там метров дєсять, сєм, може, до того льотчика. Бачу, они подходять, поднимають його, под рукі держуть, начали... А в його отак голова висить... Ну живой! А пацани...

А, нє. Значить, заліз у пазуху – такий [браузер], я не собразив, шо там у його оружие єсть. Откуда я знаю, як я пацан, не соображав. І планшети забрали, цей маузер витягнули із-за пазухи. Потом под руки взяли його, і поволокли його, до цей...

Марія Іванівна: "Скорой".

Михайло Трохимович: До цей "скорой". Не знаю, де вони його діли. І то, значить... А я – куда мнє діваться? Я ж не пашол туда обратно в подвал, там де всі заховані. А до ворот, а тут недалько, метров тридцять, сорок – і моя фабрика. І я туди в фабрику, до [фєтнера], до охраннїка. Бо це ж виходной був, охраннік у будкі сидить. Да. Він мене побачив: "Міх, шо такоє?" – "Та там, той, вобщєм, одкривай". – "Ну от – каже – у [штат] не йди туда, у лагєрь. І стой – каже – тута. Я – каже – дам три матраса, будеш спать. Там тепло – каже, – харашо". Ну тоже бомбоубєжище. Наше, де я работав, на батарейной фабрикі. Да.

А на другой дєнь, значить, розказують, шо оцей же поліцай зарєзав не мене, совсєм другого парня зарєзав. Отам, у подвалі, кода ми заховаліся, кода дєд казав цьому молодому поліцаю, чи шоб задолбав мене, чи чорті. А цей же, баран, не поняв, чи я то, чи не я то. У нас же такіх багато було, как я. І вони зарізали парня вмєсто мене. А я остався живой. Відітє, как. Спас амєріканского льотчика, а, а... А якийся обратно староста зарізав совсьом... совсьом зарізав невинну людину. З наших же, тих, шо работи в баерах. Не знаю, чи... Кажуть, шо да, в бауера работав. Я не помню. Ну вони ховали там самі, я не знаю, как. [Я] там не виходив, покуда американци прийшли, на тому, на фабрики, у городі.

А чо не виходив? Нас не пускав цей, охраннік. Мимо ворот дорога якраз, потом там на гору, якраз пілорама наша. Де ми там спим, де ходим спать. А тут вокзал. А там школа дальші. На [Леніфель] дорога ідьот. Да. Ідут наші, ці от... ну скажи? Власовци. Адступають. Адступають власовци. Чорна форма, у каждого, то есть, на плечах отой, фауст-патрон з трубой. Знаєш? І там тримає. Фауст-патрони. Автомати, і так двигається. [Нерозбірливо]. Ну, форма така, як у желєзнодорожников. Чорна брюки, чорна штани. І чорна пілотка, це ж німєцка свастіка, так, власовська армія була одєта так. Котора там була на Западі, в основном. Її там нємци дєржалі, шоб амєріканцев придєрживать. І вони одступали. То цей нємец каже: "Завтра – каже – будуть тут уже амєріканци, будуть". Десь вони балакали, чи по тєлєфону, чи там [нерозбірливо], трошки дальше, наші [нерозбірливо], уже амєріканци. Хазяйнують. Коли через два дня – нас амєріканци освобождають. І я пошол туда до комєнданта, шо так і так, вашого льотчика тут забрали два поліцая. А де вони діли його – я не знаю, вони посадили його в машину, і повезли. Чи в больницю повезли, одкачувать. Бо він же горів, він угорів, він горів, от газу.

Це ж мотор горів, а самольот прьот. Я сільно боявся, шо він тут упаде. А він, оказується... А чо він сюди кинувся летіть – я догадуюсь, чо. У їх були дані указанія, садіться, чи опускться на паршутах при всяких аваріях в всі оті лагеря, де оце іностранци. Шоб там заховаться. Шоб не попастись нємцам в лапи. І то він так, потому шо це лагєрь, це читирі барака, читирі барака. А то були просто бараки для нємцев, сушили доски на мєбєльну фабрику. Там сушилки стояли, о, і там нємци работали. В нашіх там не було... А ні, двоє! Брешу, двоє, там було "ЗІС-пять" наших. Бо вони потом, када вже амєріканци пришлі, ані завєлі то здєсь ["ЗІС-пять"], не знаю, де вони бінзіну взяли, посади своїх баришень, у цей "ЗІС-пять", і поєхалі, тоді кажуть, на Париж. Ну, подались на Париж. Протів. Амєріканци двигаються сюда, а вони протів їх поїхали. Ну тоже, тогда нємци повиганяли почєму-то машини всі на улицю, поставили перед воротами. Ми тоже, нашли там собі льотчика, де він у чорта той льотчик взявся, і завів машину, а він, оказується, шофьор сам, і каже хлопцям: "І ми поєдім щас на Париж." І посідалі, када того амєріканца останавлюють: "Куда?" Ми кажем: "Туда". Достає [карабін], і бух, бух, бух! Пострілляв, і "марш – каже – на точки, домой туда, той, лагерь." Та двінадцять кілометров од'їхали, та пішки пішли сюда, в лагерь. Обратно вернулись. Вернули. А тє уєхали, так ми й не бачили.

Ми там ше два місяці жили, отут, в оцьом селі, ну тіко каждий день їздили, там бентероди, то беншенри, а то бентероди. Там лагерь большой був. І ми туди, двінадцять кілометрів, їзлиди по очєреді, узнавали, чи скоро будуть вивозить до нашіх. Чи скоро будуть вивозить до нашіх. І так діжурили-діжурили. А так там і жили. Тут же нас хазяїн і кормив, як кажуть, і...

Потом американци нас узяли. Там нас було чєловєк двінадцять. Всіх хто лагєрю не підчинявся, шо на пілорамі, шо я тут работав оце, Толька, шо на "Патирфабрик", і Вавпен, шо у огородніка работав. А тіх ше я не бачив, тіх, шо були в баеров. Вони подівалися, куда вони подівалися, шо в баеров були. І дєвки ж, на півоварнях там работалі у хазяйнов, у німцов. Нас, оце по магазінам ходили: "Шо вам? Рубашки?" Амерниканець приводе, гукає: "Одкривай магазін!" Вона з верхнього етажа. Каже: "Давай одкривай магазін! Хлопці, заходьте по два чоловіка, беріть собі рубашки, натєльне, рубашки верньої. Там те, кальсони, бєльйо, шо там, беріть. А вам шо там? Обуться? Ага, ідьом в обовний". Це американець так подівав нас, подівав, которие були. Одні брюки, і те в саже. Чи те, як воно називається... Тю, твою мать... Парафін?.. А, в графіті. В графіті. Ну а ті ж, на пілорамі, там тоже штани такі... неважненькі. Вони тоже в пилякі, і у тирсі, як на пілорамі. Ну поодівалися, все.

А потом через два місяці кажуть: "Всьо! Давайте в лагерь, бо завтра американці приганяють "стедебєкери", грузять на нашу сторону. В Дрезден. А там у Дрездені через мост. І там на той сторонє згружають, і самі возвращаються. Так

нас звезли, згрузили там в одно мєсто, потом у КГБ! У цьому, цю сістєму провєрки! Потому шо срєді нас, пацанов, і дівчат, билі оці ж власовци, поховаліся. Понімаєте? Скидали форму, заходили в лагєрь, как будто-би лагєрники. Хотя їх брали з лагерєй, туда, в армію. Бо нєкоторі говорілі, шо "пойдьом в власовську армію, там бистрєй будєм дома". [Сміється]. Да. Ну, а потом вже в армії, кода на [галєту] кажуть стать, стаєш – та койка пустая, і та койка пустая. Та шо ж такоє? "А – кажуть – наші прийшли, і етот, днєвальний, шо в коридорі. Наствили, дула, сказали "Чі-і-і. Тіхонько". Сказали: "Вдівайся. Шоб не розбудив сосєда". І то ми утром устаєм – койка пуста. Шо ж такоє? Кажуть: "Забрали. Власовци срєді вас – кажуть – вичищають". А чо, как? І очєнь просто.

У мене питали: "Хто з вашого лагеря записався у власовську армію? Ти ж там друг був, ти ж там знаєш, хто писався? Ванька, Мітька, як там їх фамілія, хто там дальше?" Я кажу: "Були в нас такі хлопці, там, приходили, вербували, хто там... [Нерозбірливо]. І власовці вербували. Це там [нерозбірливо] фабрикі, а ми запісаліся в танкісти!" Ну не вспів, чого не взяли! Хто год назад, або два года назад уже попадалі в власовську армію, ті шофєрами ставали, там кончали школи, і танкістами билі, і [нерозбірливо] тоді ж у Гітлєра. Це із нашого брата. Да. І оні ж порозсипались, це када било окружєніє, кальцо здавлювалось, як-то кажуть, оні ж разсипаліся. Разсипаліся по наших хлопцах, по наших дівчатах. І їх там висмикували, висмикували. Питає: "У вас хто уйшов? І вас кали забрали? Вас кали забрали? Хто з вас завербувався, з ваших?" Существовали бригади, чи як сказать, бригади ."А, да. Той і той пашол, той і той пашол. Кажуть: "Будем скоро дома". А потом їх у нас в армії витягували. Находілі. КГБ работало тоже.

[У лікарні], а я ж тобі казав тіко шо. Оцей лічив мене, мазали. Я лежав... Ну я ж не один лежав, там Юрка. Правда, він сєрдєчнік. В нього [нерозбірливо], серцє [нерозбірливо]. А оцей же ж фель... Як він називався?.. Санітар, і Юрка, і каже: "Ось вам швабра. Ти, Мішка, ту, а ти ту палату вичищай. А потом ту, а потом ту палату". Тіки в їх же поли не лінолівм, а такі, блискучі, знаєте, натірались вони. Отут шла болванка отака квадратная, і то на їй тягаєш, там щьотка, і її тягаєш, натіраєш, блистить потом пол. Тягаєш її. Тягаєш її, тягаєш. Швабри такий. А там больша така щотка квадратна. Отака. Ну вращаюся. О. А потом як остається піща яка-нібуть там, де с подвала подають на цей корпус, на верх, по палатам, скіки там людей, він гукає там: "Міха, йди, от тобі супа дві штуки, чи один, і второго там. Давай, і кушай з Юркой". А там помер якийся нємець, чи нєммка, чи нємець... пацани, дітвора лежала в основном, туберкульозники. А до тих туберкульозників мами приїжали ж, нємки. І привозили торти, всі які, всякі привозили, там. А ми ж ходимо, трьом, а пацанва там німєцька лежить. А ми шо ж, как взрослі. Вони нас угощалі, або ми самі в їх бралі. Одкроєш тумбочку, а там торт такий лежить. А воно вже здихає, воно не апітіту немає, нічого. Та й поїмо.

А внизу дєвки лежали. В основном києвляни всє. З Києва дєвки. А [нерозбірливо]. Де я лежав, де я оце послєдній раз три місяці лежав – тут уже барак був. Тут я уже попав пєрвий, пєрвий, нікого, один я. Ванеда, полячка, мєдсєстра, і забув, как же доктор? Дє... Отакой вже, лєт йому сємісят, кієвскій врач. І я третій. Ходить Ванда, получає, на врачєй, і сєбє вона, і мєнє. Через два дня поступає Марія, там от бауера, в неї на ціцьки тут нарив такой большой. Да. І на головє нарив. Ну та вона в женскій палаті, я в мужескій палаті. Це на половину. Потом як начали поступать, як начали поступать. А за читирі місяці вже так натиркалися, шо дуже цей Юрка, шо ми були разом, попав сюда тоже ж, з цього лагєря. А то [бехтера], а то [бенкера], а то з [бенкера] ця [нерозбірливо]. Да. І Юрка лежав цей, єлі дихав, я подошол до нєво. А в його одіяло ворочається. А приподняв одіяло, а на йому красниє пятна, красниє пятна, красниє.. Я подивився – а то воші повїдали його тєло. [Сміється]. Взяв одіяло – а там повно вош, кучі. Дивись, який комар біга по стіклі. Да.

Я тоді ж гукнув цю полячку, каже: "Посмотрі, шо у Юрки! Шо ж вони, воші, його з'їдять!" А в його вже сєрцє отаково ходе. Отаково ходе. Родствєннік же був. А чо? Вони ж не хотіли в Гєрманію їхать, і напивалися там всякой хімії, дурниє, шоб оце... шоб не брали в Германію. А їх брали, вони там дохли всє почті. Да. І через місяць Юрка помер отут, не знаю, де там [бауер] його дів, ну викидали всіх, заривали десь, не знаю. І потом як нашемкалось! Йо-мойо! І воєнноплєнних, і наших, десь там з лагєрєй, і от баеров, і... Забитий цей же барак був, забитий оціми больними. І мруть страшне. А я ше лежав.

А потом ше рана не загоїлась – і мене виписують. Отож я вам кажу, шо я прийшов до огородніка, а він мене обратно не хоче брать. Оце ж [нерозбірливо] одвів мене у [нерозбірливо], а з [Альбанзан] я одправився на "Патріфабрік". І то ж ото став у ванні купаться, по колєно, і то є миюсь, з содою, [нерозбірливо]. І чи сода виїдала, чи очищала сода. На батарею положу бинт, пока покупаюсь, бинт висох. Раз – замотаюсь, і пашол дальше, туда. На пилораму спать. І так загоїлось. Загоїлось, і я ше пять чи шесть лєт служив у армії, і там... Ні, пять, не шесть лєт. Пять. І точка. Да. Служив в армії. Ніде не був камісовіаний, ніхто не просмотрєл мєня, годний я чи не годний. А потом капітан це наш, це сапєрной часті, де я там пантон возив, оці мости, ізборниє. Ну, і сапєрной часті. Міни оці, протівотанковиє. Каже: "Собірай... гукай усіх,ззивай. Завтра будем – каже – всі, там назначим машину з будкой, туда – каже – всєм, і поєдім в штаб армії. Будем там комісію проходить". Ну, поєхалі. Там мене комісували, а ті хлопці нікого не комісували. Мене комісували і врача нашого комісували. Оце шо мене возив. Ну ми поїхалі домой всє.

[В Германії] нє, гулять нікуда не ходили. Нам нємци запрєщалі зборіща. Больше трьох чєловєк нє собіратса. А ми ж втіхаря, гдє-небуть у хазяїна

какого-нібуть, баера, там работають двє дєвки, і парень один. Їх же троє там. І ми десь там у, у под навєсі, десь там заховаємся, і собіраємся, там чєловєк двінадцять, читирнадцять, там гуляємо. Паліцай как наскоче, з собокою! [Сміється]. І хазяїну штраф – шо це ми в його на тєріторії двора собірамся. А нам усєм – стоєм в двєрях, овчарка – і по задниці, і по задниці, каждого. Пльотка отака, собача, на концу така п'ята, шо і розрубає тобі задніцу. "І шоб – каже – єслі ше поймаю – каже – в концлагерь одправлю". Запрещалі. Ну а собіралісь всьо равно. А в виходниє – в основном сідєлі тут у лагері, сідєлі тут в баракі, о. Никуда ми не ходили. Никуда. Ігралі. Отам шо получили на завтра, там хлєб... Нємци, це ж понімаєте, це ж дисціпліна – бутерброди. Один з колбасой, один з голандським сиром, третій з повідлом – получаєм на завтра. І ото садяться проігривают. Один виграє це все, а другий сидить дивиться. Цей друзям своїм отдав. Друзя його поїли. А ці, хто проіграв – голодниє. Ну всьо равно ходили такі вот... А чо? Повезе нам.

Оцей хазяїн, шо нам їсти варив – тут в його полька готовила їсти. А він жив із сестрою, хазяїн цей, нємєць. Він такий ростом, така в його голова, а посєрьодкі така трешина. Вроді як дві голови вкучі. Отакі плечі, отакі от ноги, і ростом може метра два з лишнім. І він був бойщіком, в етом сєлє. Занімався сєльським хазяйством, і два дня в нєдєлю работав на бойні, був бойщиком. Одкривав бойню, там держе чи поросьонка, чи кабана, чи свиню, він різав. А кишки, оце все він забірав у кастрюлю, і приносив додому. А ця ж полячка готовили нам ото брюкву, моркву, оце ж, казан нам готовила, сюда, в лагерь, цим... оцим, на пілораму сюда. А я ж там тоже пітався. Да. Ми приходим сюда, вона каструлю нам вилила, каструлю, шо там. Розлили її. Так там на два пальці було жиру. Хоч нам на низу морква, брюква, і там дрянь всякая, ну зверху от скіки жиру було. І ми всє ходили такі вот, вугри, знаєш як ото у молодьожі, вуграми пообсипані, сам знаєш, молоді, молодими. І справниє билі, нічєво. А потом уже ходили на заработки. Приходе немець какой-нібуть, і каже, шо "мені нада там гною накидать, дві фури, серед поля", або удобрить, там чи картошка, чи шо. То ми приходим на нього, там гной накидаєм. І плоте там. Покорме. А потом [каже]: "Ану давай хлопцям". Тому ботінки дасть, тому штани, тому те дасть. А ми намотаєм бумагу, ото мішки такі білі, жовті. Куски тої бумаги намотає, [нерозбірливо].

[Гроші не давали], мені нє. А нам нашо вони, ми ж не пользувались, ми не той. Ну ми ошибку зделалі, із том, із етім... А, Юрка це він в больниці лежав... А цей же, шо со мной работав на "Патріфабрік", шо він тут жив, шо він работав год, а я тіко поступив туда... А, Толя. Забув його фамилію. Толя. Кажу: "Толя, а де ж ти деньги..." А оказується, у нас тут на "Патріфабрік" хазяїн платив зарплату. Безралічно, чи ти нємєць, чи ти не нємєць – получали зарплату всі. Думаю, шо такоє? Місяць работаю, коли конверт заносять. Це секретарка. Заносе конвєрт. Нємцу дала конвєрт, мнє, блядь, і цьому ж, Толі. Я розварачую.

А там дєньги: двадцять пять пфєнінгов, і сто дєсять марок. А той, кажу... А він каже: "А я так всьо время получаю". А нємець стоїть улибається. Да. "А де ти – кажу – діваєш?" А він каже: "А я цьому, своєму немцу" – шо работав вмєсті з нами, такий страшний, зуби один туди, другий туда, зуби. Такий страшний... Дебіл какой-то, недодєланий. Ну, держав [нерозбірливо]. З другого села приїжав на лісапеті. А в нього до чорта дітвори, і все ніщета. І каже: "Я йому отдаю. Ну він – каже – молодєц". Він як утро – приїжає з села на роботу, і він Толькі привезе там два-три бутерброди. Один з калбасой, другий там з повідлом. Каже: "Толя, на". Толя добавляється собі сюда. Потом і я начав отдавать нємцу ці дєньги, часть отдавать. А чо ж було, дуракам, не собірать ці гроші, або не йти до хазяїна, шо держе магазін, і показать йому ці дєньги? Та він тобі з жадності [сміється] і рубашку дасть, і ботінки дасть, на ті гроші, і все.

Ну в їх же ж було дісціпліна, у нємцев. Какая дісціпліна? Всьо видавалося нємцам па талонам. Сало, масло, крупа, всьо, одьожда, майка, брюкі, тухлі, костюм, рубашка, бриль, чи шляпа – всьо по талонам. От талон тобі костюм на год – пожалуста: йді в магазін, хай тобі одріжуть талон цей, на костюм, плати, забирай костюм, і носи. Через год обратно можеш, чи через два. Там срок давали. Обув на скоко-то, виходна обув, робочі ботінки там. О. А ми, дураки, отдавали цьому нємцу. Получали зарплату з Толькой, і отдавали цьому нємцу. А він принесе там нам бутерброди. А він же ж тоже не дурак, той нємєць. Він же ж тоже купляв. Піде до пєкаря – хлєба купе. Бо продавали ж по талонам хлєб. На сім'ї. Скоко там сім'ї в його, і скоко-там одрізалі талони, давали хлєб єму. Нємцу. Лишню дєсятку дав – як у їх, не гривні, долари... Марки, а. Десятку марок дав – він пару хлібин лишніх дав. І він нам приносив на роботу, цей нємець, привозив, лісапетом. А шоб ми самі собіралі – ум бил в головє, та пашол би до магазінщіка, де шляпи там, чи пальта там, чи шонебуть, показав – о, він [нерозбірливо]. Ну, не соображав, дітвора були, барани, знаєш. Откуда було таке поняття? Це січас – да, а тода [сміється]. Єслі б цей ум був тода. [Сміється]. То можна було б шо обрести. А так!

Робили по заработкам. Отако. Приходили самі нємци нанімали нас. А ми ж були свободни. Не охранялися ником нічого. Куди хоч – можеш іти, чи граб, чи бєй, чи шо. Ми грабили там, кода американци зайшли. А в немцев отож за каждим домом там садік, огород. В садікє там яблуки, там груші, там в їх оця зємляночка стоїть, чи как, а в зємляночкі подвал. Там вілісапєди вісять, там грабельки там, лопати. Стоїть оце, штопор, штопор, чи как он називається. А внизу ступєньки, одкрито, там шли, от. Консервація, колбаса лежить, там сало капчьоне, там всьо. О. А ми ходілі, наші, грабілі. А шо ж ти здєлаєш? Лісапєди брали, і туда залазили, консервацію брали. Вони ж не знали закривать. Так було у їх так постоєно.

[А якби замикали], та чо! А там же... Понімаєте, хай я з дєрєвні, дурной там такий, недодєланий. А там же хлопці оце були ворошилоградські,

пацани. Це шахта "БІЗ-один", шахта "БІЗ-двінадцать", шахта "Біз..." Забув як, "Комсомольська", там ше якась, да. Оні ж всє блатниє пошті, всє ж развітиє хлопци. Ну как городскіє, знаєте. Работали там ото, у тих, шахтах ціх, посьолках. Возлє шахт. Оні ж развітиє билі. А другі з городов билі, дітвора, развітая. От ми кагда, гналі нас, наши ж гналі із Дрездена на Заген, на работу туда, убірать, на уборку. І нас полтори тисячі как пошло по трасі, по асвальті. І за каждой сотнєй подвода. На каждой подводі консерви, хлєб. "Оце – кажуть – ваша сотня, будете тут получать хлєб і консерви. Друга сотня – от ваша подвода, бедете тут получать". І нас как розтянулося, оце ця маса. Ми йти пєшки на Заген. Це в каждий сотні подвода з продуктами, подвода з продуктами. А на ноч іди? По лєсу. А в лєсу стоять [на ящиках] з автоматами, з мінами. [Нємци] готовились защіщать Берлін! [Сміється]. І всьо ж поховалі там для своїх солдат. А тепер він все стоїть. А ми йдьом. І то той гранати найшов, той автомат з гільзами, той спить там, той спить там, той спить там. А в того побачили: "О! Вітька! А в тебе золоті часи?" – "Да – каже – в мене хазяїн отдав золотиє часи." Золотиє, шо називається. "Дам [нерозбірливо] пять штук, отдай золотиє часи." – "Та, нє, нє, я не хочу. Я – мол – сєбє золотиє". Утром смотрим – горло, блядь, перерезане, і часов нєту... Вот відітє, какіє люді билі срєді нас. Развітиє ж билі. Зарєзалі пацана за те, шо не схотів поміняться на золотиє часи... Ну шо ж ще... А! А той найшов автомат, чи шо [нерозбірливо], і як начав... "Там же сплять, куда ти строчиш?" Йо... Та кинув гранату! "Та куда ж ти кидаєш гранату, там же ж люди лежать!" Там кішки висять, там голова одлетіла, там кричить, там... Разні... Пережито страшно шо.

[Різниця між нами], нє, не з Кіровограду, хіба Кіровоград, це нє... Ворошилоград, це Ворошилоград... Ну как же, канєшно була разниця! Ми ж дєрєвєнь, дєрєвня! Шо ми бачили? Коня, та шо там?.. А вони городські, развітиє. Ну, оце ж і є блатной, раз він развітий. Ну они ж билі умнєй трошки, за наших, за дєрєвєнскіх пацанов. Ми ж тупиє билі. Шо ми бачили? А вони ж там і на паравозах. І на чом ти хоч, як-то кажуть, катали, по ціх, парках, чи как... Нє, по-руські розмовляли! Ну не так же, як ми, з [нерозбірливо], чи з Привольной, чи з Новоукраїнкой.

Ми з кумом були там. В Германію забрані. Он Нінка була там, Саша Стєпанєнко тоже був забраний. Він тоже з того села, з Леніно. Нінка наша, сосєдка, була забрана. Тоже там, работала, у Берліні на вокзалі то. Перегружали посилки в другі вагони, на другі вагони, в другі города розселяли вони. Посилки, поїзда приходили із посилками. А вони потом на Гановер, то на Кассель, то на Паортхаузєн. Розносили. І воровалі. А німці ж не замикали чемодан. А та однесли в той вагон, бо він буде на Магденбург іти. А він адрес на Магденбург цьому... ну да. А він клац-клац – і одкрив. А там гєнєральська фуражка, гєнєральська форма, пістолєт лежить заряжений, всьо, бля. Пісталєт

сюда, закрив, одньос... Пістолєт принєс, льог на верхню полку в баракі, доску оторвав, туда запхнув, пісталєт. Ну, пішов работать, там день, другой работає. А посилка прийшла туда, нємкі, туда, в Мегденбург, а пістолєта нєту. А де ж він дівся? Стой. Работала сильно ця німєцка... не есесовци, а це, як воно, агєнтура работала сильно. Воно догадаліс тоді, де пістолєт дівся. При перегрузкі він же не замкнутий чемодан, одкривався свободно. Значить, тут укралі... "Какая смєна работала такого-то числа? Какая смєна? З какого барака?" З того барака. Бо там вокзал у Берліні, там... Як же їхній лагерь назвався, блядь? Десь під Берліном... Вони елєктрічкой єхалі сюда на работу. Оті, Саша, Нінка. Оні на вокзалі це [нерозбірливо], це розбірали, розв'язували. Із тєх вагонов, шо приходили, допустім, з Росії, чи з Італії. Вони потом по Гєрманії розбрасували. Ага, приходе в другой лагєрь: "Хто работав там-то і там? Ви роботалі?" – "Работалі." – "Де пісталєт?" – "Ну, не, те, те, те..." – "Знаєте." Шас нємци, они ж тоже не дурниє. Нємци тоже умниє люді. Хотя трошки і єбанутиє... [Сміється]. Трошки прибиті. [Сміється]. Раз он мене випустили, дурака, пропуск, а я тим пропуском всю свою команду додому привів. Да. А нємець один на полку, побачив, шо доска, не прибита, а... Ну вони ж соображають, шо там краска нарушена, краска не нарушена, там краска не нарушена, а тут – стоп! Одхиляє доску, а там пістоль. Як урежє, блядь, як урежє! Понятно? І всєх забралі пітьох, і по сьоднішній день нема. Оце Сашині друз'я. Це він мені розказував. Це так у їх було. І до сіх пор, каже, їх нема. Де вони ділися? Хто його знає. Відіш? Как, как переносили... Та всьо було! Мір... ну мір... ну как же виразиться? В каждого, в каждого є...

Марія Іванівна: Своя спєцифіка...

Михайло Трохимович: Своя специфіка жизні. Іначе как виразиться? Як по-українські це сказать? Шоб понятно було...

[Фотографії], да-да, єсть! [Там дівчата нарядні...] Ну да... Я б не сказав, шо... Много дівчата в хазяйнов работалі. А шо в лагєрях сиділи – там пять тисяч, чи дєсять тисяч, чи у лагєрі бараков штук підісят стоїть, і їх ганяють по строєм на завод і з завода у лагерь – ні, ті не наряжались. А тут получали спєцовки. Спєцовки, ті, тюремниці лагєрні, і ті, на роботі, получали спєцовки. Спєцовка надівалася, і на роботу шли, і з роботи шли всі в своїх одеждах. А оці, шо работали по хазяйнов – чо ж вони будуть голі ходить, чи...От я, я работав на батарейній фабрикі – і в смєнє було триста шисдисят дівчаток, нємок. Которие тут работалі. Не наші, нємки работалі. Оні приєжалі з [нерозбірливо], з Кирвойдеса, з Брайденворденса. Із того села приїжали. Наші, мєсні, вордесовські приїжали, работалі. Я коло їх рядом стояв, і дивився: а по плечі воші лазють, а по плечі воші лазють... А, значить, ви недобре живете. Або тут настрочена латочка, тут настрочена латочка, там десь на штанах латка настроченна – а, значить, вони не той...

Марія Іванівна: Бідували...

Михайло Трохимович: Ну не бідували, ну вони [нерозбірливо]. Ну оцьому ж [Шрекі], кочєгару, дітвора приносила жрать. Значить, така одна каструлька, друга... Так одіяло піднімаєш, можна витягать, ставить. Так він, не поїсть, отой Штрека – а в його було дев'ять штук дітей – по перва там каже: "Погуляйте, я щас сипну, в катьол угля, і потом, значить, буду кушать". Пока він сипнув пять лопат угля у катьол – та дітвора вже поїла все. А він голодний. Шо ж вони там получалі... Хоть вони й получалі по карточкам, на каждого їдока: така-то норма, така-то норма, ну, навєрно ж не хватало, шо батьку принесли, і поїли самі! [Сміється]. Так він, оцей Шрек, мене чуть не вбив. В його був ключ помповий, отой шо труби крутить. З таким крюком, знаєш, крутить труби. Він же був тут, налажував цю сістєму. І кочєгарную, і водопроводную. І баня ж ідьот. Женщіни оттуда, мужчіни оттуда. В розводкі стєнка, труби туда, труби сюда. Тєм, тєм, тєм, да. А ми ж когда купаємся з Толькой, а нємци возмуть – раз [нерзбірливо] – раз, і свєт виключили. А ми ж тємноті шо? Возмьом, закрився, і біжиш виключать. А вони ж сміється: "Еге-ге! Міхєль! Еге-ге, Міхєль!"

А потом когда оні купаються, нємки, я взяв та й виключив свєт. Ані оруть, блядь, нємки. А включу. А шо ето [ви дєлаєте] з однім ключом? Я роззявив рота, вони виключили, і верещать. А цей Штрехель мене ключом как врезав сюда по спині! Я й брякнувся там! Я й думав, шо одбив мені там все в сірьодкі! Чуть не вбив. Я вже хотів [нерозбірливо] у дирку в котєльну всунуть вмєсто угля, і хай згорить нафік. І шо [нерозбірливо]. "Та – каже – нє нада. В нього дєвять штук дієй, пашлі оні к чорту..." Худий, страшний такий, вухатий. Худой, та одні щєпки, шкурка. Ну, старий. Не старий, десь підісят два годи, підісят, може. Дядько страшний такий. Ну, малий, худий. "Та, – кажу – ладно". Був живий, мать його так. Розтерли там трошки, розгладили, спину. А нємки протом вийшли, регочуть, регочуться – довольні. Шо мене так побив нємець. Та нічо...

А неважно вони живуть! Це аби по квартірам, а по домам – нема харошого нічого. Ну тоді ж, правда, і Германія була бідна, як то виразиться. Тода ж на вооружєніє все. Тода Гітлєр готовився к войнє. Увідєна була сістєма карточна. Всьо ж було... Костюма не купиш, всьо, сала лишнє не возмеш, те не купіш – всьо було по нормі. Положено тобі двесті горам, чи скіки-то на неділю масла коров'єго – получай іди по карточкі. Іти на маслозавод і получай. Положена тобі колбаса – іди в цей, чи той, у магазін, і получай. Колбасу там, чи повідло там, чи шо.

["Культурний шок"?] А шо це таке? "Культурний шок"? А, а, а яка дивность, як тебе в вагоні привезли, вигрузили на вокзалі, трактор приїхав з прицепом, погрузили, і привезли сюда, на пілораму? А там наші хлопці уже, восємнадцять чєловєк, і нас троїх привезли, ніколаєвцев. І в барак завели, і всьо. І шо я бачив, шо я бачив? Яка дивность? Я нічого не бачив. Нємцев, нємцев, це село, це ж не город, це село паршиве. Ну, нємцев, нємцев... [А шо звонили...] Ні, [це американці звонили], шо перерубали той провод, чи шось він, допустім, телефон був [нерозбірливо] десь там із Брайтенборге. А там сестра живе, там у їх американці. Ну позвонили, шо так і так, в нас уже американці. То шо тут? Це... Нормально, шо такого? Тєлефон-то не перерізаний. Звоніт. Спєціально продвігались [нерозбірливо] амєріканци, шоб больше захватіли. Нічо вони не рушали. Вони бистрєй всєх.. бистрєй сюда бігли, всє здавалися американцям. Вони нашім боялися здаваться. Да. Наші як чистять, так, шо, блядь, і [нерозбірливо]. Амєріканці їх не трогалі, почті. Вони ж... Свободниє білі.

[Негрів] аякже, вони ж мене возили, оце з машини, нас ета, в Дрезден возили оце нєгри. А! І подразділєнія, ці, шо нас освобождали, оце село Ворбіз Це ж я ходив до комєнданта казать йому. А там стоїть сорок чоловік розквартірованих оцих нєгров, солдат, і бєлий наш офіцер... Чи той, наш, американський, офіцер бєлий. І то ж там ще бєли офіцери є, балакають порускі, чисто... І кажуть: "Ето шо такоє?" Це [мєжду мной], мєжду Амєрікой і Росієй було якась от... якась... блядь, як вона називалася? Це полєміка... полєміка такая, політіческая... Каже: "Не нада, бо мене як заподозрють, шо я з вашими, чи з руськими балакаю, – замітьте, який амєріканєць – то – каже – можуть ше й посадить мене". Каже: "Отойді, не балакай до мене". Або як уйде американець, нема нікого, він сам-один – тоді він може з ним балакать. І по-руські балакають. Там, в Амєрікі, вони балакають, і служать в армії, американский... Сильно много тіх, поляков...

Ну ми з Вандой ходили, в оцього свого хазяїна, шо він тоді мясніком работав, на етому, шо скіки жиру, харашо нас кормив. Да. А вона в його оце ж готовила. І пошли понад машинами, а солдат американський... А вона ж по-польські чісто балакала. Я тоже балакав по-польські, ну не совсєм чисто. Він каже: "То шо, твій кавалєр?" Вона каже: "Да, мій кавалєр". – "А шо ж він такий?" І гукає – "йді сюда!" – до мене. Ми з Вандой подошлі, він одкриває "студебєкєра," подимає спинки, і начинає оттуда кастюм, отак, бумагой замотанимі. Такий красівячий костюм! Я не знаю, де він взяв цей костюм, чи десь у магазіні, чи десь в розбітом магазіні взяв. Шо под спинку положив. Отдав це мені. Как Вандиному кавалєру. Как поляк полячкі. Чи... Ну да, він же ж поляк, а вона полячка. А я хто такий? А я ж не поляк. Ну він же не зна, шо я не поляк. Він тіки спитав у неї: "Це твій кавалєр?" А вона каже: "Да". Ну сказала нарошно. Ну я, не знав я її. Оце кода приходив з котєлком, чи з каструлєй, получав суп. Та хліб получав кошолку. На всі дєвять чєловєк... Чи одінадцять чєловєк, чи одінадцать, нас було. Дєвять работало тут, на пилорамі, а ми з Іваном работали, в огородніка. Ми тут не їли. Не получалі. Ми там питаліся, в огородніка. Ну а так...

[А ще], ну яка проблєма? Нема ні чорта!.. А, нє! Ніде не преслєдувався! Ніде. Нихто не казав, шо ти в Германії був, чи не був в Германії. Работали всє

одінакаво, хто був в Гєрманії, хто не був... Шо партєйний, коло мене, циган, оцей, як оцей от... Сердюк! [Сміється]. Сердюк! Замурзаний все ходив, члєн партії. Ай-яя-яя! Шо він на тому, "ГАЗ-підісят один", шо в мене "ГАЗ-підісят один". Ну тіки йому вперед дали, а мені позже дали. Там вигнали одного там, а мені дали. Лєонтьєв, да. А так нє! В нас цього не було. Нікакого не було гонєнія. Хотя нєкотори ховалися. От наш Ваня Єршов – був же ж в Германії, а ми не знали. Він агрономом работав, а када брали в партію, він не сказав, шо в Германії був. І так прошло. І так партія не знала, шо він в Германії... А потом када оце перестройка, то-сьо, свобода стала. Начали отож виділять дєньги, тим хто був в Германії. Коли Ваня кажить: "Мені тоже". – "Як?" – "А я – каже – тоже був у Германії". Як так? Прожили, кум... Кум, знаєш, він був. Просто скрив чєловєк. І всьо. Ни от кого... А в мене, я ж вам казав, шо осьо у "Сільхозтєхнікі" кода я работав, Макаров агітірував мене, шоб я в партію пашол, він був партійний."От ми тебе приймем, ти хароший", і так дальше, от. Я кажу: "Та я не знаю ні устава партійного, нічого." – Я тобі дам устав, все вичитаєш, почитаєш. Ми за тебе прголосуєм, я в райком той, зїздим в райком, і будеш члєном

Нє, не був я ні комсомольцем, ні члєном партії не був. В мене ни батько ни був ніким, ни мати, ніхто не був. Дід Сірьога, тесть мій – не був, ни камсамольцем, ні партєйцем. Ну був активістом. Був у колхозі. Чи то шо був інвалідом без руки, чи то шо дядя Фєдор був предсідатілєм колхоза – це ж сестер держали. А нє, не сестер – це він сестру дедову держав. То він давав роботу таку, бригадірску, начальнічєску, чи як говориться... Ну а шо толку? Хто работає – получає там шісот-сімсот рублів, а в дєда триста сорок. Одна ставка, та і всьо. [Сміється]. Хоч він й начальник! А менше получав, чим той, шо работав. Тракторістом чи комбайнєром. Чи де... Строїтєль чи камєнщік. Так як січас от: той хто не робе – двадцять тисяч зарплата. Той хто робе – пятсот, гривень. От. І живі, как хочеш. Як? Робили трактористи. Вони ж работалі. Дєнь і ночь, на тракторі. Пахали, сіяли, віяли. Касили. Заробляли харашо.

Марія Іванівна: От до цього времені пєнсію получали [нерозбірливо]. От за шо добавили. Ну воно граблєно. Народ був ограблєний.

Михайло Трохимович: [Пили], нє! П'янка із-за чєво появилася: народ став обдєртий. Народ став роботи ніде немає. Калхози, було... Сємісят тракторов було, бля. Каждий тракторіст який зароботок імів. І машину міг купить, і всьо. Шисдисят машин, чи шисдисят пять машин було!.. Блять. Твою мать... Скоко було тєхніки, і так народ... Как сильно [нерозбірливо]

Марія Іванівна: Как перестали платить...

Михайло Трохимович: Заявок скоко було!

Марія Іванівна:тоді й стали пить.

Михайло Трохимович: Да. Назначили копійку, тода стали потрошку випивать. А када оце от була перестройка, потом оце самостійність! Када

вобше все розрушилось, землі розпаювались – молодьож стала безробітня – началася п'янки, колонія, все от... І от виносять токо один за однім – не доживають до підісяті лєт. Наркомани, п'яніці, той... Йой... Скіки молодьожі за ці... скіки? Шиснацать год самостійності. В пять раз увєлічілось кладбіще. Понятно? За самостійність. От де гєноцид. Оце настоящій гєноцид. Оце він єсть. Ви смотріть: таке село, ви ідіть... Сьодні неділя? Будеш [год] ходить, вас ніхто не побаче, люди. А тада було, до перестройки: по селу пройти нільзя було! Народ – во! Во! Во, во, во, во. У неділю вихадной.

Марія Іванівна: Сидять співають було.

Михайло Трохимович: Січас... От гляньте: ніде. Ни туда ні души нема, ни туда души нема. Отак і по селу щас ходіть. Ви ніде ни людини не побачите. Шо це таке? Де вони ділись? Ось мій куток: почті всє умєрлі. Нікаво нєт. Славка згорів, блядь, от водки. Сутягін п'яний, как жопа бил: у кар'єрі, їхали додому – оце ж машини, шо камєноломні, так же дрючкі торчать. І на мотоциклі їхали, фари світилися, думали, шо мимо машини проїде. А там же дрючок отако торчить. І прямо в лоба! Голова одлетіла. Поховали. Марія там работала – немає. [Здесь, здесь] сама жінка – немає. Івашка немає. Кірічєнка, Кірічєнши – немає.

Марія Іванівна: Дяченко...

Михайло Трохимович: Дяченко з Дяченшою, бабой – немає. Тарана немає. Загорульків нема ни Ваньки, ни Нюрки. Дуськи немає. Никаво, отут оце все –усе вимерли. Оце [нерозбірливо] хата – оце агітірував, парторг був, як, бригади цей... Як, не тракторна, а як бригада називались у його? Вєталь... Ну, завєдував в колхозі, прицепи, трактора у його, бульдозери? Нє, МТС це отдєльно, а в його бригада називалась, как-то не так... Как-то не так... Ну, вона обслуговувала колхоз. Нема ні жінки, тіки шо, ні його немає! Ну нікаво немає. Ви понімаєте! Каво ни возьми – ни... Ну, вимєрлі всє. Ай-я... Ни Фєдіра нема, нікаво.. Ни Славки нема... Никаво... По цей вулиці тоже нема никаво... Кума немає... Никаво нема... Всьо, всьо вимерли. І ці [села] вимерли.

Марія Іванівна: Та Манька з [нерозбірливо] хоч випивали. А як Коля Діхтєнко?

Михайло Трохимович: Ну, чорті откуда в його той чи рак, чи шо там у його причепилося. Згорів в машини, там взорвався. Чи на літучкі работав, там начав тушить. І диму, шо, кажуть, надихався. Та в його там пузирі на льогкіх схватилися от того газу. Шось там горіло таке вонюче в тій литучкі. Ну у каждого свойо. А Кузьма випивав. Кузьма шо випивав. Він камєру не заклєєш, поки йому бутилку вина не дали. Вєчно був врізаний. А Нінка не пила, тоже, відіш, пропала. Голова, голова, голова... Тут... А Д'яченко – був предсідатілєм колхоза, предсідатілєм того, предсідатілєм сільсовєта був. Казав, шо чєловєк... То паралізувало, то те.. А потом дочки взяли, у сараї держали, поки він не здох у сараї. Отак. Одблагодарили дєвки.

А награбили скоко, бля! Ну награби, як предсідатєль колхоза, дірєктор маслозавода був. А масло... А він процент украв, жирності, і вже тонна масла тода лишнього. Ну і шо... Друзєй імєть [отакого]. А друзя всігда поможуть. Сістєма була, комуністічєска, тоже нєважная! Була... Особенно при Брєжнєві. До того обнаглєлася, до того розпилася! Появилися дєньгі. І вже як. Як стану отаким на остановкі, в городі, де трамваї останавлюються, і квиточки викидають, квиточки викидають... І не в урну викидають, а обізатєно вийде швирне! А я прийду утром на роботу – дивлюсь. Трояк лежить. Дивлюсь, рубіль лежить. Дивлюсь. там обратно рубіль. Пока так пройдусь туда, пройдусь сюда – дєсятка в кармані. І пашол на роботу. Чи поїхав. Чи на трамваї. Подошол трамвай. Вже народ носив і карманах дєньгі, не считаючі.

Марія Іванівна: І замєсто того білєта, шо на трамвай, і дєньгі викидали.

Михайло Трохимович: Ні! Викидає той, і воно там десь і дєньгі в кармані, випадає. Я даже підісят рублів находив. Той ж пацани по карманчиках порозпихали, а потом достає, а згорне в отакий квадратік, і випаде, топчеться. Шо ж таке топчеться? А воно ж по дєньгі походе. Особенно не ті білєти, шо в трамваї. А тоді продавались лотерейні, оті виграшні. Може чув? Отакі от полосочки отриваєш, а там лежить... Воно ще ж... Тут же стоїть ящик – у ящик, а под ноги кидають, под ноги... Я стою дивлюсь, дивлюсь, дивлюсь.. Достаю – підісят рублєй. Сто рублів... Как-то купив лотерею, отриваю – сто рублів виграв. Ой! Як позбігались до мене всі! "Ой, ти виграв! Дай я подержу, дай я подержу!" Чисто дурниє. Я пєрвий раз сто рублєй виграв, вони вже всє бігають до нього, торкаються.

Ну це... Тода було таке, шо, як-то кажуть... задавив чоловіка – і ти винуватий. Пять тисяч прокурору – і всьо закрито. Той винуватий. Він попав сам під машину. І всьо. Дєло закривалося на раз. Тоді був такий режим. Оце брежнєвский був.. Чорті, как тобі сказать... Шоб понятно було. Тогда деньги правили! Понімаєш ти? Чи міліція, чи поліція, чи гаїшники – вони ж тода... Тода какая-то дурная мода, оце от... Та січас ще хужі! Воно так і осталося"! Ше хуже осталося.

Марія Іванівна: Хабарі.

Михайло Трохимович: Хабарі були, хабарі остались. В больницу обізатєльно шиколад нада купіть, то та, шоб операцію тобі там здєлали... Замазали там зєльонкою...

Марія Іванівна: Жінка рожає – забірають додому, та й ладно. А тоді ж – Боже! І шампанське, й шиколад!

Михайло Трохимович: Да! Да! Ну вроді ж дєньгами нє, а так оце, гостінцами – да, вгощалі. А січас вобщє...

Марія Іванівна: [Нерозбірливо] жить...

Михайло Трохимович: ... а січас вобщє дурь такая, шо – дєнєг немає, можеш в больницу не ходить. Як Льонька оце, Савенко каже, здєлали йому грижу: "Ну шо?" – як його фамілія, того врача? Шо він помер оце, ось недавно. "В тебе гроші є?" – "Та є", – кажу. "А скіки?" – "Сімсот рублів". – "Ну пятсот ложи сюда, " – витягає шухляду – "Пятсот ложи сюда, а двєсті хай в тебе будуть". Шо це за хірург? Вимагатєль чи не вимагатєль? Хто це такий? Він же ж... Йому здєлав опєрацію, він же ж і даже скальпєль купив. Даже бінти ті купив. Даже ту йод купив. Даже той спірт, шо йому руки мить. Даже лампочку купив. Ось як я лежав оце з грижой. Йо! Як пошла Сергєєвна, блядь! Лампочку купить. Зачєм вона тобі нужна? В тебе ж є. І ти вже там скіки опєрацій, каждий приніс тобі лампочки, по однеї. Бінта! Там нада всіво бінта, може, уакнуть, раз-два, уакнуть кусочок...

Марія Іванівна: А сємь метрів...

Михайло Трохимович: Сємь мєтров, блядь, і шириною метр, дліною сєм метров, бинта. Не бинта, марлі, марлі. Марлі.

Марія Іванівна: Десять метров марлі, а мені не підішла ни одного.

Михайло Трохимович: Ой! І скіки-то того, скіки-то того. Сєргєєвна каже: "Мішка, бач. Оце так." Так мало того, шо я оце все купив. А кажуть: лєчєніє безплатне. Воно безплатне вроді по закону. Ну тіко все, для того, шоб лічить тебе, ти должен сам купить. Врач не купляє. Він безплатно робе тобі це все. За зарплату.

Марія Іванівна: За це [нерозбірливо] рублів нада заплатить.

Михайло Трохимович: Да. Потом випишу, де по мєсту, де там лічиться, шонібуть з собой, от. Ті таблєтки, ті таблєтки. Ану до другого доктора. Шо той скаже? Той: "Та нахрен, воно не годне, тобі не нада". Када він виписав: "Ну я пойду куплю, оці таблєтки, шо він виписав". А мєдсєстра подходе: "Та не нада в город іти! Он у нас, опускайтеся, внизу, у нас при больниці єсть аптєка!" А, блядь! Вот шо воно делається! Цей виписує побольше, а своя ж аптєка, сестра там внизу в аптєкі сидить. "Іди в неї – каже – бери. В город не нада. Та в нас – каже – єсть тут в аптєкі, в своїй. В своїй аптєкі." А той доктор, другий доктор. Посмотрєлпосмотрєл, та: "Це нахрєн. Це тобі не подходе, воно тобі не нада". Так.

Марія Іванівна: Ну да...

Михайло Трохимович: Відітє, какой жульнічєскій, оце, оця медицина. Не тіки мєдіціна. А прокуратура. Й міліція. Она вся одінакова, кругом. Не доб'єся ніде нічого. Ніде! Єслі в тебе нічо нема – те! І не ходи, нічо нема...

Михайло Трохимович: Освіта? Ну не [нерорзбірливо] учитєля. А отудиво освіта, де акедеміки, ото там. Академіки, знаєш, є такі? Професори? Чув? Отам ці да. Ой, йоб! По страшному. Не то шо викачують, а як пожаліються... Одна ото там, в Одесі преподає, не знаю, чим, ну баба преподає, тут, блядь, внукам "мерседеси" покупляла, блядь. Спрашую: "Де ж ти береш скоко дєнєг?" – "Ой!" Я кажу: "А де вона работає, твоя сестра?" – "А вона – каже – десь там преподає, у якомусь унівєрстіеті, у Одесі". Ну. Все ясно. Откуда гри... аткуда ідьот долари. А откуда вони куплять внукам машини, чи дєтям! Не дєтям, чи... Ну, сестриним дєтям. А в неї дітей немає. А дєньги ж гребе з студентов.

А в прокуратурі, міліції – всьо тоже самоє. О! Ніде нічо не... Всьо ідьот грабєж народа.. Хто з дєньгами... І от смотріть: откуда такая смєртность? Ето ж страшно! Ето ж жуть! Ну при совєтской власті, блядь, ну десь там якийсь старик, помер. Десь там у когось рак, помер. Або десь там коні подавили, чи машина десь там перевернулася. Чи десь там шось таке. Січас же, блядь, твою мать, ну забите кладбіщє, на Новоукраїнкі. Чи откуда. Там, де моя сестра. Це ж я возив, там де ще якісь дядьки. Батько мій. Ну мати ось недавно померла, дєвяносто читири года прожила, батько сємдєсят пять годов, помер. Ну це про совєтску власть, да. Ну там нєсколько було тіх, могилок. Січас, блядь, коло ціх могилок, присоідінилося друге кладбіщє, і уже пітнадцять рядов, по двадцять пять чєловєк у ряду! Гі! І там і Вєра моя. І зять мій, і всє, і каво там токо нєт! Всє там. Питаю в селі: "А де ж..." Нема, каже, нікого, всі, всі там! Як пашол я – оце ж були поминки – це перед Маєм, перед Маєм. То ж поїхав, хлопець купив машину новую. Поїхав в Новоукраїнку в гості, та заїхав до батька на кладбіщє, до матері. Як глянув... До сестри ще зайшов. Як глянув – скоко рядов! Всє мраморниє, і всє стоять памятніки! І прямо, таке красотіщє! І це всє свєжиє. Свєжиє, свєжиє, свєжи, свєжиє, свєжиє, свєжиє!

Марія Іванівна: А скіки січас памятників розворушують.

Михайло Трохимович: Ну та то по городам.

Марія Іванівна: Ну, а в нас ні?

Михайло Трохимович: В нас не...

Марія Іванівна: А в Мішки Любиного?

Михайло Трохимович: Долбонули..

Марія Іванівна: Витянули Ланжерона...

Михайло Трохимович: А Ланжерона витянули? Ну та це п'яниці оті, шо скупають желєзо. А так же мраморний, он Гросману не б'ють – нє. І нікому не б'ють.

Марія Іванівна: Ну вони ж замінили. Хлопці ж замінили.

Михайло Трохимович: Баба Варька там дєлала аборти. [Сміється]. Аборти дєвкам дєлала, шоб не рожали. А вони дохли. Заражала... Ума ж нема, баба. Нада ж правильно аборт здєлать. А вона через три дня, неділю, кров'ю істєкла, і померла. І її ні фіга не судили. Визивали в прокуратуру. Вона: "Шо я! Вона сама мене просила. Шоб я їй здєлала аборт". Вона й вінувата. А вони не вінуваті.

Марія Іванівна: Ну такіх наче й не було...

Михайло Трохимович: Ну одна..

Марія Іванівна: …цєлєбніци оці.

Михайло Трохимович: Ну канєшно. Нікогда не було, ні відьом нікакіх. Це давнина. Це Запад сильно напичканий оцими перекиданнями, через хату. Оціми дурацькими. Такіми народними. Це все видумка там! А воно. В нас цього немає. В нас. [Аборти], ну як?.. В больниці робили свободно – іді. Пожалуста..

Марія Іванівна: Нє, свободно не робили.

Михайло Трохимович: Нє!

Марія Іванівна: Нада гроші. Тоді вже... Більше робили оті, шо з любовниками гуляли.

Михайло Трохимович: Ну да!

Марія Іванівна: Не знаю...

Михайло Трохимович: До баби Варьки прийдуть ото, вона здєлає аборт. Або це шо в нашій хаті жила, Ніна. Оце ж.. як же... Ніна, Ніна?.. А оця ж наша Месалєта, шо була мєдсестрой, каже: "Вона мені ще пуд хліба должна!" Зробила їй аборт, а молодиця померла. Оця мєдсєстра. От сволоч такая! Кацапка, п'яніца, блядь. "Я тоже люблю дрова колоти, чи рубати, шоб сучкуваті були". А, блядь. Хотіла, шоб [нерозбірливо]. Везли уголь, а вона розказує, шо любе колоться. Як сучка до дерева. Ну як? Колоться любе. Колоться. От любе дерево, яке сучкувате. Я поняв, а тепер її поняв. Та я й тода поняв, ну вона мені не підходе. Вона п'яна, як мерля, медсєстра... І ховають Ніну, вона каже: "Вона мені ще – каже – пуд хліба должна!" Жінка вмерла, загнала на той світ жінку, і ще вона обзива при народі, шо вона ще пуд хліба должна дать. Вобщем... Жизнь єсть жизнь! Десь там хтось якийсь фокус устроє! Шось учуде. А шоб відьми, як ото на Западній, всякі дурості – ніяких цілітєлєй тут у нас нема, ніде никого, не чув я...

[А предохраняться] нє, а цього ж понятія нє било. Тода ж прєзєрватівов нє било, і... [А народні методи] нє! Нє, нє, нє... Такого я не чув, не чув ніде. Ото, мєдіцина, больниця. Аборт здєлали, і все. Тіко в больниці. Не так, шо як тьотка Варька, чи тьотка там Нюрка. А там чисто, акуратно, Адам Ніколаєвіч здєлає, да і все. Вишкрибе, та й до свіданья, іди. День [покрутися], та й можеш бігать. Чоловік не знає, шо ти була беремєнна. Бо він у командіровкі, на півгода. Ранше... Жизнь єсть жизнь. Вона всігда з якимись, як-то кажуть...

Марія Іванівна: Фокусами.

Михайло Трохимович: Чи фокусами, з такими. З [нерозбірливо] такими проходе. От смотріть. От смотріть. Кажуть, шо Бога нема. Я не вірю, шо Бога нема. Кажуть, шо Бог єсть. Я вірю, шо... не він єсть, а што-то єсть в природі! Не в природі, а чорт його... Я ж вам розказував за цього льотчика. За цього старосту. Пачєму... Значить, я должен був погібнуть. Да? Должен був зарезать мєня, а зарезав совсєм другого парня. Хто мене потянув за угол туда, наблюдать, как істрєбітєля деруться? Как оні горять, как оні падають? Чо я нє пашол со всєм колєктівом туда у подвал, у бомбоубежищє? Чєм? Я не соображав, шо вони там балакають у углу, старости з цим своїм зятєм, чи сином. Ну на мене поглядали, на мене поглядали, на мене, все время... А він каже: "Шо туда?" І то ж побачив, шо в дворі подвода стоїть, з коньми, шо це білорускі старости тікають... Да. І вони там балакають, я посмотрєл на них, раз, два. А [тут] "алярн", "тривога", всє начали бігти у подвал. А я раз туда

за угол. І там сидів. А всє-всє туда побігли. Почєму, хто мене вберіг? Пачєму я не пашол туда со всємі? Мог би мене зарізать. А так зарізав совсєм другого. Вберегло мене шо-то.

І так, коли в Гєрманію брали, у спіртзаводі. Шо я передавав оце вот свій пропускний, це пропуск, на виход. Обходив кругом, дівчатам отдавав, друга дєвка виходила, там [нерозбірливо], друга там виходила, замазували у цей пропуск [дєньгі]. Там і Нюрка брала, так ми всі, одінадцать чєловєк, і вийшли. Всє дамой і поїхалі. А якби обнаружилі? Де б я був? А там написано, в пропускі цьому. Це й те... У той би Нюрки нємець спитав: "А де ти..." – "А Мішка дав". – "А Мішка, де ти взяв?" – "А доктор мене випустив. Нога, я не годний". Ану, пішки на вішалку. Правда? Обізательно повєшають. Даже до бабки йти не нада. І от у мене таких случаїв... дєсятки можна набрать таких случаїв, шо я должен був погібнуть. А шо-то мене не...

От я й не вірю в Бога, і не хрестюся, не молюся. Даже як мой батя ругається – "Бога мать!" Як загилде на все село – "Бога мать." Батько в мене так ругався сильно. І я. Не то шо там ругаюсь сильно, а знаю, шо це... ну вобщє... Як Тарас Григорович пише в етом, своїм, "Кобзарі"... Ти кода-то читаєш, читав Тараса Григоровича Шевченко? А ви ж історики, ви ж должни знать. Ви ж історію хочете писать? Значить, нада знать. Як він там пише? Як він проклінає попов, і всіх проходімцами називає, усіх поміщіков, шо "сидить під тином, плаче дитина, а бідна на панщіні спину гне". Оце воно прийшло осьо. Шевченко проклінав ето всьо! Бився... чи як, добивався народ освобождєнія. Так Ющенко січас цілує Шевченка, шо він, шо от добився Шевченко освобождєніє народа. Яке ж це освобождєніє народа?! Це ж страшний гєноцид! Нєісправімий гєноцид. Ето ужас один! Народу масса, молодьожи безработниє, наркотіки, п'янка! Гібнуть!.. Душаться, б'ють, рубають топорами друг друга! Ті п'янки, тикають в животи ножи!!! Шо це за общєство? Та ми ж такого не бачили при совєтской власті! Чо ж це така самостійність, така свобода, і така дурь в странє?! Хто її це робить?! Хто її це робить? Га? Це ж какая-то сістєма, управляєт етім?! Стоять там, отакі морди показують, в тєлєвізор, блядь, не влазе! Стоїть на... як ото, як ото кажуть: живе на асфальті, блядь, а жиріє. Я ж думаю, там же трави нема, шоб можна пастися на асфальті. Той тих дєсятки, той тих полсотні – вони до вечора отакий во. Чо ж така пачка не буде, правда? І отака пачка. І отаке пузо. Шо не влазе в гаїшний автомобіль. Вони работають.

І при совєсткой власті таке творили. Ну не так. Тода бояліся! Тода Боже упасі! Тебе ж вигонять. А щас... Луценко вигоне – він сам такий. То розгоне ГАЇ, то знов нагоне ГАЇ, то знову поставе ГАЇ. Який з його руководітєль? Людина не партійна, людина не образована. Людина просто так – мошеннік, жулік, і больш нічєво. Став міністром внутріннєх дєл. Ой, йоб! Міністром внутрєнніх дєл. Гєнєрали, такі обучені люди, профєсори, понімаєш, кончали академії – воно ніхто, управляє генералами цими, образованими. Ну яке там буде порядок? Ото воно й розвалюється... Або возміть ви митницю. Оці Западной України, митниці. Йо-моє, какой поток машин! Какой поток туда машин! Боже мой! Каже – ліцо заховане: "Мала хура" – це, значить, "мерседес" – "пятсот доларів. Велика хура, де двінадцять колес, з одної строни. І з другої строни двінадцять колес – це вже дєсять тисяч доларів." Откуда ж у тебе, блядь, шисот гривень зарплати, на, на таможні – стоїть дом трьохетажний, "мерседеси", блядь, стоять у дворі! У його, у батька. в сестри, у жінкиного батька – стоять ці дворци! Ющенко їде, каже: "Гля! А чиї це хороми такі стоять?" – "Та це ж – каже – работніків, митниці работніків, шо на митницях работають". Вот де, блядь, гроші! Вот де воровство. Вот де бардак! Та шо ж це, владі не видно? Хотіли здєлать провєрки. Собрались, їх там три чоловіка, в КГБ, коло Ющенка. "Завтра пять автобусів направим на уту митницю. Здєлаєм контроль". Там утром уже всі знають. Із ціх же трьох хтось же позвонив туда! Так куда поток дєнєг ішов?! Сюда тоже, да? Сюда йшов? Чо ви мовчите, отвічайте, да чи нє? Ох ти йо! Так це ви регістріруєте, це будуть слухать Ющенко? Ну він сам удивився. Він сам приїжав, та і каже: "А чиї це такі хороми?"

Марія Іванівна: Так а по тілівізору не кажуть, чи шо? Це ж усе по тілівізору кажуть.

Михайло Трохимович: Ну по тєлєвізору, а откуда ж я я це все? Домашня політєхніка. Як ми дома розсуждаєм? Шо побачимо, шо твориться.

Марія Іванівна: [Нерозбірливо] не хватає власті в Україні, вони людей їздять за границю лічать.

Михайло Трохимович: Он в Італії дітей багатих охраняють, чи той, лєчать. Заробляють собі там. А потом – ти бачив, в Западной, какіє хороми стоять? Даже такі дворци стоять, шо страшно дивиться на їх. А в нас от за двадцать лєт самостійності не одного дома ни построєно. А наоборот...

Марія Іванівна: Розрушено.

Михайло Трохимович: Розрушено. Просто рушиться, в руїни проізошло. Ніхто не купляє...

Марія Іванівна: Ни трактора, нічо. Вручну, люди все тянули. І за якійся год усе повалять.

Михайло Трохимович: Да. Ферми валяють, хати ніхто не купля. Нікому вони нахєр не нада. Хату продать – кажуть: вона у вас… вона у вас… е... стоімості якось там пять тисяч. Какіх пять тисяч! Та триста гривень не дають, а ви її оцєніваєте в пять тисяч! Нада ж думать. Для того шоб оформить, міні продать вам хату, нада заплатить півтори тищі. А міні за неї дають пятсот, чи півтори там тищі! [Сміється]. Так шо я должен, блядь, продать хату, та ще й доложить полтори тищі, шоб мені оформили продажу?! Шо це за дурня? Хто це таке видумав дурне? Це ж смішно! Це ж не под Києвом

земля, де стоє сотка дєсять тисяч доларов. Це ж не под Києвом, це ж от село. А візміть те село. Там уже село розрушилось, одна хата осталася. На Братськом вобше ни одної хати нема. Там уже, Терновка, шо за Терновкой – уже тоже нєсколько хат осталося. Світліцького немає. Отрадного немає. Всьо ідьот до чіво? Какая масса на кладбіщі народа вимерла! Це все гєноцид, каторий сокращаєт... Как оні говорять, політіки-капіталісти? "Нада довести народность України не до шиїсят міліонів, а до тридцаті міліонів. Шоб їх осталось всього тридцать міліонів. Тоді буде жизнь, тоді буде луче жить. Там хто останеться тоді? Гавкалюки останутьcя з своїми "мерседесами" останутьcя, з магазинами. А я видохну, ми видихнем, бо шо ж: всі посторої-ли заводи-фабрики, вони тепер владєльци, а я хто? А я ніхто. Шоб я мог полічиться... Нада лічиться, от одна грижа, от друга грижа. Скики нада дєнєг. А де я їх возьму? Це ж нада так дать, та ще й оплатить операцію, шо будуть робить. Скальпель купить, один скальпель... На цю сторону скальпель, на другу строну купить... Це ж дурь! Сама настояща дурь. Зачєм ето дєлається? Кому ето нада? А чо ж у нємца цього немає? Людей лічать! Страхова медицина. Відітє, люди как... Как люди це умно дєлають. А в нас балакають за страхову медицину. А тіко ті на Кіпрі отдихають, шо міліонами владіють. А де вони їх узяли? Заробили? Наворували..

Марія Іванівна: Та ну...

П'ЯТИКОП НІНА ІВАНІВНА, 1927 року народження, с. Привільне Баштанського району Миколаївської області

Хто це вам посовітував мене? Ну, ми з малих, з малих років, скіки це тут, як я помню, шо ми жили. Дєдушка тут жив. Батьків батько. Старєнький вже. [А я] П'ятикоп Ніна Івановна. Двадцять сідьмого году рождєнія. Да.

Ну це шо... вобшем, шо я помню: тоді ж батьки вже були в колхозі. Вже в колхозі були, батьки були в колхозі. А ми, діти малі – в мене ше брат старший був, на два года – і були, в садік ходили. У яслі тоді називалися. О. І цей, і я помню, це дєдушка вже болів, наш дєдушка, вже був больний, а це ж було в тридцатих годах, і ми були, давали нам... ну, це сніданок, чи обід давали – і ми з братом одну порцію свою їли, а одну несли дєдушкі, шоб дєдушка ж поїв. Бо... не було ж чого їсти так. Оце я помню. А потом дєдушка помер. А батько мій – язва желудка було, був больний язвой желудка, от. А годи вже ж підішли – це тридцять другий, тридцять третій – це ж уже ж голод, самий настоящий голод був, от. І ми виїхали у Київську область. Містечко Шпола. Ми там прожили з тридцять третього по тридцять сьомий год. Це шо я помню. І

[1] Опитування провела Швайба Н. (3 – 4 серпня 2008 р). Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт Молдавська Т.

потом, в тридцять сьомом году, уже писали із цього ж, із нашого села, мамин брат писав, шо тут уже трошки наладилось, тут уже можна у магазині хліба купить, можна все, і мама тіки вернуться назад, сюди ж. В Привольну.

А в Привольній ми купили... була в нас хата там на горі, хата була в нас нова, хароша хата була, а ту хату продали, бо батько ж був желудком больний, і нада ж було шоб батька кормить. А голодовка – а чим же ж кормить батька? Ту хату продали трошки дороже, а вже дешевше купити тут хату. Це вже де отут построїна, це в нас була стара хата. Стара-стара хата була! Ну її купили вже... На цьому місті тут купили. Ну а всьо равно ж не було як, не було, всьо равно не було як де взять. Ну не було нічого. Літом, я знаю, ходили ми із братом, і мама, ходили туди на гору, по разнії етіх, і щір, оцей, шо знаєте, зараз як він щір? І оце, саме, як він поспіє, і ото там бубочки такі, малінькі, як мак, таківо. І ото ми зривали оцей щір, і потом приходили додому, молотили його, тим, обтирали його, все, і каші, із тії бубочок варили і кашку варили, і, вобшем, пекли там, мішали там... Ну шо вже мама туди мішала – я вам не скажу, бо з самого його нічого не спечеш. А воно так не ото, проходило дєло. От.

А тоді отож уже виїхали в Київську область, і там у батька був знакомий, і сказав, шо там... ну. Луче було. Шо там луче було – там було так: єслі ти йдеш у магазин хліба купить – всьо равно купиш. Хай очєрєдя були великі – ну всьо равно хліба купиш. От. Батько устроївся робить у больницю завхозом, а мама ходила так, по людях, кому шо нада було. Кому стірала, кому мазала – ну, вобшем, такево. І так ми там прожили до тридцять сідьмого года. А тоді в тридцять сідьмом году вже тут пишуть, шо вже тут у нас трошки наладилось. І ми тіки вернуться сюди. О. А батько ж – язва желудка, болів, там... А йому прєдлагали там опєрацію здєлать. Там же ж, у больниці, там, у Шполі. А він не схотів, побоявся. А тоді приїхали сюди, і оце ж ту хату, начали її розбирать, валять, і переносить сюди, на це мєсто, де оцю хату ми построїли. Стали сюди переносить це мєсто, а батько вже тоді у калхозі...

Ага... Да, хату. Почали, хату, вобшем, валять, вобшем, зняли вже верх увесь, зняли, і тот, пристройки разні були... Осталася одна... ну, передня хата. Тіки шоб покамєсть – ми вже там були, жили – покамєсть цю хоч трошки нада построїть. І... А батько якраз у колхозі сторожом, оставили на тракторну бригаду. І оце ж, оце перенесли, осталась оця хата, і вдруг в батька язва лопається на роботі, і його привезли в больницю. А в больниці не було ни свєта, нічого. Та дєлали опєрацію при лампах. Отакі лампи, як ото в мене, керасінові лампи – при тіх лампах дєлали опєрацію. І вобшем, він дві недільки після опєрації пожив, і помер. А ми осталися: мама інвалід була, в неї лєва нога не згиналася в колєнкі. Тоже, як дівчиной була та десь... Ну, поламала ногу, і так вона не згиналася. А ми були – мені було десять год, а брату двінадцять год. І оце ми осталися, і так: хату розваляли, перенесли, сюди камні переносили, усе ж своє ж. І мама заставляла нас, які камушки, які льогінькі, ну, які ми можем піднять – оце все ж сюди переносили, на цю сторону.

Потом батька поховали. І ховали його не отсюда, ховали його от брата, бо він з братовой хати був же ж, там. І, і шо ж дєлать? Нада. Тепер же ж нада її якось строїть, цю ж хату. А маму – колхоз же ж був, мама тоді пішла в калхоз до прєдсідатєля, просить, шоб предсідатєль дав же ж камінну бригаду. Шоб нам хоч... Ну, хоч стєнки тіки повиганяли, там усе, а все остальне, мама каже, будем вже самі якось, просить людей, і хату, той, продолжать строїть. Ну раз мама пішла – а предсідатєль не дав, ну, вобшем немає: нам нада перву строїть, нам нада там птічніцу строїть – вобшем, немає када. Нема када, вобшем. Мама пришла: "Шо ж нам дєлать?" Камні понаносили вже сюди, нада тіки строїть, а немає каму. Мама йде оп'ять до його в калхоз, і заходе, а в їх оце ж якраз же ж утром оце ж бригадіра там, оце ж усі. Ну, шо там, пятиминутка, чи як вона називалась у їх. Мама заходе й каже йому, просе його, шо "я вас просю – дайте мені бригаду. Ви ж – каже – будите строїть у калхозі, ви ж неділями будете строїть. І все. А мені – каже – хоть дня два, шоб хоч стєнки покамєсть поставили." От. А він каже: "Ну ви ж понімаєте, шо те нужніше?" Мол, калхоз – це нужніше там построїть. А мама тоді каже: "Єслі там нужніше, а мені не нужно – так – каже – піду додому щас, дітей поб'ю, сама повішаюся, і чорт з вами!" Отак, вирвалася, і пішла. Пішла, а він каже тоді – це ж тоді вже розказувала кухарка їхня, їхня, кухарка, тоже ж, видно, там була, чи, може, хлопці там розказували, каже... "А він – каже – сидить, задумався, та й каже: "Ну шо ж, хлопці? Треба йти. Бо отак, в самом дєлє, дітей подаве, а ми ж будем отвічать! Шо це ж таке воно".

І, вобшем, на другий день, ми тут у дворі, як крутимось, а з гори бачим – ідуть люди. Мущіни йдуть, і цей, із лопатами, з усім своїм інвєнтарьом. Ідуть, і прямо до нас. Пришли до нас. "Ну шо ж – каже – будем строїть, будем начинать строїть." І це ж начинать, це ж нада фундамєнт копать... Ну, вобщєм, работа така була. Ой... начали фундамент копать, це все. І, і зделали це так: передня хата, і оці сінички, отож кухонька, синички – це одне. І все. Більше нічого. А мама каже, тоді вже ж... А кухарка їхня. Вони прийшли із своїми продуктами, кухарка, вона сама варе. А тоді стали... ну. Начали уже ж сніданок готовить. А мама купила їм водки – шоб зразу ж, як угостить, і просе: "Хлопці! Ви ж – каже – знаєте шо, у мене ж тьолочка є. А куди ж я її поставлю, єслі ви одміряли оце тіки хата одна, і оце сінички, і, і все, а куди ж я тьолочку поставлю? Ви ж хоч трошки добавте, шоб я могла ж там тьолочку поставить". А тоді оце ж їхній бригадір і каже: "Ну шо ж, хлопці, раз таке діло, жінка потрудилася, достала, поставила водки – давайте ми ше добавим трохи". Та вони ше добавили там. Ну, отаке растояніє, як оце в нас, це, карідорчик... І вони ше добачили нам той, і шо тоді вже начали строїть. Начали строїть, вже повиганяли стєнки, вигнали, кругом, це перестєнки, ко-які нада оставили. Все, і до свіданія.

А тоді ми тут уже... Як ми? Не ми, а мама, давай людей просить... Тоді харашо, тоді таке время було, дєточка, шо було, кого попросе, от прийде

мама просить: "От нада мені там помогти" – нада [нерозбірливо] ставить на хату, і все – і люди не отказували. Приходили, помагали, все чисто, і нихто нічого... Ну шо – і платить не було чим, ну а всьо равно нада було чимся одблагодарить. І було мама просе, шо кажуть: "Хлопці, ну шо вам за це на той?.." А вони кажуть: "Ну шо ви за це ше питаєте? Нам нічо не нада... Ми ж знаємо, шо ви жінка, двоє дітей, не можите нічого, і хати немає, і все – нічого не нада. "Спасіба" – і всьо!" І то мама "спасіба", і вони ідуть. Тоді поставили це ж [связи]. А потом нада ж камишом, ше ж ложить камиш треба, на камиш солому нада класти, а на солому тоді нада золу сипать, шоб воно ж утєплєніє дає, і не просипається. І мама тоже ж, а золу же ж брать? Нада десь їхать, золу це ж цей, привозить. І оп'ять же ж мама просе, людей, оп'ять, шоб же привести. Той же... І люди привозять. І привозили, і закидали все, і... Вобшем, все помагали люди. Ни за яку плату, ни за чого, а за то, шо допомага, й "спасіба" сказали, і всьо.

Ну, підняли верх той, золою засипали, а тепер зверху треба ж її тепер мазать. Глину місить, і ложить. Ну, вже як глину місить, вже люди, вже жінки посходились, мужчіни посходилися. Це якраз уже виходний день, такий, шо люди свободні були. Приходили, замісили, і там заміс такий страшенний, і оце ж глина там, і солома, і оце ж усе чисто. І оце ж тоді тягать на верх, і тут поставили мужчіни, подають, там мужчіна бере, розносе по тому. Вобшем, помазали, той верх, все здєлали, все. І оце все, дєточка, за спасіба. Все за "спасіба". Я говорю: прирівнять те время і зараз – зараз нихто нічого даром не зробе. А тоді оце ж все ми строяли, пастрояли. Верх змазали, все, харашо.

А тепер же ж нада у сірьодкі мазать. А в сірьодкі уже ми мазали з мамой, я, брат, і мама. Оце ми вже втрьох мазали в сірьодкі. Бо люди ж... Ну як, на роботу ходили ж, і хто прийде, а хто не прийде: в хаті вже потрошку будем самі мазать. А в хаті мазали ми самі. Ходила мама нас із... цей, де там "ви мажте от тут, а я буду мазать де видніше..." А там мажте. Як мажте, аби тіки було воно помазане. Та ото ми мазали. Ой! Та тоді уже ж воно повисихало трошки цегла, тоді ми другий раз мазать, шоб уже ж можна тоді побілить. Шоб можна ж було жить у хаті. А тоді вже як повисихало, шоб мазать другий раз – тоді вже оп'ять жінки посходилися. Замісили... Тут глину уже ж місили таку харошу. І під досточку мазали, шоб уже ж харашо все було. Ой... Помазали під досточку все, тоді побілили хату, тоді все.

Тоді ж окна нада вставлять. Нада опять іти просить же ж... ну, таке, шо вставляє в окна це ж... Стікольщіка цього. Пішла мама просить, попросила... Ну як вже... Це я вже не знаю, чи мама платили йому, шо за це – ни знаю. От. Ну, вобшем, повставляли вікна, і мама вже побілила первий раз, от. А... Оце так ми строяли, а потом же ж нада кришу поставить. А кришу ставили вже з цей хати. З цей хати отож увесь ліс, який там був. А він був хароший, там ліс. І той ліс поставили сюди на цю хату. Шо здєлали крокви, там вобшем,

все. А тепер... А нада ж укривать. А тепер нада їхать камиш касить. А їхать камиш – це край села нашого, аж туди на плавню. Там отож Бирзово, село, аж туди. Напроть Бирзово, на той бік річки. Вобшем, камиш. І це ж ми, мама і ми з братом. І це ж мама косила, а брат собирав, цей... Ну, [кугута] там така, шо в'язать, от. Він кугуту собирав, я, мама косила, а я оце носила аж на снопочки,собирала, собирала на снопочки клала, шоб тоді на снопочки пов'язать. І це ми ходили туди, я не знаю, скіки днів ми ходили. І скіки там уже снопи... А мама тоді ж уже в'язала снопи. Я ж пособирала то кугут, мама тоді ж в'язала цей, і пов'язала ці снопи. Ну і пощітали скіки там нада на цю хату. Тоже, ходили, не знаю, скільки днів, тоже, покамест покосили. А тоді ж обратно, обратно просили людей. Коні дали, гарбу дали з колхоза. І привезли той камиш сюди у двір. А тоді людей просить шоб же укрили. І оце отаково вот ми ціле літо, ми куйовдилися. А потом осінню, вже настає осінь, а ми обої поболіли з Ванєй. Він льогкими, і я льогкими. Воспалєніє льогких. Він у больниці лежав ранше трошки, а я позже, за його. Ой!..

Ну, вобшем, построїли. Зайшли в хату. Мама вже успокоїлась. Шо хоч єсть куди нам заходить, усе чисто. Зімували ми вже, вже у своїй хаті. А тоді ж построїли піч. Руська пєчка то знаєте, як ранше в хаті були? То топили, а спали на пєчкі. Да, шо ото ж, я кажу. І ото ж уже ж в хаті, канєшно, не натопиш, як одна пєчка горить. І грубу поставили. А топить же нада було шо. А носили тапить, ходили, і курай собірали. Курай, занєте, ото шо, такий росте невеликій, а тоді ото як вітер, він котиться, ото як той... Ну, вобшем, і курай собірали, і камиш тут малінький такий, шоб же ж посох, тягали. Все ж, собірали, шоб же ж було чим топить. А топить же не було чим. А тоді в калхозі, оце ж як пшеницю покосять, стерня остається. Та ходили ту стерню граблями істянували, і все. Понатягували трошки, вобшем. Та попросили оп'ять, мама попросила гарбу, та коні, та люди привезли гарбу оце, шо накосили, стерні цей. Ну,в обшем, оце такім вот. Отак ми були. Отак ми жили, діточка. Шо там тоді було, не знаю. Ну, так і жили. Мама тоді у колхоз пішла робить. А ми ж у школу з Ванєю ходили. І так...

Про школу – ходили, ходили ми. Ну шо ж. Брат ходив. І я ходила. Ми хадили в один ж клас, із ним. Хоч він на два годи старший був, ну він трошки хуже мене занімався, я ішла луче трошки, от. І він читирі класи позанімався, і все. Більше не схотів. “Я більше в школу не піду. Я луче піду робить”. І то він пішов у калхоз, і тут у нас сосєд був, от. І він його взяв до себе як підручним. І він коло його ото він в колхозі все время був. А я в школу ж ходила.

Ну а тоді уже ж прошло время, скіки то ж. Тоді оце ж война... А во время войни тоже ж так, шо... Ну тоже ж так! Не було так, шо... Все дорого, на базарі хоч і продавалося.. Там і кукуруза продавалася, і пшениця. Все на баночки купляли. Не було ж так, шоб купив, шоб там... А все так. Тягнулися, який... Мама то спече шо-то зваре, зваре шо там... Ну, правда, в нас тоді це ж тьолочка, виросла і отелилася, в нас уже коровка появилася. Уже трошки молочка. А молочко тоже ж, єслі люди харашо кормлять каровку, то вона ж молочка дає. А як у нас? Шо ж ми? Як ми ше такі, шо не в состоянії, і мама така?.. Ну, правда, кормили, як кормили, ну молочка хватало тіки нам. Продать не було шо. Та ото так і жили.

[Маму звали] Анна. Гавриловна. Ну Пілюга. Да. Мама була Пілюга. Тоді ж.. Це ж моя. Мій батько був Пілюга. І це вона... [А дєвіча] Шляхова. Вона була Шляхова. От. І то... Мама була тищу девятсот девяносто третього. А батько тищу восіссот восьмідєсятого. Вобшем, старі уже... [Нерозбірливо]. Еслі які там тоже... Шоб ми співали – так ми співали таке вже як теперішнє, а старіх ми не... Ну, старого такого нічо в мене немає, дєтка. Ну, а таке... Шо вам...

[У війну] ну в селі були, да. В селі були. Ну, ну, вобщє-то, я розказувала, шо в моїй сім'ї, у нас нічого такого не проізошло, такого шо... У нас яка сім'я була? Тіки я та брат. А родсвєнніків у нас немає, такіх шоб пагібли десь, або там шось таке було. Отакого в нас не було. От, война була, на вайні брат був. Ну це ж уже при нємцах, як вони, він двадцять п'ятого году, забірали в Ніколаєв. Вони в Ніколаєві там шо строяли, чи дорогу якусь, чи там шо. Це де той. Ну так все проходило таке шо, я ж кажу, шо такого нічим... Ну я кажу: ну от прийде дєвочка, ну шо я можу розказать, такого... Особенного такого нічого не було.

[Запис призупинено].

Двадцять девятого чи тридцятого году. Шо я можу дать?

[Запис призупинено]

І оце ж ходили по хатах, все ж собірали людей, все... Це таке було...

Як побудували хату, мама пішла вже в колхоз робить, от. А я у няньках була. Нянчила двоюрідного брата, мого двоюрідного брата, дєвочка була. І вони взяли мене на літо. Потому школу, я вже школу кончила. І це ціле літо я в їх нянчила. Нянька була. А тоді ж... Як то в школу начали ходить, а вже ж як... на друге літо, вже ж дома. Нада ж було вже... А там война началася. Та й... Ой... Ой...

А як дізнались, шо війна? Знали, шо в центрі репродуктор висів на, на стовбу, такий великий, і це ж... Потом уже по репродуктору сообщили, шо началася война, от. А у нас, у мене, такіх... Не було ж у нас такіх, шоб зразу і пішли на фронт. Началась война, началися, канєшно, ой... Як наступали... А, це вже як наші наступали. А нємци як... Стояли ми... Ну як, а ми ж не знали, тих нємців не бачили, яких, шо там за нємци. Ну первим долгом до нас мад'яр. Мадяри то ранше були. Приїхав мадяр – один, верхи на коні. І їде по вулиці, і таким же героєм. А ми ж усі устаємо. І він ни трогає никого, ничого. І ми стоїмо, тоже ж, глядим на його. І він проїхав аж у край села. І в краю села його вбили. Ну вже хто вбив – ми, канєшно, не знаєм. Ну, вобшем, його там убили... Да, на Руськім краю. І його там вбили, а тоді уже, як узна-

ли, шо його вбили, і тут... начали... Ну, вобшем, після його, оце він первий проїхав. А тоді вже стали їхать: і матациклами, й машинами, й... Ну танками не було, в селі в нас не було танків. Мотоцикли, і той, і усі ж нємци, такі здорові, і такі рукава позакочуні, і прямо таким... А більше... Ну як люди! Всі ж повиходили, стоїм отак на вулиці, стоїм. Вони – нічо, вони самі собі там. Балакаєть мєжду собой, і заїжяють у каждий двір. Ну, де, поставить, шо там, поставить, на той.. Ой... Нічого... А тоді ж уже після того, уже ж взнали, шо того вбили, там. І вони, вобшем, одщітали, скіки там вулиць, на Руським краю, поб'ють за його.

А тут якраз наших, бєднєньких, плєнних гнали, із того краю. Із того краю, вобшем, там Бирзове, село, там той... І оттуда вже скіки гнали, наших тіх, бєдних, тіх, хлопців – не знаємо, ну гнали. І вони тоді побачили, шо ті той, і вони... Вобшем, той, людей нікого не тронули, а тих побили. І якраз же ж там край села, і там такий здоровий-здоровий! Ну, як річка, тут низько, а тут бугор такий. І вони з того бугра, вобшем, їх побили, і вони, бєднєнькі, покотилися туда, до річки. А один удержався, остався живий. І вони як стріляли, і він, видно, вперед упав, і усе. І лежав же ж, покаместь потемніло. А потом потемніло, і він... Вобшем... Ну, вийшов оттуда. Люди його взяли, спасли його уже ж, о. І оце так, шо тоді не той... Ну нікому тут у нас, нічого не... Не було такого, шоб, шоб сильно так...

Ну а тоді ж тут осталися, шо появилися тут комендант. Вобшем, людей, заставляли ж на роботу ходить, у колхоз. Ходили, й ми ходили, це ж діти, ми всі, от. Работали. Ну ничого такого не було, такого шоб там абіжили, чи там шо. Ну як наші руководили. Ше ж наші руководили, а вони там, нємци, може вони й не знали, шо там. Було на степу у нас обід готовили. А в колхозі овечки ж тоді були. І було оце каждий день на бригаду овечку різали. І обідали. І мясо, вобшем, давали, вобшем, все. Ну, покамест наши хазяйнували. Ну а тоді нічо такого не було у нас.

А тоді вже стали забирать оце хлопців вже, оце ж брат мій, двадцять пятого году був, його забрали. І всіх двадцять пятого году, дівчат, і хлопців, всіх забрали. І оце ж у Ніколаєві вони тут були. А ранше, ше до їх, ранше, вобшем, начали па спискам, па спискам. Вобшем, в началі, з каждого двора, вобшем, хто там, взрослий, такий назначали, і в Германію забірали, і прямо в Гєрманію... Скіки тут плачу було, скіки той, оце ж... Знаєте, хтозна-куди забирають, і хтозна-куди... Ой... То було, ну а було на степу ж робимо, а одну жінку посилаєм, якраз же ж забирають наших дівчат, і хлопців, всіх забирають, а одну посилаєм на розвєдку: іди, як же ж там, шо там буде. І вона ото піде, поглядіть, як там все, і... Гарби, знаєте, ранше були гарби, ото такі, решотки високі. І то ж ті, на тіх гарбах, вони коньми, і їх везли в Ніколаєв. І вона отож побаче, тоді прийде туди ж, у степ. Посідали всі чисто, вона порозказує. Плачуть усі!!! Страшне! Це так було. А тоді отож двадцять пятий

год забрали, ну двадцять пятий год у Германію не забрали, а робили вони тут, у Нікалаєві, от. А потом стали вже брать по годах. Вже двадцять пятий це в Ніколаєв узяли, двадцять шостий брали у Новополтавку, в нас тєхнікум там був. І у цім тєхнікумі, у їх комісія була. Вобшем, там, туди звозили всих. О. А потом послє двадцять шестого году двадцять сєдьмой год брали. От… І я була там, на комісії. Вони... Не попала…

Не попала я в Германію. У нас оце, хлопці, які тут були, вони уже, разів скіки їх брали. У нас сосєд, жив у нас за городом, парень. Хароший такий був. І його раза два забірали, і вони все тікали. Якось там у їх получалося, шо вони десь там, вобшем, дорогою, і, вобшем, тікали, ховалися тут дома, все. І було каже… А на комісії вони були ж. Тоже ж там же комісію проходили. І він було оце ж той, і розказує, тут по-сусєдски. Кажу: "Льоня, як же там на комісії? Ти хоч розкажи, шо ж там на комісії, шо там?" І він було розказує, каже: "Оце так: йдеш до того, до врача, і кажеш шо в тебе десь одно мєсто болить. Воно в тебе не болить, ну ти кажи, шо болить, і от настаюй, шо болить, і всьо". І каже: "Ти останеся". Думаю: "Ну шо ж…"

А получилося, ще той, шо в мене нога осьо, оцево, оця нога болить. А тоді ж – шо тіки не дєлали! І… Ой! Скіки цих вавок було на ногах, і все. І така вавка була, вобшем, здорова. Ну то шо вавка, на вавку не обращали вніманія. Ну пішли ми на комісію, і всі... А тут же ж наш, руський доктор, а тут нємці, і там нємци. І він і каже: "Старайся попасти до свого". Ну а шо? І я, вобшем, бачу, шо коло нашого очередь більша, а там менша. А всьо равно кручуся, шоб же ж попасти до його. Все-таки я попала до нашого. "Шо ви – каже – на шо ви жалуєтесь?" – "От у мене в боку болить. От болить у мене в боку, і я не можу, і…" А сама була повніша, така, повненька була. Ой… "Ану ложитесь на стол". Він мене щупає, кругом щупає. Ну шо, як… Він же ж врач, він же ж знає, як щупає… А я: "От в мене… О-о-о, болить, болить". А воно ж не болить у мене. А нада ж казать шо болить! От. Ну він же ж баче, шо той. Підходе він… А там ше. Видно, наш був, оцей, руский доктор. Він підходе до його та каже: "Ну што мнє делать? От, гаваріть, шо баліт у нєйо, ну я мол, нічо не нахожу". А той рукой махнув – отак…"Та ладно, " – говоріт. І він тоді прийшов, сів коло стола. Одна кучечка листочків, таких як оце в вас на тому, беленьке, а другі голубі. Значить, беленька – ідуть в Германію. А голубиє остаються. І він ото сидить отак, на мене глядить, а сам рукою то на ту кучечку покладе руку, то на ту кучечку. І уже глядить, як я буду реагіровать. Ой.. А тоді бачу, все ж таки він на ту кучечку, на голубіньку, положив. Я думаю: "Ви ж пишіть уже, куди пишіть, ну... Я, в мене болить, я не можу!" О. І він мені написав оту. Я така... така в душі рада! Бачу, шо я ж таки осталася, шо я ж не пішла. От.

Виходим ми надвір, виходим – а на парогі стоїть же ж поліцай, наші. Руські, поліцаї вже були! Понімаєте? І стоїть отакий вот. А я виходю, він

каже: “Ого! Така карова, і осталася!” Ой... А я... А тут же ж наші хлопці вже, які ше ж були не той, і оце ж почули, шо це він так каже, і січас: “Хлопці! Пашлі! Бистро! Побистрєй!” – атсюда уїжать, шоб той... І то я, я і ше одна... Одна тоже... дві моїх падруги осталися: в одній апєрацію дєлали, апєндіцит, то її не взяли. А у другої її дядя був паліцаєм. І її ж тоже не взяли, бо поліцай же ж... І цей, і я, получилося. І в нас трьох хлопці запрягли коні, посадили нас, і галопом, степами. І, приїхали ми додому, і оце так: у норі! Ховайтеся, шоб ніхто не бачив, покамест тим... І отож ми так осталися.

А були тут наші, тоже дівчата пішли в Германію, забрали ж тоді. А батьки їхні такі ж недовольні стали, шо ми ж осталися, а їхні ж діти поїхали. Там, де не стрінуться, проклинають – страшне! Страшне як проклинали! Шо ми ж осталися. Ну нихто ж не винуватий, вашим тоже казали: “Дівчата, сідайте!” – каже. А нас брали вже, так уже у Новом Бугі уже слишно була, шо там вже наші, наступають же ж наші. Шо так шо тут уже вони нас шукать не будуть. Бо їм нада самім спасаться. Ну, вобшем, вони не схотіли, вобшем, ті дівчата поїхали. А ми ж оце так осталися і осталися. Ой.. Ну а тоді вже, скіки ми тут.. може, з недільку [поховалися]. Ну а тоді вже стали виходить, вже ніхто нас не шукав, ніхто, нікому ми не нада були, бо тут уже ж, началися.. цей... Ну, наступали наші. Уже гриміло, і гуділо, і страшне шо робилося. От.

А тоді, вобшем, один день утром... А в нас оце ж ця хата була, а оцей не було, оце де вєранда. Раньше моди не було на їх. Оце просто двері, і все. І мені нада було на річку піти води принести. І я ж узяла те коромисло, два відра, і на річку. Пішла на річку. А коло... оце провулок у нас, а річку нада оце через один город сюди проходить берешгом. А там так, кладки були такі, харашо шо там воду було брать. І ми всігда туди ходили по воду. І я це ж пішла туди на ті кладки, набрала відро води. Відро води набрала, поставила. Друге відро тіки набірать – під на ту сторону – а на тій стороні, туди далі, вобшем, два нємца: один верхи на коні, а один так стоїть. І гєлгочуть. А в мене і душі немає. Думаю: “Ну я ж пришла. І оце – думаю – всьо”. Ну а всьо равно набираю ту воду у друге відро, на плечі, і оце ж берегом іду сюди, туди ж, до свого провулка. Іду, думаю: “Ну от зараз, у спину, стрельне. Шо їм?” А вони там мєжду собой балакають усе, шо їм... Ну шо я їм такого здєлала? І, вобшем, я пішла, тоді ж сюди в провулок, і провулком бігом сюди, і прямо з відрами, прямо сюди в сіни, заскочила: “Ой, мама моя дорога, нємци на нашій стороні”. Ой... Тоді як начали ті нємци, вобшем, йти, начали.. Ну, з Баштанки, то ж Баштанка в нас, вони начали і з Новополтавки... Ну, вобшем, нємци вже ж стали той.

А наші... Тут у нас мало було таких, наших. Це я, підождіть... Це я шось спутала... А як же ж у нас получилося, шо... Наші були цей.. Це. Це нємци уже як прорвалися. Уже наші, освободили нас, а тоді оце нємци прорвалися. І, а наші як заходили, так наші ішли з Новополтавки... З Новополтавки, ну

тут откудась там ішли, і по хатах стояли. Тут якраз ось протів нашого сосєда, в їх там... Ну, лучі, калбасний був, ну, вобщєм, тут їх старші були. А тоді ж уже, як оце, як наступали наші, а ми, дівчата, оце ж все, собралися в падруги, через хату, отам той поріг, подвал був, і... Вобшем, у хаті. Не в хаті, за хатою, ну за стєнкою, шо туди не могли туди попасти. І ми там сиділи, на порогі, і оце ж так, виглядаєм. А наші бєдні солдати ідуть, наступають. І вже ідуть сюди, розтягуються, на ту сторону пішли, сюди, до моста, сюди ідуть. Ой... А ми ж виглядаєм, і дивимся, а вони напротив... Сонце було таке!.. І напроти сонця ліца в них красні такі. І ми представляєм, які ж це наші бойци, такі ж мужественні, знаєте як. Ой.. Таки прошло. Прошли і перестрелки, там усе, це вони зайняли. І тоже, [пограном] стали наші хлопці... А тоді утром устаєм, а цей, хтось каже: наші вже ж уступили в цей, в село, вже тут наші. Ми повиходили надвір. А вони ж молодінькі хлопці! Молодінькі! Ни одного ми не бачили такого мужественного. Сама молодьож. Ой... А тоді ж вони тут... Я не знаю, один чи два, а тоді вже ж прорвалися нємци. Це ж, стали нємци прориваться. Стали нємци прориваться сюди, і тут началась перестрєлка, начали ж нємци сюди стрілять, а наші, понад берегом, по гародам, вобшем, там.

А раньше, в прежнє время, раньше копали туди ж окопи. Там, по огародам. Ну вони в тіх окопах трошки були. І тоді ж нас, це ше нємець нас заставляв окопи копать. Ми копали за селом. І оце от села, і аж до самой Бирзовой там, навєрно, кілометра читирі. І оце всю гору розкопали там, шоб... Вони ж думали, шо будуть защищаться, та той... О. Ну і тут же ж копали. Ну а получилось так, шо ни ті окопи ни нада нікому були, ни, ничого... І начали вони тоді перестрєлки, оцєво... А тоді утром, видно ж, наші.. В нас багато їх було, нємців, на той строні. А наших мало. І один верхи як вискочив із двора, і в провулок, і на гору ж, галопом туди. А ми дивимся, думаєм: “Ой! Ну щас уб’ють, ну щас уб’ють!” Нє, і він, бєднєнький, поїхав, і поїхав, і поїхав. Тоді – це було якраз ше з утра, як той – а тоді вже бачим перед обідом, вже бачим, як той – наші. Уже, видно, він поїхав по подмогу, тошо, цей... І наші, бачимо, понад хатами так перебігають. Ото де хата – пройдуть, а там, де ворота – низько, вони просто перебігають, і оце ж цей... Ну начали отож стрілять, усе... Ну й багато нємців, багато побили, на той сторонє, було багато нємцов побито... І нашиньких, бєднєньких, тоже побили.

Ну а тоді ж уже погнали нємців, дальше погнали, а наших, тоді вже наші хлопці, дядьки, які оставалися, вобшем, звозили наших бєднєньких солдатіків, і всіх похоронили там, у центрі, всіх хоронили там... Вобшєм, так, война у нас пройшла, ми... Ну а такого шоб сильно шось – такого шось не було. А тоді уже, як наші тут установилися, трошки туди, вобшем... А нємци, особенно аж туди далі, вобшем, сильно там їх багато скопилося, тіх нємців, і наші десь узяли цю ж “катюшу”, і “катюша” десь там ізгори і била ж туди, по тіх нємцах. Та нємців поклали – страх скіки. А потом ми... Це потом вже,

послє того, це як установилося це все, і вже наші люди хадили туди, там де нємців побили, хадили ж там, і хто шо тянув! Шо там було. То одіял, то там... Ну, ну все, шо там можна було брать – все тянули оттуда. І міні було казали: "Йдьом, Ніна, йдьом! Шо позвозим." Нє, мене мама не пустила, і я б і не пішла. "Раді Бога! – кажу. – Йти ото туди, і Бог його знаю, як воно, шо там". А наші ходили люди. І на ту сторону ходили, і там де нємци були побиті. Та було, знімали з їх, шо на їх було, все знімали собі. А ну, вобшем, таке було. Ну отож шо знімали, то й ходили, бо не було ж в людині нічого! Ну як в німецькому? Перешивали ж. Перешивали. Канєшно, так, як воно було, вони ж не ходили, а вже ж перешивали, іначе вже дєлали. Ну, а факт той, шо ходили люди. Роздівали тоже ціх.

А за оружиє я не знаю. Де вони те оружиє, може, забіралі, ну ми те оружиє не бачили, те оружиє... Та, де б ми бачили! Як я, наприклад, я нікуди не ходила, я нічого, і мама мене нікуди не пускала – "раді Бога", а тожі ж стали наших всіх зганять у центер, і... А мост сорваний був, ше наші як одступали, наші як одступали, як нємци ж той, і наші ж мост сорвали. О. А нас тоді вже, вобшем, зганяли всіх туди, вобшем, шоб трошки хоч переправу здєлать, шоб могли ж через річку переплисти, шоб хоч трошки переправиться. То кладками перправлялися. А тоді тут самольот. І начав бомби кидать. Ну бомби якраз... Одна бомба впала отам на горі за селом, не розірвалася. А друга бомба упала там на тім краю. А розірвалася, ну нікого не по той... Ни, ни пошкодила, нічого... А одна бомба розірвалася на той стороні, із того, там одна женщіна... Ішла, одна женщіна йшла, і вона розірвалася, і її вбило. Ото женщіну там убило. [Самольот] ні, німецький! Німецький, да. Вони вже ж вроді одступили, а самольот всьо равно вони ж... А тут же ж, а нас же було багато, в центрі людей же ж багато було. І вони ж ото начали кидать з самольота ті бомби, а вони ж попали як? Чи вони кидали куди попало. Я ж кажу, одна попала аж туди на горі, не розірвалася, так і лежала, довго вона лежала там... А одна той стороні, лежала... Ні, розірвалася, ну нікого не той... А то ж там, попалася та женщіна, і то ж вбило її там. Ну так і більше не було. Більше не побили, нічого. Так то далі й пішло. А тоді ж уже як стали работать в колхозі.

А нас збирали в центрі, шоб помагали ж там. Шоб і камні носить, все. Шоб іздєлать мост, сорваний, а унизу ж річка іде, і шоб на ту річку... Ну, і камні носить, і все, шоб іздєлать хоть переход, шоб можна було переходить, і чи той... І то нас же ж тоді зганяли туди. А тоді, як бомби начали кидать, і всі порозбігалися, і більше ніхто туди й не пішов. Все самі, тоді після того, вже самі люди там... Ой... А та бомба лежала довго. Вже ми работали в колхолзі... Цей... Уже ж наші освободили, і вже ж наші, вже ж нємців не було, а наші. І ми робили у колхозі, вже робили із своїми каровами. О. Ідем на работу, і карову ж ведем. І бєднєнькіх коров же ж запрягали у плуги. І орали коровами, і оце ж і все. А тоді вечором вже йшли додому, і вели ж свої

каров. Каждий свою карову вели. О. І коли нам сказали, шо оцю бомбу будуть роз... Роз.. Ну. Розставлять, сривать її – ну а коли будуть сривать – нам же не сказали. І ми там, багато, далесенька, ше, може, кілометра два, видно, ми не дойшли до того мєста, де зривали – бо та бомба лежала тут, унизу, а далі, ше вище бугорок був, а там лєсополоса була не дуже велика. А ми ше за лісополосою ше були. Кали взорвали – воно як гухнуло! Отож взорвали. А ми тіки чуєм, шо свистять осколки. І ми тоді: "Дєвки, лягайте! Лягайте!" І полягали, ми на землю полягали, а коло мене – я отак лежу, а коло мене отут, прямо отут збоку осколок – малєнький такий осколок. Упав. Ну як він не попав по мені?! Ну прямо отак, отак – збоку. А коло мені дівчата – там нічого, а я кажу: "Дівчата, от гляньте, коло мене смерть моя була." І один кусок – малєнький, ну він такий гарячий. І ото, сорвали бомбу там, і все. І більше ми не знаєм. Більше не було такого.

У нас оце у цього Андрєя, шо ви були – у його дєдушка, підірвався на гранаті. Він не казав? Казав? Ну оце він підірвася. У стєнкі. Вона в стєнкі була зало... положена. Ну, видно так хтось. Ну яка там, чи ручна, ну я не бачила, ну розказували, а дєд як узяв, та каже: "О! Хароща товкучка буде бабі, мол, картошку товкти." Ну вона ж, видно, ручкой була, і усе. І ото він як узяв її, і вона тут і сорвалася, і його ранило у живіт, шо він бистренько й помер. О. Це, оце було. А так... ну, не було. Було там в центрі, шо наш парень, шо ми гуляли з ним у центрі, і все, і він ховався, ну балки такі були, і ото у балках, як ранше дітвора то дєлали пєщєри собі – як гуляли, знаєте. І воно отож там заховався, у той пещєрі. А тут нємци якраз ходили, там шукали, чи шо вони шукали, його побачили, і його вбили там. Оце було. А так більше такого не було. О. А потом вже ж... Ой... Вже через яке время, я знаю, шо ми йшли із степу, то в нас отам, де футбольне поле, отам за мостом. І там вєшалка стояла, і вобшем було... Троє, чи четверо повішені були. Це вже, помоєму... По-моєму наших вішали поліцаїв наших. Оце було. Ну ми їх так і не бачили. Бачили – з верху ж ішли – бачили, шо повісені. І все... А хто вони були – той так не знаєм... Оце тако було. А такого шоб сильно – не...

А за поліцаїв – поліцаї які були у нас – так вони, шо вони – ждали, покамест їх цей? Одного правда, один попав аж у Германію, і, і у Германію, отам, де нашіх дівчат забрали, ну наших людей, ну, вобшем, забрали. І він у їх там, ну, вобшем, попав у їхню компанію, чи як вона? Ну, вобшем, де наші були. Бараки, все там. І він попав туди. Так казали дівчата – так його боялися, так боялися! Він такий жестокий. Він ше тут був... Як... Ну, при нємцах... А не розрішали ж гулять, маладьожі. А всьо равно ж собиралися. Всьо равно ж собирались! Десь у куточок заховаємся, і тихо сидим, шоб же ж ни, ни той. І він всьо равно, всьо равно найде, і, і цей. Та було так, шо забирали, і в поліцай, поліцай, поліцаї… Ну, кантора їхня, поліцейська була. І туди водили їх, і шомпалами, шомполами били. Дівчат, і хлопців, такіх вот.

Це там, це було. І дівчат били, да! А, дівчат заставляли бить. Осьо дасть вам шомпол – "бийте"! А ви ж не хочите. В цих вириваєш, а він тоді вам дає. Ну це було, таке вот. Ну а шоб так, шоб там убивали, шоб там той – нє. А так бить – били, ну а... Не вбивали.

А ці поліцаї, вони, вобшем, вони... Ну, вобшем, вони осталися, і тоді наші як осво... Ну, при наших вони, їх забрали ж, і їх же ж судили. О, і їм судили, і їм по десять год давали. О. А староста – тоже ж його забрали, тоже ж його судили. Ну ми старосту більше не бачили. А ці поліцаї, шо десять год одслужили, це були, вони приїжяли додому, сюди. Ну всьо равно вони довго не жили. О. Як приїжяли, приходили додому – худі, страшні. Страшні... А цей поліцай, шо в Германії був, так він тоже ж, із Германії його забрали, наші, вобшем, тоже він сидів довго. І випустили його. Так він як прийшов, сюди, додому ж прийшов – такий худий!!! Одна кость і шкура. Нільзя було його взнать. Шо то він. О, а тоді тут як розжився, як розжився – отакий вот став, як ета... [І працював тут], да! Жив тут. Да. Ну він жеж одсидів, він считається шо одсидів. Як... Зняли ж із його уже ж те шо... Шо він заработав. Робив тут у калхозі. Ну а з жінками жив... Сильно іздівався над ними. Ну як?! Оце з жінкою живе – можить, і поб'є її, і шукає її, вона ж тікає от його, бо він же ж... А випивать уже начав, пили. І як п'яний – а вона, бєдна, тікає, тікає од його. А він отож разшукає. Найде, б'є. А оце таково. Ой... Ну їх уже нікого немає. Уже померли... Послє войни... Послє того – нє, нє. Послє цього вже нє, нічого... А один, оце ж Андреїв дядько був, поліцайом, він казав вам, нє? Федот. Да. Федот. А Федот цей він хароший був мужчіна. Він... Нікода не було, він тіки як побаче, шо ми гуляєм, він підійде спокойнєнько, каже: "Дівчата, хлопці. Розходьтеся... Розходьтеся..." Він нікода не дєлав, зла ніякого не дєлав. А було всігда каже: "Розходьтеся". І тіки... А той зразу було – [іздівається], страшне шо дєлав.

А тоді... А тоді, получилося, шо їм, вобшем, наш Калінніченко, він був камуністом, і ховався десь там село якесь, чи Новоукраїнка, чи я не знаю, десь там. І він, шо він там, і його послали туди, шоб він забрав його. Оцеж Федот. І він пішов же ж туди, і він його найшов, найшов, все. І той сильно просився: "Федот, ми ж з тобой друз'я, і всьо. Да – говоріт – скажи, шо ти мене не найшов, і все, і я уйду отсюда". Ну тіки шоб не забирав. А він же ж не послухав, вобшем, забрав його, привів, і він же ж помер... Оце, оце він винуватий, оце його... Тоді ж ото його забрали, судили тоже. Це ж він десять год прослужив. Десять год сидів... А отож після десяти год вернувся сюди ж, додому, і тут же жінка його. Жив там, нічого, нікому зла такого не дєлав. Ну тоді заболів, помер. Отак... А ті, шо дєлали оце вот, ті повиїжяли, і до сіх пор не знали, де вони там, шо, не знаю... Таке время було, шо...

Старосту я його не, не... Даже й не знаю, як його фамілія. І все, він аж із того краю був, о. І вже дочка у його, тоді ж при нємцах тут таку свайбу гуляли. Вона за поліцая заміж виходила. Ту така свайба була, шо прямо куди там. Ну а шо ж, шо ж ми знали! Як ми... ми тіки бачили, шо поліцай оце, шо вона за його виходила заміж, шо тоже такий. Він молодий був, все, ну такий... Строгий трохи був. І оце ж вони, вона тіки за його заміж вийшла, все, і вони десь улітучились. Даже я не знаю, де вони... Казали, десь вони, Бог його знає... А дядька цього ж... Ну, його ж тоже судили. А вже як його фамілія... Ну він же аж з того краю. Ну, свайбу ж як обично гуляють? Ті дома гуляли, і ті дома гуляли. Ці ж із того краю, а він із того краю. Ну довго гуляли, як обично ж гуляють. Приглашали ж, все, сосєді... А коні як їхали – ой... Попони отож красні, на лошадях, ото збоку попони висять, такі красні, як ото красні флаги, а то попони називалися. З кистями там внизу. І було ж як... І красіво було так. А бачили, шо проїхали... Шо по селу... Ну по селу як каталися: він же за нєвєстою приїхав, а тоді ж їхав додому опять з нєвєстою. Оце ми бачили. А шоб так ми були у їх на свадьбі – ми ж не були... Бо це вони були далєко от нас, і ці далєко, і ці... А чо ж ми – ми ж не будем ходить, там по їх...

А церква була. При нємцах церква була. І вони ж, хто вінчалися, хто виходив при нємцах –вінчалися. У церквах. Це було. Ну тоді не були церкви, тоді ж не розрішалися ше ж. Ну як не розрішалися? Ше ж, є, ну як, скільки тут время пройшло? А як нємець, нємци були, то... Попи ж були, і люди ж вінчалися, і все... А потом уже і нємців уже не стало, ці церкви ше продолжалися. Ше продолжалися. Ше наші дівчата, тоже ж, ось тут у нас, сосєдка, заміж виходила, вінчалися тоже. Так шо... Ше... Уже після того вже начали потрошку церкви. А як? Отакі, дом... Хата якась пуста була, і то туди заходють, і здєлать як церква була, шоб можна були туди заходить, можна молиться там, усе. Це тоді так було. Ну а всьо равно не розришали. У церкву, те то шо ходить, а особенно дітей шоб хрестить – оцього не розрішали. Наші вже. Уже не розрішали. Ну а хто... Ну а хто їх знає, [чого не розрішили]? Тоді ж уже ж наші послє тридцятих годов, так тоді ж і церкви валяли. І попов же тіх забирали. Десь же їх... Хтозна, де. Десь же ж, видно, судили, в лагерях десь були, навєрно ж. Ну і все ж, і ікони це ж тоже, били, і... ну... Нє, я це [не бачила]... Я так, чула, чула, шо це було так, так вот. А це, я ж... Ну скіки мені там було? Це ж було в тридцатих годах ше, як валяли церкву, от. А церкви які – знаю. Які були церкви красіві, і здорові такі. І в нас було дві церкви. Одна була у центрі, отут, де інтернат, оце мєсто, тут церква була. А одна була туди далі. Там у нас піщєкомбінат був, і на том місті церква була. І тут у нас красна церква була, як красний кірпіч, з красного кірпіча, а там біла. Красіва церква була! І це ж... Ну як ранше церкви, церква ж красіва, було все здєлано, було харашо...

[Малою туди ходила], ну а якже! Малою ходила туди, бо я ше ж у школу не ходила. А вже ж ходила, особенно оце як празник, як Паска була – там шо я знаю, було ідуть, і нас же ж ведуть. За руки ведуть, і все. І ми ж оце

бачили, шо які церкви були, і як... А дєдушка, оцей, шо мій дєдушка, шо він помер у нас – а він був там... Ну, вобшем, оце шо дзвонив. Чи дзвонарем був, вобшем, я не знаю. І він мене колись взяв із собою. Ну я ше ж мала була, ше ж у школу не ходила. І він мене взяв, і потаскав аж туди, аж на дзвіницю аж туди. І оце ж він там сидить, і звоне. А тут же рішоточки такі, і я коло рішоточки стою, от, і дивлюся. А люди ж йдуть уже у церкву, йдуть. А мені ж високо, і бачу, а вони йдуть наче маленькі такі були!.. І оце ж я помню, шо той... Оце була... Помню, шо це так було. Оцей, да, оцей церкві. Дзвіниця – ну як? Церква вона ж церква, а дзвіниця вона ж уверху. От, ну ви щас ж бачите, як оце саме верхня. Щас же тоже – церква, заходиш у церкву, а тут же лєсніци туди, надалі, туди ж на верх. Отдєльно не була, вона була це все вмісті. Так шо... Вона була розписана, і ікони висіли. Ну а більше, все були такі, шо ну як уже намальовані, вроді як... А то ікони були. Ну отож, як отож, ну, для батюшки ото перед, шо він туди сам заходе, тіки там усе... Там ікони, і все, там... Ну, красіво було! Ну, ну як я можу вам сказать, як я тоді ше яка була... Ну красіво було. Потом же ж уверху, там же ж ото... Як, як воно називалось, шо як великий празник, там там пєвчій на, на тому... Хори, да. Там стояли, вобшем, на ті... І там вони пєлі. А як уже не дуже великий празник – то вони тут, коло батюшки, таке мєсто для їх, вони тут стояли, пєлі, всьо... А то ж усе аж там, наверху. Ну, вобшем, то так помню, як воно було, а так... Даже ж вам і не можу й розказать. [Коли храмове свято було] не знаю я, не знаю... Не знаю... І от як вона називалася – я не знаю... Не помню.

[Свята], ну так це... Ну це Пасха і да, люди ж ідуть туди, і паски ж несуть, і все, це ж ідуть із вечора, там цілу ж ніч воно ж там правиться, от. А тоді ж вже пасху вже перед світанком вже святять паску, все. А тоді люди розходяться додому. [За щось особливе] ні, я не знаю. Я не знаю. По-моєму, у нас ось тут, от і тепер, по-мойому, в суботу і в неділю ходять у церкву... О. І я раньше трошки ходила, як могла. Було ходю, коли той, пішла туди... А батюшки присилали. Вони десь, вони ж учаться десь. А тоді присилали їх сюди. І тут вони, коло церкви, там домік такий малінький, і вони там живуть, коло церкви, от. І зараз тоже так вони єсть.

[При німцях святкували], ну аякже! [Всім селом святкували], аякже, були, були. І тоді були, і січас вони є. Осьо ж проходили все... Ну щас не так. При нємцях якось сильно красіво на той стороні було: на льоду, вобшем, хрест вирубували, і саме зима була! Та стіки снігу було, так холодно було!.. І люди приїджяли з усіх країв. У, оце ж сюди, отут, і там були. І ми бігали, з дівчатами, тоже бігали, глядіть, як воно. А то ж, все ж, сходилися на річку... Ну все ж прибірали там, шоб можна ж було людям. Оце святили, було. Голубів пускали тоді, стріляли там, і все. І тут, раз, я помню, тоже ми були, тоже на льод виходили. Тоже на льоду були. Ну тут уже не було такої зими. Було тепліше, і люди були менше. Ну тіки було сильно склизько. Гольольодка

була. А тоже на річку виходили. На річкі святили воду, о. [Самих німців], по-моєму, не було. Я не бачила їх. А тут уже ж були вже ж тепер уже, не, не при нємцях. Це тепер уже осьо. Даже я не знаю, скіки. Год може п'ять було, видно, цей, були на річкі. А тепер коло річки... Коло церкви. Тоже там... Ну, може, ви бачили, де ця церква? Бачили? Да, по Побєді. Да. І оце ж тут вони, люди сходються сюди, той, і каждий несе свою воду, дето, чи з басейну, чи шо. І хто в відрі, хто у бітончиках, хто, хто в чому. І ото кругом церкви тоді стають люди, і вони тоді надходе, із етіми, святе оту воду.

От знаєте, от і не помню я при нємцах магазіни, не помню... Та, помойому, при нємцах нічо не було. В магазінах. Базари були. Базари були. Отож там на Реп'яшкі, де Реп'яшка, отож там начинається от інтерната, і от січас от площа – це все там базарь був. А магазінів при нємцах, по-моєму, наче й не було. Все базарі. Було як тіки той – і все на базарь ходили. От. Ну на базарі хто шо продає! В кого шо є – той і продають. І мучне, і пшениця, і кукуруза, і сємічки, і... Ну, в кого шо є – так продають. Ну, так продавали, шо – тіки по баночкам. Це при нємцах. Баночка, шо скіки там баночка та стоє. Оце ж усе. А тоді вже послє нємцов – оце всьо время базарі були, отам продавалися, і все время це було як четвер – це базар. А читирнадцятого і двадцять восьмого – це ярмарка вже називалася. Це ярмарок – і карови, і коси... Ну, хто шо продає – це вже все на ярмарку вивозили. А четвер – це простий, ну а так люди виносили своє, шо, шо там... Ну гроші були такі... Ну от, от даже не помню, які при нємцах гроші? Чи такі, які були ранше. От не помню, дєтка, які там були...

При німцях не було школи... А хто ж при німцях, не було... Ой... Ой... При нємцах не було школи. А вже як наші як уступили, наші вже як той – уже організувалися тоді школи, тоді начали ходить. Война ше ж шла, а школи вже работали. Ну шо, тіки школа началася, вобшем, я пішла в сьомий клас. В сьомий клас, ми кончали тоді. Це ж первий, тіки началися школи тоді, послє войни. І оце сьомий клас. І нас в сьомом класі було сєм чоловік. Було шесть дівчат і один хлопець. Це нас сєм чоловік було в сьомом класі. А потом уже стали поступать: хто у Ніколаєв поступали, після сьомого класу тоді принімали. Е, ну, хто куди хотів учиться. От, і я тоже хотіли піти тоже на учительський. І докумєнти здали, туди, у той. А тоді собираться їхать – тут мама моя заболіла, а я ж одна коло мами, брата забрали в армію. Так шо я не могла маму бросить, і так я не поїхала, і так я не поступила, от.

А тоді мені наші ж учителя, шо училися, і гукнули мене, кажуть – "Ніна, іди, будеш у нас робить діловодом". Ну діловодом шо там – коли там зарплата їхня, вобшем, шоб я получала дєньгі, і їм роздавала. Ну і вобше як діловодська робота, шо там вобше. І я отож і поступила в школу. Довго робила в школі. А потом мене заставили директор: "Їдьте у Новий Буг..." І ше у нас була піонервожата, тоже подруга. Ну, правда, вона старша за мене була. І

вона жила – батько у неї був, і вобшем, вона жила харашо. О, і вобшем це нас як двох: вона піонервожата була, я як діловодом – вобшем, от тільки їдьте, поступите, от будите той, робить, і все. Ну ми поїхали, і шо. Ну, перву сесію пройшли ми, харашо було, все. А тоді їхать туди – ой... А це ж грязь така, така погода нехароша, і все. І дароги ж тоже такі були, шо де ідеш – як чугнеш, а там ямка, і все, ноги ж босі, пошти шо. Ну як, не босі, а мокрі ж, холодно. І так я ото одну сесію пройшла, а вже більше я не поїхала. А вона таки кончила. Вона таки осталась, і була вчителькою за перший-четвертий клас. А я не поїхала.

А тоді отож у школі робила, а тоді із школи поступила тут "зімандір" був, називався. Взяли мене сюда в "зімадєло." А тоді в "зємотдєлі" – це ж тоже, як секретарь, работать – вобшем, все писали вручну. Які там, куди там шо писать, які бумашки – все, все нада вручну писать. Це руками все писали. Ну получали ми ж тоді совсєм мало. Я даже й не помню скіки получали. Зарплата яка була, от. А потом уже із, із цього "зімотдєла" перейшли у сільхозотдєл, став називаться, сільхозотдєл. От, прейшли, і тут я ж опять, секретарьом так і осталась, тут робить, от. І все писали от руки, а работи сильно багато. Тут сильно багато, бо тут ж уже і зоотєхніки, і агрономи – ну, ну всі ж тут. І пчоловоди. Ну, всі ж, це ж як разна організація! І це писать, а каждий ж пише по своїй роботі, і по колхозам одсилають же ж, ці бумашки, шо там вони приказують дєлать. А потом начальнік наш каже: "Ну шо? Раз таке дєло – каже – Ніна, ми машинку заказали". Оце ж, шо печатать руками.

Та купили ту машинку, та поставили мені на стол – оце, сиди, учися, і будеш той. І я так бистро наловчилася, на ту машинку, і пашла работать, вобше. Пєчатала все время. Як тіки шо – і несуть мені всі. Вже в мене ціла куча работи, хтозна-скіки, і каждий же ж несе, і каждий печатать нада, і каждому нада срочно. Тіки срочно! Ну як ж, я ж не можу всім срочно печатать. Вас же ж тут багато, я не можу всім зразу срочно напечатать. Вобшем, по порядку. Хто як коли прийшов – так по порядку і печатать. Сердються, ругають. Оце на – мені срочно, і той прибігає – мені срочно. А я начальніку кажу: "Шо мені дєлать? Ну та я пєчатать не буду. Як це я можу срочно всім? Єслі їх багато, а я ж не можу срочно напечатать". Він каже: "Отак. Як ти робиш?" Я кажу: "Як хто приніс ." "Як хто оставив – печатай. Не обращай ні на кого вніманіє". І оце так я печатала їм.

А тоді уже розпечатала так, шо уже врач, главврач був, хірург, воєнний – тоже став мені носить свої труди, і свої там еті вот. І я вже послє работи вже йому пєчатала. [Платив], аякже. Платив. І за каждий листок, вобшем... Ну, як листок обикновєнний, ранше були – і там платив за листок. А нас вобше тоді ж багато. Це ж у райкомі одна машиністка, у фінотдєлі друга машиністка, а отож у сільхозотдєлі я, і вобшем, ше – четверо нас, машиністок, було. І він усім давав пєчатать. Усім давав. Ну а тіки, якось попадало так, шо він

мені давав більше пєчатать. А я кажу: "Ну чо ж це ви так?" А він каже... А я кажу: "Тім менше..." А він каже: "А ви знаєте, шо? От ви – каже – руку якось розбираєте". І от він там же пише лікарства всякі, болєзні всякі, лікарства всякі, і все. І я могла, ну розібрать його руку, і я більше правільно! Були в мене ошибки! Ну не стіки. "А ті – каже – як напєчатають, шо я – каже – не розберу. Пєчатали – я – каже – не можу понять, шо. Шо вони той". І то він мені все время давав. Ой...

А тоді ото я заміж вийшла. О. Та пожили три годи... У підісятом году, якраз. У підісятом году, в январі місяці, вийшла заміж. І жили там у свекрухи, це ж у його матері у батька, о. Родилась у мене... Первий родився синочок, помер, пожив всього півтора місяця, помер. А тоді родилася дєвочка, Аліночка наша... І ми пожили там, їй було восім місяців, і ми перебралися сюди в мою хату. Оця моя хата стояла. І він мене як узяв – уже мами не було, я сама вже була. І він мене як узяв, і ото... Вобшем, три годи ми там пожили. А тоді перейшли сюди, в цю хату, і в цій хаті вже ми жили, все время. О. Так оцей хірург, він – я вже ж, Галя була малінька, і я не робила, була дома – і він привозив мені машинку сюди додому, і привозив свої труди, все своє привозив, і я йому дома пєчатала.

Він не мєсний. Він воєнний хірург, він... Ну, як послє войни, і його, ну його як прислали ж сюди, тоді ж. Як, як хірург. Він хароший врач був. Ой, ой, ой-ой-ой... Оце ж така память дурна, шо щас... Ну чо ж, знала, як його фамілія. От забулась... От... Можу згадать, можу... Ну, забулася... Він свою труди писав! Він усі болєзні описував же, як вони лічуться. І кого він лічив, він писав, от. Ну оце усе шо як він... Всі болєзні оціво, вот. Писав за маліньких дєток, шо маліньки дєтки, шо вони должні ходить босими ножками – ну як уже начинають ходить – шоб босими ножками вони ходили. А в нас – каже – уже зразу начинають резину одівають на ножки.

Знаєте, от де ви бачили, шоб дітьо ходило босе? А тоді ж поголовно всі ж ходили босі! І ми ходили босі. Я знаю, шо ми ше у школу ходили, та ходили босі. Ше ж пока приморозки вже були. Уже приморозки, холодно, тоді вже взувалися. А так босі ходили, і всі, і дома – кругом! [Сміється]. То було ходили вечорами, ну на вечір собирались хлопці-дівчата, і босіком танцювали, аж пиль столбом летіла. І боси були. І ніхто не обращав вніманія, шо як це, боса там пришла, там чи шо! А це потом... Нічого! В кого й репалися [п'яти]. А в кого й січас репаються. Щас, ви думаєте, не репаються в людей? І січас репаються в людей в кого є, в кого ні, нічо не було.

[Тоді], ну, а шо робили? Кажен тоді ж робили вже, кажен на своїй роботі був же ж, і... А вечор собиралися гулять. Отак. Ну це той... Це послє войни! Да, да, послє войни. Уже... Все ж організувалося, уже ж все уже ж. Уже ж начали работать усі ж. Ну шо я вам розкажу, як ми гуляли? Собиралися, собиралися гулять, це... Отут у нас, по сосєдскі була, подрушка наша була, і

батько й мати. Уже старенькі були, все. Ну ми всігда коло їх гуляли. Ну чо, собиралися коло їх. І було ж крику скіки? Там і пєсні співали, і танцювали, і, і все було! Та було часов до двох! І було нікода в жизні, шоб батько чи мати вишла та сказала "ви ж нам не даєте отдихнуть" там, чи шо. Нікада в жизні вони ни, ничого. Все время ми там, коло їх гуляли. Це так як, каждий день собиралися. Хто, хто, як хто, бо бували, в нас уже ж хлопці були шоферами: було десь поїде, та когось там немає, бо хтось не приїхав. Або той... А хто той – всі собиралися тут, от.

А вже як празник був– Октябирська, або Новий год – це вже ми собіралися, як собіралися, вобшем, дівчата, ми, готовили закуску, шо там, а хлопці це уже там чи вино, чим там, купляли для себе там. Ну, випить. Нанімали гармошку. Хлопці нанімали гармошку. І гуляли! А хоть би хто-нибуть був п'яний! Нікого не було, шоб це напивалися, шоб як зараз напиваються. Ой... Ну там наливали там, первий, первий, ну випили там! По первой рюмочкі там випили, і всьо. Тут ті пішли танцювать, ті пішли співають. Ну, як, як знаєте той? Ну харашо, весело було, все харашо. Ну так проводили празник. А тоді вже розходилися. Ну тоді вже як цей – в когось там собиралися. Колись у нас були, в нашій хаті гуляли, собиралися. А то у падружки були там, собиралися.

[Танці] а раньше ж танцювали не такі ж, як зараз танцюють! Раньше "полька", "краков'як", "марічєнька" була. Ну, вобшем, такі... такі, бальні танці. Це парні, такі шо... Да. Ну хлопець з дівчиной, дівчата самі танцювали. Ну... зараз... А зараз – шо не грають, шо не той – танцюють одне й те саме! І все. А тоді і вальси були, і полька була, і це ж "краков'як", "наречєнков", "яблучко." Ну "нарєчєнков" танець такий був: "Вийду я на рєчєньку, на веселеньку." І оце ж така музика була. І танєць такий був, то ж удвох, і зразу ходять так, а потом перекручуються на том... Ну як було сказать? А отак! Хто на кого глянув, та й, та й пішли! Ну ка... Хлопець дівчину, і дівчата самі з собою. [Шоб дівчина пригласила] нє, тоді не було такого. Не було. Це тепер уже начали там: дівчата приглашають, та там хлопці приглашають. А тоді!.. Тоді хто з ким! Хто кого взяв, та й пішов, та й усе! Танцювать... А тоді вже стали ходить у клуб, клуб организувався в нас, уже у клубі вже ж. І як кіно – так перед кіном танці. Тут уже хлопці сходилися, тут уже ж танцювали вже спеціально музика була. А тоді ж так – шо воно там трошки вроді, ставало все лутше, лутше... А тоді вже, як заміж повиходили – тоді вже ті танці перестали... Бо вже дома діти, бо вже дома то хазяйство, то нада те, то нада се... Та й...

Ну як, стрічалися як? Я не знаю як, ну раньше не було такого, як зараз. Раньше оце шоб дівчина з хлопцем стрілася, дньом – дньом отак шоб стрілася де-небуть – раньше не було такого. Це якось, це якийся стидилися – ну, ну не було такого, як січас. Січас було сидим отак під хатою, сидим – буває, йдуть удвох, пообнімались, та йдуть... Цилується по дорогє! Ни обращають вніманія, шо там хтось десь сидить – це, це їм ноль вніманія. А раніше цілувалися

коли? От прийшли, погуляли, потанцювали, поспівали – все, розходяться додому, вже каждий с своїм парнєм. З ким ти встрічаєшся – ті вже йдуть додому. Ті сюди йдуть, ті туди. Ну, вобшем, каждий по своїм. А цілуйтеся вже скіки, там вже хто вас баче! Хоч до... Ну як молодьож! Це було так. А не було отак, шоб дньом, встрітиться десь – нє, цього не було. А тоді вже пішло вже – вже бачте, як тепер, вже врем'я совсім друге настало. О. Ну й це таково.

[Ще шось до свадьби...] Ну... Не було такого... А може, може в кого й було – а хто знає! Це вже, це вже було тепер вже, вже пішло після того, це вже тепер. Бо це вже і дочка моя родила дєвочку нагуляну. Це вже тепер уже було. А тоді, при нас – шоб цього, цього нікода не було. [Раніше нагулювали], ну та було, канєшно було. Хто там знав. Як у нас тут одна нагуляла, та і родила дома, а потом того дітьонка чи задавили, чи шо. Та її судили. Та нічого не присудили, судили шо... [Батьки] ну та знали, навєрноє, та його вже тут не було. Це ше... Ну, ше раньше, раньше. Таке було, ну це, це, в основном, десь там, десь там. А так... Ну а як ставились [до таких]? Ну як? Ну канєшно, ни, ни хвалили. Шоб там... Ну і не пазорили, шоб так тобі казали, шо ти такая, шо ти сякая. Цього не хвалили. Чи той, не казали.

[Про ці стосунки] ну як дізнавалися? Ну десь ше стрічалися, десь же гуляли, десь стрічалися. Бачили, як уже ж, знакомилися. Як ми тоді гуляли, так ми ж усі знали, ми ж усіх знали, ми, в Привольном в нас нікого чужих не було, в нас всі свої хлопці, ми всіх знали. Вони нас усіх знали, от. А тоді вже як почало, стали ж, у нас тут уже поступать, і, хлопців з армії ж сюди приганяли, на як жнива. Приїзжяли ж хлопці, на косовицю на цю, шо от то. Ну а сходилися ж у центрі, у клубі, там сходилися, знакомилися. І навєрно, там же ж, [нахальні]... тепер больше нахальні хлопці були, хлопці... Приєжжі, канєшно! Як армія, осьо ж: ну прислали, якусь там роту, чи там шо, нам помагать, на уборкі. Ну і це тут було тоже. Це вже, це вже пашло, і паїхало. А січас не собирають. [Вражди] з цимі хлопцями?.. Не знаю... Нє, нє. Хто там буде биться. Не було такого. Може, де й було, ну я не знаю. Шо я буду казать, я не знаю...

[Сміється]. Бог його знає, [за кого краще заміж вийти]. Всяке, всяке буває. Шо й за своїх виходили заміж, і за чужих виходили заміж. І зі своїми розходилися, і з чужими розходилися. Тепер таке время, тепер уже... Раньше так не розходилися. От, допустім, як наша, ми як були – так ми... Тоже бувало шо розходиться, ну вже, єслі вже дойде до того, шо вже невиносімо жить умісті – то могли розходиться. А так більше не розходилися, як зараз. А зараз такий шо, як тіки чуть-чуть, чуть шось не так – ха! Бросила: я пішла до мами. Пішла до мами. В мами сидить неділю там, чи скіки, шо... А потом опять приходять, опять миряться, опять уроді цей... А там опять шо... Завжди така от, начинає жизнь, не то шо... А раньше такого не було. Ну там раньше заради дітей жили, не розходились. Заради дітей! Жалко дітей, і це, шоб це дітьо, шоб воно не знало, шо це... В нас от було: ми з чоловіком дру-

гий раз – це ж не то шо, всігда так гладко було! Буває, за шо-нібуть, за шось переговориш там, бо там шось не той. Ну як тіки появився дітьонок – пока всьо! Замовчали, нічо ніхто, ніхто нічо не знає... І діти не знали – яка мама, який батько. А при дітях: це ж наш папка, це ж наша мама, це ж наше той, і все. І діти нікада не знали, шо це мати там пагана або шо. А тепер же ж... Все время... ну як, прощалося – діти не знали, шо це таке. При дітях нікада ніхто нічого цього не казав. А тоді пішло вже!!! І при дітях вже, і матюкалися, і ругалися, і... І хай Бог милує, шо дєлалося... Ну як воно – чим далі, тим все воно хуже й хуже робилося...

[Матюки], ну, коли? Як на когось там чи злий, чи розсердиться на когось, чи шо – от це... І от зараз, ви візміть, зараз любого мужчіну візміть, шоб він сказав шо-небуть без матюка – цього ж немає. Раньше не знаю, раньше не матюкалися. Раньше не матюкалися. Я кажу, що ми скіки осьо гуляли, скіки стрічалися – ми нікода не чули цього матюка, шоб матюкалися, шоб "ти такая, ти сякая". А січас... Та тепер уже осьо! Год двадцять, навєрно. Да. Ну, може й раньше хто були, бо... знаєте, як воно? Мій дєд тоже любив матюкаться. Ну він робив на пєкарні, а на пєкарні робив – завєдущим пєкарні і пєкарєм був. О. А всяке ж буває на роботі. Тут тобі пєчка, та, форсунка, шось – тут хліб нада сажать, а там форсунка зламалася, шось ніяк не справиться – і пішли матюки. І пішли. Тут він ні на кого не матюкається. Ні на роботі, ні на кого не матюкається – сам для себе, шо тут не ладиться, а тут цей!.. І ото пішло й пішло. Мій чоловік – Ніколай Микитович.

Ой... І оце було так. А тоді пішло й пішло, і начав матюкаться, і начало тоді: там розізлиться, злий як собака прийде додому, а тут діти дома малі, а ігрушками ж гуляються. Ігрушки – там ігрушка там валяється, та там – як у дворі, як діти, шо ж. Як той – ногой як підгиле: і летить та ігрушка аж на праву руку... То було... Всяк уже було, пішло. А я ж не любила ці матюки... А я не любила, страшне. Як він тіки той, а я ж, я його просю: "Та перестань ти, та ну шо ж ти дєлаєш? Ну. Ну хіба ж це так можна? Ну ж це ти чув, шоб отак?" Та! А тепер – тепер і молодьож оно, я чую, молоді такі хлопці, і чую, розгаварюють мєжду собой – і матюкаються! Ой, Господі! Те...

[А раніше], ну Бог його знає! Ну, я ж не знаю там! Хто там може шось сказать? Ну, як хто, шо може шось й казали – хіба я знала? Чи я там чула? Я знала за свого, шо як він свій – так я чую, шо, от... І було мати його, та каже: "Ой..." – а в неї два сина було, це ж Ніколай старший, а Мішка менший. А вона було хвале: "Ой, в мене сини, в мене сини – і такі в мене сини," – прямо куди там! А я кажу: "Чо ви їх так розхвалюєте? Чо ви їх так розхвалюєте?" – "Ну вони ж такі, шо той..." А я кажу: "Якби ви знали – як же ж вони матюкаються". – "Та ти шо?!" А я кажу: "От біжіть на пєкарню, і послухайте". Я кажу: "Не тіки в Бога, а й в боженят". А вона ж така, вєрующа баба була. Вона це не вірила, шо це не може буть, шо це мої сини оце так... Ой, в жизні

все буває. Ну мій такий, шо ми скіки жили з ним – шоб він мене коли-небуть хоть пальцем тронув. Він мене нікода в жизні не той. А другі ж деруться страшне! Страшне як. [До війни били жінок], канєшно! Було, ну тіки, я ж кажу, шо раньше було так, ну якось... більше скривалося воно. Не так, шоб було на той... А січас: побив жінку – пішла, розтіліпала кругом, шо подрались, та побились. А раньше нє.

Та в клубі, в клубі то не співали. Так, шо співали так, як, як співали ми. Вечорами, отут коло тої хати. Ну ми, в клубі тіки танці були, танці. Кіно оце, танці. Кіно началось – пішли в кіно, танці вже прекращаються. А співали так на вулиці! Це такий. Осьо. Другий раз даже старші за нас. Наше поколєніє шо ми менші, а то старші за нас були. Та виходили на мост, і на мосту співали. Так на мосту як співають, та воно іде аж край села чуть. Воно ж по річкі... Так так красіво було співають! Особенно хлопці, й дівчата. Хлопці такі вже ж – не то шо їм було по сімнадцять год, а вже ж були і до трідцаті год. Як мій хазяїну. Тридцять год женився. О. І цей, було співать там – красіво! А хоч по вулиці йдуть додому, скіки год. Ідуть по вулиці, о. А січас... Нігде не почуєте, шоб десь заспівав – нігде нема, нигде не чуть пєсні, нічого!.. А тоді пєсні кругом. Тоді раньше було на степ – їхали на степ з пєснями. Із степу їдуть – із пєснями.

А зараз нигде пєсні, нигде нічого! Ни одної пєсні ни почуєш, такі от шо ті пєсні, шо ми раньше співали. Ну ми всі пєсні співали. От які пєсні єсть – ми ж усі пєсні співали. Шо там. як там, щас можна назвать які? Усякі які були – всі ми співали! Ой... Нє, нє... Щас я, щас я не співаю... А ми, у нас були дівчата – скіки нас, сєм, восім душ було – це співали, це всігда я начинала співать. Одна в нас була, шо тянула угору – ця... Вона вже померла, бєдненька... Ще раньше, якось, з молоду вона померла... О. А тоді ж хором співали. Ну всі пєсні співали, а тоді я... я вже не знаю, скіки год. Совсьом уже забули за їх.

Ну, в кіно ми бігали часто. Ми ж часто бігали в кіно ше й ни стрічалися. Ше самі, з дівчатами. Як надумали – "пашлі у кіно". Пашлі в кіно. Білєт купили, пашлі в кіно, та й, та й усе. О. А, напримєр, мій хазяїн, оце я з ним стрічалася – ну він нікогда ни ходив в кіно. Було ідем до кіна, він мені білєт отдає, а він на вулиці остається, там з хлопцями, хто не їде в кіно. Він не любив кіна, не любив. Він сильно любив кіно оце "Волга-Волга", "Тракторісти", і "Вєсьолиє рєбята". Оце він три кіна, оце він так любив. Як тіки той – о, на те я піду. А то він не обращав вніманія. Та ну всякі були фільми! Всякі ж фільми були. Мало їх було, Господі! Хіба всіх запомниш. Ну коли время в кого було, тоді й ішли. Це ж не то шо, от іскренно нада: як тіки от кіно, так тіки нада йти в кіно. Так як по тілівізору кіно, та й біжать: по тілівізору кіно. А тоді не було такого! Коли надумали – пішли, а нє – то не дуже собиралися там. Ну не було тоді [тілівізорів], кіно, ну всьо равно... Не ходили так шо, коли надумав. "Пішли сьодні в кіно". – "Пішли". Ну підем. А нє – то нє. Отак. О.

Тілівізор появився, вже ж кажу, вже ж дівчата в мене були. Ще малі були пошти. А по скіки їм було, я знаю? Старша оця, менша... Та нам дєд купив же ж... Дєд, кажу – батько ж купив тілівізор. Тоді малєнькі ше були, перві. "Рекорди", кажиться, називався. "Рекорд". Да. Такий, небольший, малінький. Було казав: "Я своїм дівчатам купив тілівізор." А ми ж... А тут ранше сосєд у нас тоже купили тілівізор. А нам же всєи же інтєрєсно: ну як же це тілівізор, шо ж він там буде показувать. Так ми тут всі сосєді до їх собиралися! І було прийдем, тілівізор у комнаті ж, той, і ми всі – хто де! Хто на палу сідає, хто той [сміється] – сидим усе дивимся ж цей тілівізор. І ми, і діти наші, і все. А тоді стали ж уже куплять собі. Хто купе. Хто той... І так... Ну, пока!.. Ходили, коли... Ну вже ж часто не ходили: знаєте, ну як, це надоїдать, людям, ходить. Каждий день же ж не будеш ходить. Ну там коли там шось таке було. Там показають, або концерт який, абошо. Коли самі гукають: "Приходьте, сьодні ж концерт". Та було підем. А то більше ж і не ходили. Бо ну це ж таке діло: це ж не то шо десь государственне пішов, сидиш там, та й все. А це ж людям же беспокойство яке. А тоді стали вже куплять собі каждий. Хто купе... До нас приходили, як нам купили зразу, до нас приходили. Ну вже не так багато, як туди первий раз ходили. І так...

Ну як добре [жили]? Шоб ми добре жили – ну шо у нас? Ми осьо прожили – шо в нас, в нас же ж нічо не було. У нас же ни машини ни було, нічого. Мотоцикил тіки такий, "Білорусь", то купили, як дєду так, ото отак куди поїхать. А так же ж нічо такого не було. А тоді ж уже люди стали жить, уже ж машини стали куплять, уже... Холодильник купили. Та давно купили вже ж.. Я не па... Не помню, коли це його... Ну ми купили зразу великий холодільнік, він довго не робив, невдачний якийся був. Ой... А тоді другий купляли. А цей вже малінький купили – цей вже, не знаю вже скіки год. Год, мабуть, уже тридцять він у нас.

Лікарня у нас все время була. У нас же район був. У нас же не село. У нас був район. Привольнянський район у нас, больниця тут на горі. Дуже в нас хароша больниця була. І врачі були хароші. Лічилися тут все время. Не то шо там одправляли десь. Як зараз – як тіки шо й одправляють, то в Баштанку, то в Ніколаєв, то ше куди. Ну хто куди хотів ходили! Ходили, хто куди хотів. Були люди! Були в нас тут одна женщіна, вже бабушка була, вона направляла. І руки, і хто там шо там той. Направляли і руки, і хто там десь чи вдаривсь там, чи шо. Вона направляла, ходили до неї. Євдокія. Баба Дуня казали. Баба Дуня. Бабушка Дуня. Ага. "Чо ти пришла?!" Я колись тоже так упала, і ногу в колєнкі зашибла. Не могла ставать, ходила до неї. Вона тут на горі, якраз на горі жила. Кажу: "Бабушка, упала, болить у мене, і все ." Вона погляділа: "Ну шо – каже – страшного нічого немає". Вобшем, сказала шо прикладать компрес, водочний компрес прикладала. От і все. "Всьо пройдьот". І то ж стала той, і все. "Шо за це?" – "Нічого!" – "Бабушка Дуня,

шо?.." – "От, нічого не нада". Ну вона ж, навєрно, баба ранше от когось. Може, в неї свої хтось були, абощо.

А в мене оце нога боліла, оце шо в мене мєсто оцево усе і досі воно тут є. Це дєло було, коли це дело було? По-моєму, це дєло було при нємцах ше. Була [не] заможом, і це той. А вона тоді так боліла! І тоді якийсь год був, шо всі люди боліли вавки оце, шо..Ну вавки, шо в мене осьо: отут вавка, осьо вавка, і туда... Ой, ой... І це, і тут вавки, і аж тут вавка була. Вся нога була як скло, блистіла, страшна нога була. А оцево, так вобше, оце прямо отаке вот було. О. І ходила я в больницю, і нас больниця була з Ніколаєва врачиха, Зіна, Зіна Ніколаєвна. Це як помню зараз. І вона було мені шо і мазі всякі виписувала, і примочки які давала. І шо вона мені не той – нічо не помагає, воно ше хуже мені робиться, уже і все. Тоді я до неї пішла, кажу: "Ну нічого не помагає, ну шо мені робить?" А вона тоді так – і со зла так: "Ну што ж?! Ногу отрєзать будем!!!" А я говорю: "Ногу отрєзать я не дам". І як розплакалася. А мені було тіки сімнадцять год. І це одрізать ногу – ви шо?

Ну вобшем я ушла от неї. Іду додому, і так плачу! Так плачу. Стрівається мені бабушка якась. От до цих пор – скіки вспоминаю – не можу вспомнить: де вона взялась, та бабушка, хто вона така була? Ни, не помню. Вона каже: "Моя дочечка. Чо ж ти так плачеш?" Кажу: "Бабушка. Ну от у мене нога болить, болить, і докторша сказала, шо будуть... Каже, шо нада ногу вже одрізать, бо нічо не помагає". Ну як же одрізать ногу? Я чуствую, шо кость то в мене не больна! Я ж можу ногою ставать. Якби кость больна, я б на ногу не ставала. А так я ж на ногу стаю, тіки шо болить же вона сильно. А вона каже: "От не плач, дочечка. А у вас є коровка?" Кажу: "Є". – "Осьо так: вечером коровку подоїли, оце молочко ставте до утра, а утром свєжєнький вершочок, оцей же, сідається, вершочок, на беленьку тряпочку, на чістіньку таку той – маж той вершочок, і прикладай до ногі, до цей. І завязуйте. Це на день. А на ноч, вечером – ногу розвязуй, лягай на гарячу пєчку." Це ж пєчка, така як у нас там була – була тут у нас. Руська пєчка була. І мама ту пєчку, вобшем, топила, на ноч топила пєчку, шоб вона була тьопла.

І то я лягаю на пєчку, вобшем... А на пєчку шо? Ну такі рядна, як оце застьолки в нас.А ото, удвоє отакі зшиті, як... Ну, застилить пєчку тіши шоб. І ото ряднушечку застелила, подушечку поклала, і лягаю на тому. А зверху вкрилася там, льогіньким таким чимсь. І то я ноч лежала на пєчкі. Утром устаю – і на первий день, утром я встала, глядю на ногу – а в мене оце яка рана була, така, а вже вона, отакові краї, отак, трошки начали стягуваться. Понімаєте? З первого разу. І я ото все время, прикладала цей же, сметанку ту, і на ніч розвязувала, і вона в мене зажила. І зажила, стянуло все, зажила, перестала боліть нога, і оці вавки всі посходили, які були, все, о. А мама мені каже: "Ну а тепер – каже – йди в больницю, і покажи. Шо ти вилічила сама, шо вони не той". А я кажу: "Ну чо це я буду йти до неї в больницю?

Ну чо я до неї піду? Я вже рада, шо я вилічилась, і все". Так воно в мене, оце от мєсто – оце мєсто – воно оце вот: скіки не дави його, як не той – і я його не чуствую. Воно не болить. І оце ж тепер ноги стали наливаться, і воно в нас. В мене получається бачте, шо. Отут воно, видно, не дає оце шо отуди проходило. А ут оце наливається, а тут воно ни... Оце таке.

[За ворожіння] а я не знаю, може хто ворожив, ну я не ворожила. Ну може де хто шо казав, ну мені, напримєр, такого не то. В мене мама була. Казала: "Никогада в жизні – никогда в жизні – не ворожи. Никогда. Я – каже – осьо скіки прожила", – вона прожила піїсят пять год. Піїсят пять год померла. "Я – каже – не ворожила, і совітую тобі: никогда не ворожи". О. Бо це, ворожка, знаєте, як воно: може вона правду скаже, а ти будеш думать все врем'я шось там той. А так – не будеш ворожить, не будеш знать, будеш жить собі спокойно, та й усе. І я никогда не ворожила. Никогда! Знаю, дівчата було другі кажуть: "Гайда поворожим!" Ну йдіть, ворожіть, куди там, хто там уже. Ну тоді ж була на хаті кидають ото, ворожать. А я... [У селі], ну я не знаю. Може хто і був такій, шо той.. Ну а в основном, шо дієствітєльно. Шо вона ворожка, шо там – я такого не помню.

[За відьом] не знаю... Не буду казать, не знаю. Я такого не чула, я не знаю... Може, й були. Може, були – ну а я не знаю. Я не знаю... Ну вобше-то, так, по наслишкє чую, шо там вже мужчіни, такі, здорові, та кажуть: га! А один, кажуть, ішов, а вона почепилася ззаду, й каже, б'є його по щоках, шоб куди нада йти, б'є. Оце отакий раз я чула, а хто, де – ну, ну вобшем... Та вроді ж це ж таке шо вроді ж, ну шо, шо воно таке було – не знаю. Ну отак чула я, шо так пробалакували, ну в основном то я, я не буду казать, бо я не знаю.

[Примєти] нє. Ну може люди й примічали, хто знав, то примічали, все. Ну ми ж як молоді росли – шо ми там примічали? Нічого ми... Жили своєй жизно, шо, шо... А такого ничого ни... Ну шо? І так то жизнь пройшла вже...

[Дєдушка], його Савка звали. Батько мій був Іван Савєльович. А як його звали? Савка звать, а по-батькові як його – я уже не знаю... Не помню, як. Пилюга фамілія його. Да... Пілюга Савєлій, а як по-батькові його – не знаю... Я його помню, він був такий... Я його й зараз помню, як який він був. Він був білий такий – волос такий білий, бородка така була, біленька в його. Сам був такий здоровий дядько. І я і січас наче його бачу. А от батька свого – уже не так я його бачу. От чось батька не так я запомнила. А карточки ни одной. Були в нас карточки, тоді як ото строїлись, з той хатою – так все, де воно все подівалося? Дєдушка да, [водив у церкву]. Він же ж у нас жив же ж, у нас він жив. І він мене так любив – всігда тягав із собой. Ну так шоб ходить – не той, а так я було я куди він – так, по-домашньому, десь іде – і мене за ручку тяне, бо... А ше ж сади у нас були, за Привольной, там були сади, людськи були сади, вобшем, були. Там во всіх сади ж були. І він же ж там був сторожом. А нас туди з Ванєю – ми ше ж малі були, ми ж ни, ни той... А нас туди одвозили, шоб були коло дєдушки, бо дома ж нада за нами глядіть. А там дєдушка ж биз нас биспокоїться. І то нас туди одвезуть, і ми там... Він нас заставляє, ото подєлає такі тарахтолки, ото чи як вони, тарахтілки, і то тарахтім, а ті ж, клю... та, шо вишні клює, це ж як вона називалася? Не шпаки, а як, якось називались вони? І то ж ми тарахтім, а вони тікають, мол ета.

А другій раз тарахтім, а другий раз і не хочем. Знаєте, воно ж надоїдає. Та було, оце ж нас як оставляє там – а ми ж плачем із Ванєй, а ми ж не хочем!.. Не хочем, не хочем, ми додому, домой. Нічо, наши поїхали. А він нам дасть под попку, і положе нас под той, і ми поснем. На другим день утром прокидаємся, а вже ж нема ніде нікого, вже ж не плач, шо не той – а вже ж нема. То було так. Це нас дєдушка глядів. А він нам там... Тож привезуть туди... Він там і варив, він там усе. Ну, глядів нас, як... Ми не обіжаємся. Шоб він нас так обіжав – він нас не обіжав. Ну а то ж, ми плачем: всі йдуть додому, а ми остаємся, плачем, то він нам по попкі дасть, і ми тоді ото поснем. А тоді встаєм. І вже нічого, вже "дєдушка, дєдушка." Так шо, оце було так. [Казки], нє, нє. Нє, нє, нє, нічого. Нічого не той. Ото повставали, і по саду бігаєм. Там малінка, там...

А були ше ж, рядом із нами мамин брат рідний, тоже ж його був, участок був. І це дєдушка глядів наш свій участок, і той участок. В їх були верблюди. В їх було два верблюди. І оце ж було як їдем – туди ж у сад як їдем, і на верблюдах, о. Це ж його тачанка така була, і то ж тачанка, верблюди, і їдуть. А діти ж – як діти – вони ж знають: ото дулі дають, верблюдам, а вони отож слину собирають – собирають слину... А тоді як плюне! І зразу ті тікають. Хто куди попало. Ну от бачте як! Оце помню, шо було. Да. Це вони дразнили. А главне, шо вони понімали, шо це дулі вони дають – вони понімають же ж. А тут, як вони дома, ми були дома, це ж у їх тоже – старший Міша був, а менший Льоня, і це ж два. А ми були на горі жили, і там в нас, коло нас, так внизу криниця була, і туди, вобшем, там вода була. І вони було туди їх виведуть, і вони там пасуться. Там і поїли їх, і все. А тоді вже, як додому їдуть, і це Міша мене бере, саде міжду горбами, і сам сідає. А Льоня, менший, Ваню бере. Тоже. на другого сідають. І то ми на верблюдах додому. Вони жили отак під верх. Ой... Ну оце ж... От нада! [Жили не на Реп'яхівці], та нє, осьо село, ось вулиця. І отут вони жили, тільки під нижній ряд. Вулиця отут. Карпові. Ви не були в їх? Карпові. [Льоня] Карпові. Оце вони Карпові, оце живуть на цьому місці, де оце дядя мій, наш жив. Це вони живуть тут. А вони ж... А ми ж збоку жили тіки на горі, вище. І то по правому боку це ж сюди було Привільне, сходим. І отож щас: ударимо ногою по боку. Він лягає, і ми злазим. Отако, вони ж здорові, високі. Я так не знаю, як вони достали [верблюда]. Я знаю, шо вони вже в їх були. І вони раньше, цей же дядько, у Новополтавкі, він там работав. І вони ці верблюди, вобшем, вагони десь там перетягували. Там робили ці верблюди. А тоді вже як у Привольну привезли... Де вони ділися?! Опять, опять я не помню, де вони ділись, верблюди. Я не помню...

Ну ігри тут у нас всякі ігри були. І в вибивного, і цурками, і... Та ну всякі були! Ігри. Ну щас нихто в нас тут не гуляє. У такі ігри... Немає, нема... Тоді було оце де пуста стєнка – оце в вибивного. Ото тут два, чи один стоїть. А один стоїть там скіки метрів той, і мячом це ж, шоб попасти, у кого. Як попаде – значить, той виходе, а той стає туди. А більше ж не попадає, мимо. Це було. А цурки ото ж такі вот палички такі вот, і паличками такі, ото кладе цуркою, ударив, кинув – летить та цурка, аж хтозна-куди. В вибивного мяча гуляли. Ну, були такі ігри, були! Гуляли ми такі ігри. Ну а щас нигде нихто... [А іграшки] не знаю... [М'ячики], ну аякже! Мячики були. Кукли ні... кукли так ми ж не гуляли. На вулиці ни... Ну де б там гуляли? Так уже дома, хто там, в кукли гуляли дома. А так... Може, де хто і були такі компанії, шо гуляли в кукли. Ну я не знаю. Бо мені надоїдало, то шо я в няньках була, та отож гляділа ту дитину, та... А їй уже більше як півгода було, була така повненька. А я ходила тіки в який – в другий клас, тіки. А все время ж її тягала. Все время на руках! Все время! А було ж мати її ходе на роботу, і це ж мені приказує, шо "ти ж як будеш нести її їй кормить – її – шоб наділа те плятячко їй." А вона сама шила, і було як понашиває їй плятячка. Вона ж малінька, полнинька. І шапочки, і все. І то як надіну їй – вона як кукла, диствитільно, як кукла. Ну тіки ж брала, [все время брала]. І то було несем, носим, кормить. І це ж я носила цю ж, а друга подруга там другого носила, а третя ше носила. І це ж... А вони ж як матері – це діти малі, а їх заставляли там білить, десь шось там... Вобшем, недалеко. Та було носим ми ше той, кормить її. А вона ж така наряжена, як нарядим її, несу – так усі чисто хватають у мене: "Дай я трошки понесу! Дай я трошки понесу!" Всим інтєресно.

А як неділя була – так там собиралися, це ж колхозна кантора була, і коло кантори, вобшем, нанімали баяніста, і він грав, і люди всі сходилися. Ну просто, як виходний, і так, никуди ж, нигде ж не було такого, шоб той, а отак сходилися, і тут уже той... Хто танцює, хто той... Ну, вобшем, сходились. І я всігда з цей малюткою ж ходила все. Так у мене забирали, хватали її: "Дай я! Дай я трохи понесу! Дай!" А я ж нікому не даю. Бо не дай Бог... Шоб же ж нічого не случилось, шоб... Ой... А вечером це іти за каровой, туди, край села. Аж край села за каровой нада йти. І я ж її тяну, аж край села, я, і ото ж обратно поки додому. А жили вони отут, де школа була. Помните, там може бачили, де школа була ранше? Отам, манюсінька. А вони жили, тіки туди йти берег. А це ж, аж до краю ше ж скіки йти. Було, всігда тягала на собі. Вони нам так нічо не платили. А шо вони платили? Тіки там було: або плаття пошиє, або там шось... Ну, удіваться. Так, як у школу вже йду, так у мене вже єсть, шо одіну плаття, чи шо...

А ранше ж, чо вона шила, бо ранше ж їздили у Москву по матєрію. Тут же ж нигде нільзя було купить, бо не було нігде, а їздили аж у Москву. І то ж було брат поїде в Москву, там купе, харашо. І то вона тоді пошиє мені чи

плаття мені пошиє, то сарафанчик пошиє, там трусіки пошиє... Ну отаке вот, шо... О. А так нічого вони... Ну там кормили ж мене, все ж. А так більше не платили. Ну считались ж як свої. Ну вони, ранше вона так обшивала... Ну хто там попросе шо пошить. Ну а шоб так шила – це ну ні. Це коли собі...

Ну там стала у нас уже появляться в магазінах. І в очєрєдях були, тоді очєрєдя були – з вечора занімали очєрєдь, і люди ночами там стирчали, шоб тіки шось узять. Нє, послє войни вже! Вже послє войни! Це отакі зразу очєрєдя були, страшні!.. Вобше тяжило було шо купить. Зразу той... А тоді ж стали ото в Ніколаєв їздить, там в Ніколаєві, де там толкучка то була, то там шо купляли. Так трошки, потрошки, покаместь стало тут уже появляться... Уже тоді стали менші очєрєдя. А тоді вже стали більше і привозить сюди, матєрію, і все стали привозить. А тож, було ж таке: хто робив там, у магазінах – та все по блату. Так, як схочеш, не купиш. А тіки у кого блат, та той може взять, бо видно ж, як вони там роблять. По блату, значить, значить шонебуть получають? Та... та таке.

[Більйо жіноче] ну, це вже появилося. Нє, після війни. Після войни... До войни, я ж кажу, скіки там було, яке тоді время було. За це нихто й не чув. Це зразу послє войни це все начало появляться. Послє войни тоді вже... Нічо такого не було... Не було де взять ни пальта, не було де взять ничого. Уже я знаю, в мене Галочка ця була, їй два годіка вже було, і не було пальтішка. Не було де пальтішка купить. Бо вже ж в одіялі носить не будеш, а одівать немає шо. То я їй сама шила. Книжку купила, "Кройка-шитьйо", і дєда лєтнік був, цей, я його порізала, суконний такий, тьопліненький, із подкладочкой. І я їй пошила пальтішко, таке. Приходим до баби, та вона ж: "Бабушка! Мені мама пальто пошила!" Ой!.. Радості скіки було. Ну вона піісят второго году, а це десь піісят пятий було. Такий... [Скрутно було], да. Не було де купить, не було де купить. З удовольствієм би купили, не було де... [В місто їздили], ну так. Хто їздив, а хто не їздив. Ну, шоб я часто – я не їздила. Шоб часто... [Спєкулянти сюди], нє, не було такого. Не було такого. Та оце таке. Отака жизнь.

Ну, так як Сталін помер, це ж якраз Галочкі, якраз год було. Як він помер. І оце ж вона родилася восьмого марта, а він десь пятого марта помер. І ми восьмого марта це ж приготовилися ну як год отмітить. Так приходили – спєціально приходив мужчіна, спєціально приходив під вікно: чи ми гуляєм, чи ні. А ми якраз, ми знали, шо він тут буде, і нам уже казали, шо тоді назначили, шоб, шоб не було ніякой гульні. Ну, в нас так ніхто й не гуляли. Хто там прийшов – крьосна, с крьосной пришла, та ше там своїх: це ж його брат із жінкою, і все. І ми посиділи за столом, та й усе. Ми ж не гуляли, не співали, ни танцювали, ми нічого... Ну а бачили, шо він підходив. Чужий... Нє, ну як свій! Рабочий з... Да, ну, хтось прислав ж його, ну, це не то шо... Ну, не то шо чужий там десь якийсь. А свої. І оце тако. Ну шо, пройшло, та й усе. Нічо ніхто не... Ну шоб так сильно я не... Ну, ну як? Ми ж нигде не бували.

Нам сказали, шо Сталін помер. Ну шо? Посиділи, пожурились, шо помер Сталін. А хто ж буде на його місті? А як воно буде далі? Ну такий разговор був. Ну шоб десь там хтось як, шо... Ми ж ніде не були, ніде нічого... Ну як можна сказать? Канєшно, були люди, такі шо й плакали, і все.

[До Сталіна] ну як ставилися? Бо раньше ж не знали нікого, другого. Нікого ж такого другого не було. А Сталін – канєшно, Сталін це ж як Сталін. Вроді ж знали його як харошого, як... Бо другого не було. Хтозна, якби другий, як би дєлав. А тоді вже як пішло – то вже пішло: то того назначать, то того назначать, то вже канєшно... Ну Сталін був такий, шо і сам нікуди не їздив, і нікого сюди не приглашав. Жили своєю... Як самі жили. А тепер уже, розішлося все кругом. Ну були репресії. Були, забирали людей. І в нас у селі забирали людей, і все. Ну а хтозна. Забирали, а за шо його забрали, хтозна, забрали... А за шо його забрали...Ну так знали, а от як його фамілія тепер я вже не скажу. Як його... І було на роботі беруть, з роботи забирають, і всьо, поїхали, й нема. Було таке, було, ну а… Ні, не на очах, а на слухах таких! Осьо ж як я, например, дома, я ж тоді нигде не робила, дома, кажуть: он забрали того, забрали того. Ну і все ж... А так... От.

Ну а Лєніна я ж не знаю як тоді. Він помер же ж коли? Ше в двадцять читвертом году він помер, а я родилася в двадцять сідьмім. А там мала була, а там... Ну... А тоді все ж було скрито: шо в книжках писали, шо знали, то і все.

Ну мама [моя] Ганна Гавриловна Пілюга була. Батько Іван Савєльович Пілюга був. Якого батька діти? Його батьків я вобше не знаю. Її не було, при нас її уже не було. Бо, видно, бабушка вже померла. А тоді вже дєдушка до нас прийшов. Це я вже знаю, як дєдушка в нас був. А бабушку я вобше не бачила, не знаю. І не знаю як її звали, не знаю нечого. Оцей дєдушка Савєлій. І як його по-батькові тоже не знаю. А маминих... Ну це ж Гавриловна, Анна Гавриловна, це батько Гаврик був. А як батька звали, чи той, по-батькові – тоже не знаю. І його маму тоже не знаю, бо вобше я її не бачила. Я й не знаю. Ото таке... А родичів в мами шоб була – Василь був один і Міша, брати – то вони погибли во время войни ше ж тоді. Ше в якім? Чи в читирнадцятом году, не знаю... Тоже за їх нічо не знаю. А так...

[Мамина дєвіча] не знаю... Вона Шляхова була. Ну Шляхова фамілія була. А як, як воно там дальше було. Я ж кажу, шо не було даже нікогда в жизні даже нихто шо ото – жили як ото... Жили як жили! І ніхто не питав: а де, чи бабушка там була, чи, чи де вона робила, чи там шо – никогда не було. І ми не знаємо. Осьо ж, зараз, я вже знаю, чи чуствую, шо і газетах пишуть, шо як родають, ці ж, шукають свій род, і хто раньше був, хто все... А раньше цього якось не було... Раньше не було такого, шоб це... Може, хто і був, хто і знав це той... І бабушки були. Ну а в нас, чого в нас не було, бо в нас получилося так, шо мама довго заміж не виходила, бо то ж дічиною була, та плигнула із гарби, і ногу тож покалічила. Лежала в больниці шесть год. О. А батько був женатий на первой жінкі. І з первой жінкой жив двадцять год. І дітей не було, у їх. А тоді жінка ця померла, його, а мама уже ж дома була, ну вже, считай, інвалід пошти була, о. А жили по-сусєдскі. А оце, оцього Андрєя Кочерженка, шо оце ви були... Це його бабушка вже була замужом за батьком за моїм. А жили ж... А мама жила де Карпові оце живуть. Отак, навскоси.

Ну батько тоді ж маму взяв уже ж... Бо батько був восмідєсятого году, а мама дєвяносто третього. На тринадцять год мама менша була за його. І то у мами це я і брат. А батьки уже ж у нас старі були. І так ми нічого... У нас уже бабушок не було, і ми вже не знаєм. І от через це ми нічо не знаєм, о, отако. Шо в мене були... Це ж у батькова сестра була, і в неї діти були, вже ж взрослі були, і все, і ми їх даже ні разу й не бачили. Хто вони, які вони – бо вони уже ж, вони були взрослі, як ми появилися. Було таке, шо даже і не бачили. Їх уже і на світі не було, немає. Ми їх так і не знаєм, і не бачили. Оце того шо ми появилися уже в старих батьках. Ой... То й таке...

Савенко Катерина Матвіївна, 1929 року народження, с. Привільне Баштанського району Миколаївської області

Да, було в мене два батька: батько рідний, і батько нерідний. Це... якась така буде плутанина. А так, а то я більше з матір'ю була. Батько нас бросив, ше я маленькою була, от. І так із мамкою вдвох, із матір'ю жили. Мама, тьотя, мамина сестра. Вони тут жили, тута бабушка жила, і ми, мама тут ета той... Родилася і тут жила, і тьотя, одна й друга. Ну, і я тут. І так я, так і на старості я осталася у цьому домі.

[Мама] Варвара Лєонтівна. Рябова Варвара Лєонтівна. Вона була народжена тисячу девятсот читвертого року. А, мій, мій батько? От я, в мене їх два було: рідного я не знаю, а не рідний, шо я із ним жила, трохи... Ну як: з тридцять пятого году, з девятсот тридцять пятого, і по сорок... сорок шестий. Да. По сорок шестий рік. Це ми, як то кажуть, були вмісті. А вже в сорок шистім батько там проштрафився, за зерно, за той, за колоски, тоді судили, от, і він проштрафився, велику шкоду зробив, і його посадили. Посадили, і він... Посадили на сім років, і він, як звідти їх вивезли, і сказав, шо я більше сюди не вернусь. А матері сказав, моєй, каже: “Як хоч, я напишу, шоб ти приїхала”. А вона каже: “Нє, нікуди я більше з тобою не поїду”. І так ми з мамкою із сорок шостого... сорок сьомого... із сорок шостого, і сорок сідьмий, і сорок восьмий, і сорок дев’ятий – це я прийшла вже сюди до

[1] Опитування провів Пашненко О. (4 серпня 2008 р.). Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт Молдавська Т.

бабушки, ми жили в Новополтавкі, а тоді вже мама сюди перейшла, от. А я була у сорок шистім – брали нас у завод работать. У сорок шестім, в марті місяці...

Ну я там була в ФЗО, брали на полгода. Ну ми по три місяці побули так як, непрактично, а три місяці... Ми так, вчилися. А три місяці ми вже на практиці були. Робили ми на катучих парових кранах. Ми були помошниками, а старші нас були ж машиністами. Ну це у Ніколаєві, в заводі "Андре Мартін". Тоді він назився "Андре Мартін". А щас от, я не знаю, чи він називається "Чорне море", чи "Океан"? За щас я не можу сказать. Добре не знаю. А знаю, шо він був після "Андре Марті" імені Носенка. Там робив на паравозі старик, Носенко. Я фамилія знаю, ім'я не знаю. І він із маладих літ, ну, хлопцем, пішов у завод робить, тіки йому понравився паравози. І він так ото то на катушках, то на паравозах. І так він усю… Ну, він і на війні був, із війни прийшов, і опять він робив у тому заводі, на паравозах. І так, шо він багато років проробив, там, у цім заводі, і коли він помер, його іменем назвали цей завод. Ну а після того його вже пєрєймєнували в "Чорне море". А після "Чорне море" я не знаю – "Океан" – чи це він, чи не він?

А шо ми... Шо ми їли? Ми їли тоді як, нам давали каждий день кілограм хліба. О. Давали нам на місяць літру масла. Кіло сахарю. На місяць! Карточєк не було. Перві місяця, це у сорок шестім, до нового году, до січня, місяця. Із січня місяця появилися в сорок сідьмим карточки. Ну тоді вже в нас карточки були, і заробляли, шось нам потроху грошей давали. Я вже не помню: триста, читириста рублів? О. Ну воно вроді дорого було, тоді була на базарі баночка кукурузної муки, півлітрова баночка кукурузної муки – сто рублів. Так шо я могла, якшо я получила читириста рублів – читирі баночки я тіко могла купить собі. А хліба я не могла, бо ми... Як вам сказать? Каждий день у свойому цеху получали по кілограму хліба. Буханка хліба нам була каждий день. Шо ми робили, з нас вищітували, а остальне, шо там оставалось – то там ото вроді так давали. Ну я побула сорок шестий, сорок сідьмий рік, і сорок восьмий. Тоді вже ми трошки більше стали зароблять, та стали давать. Уже карточок не було. Ми вже жили на свої ті гроші.

Ну як город. Ми робили у три смєни. О, і перва смєна з восьми до восьми, і друга смєна з восьми і до часу там чи до двох, а тоді вже оп'ять до восьми третя смєна ше. Було як ми у первій смєні, то це ми могли із грішми пройти по городу. А як получили гроші і були во вторій смєні. Ідем у час, у два часа. Нас перестрівали, нас обібрали, обібравали. Ну, то хлопці такі, як – чи їсти хотіли, чи може їм те, вони могли це робить. І це у сорок восьмім годі, шостого, те, ноября, це, листопада, під празник... Пятого. Получили ми зарплату, йшли у час ночі додому, із завода, на Сухий Фонтан. Жили ми на Сухому Фонтані. І нас хлопці перестріли, і позабирали гроші. Ну, забрали гроші, шостого утром зібрали я своє збіжжя – там у мене трошки було, то платтячко, то чулка, то

майка, то те, то се – ну, вузольчік свій. Та й, кажу, мабуть, будем їхать додому. Ну а чим же їхать? Зарплату получили, зарплату забрали, от і рішили так, і поїхали. А поїхали "зайцем". Тоді вагони були ці, скотні, возили. І ми ото у вагончик учотирьох залізли, по куточках там попритулювались. А вже темно було. А в те врем'я люди ше робили в Новополтавкі в нас отут, той... Ну, із тіх, хто понад путями села, із тіх сел їздили в завод работать. І специально поїзд був, шо возив рабочих. І туда, і назад. От. Ну це ж ми тоже туди попритулювалися, от, з робочими. Ну а робочі ж нас уже ж не могли по... Бо люди ж.

Ми на Новополтавку приїхали, відтіля ми пішки прийшли додому. І як прийшла в сорок восьмому годі я додому, у сорок той... Туфлі мої порвалися, я прийшла босяком, о. Постукала тут до своїх пішки, це ж мамка була тут у бабушки. Постукала, мене той... Я як вилізла на піч – і спала до обід. Я прийшла у читирі часа, а то може і пізніше. А тоді вже, як проспалася, як ото встала, там привела себе в порядок. Ну і поснідали. Чи пообідали, я і стала казать: "Я никуди не піду". – "Тебе – каже – будуть судить", – мої рідні. Кажу: "Хай судять. Буду – кажу – сидіть". О. Ну, раз я той... І я, оце сорок вісьмий був, в ноябрі це я ушла оттуда, і у сорок дев'ятім годі, у марті місяці, двадцять шостого году, за ті читирі місяці – там січень, лютий, березень. Квітень – приходило із заводу [відношення] сюди. А я була на фамилії рідного батька. Ні, там, на заводі, я була [не]рідного батька на фамилії – Бутенко Катерина Матвіївна. Сюди я приїхала – мене тут знають як Івановна. Бо батько мій був Іван. Він був, як то кажуть, строїтєлєм... Ну, хати строїв. Так шо його багато знали. Та й мене, через того і мене знали. Да.

Ну, а сюди я приїхала, пішла в сільсовєт і записалася [Догіна] Катерина Івановна. Так. Приходе відношення з завода – шукають Бутенко Катерина Матвєєвна. Нема. А мати тоже на нерідного батька, Бутенко Варвара Леонтіївна, девятсот читвертого году. А то двадцять дев'ятого. А я двадцять дев'ятого. А то двадцять дев'ятого году. Три відношення приходило! Потім читверте ше прийшло. Двадцять шостого марта визивають мене у сільський совєт. Визиває мене той секретарь. А той секретарь уже знав, шо вони шукають – ну хто у нас може буть Бутенко Катерина Матвєєвна? Ну і це ж вони... А ми жили в центрі, батька усі цього, мого нерідного, знали, от. І так цей дядько Васька [нерозбірливо] мене виказав. Видав. І це він, я була на роботі там, а напротів кантора, напротів сільського совєта була кантора. А ми під кантору приходили на роботу, дівчата. О, і він побачив, і гукають мене – ти така й така? Кажу – да, я ж не відказуюсь, чо я буду відказувать? Да, кажу, так і так. "Ти була?" – "Була". – "Ну от, ти знаєш шо, єслі в тебе єсть митрики, значить – каже – тебе не заберуть. А єслі так – то так тебе заберуть". Ну, кажу, заберуть то й заберуть! Де робить – то робить. Отак. Я така, бо я любила роботу степ. Більше в степу роботу. Це мені вже було, у сорок дев'ятім годі, щітайте, двадцять дев'ятого ж, мені було двадцять років.

І шо – і судили. Забрали, і пока додому прийшла – прийшов міліціонер. За мною! [Сміється]. Ну шо, прийшла, плачу. А шо плач дасть – нічо не дасть. Забрали мене, судили. Дали мені читирі місяці, о. І ми за Ніколаєвом. Отам совхоз Новопетровка, о. Там два совхоза, а тоді там третій, Новопетровка, там лагєрь був. І то, і нас туди, у лагєрь. Я, і дєвочка та, шо нас тут умісті судили, і вмісті ми в тюрьмі були, і вмісті ми прийшли, і в лагєрь попали. І так ми з нею читирі... Вона читирі місяці, і я. Вже вона... Ну шо, із завода поуходили, вона маляром работала, тоже ушла. Тоже ж, по такой самой причині. Обібрали, їсти немає чого – шо там сидіть? А в колхозі як не є, ми робили – нас кармили три рази в день. Так шо, можна було робить. Тут і кусок макухи давали, то й нічого. Ще баланду давали, то нічого, ще і три рази кормили. Ну, ми, чото я... Тошо я, мабуть, сільська, чи як – от не привикли, от город мені не понравився. От.

І я так у городі не осталася. Ну і спеціальність така – паровий катучий кран, мені кругом по тому, мені скрізь по заводі нада їздить. Ну це тіко воно підходе мужикам. Ну не дівчатам. Ну а нас, так як тоді брали, всі дівчата двадцять дев'ятий год, от шо магли помошниками робить. А помошником – вуголь носить, воду цідить, топки чистить. А шо нам – у сорок шистім годі мені було шіснадцять років. Ну, дівчук є дівчук. Як не є, двадцять дев'ятого году, я пережила галадовку, і двадцять дев'ятий, тридцятий, тридцять первий, тридцять другий, тридцять третій – ці ж годи тоже голод був. О. Ну все-таки, хоть я і мала була, ну нада було мене чимся кормить, хоть і мала була. Не скільки взрослу, як малу. О. Ну, була, так тепер кажут, худенька, ну наче при здоров'ї була трошки. Ну, то я отбула тюрьму ту, вийшла я з тюрьми. І все одно, я приїхала у ту, до себе в Привольне. Сказала, тільки буду в колхозі робить, більше ніде. І так я осталася я в калхозі, по сей день...

[Робила] на разних работах. А правда, пробила я шіснадцять років: три телятницею, три года, пробила. І тринадцять год свинаркою. А то робила на полєвих работах. Все врем'я. Це фізічка така робота була, вили, сапка, лопата. То таке.

[Дівчата в Миколаєві, шо робили], вони не з Привільного, нє. Одна була із Ярмоловки, Рая, це я її так знаю. Одна була Ніна, та шо я з нею все врем'я сиділа. Це, це шо я з нею сиділа. А з тими, шо ми приїхали із того, то да: одна привольнянська була, я була, це ярмоліська Рая була, о, читверта, і... і по-моєму, наче забула – хтось із хлопців ше був. Двоє хлопців, і от хтось, запамятувала. Це ми, ну пішки прийшли в Новополтавку. Так шо, тоді не було чим їхать, а пішки.

А чого [з батьками в город перехали]... Це діло було: батько нас цей нерідний, узяв у тридцять шостім році. Він жив тут у центрі. У нас. Його хата була. О. Ми жили у центрі, нас і більше знали. Одне, а друге шо у нас там у Сталіно – там колхоз Сталіна був, назився – того називаєм, і туди за Сталіно, під Галино – там були сади. І у батька було півгектара сада. О. Я була ці, тридцять шостий год, тридцять сьомий год, тридцять восьмий год – время, коли вже начинала спіть фрукта – я там ці пару місяців кочувала. І ночувала, й кочувала. Була там. І кицька у мене була, і теля було, і корова була. Мати з батьком туди приїжяли, о. А тоді... Це два годи, а тоді, а тоді корову продали, худобу продали, нічого – то я так вже там була. Ну оце... А тоді батько, і схотілось батькові в город. У його дядько був у городі. От. І схотілося йому у город. І вони... Продав він хату, і забрав мамку й мене, і в город уїхали. Уїхали в город...

Ну я там побула – я не можу там! От не можу, і все! От я шкодлива була. А шкодила спеціально, шоб мене до бабушки одправили. Оце, скіки там мені було, щітайте – сороковий год це мені було десять год. Десять – одинадцять, отак. А в школу тут ходила, до того, до війни – читирі класи кончила. Ну які тоді класи були? Тоді класи не такі були, як тепер. Тепер у первий клас іде – знає те, шо я в читвертом вчилася. Ну і всьо. І приїхала я сюди. Кажу, як ви хочте, і там ету... І приїхала я сюди, а вони тоді ж война началась, о, і во время войни уже ж не вчилися, о. Вони приїхали сюди, у... сорок первім, перед, перед осінню, якось отако. Приїхали сюди мати з батьком. Не понаравилось їм тут, у Привольній – поїхали у Галино. Там є село, ото Гаражино. Галино... А батька там, він сапожником робив, в сапожний робив – дядько там один виїхали. Ну й поїхали, там він із ним зустрівся, той дядько сказав – оставайся в нас, нам сапожник нада, і будеш той... І так ми там прожили п'ять років, поки нас не освободили.

Освободили, батька забрали у армію, о, а ми ше, ше були там. А тоді батько прийшов у сорок пятім з армії – нада і то... Хата вже розвалилася, їсти тоже не було у ті годи, шо харашо. Він... У його в Новополтавкі люди були знакомі. От. І він туди, переїхали ми туди. Там була хата, знайшов таку хату. Ну, ми туди переїхали. О. І тот... Приїхали туди, там ми побули, трохи, і там мене забрали звідти у завод, о. А батька – він там узяв усадьбу собі, думав якусь хатинку построїть там. І город це ж там був. Ну усе. Було пітнадцять сотих, чи скільки там. О. І робив він там у одного дядька [фельшером]. Ну, фельшер, а йому нада був помошник, конячка, шоб ухаживать. І він у цього отож із тей конячкою. Ну він шкоду робив, конячку пускав пасти, а собі те, колоски різав. В те врем'я за кілограм колосків давали год. А він... Ну й нарізав би там два кіла, чи три. Ну й хватило б, їх двоє. І каза в них була, молочко в їх було. І можна ж було... І сам сапожник: тому те зробе, тому те зробе, тому те, жить можна. Ну, жадность, чи шо, повела його на таке діло. І він накосив мішок. Каласків. А такий був непривітливий. От він із сусідами не міг жить так. Був непривітливий. І люди заявили. А жив, вже з тої хати перейшли, жив на той усадьбє – був там погріб. І він із погріба... Накрив його отаку, оту яму... Там ямою було. А він якось пообрубував, накрив – і зробив собі там хатинку. О. І став вони на тій усадьбі з мамкою жили. О. А я ж була ж у городі. О.

Тоді ж отож його посадили – ну, сусіди заявили – його забрали на той, на суд, і присудили йому сім років. І він звідти із той... із Ніколаєва, був у Ніколаєві, і вихав, вивозили їх, де-то вивозили. А де – я от не знаю. От. І мати, мамка була коло його. Ну він казав, шо "я сюди більше не приїду." Ну сюди, в Привольну, і вобщє в, у Привольнянський район! Це був Привольнянський район. [Нерозбірливо]. "А я напишу, напишу у якому – ти приїдеш до мене?" – до матері. Мати каже: "Нє". Бо він любив дуже пить. І пить, і такий був сварливий, ну, скандальний. Все він, шось та до чогось треба причепиться. Ну як п'яний. О. І так ето, мамка сказала, шо "нє, я не поїду, тут останусь", і тоді вона звідтіля як його вже вивезли із Ніколаєва, вона тоді приїхала. Ту усадьбу... Не знаю, шо вона там, людям кому там продала ту землю, от. Ну хто, хто-то купив її. От. А оце ми переїхали туди до бабушки, тут мама її жила. Це вже моя бабушка, її мама. Вона тут же до матері переїхала, тут же мамина сестра була. І всі вона тут кочували.

А дід, дєдушка був у мене, дєдушка був у мене з Расеї. З Расеї. А бабушка була із Полтави. Село Золотоноші, це я щас там помню, вона звідти була. О. То дєдушка помер ше при німцях. При німцях помер. Він тищу восімсот сємідісятого году, дєдушка. Бабушка була тищу восімсот шиїсят восьмого году. [Бабушку звали] е-е-е-е... Паша. Ну, Парасковья. Парасков'я Арсєнт'ївна. А от фамілії я не знаю. А дєдушку звали Лєонтій. А от побатькові не знаю. Ну я їх так-то пам'ятаю, ну як? Ну, дєдушку й бабушку. Ну от фамілію дєдушкину – дєдушкіна фамілія Рябов – ну, Лєонтій. А от по-батькові не знаю... От чо-то не знала. А бабушку чо-то я запам'ятала, більше. Парасков'я Арсєнт'їна. А фамілію не знаю... Така вже, по дєдушкіній фамілії.

А бабушки государство, чи як? У бабушки? Ну вона ж сама із Полтави, і вона сюди приїхала в сімнадцять років. Їй було сімнадцять років. Ну от за це не скажу. Тільки за шо можу сказать: вони цю хату строїли – дєдушка і бабушка. Так? І в їх уже було четверо дітей. Строїли цю хату у тисячу дєвятсот десятім році. Мамі... Тьоті одній було, вона з девятсотого году. Друга тьотя була дєвятсот второго году – оце тисячу дєвятсот второго году. Мама моя тисячу двятсот читвертотого году. І ше був у мами брат, Фєдя – той тисячу девятсот шостого був. І це вони, з десятого году, так починали. В земляночка... Ото [нерозбірливо] де дорога? Там у те время земляночка була, одна. А туди трошки вище. Де [РЕС] ото построїний – було кладбіщє. А, немає, то там уже ото РЕС построївся, [РЕС] захватив, от. Так шо уже у нас тут і кладбише перейшло. О. Ну і це ж вони із тисячу... щітайте, тут усі... Бо мамі... Тут построїлися, в ті гада – девятсот третій там, девятсот читвертий, девятсот третій, от – в ті годи, шо почали строїться, оцю хатку, жили у землянкє, з [девятсотого] году, а почали цю хатку строїть. То вони таку маленьку її годами строїли.

Ну в ті годи шо? [підвозу] ніякого немає, а тут ось каменоломні були. Отута унизу, кажуть, були... Це щас воно позаростало, розсадилися. А тут були камєноломні, можна було... Даже у мене в [нерозбірливо] у мене заборчики, заборчики із того камня, шо вони тута шукали, й носили, носили. І сюди єсть заборчик, і сюди єсть заборчик, і хати так вони построїли. Тута був заборчик, ну розвалялися. О. То вони, я ж кажу, почали строїться, хату, усі гуртом. Ну як: бабушка, і дєдушка, а шо там. Як шесть год було, як було шесть год тому той, мамі моїй було, вона читвертого году, шо там їй було? От. Вони [нерозбірливо]. Ну це ж мама... Тьотя девятсотого, одна, а друга девятсот второго... [Звали] тіток? Одна Єфросінія, друга Парасков'я. Я знаю. А мама підростала, а братік був восьмого году. І це вони у десятім годі тільки почали строїть цю хату. А жили в тій земляночкі. Це де дорога, там земляночка. Отуди, о... І жили в тій землянкі, а тут оце вони строїлись. Так тут діти носили, тоже вже, бо це мамка казала – носила пеленою плиточки. [Нерозбірливо]. І так тепер та хата, з девятсот десятого году, так вона й стоїть. Правда, її як пристроїли: по вікна, розваляли, і ото тама вона потріскана була, і її... От вікон і вгору, камнєм приклали. І верх поставили. А поставили це у тисяча дєвятсот шистидісятом гаду.

А які, які обряди, [як хату строїли]?...

Невідома: Здрасті. Пошта, да?

Катерина Матвіївна: Нє, нє.

Невідома: А я думала пошта.

Катерина Матвіївна: Ну як обряди: сходились сусіди. Построїли цю хату... І построїли оту крайню. Оце там бабуня, ця, так сказать. Ця крайня. Построїли хату. А це вже посірьодкі построїна була вже опосля. Уже це вже було построїно, от, а це та... І строїли саманні тоді хати. Із саману. Ліпили саломой і глей. І такі були форми, і у форми накладали, утаптували, а тоді вибірали, ставили, сушили, от. А тоді строїли хати. Хто так – ці і ті – одна хата тоже була там построїна –то ті, і ще куток ото там, там тоже було ото трошки... То приходили помагали. Тоді помагали, гуртом. Тоді не платили, ничого, гуртом приходили, стелю нада було накласти, накладали. Мазать нада було, нада – приходили люди помагать. Було тако [нерозбірливо]. Не було чим верх построїть. А то таку з [покату] ліпили... Шоб [нерозбірливо]. І тута така глина була, каменяка називається, глина, а шо там, там камушки біленькі – і то, і сама вона така клейкувата... Ну, камушки, і її потім – вона от глейкувата. І це із нею... Конський памєт брали. Каровячий памят, в кого карови були, от.

Невідома: Ти будеш дома?

Катерина Матвіївна: Да.

Невідома: Піду в магазін позаглядую.

Катерина Матвіївна: Угу. От. Та ото так місили, та й мазали. Хати мазали, зверху мазали. От. А тоді, вже як трошки розжилися, наші, та в

шисти... тисячу девятсот шистидисятім годі це вже поставили верх. І так він остався… Тьотю я догляділа. Та, бабушка померла. Тьотя померла тут. І друга тьотя померла, я догляділа її, о. І осталася мені ця хата. І я в своїх старчєскіх годах, пішла я уже на пєнсію – я вже не можу її обрядить так, як треба... Бо не було за шо...

[Якісь пристройки] нє. Нє, нє. А тоді, як мамка... То... Мамка тут жила. А тоді, як я ото прийшла із того... Ни з города... Да. Ни з города... Да, у сорок дев'ятім годі. Ми построїли там землянку на тій вулиці, калхоз построїв. Стіни тільки. А друга ми вже шукали. А ті, [коржі], ми вже шукали самі. Самі. Ну, находили: там дрючок, там палку, там те, там те... То укрили ту земляночку. А тоді я вже сп'ялася трошки на ноги, тоже трошки вже стало... У калхозі робила... Як прийшла вже із того, з тюрми. О. І в калхозі уже робила, трошки патрошку та робила, получила... Давали шось копійки нам, там кой-які, авансіровала я, оце все складала. І те... І купила хату тут. Де це ось бабушка живе...Туди крайню... А там старенька хата ця була.

А тоді пішла отож на постоянну роботу. Стали уже ж трошки жить веселіше. От. Я купила домік за три тисячі. Сина в армію випроводила, сина з армії дождалася, женила. Йому то все осталося, він іде, моє чадо, кормілєць мій, погляді на його. Кормілєць... Дивилась... О, та й і то...

Син: Добрий дєнь!

Катерина Матвіївна: Та! Це хтозна зовсім звідкіля хлопчик. А от скажи, звідки ви приїжали? Аж із Запоріжжя?А шо ви цево той, для чого це? Ну та, знаєте..

Син: А всьо-такі – ви ізвініте, что я говорю по-русски. Я прекрасно понімаю українский язік... І вмію говорити, але...

[Запис призупинено].

[За голод], за це я вам не можу сказать. Ми у галадовку, по-мойму, у тридцять третім... То єсть, у тридцять вторім гаду, це ми виїхали, ізвідтіля, ізвідсіля, в [Сибір].

Син: Ма! Ма! Пусти чоловіка, пускай [нерозбірливо] пару мінут!

Катерина Матвіївна: Він піде собі десь у другий край шукать... Де ти, на квартірі десь?

Війна почалася, я була тут, в Привольній. Я була в Привольній. І як привезли мене з города, привезли мене з города – кажу: "Везіть мене аж до баби." І так я у бабушки, во время войни у бабушки... Це... І в селі, як наші одступали, німці наступали, і то, в нас на гароді, наші хлопці, которі, їм по сімнадцять, по восімнадцять... По сімнадцять, по восімнадцять той, год було. І їх четверо побили. І ми їх, в нас отамо, де кусти хрону... Посірьодочкі. Та там було дві абрикосини. Абрикоси. Туди тож сад був, це тут – абрикоси, груша тама була. О. І ми їх під грушами поховали. Четверо хлопців. А вже як війна кончилась – тоді їх забрали... А забирав наш сільський совєт же ж, на памятники, у

памятники. От. А тоді, їх зразу забрали сюди до школи – ото двухетажка то. То там колись школа була. Школа, й піп колись там жив. А тоді школа, і їх туди в школу їх туди забрали. А тоді построїли в нас другі ото пам'ятники. Ото там жінка, і солдат стоїть. От. І їх тоді звідціля забрали, і туди.

Нє, не було [у хаті німців]. У нас оно погріб. Ото дерево лежить, ото так... Коло погрібу. Ото так пройшли наші, наші ухадили. Одступали, а німці... Та! Воно так, на то... О. А німці, тута стояв, якийсь німець машиною. Ну він не шафьор був – шафьор у його був – а він був у машині. Ну видно якийся начальник, чи... Ну сюди приходив – сюди, до нас – помню один. Він приходив сюди, і говорив чисто українською мовою! Чистою!.. Акцент такий, немає, шоб у його де-то якась зачепка була. Чисто українською мовою!

Син: І не було нємецкого акцента?

Катерина Матвіївна: Не було! Нє-нє-нє-нє! Чисто український! Він так [со мною] балакав... Ну як? В нього таке відношення було, як будто-то би він не німець. Понімаєте? І я от, разів скіко, після того, задумувалася, та й тепер іногда і згадаю – той думає: то він, навєрно, наш був. Видно він не, не був настоящий німець. Ну так, про шо [говорив]? Просто приходив сюди...

Син: Ну так серед нємцов тоже були люди!

Катерина Матвіївна: Да! Просто так балакав. От такого ничого не було, шоб там за шось розпитував... Чи там мого шось дать, чи шось узять... Цього, цього не було. Просто прийшов, пабув – вони тут машиною стаяли трохи, о – і, і все. А, а уже як то – німці, німці адступали, то тоді вже. У погрібі наші сиділи – тьотка, і я, у погрібі не сиділи, тамо за цей хату, де оце бабушка живе, шо я вам кажу. Там були віса, здорові, важили сіно. Сєно, віса здорові були. Для важиння. Ну, сіно важили, камінь важили, і все так, о. І ми під тими вісами: я і тьотка Пашка. А бабушка і той, із дєдом, і тьотка Федоська, ни то, і то, мамка – сиділи тута, ни хто... У погрібі, ни хотіли з нами нікуди йти. А я з тьоткой Пашкой путішествувала. З одного погріба та в другий погріб. От. І ночували там. Ну це все як, як лєтнє время вже, це було вже в іюні, почалось – як лєтнє время було, о. Та ото, та ото так ми і той, переживали.

А німці як отступали, та тоді вигнали наших із того, із погріба. А ми там були. О. Та бабушка розказувала, шо німець орав "виходь, бо бомбу, бомбу – ну, гранату – кину." Вони мусили вийти. Вийшли, а шо ж: він їх з погріба, поглядів – а там же ж у погріба немає ничого. Він же ж считав, може там хтось ховався, абошо. І так ушов. І не було такої перестрілки, як наші отступали – то була перестрілка. А як німці тікали – перестрілки не було.

Ну тута – Ой, Боже! – тута було!.. Біда була. Там ну я міжду їми там нігде не була, я нічого не можу сказать, бо я ничо не бачила. Я ни, ни ходила. Я все врем'я була дома. От, шо?.. Ну як? Раз приводили осюди двоє нашіх розстрілювать. Не нашіх, українців, а євреїв. [Вони тут] не жили, а їх сюди привозили на работу. А тут... Як сказать... Тут оце де школа – тут камєндант ше

жив. Чи їхнє.. Ну як... Чи їхнє начальство... Їхнє начальство. Німецьке. О. А євреєв сюди багато прислали, і плєнних. От. Там у Сталіно плєнних багато було. От. Там у "Карло", по оціх, де карови то стояли, по тіх карпусах, де не було, по корпусах плєнні були, це так розказували... І тут у нас двоє. Разстрелювали. Так один намірився, і німця вдарив лопаткою. Отут жорства, а вони заставили, шоб вони на себе яму викопали, от, і шоб їх розстрілять. От. І вони, бєднєньки, тута рили-рили, а нємєць стояв ото гави-гави, гави-гави, і з пісталєтом тими, з пісталєтом. І він з пісталєтом тими, з пісталєтом, і тут такі лопатки, і він як рубонув, і оцево всьо, голову, напополам йому все перерубав. Ну не знаю, яким образом, ну вобщєм тут їх побили, і тут їх зарили. От. А тоді, як наші пришли, то їх забрали. Відціля. Да.

Ну молодь забирали, ну я той, я не попала. Ми жили тоді в Галині, там забрали двадцять сьомий год, а батько мене записав двадцять восьмого году. А чо... А я двадцять дев'ятого. А чо записав двадцять восьмого: там тоді мололи хліба, на десятки, роз... Порозділяли там вулиці. І у каждой десятки – хто двадцять восьмого году – могли ізмолоть ше двадцять кілограм пшениці. А вже як я двадцять дев'ятого – уже я їсти не хочу, тоді уже не магли малоть. Не двадцять кілограм, а тіко десять кілограм. То батько мене записав двадцять восьмого году, а на дверях етікєтка була – яка сім'я.

Син: Саша, ізвіні, пожалуста. Це діктофон в тібє? Ти пішеш? Ну вот і харашо.

Катерина Матвіївна: Це пише, шо я розказую? [Сміється].

Син: [Ну он же не запомніт так! Не запомніт!].

Катерина Матвіївна: А як, а як я шось нескладно сказала?!

Син: Я слушаю, самоє, і он дєржит, самоє. І я сматрю-сматрю. [Нерозбірливо].

Катерина Матвіївна: Да!

Син: Ізвіні, пожалуста. Больше нє буду! Пожалуйста.

Катерина Матвіївна: Тай... Тайну висказав! [Сміється]. Ну яка [сім'я там було написано]: батька, мати, і, і діти. Це на те написали, хто, і по цьому... А дакументів в мене, в нас нияких не було. В нас пагаріли дакумєнти. Хоть вони й були, ну їх попалили. В батька ніяких ни було, ни, ни в матері... [Попалили] самі! Покидали, попалили, шоб знать, шо нема, шо... І мене покидав... І в мене ніяких документів не було. Це уже як ми сюди приїхали, уже після війни, уже сюди приїхали, та тут уже, повторні оті... Людей скликали... Хто знав мене, знав мамку... От. І люди помогли, нам подоставать документи. Ну, ці, митрики, а тоді ж уже паспорта [дали]. І так далі, й далі...

[До Германії забирали] двадцять... Забирали двадцять п'ятий год, у армії. Це, щітай, у сорок вторім годі, іти, це йому було шіснадцять... Нє. Двадцять п'ятий не брали. Двадцять читвертий. Пішов у армію. Я так думаю. А двадцять п'ятий да, брали у ту, у Германію. Двадцять п'ятий, двадцять

шостий, двадцять сьомий. Брали у Германію. І якраз двадцять восьмий, ше, ше якби год – уже б тоді і мене забрали б. А так якраз наші пришли. Я у Германію не попала.

[Зі знайомих] там, були! Ну були. І хлопці були, і дівчата були. [Що вони там робили], я вже позабувала... А от нащьот нє... Один, я знаю, з хлопців двадцять сьомого году втік. Він, коли він прийшов, додому, він місяць блукав у Чорнім лісу. Місяць, блукав.

Син: [Нерозбірливо] а де це Чорнй ліс?

Катерина Матвіївна: А я знаю, де везли їх по Германії, і вони десь там доску вирвали, і стрибали у ту дирку, і в лісі були! Потім у лісі розійшлися. Шось їх там двоє чи троє втікло. От. І вони не смогли, чи на їх напали, та вони розбіглися, і тоді не змогли зустріться. От. І він сам оставсь ото, і як прийшов, то розказував, шо блукав місяць по лісу. Як з лісу вже вибрався, там уже тоді міжду люди. І тут де пішли йшов, а десь хтось підвезли. А то більше пішки. І ходив просив в людей, люди давали їсти, так він пришов додому. А наші пришли, забрали його в армію, на фронт! [Після того, як втік], ну да. Уже на... Німці, німці ж одігнали, а наші, якраз, як нас, їхні, як наші, німців... Ну, вигнали німців, німці втікли, а наші, наші пришли. От. І тоді наші як уходили, і заразом забірали з собою в армію. І його тоді забрали в армію.

[Поліцаї у селі], е... Не було. Не було, шоб наші, чи галинські, хтось був у поліцаїв...

Син: А привольнянські були?

Катерина Матвіївна: Я не, я не знаю, туди я...

Син: [Нерозбірливо]?

Катерина Матвіївна: Він нє, він там не був! Він був... Він у Леніно був!

Син: У Леніно?

Катерина Матвіївна: Він у Леніно. Він, оцей, там не був.

[Як війна закінчилась], ну пам'ятаю, це ж ми були на степу, сапали... Це ж війна закінчилася, дев'ятого мая ми уже кукурузу сапали. На, на степу. Радості було! Побросали все чисто. Обнімалися, цілувалися, хто... А більше плакали, бо з війни чи прийшов, чи живий, чи не живий? Це було. І в село ми пришли, в той день, ми, на степу ми не робили. А тоді вже пішли робить...

[Повернулося багато], ну в нас да, той... Ну, як сказать? Це ж уже діло було давно, і я позабувалася. Ну знаю, шо поприходили, із той, із війни. Поприходили, а такі шо і не поприходили.

[Колгосп відбудовували] канєшно, довго! Аякже. А врожаї тоді хароші які були! А шо ж ми сіяли? Ми весною сіяли – якийсь лашонок, тягне дві барани, по... похавали із осені [нерозбірливо]. Тягнуть, пошкребли тими боронами, й посіяли, дажді проходили, от. А таді ше тягали доску, шоб воно ж загребло. Трошки. О. Так шо урожай був. Урожаї були. Ізбірали. Касили тими, лобогрійками. Я з лобогрійки скидала. А це шо таке?

Син: Ти не знаєш?

Катерина Матвіївна: Ага, він не знає, не знає. Це даже і [батько]... Ми так... [нерозбірливо].

Син: Розкажи йому.

Катерина Матвіївна: Касарка була. Мотовило таке, як у камбайні. З матавило. То попервах. Так? А тіко ж воно ну каротше, ну скіко – ну два метра, воно може було. На два метра. Внизу каса. І ту... На двох кальосиках. Так? О. І пару тіх, бичків заправляли, запрягали, і туди... А як не бички, то пару коров. От. І то одна баба іде із тими, з каровами, каров тягне. Я сидю на цей же ж, лобогрійки, вона як називається... От вилки трийчаки такі. Тричаки. Вилки, трийчаки. І це цими вилками я, колос, і салома падає, там, на палатно. От. А я вилками раз, другий раз, я третій раз загрібаю, скидаю сноп. Отаки сноп – стебло, і каласок отакий. А ззаду дівчата ідуть, і ці снопи в'яжуть. В'яжуть,складають у копи. О. А лобогрєйка тошо мені ж нада вніматільно, скіко, скіко мені? Чотирнадцять год було? О. Я це, я це запам'ятала. Мені давали тоді, у селі було, шось чи десять, чи п'ятнадцять овечок осталося, німці не той, не... Та малако давали. Півлітра малака, і пригоршу вишень. І... Вже ж касили ми – й баланду варили. Баланду. Така рідка каша. Ну пшенишна! Пшениця потерта на крупу, от, і таку кашу. Ну по-нашому вона була баланда. Ну ми ту баланду їли три рази в день. І кусок макухи було давали. Такий во. Хто з касарьки скидають. А тім і баланда була, а тіко молока їм не давали. Вишні давали, от, макуху давали, а малака не давали. Ну там десять чи п'ятнадцять овечок – шо там того малака? Такі, шо хто на такій работі... Ну як? На важкій. А лобогрейка той... А той і самоскадка в нас була. Уже. Це на друге... У, у сорок читвертім, по-мойму... У сорок п'ятім кончилася война, да? У сорок п'ятім. А вже в сорок шостім у нас уже була самоскидка, самі такі. Три. Три, троє таких, як то кажуть, граблів було... Отак одне, і друге, і тако і третє. Оце і таково вони були. Кажді граблі таково кладуть, на ту, на касу. А каса іскасює. І це поклала на касу – іскинула. Друга впала. Загребла, скинула. Третя впала. Загребла, іскинула. Це була самоскидка, називалось.

А трактори це у нас появилися це уже в сорок шестий це ше ми той... Сорок сідьмий. А точно я, дальше я не знаю, тошо ми із батьком виїхали у Новополтавку. Коли туди трактори появилися. І я так тоді ж той, завод як забрали мене, з завода я тоді уже сюди прийшла, тоді таке получилось...

[Шо готували] їсти? Ну оце шо, шо раніше? Я ж вам кажу, шо макуха була! Макуха не така. Як тепер є. Тоді макуха була із бубачок, із сємячок, із падсолнуха. Тіко із бубачок. Все на шеретовню пускали. Все та, лушпайки всі відлітали. А з тіх бубочек, їх прижарювали, от, і давали. І тоді пускали на той. Прижарювали, і робили той, макуху. І масло били. І макуху. Так макуха була із бубочок. Не із лушпайок, так як тепер осьо роблять. І всі сємена разні, і лушпайки, всі там, і все. Її їсти нільзя. А ми ж тоді макухою більше жили. Як дадуть отако кусок – ото цілий день її гризеш.

Син: Саша! Я хачу єщє сказать – ти може, відіш, што я переб'ю вас – маслобойка била калхозная, поначалу. У нас. Как токо вєтєрок оттуда... Маслабойка – он где вишка стоіт. Токо біл вєтєрок оттуда – такой запах! Макуха була нарозхват. Масло було нарозхват. Покуда она [згоріла]. А хтозна, як воно, [чого згоріла]! А я так... Подробності я нє знаю. Ну я думаю...

Катерина Матвіївна: Просто недогляд був. І так воно получилось. Так шеротовня була. Шеретували. І масло до того хароше було, і макуха була хароша. Усе шеретувать нада було.

Син: Це...

Катерина Матвіївна: А щас немає.

Син: [Нерозбірливо] шо вєчно. Прихаділось масло брать. Я прихаділ – ну, там знакомиє, рєбята є, всьо – і сємячок. Бубочок – немного. Там пригоршню – це всігда я мог узять. Ані всігда мне [разрешалі]. Так вкусниє какіє. Чо!

Катерина Матвіївна: Ну так... Та дома... Шо приходилося. Шо приходилося. [Хліб] нє! Не пекли. Тому шо...

Син: Пекли хлєб.

Катерина Матвіївна: Я знаю, када...

Син: Як спечуть...

Катерина Матвіївна: Ну це коли ми вже пекли!

Син: Ну дєтсво я своє помню, як спечуть...

Катерина Матвіївна: А, ну шо ж ти равняєш. Дєтсво, з піісят третього году, і він равняє!

Син: [Нерозбірливо] отака во! Саша, [нерозбірливо].

Катерина Матвіївна: Ну а шо, пекли то на цілу неділю... Нє, не одна!

Син: На цілу неділю! Хлєб мягінький!

Катерина Матвіївна: В нас сім'я була велика, то я пекла. Сєм буханок іспечу. От. І от неділі, от неділі, і до суботи.

Син: Даже Було...

Катерина Матвіївна: Сєм буханок. Ну, не такі, як той багато, ну такі буханочки були.

Син: [Нерозбірливо]. Було сам оце...

Катерина Матвіївна: Було то шо нада... Так тоді були сарта хароші. Мука хароша.

Син: Це була мая слабость – це шкурку отаково, це хлєб спькокся, шкурку собі. Це чи молока, чи... Моя бабушка – покайна, царство Нєбєсне їй – одризають. І це часночком, чи солічки, і шкурка... В двох руках держу, йолкі зєльониє! Мені було десь год сєм, восім, було. І то ж хлєб. Чесне слово, Саша. [В дитинстві їли] а што пріходілось! Што в сєльском хазяйстве вира-

щувалось, само, то всьо... Яку всігда. Не як січас. Канєшно, [нерозбірливо] я вже нє сільно. Почті, не сільно. А почєму? Кіслоє, кіслоє мнє нільзя. [Нерозбірливо]. Я могу сєбє позволіть. Даже от, Саша, откровенно говоря – самогон, водку п'ю. Каньяк п'ю. Вина креплєнниє п'ю. Сухоє віно – це моя слабость. Це моя слабость. Я нє могу. Кіслоє я нє могу. От. Мая мати – не дасть збрехать. Потому шо у меня повишеная кіслота.

Катерина Матвіївна: Пагано, шо не протівопоказане тобі алкоголь пить! [Раніше] пили. Пили. До, до всього перевароту – пили. Правда, в магазінах стояло вино вольно, ходили продавалось, і ходили бралось хто скільки хотів.

Син: Тада [стояв] піїсят копєєк стакан віна! Стоїв.

Катерина Матвіївна: Пітнадцять копійок, а не підісят. [Самі самогон не варили], нє, нє.

Син: Нє.

Катерина Матвіївна: Ми нє. Нихто не варив у те врем'я.

Син: Саша! Це редкость. Кагда хто...

Катерина Матвіївна: Та нихто, в те время нихто не варив. Ти при тих, оце як кажуть, при Совєтах, так? Ми жили харашо. У нас басинами вина було, басинами. У нас було осьо три калхоза в Привольній. В каждом калхозі була гародина й були сади. І гародина свая була. І винаградник. І разне те, разні дерев'я, сади. У нас отаково було цього всього їсти. Ну ми рабили каждий Божий день. Даже ось я за себе візьму. Я робила...

Із пастаянной работи я ушла, бо вже не знала, а пішла на разні работи. Даже в воскрєсєньє всігда работали! Даже в празник. Як нада сіять – ми у празники работали. Празники ми работали. І будень день... Дадуть отпуск – положено місяць, так – не беру той отпуск, беру компінсацію, о, а на роботу ходила. Тяжило було. Робота тяжола. Ну ми не галадували, і оце ми так як щас ми бєдствуєм – ми так не бєдствували. Я одна робила – одна робила...

Син: Ма!

Катерина Матвіївна: Сім'я в мене... Шо?

Син: Я не знаю. Казав чи нє, ну на [нерозбірливо] моя мати работала. Ана так: от ми жилі здєсь через хату. Привєз самосвал – тону, читирі, пять зєрна. Вона каже: "Більш не нада, в мене ше позапрошлогоднє єсть, в мішках стоїть". В мене є... [Нерозбірливо].

Катерина Матвіївна: Висипали...

Син: Висипали...

[Говорять одночасно, нерозбірливо].

Син: Кавуни... Шо в колхозі виращували!

Катерина Матвіївна: Пять чи шесть центнер. Балабура. І то привозили гародина... Привезли балабуру того – овощі всігда привозили міні. І зерно привозили, і мед давали. Поприносили, то самі ходили. А вино – не ходили, не брали, не давали мені гроші за те, шо я вино не забирала! Понімаєш? По

піїсят копійок авансіровали... І не давали міні зарплати, бо на ті піїсят копійок давали вино. Шось по двінадцять копійок літра. Та! По пять копійок, чи шо, літра. Нада було взять. Басинами стояли, басини! Повні басини...

Син: Отам, гдє вишка...

Катерина Матвіївна: Те!..

Син: Он отам, на том мєстє – там басина...

Катерина Матвіївна: Так, як ми жили, як ми жили все врем'я! О, ми жили. Тяжило работали. Тяжило. Ну ми не галадували. Ми не мали поняття, ми не мали понятія, шо поросьонок це должен, там у мене кирпичи, йолка, там під йолкою, там у мене сарайчик був. Примітівний, толлю обтой... Там двоє кабанів всігда викармлювали. Га? А тепер я можу? Я не можу в сараї, я, старуха, а я в сараї не можу держать десяток курей. Бо в мене їх витягнуть. У мене вєрандами – оце вєранди. Двома [нерозбірливо]. Двома скамєйками, і двоє гусей у куточку, гусята. Двоє гусей витягло. Адхилило той, край, вугол... Вугол. Проволокою. І витягало двоє [гусей]. Шо це за время тепер настало? Страшне тепер. [Ранше]. Та куди там!!! Ше ранше бабушка моя була – це ше до війни. До війни. В баби не закривалась хата, вона всігда спала...

Син: Саша! Я переб'ю, ма, ти ізвіні.

Катерина Матвіївна: От ти нам не перебивай!

Син: А я переб'ю. Три дня мотоцикл [нерозбірливо].

Катерина Матвіївна: Тоді не було такого воровства. Там понятія...

Син: При совєтской власті. Три дня лєжал! Полний бєнзіна... Ну, всьо! Як положено. Три дня лєжал. Ніхто нічєво не трогал.

Катерина Матвіївна: Та ніде ніхто нічого не трогав! Унас все надворі було. У нас курі...

Син: Аж покуда я сам нє взялса [нерозбірливо] погрузіл, і мнє прівєз домой.

Катерина Матвіївна: Кури зімували на, на дереві – ніхто ніколи нічо не взяв. Я на роботу ходила – сюди я перешла в восімдесят... Ше, ше у восімдесят первом... Первом гаду. Перешла я в цю хату – я закривала калідор – оце я калідор кажу, таке, як вєрандочка – на вірьовочку закрутила, двері, гвоздик – на вірьовочку закрутила, і пішла на роботу. А тепер? А тепер? Чого, чого це таке время тепер настало? Страшне. Га? Ничого... Особенно пінсіонери. Пинсионери, одинокі люди, нигде нихто нічо не може держать, бо в їх усе крадуть. Все забірають. І ніякіх немає прав до їх. От бачите, як тепер, як тепер все вольно получається. А тоді не було цього. Ше, ше до війни. Баба всігда на тому. Шоб корову не прозівать – всігда галавою на парог спала в сінях. Двері були пара... паразкриті. А тепер двері розкрий? Так хто там буде?

Син: Витягнуть і тебе.

Катерина Матвіївна: За ноги витягнуть.

[Празники] усі празнували. Усі старі свята празнували. Всі. Як немає у калхозі такий нагальний работи – там або сіять, або... Ну, ну десь така,

така работа, шо нада, тіко нада в той день її зробить. Так? От. То ми робили. А так вобщє всігда празнували і Різдво, і Нові годи – і Новий год старий, і Новий год новий, і... Ну і які є всі, і ту, і Тройцю, от, і, і... Ну й ці савєтскі всі празники – тоже, й ці празнували, й ті празнували.

Ну як Різдво празнували – ходили... Осьо бабка, в те врем'я жила, вона дєвкою була, як то кажуть, ну не дєвка, ну молодша ж за мене – ті ходили по улиці, співали, по улиці, па хатах. Паздравляли людей у тих, у хатах, із Різдвом. Хадили по хатах. А і вечерю носили. Хресники носили до хрьосних. А кумов'я до кумовєй. Носили. Всі обряди були так як тепер, такі і тоді обряди були.

А співали хто, хто, хто шо знав. Співали всі. Співали... Ми дівчатами... Ну як дівчатами? Та вже в мене й Сірьожка був, це я ше. Хадили ми туди у центер. І там маладьож, співали пісні. А тепер нигде ничо не пачуєш. А тогошо тоді шо – тільки радіво було, а тепер же в каждого тілівізор. Каждий все чісто баче. Тоді клуби були. Ми в кіно ходили. В воскресєньє можеш піти в кіно, на дєтскє, там по пять копійок, дєтске кіно. Потім взросле одне кіно. Потім взросле друге кіно. Там уже часов у той, у дєсять. Взросле друге кіно. У кіна ходили. В тєатри. А тепер нє. Там такий он Дом культури вистроїли – а шо. Він пустує. І танці були!

Син: А! Там було! По пєрвах, Саша.

Катерина Матвіївна: То як усе то... як... Празник який – нас у той, сазивають у клуб, і музика грає. І танці нам, і те, доклади роблють. От. Після того танцюєм, танцюєм, скільки зможем. От. В калхозах добавляли, то по сорок копійок авансіровали, давали нам то гроші. О. Прємії нам давали. Якось, якось тода считали, цінили людей. Цінили людей. А щас людей не цінять. Щас людей не цінять. А тоді цінили людей. Даже тоді считалися з людьми. Харашо.

[Танці були] ну всякі. І польку, й гопак. І кроков'як... [Вивчили] на вулиці! На вулиці! Самі! Під балалайку...

Син: Саша...

Катерина Матвіївна: Ото, на балалайку кренделили, а ми танцювали.

Син: Був прєдсідатєль колхоза Гросман – он баба Катя знає харашо...

Катерина Матвіївна: То в нас один-єдінственний був предсідатель..

Син: Оце предсідатєль калхоза...

Катерина Матвіївна: Ай, то точно був... бог. Га? Був добрий, привітливий...

Син: Накаже! Єслі винуват – накаже.

Катерина Матвіївна: Наказував.

[Говорять одночасно, нерозбірливо].

Катерина Матвіївна: Людям помагав. Немає чого – він тебе словом може уговорить. І словами може тобі доказать, і пообіщать. Ну єслі пообіщає – то він вже своє обіщане виполня. От. Були предсідателя після вайни – тоже добрі. А шо ми? Таківо дівчуки. От. Ну це, це тут було. Не там, у нас у Галині

такого не було. У тут у їх, у Привольной. Тут у те врем'я я не була із ними. Ну вони самі розказували, шо тут... Ну такі: я там, робила у степу, у двінадцять, у тринадцять год, а вони тута! Нада було вести у план пшеницю. Нада було вести у план кукурузу. Запрягали балагури – називаються такі повозки, великі, по сєм центнер, по восім, грузили... І валів запрягали, волів. Хто коней. А коней мало таки ж було. Ну й воли. Ану волами... Ага. А волами...

Син: Цоб, цабе...

Катерина Матвіївна: Онучик – ти мені онучик, двадцять три годи, бо моїм вже по читвертому десятку, внукам. От. Ану попробувай, поправляй, вісімнадцять кілометрів, волами проїхать? А вони ж... Ну, ну гусячі...

Син: Цоб-цабе.

Катерина Матвіївна: Гусячий ход. А, а їдуть. Їдуть. Вазили ж, от. Їде і спить. Пока туда доїде...

Син: Саша. Ну, на наше время – черепаш'я скорость.

Катерина Матвіївна: Да. У те врем'я – отаківо, до, до шіснадцяті год, шіснадцять год – дівчата і хлопці той, робили. Це тут. Я там була – у нас цього не було. Ми цього не робили. От на, на жнивах я була, я робила на жнивах. Один год. Це я робила, отож з лобогрєйки скидала. Попробувала – харашо, а дівчата снопи то, там в'язали, у купи складали. Так шо...

У те врем'я, у те врем'я був предсідатель...

Син: Умєр. Гросман умєр.

Катерина Матвіївна: Гросман, ну Гросман був воєнний, це ше він кали, Гросман приїхав. Я помню... У шисдисят читвертім, він у шисдисят читвертім помер – до шисдисят читвертого...

Син: Саша...

Катерина Матвіївна: ... году.

Син: Пускай бабушка – ви мене ізвініть – шо характєрно було – шо я помню його. Он нікада не повишав голоса. На подчиньонних.

Катерина Матвіївна: Він був єврей...

Син: Он всігда па харошему...

Катерина Матвіївна: І жінка єврейка. Да. Вона работала врачом.

Син: Он і наказивал...

Катерина Матвіївна: ... в больниці.

Син: Ну он...

Катерина Матвіївна: Золоті люди були. Золоті люди.

Син: А она сама, а она била врачом.

Катерина Матвіївна: Чо? Предсідатєль був і Кришталь. Він, Кришталь, змінив Гросмана. Кришталь, до Кришталя був...

Син: Сина його помню.

Катерина Матвіївна: Калінінів, Калінінів батько був, тоже хароший. Батько, предсідатілєм. Той було – їхать дівчатам, от дівчата мені розказу-

ють – їхать куди їм нада, оце, вести. А вони ж, бєдні, поморені, день робили, і це ж нада вечір нагрузить, і вести туди. Адвести. Дає кусочок їм, їй макухи, і дає їй сто грам того, масла. І... каров'єго. І дає лєпьошку таку. Яку-небуть... Тоді і в колхозі хліб пекли. І кусок хліба, це шоб вона... Дає їй на ніч, це шоб вона поїхала туди. Ну мені не доводилось, а дівчатам моїм так приходилось. Шоб вона... Ну, я за шо хочу сказать: шо предсідатєль був – цінив людей. Цінив. Ціни він не мог іскласти для їх.

Син: Да, Гросман...

Катерина Матвіївна: Гросман, ну та це Гросман. Це був Калінінів батько.

Син: А Гросман, а Гросман сказав: "Покуда я – покуда будєтє..."

Катерина Матвіївна: Ні, він казав: "Поки [жид] живий..."

Син: Він всьо...

Катерина Матвіївна: Жили ми рядом – ось де свинарник... Приїжяв отой... Ми з [нерозбірливо] степу були, з свинями, він приїжяв, о, та сидів так... "Це поки жид живий, поки ви – каже, – і той, і живете. І це вам – каже – буде добре. Пока на трудодні робите. А на грошову систему – каже – все, тоді вже в вас не буде харашо... Такого не буде. Бо все буде з грошей". І так воно й получилося...

Син: [Предсідатєлєй вибирали] люди.

Катерина Матвіївна: Ну чо люди! Нам їх присилали, а, а ми збори робили...

Син: Прєдлагалі.

Катерина Матвіївна: Да! Нам предлагали, а ми соглашалися.

Син: Нє насільно! Нє насільно!

Катерина Матвіївна: Нє!

Син: А прєдлагалі саме, что от, такого й такого чєловєка. Такая і такая єго біографія. То там закончіл інстітут, чи... Я вобщє говорю. Біографія. Согласни...

Катерина Матвіївна: А. да, і за, за моєї памяті, це я знаю, шо були, Калінінів батько, я все забуваю, як його той, фамілія. Калініна, Вовки, чи як його? Ну друга, шо ти робив у його?

Син: Хто?

Катерина Матвіївна: Калінін. Ну та його той, його батько.

Син: Я єго нє помню.

Катерина Матвіївна: Ну та ти його не помниш, це його був той, прєдсідатєлєм, а ти... Бо у вайну ж не було то... Був, старики ж всі поставалися. Хтось був... Ну хто ж був... А по-моєму... Ну да, це батько Калінів був. А тоді дєд Кришталь став. Цей... Да. Оце, тоже старик. Він тоже... Він старий, ну він на вайні не був. На вайну брали у сорок п'ять год, а вже в піісят не брали, на вайну. Моєму [нерозбірливо] сорок вже була, то забрали... А вони,

а їм вже за піісят було, за шиїсят, уже пенсіонери, то вони були тут. А тоді після Кришталя це став цей Гросман. От. У калхозі. Ну то був залатий. Ті, ті хароші були, прєдсідатєлі... Цінили людей! Давали...

Син: Шо характєрно...

Катерина Матвіївна: Давали людям, не обіжали людей, нє!

Син: Шо характєрно було, при Гросмані, у банкі [нерозбірливо], у банкі лежало пять міліонов недвіжимих дєнєг. Када...

Катерина Матвіївна: Ну в те врем'я, в те время тяжоле було нащот грошей.

Син: Пять міліонов!

Катерина Матвіївна: Да.

Син: Он обхаділса етімі дєньгами здєсь...

Катерина Матвіївна: Він жив у такій хаті, як я. І такий...

Син: [Нерозбірливо] недвіжимий. Недвіжимий!

Катерина Матвіївна: Да. Він колхозників не обіжав.

Син: Він нікада...

Катерина Матвіївна: І всігда старався той..

Син: [Нерозбірливо].

Катерина Матвіївна: Він висказував, висказував. Он один овчарником, на овчарнику робив – овечок там уже була якась тисяча. Ну, як хлопці – люблять же випить, а нада ж і закусить. І вєчно було – ягньонка візьме, він того, заріже, та їдять. От. Ну й хтось Гросману толі, доказав. І прийшов той, завферми, і бри... і цей, бригадір, і Гросмана, і Гросмана привели. Прямо туди, де вони, де вони зарізали овечку, і її обдирали. На жаркоє. Він каже: "Ну от, приятний апетіт буде. І я – каже – і я з вами жаркоє поїм!" І він тоді тому, старшому – він тоді считався [нерозбірливо] – старший коло овечок. А то шо було в його двоє чи троє овчарів. Він каже: "Ну шо..." А в те время стидно було робить коло валів, от, і кало каров, стидно було. Конюхом буть. Сторожем буть.

Син: Це була самая ніжайшая [посада].

Катерина Матвіївна: Да. Саме – це було шофєр, там трактоpіст, там, бульдозеріст – оце шо на таких спеціальностях. А то було, сильно було пазорно! Стидно. Понятно? Це так стид і срам називався тоді так. За це. Ну і шо – він послав до нас, його. І його сім'я була – четверо дітей у його було. Двоє хлопців і двоє дєвок. А то старша дєвка, і хлопець один, і він. Та пасли свиней. Шо ти думаєш, чим він його наказав? Нічим. Зняв його звідтіля, поставив туди другу людину, работать. Так? А його наказав – іди свиней паси. Може, ти обдумаєся, та не будеш так дєлать.

[Як колгоспи почалися], от за це я вже не можу сказать. Калхози почалися в двадцять дєвятім гаду. Ісходиться... за це я вже не можу нічо сказать вам. От не було разгавору такого.

[У дитинстві гралися] ой... У кремушки. П’ять лискунців, отаких во, п’ять штук. О. І я собі сидю, і кидаю...

Син: Ма, розказуй [нерозбірливо] чоловіка не інтерисує це...

Катерина Матвіївна: Кидаю таково. І єслі в мене на руці пять штук буде... Значить, це харашо. А єслі впаде – значить, да того кидаю туди-сюди, шоб тільки пять штук сюди впало. Читирі, а зверху пятий. Оце така була той. А вже як більші були – у гилки гуляли. Ага. Зробили отако ямку, поклали отако палку... Таку, невеличку. І друга паличка є. І це так: підняла вгору – і як вдарила!.. Куди дальше полетить. Це не тіко я, нас багато. І хлопці, й дівчата. Це ми, це в нас гилка була, це ми гуляли в гилки. А у тому в мене ніякіх ляльок не було! Я одна була. Баба, тьотка, мамка – це я коло їх. У тьотки ножик украла, та собі ногу розрізала, он і досі шрам є. [Сміється].

Син: [Нерозбірливо] присісти, та й розказала.

Катерина Матвіївна: Тє! Він же сказав, шо ненадовго.

Я й сама вишивала. А мамка нє. А я, а я вишивала. А де я вчилася? Сестра в мене двоюрідна вміла рисувать. І то на тому, на палатні, на білой матерії намалювала, намалювала мені, от, і я тоді...

Син: Вишила...

Катерина Матвіївна: Нє, я не хрестиком. У гладь. У гладь. Хрестиком я не магла. Каганець стоїть, я на печі сиділа, і тут каганець стоїть, на комині... До комина притулилася...

Син: Я, канєшно, похвалюся: одне время і я увлєкався етім дєлом. Сам собі. Сам сєбє.

Катерина Матвіївна: Да. Да... Ну ти ше кудись підеш же ж? Іще хочеш запитати? [Сміється].

Син: Пожалуста.

Катерина Матвіївна: [Як весілля гуляли] не знаю, не можу тобі сказать. В кого шо було. Як хто шо як міг, так і весілля робили. Нєвєста була, маладий був, так як одівали, так як і положено. Ну як, як – і фата була, і вінок був, у нєвєсти, шоб видно, шо таки нєвєста. Ну так само і маладий, тама шо там на йому: чистеньке все, новеньке, чи не новеньке, а чистеньке все, як є там. І так... Який маладий, з боярином, вона із те, із дружкою, старшой. Оце... [Гуляли] хто скіки хотів! Хто гуляв неділю...

Син: Хто скоко, хто скоко смог!

Катерина Матвіївна: Хто скіки хотів. І гуляли й по неділі, гуляли й по два дні. Но абичай був так: субота й неділя. Адгуляли, і всьо. Це так я памню... А в понеділок тоже було, ну то знаєте, то такі...

[Говорять одночасно, нерозбірливо].

Катерина Матвіївна: У третій, на третій день приходили, о. В мене не було сватання, то я не знаю, як воно було в людей. Не можу сказати цього... А в мене цього не було.

[Дітей народжували], одного осьо! [Сміється]. Один! Одного привела тільки, та й усе. Да. В лікарні... [А мене мати] дома. Двадцять дєвятого... Двадцять год, якась бабка була. Да. А, платила [їй]? Ну я не знаю, мабуть, чимся ж угощала. Не може, так шоб нічо... Багато нихто не мог дать. А, а якби сказать? Ну, видно, чи платок дала, чи касинку.

Син: Ну тоді, канєшно, хто шо мог.

Катерина Матвіївна: Да, двадцять дєвятий... Це ж тоже тоді якось було, тоже вони жили ни, ни дуже харашо. Ну як не жили – тута, ось на цій вулиці було шість хаток. Три хати там, і три хати тут. Це до, до самої війни, троє, це так воно було. Ну й жили тоже, біднувато, так, не були такі багачі. Ну були привітливі. Були подільчіві. Були... помагали один одному. От. Нема, так як щас ми осьо живем тут учотирьох, і один до одного не здоровкаємось.

Син: Ну чо? Я з кумом, і з сосєдом. Всігда пожалуста.

Катерина Матвіївна: Ну та...

Син: Кличка [вулична].

Катерина Матвіївна: Називали. Кличка Дошиха. Я була Дошиха. А то шо фамілія Догіна.

Син: Дєвіча фамілія.

Катерина Матвіївна: Дєвіча фамілія Догіна моя фамілія. І так мене називали, це той куток, і бо вони ж... Ми... Наші старі, і уже мамка, бабушка й дєдушка – їхнє поколєніє, кумували один у одного. І вже моєй матері, мамкине тоже поколєніє – тоже кумували один у одного. Оцей куточок, і той куточок. Ну [у знайомих]... Знаю. Ну так у нас, так у нас не було таких. Шоб...

Син: Клички? Та ну...

Катерина Матвіївна: Та воно не було, оце вот, оце Савенки, осьо як по фамілії. Чи Савенчихів, чи Савенчихів там, Савина..

Син: Да! Савина, да і всьо.

Катерина Матвіївна: Ми так було. У нас не було.

Син: Це фамілія моя Савенко.

Катерина Матвіївна: Я Догіна була, ну так мене і називали. Наші! Наші тут уже, моє вже поколєніє!

Син: Сірьога Савина!

Катерина Матвіївна: Який Сірьога? Савин...

Син: Було кажуть...

Катерина Матвіївна: [Вулиці раніше] Називалися ранше, да. Наша вулиця була, я знаю, Больнічна, іначе я її не знаю, тіко... Була Больнічна, а тепер вона [Пєрвая]. Больнична була, тошо в нас больниця недалеко. От того її й назвали. Больнична вона й була по [нерозбірливо].

Син: У нас... Це вже скоко, лєт двадцать назад било... Больше, шо больніця була полностью...

Катерина Матвіївна: А! Сімнадцять, сімнадцять год!

Син: І ето уліца самое, оце ця уліца, і я живу там возлє бальниці самое, тоже самое Больнічна.

Катерина Матвіївна: Больнична. І там...

Син: І там шо уліца ше одна Больнічная била.

Катерина Матвіївна: А тепер...

Син: А потом началі переімєновиватса. Щас стала [Первая].

Катерина Матвіївна: [А по-вуличному вулиці] ні, ніяк.

Син: Чо?

Катерина Матвіївна: І на кутки, тута... А які?

Син: Руський край!

Катерина Матвіївна: А, ну так це ж...

Син: Сталінці.

Катерина Матвіївна: Сталінці. Ну так це ж вся Привольна.

Син: Це колхоз Сталіна, імєні Сталіна бил. Казали, ше й...

Катерина Матвіївна: А то Карла Маркса!

Син: А там бил Карла Маркса. Ну там в основном живут рускіє... А здєсь, в Сталінце – і українци, і рускіє.

Катерина Матвіївна: А там не поймеш...

Син: А там нє паймєш...

Катерина Матвіївна: Йон, ана...

Син: Там смєсь.

Катерина Матвіївна: Йон, йона, йоно. Так шо...

Катерина Матвіївна: [Конфліктів] нє! Не було.

Син: Саша, я ось даже, слава Богу, я тебе переб'ю. Я прожив уже больше полвєка. Такого не било.

Катерина Матвіївна: Нє, не било!

Син: Даже стоє тобі сказть, Саша, я бивал в самоє, в Западной, в Хмельницькой області. Село Канівка. Це на річкі Збруч. Це бивша граніца Западной і Восточной України. Бил в етом сєлє. І я ж розгаваріваю на саме, на руском язикє. Я там саме, ну как – старіки, пожилиє, мої свєрсніки – кажуть: "Сергію, не треба. Краще говори, як ти вмієш. Ми тебе розуміємо". Я с німі общался от і до.

Катерина Матвіївна: Ну де це там! Та і тут так само! Нє, не було в нас такого, шоб там...

Син: Не було саме, шоб ото казали, как там обично говорят: "Москаль! Москаль приїхав". Там, в Западной.

Катерина Матвіївна: Ну так Западна, Западна є Западна.

Син: Ну так...

Катерина Матвіївна: А в нас не було.

Син: [Нерозбірливо].

Катерина Матвіївна: [В нас] два калхоза було. Два колхоза було...

Син: Принімалі мєня, Саша, чисто [нерозбірливо].

Катерина Матвіївна: Шо в нас не було тіко...

Син: Я с німі общался сам. На любиє тєми. І со старікамі, і с молодьожью. І своімі свєрснікамі. Со всемі я обращался. Оні мнє говорілі: "Сєргєй, не треба, не ломай собі язика."

Катерина Матвіївна: [Ранше самі лікувались], нє! Була больниця, в больницю. У нас така багатюща больниця була, така красіва. Такі там дерев'я високі були.

Син: Саша, в нас больниця була багатєйша...

Там такий воздух був пахущій!.. Там карпусів було понастроєно, уже щас їх поламали. Читирі корпуса. І корпуса великі. І медперсонал був понімающій. Та, та куди там! Був у нас... Воєнний...

Син: Тоже єврей. Воєнний.

Катерина Матвіївна: Він ваєнний!

Син: І жена його тоже, медсестра. Ох і врачі були!

Катерина Матвіївна: Та! Та! Ось ми, жінки, на тому, ось на работі – ага, заболіла. Єсть же ж боліють женской болєзнью. Заболіла. Ідеш у больницю, дають тобі справку, отдихаєш. Так шо у нас нащот цього було той... То щас ізробили: там один-єдінствєнний корпус остався, от. І то там – тільки старушки одні. Ото такі шо... Ну як? Галава крутиться. І чо-то ташнить, і вмліваєш, падаєш. Ну куди? Вже туди у ту больницю ідеш. А там вже помочі дають. Помочі щас, перву поміч дають. А тоді вже давай свої гроші.

А худоба в нас фєльшера, в нас специально була ця, фельшерша... І щас, і щас ті дівчата работають. Вони вже всі пенсіонери, ну вони работають.

А, а, да, це до народної? Я нє, не тот не занімалась. Це нада ті рецепти, нада ж їх знать. Нада ж знать, який процент чого покласти. І скільки, і у яку посудину, і скільки його гатовить. Це ж нада, як хто казав, і ум нада, для того, шоб його зробить. Ну більше ото звертаюся в больницю.

[На травах хто знається], Може, хто й є, ну я не можу вам сказать. Може, може хто й лічиться, може хто й може приготовить.

Син: Нє, Саша, я сам, мені не приходілось.

Катерина Матвіївна: [За гадалок] пока не чуть, як я ніде ніколи не ходила, ни ворожила... Ну такого в нас...

Син: Слухай, Саша. По-моєму, в Швеції, чи Швейцарії. Шотландії. Прєзідєнт – прєзідєнт рєспубліки – ходіт свободно. По городу. По магазінам. Общається з людьмі. Канєшно, ахрана. Абщається з людьмі. На любиє тєми. Почєму же у нас такого нєт? Ядрьона вош. Ізвіні за грубость. Га? Чого ж прєзідєнт наш...

СТОС ОЛЬГА КИРИЛІВНА, 1932 року народження, с. Привільне Баштанського району Миколаївської області

Хватає того так шось, а тепер хоть палічіла, ходити не ходю. Та й ото таке. Стос. Ольга Кириловна. [Тридцять другого року], так, так, дитино. Я народилася у Западній. Казати де? В Западній, Тернопольська область, Дидерканський район, село Новостав. Ото я там росла, родилась, там я росла, там войну перебула. Бо я ж сейчяс учасник войни. [Приїхали до Привільного] в підісятому. А тоді замуж вийшла. А замуж вийшла в підісят... В началі підісят второго.

Батьків, шо батьків, нас було четверо дітей. Тато помер во врем'я войни, о. А мама осталася з нами, четверо дітей. Та й оце отаке-о ми. Не хватало, як кажуть, ни їсти, ни в чому ходити. Бідили та ще й дуже бідили. Того шо четверо дітей, а без батька, война та й отаке, о. Голодні і холодні були. А яке, яке оте хазяйство? Була коняка й була корова. А німці як прийшли й ту корову забрали. І ми сталися ну щитай голодні. Бо то таке, хоть кружка молока була, а то і, і нічого не було. Та бідили, вобшем бідили. Нема як згадувати, бо буду плакати. Як ота жизь прошла. [Плаче]. Шо зробимо...

А сюди переїхали в Миколаївську область, це вербували. Вербовий, вербовщик приїжав вербував. А ми кажем до мами: "Мамо ми вже попідростали, ми б робили, якби тільки було де, і шоб заробить". Аби заробить, шоб трошки злидні ті откидати, бо не вдіться нічого. Було хочь і хочеш де піти, бо там чі в церкву, там же ж в Западній соблюдають же ж церкву, все, та нема в чьому. Нема ни взуться, ни вдягнуться. Така, така жизь прошла, нема шо згадувати. Осталися ми, ну нас четверо дітей: це я і брат в Баштанкі живе, мені десять год, а йому двінадцять год. І а ше колхозу в нас не було і ми… Треба сіяти, коло своєї землі, тато помер, зімою, ну, у піст. Пішли мама до одного попросили: "Ідіть мені розсіяти, діти ідуть сіяти", – розсіять в ручну ж. "Я собі буду сьогодні робить". Пішли до другого, кажуть: "Пішли діточки та будем самі. Я буду відро носити, а ти будеш сіяти". Ану, за якіййсь год я з кіньми ходила вже. Він розсівав, а я як тут рало культівірує, то ходе загортає те зерно. А тоді з боронами.

Та ми ше робили такі діти, шо їдем додому обоє, він до мене каже, брат: "Тихенько, Оля, бо оно бачіш у тому у откосі блищіть, чорти палять". Ще чортів боялися, а робить же робили. Ай, Боже-Боже, діточки. То згадувати то, то тяжке згадування. Тяжка жизнь була. Ну шо ж – пережили! Мама і одного нас нікуди... Тоді таких інтернатів не було. а так кроме люди, чужі хотіли. От кажуть: "Ото в тої удови четверо дітей є, вона може дати дитину". Ну шоб, як дітей не мають. Але не дали мама нікому. Кажуть: "Я буду

[1] Опитування провели Швайба Н., Сурева Н. (4 серпня 2008 р.). Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт Аніченко О.

вмирати, і діти мої будуть вмирати, а не дам нікого нікуди нічого". Так ми поросли, а сюди переїхали я в піісятому, а в піісят второму восімнадцятого января я вже замуж вийшла. Вийшла замуж.

Да. А за мене в піісят... Щас, щас... Було мені двадцять год, то в мене вже Галя родилася, ось-ось крайнічка, це моя дочка. Нє, нє, ви дивитесь сюди, я показую хата рядом, хата, хата рядом. Ото так, шо я ж кажу... А тоді Галя, Галі було, мабуть, коло шести год – сина родила. А тепер і дєд помер, і син помер. А я осталася сама, ноги нєрви одібрали, ходити не можу. [Плаче]. Ше й інсульт схватив, ше й інсульт мала. Язик тягнув, одібрала, балакати не могла. І так балакати не можу. Та ота отака. Отака.

[Нас] вербували. А я не знаю якийсь... Об'являли, об'являли. Приїде вербовщік і каже, ну, об'являють оції ж шо кажуть: "Хто має жілання в Николаєвську область туди виїжжяти, то так", а ми кажем: "Мамо завербуйтеся, ми вже попідростали, ми будем робити, якби тіки заробить шо". То мама завербувалися. Да. Мама... Ну сама то, з дітями, тата то нема. Мама сама. Одвербувалися, їхали товарняком. Ми коровку, тоді вже пізніше дідуня дали тіля, та ми викормили, та коровку вже мали. Ой діточки мої...

Шо, шо? Із собою? Із собою – із собою шо ми брали: сказали дерева, лісу скіки-то. Це в нас була клуня така стодола, шо складали снопи там усе як, у нас колхозу не було, шагали серпами. Та возили додому, а тоді зімою вже молотили. То ту клуню розібрали, сарай був розібрали і те, той лист повозили, на станцію, а тоді погрузили в вагони і ото привезли. А так би шо, шо мали там дома. Шо ми мали, як бєдность була така.

[Їхали] зразу назавжди, да. Да. Вони обіщяли, обіщяли нам, шо ми їдем – ну там допомогу давали – шо нас везуть в совхоз. У совхоз, не в колхоз. А вони нас привезли... Тошо в совхоз в Снігурівку туди. А вони нас привезли на станцію в Явкину, і в колхоз вперли. Оце отаке було, так. Ото таке обіщяння. То якусь ссуду давали, там шось, трошки помагали якимись грішми. Шо... Вобщем таке, діточки... Ну не все село, канєшно, а так-то те бідило, те луччє жило було, бо батька мав, був хазяїн, було шо ну трошки, якісь запаси. А таківо їхали бідніші. Да. Бідніші їхали, шо не було як уже там жити, та їхали.

Житло? На квартірі, до людей на квартіру поселили нас. А, а домикі ну кол... Переселенські строїли. Построїли. Ой... А тоді ше жили год тіки завалькована хата. А не вкрита, шоб там шифером, чи комишом, чи шо. Не було нічого. От. А тоді я і старша сестра пішли у плавню, та комишу понакошували осінью, та дали з колхоза дятька. Та нам ту хату вкрив, оце... ой... [Колхоз ставив] стіни і верх. Ну отаково, осьо потолок це зробили, а тіки шо, а тіки шо крокви, і... Да, тоді ж іше ніхто не крив – ни шифером, ни черепицею, бо його не було нічого. Все комишом. Построїли, а тоді виплачували три года. Три года виплачували, ну як ссуду їм платили. Да, да, платили їм. А, виплачували? Чєрез три года сказали, ну, шоб виплачували, а виплачува-

ли, я знаю, як тоді було, діточки, тоді було таке, де не гроші – трудодні. Робили на трудодні. На трудодні давали копійки. О. То я вже не знаю, скільки виплачювали. Бог його знає.

Ну шо – і там було, не було добра, шо бідили, і сюди приїхали, то зразу не було. Пока, пока заробили, пока хатку зіп'яли, пока шо. Та так. Були, були [поверталися]. Були такі, шо приїхали, побачили, шо колхоз, шо тут роби в колхозі, шо так дома будеш робити в колхозі. Та й прямо тікали ноччю, виїжжали, бо так би може не пустили, я знаю. А нам куди? Хата була старенька, те все поваляли. Куди поїдем, до чого? І, і шо там будем робити як, як колхоз тіки заснувався. То шо ми будемо там? Там колоскі люди ходили собірати, і то ловлять того, садили в тюрму.Тут? А я знаю? Тут ми вже робили, тут ми вже заробляли, вже, хліб давали, о.

А хотіли в савхоз, бо гроши платили. О, а тут тоже, не трудодні, а так робили, стіки там писали. Як ми приїхали ше бавовна була, ше бавовну собірали. А тоді бавовну вже не стали сіяти. Буряки стали сіяти, на буряки. А тоді вже... Так все потрохи. Ви баштанські дівчята, чі нє? Звідки? А, з Запоріжжя, ага.

Ніхто нам, діти, не помагав. Кроме ну в колхоз. Ну, мама, нема ж нічого, і тут приїхали нема ж нічого. І приїхали ми весною, тут були жнива вже, а в нас дома тіки позасівали, картошки позасаджували, усе. Не було шо взяти, бо на городах посадили, посіяли. Приїхали, ну а їсти ж хочемо. То підуть мама то булку хліба випишуть в колхозі, то десь муки якоїсь випишуть. А так ніхто нам більш нічого не помагав, діточки, нічого.

[Бандерами] було, було коли якшо-небудь, то... Колись один раз ми на тому, шось як молодьож дівчатка чудили на степу, а там одна в нас була така та каже: "Ви бандери". Та начала обзивати. А я розплакалася та приїхала, приїхали додому ввечері... Та й на другий день, сіла та поїхала в Баштанку до прокурора. Це все розказала: як вона обзивала, як вона називала разні. О, а він каже: "Я Вас даю, осьо шось писав, ідіть і зразу у суд подавайте. Подавайте її в суд". Ну та я вийшла та й думаю, нє, піду я ше додому, шо мама скажуть. Приїхала додому, коли приходе її мати, та й просе: "Простіть її – воно якесь таке косе, – простіть її, вона дурна, вона така, не понімає". Я й простила. Ну вона, мабуть, може на год старша. А тіки шо вона не з переселенців, а вона тутешня була.

Ми, діточки, я не тут жила. Ми жили у Пісках. Я сама в Пісках жила осьо. Я тут усього восім год осьо як тут живу. Да. Баштанського [району]. Баштанського. Які там ше села? Ну які: Плющавка, Плющавка. Тоді, як їхати на Баштанку Булгакова, тоді в зад Христофоровка, о, оце таке.

[Бандерами] та називали, чьо там не чули. Воно ж як шо-небуть, так і "Ви бандери. Ви бандери". Кажем: "Чо ж ми бандери?" В мене батько помер, я там знаю, які ті бандери! Може вони були де, ті бандери, може, я їх

бачила, ми діти. Я їх бачила, то я знаю, о. Та так, шо називали, ну не хотіли заїдатися, не хотіли загризатися, та так.

[Мова] та нє. Та так ми по-українські балакали, і так я мову свою, дитино, і не міняю. То вже старі люди, хочь ми так привикли. Тоді молоді були, а тепер вже старі, то так ми й балакали. [Розуміли], да, да, да! Да!

Як полаються, як шо-небудь розсердиться там хто на кого: "Ти бандера, приїхав сюди, чі приїхала. Та й усе. Та додому вони нас не направляли, бо дома... Куди вони нас як тут... А тут по-харошому було все начальство з нами. Предсідатілі, всі. По-харошому були. То куди вони нас нагонять? Ой, Боже милий...

[Заміж вийшла] нє. Я за переселеного. Да. Ой... Вже... Вже сіла. Посидю трошки, а тоді відсунуся. [Церкви] у Пісках не було, а тут в Привольній, як ми приїхали... Шо я вам хочу сказати, діти. Ми сюди переїхали, це моя дочка, це рядом живе. А син женився – двадцять пять год жили, так як нада, а тоді невістка розпилася, та й син розпився, скандал у хаті. Так ми взяли, взяла забрала з батьком, та й забрала сюди. Їх оставили там там у нас. І хата, велика така. Хата велика висока. І газ природній, провели вже года читирі ми пользувалися тим газом. О. А тоді їх покинули... Каже: раз таке діло – живіть собі, а ми поїдем. А ми взяли корову, сюда корову, продав зять і купив за ту, за ті гроші нам хатку. То, то токі осьо пристройка, в мене ж хаткі, такі непогані хатки, от туди он. І ми з дєдом були года два вдвох. А тоді таке, забрала я сина сюди, жалко було шо там бідив, із нею вони було та билися з нею, та все. Забрали ми сюди його. Він худобу пас, пішов людську худобу пасти, бо у колхоз не приймають. А він сам шофер, мог би і на машині робити, а шо ж, нема де. Ой. Нема роботи. Нема роботи, ось і зараз нема роботи. Тільки ті, шо були в колхозі, ну раньше, так поставалися і то багато порозщитувалися, бо нема шо робити. Та й... Біда та й і все.

Коли я замуж виходила? А як, як ми дівували? Ни взуться, тоже приїхали, нема ни взуться, ни, ни вдягнуться. Начали ходити, ну на бавовну, назначили нам, назначіли нам у магазіні, шоб як привезуть товари, ми приїхали... Звиняйте, і трусів не було. Назначіли двоє трусів і на кохту матерії. О, а нас троє дівчат: мені попали труси, і меншій сестрі, а тій старшій нема. Це ж треба пока ту знов, ну назначяють, запишуть, шо оце єслі той, шоб дали отим людям, отим дівчатам. [Без трусів], а шо ж, а так ходили як... Тут до мене баба Маруся приходила, каже: "Як купатися, купаємося в сорочках". Був голий, стидно. А так у рубашках, вже вліз покупався, тоді скинув, передівся... Трусів не було Та й оте... Аж коли то вже, я ж кажу, я вже йшла заміж. В підісятому приїхали, в піісят первому я була, ше робила. А піісят вторий, восімнадцятого января – то я вже заміж вийшла. То це вже труси купила в магазіні, а так не було. До свадьби. До свадьби. Ой, бідили, діти. Бідили раньше і там бідили, і тут не було. Тепер, кажу, якби гроші, бери шо хочь і скілько хочь. О, а, а тоді ж не було. Хоть і заробиш копійку то нема де купити.

[Білизна], зразу ходили в полотняному.Таке полотняне шите, шо там в Западній полотно, коноплі росли, та ткали, та шили, та в такому ходили. А тут уже, я ж кажу, шо було на виходний, то вже тут ходили носили. Тоді по трошки начали вже купляти.

В мене сьогодні празник. В мене сьогодні унучечка родила у Криму хлопчіка. Правнук уже, правнук. В мене дітей двоє, а онуків чєтверо, а правнуків вже п'ятеро. Осьо, осьо мої онуки. Оце мій син. Оце мій син. Вже помер. Сорок шесть год було, і помер. А оце мої внучки. Оце ця внучька осьо, ця родила. Сьодні ночію. А ця друга оно, там в Ніколаєві живе. Та має вже двох дітей. Один уже хлопчик два класи кончів, вже в третій перейшов. А дєвочка ше буде ходити на осінь в школу. Оце такі в мене діти, такі в мене онуки усі. Всі, всі хароші! Тіки шо... Я не хароша... Шо я каліка.

[Переселенци за місцевих виходили], да, да. Да, да. [Батьки не забороняли], нє. Наравиться, значіть женилися. Багато таких є, шо поженилися, як хлопці, примєром, чі хлопці западенські, чі дівчата западенські є, а тут наравилися їм. Та й женилися. Так нічього, нє. Ну я вийшла чого... Як той, я встрічалася із, ну з мєсним хлопцем, а він пішов в армію, а міні кажуть: "Шо ти його будеш ждати. Вас три дівчат в хаті, а трапляються люди, та йди". Та так мене вговорили, та я вийшла за свого дєда. Сусіди. Сусіди. О. Кажуть: "Іди, Оля, іди хто його зна як воно шо, а йди".

Як [сватався]... Як, як обикновенно. Ну як: взяв два старости, бутилку, хлібину та й прийшов. Старости... Староста хто? Ну як, я знаю як тут казати, ну ті такі два дядьки, шо ідуть з ним. Нє, не родичі. Прямо хароші дядьки, шо з ними дружив, взяв і прийшов. І випили там гуртом, сусідів гукнули. Гукнули по... побалакали, випили все, та й пішли додому. А тоді чєрез місяць та й манюню свадьбу зробили, весілля.

Як гуляли, гуляли як гуляють. Пили й їли та й усе! Ну як? Бідненька свадьба, не така як тепер роблять свадьби. Моя дочка йшла на пєнсію, осьо цей год, зімою, то вона сємдисят душ гукала. Да, робили... Да. А я йшла заміж, може, душ двадцять пять гуляло. Бо не було... З буряка самогони вигнали, то ше ш тоді таке було. Кого? Їсти? Їсти в нас порося було, зарізали. Ну та й, та й так уже шо, шо готовили: то картошка з мясом, то холодець. Канєшно ж не такого, як тепер заготовлюють: і пальчіки, й мальчіки і шо ти хочеш. А тоді шо вже було, там яку катлєтку, якої ковбаси купили. Тепер ковбаса по чом, а тоді була два рублі і двадцять копійок, чі два восємдесят, кіло.

[В церкву] в нас не було. В нас не було і Пісках. А тоді пізніше появилося з клуба кусок... Да, кусок з клуба, зробили церкву. Та вже так, як то сільська церква, трошки. То батюшка приїжжяв, то правилося. А ше де ми жили – тут чєрез дорогу, коло нас, церква була. То ходили канєшно. І паску святили, і воду святили. [Вінчатися] нє, нє-нє. Ми розписалися в сільському совєті, та й усе.

[Сміється]. Встала, собралася та й дожедала, пока жених приїде. Щє ж як у нас у Западній було. Ми ше ж по-западенські. Приїжжяє жених, розплітає косу, о, а тоді вже дівчата вдівають хвату. І вже тоді гуляють свадьбу. [Косу] нє, якраз на свадьбу приїжжяє і... Кавалєр. Той шо, той шо женився зо мною. [Коса] та нє, ну коси, ну всьо равно дівчята там на нав'язали, накрутили шоб шоб подовше розплітав. Розплітав. [Шо це значило], а я знаю. Такий, такий обичай був, такий закон. Музика грала. Та ше ж ото на ті, як кажуть тепер, [сміється] цимбали на скрипкі. Розпльов косу, а тоді, а тоді мама стояли булку хліба, і на булку, на хлібові хвата. І він уже той, мама хфату на голову положили, мене підняли, пішли в кухню, роз... Там уже дівчата коси розчісали, хвату задєлали. Тепер віночок, ось як в моїх дітей, дівчат, унуків, отако вчіпили, а тоді отак він ті, такі. Да. Та й оце таке діло, діти.

А тоді шо, розписалися на день уперед. А ми рядом жили, не далеко. Та пішки. Я правда в Костянтиновкі. Ну я, ми розписалися на один день, а на другий день видумали таке вінчятися. В нас такой, такий закон був, шо должні вінчятися. А пішов мій... Ну, хазяїн, я буду казати. Пішов до прєдсідатєля, шоб дав підводу, кіньми, бо шо ж тоді машини були, чі шо. Хто тоді чим, а він каже: "Я тобі в Київ підводу дам". А в церкву не дали. Та й ми вже не їздили. Так прийшов, косу розплів, уділи мене, вийшла на двір трошки постояла та й посідали за стіл. [Напередодні розписалися], да, да, да. Ми гуляли свадьбу, а сьодні розписалися.

[Столи] в хаті, в хаті. У хаті, а скіки там як людей, я ж кажу, душ двадцять п'ять. Ну молодяж, дівчята, я забрала за дружки. Душ, мабуть, сєм було дівчят за дружок у мене. Забрала. З якими дружила, ті тих і забрала. [Дружки робили] а нічого: їли, пили та співали, танцювали. Нічого, а шо вони должні? [Співали], да. Я ж кажу, шо вони будуть робити, дружки. [Бояри] були, в жениха були й світилки були, і бояри були. А тоді ми... А тоді ми – в мене гуляли – смеркло, вже треба, вже до його забірають, та на підводу. І ше ж які гості були, на підводу посідали: мене та жених, та там таке де хто. А ті пішака шмаляли, з Костянтиновки пішки. [Не далеко], та нє, ну кілометра три, я знаю, чи було, може два, отако. Не далеко, а тіки шо грязько було. Болото... В нас двадцатого января. Саме, саме грязь. [По дорозі] нічого, приїхали додому, позлазили та й пішли в хату. Вже пішли до його. До його, до жениха. Вже в мене одгуляли, він мене вже забрав, вже до жениха пішли. [В той же день], да, да, да.

[Зустрічали], як обично, батьки. Батьки встрічяють з хлібом, і з той, з іконою. Встрічають батьки, встріли, та й ми пішли в хату. Он підіть до мене в хату якшо хочете, побачите там син мій з жінкою, портрет, і, і дочка моя Галя, із чоловіком тоже портрет. А тоді, тоді не було фотографа, діточки. То нада було десь заказувати шоб фотограф приїхав. Я кажу, і так от пройшла, а тепер діти, онуки, правнуки – нема шо й показати. Яка баба була нівєста... Отак.

[Плаття] кремове, таке кремове платтячко, вроді аж жовтувате плаття. А тут не туфлі, бо зіма ж. Хромові сапожки, чобо... Чоботи хромові. Та й усьо, а тут же ш... Та така вся... Та шо тепер, шо тепер розказувати, як ото така була біднота тоді. Якесь шовкувате, як шовк шовковисте таке, нитка шовкова якась така. Де взяли, десь мабуть сестра моя старша в городі купила, матерії, а там пошили. Взуття? Сапожки хромові? А де його брали? Мабуть же шив, там сапожник був. Та тоже, заказували, та пошиє, та й... [Не магазінне], нє, нє, нє. [Чоловік...] [Сміється]. В чому, він тоже чоботи хромові, штани галіфе. Галіфе. О. А то жикетка, зверху пальто було. Ну як нагольна пальто. Не воєнний. Нє, нє, нє. То такі, тьомно-синє, суконце таке тоненьке і там дядько в нас шив, та пошили. Мода така. В нас даже предсідатєль ходив, ось як той, у тих штанах таких галіфе. В чоботях і тут в пальті, та так і предсідатіль ходив. Не тіки, шо там біднота була. Мода була, да.

Ну шо було в моді: ходили то боти купляли, такі ризинові, як, як це такі халяви длінні і тут, як каблучок, а тіки туди дірка робили, такі ті, уставляли туди. Або напхаєш тряпок, і оце взувалися боти. Ще й форсили. Багаті були. Ризинові. [Каблук] пустий. В середині дірка. Тоді дірку забивали чім-то, позапихають. А то на толчку все купляли. То той, я знаю в мене пальто було драпове, тьомно-синє нагольне. На толчку купила. А тоді вже трохи вжилися, та друге купила, зімнє пальто вже. А так уже потрохи, потрохи та й пішло. Вже що раз, що раз, що раз. [Нагольне] – а осіннє. Осіннє. Це з вати, тіки підкладка.

[Батьки заводять у хату], да. Ну встрічяють, встрічають, жилають, поздравляють із законним браком. Як і січас: заходьте уже в хату. Та й усе. А так більше шо. У хаті? Столи ставили так як і тепер, так і тут столи ставлять. І на столи шо вже готують: тоді і кісілі готовили, і холодець, і картошка, і голубці. Голубці, рису ж не було, в те время рису в завєті не було ніде. Пшоно було, з пшоном робили голубці. Солодке? Пекли таке, періжки, періжки або рулєти. Пекли у печі. Пекли, а такого, шоб шось таке робили видумки як разні, такого не було. Бо я кажу, моя дочка на пєнсію ішла цілий тиждень готовила, кухарку нанімали, і порося зарізали. Цілий тиждень готовилися, пока нанімали в школі кафе і там гуляли. Я ж кажу сімдесят душ було. А в мене на свадьбі як почну їм розказувати, вони й не вірять, сміються.

[Дарували] копійки. Мені за, за свадьбу подарили чоловікова сестра подарила кофту атласики, гарний такий атлас. Ну зеленого цвєта, як, як барвінок, як трава на кофту. І одна сусідка ситцю на кофту, а то дівування не пекли, коровай. Та ріжуть до короваю підходять же ш перепивать, кинули там копійки, гроші. Знаю, шо в мене на свадьбі, і в його, в мене гості, й його гості, то на сто рублів, здарили грошей нам. Пішла та чулки покупляла, нові, собі та чоловікові, сестрі. Та... [На сто рублів] ну нічого такого, і тоже каже, ну на сто рублів, канєшно, це гроши тоді були. Але все равно шо, як воно в

магазінах не було, на товчьку, переплачювати треба було, все кругом. Я купила собі платок, він ше досі в мене висить, білий з китицями такий, цвітами, чотириста п'ятдесят рублів дала. Ну то, а на сто шо можна взяти? Нічого.

[Готували], да, ну в мене хто там, кухарка була. Ну я знаю шо пригласили, чі шо. Помагали сусіди. А в чоловіка тоже так само, готовили. Шо ж не то шо разом готовили, я в одному селі, він в другому селі.

[Жили] мати, батько. А шо вирішували, вона мати як старіша їсти варила, а я на роботу ходила. Яке тоді прибирання, шо то, були каври, чі дорожки, чі шо? Як зімою то сіна постелемо, шоб у ноги тепліше було, то шо. Да діти, вам я розказую даже не віриться, шо то воно так було, правда? [Жили] ну в одній хаті, одна тіки шо ми були в хаті передній, а вони були там кухня була. Батьки там у кухні. Батько й мати. А сестра була, але вона послі мене замуж вийшла, то вже її не було, пока діти родилися в нас. [За сварки] все було! Все було! Битися не билися, а свариться сварились. А хто головний? Так як той, то батько був хазяїном. Батько його був. Да. А так то головні всі: заробили – купили. Та й усе.

[Батька] пам'ятаю, чьо не пам'ятаю. Так, так звали шо ви його і не вимовите, Варфаломій. Да. Баба, свекруха ж бо звалася Улита. Уліта. По-батькові матер Миколаївна, а батько Костянтинович. Да. [Яких років], не знаю. [Фамілія] їх, їх. Моя Кодісчюк, була фамілія. А їхня Стос. А вони з одної області з нами, тіки шо район другий.Тоже ж отак по вербовкі. Завербувалися й переїхали. І попали ж тоже туди у Піски. Так як і ми в Костянтиновку. В Піски вони, а ми в Костянтиновку. [Дід головний], да. Тоже батько таке, як той то ми батькові підчінялися більше все. [Називали його] тато. Да. Тато, мама, тато. [Мене називали] Оля. [На їх] на "Ви". Ми даже маму свою, рідну то казали "Ви". Осьо моя дочка, де рядом живе, і так вона й старіші ну дітей, усіх приучували, шо не "ти", а "Ви". Мама "ви", тато "ви"... А в мене вже на пєнсії, а вона всьо равно гукає мене "Ви": мамка "Ви"... Отак.

А ніхто нічого не розпреділяв [роботу]. Як у колхозі. Дома ж було огорода такий кусочок, то хто коли вскоче латку висапає, а то в колхоз ходили, робити. Город? Город був може, може соток п'ятнадцять-двадцять, не більше. Було. [Поралися] гуртом. Гуртом. Хто має врем'я те, те й робе. Бачів шо, шо треба робити. Усе садили. Тоді даже мак сіяли і ніхто не виривав, ни крав його. Картошку й бурячок, і, і помидорку, і я ж кажу, таке все. Даже мак і то на пиріжки сіяли свій. Ну ніхто, не було тоді такого, шоб крали. [Помидори] були, аякже. Да, да. А дощі поливали. Бог поливав. Поливав дощ. Дощі більше йшли. Більше дощі йшли. Щяс бачіте пече, жарінь яка, а дощ тот аж коли піде. А тоді ж дощі йшли. Ту-ту – уже й дощ пішов. Туди-сюди, вже хмара, вже й дощ пішов. Та й воно росло. Держали, держали ну яку, корову основне, порося для себе. Держали свиняку, викормлювали до года. Корову, шоб було молочко, тоді його ніхто не приймав, а для себе шоб було. А так кури, там яка качка, то це було.

Були річки, ну шо ми ще, отак як у вечері той та підеш умиєшся, ходили купаться в річку. Купались на річкі да. А взімку дома ванна, та й у ванній купалися дома. Ванна. Вже тоді ванна появилися. Такі як ото ну як відра. Такі та в ваннах.

[Корову в череду], да, да. Платили. А той шо пасе. А був же, є такий у селі, був дядько. Як повномочений казали. І виходять, сходку якусь роблять, і договарюються, отак і так, хто буде пасти худобу. Ті й ті согласилися, по двох, по трьох пасли скотину.

[Кабана не самі], нє, в мене дєд різав. Чоловік мій різав, а тоді син навчівся та різав як не той, то той, ше і по людях різали. А як правильно, закололи та й усьо. Обсмалили так як положено. Помили, вишкребли, шоб харашо. А тоді розбірають, вирізають груднину, кров вибирають. А тоді вже розбірають повністю. А кров, тоді сала добавим, наріжим та гречки проварим туди часничка, всякої приправи і кров'яні ковбаси робили. М'ясо їли. Як хранили, в ящіки посолили, тоді ж не було холодільників ше. О, або й в ті... Даже бутильків не було шоб солити, а в ящіки посолили, посолили в ящік, посолили в ящік. І в ящіку. А вже коли варити, вимачювали та й варили, та й їли. Тоді ніхто не каптив нічого. Тоді і, і завєту не було такого. Шо то там його каптить. То тепер уже я ж кажу, а тепер уже м'ясо шо хочіш роблять. І сало в ящік. Сало в один ящік, мясо в другий ящік. Посолили та й всьо. Та й кришкою накрили. Та й усе. А тоді вже я ж кажу, вимачували та й варили.

Отак воно й було в ящіках, а там таке, де шо помидори діжку накладали, помидор насолювали на зіму на борщ, капусти кришили діжку на борщ у погребах. У погреб. В нас був погреб, то в погребі державли. Картошка. Морква, буряк та й усе. [Хліб] пекли. А хліб пекли. Самі. Я так любила хліб пекти. Як ми той, то я ше дома пекла хліб. Шо мене хто пойме як я балкаю так? Мені ж язик потягнуло, ото інсульт. Я вобше не могла балакати, а то попустило трохи.

А хліб, муки намололи, тоді я робила дрожді сама, сама робила дрожді, змелю, запарю муку, а тоді схолоне, а тоді по той... А тоді намісювали висівкою, бо як мукою то воно буде таке шо, а так уже запарювали дрожді, то муку запарювали. А намісювали, вже як воно зійде у пар, а намісювали то тім висівкою. Да, намісили, а тоді на горі ще роздробила, воно посохло. І мала свої дрожді, на хліб не купляла дрожді. Висівка шо? А ото ж де муку мелють, муку, і висівається мука получяєм, а то ну оте ж остається висівка. А так... Я ше й сюди приїхала, то хліб пекла, тіки пекла в духовкі. А там вдома була, то піч у нас була в лєтней кухні. Ви... Барабан на двір витянутий з кухні. І то как напечу такі хлібини на цілий тиждень, хлібин шість, сім спечу і їсть сім'я. А в нас сім'я була така велика, не манюня, бо дівчата попідростали. Щас старша вийшла замуж. То пішла і вчітися, в город. А ця

менша була дома, то вже, вже вона вчіться, куди піде як нема за шо, дорого дуже. То до неї скоро пристав з Баштанкі хлопець, та нас двоє, та їх двоє, та маму я свою забрала, ті батьки чоловікові повмірали, а маму я свою з Костянтиновки забрала, бо вони самі жили. То вже не могли, восімсят год було, вже вони не могли дальше нічого. Та так, шо я ж кажу, вже щітай тих скіки нас, та вони, та мама. Та напечу хліба, та й їдять скіки, скіки хочуть.

А з молока шо робили? І пили, і я примєром, то я віяла. Сіпаратор, я віяла молоко. А сливки бувало так, шо продавала сливки, сир. А те, сироватка свиням.

[Самогон] з буряків. З буряків гнали, бо ше тоді не було ніякого... Сахару. Це стоїш у очереді купити те кіло чі два сахара для дітей. То з буряків гнали самогон. На городі росли, а як я робила, ну це вже я ше ж я не робила туді на буряках, як замуж ішла, то купляли. А послі того, де який празник, то гнали самогон, то я вже з степу понатаскаю, бо я на буряках робила. То як вечір, так кломак наложиш, та й привезеш. [Рецептура] ну яка? Воно ж виграється, тоже оце ж роблять опарку. Буряк. Натерли, натерли буряка, тоді роблять опару, тоді висходиться, перетирали буряки, шоб вони мокрі були, кладуть в каструлю якусь, та й пока виграється вже як воно виграється, бо воно вже гіркувате робиться, не сладке, а буряк гіркуватий. Ну як, як, як грає, як коли. Якшо захолоне, треба в тепленьке ставити. Да, а як захолоне то воно, воно вже ж довше стоїть. А тепленьке визріва бистріше. Троє, четверо суток. Та й виходе, та й женуть люди. Та й де-який празник, шо купляли, нагнали бурячихи, та й пили.

А открити, попробувати, вже буряк гіркуватий, то вже готова. Нє, нє, нє. Тоді такі були... Ну битон, чі в казани, на плиту, і варять, а воно в опараті ж чого. Я можу розказати, ви його всьо одно не бачіли. Та й опарат стоїть, те кипить іде в трубку, тоді в холодільну, в холодну трубку де холодиться. А тут біжить самогон. Та й... [Буряк] на тьорку терли. На три літри, то треба відра три натерти буряка. А тоді воно виграється, а тоді вже...

А трусили. Міліція ходила по селі трусила, то тоді та так як хто гоне, то так ховаються, шоб ніхто не зайшов і ніхто не знав. А тепер продають открито той самогон. Ну його ховали подальше, ховали подальше, шоб ніхто не бачів, ніхто не той. [Дітей в школі не розпитували], нє, нє, нє. Ніколи ніхто нічого шоб, чі може діти були розумні, не признавалися. Ніхто нічого. Як самогон є, ось, допустім, жнива, косять солому, косять і возять солому. Даси бутилку, привезуть раньше, не даси, то жди пока... Чьорті-коли. А чорть його, діти, знає, я вже не можу блакати. Я вже заморилась. Я вже заморилася, бо я, я ж кажу така...

[Запис призупинено].

Діти росли, ходили в школу. Ця старша онучка, ну мої діти, мої діти, Галя, дочка, та кончіла школу, пішла в город, була в городі два года. А тоді не схотіла в городі, забрали додому. [Хрестили дітей], да. Діти хрещені у

мене, і мої діти, і онуки хрищєні. Ну як? Возили, як не було в себе, то возили у Баштанку, а було время шо як партійні, то це так робили открито, той, закрито. Шоб ніхто нічого, бо із партії вигонять. Не розрішали дітей хрестити. А в мене діти хрищєні, й онучьки обидві. От сьодні та оночка в Криму, та той звоне мені тіліфон. Я взяла той тіліфон, вона: "Ба, ти мене взнала?" Кажу: "Взнала". – "Я вже в роддомі. Я родила ноччю, хлопчіка". Саша буде.

ФРІЧ ГАННА ГРИГОРІВНА, 1927 року народження, с. Привільне Баштанського району Миколаївської області

[Фріч Ганна Григорівна. Тищу девятсот двадцять сьомого року народження]. А дєвіча Позняк Ганна Григоровна. Я про своє життя? Шо я можу розказувать? У сорок третьом гаду нас угнали в Германію. Двадцять сьомий год. Із Германії вернулася в сорок пятом гаду, десятого октября. У сорок шестом гаду пішла у калхоз на роботу. Работала в колхозі. Рабили сразу своїми каровами, бо не було чим оброблять землю. А тоді вже після каров появилися в колхозі вали. Бики такі, запрягали ярмо, і волочили, і орали биками. О. Потом появилися трактора, пішли на прицепку. На прицепкі работали сутками. А як трактора: ночю робимо, то ночю ходимо спать, бо прийшли трактора от войни, ни було ні фари, ни дінами, шоб свєт гнав, нічого. О. Потом у піісятом году мене вже послали на прицепку. Не в піісятьом, а в сорок дєвятом, чи сорок... Я вже й не помню. На прицепкі работала. А з піісятого года я работала учьотчиком у тракторной бригаді. До піісят шистого году. З піісят шистого году я робила на току, завтоком. У шиїсят шистом на шиїсят сідьмий, в мене на току було тисячу центнер сємячки. Це Гросман був предсідатільом. Сємєчку вивезли на елеватор, мене поставили, це в канторі тут работала, в калхоз, "Сталіна" шо був. А тоді вже один "Родіна". Рабила у канторі до сємісят пятого году. В сємісят пятом гаду нас у канторі сакратили, ну перевели туда. В центральну. Я не схотіла далеко ходить. І мені посовітував, Іван Іванович Бутенко: на фєрмі був ларьок, шоб я животноводом торгувала. І з того, з сємдєсят пятого году, з мая мєсяца, я по восємдєсят шестий по іюнь місяц робила, таргувала. Потом пішла на пєнсію. На пєнсії все врем'я дома була я. Я ось двадцять шесть год на пєнсії – я ніде. Не работала. Так шо шо я, шо я можу розказать?

[Про війну], а в цьому селі я тобі скажу, я вам скажу, шо у цьому селі, як... Ну, сорок пєрвом. Сорок первом наче нємци зайшли в Привольну, так? То ми ходили в калхоз на роботу. Нємци заставляли. В мене ше була сестра Маруся. Надю, саму старшу, забрали в Германію в сорок втором году. З Марусєй ми їздили, ходили на роботу. Нємци ганяли. Падсолнух убірали, кукурузу убірали. А зернові от я не помню, чим вони убірали. О. Отак от, все врем'я на роботу. А тоді вже, в сорок третьом году. В октябрє мєсяце. Уперед двадцять шестий год забирали. Вже. Мені кажиться, як у маю, по гадах. А нас у октябрі, двадцять сідьмий год. А так я нічого, нічого-нічого не помню. Наче не робила я, ото тіки при нємцах начали нас на роботу ганять. У колхозі ми робили. Ну я ж тобі кажу, шо сапали. А тоді вже на уборку, кукурузу ламали. А то ми падсолнух, гарби отшельовували. І коньми їдуть, а ми ріжем головки, кидаєм у гарби, гарби тоді там на ток возили. Отако більше... Да! Ну, шоб сємічки не сипали їй, обробляли, такими ряднами обшивали, сємячки. Бо головку кинеш – вона, сємячка, висипеться. А так... Вона все остава[лась]... А так більше я ніякі работи не дєлала.

[Головним] при німцях от наче я... Наче дядя Мітька Гончаренко. Він був... Нє, він був староста колхоза. А от хто нами управляв – не буду помнить... А він!.. А шо я можу за його знать, як я жила аж тама, коло інтернату. Там батьки мої жили, і, і там... А тут ми уже в шиїсят втором гаду купили... Робили в калхозі, з чоловіком. Так шо в шиїсят втром году купили мєсто туда. І це пастроїлись, уже з шиїсят втарого году ми тута жили. Ну чоловіка вже нема двадцять два года. Він помер. [Дядя Мітька], да, він був староста, ну він за це сидів за це, дядя Мітя, сидів, дєсять год отсидів, шо старостой був. Та ше молодий був, може, год до сорока. Мабуть, отакого [віку]. Ну він отсидів то у тюрьмі, шо був старостой, хату продав, і виїхав у город. У його сім'я один син був, та й усе. [Чим він до війни займався], а я не знаю це. Я ж кажу, я там у центрі жила, я тут нічого, це вже сюда. Ну всьо равно, це вже як війна кончилась, в сорок шестом году, я приїхала з Германії, то я оттуда ходила у цей колхоз, був колхоз "Сталіна". Да. Бо тут, тут батьки як здавали все своє, шо там було: коні, борони, все чисто. То батьки як здавали, то батьки тут у колхозі ж робили. Да, колхоз "Сталіна". Це ж колхоз "Сталіна", у центрі "Червона Україна", а туда на край був калхоз "Карла Маркса". Це так... Шо, уже ж нічого не було.

[Перші німці], первий як у Привольній. Перший у Привольний заїхали румини. О. А послє вже, опусля, не скоро, на осінь, нємци приїхали. Бо я знаю, ми там як у батька, у нас у дворі стояло три шелковиці, і один нємєць приїхав, і сказав батька, шо вони хочуть три машини у дворі поставить, з прадуктами. А батько каже: "Ви хазяйва. Не я хазяїн тепер." Стояли все врем'я, ну шо? Ми ніде не ходили, не общалися з нємцами, нічо. Шо там, малі ше були. А так?.. Шо я можу?.. [Мені було чотирнацять], да, гдє-то, сорок первий год і двадцять сьомий. А ми стали в батька питать. У нас батько був у плєну в Германії, [п'ять] год, у ту войну, шо перва война. То ми вже казали... Було він як скаже, а ми казали: "А ми думали, шо вони з одним гла-

[1] Опитування провела Швайба Н. (31 липня 2008 Р.) Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт Молдавська Т.

зом!” [Сміється]. А він каже: “Вони такі люди, як і ми, тіки шо па, па адному балакають, не так як ми.” Я кажу: “Ми думали, шо вони всі так балакають, як і ми!” [Сміється]. Він було сміється з нас. [Сміється].

[Як в село заходили, не пам’ятаю], нє. Нє. Маруся, та старша сестра, шо померла, вона все время дома, в Германію. Було як стане розказувать, як мости зривали тут. Бо... Оставили красноармєйци. А вони замінірували... Їх з одного краю ждали, а вони пройшли з другого, і не зірвали моста. Руски. А вже як нємци отступали, Маруся розказувала, то зривали в двох містах, той мост. То казала, як дало, так у нас і вікна, і двері, все чисто повиносило. Каже, ми в погрібі сиділи! [Сміється]. [Вона] двадцять читвертого. Двадцять читвертого.

[Батько] да, був дома. Ну він уже, навєрно, не годився да того, до служби. Щітайте, він тисячу... Мамка тисячу восємсот восімдесят восьмого, а батько тисяча восімсот восємдесят дєвятого. На год він моложе матері. Навєрно, він не пішов на фронт. Не знаю чо, не буду казать. О... А так шо? Да! Вона в хаті в нас не жили. У їх дві машини здорові... Три стояло. Дві туда стояло, одна туда у дворі стояла. Там прадукти. Приїжяли нємци палучали продукти: калбаси капчьоні, мясо капчьоне, картошка сушена, цибуля сушена – це все вони получали, і, видно ж, готовили. Десь кухня була... Ну... Нас батько ніде не пускав, у село. Казав: “Нема вам шо болтаться.” О. Ну от картошка різана. Осьо Надя в Германії була, сама старша, її в сорок втором забрали. Вони на фабрикі сушили. Її на спеціальній машинкі різали, чистили. Все чісто, вони сушили. Картошку, цибулю, брукву. Це вони все сушили. Да, вже різане, все чисто. А я не бачила, як воно в пакєтах все було. Да. А так... А ми туда в машину не заглядали. Тіки бачили, як другий раз було, питаємо в батька: “А шо то таке в пакєтах?” А він каже: “То сушона картоха.” Цибуля сушона. Видно, якось... Вони чи [борщ], чи суп варили, не знаю, шо вони...

Там був нємєць, главний. Да. Главний. Шофєра були, шофєра на три машини, і він. Три машини. А я знаю, де вони [жили]? Вони у нас не спали, в хаті. Вони... Нє, нє, нє, не помню. [Машини] больши, больши. Больши такі, з будками, і в їх там крючки, все висіло, а видно, їм привозили откудась продукти, шо воно так. Там колбаси разні капчьоні, все там. От. Да, сорок пєрвий, сорок вторий год. А в сорок втором вже нас на роботу забрали. У калхоз. Сапать. Сапали, убірали.

[Перші враження...] Вже нічого не помню. [Нерозбірливо] сказать, то ш батько всю німецьку мову знав. Він там був, він повністю. По-німецьки балакав. То ми два годи були у них – ни одного слова не знаєм. Самі свої були. На заводі работали. Дванадцять хлопців молодих і дєвять дівчат молодих. А мастєра були, комєндант був над нами – тоже був у плєну у Росії. То як нада шо до шефа – то ідемо, і тоді... А мастєра були тоже, не пішли на фронт, були тоже всі у плєну. І то було як нам нічого, а хлопцям було доказують, шоб “хлопці шкоду не дєлайте, шоб не попали ви”, о.

[В Германію забирали] як... Я от не помню. Тода ж багато, все двадцатий год. Дівчат брали. Там багато з Привольній були. Оця Надю була, вона там аж коло моря там була. А ми тута недалеко от Польші були. Сказали... Сказали: до сільсовєта з вєщами! Да. А нас як забірали в сорок третьом году, то сказали, двадцять сьомий год, нас везли в Новополтавку, там до войни був тєхнікум. А який тєхнікум? Випускали тіх, зоотєхніків, тих... У нас був як [нерозбірливо]. Це ж там вони. І туда нас звозили, на подводах, в Новополтавку. Один день, і другий день. А на третій день підігнали вагони там, вантажні, і грузили. Шо ішов, навєрно, з Ніколаєва поєзд. І грузили нас. Пагрузили, й... Батько ще провіз, провіз, приїхав з нами на Новий Буг, а тоді слід додому, а нас...

[Ми знали, куди везуть], ну канєшно! На работу! А нашо ж там? Там більше не нада нічого, тіки работа. А шо ж? Там більше, шо там більше дєлать? Тіки работать. Я вже... [Сестра...] Я хоч написала з Германії пісьмо додому, а тоді вони написали Наді. То Надя мені два рази присилала пісьмо, і присилала... Раз прислала таку небольшу посилочку. І в посилочкі було платьо, чулки, косиночка, і шо, і не помню, от шо. Бо вони тама робили з нємками, а в їх другий раз одьожа стара, а вони поприносять їм, а вона мені. [Сміється]. [Поношене], да! А там все по карточкам, там нічого не давали. То в магазині все по карточках. Даже намисто там, брошечки – і ті по карточках. А так нічого в магазині. Можете піти купить в магазин зімою квашений гарбуз. Вони квасили в бочках гарбуз. Оце тіки можите купить без карточок. А то все на карточки.

[Сестра] в сорок втором вона поїхала. Я от не знаю, коли, ну знаю, шо в сорок втором. Забірали! Ну так в сільсовєт, а з сільсовєта тоді одправили їх у Германію. Це в нас тут із села це Надя була. Оля Ігнатченкова, Ніна Сухорукова. І там з Карла Маркса були, з Червоного крайнього, вона казала. Там і з Ярмоловки, і з Новоукраїнки дівчат було. Молодих. Двадцять чоловік. Вони робили. Вона каже: “Ми там робили на степу, на полі.” Брукву сапали, ну все таке. А тоді вже як начинається уборка, їх забірав цей хазяїн, де вони, на фабріку, де вони, сушили цю брукву. І брукву, і картошку, і цибулю – це вони все сушили.

Вона, вона зімою була у бауера. У... Ну, забірав її, хазяїн. У баера робили карови, там все таке робили. А вже як начинається весна, посіють поле, – то тоді вони вже приїжжяли з завода, хазяїн забірав на роботу [нерозбірливо]. А так більше нічого вона не розказувала. Ми не дуже й питали. Казала шо хазяїн дуже хароший! А хазяйка, казала, й дочка, фашистки. Шо так ненавиділи вони руських, страшне! І то каже, “Надю, як поїдемо із хазяїном в поле”, – вона харашо тоже німецький, вона вчилась у школі харашо. Каже: “А хазяїн каже: “Хоть би скорей Гітлєра вбили!” Та каже, і каже: “Мої хвашистки такі протівні: бу-бу-бу-бу-бу-бу на руських, а шо руських, каже [не-

розбірливо]!" Та, я не, не знаю, [як звали]. Я не буду казать, ну так Надя розказує, шо, було, недовольний він на Гітлєра був. [Чи він помагав дівчатам], а я ни... Я не знаю. Я не буду казать. Не буду нічого казать. Тута, де вони в хазяїна работали, в баера, де вона робила – то кормили так: як шо вони їли, те й вони їли.

Ще, казала, був у єй один поляк. Молодий хлопець, було чотирнадцять год хлопцю. А каже, все чисто [робив]. Да! Да, да, да, да. Я не знаю, я знаю, шо це тіки удвох вони робили. Більш нічого такого не держав: корови там, коні, одна коняка, читирі карови, четверо, чи шо. То їхнє діло подоїть те, а тоді вже по двору, шо вони там дєлали, не знаю, не буду казать, шо вони дєлали. Казала, другий раз ше те, хазяїн каже: "Підем... підем, Надя, в поле." "Підем в поле, він мені жаліється, на жінку, на дочку, шо все бурчить, і бурчить." Тоже старий, на фронт не брали. Він у ту воював, аж у ту. Да, да! Вже більше шистідесяті год було. Син погиб на фронті, казала. І він недовольний був. Все, [Надя] казала, все ругав Гітлєра. [Сміється]. Да! Було сапають умісті, все чисто. І додому йдуть умісті. А другий раз, каже, конячкой поїдемо, а він пускає там – бо в їх же так: поля, там то посажено, там то, а там дєлають такий луг, де на випас відганяють каров. Да. Ну, там другий раз як поїде в степ, то там пускає коняка, коняка там пасеться. Кажу, не так, як у нас. У нас, я казала, кусочками. Вони в нього жили, казала Надя, вони на втором етажу, жили, спали. Каже: "Вони внизу, а ми... У поляка своя спальня була, а в мене своя". Да, двоє, двоє, і не було більше. Більше не було. [Одежу, обув] вона шось з дому взяли, а тоді там, навєрно, нємці давали недоноски. Я ніколи нічого не питаю.

Он ми тоже з дому брали, одежу, а тоді вже як понесе, як з дому… Я [нерозбірливо] брала, варюшки, галош не було – та чуні клеяли. Такі з камер, із машини. А там уже ми получали – ми як пригнали нас, ми получили на работу форму: піджачок і брюки. І тут на рукаві "о", і "си", і "ти". А ми пере[кладали]: "Остєрєгайся совєтского таваріща". Це ми... І на виходний день такі дали, байкаві. Костюмчики тоже: кафта, юбка, і... і... синя сама, а тапочки білі. І давали ботінки на деревяном ходу. І тухлі на деревяном ходу. В ботінках ми на работу ходили, а тухлі другий раз на... на виходний. Так, ботінки носили. Як проходиш день, як прочуствуєш – воно ж дерево. А тоді другий раз уже дали, то таке воно, як з прорєзами було підошви. То не так больно було ходить у ноги.

[А шо там вражало], а я, я не знаю, я нічого не питала! А шо там? Шо тут, шо там! Шо у нас є гадость, шо там хароше. І там є гадость й гадость, тоже така...

Як вона поверталася?.. І ми тоже повер... Я вперед приїхала, а вона позже мене. Нас як руські освободили в Германії. То ми чотирі камісії пройшли, вже проїзжяли й проїзжяли. А тоді приїхали, в одну комісію пройшли, й нас направили у город Бурслау. А там таке ограєждєніє, нєсколько уліц оградили, там такий забор високий. І французи, поляки, чехи, і, і, і бєльгійці, і всі – одправляли додому, а нас туда в лагєрь. Ну, ми в лагєрі були, там в лагєрі заставляли ходить по домам, одєжу збірали, пакували. Хлопці пакували робили на заводах станки. О. А вже у конці сінтября нам сказали, шо будуть одправлять на ета, додому. То нас пагрузили на машини, воєнні "судабекери", і нас везли через Польшу аж на Раву-Руську. У Раві-Руській нас ізгрузили в лісі. Такі шалаши построєні, і ми там у лісі в шалашах от не... Чи неділю, чи дві були. Пока нас назвозили. А тоді ісформірували поїзд. І кажду область отдєльно садили. О. Нас давезли до Знамянки, у Знамянки висадили. У Знамянки нас на тому, на вокзалі, сиділи троє суток. А тоді ж... Це Тамара була, і Ліда Корінівченко, вони сімйой були – та кажуть: "Підемо понад вагонами. Може на Новополтавку який іде, чи на Ніколаєв." Пішли, тоді приходять. Кажуть: "Найшли! Поїдем додому". – "Кого найшли?" Воєнні їхали. І в ціх воєнних найшли... Андрюша Кучер, він младший лєйтєнант був. Та каже: "Хлопці, потісніться в вагоні". А тоже в таків, товарних вагонах. Каже: "Нада нам забрать". А Тамара була, і Вітька, Ліда там, Марфа, й я. І оце потіснили ми вєщі свої, положили нас, в Новополтавку привезли, вигрузили ночю... Нема ні іліватора, ни вокзала, нема нічого! Там же ж було все. О. А тоді пішли вони, посиділи ми, вже дньом, та пішли вони, десь найшли тєлефон, та позвонили на Привольну. На сільсовєт, з сільсовєта позвонили Марусі, Маруся приїхала. Маруся приїхала, в Новополтавку, в машину [взяла]. Тому шо Тамара, Ліда й я – ми доходили на могилу, там [як скажені]. Бігли додому. А як спустилися сюда – стріли їх машину, взяли вєщі, і додому. Ой! Як спустились, та в Гаражине бігом. Прибігли, а моста немає. Під мостом пройшли, і додому.

Ну прийшли додому, мамка дома, батько дома. Маруся приїхала. А Надя, Надя приїхала позже, тошо уже позже мене. Тоже, ми сюда, вони сюда, якось через Москву вони, десь туда вони, приїхали. То казала, страшне шо дєлали. Каже, вєщі в вагон залазили, забірали вєщі. І каже, не було в вагонах мєста, й на кришах їхали. Каже, й туда вилазили, кидали, забірали одьожу всю. Каже, не було шо яку одьожу брали, то нічого не було, позабірали. Наших поселили, нікого ми не впускали у вагон, і з вагона. О. Ну хто? Вуркагани, хто ж там мог забірать!

Вона була в Германії, наче город Гамбург. Вона казала, недалеко море. Каже, через море, і [нерозбірливо]. А ми тута, ми тут були коло Польщі, недалеко. А я от... Ну навєрно, може, де ходили, я ніколи... І нас пускали, ми ходили. Цеж із свого города. Город, ми були у Гамбур... Гамбур... Гамбургі... Ні. Я шось уже й забулася. [Вар, Вар] був. Ватвальбрух. Да. То другий раз у виходні їздили ми у город Візберг. А там був ресторан, для остарбайтер. Ну, там приїжяли. Хто де, хто де робе, туда приїжяли, і так встрічалися, о. Не

дуже таким большим був. Не дуже большим. На втором етажу, я знаю. Да, на втаром. Бо було, ми як приїжяли туда, то в нас, один, він сам із Галичі. Ну, видно, камуніст був. Бо він було каже нам: "Як вас пагано, дівчата, кормлять, ви обращайтеся, а я [передавав] туда". І ми скіки раз обращались було, пагано кормлять, ми обращаємось туди, і приїжяла комісія, комісія провіряла. О. І заставляли шефа, шоб він кормив харашо. [Був] навєрно, хазяїна. Ну... Не буду я нічого казать. Ми як поїхала, та й приїхали, воно нам нічого в голові не було. [Як називався], нє. Ни, нічого не помню. [Вивіски] та там може й було по-німецьки написано, а шо ми!.. [Сміється]. Тоді ж не знали. Як ми в школі тута ходили, то англійський ізучали. Да. Так було три школи: тут німецька, і там німецька. А у нас у центрі школа, це восьмикласний був, а в нас дєсятікласка. Там де інтернат щас, там школа в нас була. То ми ізучали англійську.

А я не знаю, [шо там на першому поверсі було]... Може, там хазяїн був, може, то було ми нічого. Приїдем, поднімемось на вторий ітаж. Там другий раз якась музика грає, все. Зійдемся, побалакаєм. Знакоми були, вони приїжяли, на заводах робили, етіх, воєнних. Коли приїдуть дєвки, а волос красний. Ну це ж вони на воєнном заводі работали. А большінство приїжяли в баерах шо роблять. І дєвки, й хлопці. [Бували] та рідко коли! Як вихадний коли. В суботу до двох часов ми работали. Оце, на заводі. І неділя виходний. Да. Другий раз дома. А другий раз по своєм тим пойдем, за город. Там в лісок, абощо, гуляєм тама. Ну також, не, далеко не ходили. Ну там ми получали марки, [розплачувались]. Я от другий раз кажу: нє, в нас, нам хазяїн виплачував два рази на місяць. По сємдесят пять марок, і там копєйки, в конвєртах. Принесе, ми розпишемся, шо получили, і на другий половину місяця, тоже по сємдесят пять марок. Да, у місяць. Да. Да. А от Надя казала, їм нічого не платили. Альоша Поддубний тут, на том краю – то він тоже... Де ж він... От не помню, де він... Десь чи на желєзной дорогі работав, чи шо, то казав шо "ми тоже получали марки". О.

А нічого [купить було]... Нічого не було! Один квашений гарбуз. Все на карточку. Ми другий раз, то як получаєм, та мастєров своїх просимо, гроші даємо, шоб нам карточки... На карточки, хлєб, карточки на хлєб купив. О. То він другий раз купе карточки на хлєб. І тоже боялися! Було купе карточки на хлєб, і каже: "Вам тоже ж нільзя". Поліція добре слідила. Бо він на ті карточки нам хліба там купе, приходе на работу, приносе хлібину, дві там, так шоб... Вони боялися цього страшне. А я знаю скіки їх [одна хлібина]? Я нічого. А потім ті марки ми збірали, та додому їхали, у [нерозбірливо] бросили! Ну так а шо ж, куда ж! Нема нічого! Хлєб, я ж вам кажу: все на карточки! Даже підеш, як зайшли в магазін, в нас намисто, такі ото наче світяться вечером. Брошечки. "О, щас накупляєм там усе!" А воно – "карточки, карточки в вас є?" Ми кажем: "Немає". Ми ні адєкалону, нічого нільзя було купить.

Може ж тіки, другий раз ми з работи як їдемо, туда. Жєлєзна дорога, й вокзал. Та нємка кричить, шо "піво привєзли!" Піво "шварц"! Чорне пиво, вот сладке, то... А хлопцям то таке те було, [мечет]. То вона кричить: "[Мечет], пиво сваст є!" У нас такий котєльнік полірований, десять літров, підем, купимо. Самі собі пили. Сладкого. Воно не було ніякого градусу, ну сладке було. А так нічого ми не могли. За марки, да. А ми карточок там нє там. [Пиво продавали] ну... На станції. Ми як ідем, в нас там барак був. І ми з роботи як ідемо, і мимо станції, жєлєзна дорога і вокзал був. А на другий раз ото і гукає, і хлопців гукає, як хлопцям є таке пиво. [Нерозбірливо], хлопці кажуть, "градус є як!" [Сміється]. Вони сміються. А так нічого не могли. Я ж кажу, нічого-нічого було за марки купить.

[У тому ресторані], там з усіх областєй з'їджялися! І хлопці, й дівчата. І пожилі даже були. І в нас... Ну я не знаю. Чи, може, вони добровольно поїхали, чи нє, ну були й пожилі люди. [Ми спілкувалися], ну аякже! Канєшно. Каждий, каждий хотів знать. У нас тоже. Ну в нас шо? У нас було двадцять хлопців, двадцять сідьмого году. Ізбалувані. Ізбалувані! З города. Балувані. Досить хлопців було молодих. А нас було дєвять дівчат. Із Привольній троє. Із Іванозахаровки троє, із Новополтавки двоє, і одна аж із Херсона, Юля Кобзарь. [Сміється]. Оце нас дєвять дівчат було, да. Я... А хлопців я не знаю.

Ми так, нас же ж як везли в Германію, нас завезли уперед Перемишель. Ми там комісію прошли, баню прошли, все. Догола розділи, попарили там, все, шоб [гімно] не завезли! А тоді нас повезли... От не помню, чим везли. Аж... Брест-Літовск, город. Це пересильний пункт був. Багато бараків було, і все чисто, і ми приїхали, у барак зайшли, тут дівчата. А тоді хлопці. А тоді дєвки там, Надя Полячка, і ше хтось, я не знаю, хто, та каже: "Гайда, підем своїх хлопців привольнянських шукать". Вони пішли хлопців шукать, а тут прийшов цей, шо, навєрно, вєдає, і каже: "Нам нада двадцять хлопців, і девять дівчат. Хазяїн приїхав". І пішли в барак, двадцять хлопців вивели з вєщами, а до нас зайшли, нас дєвять дівчат було. "Забирайте вєщі, і все". Ми забрали вєщі, і повезли нас на поїзді. І ми на утро приїхали це ж у город Гільберг. Із цим... Навєрно, шеф їздив. Не знаю, не знаю хто! Як я [нерозбірливо] більш купили, а не знаю, шо вони там!

І привезли, привезли нас сюди на [пригород] завод. На цьому заводі дєлали пісок, цемент, от для стройки. Пліти таківо большиє, еті, перекладини – це все ми там з хлопцями робили. Ну нас як привезли сюда, на цей завод – там работали чехи. Двадцять чоловік чехи... Ну не знаю, [чи вони остарбайтери]. Вони нас устрівали з хлібом і солю. І вже на утро їх не було. Оце тіки стріли вони нас, довели, і більше ми їх не бачили. О. А то часто приганяли сюди, на цей завод, євреї, работали, о. А потом ціх євреїв, два чи три рази привозили, приганяли воєнноплєних. Ну нам не розришали балакать. Ни розрішали.

Ну ми ж як вийдем надвір, а їх приганяють. А шо вони дєлали – ми не знаємо. А ми в цеху дєлали... Дівчата, хлопці надворі дєлали ці ж такі больши перекладини. Із дерева збито, тоді пісок, цемент, бетономішалка, тоді так це таке електрическе упихалось, шоб воно насадку дєлалось. А ми в цеху дєлали, от, больший дом стоїть, і то воно такі станки. Цей пісок, шлак, цей цемент – і тоді машинки брали, і, і... і воно упаковувалося, понятно? Здолали, обратно прибрали, ставили так акуратно доску ставили, і ця основа, цей пісок, отак акуратно ложимо, тоді беремо вдвох, бо одна не вдерже, одна з одного, друга з другого краю, це наложим повно, і то... Це й машинка є, воно [нерозбірливо] сильно... [На перепад]... Да. О. А приганяли, а шо вони дєлали – ми не знаєм.

У шесть прийшов, у шесть... Двінадцять [часов працювали]. Усе, шо заставляли, ми робили. Первий раз як приїхали, це ми первий день, до вечора нічого, а на вторий день прийшов вагон цементу. Прибув трактор, із прицепом, і машина. І сказали розгружать, вагон цементу. Розгружали хлопці, нагружались, цемент, а ми тута, у складі, розгружали. По піїсят кілограм. І з [нерозбірливо] високо ложили, куда ж? Скіки там ета? Робили. Шо заставляли, те й робили. А я ж вам кажу, шо в нас шеф був, а в шефа, це у нас, як нас привезли, і нам сказали, шо... Це ж цього, "гер комєндант" ми на його казали. Не знаєм, як і фамілія, ми не знаєм і званіє. Він це був у Росії в плєну, це він із нами всьо врем'я. А мастєра були, три мастєра, тоже вони були в плєну, тоже вони весь руський. Як тіки шо нада, прийде, там нада шо, і те. Каже, він нам каже, а ми отвічаємо. [Вони] пожилі! Ні-ні, вони не воювали, вони ту войну були. Ну так уже, більше по шиїсят, шиїсят пять год, таково було.

[Жили] а в нас був барак, построїли. Не дуже больший барак. Так. Ми туда жили вперед на заводі, нам були в нас комнатка на дєвять чєловєк, здорова. А в хлопців тоже там у дворі було. Де вони спали, двох, двох койки ті. А один поставили барака. [На роботу], наш завод, а тоді іде... Уже... кладбіще. Кладбіще. І він іде аж до самого кладбіща, отак дорога туда на низ, а ми через дорогу переходимо, і нам построїли там барак. Вперед жив у нас комєндант, здєлали комнатку. Він не був [нерозбірливо], він на тракторі робив. А тоді наша комнатка, на дєвять чоловік, якраз пять койок ставили. На два етажа. О. Тоді хлопців. Була больша комната. А тоді дальше йшла баня, построїли. І... От бані оце здєлали парове отоплєніє. Бо там топили всігда. Один діжурить із хлопців. Це як приходим з роботи – в хатах тьопло, зімою, і у бані. Пішов, покупався, все чисто, і зайшов у хату.

[Кімнатка], та!.. Я не знаю. [Нерозбірливо] комната. І хлопців, один бригадний. І там більше як на двадцять чоловік було. Ну і поставили дєсять койок, а там ше багато оставалося. Шо, шо було [там]? Були маленькі гардєропи. А так більше... Стол стояв. Табуретки були. Та вже... Вже нічого

ми не... [Зеркало?] Та! [Сміється] Де там воно було! Не було! Хто там нам дасть? Нихто нам не дасть. Туалєт щас, метров тридцять туда, туалєт був у дворі. Да. Ну ми ж гріли воду, там, у бані. Гріли воду. Кожен день работали, то тут ми, як ми жили при заводі, тут красіва баня була. А там шо? Побілили, покрасили, та й усе. А тута красіва, плитами обложено, все чісто. А тоді вже там. Хлопцям отдєльно. Перва хлопчача, а тоді наша. [Мило] давали! На зуби наче нічого не давали, а мило давали. Ми ж і стірали. І порошок якийся давали, шоб стірали. [Уже знали], ну да!.. Комєндант усе ж роз'ясняє. Комєндант усе. А так шо?

[Теплі речі], там нічого не давали, наше все, все з дому сохранялось. Ото тіки обув ми поносили, а так було шо своє. Така... Не то куртка, не то полупальто. Тошо, ми не носили на роботу, так, держали на виход, все чисто. А там зіма тьопла була, там холодно не було. Ми як приїхали, перву зіму. А нємци нам кажеть: "Ви нам привезли сніг. Ми скіки живемо, снігу не бачили". [Сміється]. [Де це було], не питайте в мене. Ми, ми, нічого, нічого, нічого не інтересувалися. Та от я не помню, [де ми стриглись]. В мене волос був, я заплітала. А хлопці я от не знаю, чи стриглись... Та навєрно десь же стриглись. Камєндант водив стригтись.

Як заболієш – обращяєся до гєр комєнданта. В нас було, ми як приїхали, я вам скажу, пошти шо полгода не милися. Пєрємєна клімату. А вже ж мучимся, болить, усе чисто. А тоді пішли до гєр комєнданта. Кажемо: "Гєр комєндант. Нам нада в больницю". А він: "Шо такоє? Шо уже, забеременяли?" Кажемо: "Нє. От приїхали отколє, і те". [Шо було] – чорті! Видно, чи пєрємєна клімату, чи шо, ну те... Отута боліло. [По-жіночому], да! Ну не милися. Комєндант сказав, шефу, і шеф сказав, шо немедлєно в больницю. Ми пішли в больницю. Провірив врач, усе чисто, сказав, виписав пілюльки, сказав "пить пілюльки й париться, на ніч". І ми пили пілюльки, парились, і тоді все востановилося. Все харашо. Ну хто його знає, [шо було]! Тоді вже як пішло, так цілих дві неділі і лилося, страшне. [Місячних] да! Полгода не було... Да, перемєна клімата. Казали, шо... Не в всіх, ну а в нас, трьох дівчат. Ті мились, а ми не мились. З подругой. Та казали, шо "в положенії, в положенії". А тоді як начали, та лилося, та хай Бог милує. Поки востановилося. Ну хто його знає! Ну... А так, єслі хто заболіє, то комєндант зразу шефу долажує, і шеф без слова... Нада – значить нада в больницю. Нікада не отказував, шо "хай робе." Хоть чи болиє, чи шо...

[На критичні дні] шо придумували? Тряпки придумували! [Сміється]. Наче ніколи такого не було, шоб пагано було! Хто його знає! Та так уже як заболів, другий раз ідеш до комєнданта, і кажеш, шо "гер комєндант, я не піду на роботу, так і так". Він всігда долажує шефу. Шо одна там дівчина заболіла. Чи плохо, у бараку. Він питає, чи нада врача, чи нада шо. І він уже прийде, єслі нада врача, то значить до врача ведіть. То ведуть до врача. Дру-

гіх не знаю. Другіх кажуть, шо погано обходилися. Ну в нас я не буду казать, шо... Гєр комєндант всігда долажує шефу.

[Шоб вагітніли], не було в нас такого. Не було. Не було, не було в нас. Нас було дев'ять дівчат – нихто нікуда. [А хлопці, які були], а, а вони, знаєш, як хлопці не наші, не з нашого села – шо нам спілкуваться? [Сміється]. Це вже якби з села – то знаєш уже, умісті росли, все чисто, умісті в школу ходили! А так шо! [Вони до нас ставилися] нічого! Всігда було і на роботі балакаєм, і так, прийдемо до бараку, підем туда, вмиваться все чисто, то балакаєм. Другий раз підем до їх вечером, вони в карти гуляють. То другий раз то в доміно, то в шахи. То підем коло їх погуляєм, та й додому йдем.

[Пісні] ничого. Ничого.

[Доміно, шашки, ігр] а ніяких не було! Хто там... Хлопці, другий раз, уже як літо, трудно було, полгода. А тоді, як літо – баура приїжяли, їх забрали на роботу, до себе. Приїдуть, і до шефа. Шеф каже: "Є желаніє їхать – хай ідуть работають". Вони приїжають підводами, по три, по чотирі. Тошо хлопців могло [на неділі] осталося, їздили... А вже тута, як приїдуть у суботу, забірають, а в воскресєньє вечєром привозять. А привозять там шо можуть дать: картошку, сухарі там, все. Ну карточок – карточок – ми боялися. Боялись їм карточки давать. Їм за це строго. А так усе чисто хлопцям давали. А той приїде – тому брюки, які підійшли, там рубашки підійшла – то дає хазяїн. Вони тоже – то сіно косять, то... Всі роботи там у його дома дєлали. Больші баура були. [Вони були довольні], аякже! Єслі б не були довольні, вони б каждой суботи не приїжжяли за їми! [Сміється]. Та я от і не помню, шоб в нас хлопці курили. [А випить], я, я вам скажу, навряд, не було. Ніде не було, шоб... Ну хлопців не було. Ми ніколи хлопців не бачили п'яних. А жили так шо щітай...

Ми в сорок пятом гаду, у нас, нас в январі чи февралі нас вигнали на окопи. Там, в Германії, ну тут у... Хазяїн цей, комендант, шеф нас, він снабжав нас туда продуктами, все чисто. Гроші вже не видавав, як на окопах були. То на окопах розганяли, рили окопи, то хлопці не курили. Там же багато було. Весь зброд. І, і в хазяїна були [в клубі], клуб був. Ми, дєвки, на сцені спали, хлопці там далі. А то в двох містах ми були. У горах. Видно, там були воєннопленні, чи шо. То нас туда привезли. Ми там повимітали, повисшкрібали. І там жили, знаходилися в горах, а на окопи приїжяли воєнні машини, десь возили. А ми – нас троє дівчата – адін на кухні осталися, а то стояли у... Та хто його знає. Ночю привезли – чи то город, чи то село. Лазарет був. Госпіталь. То привезли, чисто, чисто все було, чисто, хлопців отдєльно, нас отдєльно. То тоже, приїжяли машини, возили хлопців, а ми тут оставались.

А тоді ночю чуємо: "бух-бух, гух-гух", наче вот-вот-вот. Приїхали машини, кажуть "Собірайтесь." Бо недалеко. А гер комєндант каже "Недалеко рускі". Я нікому [пройти] нізя. Каже: "Й кілометра немає". І нас ночю вивезли. Тоже, вивезли до баура, баур мав свій клуб такий, на сцені піаніна стояла. Ми там довго були. І всігда до нас в хату приходило два воєнних. Німецькі. І всігда вони грали на піаніну: "Повій вітре, та на Вкраїну, де покинув я дівчину." Ну тоді ж, ми не знали, вони ходили все врем'я. То другі пєсні, то тоже українські грали на піаніно все врем'я. А, а не балакали до нас по-руски. Вже напослєдку, коли стали нємци отступать, отходить. Присікать. А тоді вони уже... Мітла йшла, самі еті, есесовци. І вони зайшли до нас, і кажуть, шо "ніде не виходьте надвір. Пока не пройде оця армія. І ждіть руських." Оце вони нам сказали, і уїхали. Укра... Російською! Це, видно, там наші розвєдчики були, чи чорт його знає! Коло нємців. Понятно? О. Каже: "Ждіть!" Це було сьомого... І камєндант сьомого числа зайшов до нас туда, де ми на сцені були, і погріб був. Каже: "От вам ключі от кладовки, продукти, все чисто. Гатовте, шо хочте!" Він всігда нам було, як тіки воскрєсєньє, каже: "Дєвки, наваріть українського борща!" [Сміється]. "Ось вам продукти, і я уїзжяю". Ну це ж він з'здив, де там [Гамбург] був, це він оттуда.

І ми утром устали, наварили їсти – так, під гору – пообідали, хлопці, все чисто – полягали... А ми посуду помили, все чисто. Тоді – наче Маруся з Новополтавки, Єгорцева, та каже: "Дєвки, глядіть, он руські солдати! Двоє йде." Ой! Ми раді, повискакували! І вони підійшли до нас, поздоровкалися. Довго не були. Даже й полчаса не були. Їх ішло читирі штуки, це развєдка – і одного снайпер убив. Каже, ми його поховали, туда, все чисто. До нас зайшов... І до нас зайшли вони, сказали: "Де дорога розмінірована – шоб утром устали, і шоб до світа вас тут не було! Бо будуть нємци вернуться і вас поб'ють!" І ми то до світа встали, там які вєщі були, хліба на дорогу розділили, все розділили, і пашли. Первий пересельний пункт, комісію... Другий пересельний пункт, третій. А тоді це нас на город Бруслау одправили, і ми там, сщітай, от мая місяця, по сінтябирь. А в сінтябрі вже нас сюда, через Польщу, машиною поїхалі, туда, в Раву-Руську. А в маї місяці нас сюда, через Польщю, машиною сюда, на Раву-Руську.

[Комендант – це той, шо на заводі], да! Ну він коло нас був! Ну, счітай, з сорок третій, сорок четвертий, сорок п'ятий він ще гаду поїхав з нами на окопах тоже був він. Да! А, а не знали, ни як фамілія його, ни звать. [Сміється]. Гер комендант, і всьо! Буває, кажемо: "Як вас звати?" А він каже: "Гер комендант". [Сміється]. В його тоже, два сина наче погибло, на фронті, і жінка була. Ми один раз – він нас приглашав у гості – то ми.. Чи ми їздили, чи ходили десь?.. в [нерозбірливо]. То пішли, в його домік такий, двоїетажний, не дуже больший, о. Погостювали, жінка приготовила. А він уже їй сказав, шоб вона... Він же бачив, як повар у нас готовив, все чисто. Він уже сказав, шо готовить. О. То один раз у його було. Так... Жив, як у нас: хто бєдно, хто бєдно, хто багато. От.

[Замовляв] один борщ йому український. Я кажу: "Гер комєндант, а в Росії? Вам тоже борщ варили?" А він каже: "Нє". Він на мене казав "Анюта", бо там оставив жінку, Анюта було звать. І мальчика. В Росії. Він же був пять год. І познакомився, і вона з ним стрічалася, і нажила дитину. Ну вже як воєнопленних розрішили, і він просив, вона не схотіла з ним їхать, в Германії. То він казав: "Там кацапське щи варили". Там борща не варили. [Сміється]. Да. Український борщ усім... А там давали, тіки знаєш, яке мясо давали? На мясо давали конятину. Там спеціально коні виращують – такі здорові, повні. Вони ріжуть, мясо продують, ковбаси дєлають із крові, все чисто у їх. Да, да. А так паста була, картоха була, буряк був. Все було. Капуста була. Ну вкусний, канєшно, вкусний був, як той раз наварять суп, суп із бруквой. Картоха, бруква, та й... Я й не знаю, чи чим зажарювали, чи не зажарювали.

Там повар... Там знали... Там прислали нємку – було місяця три нємка була. І Павлік цей... Він з Білорусії, воєноплєнний, він тоже попав сюда. І він на кухні все время робив. [Готувать] ну шо можна? Бруква. Картоха. Шпинат. Ой... Все було, тіки його не хотілось було їсти. А їли, бо їсти хотіли. Ото другий раз у їх там як по розпісанію, чи шо: шо всігда в суботу в нас на вєчєрю вінігрєд дєлали. І картошки, у мундєрах, по пять штук. І таку подліву із муки дєлала. Оце тіки в нас хароша піща була, а так харошой ми не бачили. А хліба шо: буханку получим – на девять чоловік. Поріжем... Там возьмем [шифер], розміряєм. Поріжем, і то одна закриває глаза: "Кому?" – "Те". – "Каму?" – "Те". [На девять чоловік], да. Каждий день ми получали двєсті грам хліба, і піїсят грам маргарину. А до чаю й до кофе давали нам сахарин якийся. Він сладкий, у пілюлях. Да! Сладкий. А так сахарю ми не бачили, нічого... А хліб каждий день. Двісті грам. Піїсят грам маргарину. Кофе, чорний. Я, я, дома в нас, мамка ніколи ни, не дєлала кофе. Там багато було чай, розовий всігда. А рози [кидала] вона до бутилки, із сахарьом, все чисто, і то... Пили все, чи подобається, чи ні, все пили, бо їсти хотілося. Адин вєс наче був! Ми ніде не важилися. Там може й де були, не знаю. Ну ми ніде не важились.

[Коміся в Перемишлі] провіряли глаза, вуха, все чисто. У нас із Привольній дівчина, Надя Сімченко – ну вона Приходько – вона хитра, нікому не сказала: вона рициной намазала глаза. А глаза красні, і її з Перемишля вернули додому назад. Сказали, шо трахома на глазах. О. А так усе чисто провіряли. Все-все-все-все-все. І уши, і зуби, і нос, і глаза, і все. [По-жіночому] нє. Нє, нє. Вже тута руски освободили, то ми три пункта проходили, і всьо время провіряли по-женскі. Ну як рускі освободили, як нам указали, де розмінірована дорога, все чисто. Ми первий пункт пройшли, і остановку, тут же щас в мєдпункт пішли. Все, проходили... [На кожному пункті], да! Провіряли. Тоді вже туда у, у Брусвауер брали. Ну нихто нічого не казав. Провіряли, та й усе. Записали, та й всьо. Вийдеш на [нерозбірливо], провірили, й пішов. Якшо грєшон? Навєрно, боялися шоб заразы не завезли, вєнєрічєске... [Сміється]. Так я думаю.

[Гвалтувань] там у нас у лагєрі не було. Бо в нас не було нємців. В нас самі діди. Молодих у нас не було. То може були, ну ми, я, ми не знаєм нічого. Шо було такого. Може було, хто його знає? Ну шо я буду казать, як... Ну а шо, шо ми? Ми з лагєря ніде не ходили. І тута як у тому, вже руські освободили, набили такий забор – ого-го-го! Ми вже в лагєрі як тут були, шо вже здєлали, то солдат пригнали багато [в гору], і марширували. Це руські. От. А ми кажем: "Шо ж такоє, шо це солдати?" Солдати ганяють, і утром, і вечером. А так должен Рокосовський приїхать. Рокасовський. Ну... Ракасовського де ж ми... де ж ми побачим? А де? Найшли палку... Ага. Машини, музика... Доски дві одбили, так у дірку здєлали... Тишком-нишком повилазили. То воно... Це аж за городом поховані були всі Гєрої Совєтского Союзу. Я не знаю скіки. Чи двадцять, чи більше. Там такі памятники, все чисто, й туда. Приїжяв Рокосовський, і туда, де солдати. Ото ми їздили. "О, – кажу. – У його такі лампаси". Оце тіки ми бачили! [Сміється]. І то, прийшли, а дєвки ж: "Де ви були? Де ви були?" А ми кажем: "Тихо. Туда й туда".

А тоді вже ми... Там тоже був воєнний камєндант, то [давали] дєсять лєт, то більше ми никуда не виходили. Ше один раз виходили, чо ми виходили? В цьому городі красіва-красіва те... От обратно: в голові крутиться, а не скажу. Кладбіщє! Таке красіве кладбіщє! Таке больше. Так по ступєньках високо, підніматься, тоді заходиш – скіки рядів поховано, наших солдат... А в других рядах, отдєльно там, нємци поховані, поляки, такево. То як підем на кладбише – й додому не хочеться йти. Могилки вхожені. Памятнички, все чисто. І даже нємки приходять управляються там на кладбищі. Крани з водою, все, поливають цвіти. Оце один раз ми із лагеря ушли, і ходили на кладбище. Йшли цілий день. Кілометра два, або, навєрно, й більше, йшли. Таке більше кладбіщє... [Нерозбірливо]. Ну це шо у городі Буслау. [Солдати наші з війни] із цьої! З цьої! Да, да! Да, з цеї вже, з цеї... Ну це тут же, і там... А там, я кажу, отдєльні поховані Гєрої Совєтского Союзу. Там їх портрети больші поставлені, ну харашо зроблено... Я каже: чи воно є там щас? Другий раз лежу... Ще моложе була, щас уже восємдесят вторий год. Як моложе – та, мать, год пять назад – я кажу: "Бачиш? Нємци найшли! І вагони, повезли на роботу. А Совєтский Союз не найде поїзда повести нас, шоб ми щас погляділи". Де ми свою молодость, щітай, шо оставили: по два годи, єсть по три, по читирі годи.

[Дорога], ну туда, я знаю? Шо туда нємци везли: єслі хочеш – стане поїзд, єслі хочеш – та так, скидаєш труси, коло люка станеш, попісяєш, чи покакаєш. Не пускав, було, перейти, рачки перелісти, по ту сторону. [Не дадуть]! А от як оттуда їхали – я й не помню. Чи ми де останавлювали по-

їзд, чи ми... Знаю, шо ми в Знамєнкі ми злізли, й пішли в туалєт. А більше я... Ну це ж Кіровоградского, навєрно. Через Знамянку, нас же і везли через Знамянку. А везли через Знамянку – їхали сутки. Там же ліса, все чисто, партізани. А тоді перестріли вагон, нємци, чи поїзд – і ми назад, сутки, назад. Була одна колія, і назад паравоз давав. Бо єслі дальше поїдеш, значить, ешелон увесь заберуть партізани. Да, як туда їхали. А тоді я не знаю, до який ми дорогой поїхали. Як нас повезли. Ну як вагони телячі – закриті, та й усе. Одні віконця. Ото сидим собі.

[Додому] я два ілі три пісьма написала, і більше не писала. Привольну я не знаю у яком году освободили. Ну шо писали? Писали, шо робим двінадцять часов. Як кормлять. Як кормлять всігда було закресляно. Понятно? Навєрно ж, провіряли пісьма нємци. Де казали, шо пагано нам, то, навєрно... Бо вони ж... Бо вже як приїхали, а батько каже: "А шо ви писали, шо як получимо – і нєсколько строчок?" А я: "Шо, – кажу – писали? Шо пагано кормлять. Тяжило работать. О. А такого, – кажу, – більше нічого". Ми ніде не ходили, шоб ми ходили гуляли. "Ну, – каже, – як получим – і нєсколько строчок". [Перевіряли], аякже! [Бумагу] в комєнданта випрашували. В гєр коменданта. [Сміється]. Він нам доставляв бумагу, і ручку, і канвєрт, усе. Все нам доставляв. Як попросим його. Дамо йому... [Він купляв], навєрно. А тоді як пісьма понаписуєм, йому отдаємо, він іде. Де там та почта, не знаємо. Ми ніде не ходили. На город, Гінзбург. Кажуть, красівий город. А шо ми? Ми його. Як тіки привезли в Германію. І то: приїхали утром, із поїзда згрузили на трамвай, трамваєм привезли, де остановка, злізли тут, пройшли до кладбіща, тут до завода, на заводу, де робили, і всьо. Більше ми...

[Завод] та був прямо в городі! Це [банк] хазяїн держав. В нього тіки не один, в нас тута був, ще був і в Польщі, такий його завод. Тута син його, управляв цим заводом. А дочка в Польщі. Обої хвашисти. Було як... Це ж на заводі, так там дєд, нємець, вів дєла – арматуру з проволки: це як дєлать плити, там уставять. О. Отак каже: "І дочка хвашист, і син хвашист, і шеф хвашист". Все було з нами. Як прийдуть руські – було ж йому розказуєм за колхоз, все чисто. Цей гєр комєндант йому переводе: ми ранше як хазяйнували, а тоді як уже пішли в калхози, то камбайни убірають зерно, все чисто. І він – руські як прийдуть: "Сина два вбито на фронті, я з вами поїду в Росію. І буду там жить у Росії". Да. [Сміється]. Уже такий старий був, навєрно, год сємдєсят. [Розпитували], да, да. Да. Ну цей гєр комєндант не [во время] питав, тошо він же був у Росії, він все бачив.

Вобше, він в Росії був, колхозів, навєрно, не було. Бо я знаю, як батько був в плєну, то мати була, Альоша і Антон. То хазяйство було ше, і карова, й коні були. Земля була у їх, все, обробляли. Нанімали людей. А вже щас, як ми розказували – вже ж в нас колхози були, тоже ж, комбайни убірали хліб, усе чисто. От. А комбайни не було, були іще тоді убірали, касили. І

касілками, й так, серпами касіли. І в'язали, і возили на ток. На току стояла малатілка. Малатілку цю крутив лакаматів якийся. Чи німецький, чи чорті, я не знаю. Соломой його палили, тошо він – пух-пух-пух-пух – молотарку. [Сміється]. Тоша ранше... Да. Розкажіть, шо у вас там як, да? Да, питали які поля... В їх же там нема, земля така, жовта. Глина, пісок. "О, шо сієте на тому?" – "Падсолнух сієм, кукурузу, ячмінь". Тоді ше ранше сіяли, до вайни, і послє вайни – пшениця, називали арнаутка. Да. Да. То було все розпитують, все розказуємо. А так більше нічого вони не питали!

Ні! Нічого за владу не питали. Ну вони не представляли, як це – калхози. В їх, кажуть, самі баура свою землю мають. А в нас, кажу, ми розказуєм – в нас тоже ранше. Мій батько мав землю. І синів поженив, тоже давав землю їм. А тоді вже як комуна прийшла, все поздавали. Це ж уже калхоз! І коней іздав, і були плуга, і були сівалки. І борони були, все, і підвода була, все він у колхоз сюда здав, сюда, в "Сталіно". Організовували колхози ці. То не хотів здавать, а тоді вже в послід здавали. О. І то ж... Ну, ну вони нічого, кажуть "як це так, і..." "Ну як? – кажу. – Землю, підете в колхоз, земля. Засівається, обробляється. А тоді вже, як поспіває зерно, комбайн, – кажу, – убирає зерно. Кукурузу ламає. Подсолнух ложе, ше не було приспособлєнія, шоб комбайни збірали." І кукурузу ж не було тогда. Всігда, я знаю, шо вручну ламали. Було, вручну ламає. Попід гори йдем... Попереду йде два чоловіка. Два... Читирі. Один держе мішок, а два ламає й кидає. Ламають й кидають. Наламали – а балагура ззаді йде, на [нерозбірливо] шоб дорогу здєлать, те, шоб не ламать кукурузу. О. І подсолнухи ж так різали. У [нерозбірливо] ці ж гарби, все чисто. А тоді як приспособили комбайни – вже комбайни подсолнух убірали. Вже убірали.

А тоді вже, так вобше кукурузу косили. То качани тіки одбірали, а тоді кукурузу косять, а то одганяєш. Зерно в бункер висипаєш. То у балагури, бо машин ще не було – у балагури. Такі, подєлані, по шесть центнеров зерна. І от комбайна возили все врем'я. Це вже як в году навєрно, в піісят втором, чи я, я в пііся третьом, вже начались підводи, підводами возили, тоді начались машини у калхозі. Авторота була, і то авторотой виїджяли, машиной, і з току зерно на іліватор возили. А колхозні машини от кобайна возили на ток. Уже балагур тоді не було. Вже появились машини. Ну балагура – обикновєнна підвода, кальоса, спереді, ззаді, там соїдіняється. Ну здєлано так, [качєствєнно]. По шесть центнер туда зерна. Да. [Сміється]. Як сказать. Дві [коняки]. Дві. Ну то так: пара коней возили всігда, там на ток привозять. Висипають на зємлю, а зємлю віса стоять, і три чоловіка. Ящик, одна насипає, два на віса ставлять. Зважили – висипали, зважили – висипали, на другу сторону. А тоді вже як машинами стали возить, тоді заїхав на віса, машину зважать. Харашо. Як самосвали були. То самосвал зняв, та й поїхав. А бортова машина – ззаді борт одкривають, совки такі, не дуже больші – совками сують, і пашла машина.

[Виходили в неділю], да. Да, в будень день ми ж не... [Один вихідний], да... Да, да. В суботу до обід ми робим, і в воскрєсєньє виходні. А то з шесті до шесті. [Увагу звертали на нас...] Та хто на нас!.. Як ми йдем ночю, в шесть часов [нерозбірливо]. Ідемо, вийшли, понад кладбіщем, а тоді вже наш завод начинається. Це ми до завода дойшли. А вечером тоже тьомно. Вийшли і пішли понад заборами, прямо в лагєрь. У неділю, а в неділю шо... Да! Другий раз і те. Другий раз ідуть і здоровкаються, а другий раз ідуть сміються. Нємци. Нємки. [Чого сміються], ну а ми шо, знаємо? А ми [ходили в]... Ну як вобше люди ходять, так і вони ходили. І плаття, й кохти, й юбки, і плащі, і пальта – все чисто. У тухлі ходили – ми не знаєм. Чи вони на дерев'яшках, чи нє – красіві тухлі. А сапожки наче й не бачила, всігда такі ботіночки, зашнуровуються. [Десь ударилася]. Та й отаке. Абикновєнні люди. Є, як і в нас: є красівий, є паганий. Самі обикновєнні люди. А ничого, ничого, ми ничого не приглядалися.

А шо, магазини були, ми туда не заходили! Бо один раз як зайшли, сказали, шо карточок нема – й не заходьте. Там більше так... Ідем, другий раз, поглядим, там разні портрети, все чисто. Там одьожа висить туда, а шо? Ну це магазін... Я ж вам кажу, шо це був магазін де оціво намиста, разні брошечки, разні заколочки, разне все чисто. О, і там були і одьожа висіла, і плаття, і юбки, й кохти, і пальта, і плащі. Чи воно нове, чи нє. Ну чи може з Совєтского Союзу натянулось. Отак. Поглянем, та й підемо. Шо ж як... Все на карточки. В їх нічого без карточок не отпускали.

Щас інтєрєсно поїхать побачить. [Сміється]. А як... А чо? Я вже скіки, скіки год – другий раз кажу, шо Надя приїжяла – вона щас у городі, у дочки. Було як приїдем, сидим, та кажу: "Шо вони тоді організували, – кажу, – бо нада на роботу, – кажу, – Совєтский Союз хоч би хоть раз сказав: "Давайте організуєм поїзд, і хай люди поглядять, де вони робили, як це застрояли..." Ну в нас, де ми там були – не дуже розбомбили. Там ціле всьо було. Так як нас вивозили в Раву-Руську, через Польщу, то Польща дуже це... Через Краков, город, ми ж їхали. Краков, город, тіки сірьодка трошки побомбита. А окраїна – ціла, невридима.

[Завод цей був часний], да, це був шеф, він мав свій завод, і а... А дочка в Польщі мала. Ну казали гер комєндант, шо каже, син тута. Да. А дочка в Польщі мала. Ну шеф такий старий, навєрно йому год до восьмідесяті було. Ну шеф унизу... Ні, угорі син жив, а внизу кантора була. Двохетажний домик стояв у їх. [Агнеси] вони випускали. Агнеси. На стройку, і на стройку, й на стройку. [Простоїв не було], нє, нє, нє, нє. Нє. Ні, другий раз єслі привезуть, нада на разгрузку цементу, то прикращається робота в цеху, ідем розгружаєм. Чи вагон прийде, чи два. У склад розгрузили, і тоді йдем на свою работу. Ту, яку робили. А це ж мішали цемент, пісок, і шлак. Шлак дрібний, перероблений, аж осьо де, з вугля. Видно, де ж [нерозбірливо]. І це все і в

бетономішалкі мішалось, і тоді ці плити дєлали, з яких перекладини на дома. Це все із цього дєлали. [Для будівництва], да! Так я думаю! [Не воєнне], нє-нє-нє. А так...

[Додому ми везли] а шо, шо... Я, ми приїхали в Раву-Руську – ну, там у нємців ми були. І вони евакуіровалися. Хто перину взяв, хто подушку взяв, хто шо мог узяв. А шо, в нас у Рава-Руській усе солдати забрали. [Наші], да! А! Ага! А шо ти... Нізя було й слова сказать. Я таку красвіву перину везла додому. Вона двойна, тіки построчена кубіками. Було на день мішок, а на ніч витягували, спали. У тому. І два зайшло, і... Я встала, вони перину скрутили й забрали. [Не казали] ничого! Забрали, і всьо! Додому ж, навєрно, одправляли! Наживалися на таких людях! Ото в чемойдані просто там кой-які платічка, де були на опаковкі вєщєй оце, у тому... То там кой-які платічка, там, парптєрне такево, о, ото могла в чемойдані привезти. А то все позабірали, забрали руські. Спєціально ходили по тіх... Ну такі, із того, із гилок построєні шалаши, і вони спєціяльно заходили – в кого шо – і де яка подушка, де яка перина – все чисто забірали. [Чи це наказ був], а хто його знає! Може... Самі для себе брали! Шо там наказ! Шо ж у нас, нічого... Отут у Германії було, а вже при Совєтском Союзі як [нерозбірливо] грузили? Чо ж. Наші солдати не одбірали? Подавали на машини, слажувалося. І приїжяли, в Польщу? Чо ж не перестріли і не провіряли? А в Раві-Руській... Собаки таківо...

[Наші солдати], та!.. З їми мало хто й балакав. [Обіжать] – наче ні. Ну, знаєш, ми ніде не бачили, тут ми, у Буслау стояли, ми солдат не бачили. Як лагерь був. А тута, у Раві-Руській, казали "німецькі простітутки." Да! Було тіки станеш шо казать, а він: "Закрий рот, німецька простітутка." І всьо. І шо ти будеш казать? Каму ти будеш жаліться? [Особисти не перевіряли], нє. Нє-нє-нє. Ми всю комісію пройшли тама, я ж тобі кажу. І пункти ці, як руські освободили, три пункти, тут же і мед[строгі], і тут нас допрашували. [Все спрашували]. Да. Бо як оформлялися, де з Германії гроші получать, і я писала, усе чисто. Туда, на Ніколаїв, а з Ніколаєва тоді туда посилали, навєрно, в Гєрманію. А тоді через місяць пришол, видно, із города, а з города, Ніколаєва, тоді мені прийшов: "Тошо ви написали, все чисто правильно написано". Бо я написала от того, сама. Тоді пішла до Надя Махмихи, вона в канторі була, кажу: "Надя, пропічатай мені бумажку. Шоб же ж красивіше було!" [Сміється]. Та [нерозбірливо], та прийшло: "То шо ви написали – все чисто правильно". Ну, ну там же [в архівах]... Да, да.

Та нас вже тут багато. Дівчата багато померли, шо в Германії були: Дуся Приходченчиха, Маруся Хомченчиха, Нюра Кєташиха. Нюра Бондаренчиха виїхала, дочка забрала в город. От. А ше я осталася. Ну, мало шо дівчата розкажуть. Всі дівчата вже двадцять шестий год був. Це Мар'я Гєрасімовна була. Дуся Приходчиха була. Кєташиха. Вони були самі перві. Самі перві.

Вони по двадцять шестий год. І хлопці там були. І вони були. Вони були, работали вони на розгрузкі вагонов. Отсюда приходять вагони, посилки, вони грабили. То вони тута, на ціх вагонах, работали. Правда, розказували, як Берлін бомбили, як де їх бараки були. Ну в їхній барак не попало, бомби. А там як порозбивало, шо багато попобило наших. У бараках... [Є не повернулися], да, да-да! Багато. З нашого села нє, а там, по других случаях, сьолах чи городах, то багато случаїв, не повертались...

[Марки] виплатили. Виплатили. Щас я, підождіть. Десь у мене є. Я принесу бумажку. Ми... Ой! Як ходю – бай[дуже]. Як сюду – тоді не можу ногами ходить! [Сміється]. Ой, Боже-Боже! Марки, у дєвяносто пятом гаду Славік получав, читирнадцятого ноября. Пятсот шиїсят марок. У мене навєрно цей бумашки немає. А це... Це осьо пришла отака бумашка. О... Ну первий раз у дєвяносто пятом нам марки давали. Я получила пятсот шесть... Пятсот шиїсят. А це вже прийшла бумажка, тошо ви читаєте – то вже ми получали євро. Да, це шо в мене є в дві тисячі втором гаду, а це я не знаю, в яком. Ну осталося сімсот шиїсят девять сорок девять. Суму... А то аж... Сімсот сорок дев'ять, да? От первий раз ми получали... Я двадцять шистого червня дві тисячі второго году. То нам за ето, за євро платили пять рублів і пять копійок. Вже остатки де це я получала – то платили сєм... шесть двадцять шесть.

Ми їздили у банк. Хочеш – бери валюту, хочеш – бери гривні. Я первий раз як получала, я їздила з племінницею в банк. До їх в город поїхала, тоді поїхали. То вона взяла... Ну, це, навєрно, сто... чи тисяча, чи євро – вона взяла, то вона взяла євро, а остальне вона взяла... я... Я розписувалася, ну вона получала за мене все, я стояла збоку. Вона получала. Це осьо вона получали дві тисячі... Сто шиїсят шесть... Це марками, чи тими, гривнями. А доларами взяла євро. А цей раз як їздили, то я їздила. От не знаю, в яком це гаду було. Тут наче й не написано. Там написано. А наче дві тисячі читвертий год. То ми взяли... Читирі дєвятсот. Гривнями взяли. А тоді вона взяла, євро получила в адном банку, це пять і... пять і пять копійок, а другий пашол та поміняла шо пять пітнадцать. На дєсять копійок більше. Дала пять тисяч сто піїсят. [Сміється]. А кажу: "бачиш – кажу – нада було, Ліда, [послоняться], було б шесть, шесть і двадцять сєм", – кажу. Це считай на один і двадцять дві копійки більше.

Да! Ну ті шо баура були – менше платили... Аж ось оця бумажечка, я казала, п'ятсот шиїсят... Чотирнадцятого ноября. Дев'яносто п'ятого году. Славік каже: "Нашо ти бережеш?" А я кажу: "Нашо вони? Хай лежать! Каже, вони їсти не просять, бумажки".

[Запис призупинено].

...це менші були дома, на хазяйстві.

Ну шо вам? Я тіки помню шо до войни ми були малими. Ну шо малими ми в школу ходили, Маруся старша, двадцять четвертого. А я двадцять сідьмого. О. В школу ходили. А мати з батьком самі в колхозі робили. Батько

робив учьотчиком. А мати... Ну, на разніх роботах. [Робили] все чисто. А ми дома хазяйство гляділи. Потом – батько вже старий був – пєнсію дали: по дванадцять рублів, палучали пєнсію.

Батько робив все врем'я, тоді пішов сторожом работать. На огородній бригаді робив сторожом, а мати в бригаді робила. А ми дома з Марусьою. Сезон: то в школу ходили літо, то дома помагали матері. А Надя, старша, вона, мені кажиться, пішла з шиснадцяті год на роботу. Всігда в колхозі сіяли коноплю, вони вибірали замажку. То ми другий раз, мамка каже: "Підете Наді поможите замажку виносить", – вони вибірали. Вона цвіте, а зерна в їй немаї, тій коноплі – це називається "замажка". То вони вибірали, і снопи в'язали. Ми тоді підем з Марусєю, їй поможем на край винести, на дорогу. О.

Ну а так? Ну а шо я можу розказать? Єслі це я... Це Надя, Надя помне, та сестра старша, вона помне, як отділили батька, як батько женився, отділили. Вона помне це все чисто. І Антон, і Альоша були. Льоша дєвятого года, а Антон шиснадцятого году. Вона все було нам розказує. А так ми нічого не знаєм. Алєксєй в тридцять пятом году – це брат – виїхав аж у... Махачкала, город. О. А Антон робив, тут совхоз був, робив бригадір тракторной бригади. Ранше... А Надя робила в колхозі, тоді її сільпо послало на курси шофєров, вона кончила, шофєром работала тридцять восьмий, тридцять дєвятой, сороковий. В сорок втором гаду война началась, її машину на фронт забрали. Ми думали, шо й її заберуть – її не забрали. Вона осталась. О. І так: робила в колхозі, тоді нємци прийшли. А так шо я можу сказать? За батьків і нічого ни...

[Батька звали] Григорій! Позняк Григорій Іванович. Да. А мати Позняк Євксенія Сєргєєвна. По-дівішньому Івішніва Євксенія... По-дівішньому, кажу, мати Івішніва Євксенія Сєргєєвна. Батько Сєргєй був. Бо діда до нас приходив часто. Вони там, на том краю жили. І дед, і баба приходили було. Мамка ж підуть на работу із батьком, а вони прийдуть, із бабою. Нам помагають кой-шо на огороді там іздєлать, і все чисто. Да-да! Це по матері. А цього дєда, Позняка, ми, ми не знаєм. Він, навєрно, помер ранше. О. Цих ми не знаєм. А дєд, Сірьога приходив всігда, баба [Гина] приходила. Да, помню. Дєд такий високий, а баба малінька була. Прийдуть: "Как ви тута?" Баба малінька: "Може вам шо помоч? Шо мати казала, шо батько казав, шо дєлать?" Кажу: "А шо нам дєлать? Ути, гуси. Кури". Наряд був. До річки бережень був, такий рівчак називався, маліннький. То ми зі свого огороду до моста дайдемо, і більше половини відра витянем. Утям даєм. Кури. А гуси я й не помню, чи були гуси? От. Вони в Карла Маркса там жили. На руском краю, в нас кажуть. Там же "Карла Маркса" совхоз же був. То вобщє, кілометра два, а приходили. Два раза на неділю приходили. Да, два рази в неділю.

Де ми жили? Ми там жили... Ну шо вам сказать? Ви ж то там край не знаєте... Тут ми жили коло інтерната недалеко, тоже огород під річку. Там

Кроля [дід жив, тоді той, тоді Бондаренко Таня Коломієць, щас Сазоновна там живе. А коло Сазоновой там жила моя сестра, Маруся, менша. Це старша мене. Вона, правда. Продала хату, це чоловік у дєвяносто пятом году помер, вона продала хату, і у городі купив зять із дочкою квартіру двохкомнатну. На читвертом етажу в одном под'єзді. Сєм тисяч читириста доларов дали. О. А там же Лєна Ніколаєвна, врачиха, жили. А там ззаді Лєни Ніколаєвни купив Павел Бородіно, Павел Іванович. Купив нашу хату стару і там дом поставив. Це ми там жили. Ми близько коло центра жили! Ну в школу там. Близько в школу ходить, і все. [Біля річки], да! Гарод прямо, як тута, так і там в нас гарод у річку.

Це ше батько... Як батько женився, і батько їх було... Щас я скажу: дядя Філька, дядя Мішка, дядька, і дядя Кірюха, і дядя Яшка. Це їх було пять братів, і три сестри. Тьотка Пашка, тьотка Нюрка, й тьотка Катька. Дядя Кірюха ше молодим уїхав, самий старший, у те, Челябінську область, він там. І туда поїхала тьотка Нютка й тьотка Катька. Це сестри батькові. Тьотка Аркєшка жила в [Новому], заміш туди пішла. А дядя Яшка жив в Отрадним. Ранше ж як їхать на Баштанку, була Соколовка, туда дальше Отрадне. Там батько купив йому хату, як ж отділяв синів, поженив, навєрно, года три жили коло їх. Дядя Філька тут жив недалеко, от нас. Тоже по цей вулиці. Ну, через читирі чи через пять хат. А самий менший дядя Мішка був – він остався в батька з сім'єй. Остався в батька, і ото як голодовка була, він бросив... Не бросив, а поїхав туда до дяді Кірюхи в Чєлябінск, і там устроївся на роботу. А тьотка Машка ждала-ждала, ждала-ждала, та не дождалася! Та продала хату, та забрала Ваню, Ваську й Шурку, та й поїхала туда. [Сміється]. У Чєлябінськ. І там вони... Все время приїжяли, тьотка Марфа й дядька Мішка, а приїжяли часто, до вайни і послє вайни приїжяли. А Ваня з Шурой так було літо, як літо, і приїжяють. Літо й приїжяють. Тут у їх тьотка жила, материна сестра. А до вас вони тут приходили, провідували, і рибу ловили в річки. Ше, я ж тобі кажу, шо дядя Мішка поїхав в голодовку. О. У голодовку, і вона в голодовку, бо як мамка каже: "А Марфа продала хату за капусту! І трошки дєнєг дала, і забрал. Й поєхала до Мішки в Чєлябінск. Город Магнітогорск". Це вони тоді виїхали. А дядя Кірюшки ше молодим поїхав, ше не був женатим.

А це вже батько наш, і дядя Філька, і дядя Мішка, і дядя Яшка – вони жили на верхній вулиці, їхня батьківщина. То мамка казала, вони пошти шо читирі года жили умісті, це невістки. І діти, все чисто. То каже: "Самі в хаті спали, там така лєтня кухня больша – каже, – це работаєм, соломи наносим, рядна постелим, і лягаєм спать. А діти отдєльно там ложимо." А тоді вже пожили, дєд Іван же побачив, яка невістка, як до труду готова! Та й тоді ж ото купив хату. Да, як отділяв... Першого дядю Яшку отдали, на Отрадном там. Він оттуда жінку взяв, із села, йому там хату купили. А я от не знаю, він тут, тута він же ж їх отділяв, і землю давав, і земля була в його, він тут

жив десь у Карла Маркса, понятно? І він усіх це ж. Каждому хату купив, і "забірайте своїх жінок", все чисто. І каждий... Самий менший остався в хаті. Тьотка... Ті поїхали, тьотка Нютка і тьотка Катька, з дядьой Кірюшкой туда, в Чєлябінск, в Магнітку. А тьотку Аркєшку в Ярмоловку отдали заміж. А дядько Мішка самий менший, він же, видно, дєд Іван і баба Павлина [нерозбірливо], шо він остався на батьківщині. А тоді ж то уїхав, голодовка, все чисто. І він уїхав туда, до дяді Кірюши. Прислав пісьмо. Він написав, шо приїжяй. Там поробив, і все. А тьотка Марфа не дождалась, продала батьківщину, та й поїхала туда...

Ну сама менша, самий старший, саме позже він женився. О. Бо я так по годах кажу. Ну в нас, бачиш, шо дядя Яшка і наш батько – вони одинакові. Бо я кажу Наді колись – у городі балакаєм, я кажу..."У дяді Яшки було двоє. Була Наташка – у нього двоє дітей. Я кажу: "Наташка такого году, як наш Алєксєй: дєвятого чи десятого году". А Колька був такий, як Антон. І більше дітей не було. Тода батько може менший на... Дядя Яшка може там на восємдесят шистого, чи восємдесят п'ятого году, цей.. [Батько восімдесят девятого], да, а мамка вісімдесят восьмого. [Алєксєй в них був]... Да, первий. Старший Алєксєй був. Ну мені кажиться, Алєксєй наче дєв'ятого году. А Антон, я знаю, шо шиснадцатого. Надя двадцятого, Маруся двадцять першого... Двадцять четвертого, а я з двадцять сьомого. Це ми, двоє хлопців і троє дівчат. [Батькам десь по двадцять було], навєрно було так, навєрно.

Ті шо [пішли] на война, на ту, то Алєксєй з Антоном вже мамкі помагали, мамка казала. Бо коні мали, і корову мали там, і вівці мали. Ну як самі хазяйнували, дєд отділив, тоді ж хазяйство... А так-то, хто його знає... [Дід був], ну кажуть, шо заможній... Ну, канєшно, шо заможній, землю свою мав він. І хлопці робили, й людей нанімав. Так же й у нас, мамка розказує, шо [він] войну був, а земля ж то була. І хлопці, коло коней, вони нанімали, йшли Бондаренки там: Михайло Петрович, і Ольга Петровна, і Паша. Це вони всігда на літо нанімали, [прямо] хліб убірать – я так поняла. Так було, вони нічого тоді не сіяли хліб. Не помню я, шоб мамка казала там, шоб кукурузу, подсолнух сіяли, чи шо. А знаю, помню, шо ми заста... шо там ж. Знаю, в нас город був, і на городі нічого не садили. Бо там привозили зер... То, снопи з степу, й молотили. А солому туда до Коломєйца скирдували. Вже я помню так, о. У хатах була там передня, задня, комора, сарай, і ше був такий, мамка називала "половин". У половині вони полову різали. Ото по таку, доска така, і то вони коней ганяють, то воно змільчає, а тоді вони палову носили в половин, шоб було чим кормить коней, каров... Це так, розказувала мамка, ну так я ше помню, ни бачила, як долається, ну ше була, була у нас на городі більша-больша скирта соломи. Це я помню, ми у пужмарки як гуляємо, повириваємо з дєвками, із хлопцями дірки, і так, і так! [Сміється]. І лазили! Із дірки. Ховалися. Таке.

Вона там мали землю. Туда, мамка казала, туда, дєд Позняк тута як жив, тоже, ток був, і вони горбами – це ж усі невістки. Світа шо: тьотка... Тьотка Степанида, мамка, тьотка Марфа, і... і не... і тьотка Горпина, із того, із... То вони всігда запрягали гарби, усі, і їздили. Снопи налажували, і привозили сюди на город скирдували. А тоді дєд, видно, нанімав молотарку, і молотили хліб. Ну це так, по мати, по метеріних по розказам. А так ми вже цього не застали. Надя кажу: "Я помню". Надя вже помне. А ми вже ж цього уже ж... [А шо з ним робили] – а я ж не знаю! Чи вони здавали десь, чи нє – нічого я це не знаю! Ни знаю нічого. Хто його знає? Канєшно, навєрно, шось же іздавали государству, це ж не можу буть.

[Невістки] дружно жили! Не спорилися, нічого. І в каждої діти були. Усим командував батько. Батьків батько. Мати – свекруха – вона до цього не дуже касалася. Вона найбільше, мамка казала, "свекруха боліла". Каже: "А ми все. Все ми дєлали. Даже – каже – нам і наших дітей не гляділа". Каже: "Ото прийде, покушає, та й пішла в хату". А дєд Іван все командував, каму шо дєлать. Та, ранше слухали. То тепера... Піду аж оно, та стану ругать за водку. А він каже:"Іди і командуй у своєму дворі, а в мойом дворі не командуй". А там як не послухав – так і пльоху получив. Добрий батіг був у батька. Ну вони всі. Никода... Другий раз як батько сходяться, шо той, дядя Філька й дядя Федя, й Яшка, й [нерозбірливо], то вони ніколи ни на батька не обіжались, ни на матір ни обіжались. І мамка, никада, шоб вона на свекра або на свекруху обіжалась – нікада не обіжалась. Никада.

Ну так, щас же ж ціх свят надєлали. Тоді шо: Новий год... Я не знаю, тоді ше, навєрно, Пєрвомай ше не празнували. Новий год, Рожество, і більше я не знаю там які там старі празника. Та вони все врем'я на роботі. А щас: на місяць два-три празники. [Сміється]. Ми рабили в колхозі, і то, послє вайни, не понімали. Даже, я помню, приходив Хрущов, і то ж, кукурузу начали садить, і квадратом. То тягали проволку по степу, і все [нерозбірливо]. Такі бубришки на проволокі, і тіки дойшла – клац, клац, клац! І [нерозбірливо] на зерно. А, а щас? [Квадратом], шоб менше зерна висівать! Так як сівалка сіє – воно все врем'я [нерозбірливо]. [А так] воно одне зерно! Так, стебло, отклацнуло. Тут ножом клацнуло – тут викинуло дві... дві бубочки. [Брали так]: клац, клац. І це ми тягали гоні, п'ятсот, шесот метров, це нас п'ять чоловік розспридільонно, і це ми йдем. Пойшов трактор у [нерозбірливо] – ми перекидаєм проволоку. Пройшов [утівоні] – перекидаєм проволоку. Це ж Хрущов так видумав. [Сміється].

[Дітей доглядали] я не знаю як. Я не знаю... Вони, навєрно, там більше дома були. По хазяйству дєлали все чисто, того шо ж скот держали, все чисто держали. Навєрно, када своїх? Як? Накормлять, та й пустять гуляють, та й... Николи я не інтєрєсувалася цим у мамки. Николи. О. Ну а...

[Господарство], ну, щітай, як, вони запрягали п'ять гарб – це щітай десять коней. По дві коняки в гарбу. І так же ж... Я не... Я не знаю, шо там у його. У його коні були, навєрно, й карови. Вівці держали ж ранше, самі хазяйнували, по десять вівців. Нада тобі – молодого, яка не котяться, було приведе ярка два ягньонка, одна одного. А тоді кармили. І, навєрно ж, вбивали й їли. І свині держали, мамка казала. І кури, й гуси – все було. І вути, все чисто. хазяйство було. Шоб було шо їсти, тошо сім'я ж то більша. [Сміється].

[Батька отділили] а я, я... Я не можу опридилить, я думаю... Ну шо зразу Олексій і Антон був. Бо ми, навєрно, вже тут родилися. Вже отділив батько. Ну сщітай, як Алєксєй десятого году, шо, навєрно, вони в дєв'ятом году отділили батька. Ну, я так сщітаю?.. Я не знаю.. Може було дєв'ятнадцать год батькові. Ну то я так посчітала, єслі він десятого году. А восємдєсят девятого... Не знаю. В таких годах, навєрно. [Мати], вона жила аж там на Руськом краю, де це колхоз "Карла Маркса." Аж там вона жила! Ну там же по-руськи балакають. А в нас тут сводний язик! І туда вже перейшли, на той край, ["йон-йона"] балакають! [Сміється]. А ми, а ми суржик! [Сміється]. О. Вона з того краю. Тьотка Степанида із Гаражини. Тож дядько Яшка женився – вона з Отрадного, тьока Горпина. Тьотка Марфа сама приволнянська.

[Руський і український край], та ну... Було все чисто, тіки шо там... Було пайдьош, як ми, другий раз, там маслобойка була, носили [клумки], масло збить, абощо. І вона пайдьоть, і [нерозбірливо]... Як зайде – вона ж з того краю, там сестри двоюрідні були, троюрідні. "То зайдім до Машки, то зайдім до Альонки." Кажу: "Гайда, мам! Ми й додому не прийдем, – кажу, – ми ночю будем!" [Сміється]. То масло получим, то макуху – нада ж нести. Зімой-то харашо, як поїдем, то річка й санками. Поїхали понад тим, понад краєм, здали, получили, й санками ідем додому. По річкі. [Кацапка, хахол] – нє. Нічого не... Ні, ні, ні. Да, да. [А чи часто женилися між собою] – а я знаю?! Хто я, хто де? А хтозна, може... Та нє, нє! Нє! У нас Алєксєй женився на привольнянській, Альонка. Вона щас там, де колхоз, заняв двор, отам Альонка жила. А Антон женився на гаражинській, він там работа, був бригадір тракторної бригади, та познакомився. Хто де... Хто де попав, там і те! А шо ж ти здєлаєш?

[Як гуляли, мати] нічого вона нам не розказувала. Ни помню, нічого не розказувала. Другий раз... Ну було, як, каже, воскрєсєньє, ше самі хазяйнували – всигда каже: "Поєдім, Гришка, на край". Це ж туда, в "Карла Маркса. Мати й батько там були. А сюда, то видно батьки ше [живі] були, він то каже, пішки ходили з дітьми. Це туда він всігда фургон запрягав, такий красівий, батько запрягав, все. І каже: "Ми заберем дітей, і їдем туди". А так... Хто його знає? Це, це Надя другий раз як я по поїду, та шось розбалакаємся – вона все чисто розказує! Ну вона застала, вона двадцятого году. Все вона застала, вона розказує. А ми шо, ми...

[Хату] батько купив йому, [батькові]. Сам не купляв, їм батько всім хати купляв. Всім хати купляв, і всім землі. Скіки там у його землі було? Сім, чи по скіки, він гектар давав. Усім землі давав. Яка хата [була]? Де ми жили? Ну так, передня хата, задня хата, комора, сарай, погріб. І то ж, шо я знаю, половин

той, де полову різали, то туда носили, для коней, для каров. Це я ше помню. Бо ми другий раз Антон як те, та вечером, та каже: "Дєвки, гайда, будем горобців ловить, будем мясо їсти!" [Сміється]. І то ми лізем по половиїм ганяєм, а він тут коло дверей стоїть, і вони ж та свєт так – свєт, і то в кармани лове. А тоді приносе, каже: "Мам, ми пренесли мясо вам, шоб нам борщ зварила!" [Сміється]. Це ше до войни було! Навєрно як голод був. Да, навєрно, голод був.

[Батько господарював], да. Дві пари коней було, в його троє, четверо каров. Авєчки були. Ну свині так, для себе, видно держали. Бо там загон, хата було в нас так. А сюда лєтня кухня длінна. А сюда лєтня кухня, длінна. І коло літньої кухні сарай, тоже. Коло сарая загон такой здоланий, із камня, такі стєнки кругом. Видно, туда випускали, шоб гуляли. На прогулку, чи як. Ше застала. Шо було той загон. А лєтня кухня більша була, половин, лєтня кухня... А половин він туда складав весь інвентар на зіму, де робив: плуга, букаря, орани, підвода стояла. Це так як лєтня кухня отдєльно, а тоді половина ото він на зіму... іскладав. [Хазяйственний], ну аякже! Батько дав, каждий хазяйнував.

[Чи продавали], я нічого не знаю цього. Може, й продавали, може, [нерозбірливо], нічого я... Знаю, ше помню. Базарі в нас тута в Привольній були на тій вулиці, де ми жили! На Реп'яшкі! Чотирнадцятого й двадцять восьмого. О. Було з'їджяються підводи, привозять і скот продають, усе чисто, й гуси, й кури. А там такі були стойки, це вже молошне, там все продавали. А це приїжяли, я ше помню, євреї приїжяли. Іскупляли скот, а всігда нас туда в загон, пускали. Віса були, лєтня кухня тут бугор був, і віса, і вони на вісах важили, туда, а тоді вже ярмарка роз'їзжяється, вони нанімають людей, і на Ніколаєв цей скот гнали, гон. Щас усе машинами, тоді ж машин не було, нічого не було. [Живий вєс], да, да! Да, да! А був там, я знаю... [Читирнадцятого] і двадцять восьмого! Каждий місяць! Каждий місяць, два рази на місяць ярмарка. А базар наче був у четверг і воскресеньє. Це був... Молошне продавали, там сливки, сметана – ну хто шо... Кури приносили продавали, цибуля, часник – все це оцево... Стойки там у уперед. Один ряд стояв, навєрно, метров десять, і другий ряд, о.

А ярмарка... Ше й послє войни довго ярмарки були. Довго-довго. А тоді, шось преселили там де, де, де Дом культури там, де в нас клуб був, сюда, де уже там... [Алея] Слави, там шосе здолали ярмарку... А тоді шось і там розігнали. І не стало ярмарки. Ше базари кой-там ходили люди, отут, було трошки в центрі [кой-де], тоді і базарі розігнали. І ни стало ни, ни, ни базарю, ни ярмарки, нічого. [А чого], а я знаю! Це послє войни, до войни, послє войни ше довго були ярмарки, о. [Де продавали], а я знаю? Де ж, де люди дівали, шоб вони, навєрно, ета... Ни, ни маю представлєнія. Ну оце ж, було і Новоукраїнка, і [нерозбірливо], і Ленінці, і в Бирзовці – це всі на ярмарки їдуть. Да, торгують. Той шо отой привів карову, той кабана продавать, той тільонка, той те – все, навєрно, було. Більша ярмарка. А шо – от самого ін-

тернату, і аж сюда да, да, цього – метров, навєрно, двісті, триста, занімала ярмарка. Так... Євреї приїжали з города. Привозили товар, ситці. Міняли на крашанки! [Сміється].

Надя як поїхала в город, у сємісят пятом году, чи восьмідесятом году, каже: "Іду в магазин, коли. Каже, стоїть, і глядить, на мене, дядько. Уже скіки время прошло". Каже: "А я сама стала: наче знакоме, наче знакоме?" А він каже: "Надя, це ти?" А вона каже: "Я." "А ти знаєш.." Він себе назвав, [двоє] євреї, всігда сюда приїжяли. Вона каже: "Чо ж не знаю?" Вона стало, той. А він каже: "Я живий остався, а той... Убили нємці..." І вона каже: "Довго стояли з ним балакали." Вони ж скільки год їздили! Вони у баби Мотьки, в Гончаренчихи, всігда приїжяли, останавлювалися. Підводами. Да, підводами! Тоді не було ніякого транспорта: ни машин, нічого. Хочеш у город – пішки можеш іти. [З Миколаєва], да. Да, да. Міняли, я ж кажу. На яїчки, на гроші продавали, міняли ситці. Це, це я помню. Да, да! У несколько год. Пошти шо до самой войни, а послє войни, а послє войни їх наче не було вже, никого. А може й приїжяли тут, у голові як... Ше не дуже. Ну хто шо може привести. Каму шо в хазяйстві не нада, і, я ж кажу: той привозив гуси. Той привозив карови, телят. Той авечок, той свиней. О. Ну от я не помню, шоб зерно привозили, продавали зерно. Я от чось не помню. Та ми й не дуже... Базар коло двору був, ми не дуже й туда ходили. Були в основном батько ходив туда, мамка ходила. А ми не ходили.

У нас був карусель знаєш у кого? Дєд Гришка Коломієць жив рядом. То в його, мамка розказувала, така карусель була. От. А я от помню, шо вона каже... Бо ми як підем гулять туда, то там разні таківо – ни намиста, таківо длінниньки, стікляні, надівали, нанизувалися, то красні, то зелені – різні-разні цвєти, і такі больши, такі маленькі. А я кажу в мамкі: "А шо то таке в їх?" А вона каже: "То з каруселі," – каже. "Дєд Гришка сам карусель здолали, він хороший був кузнєц. І каже, всигда у воскрєсєньє то вси приходили. Діти каталися, і те. А ми не бачили той каруселі. [Стояла] коло двору. Коло двору... стояла, да. [Як пускав], а я не знаю! Мамка було каже, шо карусель була в дєда Гришки, а ми не бачили, ми не застали вже, нічого. А тіки як ходили туда, оті намиста, як було як прийдуть, та кажу: "Мама, шо то в їх за ті, за намиста?" А вона каже: "То от каруселі". А яка та карусєль була – не знаю. А так більше нічого...

А хто його знає, [хто сюди приїджяв]!.. Нє, нє! Цигани приї... Та, цигани... Цигани там ставали за мастом, на той стороні, де мост, і на той стороні, як приїжяли, там вони стояли. В село їх не впускали. Не впускали в село. Другий раз ото по хатах як підуть – і виганяли їх. Ну просили все. То ворожили, то то, то то. А так... А в селі шоб вони де стояли – такого не було. А щас же ж немає? Я один раз в город як поїхала – та вже замужом була – як напала одна. А я не могла одбитися. Тоді міліціонер прийшов... Тоді прийшов, та каже: "Упаді, шоб я й не бачив тебе" А я тоді бросила. Та й насилу

своїх... Бо ми їздили, і Єва їздила – це ж послє вайни – й Єва, й Оля, й Аня. І ще чоловіків батько їздив. А тоді було: "Поїдем у город." – я кажу: "Я не хочу". Так іспугалась цей циганки. Та більше... Не хочу, кажу, не те... Нагадала!!! Чуть гроші не отняла!!! А ми їздили в город... Ну в город поїхали там, скупиться. Ситцю якогось купить. Тоді ше ж вольно не було, послє вайни. І вона нас подмєтіла, і як пристала, ворожить, і все. А я не можу одчепиться, та харашо, шо міліціонер підійшов. [Чи були в них ковалі], а ми ж не знаємо! Це ми туда не ходили, вони чи переїжяли, чи шо, там табор стояв. Да, це года, навєрно, більше десяті, табор був. Нас мати никуди, никуди не пускала. Було як скаже тіки, вона: "Вам там немає чо дєлать! Сидіть дома!"

Ми ше не ходили гулять, ше малими були... Я щас як ходю, та кажу – уже тринадцять год, вона ходе, вже з парнями – та кажу: "А ми ранше були – щітай, вже чотирнадцять, до войни тринадцять. Було як зберемся, з хлопцями – ну вечором у пужморки гуляєм, а другий раз то – у нас була лєтня кухня длінна, і понад стєнкой бігаєм, і то м'ячиком вибиваєм, вибиваєм". А тоді в шагарди гуляли. Ото постаєм, один коло одного так гуськьком, а ті з розбігу стрибають. О. У шагарди. [Сміється]. Кажу, кажу, "а щас", кажу: "На ногах не може ходить – уже кавалера має!" Ми до войни не мали понятія з хлопцями гулять! То в кіно, з кіна – а так шоб десь на пару – ні. Надя наша – ну, сщітай, вона двадцятого году, вона вже ходила. Тіки на сюда в клуб, вона а тута клуб був, у клолхозі "Сталіна." П'єси розучали. Хата, здєлано сцена, тут стулья стояли, все чисто. То вона, як іде було, мамка каже: "Нє долго! В одінадцать часов, у дєсять – шоб дома була".

Нє, на стєнкі часи були! Ну я наручних не помню уже, помню послє войни, начали в магазинах. Бо я учьотчиком робила, там на тракторній бригаді, та привезли "Звіздар". Такі мужскі красиві часи. Триста піісят рублів. А я якраз получила зарплату, а батько йшов, я кажу – тоді ж не казали,"тя!" Він: "Хочеш часов?" – "Хочу." – "Ну так получила гроші – купи". То я купила. Хароші такі. І в воді будеш їми болтаться – непромокающі. Це було у піісят... піісят пятом гаду. А як! Були такі ж! На стєнках висіли, ходікі. Шо гирю підіймать. "Ку-ку! Ку-ку!" Да. Всігда в них, в задній хаті, а ми вже більші були, та в передній жили – Маруся, Надя й я. А вони в задній. То в їх всігда... Часи... Ходікі... "Ку-ку. Ку-ку".

[Сестра], ну вона встрічалася з парнєм. Ну я не знаю, вона ж додому його не приводила! Тут уже ж вони в клубі збіралися, там п'єсу разучали, і все. І це помню, як вона його в армію, вона проважала. А так шо, шо я буду казать, як ми тоді, знаєш... Щас усе чисто знають діти, а ми – ми тоді як барани були. Не дуже до цього бралися. Я ж кажу, лєт пітнадцять, шіснадцать год – ми не мали понятія, шо це там... І в школу ж ходили, і не мали понятія, шо це з хлопцем встрічаться... Дружили так, гуляли, і все! Зійшлися, погуляли там у пужмарки, чи так. Хлопці анєкдоти порозказували, чи пішли гурком у кіно. А так шоб на пари ми розділялися – ні. Ну а шо, не цілувалися? [Сміється]. Ранше шо? Ранше як ми в клуб пішли, в кіно, та й усе. Не було такого. Не було такого, разпусти. Угу, угу... [Шоб дітей нагулювали], може й були, ну ми не чули ніде! Не чули ніде! О.

Ну, я ж кажу, ранше шо: у нас чайна було в центрі. Ну це, другий раз, люди приєжжі приїжяють обідають. Там десь хата така була, шо люди ночували. Вечерять приходили. А такої п'янки, такої, як щас, откривають ті бари. Такого не було. Я не помню. Та даже послє войни ше не було, це оцево началось. Як оце соїди... розсоїдинили Совєтский Союз. Оце бардак начався. Поодкривали магазини, кругом бари, та... Танці. Там тіки разврат. Малі такі, в мене внучка така – ше їй було, мать, двадцять год, а вона і пила, й курила. Це [нерозбірливо]. Шо вона, прожила двінадцать год. Дітей нажили: хлопцю було, Саші було двінадцать, а Валі, вона вісімдесят восьмого году, і розійшлись вона в дєвяносто пятом із їм. І дурила. Двоє дітей мала, і гуляла. [Мала] чоловіков. Він сплатив їй тисячу доларов за хату, вона дітей забрала... То в батька жила, то там десь хату школа дала – вона в інтернаті була воспітатілєм. А тоді виїхала.

В Італію виїхала! В [двадцять] дєвять год вона [виїхала]. Гроші заробила. Тут батьки її жили. Хату нихто не купив, там прошлий год на розвал продали. Дом такий красівий був. Нихто не купив! А вона там їм купила десь хатку. Недалеко – казав Коля, Валін сосєд, перевозив її та казав недалеко центральной больниці. У Ніколаєві там. О. Тож вона вже в Італії гроші заробила, та мати їй купила, а тоді мати туда переїхала. І діти туда ж поїхали. А діти... Вони ше тут жили, як Сашу ми в армію, з Славік, випроважав в армію. І з армії він прийшов ше. А тоді вже туди в город переїхали. В [нерозбірливо] випроважали в армію, то вона вже була в Італії. А тоді вже гроші, видно, заробила, та батькам там купила, і батьки переїхали, і забрали Сашу в армію. Да. Валя вже в городі кончала там десять, одінадцать класов. Вона із Італії приїжяла туда на випуск.

[До війни, шоб жінка курила], нє-а. Нє-а. Николи ми не бачили... Ну ми так ніде не ходили, ну а всьо равно видно ж було, шо це... Ми в центер другий раз як підемо – ось як парад, було – це ж і до війни був парад. В центер ідемо, а по ту сторону – як їхать на Баштанку, туда – там то щас всі поля переорані – там була толока. Цілина. Туда всігда на Первомай прилітав самольот. "Кукурузник" ми казали. Два крила. Другий раз, "стахановці", казали. [Сміється]. Це я помню, часто, щас як на парад. Це як ідем у школу, на парад, це тут у центрі, там, де Дом культури, там стояла "Червоноукраїна" кантора, це ж калхоза. А тута була така площадь, і поставили пам'ятник Лєніна. Ми ніколи тута не сходили, з дівчатами... А мамка як утром устане, ото виходе на вулицю, та каже: "Анюта!" Я кажу : "Шо?" – "Шо то в центрі за дядько стоїть, і руку подняв? Каже: я кода не гляну – він стоїть!" А я тоді,

як пішли ми. Все чисто, та кажим: “Знаєте шо?” – “А шо?” А я кажу: “То пам’ятник Лєніна здєлан”. “А я кода не вигляну – він стоїть! Руку поднятий. Каже: “То в нього рука нє болїть!” Це я часто помню! А тепер цей пам’ятник Лєніна перевели там в центер, дето де дєтскій лагєрь... Там же ранше в колхозі [помідорну] построїли, ранше, канєц урожая – виставку [то все]. Тепер же там лагерь, і там памятник Лєніна, оцей стоїть.

[Коли Перше травня святкували], ни помню я. [Я була], ну аякже. Ну в школу, в школу ми ходили. Я тіки не помню в яком году, ну ходили ми. Зразу не ту, а тоді галстуки носили красні. Це я помню, чи в третьом, чи в четвертом класі вже. [До війни], да!.. Да, до війни було. До войни, я до войни шесть класов кончила, ше не перешла, і більше в школу тоді не ходила.

[В піонери], мені кажиться, шо наче в читвертом класі. Да. А, де там!... Боже мой! Де там можна помнить. Я знаю шо, наче в читвертом класі нам галстуки надівали. У школі була піонервожата. О. І [вони] принімали в піонери, [галстуки надівались]. А вже у ка... камсамол, шо наче... камсамол я поступила уже послє войни. До войни я не поступала туда. А послє вайни в калхозі була комсомольська організація, і принімали. Устав учили, все. Ну так, уся молодьож ішла. Да, да. І ми те... І ми. І дівчата, й хлопці, всі. У колхозі у нас було... навєрно, чоловік тридцять комсомольців. Молодьожі наче мало... небагато було. Самі малі, а такіх ше не принімали. Угу. [Комсомольці] в колхозі? Слідили, шоб люди не ворували, не зерно, нічого. За порядком. [Сміється]. А який там порядок?

На роботу всі ходили. Немає, як щас: без работи ходять, та п’ють. Та курять. [Шоб ворували в колхозі], та, де!.. Канєшно бувало. Ну присікали. Я знаю, у бригаді, Надя [нерозбірливо] Бутенко. Комбайнером був. І набрав карман пшениці, дітям. У тьотки... вже й забула, як звать – було троє хлопців: Шурка, Паша й Федя. І його за це, за той карман пшениці судили, десять лєт дали! Каласки, оце єслі хто крав – усе чисто судили. Ну йшов же ж комбайн, покасили. Все. Він дума: в карман наберу, зерно пшениці, жінка шось же ж на зерно скруте, та зваре дітям якусь болтушку. І його перестріли, витрусили. Ну видно, хтось ісказав! О.

Ну, були... Такі работали, як мамка наша казала: як зайде, каже, Совєтская власть. Малєнькая власть, каже. Людей обіжають. Вислужувалися! Шоб у партію прийняли! Ну... Вислужувалися, вигоражувалися. Чи то – мамка каже: “Чи то інтересно йому, шо він посаділ чєловєка, а троє дітей осталося, і жінка?” І так, багато случаїв було. [Свої], да, да! Да, да! Такі люди погані. Це називається нехароші люди. Гатові чоловіка в ложкі води втопить. Так?

А я от думаю: я от скіки год – год шесть, навєрно, чи сєм, на току була, завтоком. Це ж зерно принімала, і зразу як не було машин балагурами возили! А тоді вже машини на елеватор та в Новополтавку! Ну там хтось чи взяв, чи

шо – я ніколи не глядю! Воно мені не нада! О. Було бригадір прийде: “Ну як тут, Нюра?” А я кажу: “Всьо харашо!” У ночной смєні работають, кажу: “Всьо харашо!” Шо я, скажу, як вона ночю, як близько тут ток буде, на бригада – вона набере відро пшениці, у мішок, через балку, і однесе й прийде? І робе до утра. Шо я, скажу шо вона?.. Кажу, шо всьо харашо! А на таку, як прийде, кажу “зерно брав?” Кажу: “Брав на таку”. Ну, видно, ночю хтось приходив. Сторож. Сторож там, а воно тут із балки зайшло, набрало, у мішок, та й пішов. Да! Щітай, шо я в піісят шистом ше учьотчиком робила, на тракторній бригаді. А тоді вже розщіталася на тракторній бригаді я. Ну, ну так. Я в бригаді робила, як начинається уборка – то мене ставили завтоком. У город посилали, в Ніколаєв, на три неділі, на учєнія. І це я, на току работаю, пока уборка кончиться, ток убереться, з току все чисто, а тоді вже іду в бригаду полєву.

Ну я вже більше всього як із Антоном вже, то ми... Він каже: “Ти будеш по бригаді снувать...” А він робив на фермі. Він всігда брав повтори групи телят. І ми ходили утром ухажували, в обід і вечером. Ну, в його сорок п’ять, а в мене двадцять дві. Шесдисят сєм, другий раз сімдесят голов. Це вхажували. У сараях, вхажували, кармили. Було ваганєтками, ями, балагури приходиш, запрягаєш, і він вигружає вагонетку, посєрєдкі, і балагуру, а я на ту сторону над вікнами. Вікна одкриваю, і шипом викидаю. У вікно, а тоді трактором одгортаю. А тоді, вже весна начинається, це вже я йду в бригаду работать. Работаю в бригаді...

[Вкрасти], ну як нихто не донесе, то ничого. А як хто донесе, тоді вже... Ну вже в послєднє врем’я, то... Я знаю, в нас управляющий був, [Рижим], Фьодор Михайлович. А дєвки – дощ пішов, вона із комбайна приїхали сюда на ток. Тут коло тракторной бригади навєса були. Позлазили і зерно. А я важу машину. А там він ішов один, та Майя, [нерозбірливо], та каже: “Шо це в тебе в торбі?” А вона каже: “Та взяла пшениці, нема чим гусей кормить”. – “Висипай, і шоб я послєдній раз тебе бачив”. Ну ніде не предсідателю не сказав, нікому ничо. Так нічого Майю не тягали. Ну це послє войни, я думаю, шо там, може, сорок восьмий, сорок дєв’ятий, так, шиїсятий. Отако я думаю.

[Хто вислужувався], а чорті знає! Шо ми там, знаєм? Вислужувались, та й... Чи вислужувались, чи готові чоловіка в ложкі води втопить. І того я не знаю. А я було... Мені й батько скіки казав: “Шоб за людей й слова нигде ничого не казала!” Да. Хай вони шо хочуть дєлають. Поймалися – хай вони отвічають, шоб ти не отвічала. Беруть – а ти кажи, шо я не бачила, чи вони брали, чи нє.

[Шоб бригадір або голова самі для себе], нє, нє, нє, нє. Нє, нє, нє, нє. Не було. От і бригадіром був Василь Павлович, Приходько, і я, Білоуса, Андрей Павлович. Цього, цього не було. А предсідатільом у нас був дядя Міша... Мій дядько, батькові троюрідний брат. Позняк предсідатіль колхоза, це “Сталіно”. А тоді був Бабаєв Ніколай Нікіфорович, предсідатільом. Він довго-довго в нас був. А тоді вже після його наче у нас був тіки Гросман.

Більше я не помню, шоб ше хто був у нас предсідатільом. Бо всігда він... Яка не позна ніч – я другий раз остаюся ночь сортирувати. Сортірували поки работали, і те. І він приїжяє, як приїде машиною, Гросман, Петро Романович він еврей. Як начне нам анекдоти розказувать! [Сміється]. І це за ніч він усі... Було п'ять отдєлєній у калхозі, і всі він об'їжяв за ніч! Кажу: "Петро Романович, коли ви спите?" А він каже: "Я як курка – покумарю, і поїхав". [Сміється]. Да! Був хароший. Було шо нада в калхоз – ніколи не йдем у кантору! Приїхав на ток – "Петро Романович, мені нада й нада то". Він витягнув накладну, виписав, все чисто. Підеш оплотиш, і получиш. Такий був предсідатель, золотий, помер. Він якби був живий, це б... село було... А так шо? Ото тіки гроші зібрав, та Дом культури построїв. Я не знаю, чи Кучер, чи Сємілєт строїв. А то ж він міліон грошей зібрав.

[При Гросмані колхоз міліонєром став], да! Він же ж... В його нигде нічого не пропадало! Кавуни, яблуки – всі він туда самольотами в Росію. Де які закрутки, консервний завод – це ж усе він долав, усе, де які закрутки, де шо – силами колхозами на вагони, і все одправляв. Він кругом договорявся, і кругом одправляв, все чисто. Золотий був предсідатель. Ну шо? Поругали в районі, і він то до серця взяв, і неділю поболів, і помер... Ну... Ну, знаєш як, ругали... Колхоз там не те... А я знаю, за шо? Казали, шо поругали, і він це в голову взяв, і неділю поболів, і помер. О, чоловік був, золотий!.. Такого предсідателя вже в нас не було. Ну я знаю, він, навєрно, чи з піісят п'ятого, чи з піісят шистого, чи з шиісятого. Я не, я от ни, ни дуже помню. Я знаю, шо був, ми ше на прицепкі робили, все чисто, шо це Бабій був, це Николай Никифорович. А тоді ж ото Гросман помер, я не знаю, хто вперед – чи Сємілєт, чи Кучер із Баштанки, присилали работать.

[Він не місцевий], нє. Він приєжжій був. Приєжжій. І в його жінка була, Люся Романовна, врач, о. В їх було... У його хлопчик був, у її хлопчик був. Вони зійшлися – совмєсний хлопчик. Тоді Гросман помер – вона довго боліла, по-жєнскі, удалили матку. І вона пожила, і померла. А діти – служанка була, служанка все врем'я їх гляділа. Тоді у Ніколаєв виїхали, вони квартиру получили. І там все врем'я служанка з ними була. Тут служили, й туда... А тіки я не знаю, якийся, казала Надя, єсть у Одесі, а тот у Ніколаєві живуть... А який? Чи Петра Романовича, чи Люсі, Романовни син, у Одесі? [Вона] да, єврейка. Та не сказали, шо єврейка – така красіва, біла. Тоже, врач був хороший. Як ідеш – така приязна женщіна була. Вона ше... Я Славіка родила, піісят сідьмий год, мені кажиться, шо вже Гросмана...Чи був?.. Я Славіка родила, бо я ходила на те, а вона каже: "Будете дєлать аборт?" Я кажу: "Нє, я буду приводить". А вона мені вищітала, шо я должна десятого фєвраля родить, а я десятого декабря родила.

А вона була в санаторії, я пришла до неї... Шо тоді декретний? Тридцять сєм з половиною трудоднів получила! Дікретних! А вона каже: "Ви же гаварілі, што будетє проводіть, нє будетє аборт дєлать". А я кажу: "Люся Романовна, я родила хлопчика, два дєвятсот. Ось бумажка". Вона то мені тоді декретний виписала. Кажу: "О дікрет! Тридцять сєм з половиною трудоднів!"

Ну трудодні тоді ж, ми робили. Не на гроші. Гроші, навєрно, чи в шиїсятом, чи в яком году от ми получали рублі. А то – трудодень! Не за рік, а должна она виробить двісті піісят виходов, [жінка]. А мужчина – триста виходов. Та... Як трудодень? Ранше за день трудодень, а тоді вже норми прийшли. Норма на сапку, норма на все. Норму там здолав – два рубля із копійками. Більше норми – три. Отаково вже тоді пішло. А то за трудодень! Було така після войни голодовка, сапаєм цілий день, такий кусочок макухи палучим, о. І сапаєш, і сосеш! Розрубаєш. А тоді вже начали баланду варить. Оце так ми послє войни робили.

[Після війни], ну село не дуже, то тіки там у центрі то мост розбили. Там коло мосту то хати пострадали. Вибивали двері... А так... Багато... тут же у нас ранше був, село, це ж Привольне, це Привольнянський район був. Да! Це ж Привольнянський район був. Це ж там, де двокласна – там був, там де щас занімає базарь і кантору. Отуда, там була збєркаса. Це вже послє войни там понастроювали почти, то все чисто, все послє войни, о. А то були такі хати, і всьо. Да, це багато построїли тут. Тоді ж район. Багато, шоб де-небуть притулиться, бо район. Тоді вже як Баштанку ліквідірували – і хати попродали, поїхали в Баштанку там покупляли хати. Багато привольнян уїхало. Як район убрали. Ну каждий там робив у райкомі, той робив у збєркасі, той робив на почті! Шо де всі вони туда й поїхали. У Баштанку. Уси. Тут же ж у нас, і був тут, коло річки коло моста – там була маслобойня хароша. Все забрали в Баштанку. Церкву розваляли. І то, там де щас інтернат – там же церква більша була. У нас було дві церкви: отам у "Карла Маркса", на горі, там, де піщекомбінат, і тута була. А третю заложили, ну тіки фундамент, і нємци як зайшли, розібрали... Розібрали фундамент. А там же все у нас пороз'їжалося на Баштанку. Там строїли в Баштанкі все.

[Церкву], а чо я... Да. Вона посірьодкі стояла! Церква більша була. І школа кругом церкви була. Церква була, я вам скажу щас: один виход, і другий виход. Це двері. Ми всігда в школу як ходили, а там же цементіровано все, де ми ходили шоб гулять, і витачували кремінь ті, камушки, ровні шоб були. Ото пять камушків в крем'яшки вкинєш. [Сміється] Красіва церква! Ой! Як красиві, як дзвони знімали. А... Ну а як? Ми ж там жили, бачили. Ну це ж усе камуністи дєлали. І там церкву... і в Гаражині була церква, тоже більша, на гору. Красіва церква. А все чисто порозбивали. Все комуністи поподєлали. А ми ж в школу ходили, а вони ж приїхали, і знімали дзвони. Дзвони зняли, а тоді все. Я не знаю, чи вони де вивозили, чи шо. А тоді вже камні начали валять, о. Все, пішло. [Полізли], ну аякже! Там же дзвони зняли, все чисто, кришу, все. Аж до того, до потолка, а тоді вже начали стєнки валять.

Усе!.. Там була, це ж яку школу ходили – от центральной улиці, аж туда до хати, був забор построєн, були варота желєзні більші. Ну як оце отако заходить. Калітка була, все. Ну... Я не знаю, навєрно, людей нанімали, камні вивозили. У нас еті, із церковного... тіатир, де клуб, де кіно нам гляділи. Там у "Карла Маркса." І тута у нас було, де щас магазини там. О. Там тоже був, клуб. Ми туда ходили в кіно. Два рази чи три рази на неділю. А як уже ж гулять ходили – там танці, там де був кіно, тут фойє, називалося, на танці ходили. А тоді і тут убрали. Де вони той камінь убрали, нема камня. Тоді ото в скорості, сільпо построїло магазин, із цегли. А тоді калхоз поставив такий ларьок. Як продавали мясо, з ферми. Позній, "Позній [дарець]" казали. То тільонка, то ягньонка, то, то овечку, то... Тут продавали в ларьку.

[Як церква називалась], я нічого... Не знаю, нічого не буду казать. Мамка ходила в церкву, Богу молилася, все чисто. А батько не ходив. Не знаю... Не любив, не любив попів. Дурнишники. Дурнишники він казав на їх. Шо туда всі люди все несуть. [Сміється]. То він називав його, їх дурнишниками! Дурнишники! Да! Це він, я не знаю, чи, може, яке було, а щас же от сільсовєта, ти должен платить, там які налоги. Тоже в церкву не ходю. Тоже, не ходила ніколи. Ше була в церкві як... як у Германію нас забірали. Та мамка на причастіє водила. А так не помню. До церкви приходили паску святить.

Я знаю, батько як помер, в шиїсят читвертом гаду, заносили в церкву, туда. О. А цей, дядя Мішка Позняк, та каже: "бачиш – каже – ми, комуністи, боїмся церкви. А як зайшов – как харашо!.." Правили, пєвчі пєли, все. В церкві красиво!.. "А ми дураки, – каже. – Шо ми надєлали, церкви поваляли". [Батько помер] у шесть... У шеїсят читвертом гаду в нас батько помер, а мамка – тіки в церкву занести. І заносили в церкву. Там служив батюшка, все чисто. А тоді на кладбіщє понесли. Нє, ото тамо церква, хатка стоїть. По улиці йти. Там уже нема церкви, там така хата стоїть. Іздєлана. Там у нас церква. Я не знаю, в яком гаду [її відкрили]! Послє вайни її одкрили! Уже ту розваляли до войни, мені наче, церкву. А це... Я знаю? Навєрно... Ну я, як сказать: у шиїсят читвертом гаду, оце ж як батько помер, то ця ж хата була здєлана вже під церкву. А в яком году її одкрили – не буду казать. Не [нерозбірливо] не було, чи був Сталін?.. Нічого не...

[Батько помер] у шиїсят читвертом. Да. Батько в шиїсят читвертом, а мати в шиїсят сідьмом. Да, а тіки занесли в церкву, і в церкву. А мати померла – то в марту місяці, таке снігу намело. Трактор, бульдозьор, ішов, а її несуть на кладбіщє. В церкву... Батюшка в хаті правив, все чисто, а куда ж по сугробам в церкву донести? Як воно на гору. Там отправив, і бульдозьор нагнув, дорогу, і несли, а слідком вітер замітав. Пришли на кладбіщє, ше і сніг... Яму вичищали... А [тятька] померла в апрелі місяці. Тьопло було!.. [Нерозбірливо]. [Мама] в шиїсят сідьмом. Вона три годи батька пережила. Вона жила в мене год. А тоді в Наді, Надя там на горі жила, старша сестра це. Тоді хату продали.

Це в Білозьорку [нерозбірливо]. [Мама] та ну да, вона в церкву ходила, другий раз там – ми на Реп'яшкі жили – а з церкви чуть як співають оці, в церкві. О. І вона то вийде, і стоїть, і співає. Я кажу: "Ну чо Ви не підете?" – "А вже... ноги болять". [Молодою] ну вона ж, тут церква була. Вона тут усе время в церкву ходила. Всі ходили тоді! Всі ходили. І тута осьо в нас – я не ходила, а Катя Бророзенчиха ходила, тоді Катя Волошина, Катя Ментинська. Це як воскресеньє – вони йдуть у церкву. "Гайда, Нюра, в церкву!" Я кажу: "Я б пішла в церкву, так там не вистою. Там нада стоять. Ноги болять".

Кажу, ми в Германію, як нас раз возили, це комендант, в Германію, в церкву – так там стоять стулья. Ну такі, з спинками. Прийшов собі, сів. Служба йде, послухав. Хто хоче. Ну так, нам захотілося, він каже: "Підемо. У воскресеньє підемо". Видно ж, побалакав з батюшкою, ми як зайшли, у церкву, а німці всі отакого на нас. [Сміється]. Да. Думаю, шо прийшли. Другий раз казали на нас "руські свині." Це Марік, поляк, він на тракторі робив, це тута, в нас на заводі, і каже, другий і раз каже: "Я піду з вами, де-небудь". А ми не хочем. Бо вони букву "пе" носили, а ми "о, і си, і ти" І ми кажим: "Марік, "остерігайсь совєтского товаріща". [Сміється]. Букву "пе" вони носили. А чехи – я не помню, шоб чехи це носили. А ми "остарбайтен" – "о, і се, і те." Ми кажим "остерігайсь совєтского товаріща".

Ходили, в церкву, в костюмах цих, і тута у нас же на робі – чи на цей, чи на цей – це ж таке нашите було. [Цепочка]. [Не знімали], нє! Носили ми все врем'я. І даже на роботу йдем в костюмах. Тут всігда в нас на тому єсть... І на тих, на виходних, і на роботу. Всігда носили. А поляки носили букву "пе". Нє-а. Нигде ми не бачили [такого]. Нигде не бачили. Скіки приїжяли ж... Там же і французи, італьянці, і всі чисто, і бельгійці. То нихто нічого не носив. Це тіки поляки й ми. А може й носили, та ми не дуже... Нигде ж ми не ходили, не приглядалися. То євреєв разів скіки на завод на наш приганяли. То вони в рябіх костюмах. Чорна полоска і біла. Ну да, десь лагєрь був, і їх на роботу.

Колись Сірьожка купив собі такі штани рябі. Кажу: "Сірьожка, не надівай!" – "Чо, баб, ти кажеш?" Кажу: "В такіх єврeї ходили. Кажу, такі жиди в Гєрманії виганяли", – кажу. "І ти, – кажу, – рябу купив. Ти ж не єврей!" А він сміється.

Да! Ранше шо нільзя було казать "жиди". Тіки "єврeї". Ну до войни. А послє вайни всіх [нерозбірливо]. Це в нас уже тута у Полтавкі була. Колонія була єврейська. І було там де оте якраз... У Соколовка, Отрадне, а зверху тоже туда, німецькі... Ну ми там же ж не були, не обращалися. Чи та, єврейська. Ми ото їздили [нерозбірливо], і дядько з Америки приїжяв. То там німецький посьолок був. О. То так. І, і... А рядом був єврейський. То немає де пєрєсєлєнци... От пєрєсєлєнци пєрєсєлялись в пятдесят третьом гаду, то вони занімали там хати. Це ж єврейські, то вони жили там… Красіві дома!.. Не. Ни разу не були [ми там]. Це як ми їздили тоді, то були от тьотки Надьки, тоді сюда до Марусі прийшли, Маруся каже: "Гайда, у нас своя хата". Прийшли, коли красіву хату

вона [нерозбірливо]. Вона каже: “Це єврейський тип”. Посольок був. І видно ж, євреї, чи прибили, чи шо. Ну каже: “Це нам дали”. Пєрєєсєлєнцам. Красівий домік. А так шоб ми де общалися, з євреями, то не те...

Ну як не було в Привольній! Оце в нас був... Англійську преподавав єврей. Із жінкою. І більше ми не бачили. І то на базар двоєродні приїжали. А так – ми нигде не ходили. Хто його знає, [чого так називали]. А я не знаю, чо це вони так називали! Бо кажуть: “Жиди, жиди [нерозбірливо]!” [Таке ставлення], ну да, да. Вони ж робить ни, ни любили, а командувать. Зажиточно жили, ще й... От щас поїдіть у город: скільки євреїв міліонерами стали. Хоч уже батьків нема, сини. А... Послє войни? У нас у калхоз при, прислали, работав парторгом, його, єврей. Аткуда, і шо. Парабив два года, і не схатів в селі, уйшов. Я не знаю, як, ну знаю, шо парторгом був він. Все. Ну а шо? Нашо йому село, як у городі квартіра, все чисто є. Ви б хотіли жить у селі, як там усе чисто є? [Сміється]. [Крім нього] не було! Це тіки в нас Гросман був, і це він парторгом. Наче він наче при Гросмані був, чи вже... Чи при Кучеру? Ни, ни помню. Коли робив. Знаю, шо я вже в канторі робила У сєм... у шиїсят сідьмом я пошла в кантору, робила в конторі. То він другий раз приїжяв. То управляющій був. У нас тут [нерозбірливо] був управляющий, тоді сняли. Колєснік був. Дмітрій Пантєлєєвіч. То він до його приїжяв. А тоже ж у нас, отдєлєніє було, і парторг був свій. Там же ж це в центрі... А так... Ше не було, вже не було району. Не було району...

У нас Алєксєй, у армію забрали, як война началась, він там тож Махачкала жив. То ми писалися, як він прислав, прийшов із армії, та Херсонской губєрнії! Не Ніколаєвской. Херсонска губєрнії. А ми кажем: “Шо?“ А батька каже – ми Ніколаєвской не були, тіки Ніколаєвской, тіки Херсонска губєрнія – це все шо Херсонська область, казав. Чи чорті яка вона. Ну... А я гляджу на його, та каже: “Шо ти глядиш? Ти живеш тут, і не знала?” Я кажу: “Та воно мені не дуже нада,” – кажу. Я шо, тіки в тридцять пятом году, в голодовку, виїжяв туди, в Махачкалу, город [Буйнакс], каже. То я знаю, шо Херсонска. Губєрнія, не область, а губєрнія. [Сміється]. Ну [нерозбірливо]. А вже з армії прийшов він, мобілізувався, в сорок пятом гаду, вже ж Ніколаєвска область. А він приїхав в Херсонську! [Сміється].

[За голодовку] він ше... І то, він, я знаю, чи в тридцять пятом, чи вже... Чи не було голодовки, ну я знаю, шо тридцять пятом гаду уїхав. Забрав, уїхав. В них одна дєвочка була, Ліда, і а вони уїхали. А чо він туда попав? Чи з кимся переписку мав? Не то шо в Ніколаєв. Де город Махачкала, Буйнакс. А я, я ни помню. Ни помню я, ничого ни помню. Тридцять другий, тридцять третій. А ми ніколи не питали! Ми николи не питали! Я знаю шо в яком це гаду?.. Ну Надя, тридцять восьмий, вона вчилася на шофера, тридцять дєвятий у нас була автоpота тута. Ну вже ж район був! Авторота, все чисто! Вона робила шофьором все врем’я, і до войни, і послє войни вона работала тут. Тоді вже бросила машину.

[Надю на шофьора], а от так послали її. Нада було в автороту шофьоров, а мало мущін було. Вона не одна, вона їздила на шофьора. Маша Гончаренчиха, Ніна [Маславєнша], Дуня Невидимшина. Бутенко її фамілія. Це вони всі училися. Тіки Надя вперед вивчилась, а вони опісля. Вона вже на машині робе. А вони опісля вчилися, і работали. Потрошку поробили, й не схотіли. А вона все врем’я робила. І послє войни, зразу послє войни, їй дали [нерозбірливо] полуторка. То вона робила тоді вже з [нерозбірливо]. Як пішли в автороту, так...

[Чоловік], а і він робив, і [жінка], тоже робив на машині. І вона їздила на вивозку буряка, її каждую осінь посилали, автороту, машину. Там познакомильсь з [нерозбірливо]. А він на тракторі робив. Тоді сюда, уже як приїхав, і вона настояла на [нерозбірливо]. Це ж дірєктор, послали на курси шофєров. А робили так! Він на одней машині, вона на [другій]. А робили, робить-то було харашо, бо коло мамки жили. Вони прийдуть з роботи, мамка їсти наваре. І дитина була, дєвочка, догляне, все. А тоді вже мамка каже: “Мені чужого...” То він оставсь на машині, а вона то в інтернаті робила, на кладовой. То у школі робила, технічкою.

[За стахановок] а я знаю? Я, я не знаю. Я знаю, шо вона прийшла з роботи, так каже: “Мені предложили, шоб я йшла на курси шофєров”. А батько каже: “Є охота?” Вона: “Є”. І у городі шесть місяців вона, у Ніколаєві училася. Получила права, і... Зразу пішла в автороту, їй дали машину. А тоді як прийшли [нерозбірливо], то вона перва получила. Новий, красівий. [Робила вона] тридцять дєвятий, сороковий, і сорок пєрвий война началася, єй машину забрали. Думали, мамка думала, шо її заберуть на фронт. А її не забрали, осталася в селі. А тоді вже, як приїхала в Германію, вона в автороту, пішла. Вона кругом їздила! Вона, я ж кажу, шо і до войни вони їздили, на вивозку буряка в Вінницю. І послє войни. На вивозку буряка. Кірюша вже, ше як Надя робила, то його посилали на цілину. То тоді комбайни продали. То вони машинами авторота їздила, грузили їх на поїзд, а тоді поїздом на Новполтавку, вони тоді приїжяли сюди в Новополтавку з цілини. То вона як жінка, то вона не їздила на цілину. А тут вона... І зерно на Новополтавку возила, і так, на Ніколаєв. Другий раз в сільпо нада, машиной привезти. Одна машина там, в автороті, то вона їде товар получає, з проводніком. Як заготовітєль. Товар получим, на склад приїде, розгрузим. Ну все... Кругом їздила. Другий раз нанімали в автороті люди. Із посьолків, там шось у город повести продавать. Всігда вона їздила. Було у посьолок поїде, погрузе, усе чисто погрузе, повезе на базар, розгрузе. Там машину поставе, вона там спродається, все чисто, тоді вже на вечір їх везе додому, везе на посьолок. А тоді в автороту.

[Шо жінка за рульом] – а хто його знає! Їздила вона, я не знаю, як на це обращали вніманіє. Нє! Нічого не казали, нічого!.. У юбкі була! В штанах

не ходила вона! Нє. Все время... юбка, плаття. А в штанах ні. Ми ніколи не бачили її в штанах. І щас... [Коли в штанях начали ходить], а я зна... Я все время послє войни... Я як на прицепкі була – мама купила мені костюм. Такий, лижний. Тут ризинки на горі, так бобочка, і штани. То я як на прицепку, на роботу йшла – я їх одівала. Бо там то плуг, то культіватор, то сівалка. Вона каже: "Купила костюм – надівай, іди в костюмі. Хай шо хочуть, те і кажуть". А в плаття підеш – там за те зачепиш порвеш, там за те зачепиш порвеш. А в штанах та й в... То я ше ходила... А вона – я не бачила, шоб вона ходила. А так вобше...

Ми було, як нємци прийшли, та ходили, у таків, короткіх... Як щас у шортах ходять. А ми було сміялися. А тепер і в нас кругом. І в городі, і кругом ходять! [Сміється]. Да! Ми як поїхали в Германію, як побачили, та хохочемо! [Сміється]. І по гораду! [Сміється]. Та, нє, мужики! І тут були, як ше ж машини у нас в дворі стояли, та тут... Та було смієммся, а він, нємець, каже: "Чого вони сміється?" А він каже, шо отакіх, такіх моди у нас нема! А він каже: "А як жарко!" [Сміється]. А тепер і в нас... мода. Шо мужики, шо жінки.

[На війну жінки] у нас... Навєрно, не було. Шось я не помню, шоб... шоб те... Нє, не було із села, не було. Нихто ни те, пішов із жінок... [Чоловіки] багато вони [нерозбірливо]... Я ранше виписувала... то ж було "Шляхом Леніна", тоді "Батьківщина." Хтось іде... Та пишуть: хто погиб, все чисто, де похований, аж страшно було. І всі [переживали]. Район був Привольнянський, і називався "Привольнянським районом", "Привольнянським районом." Посьолки ж, усе чисто. І в нас. А то, ми дружили з Марьєй Гєрасімовной, Общєнковой, коли, а баба Санька, кажуть, у їх був син, Фєдя, і погиб. Вона каже: "Хоть би я знала, де він похований!" А я не скоро, не скоро, кажу! Уже у Марусі Фєдя женився – Ніна замужом, Фєдя женився – кажу: "Гєрасівна! Я найшла – кажу – в газеті Плітченко Фьодор Радіонович, кажу. Такого і такого года рождєнія, убитий і похований в Молдавії". Вона: "Не може буть!" Я понесла їй газету, каже: "Гля!" І вона посилала-посилала Фєдю – уже баба померла, і невістка, шо вроді ше розрішали їхать – і не схотіли їхать. А тоді ше Гуров Ніколай Павловіч. Тоже те, похований в Молдавії. Багато, багато там привольнян. О. А там пишуть, шо пропав безвісті. І було це... Як те, і те було.

А то у нас у дяді Фільки були Поля і Мітя. Мітя його перед войною його забрали в армію, він на молодший лейтєнант отучився. Так як война началась, він пішов на фронт. А Василь, менший, двадцять читвертого года, він був дома. А тоді як зайшли руски його забрали в армію. Найшла! Уже не було ні тьотки Степаниди... Поля приїжяла – у Донбасі, сама старша. Та кажу: "Поля. Аж осьо за Васю пишеться, шо призивався він. Уже послє войни, і пропав безвісті. Позняк Василь Пилипович". Ну дядя Філька, а Пилип-то по-українські. По-руські... Та багато оттуда привольнян! Вобше, багато не повераталися, і ось у Каті Яршовой, у Кєташихи Нюри, вони [нерозбірливо] по-дєвічі. Погибли брати, а никода за їх нічого не писали... І за Мітю дяді Фількіного – ніде не писали! Погиб, чи там безвісті, чи шо. Нічо за їх не писали. Первий день войни. Як началась война, вони лєйтєнанти... І всьо. А тоді чо я її перестала, виписувать, ту газету?

[Інвалідів] шо там у нас у Привольну? Та наче нема ні одного, шоб біз ноги чи біз руки. Наче я ни помню. Ни, ни, нимає. Я знаю, Новоукраїнку, "Карла Маркса", а тут нас от центра – не було інвалідів. Не було. У нас був тіки один він приєжжій, там протів маслозавода. Він такий дурак. Такий матюжник, так... Було, другий раз йому кажимо, він каже: "Ето всьо послє вайни. Вайна надєлала". Та кажу: "Хіба мало було на войні? В Авганістані тоже були на войні парні, а не було такого, матюки, не били, нічого". А так... Я ни помню. Може, ви знаєте? Уже ж... Нема ума уже. Ну так... Ну інвалідів ніяких не було на нашом краю. Нє-нє. А ось... Тіки він.

[Шоб дітей од німців рожали], нє, нє, нє, нє, нє. Не було! Не було, не було, не було! Я другий раз сміюся – у нас у піїсят третьом гаду пересєлєнців прислали, то шо вони кажуть: "У нас такого немає! В Западной, як у вас там! Шо діти нагулюють, і все чисто." А приїхала Катя Ментинська в положенії, в піїсят третьом гаду. Потом Главіря Мочарна, і, і Ольга Кицяцька. А дєвки кажуть: "Це ж у їх хлопці от нємців нагуляні". Ну вони приїхали з Западной, уже ж були такі хлопчаки. Так кажуть: "Це в їх діти от нємців нагуляні". А я кажу: "От нємцов нагуляли..." – в сорок шестом десь вони... Дають їм же тоже пособіє больше. Діти родились у войну. А я кажу: "От нємців нагуляли, ше й пособіє таке дають їм". [Сміється]. Ну у нас тіки був Пєтя Мочарний. Пєтя тут у нас, а Кічак десь у Ярмоловкі. Ольга уїхала, в їх була Пєтя і Маруся, дівчина. А у Філі було троє: Марія, Петро, і Ганя, малінька.

Ну я знаю. Вони ж тама... Не знаю, де вони, з який області, ну сюда їх привезли в піїсят третьом гаду. Їздили вербувать, то... А первих пересєлєнців привезли в піїсятом гаду. А тоді вторіх привезли в піїсят втором, а третіх в піїсят третьом привезли. То ці піїсят третього году. Усі. Оно у мого чоловіка тоже батько сюда приїхав, тоже у піїсят третьом. Собі дерево привіз, хату там на горі построїв, і все чисто. Антон був у армії, Міша приїхав. Їх було двоє дівчат. Бо Антон і Міша от одного чоловіка в мамки, він помер, чоловік, а він ше парубком, [Василь], пішов на, на діти. І вона ж од його родила двоє дівчат. Бо [нерозбірливо]. О. То я, я не знаю.

[Потреба в переселенцях], а як же? Їздили, посилали, вербовщіка, і вербували, й привозили. Ті, шо приїжяли, деякі мали гроші, собі такі хати покупляли, наші. А які вже в піїсят третьом, піїсят втром – то строяли доміки. Не дуже больші: хатка, передня, і кухонька, сінце, і все. Там сарай пристрояне. Оце такі доміки їм строяли. То так вони і... Ну наші... Багато... В піїсятом, в піїсятом гаду привезли нас – наче пітнадцать, чи шо, сімєй. Уже пошти шо

нема нікого, всі померли. В піїсят втором тоже мало. Ну піїсят... Тоже – вже мало-мало! Антонів батько, сщітай, дівчата, Оля й Аня, переїхали у Львів. Приїжяв брат, двоюродний, зі Львова, він робе на автобусном заводі, і їх забрав. Вони жили в дядька, у татиного брата. Більше году, пока приписалися. А тоді вже приписалися, їх той, Міша, встроїв на автобусний завод. Вони робили на автобусном заводі, все врем'я. Щітали дєталі, видавали. А тато поїхав у шиїсят дєвятому. Вже хату продав, і поїхав туда. Там под [нерозбірливо] у совхоз, дали йому дєсять соток землі, і він собі построїв домік. Дядько багато з Америки помагав. Брат його. Отам, да, є фотографія. То він сильно йому багато помагав. А Міша, уїхав, Антонів брат – в сємідєсятом. Тоже, жінка з Западної. Тернопольська область, Чертковський район, село Світове, Маруся. Вони туда й поїхали. А Антон остався оце. І так в восьмєдісят шестом году помер. У його рак кишечника був. Це ось двадцять два года, у сінтябрі буде, сама живу.

Ну переселилися, там пагано, пагано було в Западной, все чисто. А тоді вже там, як... Я, я їздила пошти шо каждий год. Сємдесят читвертий, сємдесят пятий. А до дєвяносто... дєвяносто... нє, восємдєсят дєвятого году, вже я більше не поїхала. То там ці пєрєсєлєнци, шо тут були, поветалися, там такі дома повистраювали! Так багато живуть! Ой-йо-йо!.. Я кажу: "Ну чо, чого, кажу, ви їхали сюди?" – "Бо трудно було, то й їхали! А тут трошки в колхозі побили, трошки начали давать гроші, все чисто, робили, назбірали грошей, та й приїхали". Ну тато... Тато не багато грошей зібрав, а дядько з Америки як приїжяв, їм привіз усім книжки. Да. Я не знаю, чи долари були положені, чи наші гроші, і був... Бо старший брат як Гришка у тому, [Басилінові], тьотка Надька, тьотка Маруська, це батько. І ше була в Тернополі сестра, то він... Ну батько нам не казав, скіки він їм, книжки він привіз, не казав. І скіки він уїхав, скіки він батькові помагав. Оттуда виїхав. А туда турісти приїжяють. І вже вони як приїдуть, а там же ж, то це там у помєщєнії чи лакеї, чи як це називається. І вони їм кажуть, і вони тоді приїжяють сюда до батька, і батько тоді іде й получає передачу. Батько там хіба б поставив двохетажний домік, якби не ті гроші?

Міша вже отстроїв собі сам, своїми руками заробляв, і собі строїв. А дєвкам – мама померла у восьмидесятом году, тато в восімдесят пятом – то дєвкам, дєвкам остався той дом. У Ані був син, а Оля заміж не виходила. І не погані, ше вона... Я кажу: "Оля, ну чо ти?" А вона: "Я подивилася, як Аня жила. Вийшла заміж, дитину родила, а він гуляв, її не принімав, нічого. То я сказала: "Луче сама помру". То так вони жили, того хлопця, Вовчіка, воспітували. Було він каже на Олю "мама"... чи на Ганю "мама", "а це, каже, мій тато", – на Олю. [Сміється]. Да, да! Вони блізнєци. То вони не те. Було баба як приїде – оце ж Аніного чоловіка – та: "Ромцю, Ромцю" – каже – тобі нада тато". А він каже: "Бабуню, бабуню! Мені не нада тато. Ось моя мама – це мій тато", – на Олю. Шо хотіли... Шо хотів, вони йому купляли. Заробляли на автобусном заводі харашо.

[Конфліктів] тута? Наче я не чула нічого, наче, вони як приїжяли, вони більше всіх... Мало хто в бригадах робив, а то більше на фєрмі робили. Отут у нас Сулдєйман – це в піїсятом гаду вони переселилися. У нього було три хлопці. То вони робили з Мішкой у плотні. А Володя устроївся – ну, він ото кіна гнав, у Дом культури... Тєатир був, то він кіна гнав. О. А так... Дядя Ванька Чир у колхозі робив чабаном. Сабайко тоже чабаном робив, тоже це з піїсятого году. Шмагло – тоже з піїсятого году. Вони всі це на фермі робили, чабанами. О. А та піїсят вторий, піїсят третій год – то всі, считай шо, всі на фєрмі робили. Мало хто робив у бригадах. А то всі доярками робили. Скотніками. О. Там у нас фєрма була. Свині були, робили. О. Мало, мало такіх, які ходили і бригаду – то в польову, то в огородну бригаду, то в садову. А то большинство на фєрмі всі робили. В скотарях багато. Када в нас фєрма була больша. Було крупного рогатого скота, дойного стада, було п'ятсот сорок голов. А такий, телята і те – то було полтори тисячі. Три тисячі овечок було. Свиней багато було, одкорм. Свиноматки отдєльно, а тоді одбивали, і... Були й гуси, були й кури. Все!.. Нема нічого.

[Вони не вирізнялись], ні, нічого. Ото тіки те, мова, знаєш, як вони посвоєму, як вони... Ай... Не поймеш. Не то польська, не то... Ну не по-нашому. Ну всьо равно понімали один одного, работали вмісті, хто у бригаду робив... А нас фермі тоже, понімали доярки... Там більше доярок було, чим наші люди, мєсні. Самі, із переселєнців. Приїхали, в каждого ж діти, сєм'ї. О. А Оля з Надєй робили тут, вони ж піїсят третього по шиїсят читвертий вони робили в бригаді. Польова бригада була, і робили в бригаді все врем'я. Тато робив кузнєцом, мама дома була все врем'я. Мішка... Антон прийшов з армії – пішов у камянну, в строїтільну бригаду. І Міша прийшов тоді послє Антона з армії, тоже пішов в строїтільну бригаду, все врем'я. А Маруся робила, тут же у нас маслозавод був, у заводі робила.

[Називали бендеревцями] хто? Ми? Ні. Я не чула такого... Не чула я, не чула. От скіки вращалася. І на току, й кругом, то обращалися, тут же ж робила тоже на зіму – нікода не казали, що там бендери. Не казали.

[Чоловіка звали] Антон. Двадцять дев'ятого [году]. Да, він двадцять дев'ятого, я вам розкажу... Він двадцять дєв'ятого рождєнний, а тато, шоб у фезел не забрали, як руські освободили, то Антона записав тридцять второго, а Міша тридцять пєрвого, записав тридцять читвертого. А тоді як кинувся до пєнсії... А в нас Міша Гріменко, та в його мати в Польщі. А він туда... Через год їздив із жінкою. Мати давала, тоді же ж визови давали. І він приїхав. І каже: "Антон, шо тобі нада мєтріческу. Ти ж двадцять дєвятого году, а пишешся тридцять второго году". О. А йому мати харашо здєлала. Він такий як Антон годами, а мати здєлала мєтріческу двадцятого году. Панятно? Ну Антону, посилали, послали пісьмо йому, й все чисто пришло йому. Года: двадцять дєвятого году. А тіки він писався тринадцятого іюля, а там три-

надцятого іюня. Він рождєнний, двадцять дєвятого году. А Міша тридцять пєрвого... Ну Міша там уже із Западной писав, і Міші пришло. Тридцять пєрвого году. Бо пришла бумажка, ми давали – по-польській, Ольгина дочка в городі, так переводив, то записували... [Прізвище] да, да, це ж по первому... Це ж мамин первий чоловік. Фріч Іван.

А ми знаєм, яке [прізвище]! Вони жили там, у Западной, вони ж не в самой, вони у Польщі жили. Война кончилася, їх переселили сюда, в Западную. Поляки, й там же ж їхнє село занімали. Ну вони там рождєнні, мама каже, вони там родилися, і жили. А поляки насильно послє войни їх переселили всіх сюда, із Польщі. Там якийся, я не знаю... Пилява і Краковський, чи який район. Ну вони всі з Польщі переселяли. Там є у їх дом, усе чисто в Польщі. А виселили, тут хату дали. А шо та хата? Там дом такий хароший, а тут хату дали. Вони тоже, їх виселили із того, в Кіровоградську область. Так тато розказував. Із Польщі. Вони в Кіровоградской області побули, чи два, чи три года. А тоді в тато в Івано-Франківські там є брат. Далекі, вони далекі родаються, а в нас щас і рідні не родаються. І він написав, і тато каже: "Ой, усе бросили. Погрузили, – каже, – на тачку". Барахло. І двоє дєвок. І у Івано-Франківськ з Кіровоградськой области поїхали. А шо, вони там побули, а у пійсят третьому приїхали вербувать і завербували. І сюда поїхали. О.

То це їх сюда приїхало, як... батько приїхав... Із одного села. Це приїхав Фучило Василь, Фучило Іван. Ну Фучило Василь і Фучило Іван – вони рідні брати, а тато – це Антонів батько – це вже Антонів батько – це двоюрідний брат. От. І то Ціпко, Лицишин, це ж тато, Грименкові – це вони із одного села. [Батькова фамілія] Фучило. Да, да, да, це... Їх тоді чи читирнадцять, чи скіки сімей привезли – це всі з одного села.

[Займалися вони], я... Антон із Мішей їздили в Івано-Франківськ. Антон робив на кожевном заводі, а Міша робив... ну як... у швейпромі. Вони шили і фуражки, й шапки, і штани, й рубахи, і ці безрукавки, куртки тож, як ходили. Самі ж отак робили. А тоді Антона забрали в армію, батько завербувався – вони отсюда з батьками приїхали. А тоді Антон у пійсят пятом году прийшов із армії, то Міши вже не було, Мішу забрали в армію. І так считали, з якого ж году. І так: той з тридцять читвертого, той з тридцять второго. [Дорослий], да. Антон не доробив до пєнсії, помер було пійсят сім год. Міша ше живий! Це була... Я була ше в городі, то [нерозбірливо] прислала пісьмо, шо Міша живий. Як надумав до дєвок йти, бо дєвки там вищє построїні, в [нерозбірливо], нижче там. І в [нерозбірливо] його вулиця є, ну а нада кілометрів... плавнєй йти, луг. То каже: "Як надумає – то я всю работу дома закриваю, і [нерозбірливо]. У нього другий раз вже єсть трошки склєроз. То каже: "Прийдемо, у дєвок побудимо, все чисто. І тоді йдем додому". Тоже, вистроїли двохетажний дом, своїм дочкам.

[З чоловіком] ну тоже тут же познакомилися, тут же познакомилися. Син, дочка у Міши, і те. Вітя женився, вона має у самому городі Львові квартіру. А Оля вийшла за воєнного заміж. Він кончив службу свою. І там тоже у Львові живе. [Нерозбірливо]. Майор. І, видно, шоб же работав, а він сам і не думав. А він сам з Алтайського краю. Батьки приїжяли до його два раза аж із Алтаю. Понравилось, усе. І просили шоб переїжяли, а він каже "я своєй Родіни ніде не кину", – батько. А тепер він у Львові. Живуть у [Самборі]. А не пише Маруся, чим занімається. А пише шо хлопець учиться, а дівчина ще в школу ходе. Анжеліка. О. А в Віті двоє дівчаток. Тоже десь учаться. Це ж, видно, на ціх, в ресторанах работать. [Сміється]. А вони осталися двохетажний дом. Удвох.

[Як заміж вийшла, то років] багато! Почті шо двадцять дєвять. Ну а якє, а як? Я в тридцять год Славіка родила! [Пізно], ну да. Щас і до тридцяті не хочуть заміж виходить. І дітей не хочуть рожать. А тоді хочуть діти. А в їх уже немає. Так же? Він же приїхав, вони тут на горі жили. А ми сюда ходили в клуб гулять. Та так і познакомилися. Да, да. Так кіно гнали, а там фойє було, там танці. Було, баян грав. І... [Ходили на танці], та так і познакомилися. Нічого... Я другий раз із Славіком сидю було – уже тут построїлись, в шиїсят втором году, уже ж клуб був. От. [Грязько, та в кіно]... Клуб отаплювали. А він каже: "Не хочу". По переулку підем в кіно. Це те кіно – це він мені цілий день голову мороче, шо... Ще не ходив у школу. Я кажу: "Ти б уже й сам ходив. Я хочу отдихнуть". Наробися, а шо тоді – один виходний. А один виходний – хочеться й постірать, хочеться хліб іспекти, хочеться поприбірать, і все чисто. Ой... Іду. Кажу: "Ти хоч сам пішов. Іди". – "Не хочу". Та й таке. Наше дєло.

[Танцювали] ну, краков'як, полька. Ше факстроту не було. [Сміється]. [Грали] на баяні! Да! [Сміється]. І патєфон другий раз уключали. А чорт його знає! Грають, та й усе! А яка... Хто там співав – вже я нічого ни помню. Це ж уже скіки год пройшло! Боже мой! Щітай, Славіку пійсят один год. Радіво? Ми як построїли хату й проводили – й радіво, все чисто. Да. Ну, в шиїсят втром гаду ми построїли, нам Іван Абрамовіч проводив свєт. Ми в шиїсят втором гаду, ми в маю місяці уже верх налажували, все чисто. Ми осіню вже перейшли. У сінтябрі ми вже жили в своїй хаті. Тіки передня хата не була одремонтірована, це були сєнци, кухня, і задня хата. Це в нас не больша, три метри ширини. О. То там свєт провели, і я сказала – зразу й радіво. І радіво провели. І вже сорок пять год, сорок шесть, в мене радіво. Всігда я платила по пійсят копійок, а тепер по рублю восімдесят, от... Я в Надя там як поїду, я кажу: "Сєм [нерозбірливо] живете – не маєте радіво". Я як приїду – аж мені легше на душі – приїду – радіво. Другий раз там шось на лінії поламалося – кажу: "Хлопці! А чьо радіво..." – "Бабушка, буде! Там шось у Баштанкі поламалося". Я кажу: "Я без радіво..."

Я по радіво встаю, хоч і часи є, а в полшестого заграло – хоч і зімою. В полшестого нема чого на огороді дєлать – встаю в сім, у восім. А тоді вже як на огороді началася робота – тоді в полшестого встаю. Раненько на огороді поковирюсь, тоді дєвять часов – я вже прийшла... Другий раз є шо їсти в холодільніку – нагріла, а нема в холодільніку [нерозбірливо] – або манку молошну, або вермішель молошну, або рис молошний – це я всігда, поснідала, і [нерозбірливо] хліба поїла, другий раз масличком там у мене, поснідала, і пришла, тут [нерозбірливо].

Славік прийде, каже: "Холодно тут!" А я переноску уключу, камін, і мені цього [досить]. А сьогодні пішли, я якось тоже лягла, так наче так прохладно стало. Я халат узяла, накинула. А було без четвертя три. Кажу, піду, там в мене була [трошечки] квасолі, обірвала, принесла, та висипала на те, на потоптала ногами. Кажу, піду [переберу], чи прийдуть, чи нє. А ви прийшли, а воно й дождя нема! Та перебралась. А там латочка, не дуже больша. Як доща не буде – завтра вирву, обірву, і перевію, і буду сушить на сонці.

Тілівізор? От я й не помню. Я знаю, шо у Марусі первой був тілівізор, ми ходили вже отсюда. А тоді Алла [нерозбірливо] купили. У їх тоже тілівізор був. Було, тьотя Поля як вечір, так "ходіть до нас на тілівізор". То ми з Антоном ходили, з Славіком. А в яком году? [Син маленький], ну да. Ну ми вже отсюда ходили, в шиїсят втором году. А ми купили вже собі – в Васі був [нерозбірливо] – а ми купили собі шиїсят п'ятий, у конці перед шиїсят шистим. Ми ше пішли до Наді – Надя там на горі построїна була – а приїхав [Качанов], та каже: "Григоровна! У мене є тілівізори". "Весна" малінькі. Триста рублів. Я кажу Антону: "Візьмемо?" А він каже... Бо він тоді приїхав, де він там товар получав – привіз нам [таганок]. Взяв купляв таганок під газ. І балон. Нам таганок продав, а балон собі оставив. Це ми таганок узяли, тілівізор узяли. І Антону узяли елєктробритву. Узяли. В яком це гаду... Ну я знаю, шо шиїсят пятий, перед новим годом на шиїсят шистий год.

А так я не помню. Той був, а тоді больший купили, а тепер больший поламався, а малий їздили, та я в брухту здала, та дєсять рублів получила. А той больший, "Елєктрон", восімдесят кілограм, він каже: "Бабушка, дєсять рублів дам!" Кажу: "Ти шо? Дєсять рублів такий тілівізор?" Кажу: "Хай він стоїть". Та а Славік каже: "Там один є, ремонтірує тілівізори". Каже: "Славік, привези". А він каже: "Чим я привезу?" Кажу: "В тебе ж є "муравєй"? Приїдь, забери "муравйом". Тода, – каже, – може коли чи в мамки поламається тілівізор, привезеш, отремонтіруєш". Він каже: "А чим я? На мотоцикил не те, а в машину він тоже не влізе, він больший". Та так і стоїть, наче не той. Другий блимкала. Блимкала. А я кажу: "То ж наче цвітний". Кажу: "Переключи мені на чорне", – шоб було наче на чорне. Та так... А я гляжу там. Кіно гляжу, о, "Ключовий момент". А так більше нічого. Ну другий раз от, як управлюся, до восьми часов, то новини послухаю. А так я цілий день не включаю його, це аж вечером. І там у городі як була. Ліда каже: "Включайте". В їх больший тілівізор. Кажу: "Ліда, я луче книжку почитаю." Книжок багато. Піду собі виберу, та й сидю читаю. Другий раз читаю вслух, Надя слуха. Тоді бачу – вона "хррр". А шо мені, сама собі читаю. [Сміється].

А ми первий холодільнік – я не знаю, коли в людей, а ми первий холодільнік купили в сємдесят пятом гаду, в августі місяці. Рижський. Дерев'яний, а в сірьодкі пластмасовий. Да, да. За двєсті рублів. Морозілочка не дуже большая, і там та, рішотка, там стікло, коробка. А коли, а в Марусі ранше, навєрно, був те, холодільник. Не знаю, коли, ну а ми первий купили в сємдесят пятом гаду. А чо ми купили? В нас була карова хароша, і вона не телилася. Гуляла й гуляла. Ми привезли на ферму, а був Глєбов. А Антон каже: "Так і так, Леонід Андреєвий, так і так ." Він каже: "Повезіть на фєрму". Повезли, прогнали в череду, він проглядів, провірив, та каже: "Знаєте", – і корова здорова – він каже: "В єї кіста на матці". І то ми в Гаражино, був одкормочний. Це ше калхоз "Родіна" був, я одвела її [на мясо]. А шо тоді? Шисот піїсят рублів за її получила. І це ми купили халадільнік, і в калхозі взяли маладу каровку. Тоді двєсті рублів ми за цей, "Рига". Да, купили холодільнік, а ще й карову, ще й трошки грошей осталось. [Сміється].

Каровка малінька, затянула. О. Нихто не хотів її брать. Та у того, у телятні отелилась тьолочка, давала дев'ять літрів молока. А Міша Гуральський каже: "Антон, бери, молоко хароше, все чисто, будеш кормить, фураж, усе". – "Не хочу!" Як напав Славка: "Купи корову, мол, у [нерозбірливо] є карова, а у нас нема карови". Пішов до предсідатєля, а він... Тамара Фєдоровна була ета, зоотєхніком. Ну давай. Пішли ж ото, зважили... Вобщєм, на триста шиїсят рублів воно затягнуло. Затягнула... Він пішов в колхоз, заплатив гроші. Вечером каже: "Гайда, Славка." Пригнали. Кажу: "Як же звать?" – "Зозуля." А в нас та була Людка. А та Зозуля. "Ма!" – "Га?" – "Хай буде і ця Людка. А то Зозуля!" Постояла в нас три дня, і випустили в череду. А вона й на череду не пішла. Стали фураж давать, кормить харашо, і вона стала давать три літра молока. І це первий год ми двінадцять літров доїли. А на вторий год ми отелилася, вже давала шиснадцять. А на третій восімнадцять. І так скіки держали, вона восімнадцять і восімнацять... За сутки, да. Да, вісімнадцять літров. А то, шо ми здали – та давала двадцять одну літру.

А шо [з молоком]? А шо? Віяли наче багато. То Маруся прийде возьме, то Надя прийде возьме. От. То так. Тоді ж не принімали нігде нічого! То повієм, то сметани прийдуть возмуть, то прийдуть молока возмуть, то сиру здєлаю, то другий раз бринзу дєлали. Порошка достала, то бринзу дєлали, то так і те... Я, я, я, порошка мені доставали на маслозаводі. Де делають сир голландський, той порошок. То я на відро молока трошки так кидала. І то в тьопле молоко. Ні! Трошечки! Да! Даже ще і не повна чайна [ложка]. І це я порошок розвела в чашечку, тоді в відрі вилила, вимішала, накрила криш-

кою. А тоді вже воно як скисло, тоді вже я його ножиком, усе чисто по те, і воно як сироватка. А тоді вже одкину, на наволочку – торбочка така – наволочку одкину, і ще тоді под гнєт, і таково як здєлаю. А тоді варю розсол, соль – я вже забула, скіки на три літра – і просто в розсол. Я тоді їх так удліну просто поріжу скибочками, туда, у разсол, кришкой капроновой накрию, в погріб однесу... Да... Ну довго стоять. Єслі туда не лазить грязними руками, нічого, може неділю стоять. Ну а я як здєлаю – Маруся прийде, і Надя прийде, і Антон на роботу. А то дома їли. Як бринза є. І у [нерозбірливо], у тому продавали такі [нерозбірливо], маслозавод дєлав. А це ж цельне молоко. Я другий раз як хочу харошу, жирну здєлать, так ше поллітра слівок – я провію – поллітра слівок. Так вона жовта, як масло.

Та... Шо хотів, то й дєлав, з свого молока. А вже цю Людку... Ну в цей Людки не дуже було жирне молоко. Ну тоже: три і шесть молоко, три і восєм. Ми тоже бринзу дєлали, ну принімали, воно по дешевкі, їздили молока, грошей не давали, давали фураж. То каждий день я здавала. Шесть літров, восім здавала, а то віяли, їли, сметану, все. Все молочне було. А тоді вже, як він заболів, та каже: "Карову Славіку отдаси!" Кажу: "Не отдам". – "Вона тобі не нада". А вмер, я подержала ше год. Помянула його, год, а тоді кажу: "Славік, забірай карову". – "Вона мені не нада." Ну тобі не нада, я так... У зоотєхніка Іван Івановича попитала. Іван Іванович каже: "Ну приїждяй, в заготовітєльній, такого й такого числа". Подоїла карову, за налигач. Одвела, іздала. Як тобі не нада... А шо я іздала? Я пятсот шиїсят рублів получила. За карову. А... Ну дешево тода, получилось, принімали. [Зважили], да. Пришла: на раз не схотів карови, я тобі грошей не дам. Та й так гроші в мене остались.

Ну карову держали. Як корова телиться – тільонка держали. Всігда тоді держали парасьонка. Держали курей. Я, Антон як помер, я держала більше як двадцаті курей держала. Індоутки держала. Як він був живий, держала. Бо мені білі ути нєльзя їсти, а індоутку я їла. То дієтічнє мясо, а це сильно жирне. В мене не принімало. В мене пєчєнь. О. А так нічого. Було тільонка покормим, другий раз, прозімуємо, а весною здамо туда в Гаражино, одвеземо. А другий раз порося не держим, теля заріжем, осінню, морози вже ж начинаються. То мясо було. Кролів держали багато. Він разів два возив у Явкино здавав. А то всігда на зіму оставляли двадцять-тридцять. І то за зіму... Я сама била. Сама обдірала. Було перемию його, все [нерозбірливо], на потрошки отак ножиком. А тоді пережарю. А тоді в казаночок, такий, як котєлочок. Бо мені Маруся Прядунша все каже: "Шо ви так дєлаєте? Побільше цибулі давайте, буде вкусно". Я мяса жареного, тоді жменю цибулі накришу. Опять мяса... А тоді те, шо мясо жарилося, трохи води наллю, покипить воно, а тоді заллю, покипить, льогкий вогонь. І поставлю в холодільнік, як нада, одкрив. Як картошку зварив, чи вермішель, чи рожки, чи шо. Зварив, мясо витягнув, нагріте. Це ше подліва це. І їси. То найлегше мясо.

Я ше послє Антона года три подержала, а тоді напала. То була болєзнь така, на вухах, на лиці, а то мочевиком. Мочевиком. Токі в мене були, дєсять кролів, я пішла, покормила їх, вже в обід, каже: "Піду до Марусі". Вона ж там жила. Пришла от Марусі позно вечером. Пішла в сарай, клєтка стоїть. Туда – неживий. Отакий, больший. Я його щас... начала, розрізала, все чисто. Розрізала, тут усе. А в його мочовик повно мочі. Всігда як заріжуть, чуть-чуть мочі, а то... Я кажу [нерозбірливо]: "Ніколаєвіч! Кажу, так і так". А він: "Нюра, і в мене таке. То мочевиком вони боліють". Так я... У мене було троє п'яльців, та отут жив Іван Опанасовіч. І я до часу ночі побила всіх, пообдірала, і на п'яльця шкурки понатягала. А мясо в холодільнік сложила. Сложила в холодільнік, позвонила до Марусі, позвонила до Наді, в город: "Хочите мяса?" – "Да". – "Приїжяйте, я побила кролів усіх". Славік узяв два, Маруся взіла два, Надя три, а то мені ше осталося. І з тіх пор я вже більше їх не заводила. А в зіму ми багато держали, багато. Клітки... А тоді як ми в [Луганську] жили, там у нас клєтки, ями, в ямах держали. Да!

У нашого [батька]? Уже як вони старі були – нічого не держали. Адні кури держали. Ото як шо нада... Як зарізали поросьонка – туда несем. Я вже другий раз... То купляли хліб, а то хліба шось не було, так це мама всігда пекла. Це Антонова. Було як на роботу, вона каже: "Нюра, принеси муки, я хліб сьодні печу". То вона або Олю, або Аню оставляла. Каже: "Ви оставайтесь, а Нюрі нада работать. Вони не построїлись, все". То мама як спече, так дві больші буханки, а третя менша. То я тіки принесла хліб – всьо, Славіку в торбу, сложив на плєчьо, і до баби. І до дєда. Другий раз, як прийде – там у них побуде – та прийде та: "Папка!" – "Шо таке?" – "Бабушка казала, шо нема чим курей кормить". То він на велосипед, одвезе відра, відра читирі пшениці. О. І так, як коров держали – то туда і молоко, і сметану, і сир – все давали. Шо, як вони старі. Щітай, батько помер, сємдесят читирі года. А мамка в сємдесят восім.

До войни, послє того, як вже прийшли в калхоз, вони другий раз і порося держали. Ну тоді ж мало хліба було. То травой більше кормили, гарбузи, буряки. А так ути держали. Гуси всігда дєсяток був. І кури були. Щас курчать купляєм, а тоді посадим квочки, і в їх були курчата. Отаке. Більше нічого, вони корови не держали. У нас так городу було двадцять сотих! Ну вони ж не половину, а читирі сотих отдали Марусі, а Маруся, сестра, построїлася. Ото була, загон був, і це сарай, і ото... То там Маруся в піісят... піісят втором, чи піісят третьом?.. Вони строїли там.

[Батько в Першу світову війну воював], да. Ну то молодий він. Ще він тоді, я не знаю, ще не був на войні. Чи був, я не знаю, в яком це гаду було. Ну я знаю, мамка всігда казала, шо як батька забрали на войну, то Антон був, і Алєксєй старший, то вони помагали їй по хазяйству. Ще ж, навєрно, самі хазяйнували. Бо коні були, двоє коней, карови були. І овечки були. То ж вона каже: "Помагайте мені по хазяйству". Да, да, да! Там вони жили, в тій хаті.

[За війну не розповідав] нічого! Ми ніколи не питали, він нічо! Ми самі не знали, мамка не казала, а вже як нємци прийшли, а він став по-німецькі до їх балакать! А ми кажемо: “А де ви навчилися? Тя?” Тоді ж не казали “батько”, а “тя”. А він каже: “А я був у плєну в Германії. Пять год. Та й навчився. Бо робив у хазяїна”. Отак. І більше ми нічого не знали за його. А тоді вже, в мамки... Мамка каже: “Да. Бив в [нємців]. Я ж з хлопцями всьо врем’я по хазяйству била”. Туда їздили... Я била, і зєрно убірали, і все.

[За революцію] нічого! Ничого! Ничого цього! Ми николи не питали, вони ничого нам не розказували. Ничого. [За Баштанку] нє. Там же партізани були при нємцях. У Баштанкі. [Сміється]. Це я вже із газет читала. Ну кажуть, шо партізани – єсть як показували кіно – єсть ліса, все чисто, а це ж ні лісу немає, які там партізани були в Баштанкі, я не знаю. Ну я ни, ни, ни, ни ничого не чула. Ни знаю нічого. Ни помню. Шоб мамка було, другий раз, то то, то то розказує. А за це николи, николи не розказувала.

[За колхози] той, хто здав усе, пішов... Тоді ж не колхоз був, а комуна. Да! А тоді вже опосля колхоз. Ну шо калхоз? Вони ж усе здали своє в калхоз, усе чисто. І начали на работу ходить. І батько ходили все врем’я на роботу. Да! Сам батько так рішив. Каже: “Шо ми будем не...” Каже: “Раз люди начали здавать, а чо ми будем от людей одставать? Ну чо одставать? Здавать, та й усе”. А як будем жить, сім’я у колхозі? Та й непогано жили. До войни хлєб на трудодень кілограм давали.

Да. Трудодень, трудодень... Цілий день проробив, трудодень. На трудодні, тоді ж усе на тудодні. Тоді було харашо. Тоді це і послє войни, на трудодень ми получали... І зерно. І помідори, і огурци, і капусту. І кавуни садили, і дині садили – усе на трудодень давали, і ми нічого не платили. Тіки ми должні були із кавуна здать сємєчки. А то мамка була прийде з роботи, привезуть із агародной бригади огурци, у вагани висипаєм, водой наллємо. Бо мамка було другий раз як іде на роботу, каже: “Як привезуть шо...” Помідори-то ми пересипали, а водой не наливали. У пасуду. Ящичка були, все. А огурци всігда. І тоді вже вона приходе з роботи миє їх. Тоді закрутки не було. У бочку складає. На дно то укроп. Із хрена листя, з вишні. Як положили – це все ложуть. А тоді вже ж вона знала, розсол варила. Розсол простиває, вона заливає. Кружки в єй були, вирізані, все. Тряпку стеле білу. Ну тряпки не було, таке раньше, полотно було. Мамка сама ткала. Із полотна, кружки ложе, тоді гньот. І то на неділю два рази, як на роботу йде, вона каже: “Пойдьотє в погреб, і змоєтє огурци”. Ото набере свєжей води відро. Зняли, ці ж, помили, кружочки, все, повітірали. Тоді ту тряпку витянули, все. А тоді стелем тряпку, кружки стелем, і гньот. І так два рази.

І помідори так квасили в бочках. А тоді вже мати познєй осінню повитирала, на друшляг, і заливала їх... Повитягала їх в бутилки, а зверху посне масло залила. А я так уже ж, як вийшла заміж, жили, то я цього не дєлала. Тоді уже в

магазіні і пюре появилося, в трьохлітрових банках, і паста. То я помідори ніколи не квасила. Я вобше й борща не любила з квашеними помідорами. Я ще тут жили, квасили, в погрібі ставили. А тоді вже як началась закрутка, і...

[Консервація], та навєрно... Я знаю... Ни помню в яком году. Ни помню. Я знаю, я работала, то Маруся всігла мені крутила. Та, сестра. Ну вона то стерілізувала, все чисто. А я кажу, цьо нє. Анна Сидоровна було [нерозбірливо] каже: “Григоровна, не дєлай так. Налажуй...” Зразу ж не було літрові банки, а трьохлітрові бутиля. “Налажуй, налажуй той, той, той, в трьохлітрові бутиля. Кипятком три рази заливай, по дєсять мінут, а тоді вари розсол на... Сахаря скіки, солі скіки, уксусу скіки”. І так привчилася, ніколи не стерелізувала. І щас не стірізую ніколи. І фрукту крутю: кип’ятком залила, сіропом, і все. І всьо стоїть. А тоді шо: трьохлітрові бутиля. Ну сок одкриєш томатний – п’ють. Огурци одкриєш, або помідори. А дєвки робили, [нерозбірливо], це ж завод був – та було тару возили на завод із Новополтавки, вагони розгружали. То понабірають. А я до Паши Леміхи пішла, кажу: “Паша, в тебе сім’я, троє дітей, [він п’є]“. Кажу: “А ми втрьох”. То вона мені... Однесу, дєсять бутильків – принесу двадцять баночок. І поміняла всі бутилькі, то було сто піісят баночок. Ну, крутила вже ж. І агурців тридцять баночок, і помідор тридцять баночок, і соку тридцять баночок. І варення тоже менше, і вишні, й абрикоси, половинки. Бо все своє було. То крутила, сто піісят баночок! А тепер як зайду у погріб – пусті полки. Да. Я в кладовій держу, я в погрібі не держу. Бо там крижечки ржавіють. Було і смазую, ну всьо равно. Я всьо врем’я [нерозбірливо].

У батька був погріб. Картошку держали. Буряки, моркву, бочки. І з огурцями, і з помідорами. Раньше мама були – як ше карову держали, ше до войни – то вона всігда молоко збірала, масло била. Масолянка така була. І то... То всігда в ній на зіму макітри були такі, большиє, і туда влазе по два відра. То вона собірала сир, і всігда два такі куска масла ложила. У марлічку заматувала, і мєжду сир ложила, шоб на зіму було масло і сир вареники варить. А я помню, всігда в її у погрібі, макітра больша, і це сир. Другий раз як те, вона на Марусю каже: “Маша, пойді сиру принєсі”. То вона так його топче, що ложкой шкребеш і не вшкребеш. То отак дєлала. Тоді ж разсол дєлала, тряпочкой, разсол, все. І заливала. [Погріб великий], да! Да. Двінадцять ступєньок. У мене тута на дєсять ступєньок. У мене тута тьоплий погріб. І у Славіка, в його хароший погріб.

Я, я тіки [нерозбірливо] білила, це вже скіки год не білю. Уже нема здоров’я. А там же ж пиляний камінь. Ото тіки павутиння пообмітаю. Стілаж із дерева здєланий. Там картошку висипаю. А ящічками сімінну картошку. Отдєльно одставлені камні от землі. А тута в углу – тіки заходиш – там в углу ложу буряк. А тоді моркву засипаю піском. А це скіки год ничого. Оставляю, вони кажуть шо воно гниє, буряк і морква. А я кажу: я [нерозбірливо] привозю, буряк і моркву. Ше я їду, і воно в погрібі лежить, і ни гниє, нічого. А в нас...

[Пшениця у батька була], да. [Картошка], а, на городі? Чорті, я не знаю! Коли вже начали город садить. Я тіки помню, шо гарод, на огороді була ряд яблунь. А тута кусочок був – батько їздив в Гілінжик – це ж Алєксєй уже там жив, переїхав. Послє войни, Махачкала, у Галінжику. То він привіз винограду, [с'їсного], чорний, крупний такий. То в його було тіх читирі куста, і тіх читирі. А там була яблунька – красіва, вкусна, і була сімірінка. А то кусок садили картошку, трошки. Ну вони ще й в калхозі получали. Ми з Марусєй отдали. То в калхозі ще получали пять сотих. Ну там він мало садив картошку, мамка садила квасолю, а то він садив на віниччя. Ото, віники продають. Просо – ото убірав, чистив, дєлав віники, продавав. По рублю віник. А всігда по [нерозбірливо] він робив шиїсят віників. Шиїсят, пятдесят. Як яке просо, як уроде. О, а так... Шо там на дінянкі... Кавуни садили, дині садили. А ніколи, шоб картоху садили.

Це ми вже з Антоном, садили там картоху... Хоч садили, а тоді вже садили – то корова була, то сударку посієьмо, то [сашником] посієм кукурузу. Так як пшеницей... То сударкой як посієм, як дощі проходять, то три рази косимо. А вже кукурузу як посієм – виросте така – бо не хочемо шоб колос викинула, шоб качанчик [нерозбірливо] – то скошуємо, у снопики пов'яжемо, і тоді як хлопці наші на трактор скочем, та попросим, вони ускочуть, та привезуть, висиплють нам.

[До війни] картошку, я знаю, мамка борщ варила, суп із картошки. Жарила на сковороді. Ну більше вона тушила, картошку. У пєчкі. Тоді ж пєчка, велика [нерозбірливо]. Ото в пєчкі вона й борщ варила, і хліб пекла... Ну все в пєчкі було. А тоді вже начали на плиті, так... Казани появлялися. Тоді ж були горшки глиняні, там де борщ варили. Наша Надя ше як їздила на буряки ото, у Вінницю. А ше послє войни ше були. Ше ета... Вони не мали понятія, на плиті, все в пєчкі варили. А в нас он начали на плиті варить.

[Мама готовила], а що вона? Як обично! І борщ варила, і суп варила. Лапшу сама дєлала, галубци дєлала. І ше шо вона, ше шо... Картошечку було, обикновенну найде, то вона ножичком ви те, і сливи, сушені, розмочені, то вона в картошечку, і запікала. Да, із сливами. І дєлала тоже така: картошечку, а туда часничку, а зверху сала. Тоже запікали. Це вона дєлала. А так... Вареники... Вареники другий раз і варили, ну вона сильно любила вареники з сиром. Всігда вона їх в пєчкі на сковороді пекла. А сметани багато і масла було – то вона в макітру, перемаже, перетрусе, тоді накриє. Як возьмеш – а вони пухкі такі. О! То харашо було їсти. А так шо? І вареники з капустой дєлали, і вареники з картошкой дєлали. Ну шо? Холодень варила, [нерозбірливо] які здєлали. Шо могла. Шо придумала. То і дєлали. Тісто. Не знаю, з чим вона його місила, отаково. А тоді на дно ложиш картошки. А тоді це тісто ложиш. Воно, видно, на соді. І тоді вона заливає зажаркою оце все. Трошки води, і можна й на плиті, можна і в пєчкі. І як витягне, вони – отакі тоненькі качає – а як распухнуть – такі товсті. М'які, вкусні. Ну тіки свіжі їсти, а як постоїть, то воно ніяке. Та придумувала все, ранше!

Вона і вертути пекла, і плацинди пекла. І пекли, і ми пекли, й бублики, в пєчкі. Всігда з мамкою. Мамка як надумала: "Нюта, будєм пєчь бубліки". То вже вона за хліба... Сьодня хліб напекла, а завтра бублики, пєчку... Тут те, а ця сама... бублики куплять, я... досточка – таке весло – витягую бублики на досточку, і туда сую. Припеклися, тоді ниткаю... Перекинула. Вже ж цей верх пропікся – перекинула, тоді це пропечеться. Да. Все врем'я, як перекидать – воно саме не одстане – так нитка пройшла, й перекинула. Да, та, шо поодпадала. Було: "Ану, витягуй, Анюта, бублік". Я витягну бублик... Так, як у магазіні, так і ми пекли! "Ще хай трошки попечеться". Попечеться трошки. Тоді витягаю, і – така кочєрьожка була – і на нитку, на нитку. Обратно: ці витянула, а ці вже на веслі. Обратно нитка пройшла, перекинула, обратно, у казані киплять. І так як напечем – таківо в'язки. І то харашо. Сладкі... Ну, такі як в магазіні, тіки вони так іздєлані... Я не знаю, як там дєлали. Ну вона так дєлала, вона каже: "Ми сколько... І Антон бил..." – цей, брат – та каже: "Ми з Антом – он любітєль бублікі пєчь!" [Сміється].

А так і пироги пекли з сиром, і пироги пекли... Другий раз вона гарбуз сушила, а тоді розмякне, водою, усе, сахарю, все – тоже пироги з гарбузами пекла. І пироги ранше пекли даже пироги з рисом. Рис, і яїчка, помішають, усе чисто – і пироги з рисом. А тоді вже вона, дійшло – кулики пекла! [Сміється]. Ну так, як калачі є, так і воно: розкачуєш тонко, тоді як дудкою складуєш, і всьо. А вони такі виростають. Кулики, мамка казала... Да. Кулики. Тоже, видумувала... Тоже, сім'я була. А тоді вже перестала. Бо вже нікуда. Другий раз плациндів напече у духовкі. Вже ми тут жили... Кажу: "Славік!" – "Га?" – "Баба казала, шоб ти прийшов по плацинди". Та й не нада нічого. Йому шось дамо в дорогу, він піде, принесе плацинди. Ше ми тут жили, ше карови не було. А там же ж базарь був, батько купляв ряжанку. І то баночка поллітрова ряжанки – і це він ті плацинди з ряжанкою – страшне.

[Які болєзні були], я не, я не, я не знаю, я до войни все врем'я малярієй боліла. Я запомнила... А так... В больницю не ходили, і не помню, шоб Надя, чи Маруся, чи мамка, чи батько ходили в больницю. Я не... Це не помню. Ну це вже я в больницю ходила, як бєрємєнна була. То на провєрку ходила, і те. Тоді родила. І не ходила, не... Один раз. Щас я скажу, в яком це гаду... В мене ангіна була. І осложнєніє пішло, на голову. То це в больниці я раз лежала, і тоді ше я лежала в больниці з радикулітом. Спиною. І більше я не лежала. Аж... в восьмідесятом гаду. Лежала я. В мене миштци спини, миштци спини застужені були, і я довго лежала. А то більш не... І це ж я була в больниці це два, чи три года назад. У мене серце заболіло, він визвав Шуру Ніколаєвну, Шура забрала. У больницю. Та була десять днів, капали капельницю. І уколи давали! Та я прийшла з больниці, два місяці дома ходила. Та казала: "Більше я туди, в больницю, не піду".

Мамка як? А, мамка лікувала: було як нашморк тіки – вона щас кошку поймала, насмикала шерсті, підпалила, понюхали – і нема нашморка. Да. Ну тоді ж це реакції не було, як... Да. Ну а так ни... Ніколи, у мене ніколи ячмінів не було. Ни в Марусі, ни в Наді – я ни помню, шоб були ячміні, о. А це: було як тіки нашморк, і кошка тіки в хату зайшала... Другий раз як голова болить – вона давала цибулину. Цибулю. І було як витягнеш із вуха – вона наче спечена. Да, да. Сюда. А так... Як була малярія – хини давали. Хину пила. А так... Ни, ни, ни ходили ми в больницю, ни мамка, ни батько. А я знаю, [звідки малярія бралася]? Тоді вобше багато послє войни, і до войни, сильно боліли малярією. А де вона бралась – хтозна.

Зуби, я з зубами не мучилась аж... восємдесят пятом гаду. Нє, в мене були зуби боліли, но... Було, як іду з работи – у заливі, в'язали, косили косаркою, і ми в'язали. Було, як іду з больниці... Чи той, з роботи [нерозбірливо]. А дєд, Дудка, дєд Яшка каже: "Ай-є. Дєвка, в тебе зуби болять". Кажу: "Як я мучуся". – "Я дам лікарство". Кажу: "Яке лікарство?" – "Прийди з роботи, найди чисту баночку, і помочися, і мочою три рази набери, так – ш-ш. По три рази здєлай, і..." І так як я здєлала, та воно в мене й [нерозбірливо] не болить. Оце таке лєчєніє. А в больницю не ходила. Уже в больницю я – тут пеньки були, і те... І я ходила в больницю цілий місяць, рвала пеньки. А тоді тут поставила. А тоді тут поз'їдалися зуби, та тоді тут поставила. А тут поламалися. У город, каже, "Ліда, у город". Вона каже: "У городі, тьотя Нюра, тридцять п'ять гривнів, шоб вирвать вам пеньок". Кажу: "Та буду ходить! Уже скоро помру". Ни хочу я рвать, ни хочу нічого.

У мене не було лишаїв, у мене росли внуки, і [в їх були]. А мені казали, там з-під кори, та де свині, брать, мазать. Я тоже от їх... І нічо страшного. Нічого не помагає. А тоді Славік у Венгрії як служив, та привіз ото "звьоздочка" казали. А вони в мене були. Я кажу: "Попробуй помазать дітям". Помазала! Де й ділися. І собі помазала – де й ділися. І оце тіки, оце, я помню, шо так... А так більше не було лишаїв. Ни в Славіка, ни там, як жили коло батьків – ни знали. Ну вони, я думаю, лишаї – вони от котів. Вони котів, собак тягали, то в їх і лишаї були. Ну я цим лічила. А люди там єсть – бумагу крутили, і то палили, й на тарілку. Де це все сідало, а тоді намазували. Воно сходило. Ну я це тіки, як були, у Йосиповной, з города, були внуки. Та каже: "Григоровна!" Я кажу "Шо?" – "Ну чим внуки?.." Каже: "Ходили на річку, і як у город їхать?" А я кажу: "Йосиповна, я так і так, лічила "звєздочкою". Вона глядить на мене. Я кажу: "Ну шо я? Єслі б я не дєлала... Я дєлала, дітям і собі". Вона два рази помазала, каже: "Немає". [Сміється].

Ой, мозолі, я за мозоль. У мене не було мозоля, а тепер аж оно мозоля. Уже шо я не прилажувала. Ліда і [нерозбірливо] на ту, і нічого. Оце у городі як – нема нічого, мозоля. Ось на цім пальці. Це впала, та бачите, досі не сходе синяк. А тут оце, збоку: у городі скіки находюся – приїжяю – як пішла

у гарод, і те... І взуваюся, і все чисто – а всьо равно мозолі. То я вже приложила, казав, сиру картошку. Прилажувала сирой картошкой. Тоді прополісом. Всьо равно болить. Папарю трошки, те, чиночкой, ізріжу лєзвієм – наче нічого. А це кажуть, шо нада йоду бутилочку, і в йоду якогось... Якось він, в двох сортах він єсть. І таблєтки, розтовкти в той йод, і тоді тим мазать – все, нічого не буде. Та кажу: "Чорт його знає, чи на хароше здєлаїш, чи на пагане". А як якась зараза причепиться?

[Мати трави] нє. Нє, нє, нє. Не збірала вона трави, нікогда. Нікода не збирала. У нас там була на краю – це вже послє вайни – Таня Коломийцева. Вона всі трави сушила... Понад річкой збирала. Всі трави сушила, і в аптєку здавала. Всі-всі-всі. Було, як підеш до єй: у сараї... На сонці не сушила, тіки в сараї сушила, а тоді у торби, і носила, каже, [нерозбірливо] в аптєку. І крушину збірала вона, і все вона... Ні. Вона ни, ни, ни лічила. Никого, никого.

[За костоправів] я не буду нічо казать, бо я нічого не знаю, цього. Нічого не знаю. Я знаю, шо як іду в центер – у нас там недалеко Маруся жила – та каже: "Та только прийшла!" – "А де ти була?" – "Та трави збірала. Вже нада ж сушить". То як пішла, в сараї, і все так: стілажи, на стілажах, а яке посохло, в торбочках. Вона каже, шо уже те, та нада в аптєку односить іздавать. Оце вона... А так я не помню, шоб тут в нас шо хто дєлав – я не помню.

[За ворожки], я от... В нас і мати ніколи нам нічого не казала! Нічого я не чула за це, шоб були ранше... Ну да ж... Все чисто. То так: це у бригаді як сядем, то так, другий раз, старші жінки розказують. А я кажу: "В нас мамка ніколи ничого не казала." Ну канєшно вірили [в це]! [Сміється]. А так нічого. Так ну шо можуть? Я, я не знаю. Більше нічого не розказували. Ну оце я помню, шо на тому, на степу. Як сапаємо, та посідаємо: то ті співають, а ті басні точать. Кажуть: "Дєвки, довго не гуляйте!" Ми кажем: "Чого?" – "Бо будете йти додому, вєдьма як вчепиться ззаді – буде кататься аж до утра. Начне розсвітать – тоді вона злізе, а ти підеш додому." [Сміється]. Отак нас, пужали. [Сміється]. А чи правда була, чи нє – я не знаю.

[У пороблене вірили], да. Да! А я вам скажу: оце в мене перва невістка, шо це Славкина, жінка – це ж вона йому так поробила, шо... Він же ніколи не пив. А поробила, шо діти приносили вечерю, і в вечері бутилочка самогону чи водки. І видно, туда шось [напустила]. І він начав пить, пить, пить, пить, пить. Один раз Віталік возив... Син возив дітей у зоопарк. І він зайшов. І вона йому всю жизнь йому роз… те... розказала. Як, і шо, і як він з ней познакомився, все. І все чисто. Все розказала. А він каже: у їй розказала, шо це вона все знає. Аж у Софіївкі, сорок кілометров, це було. Вона сказала, що "приїдьте два рази до мене. Я вас вилікую". А він сказав, шо це все придумано. А вона тоді їздила до бабок. Вона [зробила все]. Вона сказала: "Не мені – нікому ти не будеш нужен". Да. І це він з Раєй вже одінадцятий год живе. Оце, це три года, це началося. А то ни, ни пив нічого. Оце три годи.

Я кажу: це тіки того, що нема роботи. Що [торбу] зготовив. Він пішов. Він гідротєхніком работа. Там же ж полив був... Поле було. Огородина була. І помідори, і огурци, і все чисто, і буряк, і картошка. І сині. І він там на поливі гідротєхніком був. Пішов на роботу утром – вечером прийшов.

А тепер шо він? Аж ось сезон поробе, в "Сільхозтєхнікі" – тоді на біржі. Щітайте, більше без роботи. А шо дєлать? І ти п'ють, ті, шо без роботи. І я ругаю. І всьо равно. Я вже казала: "Не приїде Женя..." – це ж Марусіной дочки [нерозбірливо] "може б, його забрали на лєчєніє? Може, трохи б підлічили?" – кажу. Такий молодий, і так... Попустився... Тут ось багато хлопців, молодих – полічилися, і немає такого. Він... Стану казать, а він: "Ні. І всьо. Я не п'яниця". Як же ти не п'яниця? Он же прийшов [нерозбірливо].

[Бабки були], да!.. Нє, у нас немає, в Привольній, а там, по посьолкам, єсть. Да, є там. Є. Лічать, усе чисто. А я ж не знаю, [чим]. Я ж не разу не була... Ні разу. Я знаю, один раз Антону здєлали опєрацію... Це в його було, в шиїсят дєв'ятом гаду йому здєлали опєрацію. Ну в його не було, шоб в його тубєркульоз був. В його папілома льогких, в його була. Ну в його – от він лежав у Лісках – було здєлають оці, шо ніточки – то воно в його не краснiло, засихало. О. То він півгода полежав, а тоді пішов до хірурга. Каже: "Одна осталася – наче хто голкою вколов, пятнишко. І на місті стоїть, нічого". Та пішов до хірурга: "Ви будете ще полгода лічить, а тоді будете дєлать опєрацію? То здєлайте мені опєрацію". Йому кажуть: "А ти согласний?" – "Согласний". Здєлали йому опєрацію. Пять сегментов йому одрізали. Це так у його було. Полежав, місяця три. Тоді три годи підряд він в санаторій їздив, бєзплатно путьовка була, приходила.

А цей раз уже в його рак, рак кишечника. То йому здєлали, здєлали опєрацію. А Вася там возив одного, одного парня туда – десь там я не знаю, чи до цей бабки, чи до другої. Я кажу: "Ану, Вася, кинеш на Антона". Було після опєрації ми пішли, то я кажу Наді: "Він не житиме". Ми його в больницю... Кругом його ж тоді, на город направили. А город каже: "Ми його не будем прінімать. Де його до такой стєпєні довели?" А він сів так на двірках, Вася [нерозбірливо] та каже: "Я нікуди не піду отсюда". Та один молодий хірург узяв, та йому здєлали опєрацію. А Вася поїхав. Та я кажу: "Ану кинь на Антона". І вона тіки кинула на Антона, і сказала, що він щас у больниці, йому здєлали опєрацію. Єслі сім-восім днів виживе – буде жить, ну буде каліка. Буде каліка. А єслі то – помре. І він на восьмий день помер. Я була коло його. Бо йому опєрацію здєлали, а тоді вже в общу палату перевели, то я була коло його. Читирі дня. А на пятий він помер. У двінадцять часов ночі. Оце так вона сказала. Шо... Ніхто ж не розказував, тіки Вася сказав, що "киньте на такого". Вона сказала, що "січас у больниці, йому здєлали опєрацию". І сказала, що єслі... Таке число. А він – сімнадцятого здєлали, сінтября, а двадцять пятого помер. На восьмий день.

[Гадать молодими] нє. Нє. Ніколи моди не знали. Ніколи. Та другий раз ото кажуть, шо нада через хату туфель там кинуть. Я цього... Ми ніколи не дєлали. Кажу: це все неправда. Ніхто, ніхто дєвки не розказував. Другий раз каже: "Що я дєлала, і під подушку ложила, шо там нада казать – нема того всього, все брехня!" Ну, кажу, хай буде брехня. [Домовик] нє. Нічого цього не і розговору в нас не було такого. Нє, нє. [За русалок], та!.. Нє! Нічого цього не було, і ніколи мамка й не нагадувала. Нам николи не розказувала мамка ничого. О. [За потойбічний світ] ничого, ничого. В нас мамка ничого не розказувала. Батько в нас тоже, не дуже, на розговори.

Батько в нас любив почитать. Там, другий раз, як читає або книжку, або газету, то мамка каже... Як газету читає... То мамка питає: "Ну шо там? Шо там пишуть?" – "Шо буде нас лутче жить! Шо можуть писать в Совєстком Союзі!" [Сміється]. А другий раз книжку читає – він більше такі книжки читав – це ще я їх читала: "Шлях на Київ", а тоді ото про Володимира, продолжєніє, то таке все. Сидимо, слухаєм. "Я вслух буду читать". Вона лежить, а він сидить коло столу, читає. Вона спить, хропе. Вона каже: "Почитай, Гришка, а я посплю!" [Сміється]. Було так, смієсмя!

Мамка неграмотна була. Не вміла розписаться. А грошей, скіки не даси – всі пересчітає. А батько кончив читири класа. Ну він Марусі помагав у сьомом класі, і мені у восьмом... у шостом класі помагав! Все чисто помагав! Це така ранше школа була. [Книжки], а я знаю, де він брав! Брав, шо читав. І послє вайни, і аж осьо у шиїсят читвертом гаду. Всігда, було, ми газети як виписуєм – ранше в колхозі заставляли, шоб не одно, а три-читирі газети. А Антон було каже: "Тя!" Він: "Шо таке?" – "Яку вам газету?" Каже: "Мені центральну. "Правду"". Всігда він їй виписував. Це ж московська була газета. Центральна "Правда"". А ми... А я виписувала собі "Южну". [Сміється]. "Южна правда". І "Південна правда". Вони щас, навєрно, єсть у городі. Я... [Обласні], навєрно. А тоді ж приходили сюда, у колхоз. Я часто, мені Рая оце носе "Сємєйні тайни". Тіки читаю. Да. Там і любов, і все чисто. Ну й програма там є. А так...

["Шлях на Київ"], ну да, послє вайни. Да, ше ж... Ше як Вдалимир... Я і то читала. Мені каже: "Аню, почитай, вона хороша." А тоді ото Владимир, як він із цею... З Меланьей познакомився. Вона була ключниця. А та, друга, замітила, і цей же ж... Чи цариця, чи як, матері сказала, шо так і так. А вона була, Меланья, в положенії. То ж брат її служив у цього ж, у цеї ж цариці. Та десь одправили на посьолок. А тоді вже, як Меланья родила хлопчика, і назвали його тоже Володимиром. І хлопчик вирос, уже вона не кормили, і кончилось. Тіки забрали, вона там осталася. А тоді вже вона сюда в город прийшов, вже він був [нерозбірливо], чи шо. Як вона хотіла його побачить, вже старшим.

Так їх... Чорті-сіки я їх ранше чилала. І ранше тут бібліотеки були. А тепер [нерозбірливо]. А я знаю, які, а я знаю! Я сюда вже, Антон помер,

я ходила, брала книжки, читала. А так – на тракторній бригаді робила, то продавалися у кіоску. Та ми купляли книжки. Читали, канєшно! Да. Я й купляла усе. Ні, я не перечитувала. В голові крутиться, а не скажу. Це я в піісят читвертом, чи піісят пятом купила книжку. "Джейн Ейр". Да. А тоді оцього друга. Ну такі було, багато, любовні книжки. Я всігда було, батько прийде, ругає. Ще не було свєту, а за грубой кровать стояла, і на стулі лампа, і я читаю. Він каже: "Ти не будеш на глаза нічого бачить. Почитала трохи – і хвате". Дньом нема коли, на роботі. А вечером прочитаєш. Не підеш у клуб. То хароші книжки. Все врем'я любовні, любовні брала. [Історичні] не дуже. Не дуже так, знаєш. Так аж осьо... А так більше "а шо дальше? А шо дальше?" [Сміється]. Да.

Свєт у нас був "Камунхоз", у "Камунхозі" мотор стояв, і гнали свєт. І в одинадцять часов ночі, тоді вже тушили свєт. А тоді... Я не знаю, в яком гаду – у Гаражині там елєктростанція, там сама малінька станція, ГЕС там стояла. Там надали на калхоз. А в нас я не знаю. А тоді ж уже... Не помню, яка це, коли Каховка дав, цей свєт. [До війни] ні. Нє-а. Лампи кєрасіном палили. А кєрасіна не було, то каганець дєлали: посне масло, у рюмочку. Проволочка, фітільок. І палили каганець. Ну я помню, у нас все врем'я, тіки каганець мамка світила. Лампадку світила коло ікони. І вона всігда на ніч погорить, а тоді спать лягає, і туше. Привєт, Сірьожа!

Сергій: Здраствуй, тьотя Нюра!

Ганна Григорівна: З приездом!

Сергій: Спасіба вам!

Ганна Григорівна: [Сміється]. На морі були, приїхали. Я бачу, приїхали. То рибу ловив. [Річка поруч], да. І щас ловлять рибу. Це сама луча. Оце у ставках розводять рибу – вона мулом смердить. А ця риба хароша, річка. Ну щас, шось цей риби мало, цей год. То страшне риби було, а цей год мало. То вобше, риби було, сєтки ставили, так. Було багато риби. А щас мало-мало риби. [Річка], вона така й була. Така й була. Тіки у нас тепер і ця сторона – то на тей стороні, а тепер і ця сторона камиш росте, де він узявся. Ну наш батько, як був сторожем на городині – скіки він риби пополовив. Ай... Ай-я-я... Було кубиря ставе – такий кубирь, а тоді такі перемьоточки через річку. Отакі соми ловив. Коропа. Судаки. Як прийде було – мамка пока попродає. Однесе по селу – принесе, мамкі тіки гроші дасть. Перемьоти ставив. Ну така... Чи шпагат, чи шо – вірьовка, тоді через скіки те – крючок, крючок. На крючок надіто [рибку] маліньку. І лодкой ставив. Тут [палку] встромляв, через річку. Аж на ту сторону. А тоді утром, лодкой пливе, і то є риба – піднімає, є риба – піднімає. Кілограм каждий день... Каждий день, через день – по дєсять, по двінадцять кілограм. Ну більше [нерозбірливо] сами. Да, сами. Да. А удочкой він ніколи не ловив. Славік так він удочкой лове. А він ніколи не ловив. Ну він там сторожем був. Там він і рибалив. В

нього там лодка була своя, все чисто. Було, каже: кончиться сторожування – він лодку привозив додому. Да. До войни нє, а послє вайни... Нє. Нє, нє. Він в животноводстві работав в колхозі, і всьо. А больше він нічого не робив.

[До влади батьки ставилися] наче харашо! Не так шоб, другий раз... Другий раз мамка тіки каже: "От харашо, шо калхоз. Пашол, дєнь одработал. Нє так, как дома била: зємля своя, нада касіть, нада возить, нада молотіть. А тут гатовоє зєрно получил, привьоз, та і всьо". А батько шо, як батько! Ні. Нє. Нє. Із цих, із Позняків нікого-нікого не розкуркулили. Никого. Тут у нас, у Привольній, нікого не розкуркулювали. Ніколи мамка не розказувала. Не розказувала. Я ще було, вона в шиїсят сідьмом году померла, уже ж після шиїсят сідьмого багато шо понімали. Було... А це ж розкуркулювали коли? Казала, шо в селі не було, в Привольнім, такіх куркулів, шо заможно жили.

Ну ми ж уже бачили голод. Ми ж були. Мама ходила, міняла одьожу на посьолки, все чисто. Кормила нас. Даже була, ішла "красна мітла", все шо де поховали – все повитрухували! Мамка поховала. Мука була, крупа в пєчі – вони кочергой повитягували, і позабірали. А куди вони його одправляли – хто його знає. Було, вона все казала: "Как "красная мєтла" прошла – то хоть трошки було продукту зготовлєно, то не було нічого". Та каже, одьожи ж багато в їх було – як була багатого батька: і юбки, й кохти. І вона все чисто ходила на посьолки міняла. А Надя ходила стрічала її, бо вона і клунок іззаді, і клунок спереді, несе. Оце так, шо... ["Красна мітла"] да, все чисто забірав, шо... [Називали так] комуністів. Да... Це так. Я так поняла! Бо в нас там, отут жив, дядя Ванька, я не знаю, як його фамілія – а мамка каже: "Камуніст засратий!" [Сміється]. [До війни], да! Да, да, да! Послє войни не було, а до войни вони, вона всігда його було так зве. Називала. [За глаза], да. А що він, шо, каже... Навєрно, оце ж ця "красна мітла" прошла, повикручували все чисто. Вона й казала на його, шо "камуніст засратий". "Виглядають, шо в людей єсть, а тода ідуть і забірають". [Не одна мама так], ну канєшно! Кого обіжав, ті так й казали. Я не знаю, не було його, послє войни його не було! Де він дівся, шо... Не буду нічого казать, вже скільки врем'я. Вже забула... Може як і називали [між собою]. В нас мамка так ото! [Сміється].

[Ікона у мами] була. В мами було дві ікони. Одна ікона була в задній хаті. Її Надя забрала. Бо вона в Наді в послїднє врем'я жила. Дерев'яна була, а в передній хаті була под стіклом: красіво так, цвіти уложені, все чисто. Позолочена. Ту забрала Марія. Мені нічого не досталося. Мені тіки Антонова мати дала ікону, я давала Галі. Бо вона ремон дєлали в хаті, там, де я гвоздик вішала обруч, на гвоздичок петлю, а тута так [ставила]. А вони повитягали... Я кажу: "Тоді вже не нада". Кажу: "Як нічого, то й..." Вона стояла в мене там на тумбочки, скіки год. А тоді кажу: "Забери її..." Ще Маруся як померла, та несли на кладбище... А де Маруся свою діла, шо от матері вона забрала? У [невістки] забрали ікони, з Васильом. У тьотки Степаниди було читирі ікони. А нема, де вони подівали?

Ні. Нє. Нє-а. У школі не вспоминали за Бога. Нічого! Нічого цього нам не казали, ні в школі не казали, даром шо школа, тут була церква – нічого не казали. [Коли церкву знесли], а хто його знає. Мені кажить, шо до войни... Да... До войни це був... Послє войни я в школу не ходила, а до войни ходила. До войни... [Я була комсомолкою], да. Ну це ж які года?.. Ну, хрестили ше коли! [Сміється]. Ше до войни хрестили!

[Дітей] да. Хрестили. Це ж тут, де хата, на верхній вулиці, Славіка хрестили. І Славік своїх дітей хрестив. Тіки дома не хрестив, він в церкву не ходив. Бо камуніст був. Партєєць. То Саша як родився – то у сватів хрестили. Батюшку привозили, і... А Валя як родилася – Оля Покотіло, ось рядом... Щас вона у городі, а то отуточки жила – сюда батюшку привозили, і хрестили. Ну аякже. Тоді ж... За партію... Я їздила в Западну... Це Мішин син, Вітя, як женився. Та тожі ж... Камуніст, та тут у церкві, у центрі не хрестили а [нерозбірливо] хрестили, [нерозбірливо] у їх.

ШЕРСТЮК ЄВГЕН МАРКОВИЧ, 1930 року народження, ШЕРСТЮК ГАЛИНА ОЛЕКСАНДРІВНА, 1936 року народження, с. Привільне Баштанського району Миколаївської області

Євген Маркович: Смотря. Я не знаю яким ви духом напитані. Скільки тобі год? І невдобно і викать, так як ми не знакомі, бо в мене внуки пошти такі. Та не пошти, а старші. Конєчно, совремьонного більше поколєнія, я не знаю з якої ти сім'ї? Як ти жив? Яким ти духом напитаний? Із села? Якого? Запорізької області? І район? А як ось тут? Хто вас послав чи як?

[Ранше] трудно, но інтєрєсно.

Галина Олександрівна: Оце як свадьба проісходила? Напрімєр, інтєрєсно да? До нєвєсти приїжжав жиніх на конях, бричках.

Євген Маркович: Не як щас на машинах, в основному воно не змінилося.

Галина Олександрівна: Тоді два дня гуляли. Напрімєр, за моєй жизні два дня гуляли в нас. Смотря у якому селі, який обряд. У нас…

Євген Маркович: На моїй пам'яті, я сам музикант, то бувало шо грав на свайбах. Шо аж на чорті...

Галина Олександрівна: Два дня, три.

Євген Маркович: Да. Обратно на другий день, обратно на третій день собиралися, оце курей збірають.

Галина Олександрівна: Ну у селах так, як от дєд, так я собираю я кажу. Оце сходні собираєм ми свайбу, а дєд по-своєму. Дєд із другого села, а я з другого. У нас так сьодні, напрімер сьодні свадьба так? Так оце нєвєста я,

[1] Опитування провів Пашненко О. (1 серпня 2008 р.). Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт Фурсенко С.

да? Ну там все поприготовляли, даже і в женіха. Женіх приїзжає на бричках, там дві, три і подводи. Так і с своєй музикой, а тут і так женіх заходе в хату. Купляє там, вобщем приїхав, а його не пускають у двір і нада викуп забити. Торгуються, пока він викупить цей, нєвєсту тута. Так, пустили його в двір, зайшли у хату.

Євген Маркович: Воно і сєчас не змінилось, таке саме.

Галина Олександрівна: Зайшли в хату. Та щас нема такого.

Євген Маркович: Як нема? Є.

Галина Олександрівна: Зайшли в хату. В хаті ж там тоже ж торгі сходють, то женіху викупляють усе. Оце все і ладилося вже. Соображаєш, так? Ну за стол посадили, пообідали там усе, і провожають нєвєсту жить до женіха. І йдуть вони, нєвєста їде до женіха і там вона остається. А тут гуляння сходе. Ну єслі хто вінчався, їдуть у церкву вже, нєвєсту беруть, ідуть у церкву там вінчаються. А то їдуть у центр разписуваться, там їх розписують у сільсавєте. Розписують так, і ще шось. Я хотіла так бистро. Сфатаграфіруються і їдуть до женіха вже з невєстой і там нєвєста остається і там гуляють вони скільки хочуть. А в дєда у селі по-другому було.

Євген Маркович: Чо по-другому? Приїзжають усі в села, женіх приїзжає до нєвєсти.

Галина Олександрівна: Ти запомниш? [Осипали молодих], абізательно. Канфєтами, грошима і зерном. [Шо це означало], я й не помню. Всьо казали як обсипали молодих, які слова казали. Ну як нєвєсту уже забірають і виходить мати з тим. Нє, то женіха обсипають. Виходе з фартухом, в фартухє гроші там, мєлочь і той зерно, і канфети. І це обсипає, шоб багаті були, шо б не бідні. [Сміється]. А я собірала. А в мене радость, манєти в мене в руках. [Короваї] пекли, це ж і караваї як нєвєсту уже посадили за стол, поблагословили її батьки. Каравай на столі стоїть, це дівування у женіха то каравай, а це парубкування кажуть у женіха. На столі стоїть, а тоді вже як забирають, вона розбірає то дівування і роздає. Дружкам.

Євген Маркович: Як тебе звуть? [Саша?] Разниця мєжу поколєніямі. Када моя мати виходила заміж в ті врємєна, ще за царя, при началі совєтской власті так як сильні придані нєвєстам. Дбала вона. Скіки вона дівувала, напрімєр, вона тоді раньше не сиділи сложа руки, хіхоньки не справляли. Тоді були так називаємі вечоринки, десь до когось там одного чи котра самотньо жила або шось. Сходилися у хату з прялками і пряли усі дівчата. Даром не сиділи. Болтали язиками, хіхікали і пряли, все время пряли. Хто більше напряде там, насміхались там одним над другим от. Хто більше пряде, то називали от-буде багата нєвєста там і так далі. На вечоринки все вони. Ну вони це сила якась существовала. То, шо інтєрєсно для молодьожі це все було, а то шо стрємлєніє збагатиться, шоб вийти заміж дівчині і вже будь багатій. А для того, шоб буть багатій, нада трудиться з самого молоду. Понятно? І ото

на отих вечоринках дбали за своє будуще. Понятно? Коли нєвєста виходе заміж, так всі дивляться з боку: ану, скільки ж вона буде сундуків всажувать будуть? Вона їде в друге село, напрімєр, заміж, а ну скіки ж сундуків висадять на підводу? Це було сильно інтєрєсно людям. Як шо тіки один сундук із одежею, то кажуть та бідненька.

[Прясти], ну, та вони раньше це в моді було. Прялки, і веретенами пряли і спеціально прядками це пряли. Це в моді воно було, це як сєчас у моді машини льогкові, а тоді коні, пряжа і полотно. Із пряжі дєлали полотно, рядна.

Галина Олександрівна: Верстати були.

Євген Маркович: Коври. Вийшла заміж он, дочкі коврів надавали. А тоді ж які коври? Тоді самі дєлали.

Галина Олександрівна: Тоді шо, ткали коври. Були мастєріци такі. Було пряли, красили і рядна такі дєлали. Потом їх ізшивали як ковьор. А то пуховками такими…

Євген Маркович: Напрімєр, в голодні годи, уже ж я уже був чималий. Мати це, када вона заміж виходила, це дєсятілєтіє прошло, от, а годи були трудні. Голодовки були, голод – це людина отдасть усе, якби тіки поїсти шо-небудь.

Галина Олександрівна: Кусок хліба.

Євген Маркович: Було і дитині, дітям своїм шоб шось дать поїсти, так отдавали. В моїй матері, як сказать, не бєдна вона була.

Галина Олександрівна: Середнячка.

Євген Маркович: Заміж вийшла не бєдна. І сундук напхатий був разними тряпками.

Галина Олександрівна: Сундук такий, ти може бачив?

Євген Маркович: А от сестра, например, в неї була вдова. В сестри дві дівчини було, а в другої чоловік погиб на войні, на Гражданській. В Щорса він воював. Щорс був полк, за революцію, за Лєніна він воював. І от її чоловік у Щорса воював. І значить бідна вона була, годи були голодні. Ну неврожай, так як і в цьому году, усе пече, ні чорта. В цьому году хоч зернові вискочили, прямо случайно вискочили, а от усе остальне, городи, на все горить, все пропадає. Сильно пече.

Галина Олександрівна: Дедушка, не забудься я одне слово скажу. [Сміється]. Дєд багато пісень старинних знає. Він музикант. Сам на баяні грає і багато, багато пісень усяких знає. От може він тобі шось і продіктує, а ти записуй. Та він як начне співати, то я їх ніколи і не чула, а він... Ну оце ж якби в тебе був магнітофон, може б дєд... Ну з дєдом догаварюйся, тада. У його буде час.

Євген Маркович: Нє, не то, не то.

Галина Олександрівна: Та чого, все співає добре, добре, як артіст.

Євген Маркович: Ну співаю, то я трошки приспосаблювався на магнітофон грать і співать, а тоді син виїхав у Баштанку і забрав той магнітофон, бо то його.

Галина Олександрівна: Ну так він свій принесе, а ти заспіваєш.

Євген Маркович: Ну це, це трєніровка нада.

Галина Олександрівна: Та, яка там трєніровка. На гароді картошку капає й співає.

Євген Маркович: Ну так я ж не на магнітофон.

Галина Олександрівна: Та любі він знає, всякі всякі.

Євген Маркович: В основном люблю воєнні.

Галина Олександрівна: І воєнні, і…

Євген Маркович: Ми в армії як запівали, і в воєнкоматі перед армієй запівали "Вставай страна огромная, вставай на смертний бой", а коли пішов у армію веде старшина батальйон. У нас танковий батальйон був, запівай. Мовчать, ніхто не запєває. Надо було договориться раньше, шоб запєвали, чи шо. Оце запєвай каже, батальйону він каже. Не договорено, каждий хіба це мене касається. Мовчать. "Запєвай! Правоє плєчо вперьод. Запєвай!" Всі мовчать. А я тоді думаю: хто тут буде нас ганять? "Лєтят пєрєльотниє птіци" – і всі подхватили. А ми не знали, шо у нас строй годиться. А тоді тіки старшина скаже: "Запєвай" – усі тоді.

Я в Литві служив, там самі бендери були, банда. І щас там шо твориться. В одной странє в мірє нєт, шоб запріщали якусь партію. Во всіх странах розрішається существовать разнім партіям. А комуністів запретили тіки в Литві, більше ніде. Ні в одній страні більше не запретили. Вони закляті литовці.

Галина Олександрівна: Не признавали совєтську власть.

Євген Маркович: Сильно злі були на комуністів.

Галина Олександрівна: Дєд, я пошла.

Євген Маркович: А я тебе сюди кликав?

Галина Олександрівна: [Сміється]. [Я] Галя Алєксандровна. Тридцять шостого [году]. Це я мало знаю. Дєд багато знає, а я шо от батьків там помню. Например, мамка моя казала, шо її дєдушка... Вона тисяча восімсот восімдесят восьмого года. А дєдушка, це є дєдушка уже їй, да, любив її та каже: "Котік, прийдьоть такоє время, шо будуть літать железниє птіци, весь свєт будет оплутан павутіной." Так, є воно? Ти скажи, када ше це дєло було. [Откуда він знав], а хто зна, це ж баба, не знаю... Баба в школу не ходила, неграмотна була. Дома, сім'я в їх була девять чоловік. Каждому розприділяли работу. Я більше пір'я драла на подушки. [Сміється]. Раньше ж собирали, пір'їв багато не було то, драли пір'я і подушки били. Таке у нас дєло. Я ше ж і мала була, може більше і розказували, а я не помню, позабувала. А дєдушка все знає, все. І пісні знає, і все на світі. І грає добре, все. Конєшно, вже трошки він, уже восімдесят девять років, шо ти хочеш. Голова вже.

Євген Маркович: Вже не те.

Галина Олександрівна: Ну а пісні знає. От договорюйся, він тобі заспіває коли. Приходь з магнітофоном...

Євген Маркович: Галю, іди.

Галина Олександрівна: Заспіває.

Євген Маркович: Ти кажеш чого литовці такі? Ну ми то є і українці не лучші, бендери. Ну є і звідсіля, з цих містєй і з Росії, і з України, і з мєст усих бували во время войни западні українці. Чо, їх посилали туди. Напримєр, комсомольці, работнікі райкомів там, по комсомольській лінії, медики і учителя були. Посилались туди у западні райони, посилали для чого? Для того, шоб помогти западним українцям в смислє медицини і в смислє, шоб вони училися в школах. А бендери їх убивали. За шо? Свого ж, українця, за те шо він приїхав ваших дітей лічить і учить вони вбивали. Понімаєш ти? Такі самі і литовці. Просто напитані духом, антисовєтським духом. Шо ти хочеш, тада, генерал Ватутін, котрий освобождал своєй армією Київ, убитий бендерами. Шо ж ти хочеш? Він Гєрой Совєтского Союза. Під його командуванням Київ узяли. Гітлер ніяк не думав здать, і вообщє, вобщє пустить совєтські войска через Дніпро. Гітлер абсолютно не собирався. Особенно Київ узять. От. Під командувнням генрала Ватутіна Київ узятий тепер, конєшно, з великими жертвами, взятий. І вони його вбили. Він просто своїм штабом, фронтовим штабом приїзжав на мєсто дислокацію, до Запада, до фронта... Він же движиться. І вони його вбили. Нємцев нагнали, а бендери в лісах осталися. І вбивають і совєтскіх работніків, і медиків, і вчителів, і всих совєтских, все шо совєтське, вони вбивали. Отак само і в Литві. Недовольні вони були на совєтську власть.

От я примєр тобі такий: наша часть, танкова, була і оце тута через проволку, через сєтку слєдующа часть, НГБ, – внутрєнні войска, краснопогонніки на їх казали. В їх красні погони. Кажду ночь вони виїжжали на завдання. Райком партії, например, передасть їм часть воїнську: в таком-то, в таком-то мєсті банда. Командір часті собирає своїх солдат і на машини, і в ту мєстность ноччю. Кажду ночь! А вони ж када їдуть, мимо нашої часті дорога є, то ми чуємо: сусєди поїхали на заданіє, як серед ночі гудуть машини, то сусіди поїхали. На утро новості: стіки-то душ убито сусєдів. Например, і кажуть, от, в том домє находиться банда, а окружають вони той дом. Хлопчики, ну такі, як ти може, менші, винтовка девяносто второго года випуска. Старі винтовки. Вобщем, винтовка в два рази вища за того солдата. Чо в їх були винтовки, я не знаю. В нас єслі ми в караул ідем, то самі автомати були, "ППШ". Ну в їх самі винтовки були. Самі маленькі, і ще пацанва, ноччю ідуть приступом узять, той дом, ту банду взять. А єсть же розстрелюють. І на утро новості: убито скіки-то сусєдів. Нас, правда, не трогали. Шо нє, то нє. Не буду казать. З нашими погонами, – у танкістів чорні погони і емблема танк. Нас не трогали. Ходили і в увольнєніє. Комсорг батальйона. Там він рядовий, ну дома работав в райкомє комсомола, а тоді його призвали. Прийшов срок, призвали в армію, а там подивилися, работав в райкомє комсомола. А їм надо комсорг батальйона. Ну і поставили комсоргом батальйона, хоч це должность офіцерська. Це офіцер должен був, а він рядовий, а комсорг батальйона. І от він умер, по якій-то причині. Болів, навєрно, чи шо. Ну умер комсорг батальйона, і ми його усим батальйоном проважали на кладбіщє. Строєм ішли, там стріляли прощалися з ним. А я узяв... А кладбіщє було воєнне, як сказать, самі воєнні там похоронені були. Ну шо ж над могилою постояли, ну, попрощались, стали закидать, а я взяв та й пішов. А на надгробії, на каждому надгробії були таблички, написано хто, када вбитий. Усі побиті бендерами цими, литовцями. Бандою цьою. Ціле кладбищє набили. Понятно?

Сєчас вони не признають нічого. В газеті, я виписую "Комуніст" газєту. Тільки в Литві запрєщена комуністічеська партія. Єслі вони і существують, то нелегально, подпольно. Во всьом мірє цього немає. Розрішається кругом люба партія, а в Литві нє.

[Після війни з Западной сюди переселялися, до них] нормально ставились, принімали на роботу, ставили. Щас вони верх узяли, я можу сказать. Щас, особенно сейчас даже в верхах – ти замічаєш, чуєш, радіо слухаєш? Більше всього западенський язик, у дікторів. Тому шо ці мєсні в основному пропитані совєтським духом. Вот...

Ну, корочє, жить було трудно, вот роботи було непочатий край. Ну інтєрєсно. А сейчас нема роботи, даже шоб заработать на кусок хліба, прокормить свою сім'ю. Нема роботи. А це ж брехня, шо нема роботи. Це все ліпа, це іскуствєнно сдєлано, шоб не було роботи. Як це так у селі нема роботи? Ось коло хати, паршивенький городик, і дві кози держу і роботи непочатий край. І це ж у каждого, – роботи повно кругом! Шоб у хазяйстві великому і шоб не було роботи? Це все брехня. Це іскуствєнно дєлається, безработіца.

А раніше ж були колхози. А в колхозі роботи непочатий край. Значить так: кажде поле надо зачистить, заорать, засіять. А тоді сапать ці культури нада, шоб вони бур'яни не забили. Фєрми. В фєрмах скоти, сотні, а то й тисячі. Нада їх доїть, нада їх кормить, нада гной з-под їх вичіщать, вивозить. А той гной нада на полях розбрасувать, розгортать і удобрять поля. Щас це нічого не дєлається.

В цьому селі три було. По разному називалися, мінялися времєна, мінялися. В центрі був "Сталіна". Отут.. Та Бог їх... [Сміється].

[Як колгоспи створювалися, батьки] розказували. Ну це таке, як сказать притчу можна даже і записать і як. Приїжжали з райкома партії, агітірували. Агітацію вели: записуйтесь у колгосп. Як людина може добровольно записатися, када він тіки вчора стремився, нашкріб грошиків у місті купить конячину, бо тоді ж коняка це була основна. Кусок хліба давала коняка. І хто має коняку, той, считай, багатий. Той має, чим зорать свій клапоть землі. І посіять є чим, от. І збіжжя тоді єсть, чим привезти додому ото все, шо вро-

де. Уже він не який-небудь там чепуха, вже він хазяїн. Вже вони раді, шо в нього єсть конячина. Отак і мій батько. Із бєдной сім'ї він був, сім'я велика. В материного, в материного батька було пять душ дітей, а в батькового девять. Оце такі були сєм'ї. А в материної сестри дєсять було дітей. Так от, як ти думаєш в состоянії такий батько прокормить своїх дітей? Єслі немає не конячки, не плуга свого, нічого немає. Вони винуждені були іти до багатого, работать на багатого. В домі, як нема шо їсти, ідуть до пана: "Паночку, немає хліба, не хватило до нового..." Ну пан і отвічає: "Дєньгі нє імєєшь?" – "Де ж ті дєньгі пане?" – "Так харашо, скільки в тебе душ трудоспособних, такі шо можуть работать?" – "І той син, і той син старший вже можуть работать і дочки й одна, й друга". – "А харашо, я тобі даю там скількись центнер зерна. А от када придьот уборочная кампанія, понадобляться робочі руки я гукну тебе тоді із твоїми дітьми приходь і будеш одроблять за це зерно, шо я тобі даю. Шоб твоя сім'я не вмерла з голоду". Отако у пана випрашували. Понятно? А потом одробляли, бо платить не було чим. Біднота, а сєм'ї великі. Жінки аборти не дєлали, скіки беремєнніє, скільки й приводе дітей. Сім'ї були великі.

А потом, значить, када послє революції, революція победила, затіяли колхози. Ну як же батькові хотілося тої конячини. Той з райкома партії агітірує: от ви бєдні сім'ї, ви должни примєр показать. І болє зажиточним, шоб отдавали свій інвентарв колгоспи, і самі йшли в колгоспи. А вони не хотять, бо вони зажиточні. А ви должні примєр показать, ви ж бідняки. А батько каже: "Я тільки три дня як купив конячину, і стягався, стягався грошики. А сєйчас отдать у колхоз ту конячину? Жалко". Цурався зразу, не хоче. Уже колхоз організувався, уже люди їдуть гуртом на роботу. Мати каже: "Колхозники їдуть на гарбі..." Ти знаєш шо таке гарба? Така подвода. І сидять там ті жінки на гарбі, кучер поганяє коней, а жінки співають на гарбі. Гуртом. Ну шо делать? С пєснями їдуть на роботу. А батько... Я і мій брат, це малі ще були. Батько поганяє, а мати поруч сидить, то ми на своє поле їдемо, ще не в колгоспі. От ті колгоспники співали, співали, а тоді зрівнялися з нами – сміються над нами: "Гулєгушки!" Мол, цигани. "Ви гулєгушки, гулєгушки!" А мати каже: "Мене так зло взяло, обіда: вони веселі співають, а ми як цигани. Їдем, два коліщати, тачка якась, – змайстрував батько сяку-таку – і як ті цигани одною конячкою, двоє дітей, як цигани. Ще й насміхаються над нами. А я батька гризу: іди записуйся в колхоз".

Батько довго впірався, а потом таки записався у колхоз і сдав ту конячку. І всю жизнь пошти, пошти всю жизнь не на рядових роботах робив. То завєдующій фєрмою многіє годи був, то брігадіром в польовій бригаді, потом на фронт пішов. Після фронту обратно на такі руководящі роботи пішов. Ну, і до самого розвала оце Совєтського Союза. Всігда роботи було непочатий край всім. Даже судили, хто ніде не робе. В законі приписували. Тунеядець. Раз ти ніде не робиш ти – тунеядець. Дармоєд. Понятно? Називали дармоїдами, тунеядцями.

Тобто даром ти хліб то народний їси, шо люди проробили, а робить не хочеш ніде. Значить, тунеядець. Судили і в тюрмі там будеш работать! В тюрмі заставляли робить. [Сиділи], пока не справиться. [Сміється]. Шоб привчить работать. А сєйчас стіки безработніх, тепер організували вони ці ж при каждім районі, як вони щас називаються? Подскажи. Де стають на учот?.. Та нє, воно не біржа труда, воно якось. А біржа може. Ну шо ж для того, шоб платить тому шо не робе, нада ж із кого-то снять дєньгі. Ну дєньги ж з неба не падають. Так хіба не лучшє заработать їх? Дать людині роботу, от, шоб вона заробила.

Я в корнє, например, не согласєн, шо оце, например, пішла мода на дітей платить. Тада ніхто нічого не получав. Я понімаю так це моє лічне мнєніє: батько і мати, єслі ви сім'я, ви должні планірувать свою сім'ю. Скільки ви дітей зможете прокормить, скіки і робіть. Не зможеш ти більше прокормить, нашо ти їх клепаєш? Ти ж не в состоянії їх прокормить. А сєчас пішло все шиворот-навиворот. Я против цього, шо оце сєчас пішло в моду. Сєйчас даже, як тобі сказать... Ну, чи в моду пішло – за счот дітей живуть, батьки. Чим більше дітей, тим більше вони денєг получають, от держави. А держава ж то должна із когось содрать, а йому дать. Бо йому жінка привела дитину, третю, третю, например. О, за третю вже піісят тисяч дають. Так нашо робить? Лучшє ще й четверту сдєлать і так можна й жить без конца. Дітей клепать, і не нада тобі ніяка робота. А нашо давати, давай здраво розсудим?! От ти яку, можна назвать тебе ученим, ти ж унівєрсітет кончив, так? Давай здраво посудимо: а нашо туди йти? В Італію поїхали, та на італьянців, з-під італьянок горшки виносить? Вєдь так, а пять міліонів наших граждан там в Італії горшки виносють із-под пенсіонерів. І ми виращуїм їх тих дітей. Для чого? Шоб в Італії всігда було кому горшки виносить? І зачєм ми їх викармлюєм, шоб вони виросли для Італії? Шоб служили італьянцям?

Раньше не нада було. Совєтський Союз необ'ятні простори були. Хочеш поїхати десь на більший заробіток – їдь на Дальній Восток, їдь на Урал, їдь в Казахстан. Разні стройки, всю жизнь були стройки. Називалися вони – стройка комунізма. Понятно? На чом ми щас живем? Чия щас електрика ми пользуємся? Совєтські електростанції. Щас, первий був Дніпрогес, самий перший по Лєнінському указанію. Дніпрогес построїли. Но Дніпрогес не мог же ж обєспєчіть усю Україну, ну ближні там містностя. Тоді строїлі началі на малих річках, мєлкі стройкі. Ось і на нашій тоже була невеличка електростанція. Самі для себе построїли. Великі, на великих річках, ну, за Уралом там скоки понастроювали разних гідроелектростанцій, атомні пішли електростанції. Щас совєтська енергія, разна ну вообщем елєктрическа іде в Западну Європу. Вся Западна Європа нашою енергією пользується і нашим совєтським газом і електроенергія і все, все йде на Запад.

[Як свєт появився], ну чо ж не пам'ятаю? Я уже з армії прийшов, не було ще свєту. У сєльський сєльсовєт двінадцять кілометрів відсіля, я там

виростав. Ніяких цих стовбів, ніяких проводів нічого цього не було. Це вже після войни все починалося. Отакії то дєла.

Я сам пережив голод. Того шо не було, шо їсти, того й голод. Ну, напримєр, багатий нікада не поступиться своїм багатством, не поділиться з бідним. І як ти думаєш, мало подлєцов осталося послє революції? Которі осталися спеціально, їх оставили, шоб вони вредили. Вони вступали в партію комуністичну под відом патріота. Вони встраювались на руководящі должностя. Понятно? Считалися комуністами. Провозглашали рєчі комуністічєські, а дєлали все на вред совєтській власті. Ти хіба віриш, напримєр, шоб справжній патріот свого народа сдєлав для народа зло? Ти можеш повірить, єслі він справжній патріот? І я цьому не вірю. Ну єслі в нас часто буває на Україні засуха. Особенно, када страна ще не стала на свої рельси, на свої ноги, як сказать, після оцих колєктівізацій, нєдовольствій, отбірали у людей землю свою собственну, свої. Багато були недовольних на те времєна. І вдруг ще плюс засуха. Засушливий год, так оце як і сєйчас засушливий год. І благодаря в цьому году, шо вискочило зерно. Я удивляюся, як воно вискочило, засуху кинуло заранне. Я не виходив туди і не дивився, я думав погоріло там усе. Нє, оказалось якось прямо чудом, шо зернові вродили у цьому году. Прошлий год дуже плохо було, дуже плохо. Ми даже Україна купляла зерно в Росії. А шо таке Росія? То всього-навсього Кубань одна корме всю Росію, ще й нам продавала зерно. Прошлий дуже тяжолий був год.

А за шо ми начали, ти кажеш, за голод? Ну от і тридцять третій такий самий же ж був год, тяжолий. Багато ще таких, шо в ті времєна ще ж самі хазяйнували, бивші куркулі. Так їх називали, зажиточні. Хіба їм охота отдать свій хлібець? Нє, він не то шо собі радий оставить і усе підряд, нє він даже ховав, і не то шоб він з ким поділився. Ну а голод в те время був не тіки на Україні, і в Поволжі страшний голод був, і Москва голодувала. Страшний голод був на те время. Страна ще не стала на ноги так як положено, а даже вже послє разгрома нємцов у сорок пятому. І як ти думаєш, скільки надо було средств, шоб кормить двадцятипятиміліонну армію? Скіки нада средств і продукції? Вони ж усі не робили на продукцію, а тіки воювали. А їм усим нада було дать три рази поїсти кажен день, отим усім міліонам. Як ти думаєш, в великім напряженії була страна здєлать?

Ти кажеш, багато нам помагала Америка. Дуже помагала. І продуктами, і танками, і самольоти давала і кораблі давала, все давала. Сало. Наші ще й не бачили, і моди в нас такої не було. Як усі знімають з кабана сало, не ріжуть на полоски, а все сало, з кабана, все в одному комплєкті сняте. Понімаєш? Надресірувалися. І це воно заделане так, шо воно не портиться і один комплект кабан, це сало. І все воно йшло, в основном, канєшно, на армію. Ну давали вони і бойову техніку, ну все то називали – лендліз, по-англійські. Тобто в долг. У нас строй соціалістічєскій був, а у їх капіталістічєскій. Німці, када їх добивали, вони всі закляті німці, которі боялися, старалися попасти на американську сторону. Бо Америка з Запада ішла. А лендліз – це долг, скіки вони, шо дали, все записане. І ще не вспіли ми очухаться послє войни, іще ми коси, не косили поля. Представляєш собі: женщіни косою косять? Одні косють, другі в'яжуть у снопи, а треті у купи складають, а потом звозють у скирди, а потом з скирдів молотють. Скіки було роботи дурної. А Америка требує – отдавай долг, шо ми вам помагали. А договор єсть договор. Ми були друзя, ви нам помагали тепер договор нада виконувать. Грузили те зерно, шо вручну все вирощене, грузили на парахода. Америка не нуждалася в зерні, но требувала зерно, шоб ослабить Совєтський Союз. Понімаєш ти? Ти віриш в це? А? Капіталісти. Када война кончилась капіталіст єсть капіталіст. Йому соціалізм чуждий. Він все буде дєлать для того, шоб соціалізм загинув сам по собі без борьби. І вони требують долг отдай. Ми ще на ноги не стали, ми ще самі голодні, а вони кажуть: "давайте нам скіки то тонн зерна". І грузили оте зерно, шо уручну вирощене, на парахода, вивозили в море і топили те зерно в море. Його топили.

[В селі] голодували. Ісключітельно, я сам чуть не здох. Міліція шастала, з роботи хто йде в кармані найдуть жменю зерна, в тюрму. Дуже строго було. А на міліцію тоді появилися НГБ, то було НКВД, а потом появилось НГБ. Государствєнной безопасності. Ну от одна жди, ну я вже ти думаєш. Мати моя, я в школу ходив, а мати снопи в'яже. Ввечері прийде додому, а хто на полі там баче колоски і в пазуху, а колосок же він колючий. Коле тіло, і тут цілий день нагинається снопи в'яже, а зерно там у пазухє шелестить і коле у пузо, кругом коле. Вона заради того терпить, шоб додому принести якусь пригоршню того зерна, шоб не сдохнуть з голоду, бо дома ще я. Приходе додому ввечері, отако, кохточку підняла серед хати стане, шоб сипалося. Раз, раз віничком підмела. Камінь на камінь поклала, – пашов суп, щас ізварем суп. Помню голод був полнейший. Це в сорок сьомому.

А я шо хочу вспомнить, шо я чуть не сдох. От цього ж краденого, трусилися, боялися, садили в тюрму. В тюрму забирали. І хочеться ж їсти і хочеться і страшно. Ну накрутив я трошки зерна раз, раз собрав дерть, суп ізварила. Повечеряли, ну каже : "І нада шось же ж приготовить і на день. Ну, – каже, синок ти собі жируєш і спечеш коржа." А я думаю шо там корж спекти? Запросто. Та ладно. А я сам собі спечу. Мати десь пішла на роботу. Щас раз, а я ж не в курсі дєла, не придивлявся як мати це робить. Сєчас то соду надо вкинуть, то молочка влить для того, шоб воно пухкеньке було. А я думаю та поклав дерті тієї, води линув, даже забувся посолить. Раз, раз замісив, качалкою розкачав і на сковороду, на суху при том, бо даже нема чим подмазать. А воно получилося кусок вроді доска. Таке як доска, понімаєш? [Сміється]. І не сольоне, і не на молокі і нічого доска і всьо. Я всього два рази в рот узяв – як схватив мені живіт, я чуть дуба не дав. Давай, а я вже

готовий. Усе вирвав внутренньо, чорне, нема чим, а я все рву. А мати ввечері прийшла, а я плачу. А вона десь побігла, у кого корова є, попросила кислого молока і кислим молоком спасла мене. Так шо.

[Люди] нє, не вмірали. Це в сорок сьомому не вмірали. Були случаї, і батько мій собралися були десь іти, туди, ближе до Києва на заробітки, шоб шось заробить. А тоді вернулися, бо побачили шо кругом голод. А раз кругом, то сдохнемо десь у степу, мєжду чужими людьми. І та компанія, которая собиралася йти і решили вернуться назад. Ну і вернулися і так були случаї умірали, і тут. По розказам, я на те время мені було три годи, харашо помню, як ми переселялись у другу хату. Три годи, представляєш, три годи пацану? Я і сєйчас даже удивляюся, як я мог, коли ми переїжжали у другу хату. В тому самому селі тіки у другу хату, помню як сєчас. Погрузили ж то скамєйкі, то шо у гарбу, а я ззаді біг, а батько поганяє коней, а я ззаді, де та доска, шо вистелена на ухабах тіліпається, а я за ту доску хватаюся, а вона ж мені висока показувалась, ну шо мені три годи. За ту доску хапаюся і насилу зумів вистрибнуть на неї, на ту доску, шоб сісти.

[Я жив у селі], воно пишеться Камянське. [Воно помінялося] та давно, послє революції вскорє. А тут у Баштанському районі є старі дві назви, от Лєнінського сєльсовєта то Стара Берза, а Нова Берзовка по Інгулу, десь кілометрів з восім. Ну Привольне ж тянеться дуже далеко. Так шо там і ше кілометрів п'ять і Нова Берзовка, там був черепичний завод.

Када ми були до перєєзда, це ж була голодовка, не було шо їсти. А в нас була корова, чорна на цвіт, ну харашо давала молока багато. Даже запас масла був, банка масла була. Ето масла нас спасло от смерті. Значить корову в нас ноччю украли вори. Не стало корови. Батько мотався верхи на коню по всіх сьолах кругом, показанія спеціальні, от, шоб не в той край батько їхав. Вори або родичі вори. Давали неправильні указанія, понімаєш? Бо батько їхав не в той край, де корову справді куди повели, а в другий край. Ну ту корову впослєдствії найшли, НКВД найшли. Він віз у Ніколаєв на продаж, його сразу, када він украв ту корову завів через лісопосадку і в степ, очевидно він не сам був. Бо звалить корову це ж самому, звалив і зв'язав у хлібові, шо її не видно було. І вона там двоє суток пролежала, связана корова. А потом він уже пощітав шо вже вспокоїлись, уже не шукатимуть, він ноччю взяв ту корову і повів на Ніколаєв продать. А аж на Капустяній балкі, под Ніколаєвом не витерпів і сів отдихнуть, а корову пустив пастися і сам заснув, заморився. А НКВД їхало машиною і бачать корова пасеться, такий страшний голод і вдруг корова пасеться і мужик спить. Ну вони догадалися, не стали його дуже допрашувать, його розстріляли. А корову здали в совхоз поблизості. І здали в той совхоз корову і по якій то, чи передали може по тєлефону вообщєм батько поїхав туда за коровою. А корову звать було Маруська. Да, баче де та череда пасеться. Батько до тої череди і дивиться шо Маруська пасеться. "Маруська!

Маруська!" – М-у-у-у-у. – "О, це бачу шо хазяїн, а то каже стіки приїжжяло і не мукала. Значить це вже справді хазяїн. Ну отдать ми не отдамо, потому шо нам надо указаніє. З нас спросять. Буде указаніє, отдамо".

Батько тоді, значить, пішов у сєльсовєт: так і так от моя корова, НКВД найшло мою корову. Написали з сєльсовєта бумажку, с печаттю і чередник отдав. Нас спасла оте масло, корову батько був винуждєн продать послє того, потому шо спортилась вона. Недоєна стіки, стала больна і голод продолжался канєшно, но не вмерли. Даже те масло шо осталося в банкє, [нерозбірливо] батьки на роботі, а він такий чи не всі дома були, батько його заснув. [Нерозбірливо]. У криницю впав, на три года старший за мене і впав у криницю. Такий случай получився, і не повірив би глибока криниця. А гуляли в коцюби. Ти з зав'язаними глазами должен шукать тіх, шо поховалися. Ну як ти найдеш, де заховалися, а криниця була така пошти вровень. І ото він з зав'язаними глазами ходив шукав, пока в криницю не вперся і глибоко. Як він летів, не вдарився об камінь ніде прямо у воду чмокнув. І в холодній воді ж там плавав, за камушек схватився та держався. Покуда це хтось там побіг, найшли батька. Ідіть ваш Мишка у криницю впав. Покуда батько цей найшов каната, прив'язав відро до каната, сюда спустив – "Залазь, залазь". Він заліз у відро і витягли його. [Сміється]. І ходь би шо, і руки і ноги цілі і все благополучно. І виріс.

[Сміється]. Інтєрєсно, да? Та ігрів було багато, разні. Особенно м'яч і цурка. Цурка – це така вона щепка, кусок палки чучуть застругний на кінці, то цурка. А палкою нада було ідти на кумушок або на бугорчик, та цурка, шоб вона вроді трошки провисала. І цьою палкою провисають колєц, вона підскакує і полетіла. Да, а там той, шо на низу счітається. Він на низу, бо я верх я б'ю. А той шо нанизу попадає тут намічено значить, тут городок такий. Як шо попаде сюда в городок, значить він тоді наверху. Він б'є, а я нанизу там націляю. Інтєресні були ігри. [Мячі] всігда були разні с тряпок. Самі шили. Або не такі духові м'ячі, то рєдкость, а більше всього тряпошні. [У войнушки] ну як не гралися?

[Як війна почалася], ну як не пам'ятаю? Пам'ятаю. Мені вже було двінадцять год. Страшне, в нас було лісамі тікали од нємців. Батько хоч і не був комуністом, а считався як, як же ж воно… Не патріот, активіст. Активіст. Ну при руководстві пошти все время він був, і в управлєнії колхоза, постоянко був брігадіром, фєрма. Актів вообщєм. О-о-о-о. Там у нас мєльніца, була в нашому селі. Вона і сєйчас работає, та мєльніца. Правда згоріла була, отстраювали. А завєдующій мєльніци був жид, єврей. Він же і був парторг колхоза одне время. А нємци када йшли і то викидали лістовки з самольотов, шо мирного, мол, насєлєнія ми не трогаємо, і не тікайте од нас. Ми только унічтожаєм комуністов і жидов. А той жид, як парторг, собрали мітинг. Собраніє таке, война началася, значить. [Нерозбірливо] узяв прицепив собі, в його і револь-

вер був. Рєшилі: партійців нада евакуіровать. А мати й собі батькові каже: "Бо ти ж активіст. А на тебе заяву подадуть, хоч ти і не комуніст". А батько каже: "Та…" Не хотів, та "кому я там нужен". Гайда, всі вони косють, повиїзжяють і сестрин чоловік, значить, він комуніст був. Ну уговорила. Батько бере…

Галина Олександрівна: Я не знаю погрєб откритий це? Хай сохне?

Євген Маркович: Троє хароших коней запрягає, а саме получили ми [нерозбірливо]. Фамилія Перцова. Із сосєднього села він був, і сам невеличкий дядько він був. Ну і отож гудють самольоти, голод приближається. А мєльніца в нас своя счітай у селі. З усих сьол до нас везуть, і сєйчас. Із совхозу, із другого району і сєйчас на мєльніцу молоть. Шо я хотів? А, за прєдсєдателя. Прєдсєдатель дав указаніє колхозникам, завести в мєльніцу побольше зерна і намолоть самої лучшої муки. І роздать колхознікам на трудодні. По скіки то там, по кілу чи по півкіла за день. Вообщем, мені вже було дванадцятий год, батьки привезли. Сіли в фуру, та мішків, навєрноє, п'ятнадцять муки. Мука вищий сорт, мука. У сєнях завалили аж під стелю мішки. Вищий сорт мука. Зробиш з неї, а галушка сама в желудок. [Сміється].

Ну шо приїзжає батько в Балагурово додому, шо ви з ним? Ну давай взяли чи три, чи чотири мішка муки, остальна так у сєнях і осталася мука. Взяли шо: скамєйку, стуло. Стуло або табуретку, шоб можна було у дорозі поставить на табуретку миску, напрімєр, і обідать сімйой. Ну саме необходіме взяли, вагани взяли, там пару відер узяли. Шо таке саме необходіме? Їхали, їхали кругом анархія. Самольоти летять, бомблять, стукочуть. Стрєльба були страшні і як самольоти налетять, а ми ж підводи бросаємо на дорогі, а самі розбігаємся по полях і то падаєм. Впав і дивися на самольот, а думаєтьця шо і він мене баче так як я його. А вона пшениця отако понахилялася, ше й підліз, шоб він мене не бачив. Понімаєш?

Ну однажди я рішив у пшеницю більше не падать, бо побачив копицю. Хтось копицю якусь наклав. Думаю, це ж як він буде строчить с пулємьота, а я у копицю залізу, пуля не проб'є копицю. І я живий остануся. Прибігаю до тої копиці, а там брат уже в копиці і давай спориться за ту копицю: я хотів туди, а ти вперся. Покуда ми поспорились і самольоти полетіли. А дід Шаповал, він старий був, кузнєцом работав, комуніст він був. Ми вже йдем з пшениці повилазили, йдем вже до підвод, а він ще тіки зліз із гарби. [Сміється]. Старий, тяжолий мужик. "Дєду, а чо ви злізли? Уже самольотів немає". "А будь вони прокляті." Інтєресні такі історії.

Ну таким чином ми доїхали до Дніпра, село Червоний Маяк коло Дніпра. Це село називалося. Балка якась вроді, була криниця і отак дрючок. Коняка отако крутила той дрючок тягала і таким чином воду качала. Понімаєш? Сипок крутився, а ми стали на бугру високо з підводами. І це помню такий епізод, значить, потому шо я тоді добре сильно вдарився. Нада коней напоїть, значить, на низ спуститься. А там у коритах є такі жолобки,

крутиться ті жолобки, наматується і виливається вода в корито. От ми значить, а я ж на конях був ще до войни руку поламав. Упав добре. Ну на конях нікада не їздив і малий ще ж, а коняка була така ну молоко на ній возили. Ну вона не той, не басовита така. А один же брат, двоюрідний мій підігнав іззаді, а я считав, як я буду повода добре так натягувать, то не впаду. Я чось так думав. А скіки в мене було тої сили? А коняка травину харошу побачила, нагнулася, а я ж тяну і через голову коняки так і пішов, впав. І зламав руку. Оцю, отут во зламав. Кость переламалася. Ну і в связі з тим я уже боявся коней. Я їх призірав. Старші хлопці посідали, батьки їм. В нас троє коней, двом дам тих старіших коней, а Зорька була молода кобила. І осталася Зорька, ну шо, я боюся їх. І мені ще ту Зорьку. Посадили мене на ту Зорьку, а вона… А ті вже поїхали, вниз. А вона ж хоче догнати тіх коней, то шо молода. Зорька як пішла, і я вот-вот упаду. Боявся, бо рука ж була зломана. Думаю, шо ж дєлать. А мати кричить: "Падай! Падай, бо вб'єся! Бо вб'є тебе згори". Ну я думаю: як же ж його впасти? [Сміється]. Вже проблема як упасти, то була проблема як удержаться, а тепер проблема як упасти. Мати каже: "Зсовуйся, зсовуйся!" Я бросаю повода і вниз зсунувся. А вона мене ще й копитом телепнула.

Ну нічого я не зламав, там щебьонка, посчесував собі коліна до крові. Із того значить мєста, ми постояли на том мєсте і немає наших розвєдчіков. А прєдсєдатель колхоза і парторг рєчкой. Це ж раньше були брички, це ж только начальствующій состав їздив бричкой. Тоді льогкових не було. Поїхали на розвєдку до Дніпра, де переправа. І до сіх пор немає. Шо ж дєлать? Ага, рішили їхать. Самим до Дніпра. Поїхали до Дніпра, там уже танки закопані у землю. Готові вже встрєчать нємцов. Ну а ми пацанва, нас колона була і купаться пойдьом. А туди до Дніпра круто нада спускаться. А я самий менший міжду ними був, між тими хлопцями. От шести год, такі були хлопці двадцять читвертий год, двадцять п'ятий, двадцять сьомий год, а я трицятого года. Ну вони як старші порозсівалися і попливли аж дальші от берега. А я коло берега, ну отако мені заліз. Вода така мутнувата, вроді с корнями, вроді корні якісь пливуть. Через ліса ж переходить Днєпр, ну шо остатки лісові, лісові остатки в воді пливуть і прьоть невозможно стоять у водє, така тєчєніє. Тіки я отож начав купаться, а хлопці попливли дальші міряють глибину. Коли мати гукає Юрка: "Бистрєй сюди, бистрєй сюда!" – гукає всіх.: "Всі сюда! Сєйчас же ж будем тікать звідсіля, бо прилітав самольот кукурузенник і сказав, шоб усі удалялися звідсіля, бо тут буде бой. Шоб нікого тут не було".

Ну шо – повиходили усі, нада тікать. А куди тікать? Впєрєді Дніпро. А переправляли мєдлєнно, мєдлєнно паром ішов. І переправляли тільки воєнних, гражданських і не обіщали переправлять. Ну шо мужики рішили тікать, не буде ж же, бо тут буде бой. Куди нам діваться? Впєрєді Дніпро і переправи нєт. А тут не будеш стоять, бо буде бой. Їдем назад. Їхали ми їхали назад, немає нємцов. Їдем назад, а нємцов немає, то якась брехня була. І їх ще

близько не було нємців. Ну воєнні освобождали просто, шоб гражданські, шоб не мішали. І так ми їхали, аж знаєш де ми зустріли первих фашистов? А осьо уже в Баштанському районі, село Новоєгоровка. В степу, в Новоєгоровськом. Переночували ми там, а ми як ми туда в'їхали там сильна рівнота, як оце дощі йдуть воді нема куда збігать. А в связі з тим, шо в селі більше двіженія, чи вибилося у селі ниже стало, чим у степу. І все село в воді. У селі вода, а в степу нема води. А для того, шоб бистрєй тікать од нємцов, нада корова мішає. Коні то в нас хароші, можна куда-то вглиб дать, а корова ж то бігти не буде. Думаєм: десь корову нада діть. Скоту блуде по степу, ривуть, вівців цих, скоту. Страшне. Ото як їсти захотіли стали табором. Батько вибрав вівцю, любу. Тисячі ходють без хазяїна, і корови ходють, і вівці. Одну злове, щас раз глотку їй перерізав, взяв за п'ять минут обдер. Котьол був у нас, ми в той котьол укинули ту вівцю, дравішек насобирали сяких-таких, зварили вечерю. З усіх сторон зійшлися, повечеряли ту вівцю.

А як туда ми їхали, рєшили шоб бистрєй корову десь... Батько каже: "Жалко корову бросить, так шоб блудила. Я – каже – піду в село, поведу може комусь оставлю". Побачив де крайня хата, не в воді стоїть. До того дядька привів корову, каже: "Я вам оставлю корову, єслі будем живі значить вернемося і тоді я заберу, а не вернемся то вам тоді буде корова. Візьмете корову? Жалко брость". Ну він каже: "Давай приводь. Давай оставляй корову". Батько оставив ту корову у того деда, назад як їхали уже, а ми другу спіймали корову і причепили до підводів. Так шо в нас уже дві корови, і та друга за нами йде і нашу ще ж нада уже назад їдемо. Батько каже: "Жалко своєї корови, вона знає вже і двір, як із череди йти. Нада забрать її". Забірає ту чужу корову, одводе тому дядькові отдає чужу, а свою забіра. Це Новоєгоровка Баштанського района. Саме село вже видно, но не стали там чи гарман був чи шо воно, шо де скирда стояли. Із снопів скирда. Ми там остановилися на ніч. Ночувать.

Утром аж тут, зустріли вже нємців. Утром пораньшє, а в селі вже були нємци. Чуть тіки розвиднилося і бачемо з села їдуть здорові в конях. Нємци. У майках, у їх ремнів немає, штани шоб держали. Пряжки через плєчі, оці пряжки через плєчі в майках, без оружжя, без нічого. Приїзжає нєсколько душ їх. На їх казали мадяри. А вони ж прєслєдували, цель їх була жидов унічтожать: "Юда єсть"? А у нас же ж сім'ї, єсть жиди. Він поїхав бричкою з предсєдателєм колхоза, так і не розсталися з ним. Вони пішли шукать переправу, а ми вернули всі підводи назад. А вони нас не найшли, а ми їх не найшли. Сім'я їхня їде вмєсте з нами назад, а хазяїн жид там десь остався. Вообщем історія така, шо він не вернувся, пропав десь на фронті. Пішов на фронт і вбитий. А предсєдатель колхоза Перцов оцей показався не скоро послє войни і по яких-то каналах узнали, шо він в Западній Україні предсєдателем райісполкома. В связі з тим тоді було таке указаніє проводилось:

начальствующій состав збєрігать по возвращенію совєтской власті на свої тєріторії, шоб було кому руководить. Понімаєш?

Оце предсєдатель він тут руководив невеличким колхозом, а потом він уже руководив послє войни районом цілим на Западній Україні. Ну правда, не знаю по якій причині, толі він розсердився, шо сім'я його вернулася, толі не знаю красавицю якусь найшов там, тошо він не обзивався, шо він є. Сім'ї не сообщив нічого, шо він живий. Думали, шо він загинув. Аж не скоро дійшли по якім-то каналам узнав, шо він живий і шо де він находиться. Їздив до його у Западну. Побув там трохи в його. Живе за високою загорожей, пси там на проволках бігають, охрана. Ну тоді це ж бендерщина була. Ну вообщем живий він остався.

А приїхали додому, а тут у нас хазяйнують румини. Городик там у нас невеличкий був, коло хати і деревця ми перед війною посадили с питомника. Хароші, калєровані яблука там, сливи вообщем посадили возлє городика посадили садок. А румини там уже пулемьот стоїть, в тому садку кухня. Кухня варять, кип'яток виливають під дерева оті румини. Вулік у нас іскуствєнний, дикі пчоли дирку вирили, той джміль вирив у старому дрючку і дикі пчоли туди облюбували. Приїхали хазяї у двір, повна хата румин і повна хата соломи натаскали. Муки не грами нема. Де ділась мука? Чи румини забрали, чи родичі може забрали, бо родичам ключ оставляли. Чорт його знає де? Ні муки, а під потолок були мішки з мукою. Хата румин і під дерево під кажде лили кип'яток. Всі дерева пропали. Садок той, вони думали шо вони благо дєлають. Кип'яток лили.

[Місцевих не обіжали], а нє, яке вони мали отношеніє? Преданні, вони самі такі самі як і ми. Це страна була бєдна, дуже. Наші вже як назад ішли, ой, средства передвіженія у них були підводи, считалися воєнні підводи. Коні в них були, гардени здорові коні. В нас таких коней не було. І тепер не було, і посля не було, і до цього не було, такі здоровенні коні. Вони нікада не бігали ті коні, тіки шагом ходили. А румини, вони як ми. Їдем ми, вони туда їдуть на Восток, а ми сюда їдем. Вони гукає: "Басарабія, Басарабія!". А на Молдавію раньшє казали Бесарабія, потому шо там недалеко. З історії там по фамілії Басараб правітєль був той страни і так тоді називали Бесарабія. Вони гукають "Басарабія", а це батько знав. Да, да каже. Тобто ми под молдаван подстроїлись.

Як вигнали? Тут в основном дєйствував конно-механізірована группа з Києва в етой мєстності дєйствувала. Тобто, і танки були, і не мало. В основному конниця. Коні були слабенькі, ну сильно була мєстность тоді той год. Весна, нас освободили оцю усю провуллю освободили двінадцятого числа марта. Марта. Це рання весна. А нас, западнєй, – восьмого, нас освободили скорєй, чем у Привольном. Совєтская часть ішла степами і оце в конце сєла там фєрма і коло фєрми. Була фєрма, по степах, у там, по балках пішли, а ця мєстность осталась в окруженії. Понімаєш? І в нас появилося уже той Красна Армія, а тут і ще нєт. І огорожені були німці. Тут однажди утром мати

буде нас: "Хлопці вставайте". "Чого? Чого вставать?" "Наші йдуть. Красна Армія йде". Де?" А з вечора ще той, дньом забрали наших людей вигнали етапом на Запад.

А вже прям вечором один нємець підводою їде у каждий двір заходе з карабіном і шось шукає. Хомут його десь у когось найшли. Кабан у когось, кабана узяв. І за село, на ніч глядя за село виїхав і поїхав той нємець. Це ж ще етап виганяли людей, шоб ви знали, указ був виданий, все приготовлене, харчі, все необходіме. Шоб було ж шо узять. Коней оцих берегли. І ходять значить, хто ходе виганяє і з хати – калмики. Наші бивші совєтські граждани. Руські глазки прорізані. Приходе: "Гайда, нє ході." – батько уже мав кумачок і брат двадцять сьомого года, взяли, пішли. Він вигнав їх. А я рішив за грубою, – у нас у хаті полик ізбитий, на той полик заліз, укрився ряднинкою, зкоцюрбився, шоб меньшім ще буть, як малолєтка. Мене ж не видно. Він спитав: "Больше нєт?" Мати каже: "Та малий там". – "Малий не нада". А перед цим, як мали ходить та по хатах виганять, перед цим вже люди взнали, шо будуть сєйчас виганять. І масово пішли, у конце села балка, у степ. Балка тянеться і послє балки мужики з конячками по балкі, по балкі і в степ, шоб там у степу заховаться. Бо в селі вигонять.

Коли чуємо: шо такоє за постріл? Оці калмики вони сильно натреніровані на конях. Вони природні, там більше у їх занімаються конєводством. Конське молоко п'ють, бринзу роблять з коней, конину їдять. Вообщем, вони конєводи великі. На худобі жить, на конякі сидить і на ходу стріляє по цих мужиках, шо оце пішли балкою. Стріляє і кричить: "Вертайсь, вертайсь!" Назад, назад! Завернув мужиків. А мій брат і батько, і друг братів ускочили туди через городи до нас у двір. А в нас у загороді взяли копички перейдів. Перейди послє корови. Копички лежали сушилися, шоб топить ними. А вони ті копички свої покидали, а самі десь сховалися. Той як біжить калмик главний, старший над тими калмиками: "Гдє, гдє оні?!" На матір винтовку отак наставив, а мати каже: нема, нема. Ми не бачили, ми не бачили. Ми не там були, ми не бачили. А він отак во стрельне щас у матір. "Гдє?" – кричить. А я собі поддержую матір, кажу: "Ми тут не були, ми там були". Ми виглядали там, на балку туда. Він чуть не стрельнув. По всіх хатах пробіг, в погрєб заліз загляда, за діжки туди кругом, по всих сараях пройшов. Не найшов, нема їх. Кулимак найшов батьки під копичкою, батько потом жалкував як уже пройшло це. Вигнали їх усих до старостиної хати, збор там був. А мати упала в обморок. За сином за своїм. Значить, шо сина забрали, а той же ж калмичонок молодий бачив це все, видно парєнь посочуствував. Та там начальнику свойому сказав, шо "етой мужик жена умєр". І той начальник батька отпустив. Іді жену хороні. А син, а брат мій пішов в етапі.

Шо люди пережили: і дорогі і сніг падав, і розставав і толкотня, і сапоги порвалися. Старший, старший коня обдирали, на привалах, бо босий йшов

по снігу. Вообщем, загнали їх аж у саму Германію. На другий же ж день, на другий день оцей комендант уже у каждий двір заїжжяв верхом на коні, провіряв чи все забрали. Чи всих вигнали? Не осталось ніде не корови, не свиня, нічого. Я якраз у дворі був, він заїхав: "Корова нєт?" – "Нєт, – кажу – нєт корова". А батько каже: "Де б я заховався?" А в нас коло хати був сарай нєдостроєний, продолжєніє хати. Батько стєни там, коли время вибере покладе і так постєпенно виморовував той сарай, а кришу ще нормальну не сдєлав. Ну при нємцах я було на річку піду і комишу наб'ю і принесу додому. І так наносив комишу і сдєлали з комишу кришу. Поклали так кулькою і получилася криша.

А потом із осені, када Красна Армія нажимала на нємцов, то старости, то поліцаї тікали вже вмєстє з нємцями. До нас заїхав один підводою староста бивший, там він був старостою, нада перезімувать йому тут. Поки на фронт прийде, а він перезімує тут. То він у той сарай коней своїх поставив, і так коли вже він перед цим утік зімою і коней своїх забрав. А я кажу батькові: "Слухай, а ти ляж на кришу, а на тебе накотють кульком комишу. Нємець не догадається, шо під кульом комишу там ти лежиш". Він: "Правильно". Батько ліг, а я кульком комишу накотив на нього і він там поки комендант проїхав, провірив немає уже нікого. "Корови немає?" – "Немає". – "Карова нема?" – "Нема".

На утро оце ж один нємець із вечора, шо їздив кабана віз і хамут якийсь, десь у когось украв. Поїхав на ніч глядя за село. Наутро матір буде мене, каже: "Всю ноч нємци йшли через річку". Там у нас мосточок такий, бродок. А вони через той бродок всю ніч глекотали. А на утро мати каже: "Фронт іде". Я вискакую на двір – да, а по ту сторону як річка Перволєніна село, по старому Забєліна. Чуємо, в направлєнії Забєліна пулемьот строче і матюк, руський матюк: "Е, туди твою мать! Стой!" Та-та-та-та… Ну це вже видно, шо руські йдуть. Тоді кажуть: "Красноармєйци оно серед села на коні". – "Де?" "Та оно стоїть, оно люди од нього поспугалися". Думає, шо нємци, навєрноє, подослали, а потом будуть стрелять нас усих. Шо, мол, радуєтеся? Опасно, підти опасно. Утром понаїжжяли уже і верхи, і пішки, і на конях. І по цьому бугру дивлюсь на Михайловку пішли і йдуть, фронтом ідуть. Один от одного на якесь растояніє і йдуть, ідуть, ідуть. У каждого автомати, пістолети. Дивлюся, на бугру побачив буслячу нору, бах-бах с пістолєта. І пішли. На вечір найшло їх уже отої армії солдат. В нашій хаті встроївся полковник, у передній саме мати перегородила хату. Десь тут була перва кухня вроді, плита, а туди груба. Там полковник, там їсти варе.

А нємци, которі ще в котлє оказалися в окружєнії. Наші їх окружили, тут був котьол. Снєгірьовська операція була. В історію вона входила, наподобії Сталінграда. Снєгірьовська операція в історії вона записана. З Михаловки приходе родич, брат мій двоюрідний, сюди до нас і каже: "Нада

нам тікать", – батька приглашає. Нада тікать, бо можуть достать. Хто? "А – каже – там велике колічество нємцов йдуть с окруженія. Їх окружили і на Михайлівку йдуть. А я втік – каже – оце і многі в Михайловці тікають сюди. Но можуть і сюди достать. Давай підемо у Карловку", – приглаша мене. Сюди прямо от Привольного, сюди Лєніно, а сюди Карловка правєє. Мати каже й батько – хтозна, шо його дєлать. Мати варе їсти, тіки й знає, варе борщ. Тіки наварила борщу і приглашає красноармєйців: "Ідіть, хлопці, ідіть, сідайте їсти. Ми вас ждали три годи". Хлопці ті сідають, їдять, от один каже, біжить: "Шо ви там затіваєте? Куди ви обираєтесь ідти?" – "Та он один з Михайлівки прийшов, каже німці йдуть хочуть вирізать усе насєлєніє". – "Не бойтеся, ніхто сюда вже не прийде. Сєйчас будєт іграть "катюха". Откуда він знав, я не знаю. А той знає, шо єслі прямо дивиться отак на Восток, то рівно через річку, через річку потом бугор і потому бугру з Лєніна на Михаловку дорога іде. І на тій дорогі стоїть і каже: "Посмотрітє, щас "катюша" буде іграть. І оце будєт по нємцам".

Чуєм – небо чисте – грім гримить. Шо то воно: г-г-г-г-г-г? А він каже: "Тож "катюша" іграє". А перед цим німецький самольот пролетів, як уже фронт приближався, то з поля як їхати оце в Лєніна в'їжять, то тіки село начинається і вправо почта була. Сданіє почти. А ми, – ну це вже Красна Армія була в нас. Бо я ж уже казав нас освободили вперед чим тут. Тут двінадцятого числа була Красна Армія, а в нас уже восьмого числа. І вот нємєцкій самольот летів по фронту і кинув бомбу на почту, на Лєнінську. А ми пацана, уже ж Красна Армія в нас – хто насобірав патронів, хто ракєтніц, хто шо де найшов. Пішли на річку, там колись мотор стояв та яма видрата і в яму і розвели костьор і ті патрони стали кидать, шоб бахкало. Пацанам інтєрєсно, а тоді дивимось бухкає і тим бомбить Лєніна почту. І повернув сюди на нас. І такий бистро, отак глазами не вспієш провести, як його уже нема. Така бистрота. Тіки направився, чули ж гул, тіки ж направився сюди бистро нада бігти у ті кущі. Там дерева у конце города, в осокорі туди заховаєся. Поки начав бігти, воно – жух мимо мене і льотчика бачу, низько. Головою воде.

А перед цим уже чи "катюша" стріляла, чи може друга стояла в нас, коло нашої хати у дворі. В другім дворі тіки коло нашої хати. Стояла в дворі. Ну їх же видно, з самольота видно, де "катюша", брезентом накрита вона. А ці солдати будущі, мужики, которі остались послє нємцов, вже ж мали їх мабілізувать в армію. А в нашій хаті находилась сім'я завєдующого мєльніцей. Жінка його, батькова сестра. Мого батька сестра, його жінка. І вони перебралися на время прохождєнія фронта до нас з мєльніци. Вони жили коло мєльніци у комнатах там, і на случай, на всякий случай, шоб там не буть мов, як при нємцах завєдующій мєльніцей, жили вони у нас. Перед самим фронтом. І він свою ж жінку, батькову сестру просе: "Ліза поджарь мне аладєй!" Найшов время, аладів захотів. Война, а він аладів захотів. А він каже: "Пойдьом, можеть уб'ють на фронті, поджарь пожалуйста аладів".

Вона йому з серцями, з псіхами ізпекла тих аладів, вони на їх блини кажуть. Він сидить же ж їсть, а ми сидим наблюдаєм пацанва, його хлопці і я. От він сидить, ті аладі наминає, а цей самольот німецький десь узявся побачив цю "катюшу", шо по-сусідству коло нас стояла у дворі. І кинув бомбу, видать не, меньше як пол тонни. Бомба здоровенна. Вообщем, як бухнуло, ми ж у хаті сидимо, ми ж не знали, шо там твориться на дворі і воно як бухнуло, сразу вікна повилітали всі. Ми попадали на землю і він ті аладі бросив. [Сміється].

А потом вони ходили, ну яма, навєрно, больше двох метрів глибина. Отако розкидало аж до крана, така яміща. Ну там річка близько канєшно вода, і вода вийшла все. Ну а потом уже, када їх розбили тих нємців... А нємци йшли там. Нємци большинство поліцаї ішли. Вооружонні тільки стрілковим ручним оружиєм. Масово йшли. Із окруженія старалися вийти. А там, єслі по Інгулу ідти і я вже казав Новобирзовка село. А зразу за Новобирзовкой… [Сміється]. Зразу за Новобирзовкой село кінчається і річка оця Інгул сильно розлилася на отдєльні рукавчики. Отдєльні ручеї такі. І там насип невеличку долали, питалися як вродє переправу сдєлать. І то називали то мєсто – чортів міст. На чортовому мосту ото нємци туда йшли на той чортів міст. З Михайловки єслі через степ у так і сюди на Новобирзовку кілометрів восім може буде. Люди кинулися з Михайловки, люди кинулись потом туди, де "катюша" била, шоб поживиться етой одьожкою. Це ж там мертвеців багато, "катюша" вдарила. І тьотка моя, материна сестра казала, тоже пішла. А вона така була гидлива, каже та шо ми прийшли, а там уже пошти всі голі були. "Я, правда – каже – могла б, найшла одного мертвеця вдітого, ну я не стала його. Це ж нада роздівать, не гидувать, а воно ж там і в крові і шо ти хочеш. Може і всрався". [Сміється]. Ну йшли вони масово.

Отож, мати варе борщ, а в передній хаті полковник, а мене… У нас в передній хаті полковник, а сюди в кухню перейшли радісти з рацієй. Через вікно вивели антену, вообщем, фронтові радісти при полковніку. Мати з тьоткою на піч вилізли на ніч, бо там же полковник ще з дамою. Нікого вони не пустили сюди, бо полковник тут з мадам.

Галина Олександрівна: Шо то за картошка? У відрах порчена?

Євген Маркович: Да. У відрі порчена.

Галина Олександрівна: У якім, у большім чи малім?

Євген Маркович: У малім. Де порчена, то й порчена.

Галина Олександрівна: Ну я буду заносить.

Євген Маркович: Да, да. Щас кончаєм. Вообщем, так тьотка не принесла нічого.

А мати варе ж уто їсти, солдатиків приглашає. А капітан послє того полковника, капітан чіплявся до нас. Він читав якусь книжку, із собою возив і читав той капітан. А в задній хаті дерев'яна кровать стояла і больний лежав старший лейтенант. І зайшов в передню хату, нікому нічого не сказав

і взяв ту книжку капітанову і читає лежить на кроваті і читає. А той капітан до нас, а ми купаємося, бо боїмося шо постріляють. Питає: "Де книжка? Це ви взяли книжку його". Мати каже: "Ми не бачили ніякої книжки". – "Дє кніжка?! Вот здєсь лежала кніжка, на столє". А той же ж взяв і мовчить. Ми ж покуда, а ми купаємся боїмося. Він такий сердитий, той капітан. Він на цих солдат, шо мати їх угощає: "Нє давайте ім, хазяйка, кушать, оні пітаутся! Оні нє голодниє!" А старший лейтенант почув у задній хаті якийсь шум та каже: "В чом там дєло?" Мати каже: "Та вот в капітана пропала книжка і він на нас навалює, каже шо ми взяли". "Це кніжка осьо в мене, це я взяв і не сказав". Мати пішла та каже: "Іди, капітане, книжка в лейтенанта. Чо ти до нас причепився?" "А, всьо в порядкє, всьо в порядкє, вспокойтеся кніжка найшлася". І така була історія.

Ага, шо я хотів і ше? А перед тим, як наші солдати мали прийти в село, гнали череду калмики коров. А в нас нємци забрали три корови. Так? А послєдня була тьолка. Гонють, калмики гонють череду і огромна череда. Багато коров. Гонють через по плавні, з Лєніна на Бирзу отуди гонють, там нада перейти їм через річечку, брод цій череді. А потом сюди знов лєвєй наша вже Бирзовська плавня, уже по ту сторону річки значить. Річка пішла понад горою, отаково. І вот вечором, нє… Ну да, вообщем там наша тьолка… А ціла череда, батько виганяли. Ми ж не знали, шо фронт близько і та тьолка, котору ще німці не вспіли забрати, нада ж було її кормить і люди виганяли на плавню, там зрублена капуста.

Капусту вже вирубали, забрали. А каждий свою коровку там чи тьолку поганяв на плавні на капустиння на те, шоб вони їли. Ввечері йшли і забирали. І вот, када оце утром вигнали ми тьолку, батько вигна в. А ще так не забірав, не ходив. А ми, нас батько послав із Мішкою за тьолкою на плавні. Када ми пішли за тьолкою, а в те время череда ішла з Лєніна, под ті Лєнінські плавні в бродок. І там переходе вже через бродок, рову-у-у, коров багато. А ця ж тьолка була бравенька тьолка, почула рьов і туди як учистила. Ми ж її не можем догнати, у неї чотири ноги. Ми слідом за нею, а вона скочила в цю череду, масову череду. І шо, брат побіг слідом за нею, він як старший. Піймав він її там у череді, піймав і веде на бугор, сюда вже вивів, де я стою жду. Як біжить калмик і шабля по землі волочиться: "Пусти! Пусти корову, пусти корову!" Ми йому кажем, шо це наша тьолка, це наша вскочила в твою череду. "Пусти!" За ту шаблю, витягує. Я кажу: "Та пусти!", – будь він проклятий. Він узяв пустив, побігла дура на вєкі вєчниє. Значить, када вони вспіли із тою чередою і скільки їх було тих калмиків – хтозна. Ми одного тіки бачили. Їх очевидно і небагато було. Ну шоб знать, ми б його вдвох, хоч ми ще й пацани були. Якби знать, шо там нема в його помощі. Може в нього огнєстрельне оружиє. Можна було б його гуртом скрутить і вбить. Понімаєш? А так шо в його на умі, шаблю витягує.

ПОКАЖЧИКИ ДО КНИГИ

ПРЕДМЕТНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПОКАЖЧИК

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

ЗМІСТ

Наукове видання

УСНА ІСТОРІЯ СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ

ТОМ 10

Редактор С. Білівненко
Комп'ютерний набір Н. Швайба
Комп'ютерна верстка П. Бойко
Коректори: Т. Молдавська, К. Петрова

Підписано до друку 14.09.2012.
Формат 70×100/16
Папір офс. № 1. Гарн. Times.
Ум. друк. арк. 42,25
Наклад 300 прим.

Видавництво ПП «АА Тандем»
Адреса: 69032, м.Запоріжжя, а/с 7633,
тел. (061) 222-70-10

Свідоцтво про внесення до державного реєстру ДК № 931 від 24.05.2002